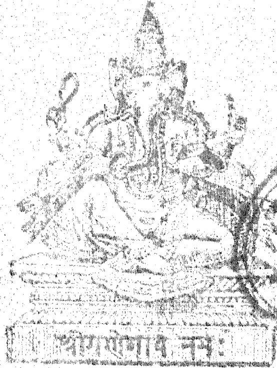

निर्णयसिन्धु

जिसमें

देवप्रतिष्ठा, संक्रांति, मलमास, तिथि, पक्ष, प्रदोष, संध्या, ग्रहण, व्रत, उद्यापन, सूतक, और गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तादि सबकर्मों और ब्राह्मणादि चारोंवर्णों और गृहस्थादि चारोंआश्रमों के लक्षण कर्मादि तथा औरभी जिन वस्तुओंकी मनुष्यों को सदैव आवश्यकता होतीहै उन सबका निर्णय विस्तार पूर्वक वर्णन किया है

जिसको

विद्वद्वर्य शिरोमणि श्रीभट्टकमलाकरजीने अत्यन्त परिश्रमसे नीति द्रष्टाओंके अनुरागार्थ रचनाकिया था ॥

लखनऊ

मुंशी नवलकिशोर के छापेखाने में छपा

सितम्बर सन् १८८८ ई०

दूसरीबार १,०१

इस मतबेमें जो संस्कृत की पुस्तकें छपीहैं उनमें से कुछ नीचे लिखीहैं ॥

लघुसिद्धांतकौमुदी, सफ़े १८४ जुज़ ११ वर्क़ ४ क़ीमत ॥)

व्याकरणवरदराजकृत वृत्तिसहित यह पुस्तक सिद्धान्त कौमुदीसे सुगमताकेलिये चुनकर बालकों के प्रथमपाठ के लिये बनीहुईहै इसकेपीछे मध्य कौमुदी और फिर सिद्धान्तकौमुदी पढ़ाई जाती है लम्बानमें १० इंच और चौड़ान में ६½ है कागज़ सफेदचिकना मोटे अक्षर बहुत सुन्दर छपी हुई सन्१८८२ ई० और जानना चाहिये कि एक जुज़ १६ सफ़े का और वर्क़ दोसफ़े का होता है ॥

सिद्धान्तचन्द्रिका, सफ़े २३६ जुज़ १४ वर्क़ ६ क़ीमत ।≡)॥

व्याकरण रामाश्रमाचार्यकृत व्याकृति, काव्य, तर्क, अलंकृति, कृदन्त प्रकरण, शब्द साधनरीतिआदि का वर्णनहै- पैमाना १०+६½ छपीहुई सन् १८७५ ई० ॥

समासचक्र, सफ़े १६ जुज़ १ क़ीमत)॥

प्रसिद्ध व्याकरणका एक भागहै पैमाना १०+६½ ॥

रूपावली, सफ़े २४ जुज़ १ वर्क़ ४ क़ीमत)॥

संस्कृत व्याकरण का भागहै इसके पढ़नेसे समास और पदके रूपका ज्ञानहोता है पैमाना ५+३¾ छपीहुई सन् १८८३ ई० ॥

सन्ध्योपासन पंचमहायज्ञ, सफ़े ४२ जुज़ २ वर्क़ ५ क़ीमत -)॥

श्रीमद्दयानन्दजी स्वर्गबासी संग्रहीत जिसमेंस्थानस्पर इसकीक्रियाभी संयुक्तकीगईहै पैमाना१०+६¾ छपीहुई सन् १८८५ ई० छापाटैप ॥

संग्रहशिरोमणि, सफ़े ५३६ जुज़ ३३ वर्क़ ४ क़ीमत १)

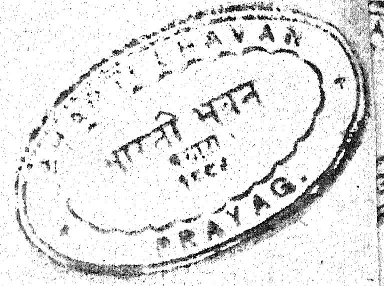
नौराही ग्रामनिवासि पण्डितसरयूप्रसाद संग्रहीत जिसमें ज्योतिष और पुराणस्मृतिके अनेकग्रन्थों से अयन, तिथि, बार, नक्षत्र, योग, ताराका शुभाशुभ ज्ञान और उनकाफल, लग्नगोचर, विवाह, यात्रा गृहप्रवेश, मिश्रतिथि, निर्णयादिप्रकरण व व्रतादिका परिहारआदि अनेक विषयहैं इसमें वह सब रोज़मर्रहकी बातेंहैं जिनकाकाम सबको पड़ता है जिनकेपास यह छोटीपुस्तक है उनको हरसमय बड़ीपुस्तक के देखनेकी आवश्यकता नहीं है पैमाना ६+५½ छपीहुई सन् १८७५ ॥

लग्नचन्द्रिका सटीक ॥

उन्नाम प्रदेशान्तर्गत तारगांव निवासि पण्डित रामबिहारी सुकुलकृत भाषाटीकासहित ॥

मार्कण्डेयपुराण मूल, सफ़े ३०४ जुज़ १९ क़ीमत १)

जो बहुत पुस्तकोंसे शुद्धकीगई जिसमें ब्रह्माजीकीउत्पत्ति और पृथ्वीके सातोंद्वीप और पर्वत और समुद्र और नदियां और मन्वन्तर और वर्षों का वृत्तान्त और देवीजीका माहात्म्य बिस्तार पूर्वक कहा है और दुर्गापाठ भी संयुक्त है पैमाना ११+७¼ छपी सन् १८८० ई० ॥

अथनिर्णयसिंधोरनुक्रमणिका ।

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
१	मंगलाचरणम्	६	स्नानेविशेष:	१४	युग्मवाक्यलक्षणंद्वैधे	१८	भद्रापुच्छनिर्णय:
१	षोढ़ाकालभेद:	६	कुत्रचित्सायं संध्या		निर्णय:	१९	भद्रासर्पिणीवृश्चिकी
१	अब्द:पंचधा		निषेध:	१५	सामान्यतोदशमी	१९	दिनभद्रारात्रिभद्रा
१	चांद्रोऽब्द:षष्टिभेद:	६	चांद्रादिमासभेदा:	१५	त्रयोदशी	१९	व्रतारम्भेविशेष:
२	संवत्सरनामानि	६	ब्राह्मणादीनां मास	१५	प्रतिपदा	१९	खण्डतिथिलक्षणम्
२	संवत्सरप्रवृत्ति:		निर्णय:	१५	खर्वदर्पादिलक्षणं	१९	व्रतारम्भेधर्मा:
२	अयनस्वरूपं	६	मलमास क्षयमास	१५	एकभक्तम्	१९	व्रतस्थधर्मा:
२	अयनयोर्विनियोग:		निर्णय:	१६	काल:पंचधा	१९	व्रतेब्राह्मणभोजनम्
२	तत्रदेवता प्रतिष्ठानि	७	मलमासे कार्याकार्य	१६	अथनक्तं	१९	सहस्रभोजने विशेष:
	र्णय:		निर्णय:	१६	प्रदोषलक्षणं	२०	द्वित्रियजमानकर्तृके
२	दक्षिणायनेपिप्रतिष्ठा	८	क्षयमासे कार्याकार्य	१६	प्रदोषेनिषेधपदार्था:	२०	शूद्रस्यविप्रद्वाराव्या-
२	ऋतुमासभेदा:		निर्णय:	१६	संध्यालक्षणम्		हृतिहोम:
३	संक्रांतिनिर्णय:	११	गुरुशुक्रास्तादौवर्ज्यं	१६	यतिनक्तंविधवानक्तं	२०	प्रतिमास्वरूपम्
४	सर्वसंक्रांतिषुदानानि	१२	सिंहस्थेवर्ज्यविचार:	१६	विधुरनक्तंतल्लक्षणम्	२०	अनादेशद्रव्येआज्यं
४	संक्रांतौउपवासनि०	१२	क्वचित्सिंहस्थेऽभ्यनुज्ञा	१७	सौरनक्तं	२०	अनादेशमंत्रेसमस्त-
	र्णय:	१२	गुरुशुक्रयोर्बालवृद्धत्वं	१७	हरिनक्तं		व्याहृति:
४	संक्रांतौकेषुचिदुप-	१३	अतिचारगतेजीवे०	१७	नक्तेधर्माचरणम्	२०	अनादेशेदेवताप्रजा-
	वासनिर्णय:	१३	अस्तस्यदेशपर व्य-	१७	अयाचितनिर्णय:		पति:
४	संक्रांतौश्राद्धम्		वस्था	१७	नक्षत्रव्रतकाल:	२०	ग्रहादिपूजायां होम
५	विष्णुपदादिस्वरूप	१३	अस्तादेरपवाद:	१७	व्रतपरिभाषा		संख्या
	षडशीत्याख्यम्	१३	मलमासव्रतम्	१७	तदधिकारिण:	२०	अनुक्त संख्यायां
५	विषुवलक्षणम्	१३	पक्षनिर्णय:	१७	शूद्रवैश्य वर्णधर्मा:		निर्णय:
५	कुत्रचित्पिंडरहितं	१४	तिथिनिर्णय:	१८	स्त्रीणामनुज्ञैव	२०	व्रतोद्यापनानुक्तौ
	श्राद्धम्	१४	तिथेर्वेधनिर्णय:	१८	स्त्रीणांस्नानविशेष:	२०	व्रतोद्यापनाशक्तौ
५	कुत्रचिद्रात्रौस्नानं	१४	सायंप्रातर्वेधलक्षणम्	१८	व्रतग्रहणप्रकार:	२०	वृथाविप्रवचनग्रहणं
५	जन्मर्क्षे संक्रांतिश्चे	१४	तिथिविशेषेवेधविशेष:	१८	व्रतारम्भकाल:	२०	दक्षिणानिर्णय:
	त्तर्हितत्र	१४	कर्मकालव्यापिनी ति०	१८	भद्रानिर्णय:	२०	रजतदक्षिणानिषेध:

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२०	परान्नभोजननिषेधः	२४	कुत्र चित्प्रति निधि	३३	एकादशी व्रतेधि का	३९	अथेष्टिकालः
२०	क्षारपदार्थनिषेधः		निषेधः		रिणः	३९	इष्ट्याद्यारंभःपौर्णा-
२१	क्षारस्वरूपनिर्णयः	२४	व्रतादियन्निपाते	३४	एकादशी व्रताकरणे		मास्यामेव
२१	गोधूमप्रतिप्रसवः	२४	शिवरात्रौप्रातःपारणा		प्रायश्चित्तम्	४०	अमायांविशेषः
२१	व्रतेग्राह्यधान्यानि	२४	भूताष्टम्यादौ दिवा	३५	काम्यव्रतविधिः	४१	मलमासादौनप्रथमा
२१	कूष्मांडादि निषेधः		भोजननिषेधः	३५	दशमीनियमः		रम्भइष्टेः
	प्रतिपदादिषु	२४	संक्रांत्यादौरात्रिभो-	३५	व्रतघ्नानि तस्यप्राय	४१	मतांतरेकर्त्तव्यम्
२१	हविष्यपदार्थाः		जननिषेधः		श्चित्तम्	४१	अथविकृतिः
२१	गृहीतव्रतत्यागे प्राय	२४	चांद्रायणएकादश्यां	३५	एकादश्यांश्राद्धप्राप्तौ	४२	आग्रयणविशेषः
	श्चित्तं		भोजनंकार्यम्	३६	अव्रतघ्नानि	४२	पशुयागकालाः
२१	उपवासप्रत्याम्नायाः	२५	प्रतिपदादितिथिनि-	३६	सर्वव्रतेषुनियमः	४२	आधानकालाः
२१	व्रतेनियमाः		र्णयः	३७	उपवाससंकल्पः	४३	आधाननक्षत्राणि
२१	स्त्रीव्रतेविशेषः	२५	सर्वतिथिषुवर्ज्यानि	३७	द्वादश्यांवर्ज्यपदार्थाः	४३	सोमयागकालः
२२	विधवाविशेषः	२५	द्वितीयादिनिर्णयः	३७	द्वादश्यांनिवेदनमंत्रः	४३	अमावास्याश्राद्धका
२२	एकादश्यां ताम्बूल	२५	तृतीयानिर्णयः	३७	रजस्वलायाएकादशी	४४	पिंडपितृयज्ञकालः
	निषेधः	२५	चतुर्थीनिर्णयः	३७	अष्टौमहाद्वादश्यः	४४	पिंडपितृयज्ञाकरणे
२२	अश्रुपातादिनिषेधः	२६	पंचमीनिर्णयः	३८	अथद्वादशीनिर्णयः		प्रायश्चित्तम्
२२	सूतकादौ निर्णयः	२६	षष्ठीनिर्णयः	३८	आह्निकापकर्षः	४७	वैश्वदेवाकरणप्राय०
२२	जाताशौचेनिर्णयः	२७	सप्तमीनिर्णयः	३८	प्रदोषादिसंकटेनि०	४७	पतितान्नभोजनेप्राय०
२३	मृताशौचेनिर्णयः	२७	अष्टमीनिर्णयः	३८	हरिवासरलक्षणं	४७	निरग्निकस्य अमा-
२३	मृतजाशौचेनिर्णयः	२७	नवमीनिर्णयः	३८	उपवासातिक्रमे		निर्णयः
२३	गर्भिण्यादीनांव्रतेप्रति	२७	दशमीनिर्णयः	३८	द्वादशीनिर्णयः	४७	साग्निकस्यामानिर्णं०
	निर्णयः	२७	एकादशीनिर्णयः	३९	त्रयोदशीनिर्णयः	४७	स्त्रीशूद्राणाममानि०
२३	पूर्वसंकल्पितव्रते	२७	एकादशीनित्यकाम्य	३९	चतुर्दशीनिर्णयः	४७	श्राद्धांतरसंनिपाते
२३	रजस्वलासु		उपवासनिषेधेफला-	३९	पूर्णिमाऽमावास्या	४७	सिनीवालीलक्षणम्
२३	प्रतिनिधयः		हाराभ्यनुज्ञानिर्णयः		निर्णयः	४७	कुहूलक्षणम्
२३	स्त्रीशूद्रयोर्व्रतादौनि०	२८	एकादश्याअष्टादशभे०	३९	अमायांसोमवारादि	४७	कुतुपकाललक्षणम्
२४	ब्राह्मणस्य हीनवर्ण	३१	एकादशी व्रतोपयुक्त	३९	योगेसंयोग लक्षणं	४७	तुलादानम्
	कर्मकरणनिषेधः		धर्माः		व्यतीपातः	४७	अमाश्राद्धातिक्रमेप्रा०

निर्णयसिंधोरनुक्रमणिका

पृष्ठ	विषय
४८	ग्रहणनिर्णयः
४८	वेधनिर्णयः
४८	चंद्रग्रहणेविशेषः
४८	चंद्रग्रस्तोदये
४८	चंद्रसूर्यग्रस्तास्ते
४९	ग्रहणेसंध्याहोमादौ
४९	बालवृद्धातुराणां
४९	भृतान्ननिषेधः
४९	तक्रघृत पाचितानां निर्णयः
४९	वेधेभोजनादिप्राय०
४९	ग्रहणकाले भोजने प्रायश्चितम्
४९	उपवासो ग्रहणेकैः कार्यः
५०	पुत्रवत्उपवासनि०
५०	ग्रहणेचूडामणियो०
५०	स्नानदानादि काल निषेधः
५०	मुक्तिस्नानाकरणेदोषं
५०	ग्रहणस्नाने तीर्था निषेधः
५१	उष्णोदकस्नानेतारतम्यं
५१	तीर्थविशेषे दानवि शेषः
५१	ग्रहणेश्राद्धविधिः
५२	ग्रहणेश्राद्ध भोजने दोषः

पृष्ठ	विषय
५२	सूतकेग्रहणेच
५२	कर्तव्यविशेषः
५२	रजस्वलास्नानं
५२	रात्रावपिश्राद्धादि
५२	चंद्रग्रहणंदिवाचेत्
५२	ग्रहणदिने वार्षिक श्राद्धप्राप्तौचेत्
५३	तत्रमंत्रदीक्षाकाल
५३	जन्मराश्यादौग्रहणं
५३	ग्रहणेइष्टानिष्टफलं
५४	नागबिम्बदानेमंत्रः
५४	अचशांतिरुक्ता
५४	ग्रहणेहोमादि कर्तव्यता
५५	होमाशक्तौ चतुर्गुणो जपः
५५	गर्भिण्याग्रहणावलोकननिषेधः
५५	मंगलकृत्येषुवेधविचारः
५६	मंत्रदीक्षाहोमतर्पणं
५६	कुरुक्षेत्रेप्रतिग्रहेप्रा०
५६	पूर्वसंकल्पित द्रव्योप ग्रहणेविशेषः
५६	मेघाच्छादनेअन्धादीनाम्
५६	इतिग्रहणनिर्णयः
५६	अथसमुद्रस्नानम्
५६	भृगु भौमवारे समुद्र स्नाननिषेधः

पृष्ठ	विषय
५६	अपर्वणिस्नाननिषेधः
५६	सेतुबन्धादौननिषेधः
५६	समुद्रस्नानविधिः
५६	समुद्रार्घ्यमन्त्रः
५६	समुद्रतर्पणम्
	अथद्वितीयपरिच्छेदानुक्रमणिका
६१	अथसंवत्सरप्रतिपदा
६१	मीनसंक्रांतिनिर्णयः
६१	अर्थतिथिनिर्णयः
६१	अपितुसंवत्सरारम्भः
६२	अस्यामेवन वरात्रारम्भः
६२	अत्रप्रपादानम्
६२	कुम्भदानम्
६२	चैत्रशुक्लतृतीयायां
६२	गौरीदोलोत्सवः
६२	अत्रैवसौभाग्य शयन व्रतम्
६२	इयंमन्वादिः
६२	प्रसंगात्सर्व मन्वादि निर्णयः
६३	अत्रैवश्राद्धमुक्तंमात्स्ये
६३	चैत्रशुक्ल तृतीयायां मत्स्यजयन्ती
६४	अत्रैवप्रसंगाद्दशावतार जयन्त्यः

पृष्ठ	विषय
६४	जन्माष्टम्यादौ विशेषः
६४	तत्रैव शुक्लपचमीक ल्पादिः
६४	चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्युत्पत्तिः
६५	अत्रभवानीयात्रा
६७	अत्रैवअशोककलिका प्राशनम्
६८	चैत्रशुक्ल नवमीराम नवमी
६८	चैत्रशुक्लैकादश्यांदोलोत्सवः
६९	चैत्रशुक्लद्वादश्यांदमनोत्सवः
७०	अथागमोक्तदीक्षावतां दमनोत्सवविधिः
७०	चैत्रशुक्ल त्रयोदश्यां मनंगव्रतम्
७०	चैत्रशुक्लचतुर्दशीपूर्वा ग्राह्या:
७०	चैत्रशुक्लपूर्णिमा
७०	अत्रविशेषो नर्णयामृते
७०	अत्रसर्वदेवदमनपूजोक्ता
७०	इयंमन्वादिः
७१	इतिचैत्रः
७१	अथवैशाखःमेषसंक्रमः
७२	अथवैशाखस्नं ना

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
७३	एवंसम्पूर्णस्नानाशक्तौ	८०	अत्रविशेषःकाशीखंडे		पूर्वयुता	११०	अत्रैवज्येष्ठापूजोक्ता
७३	वैशाखशुक्ल तृतीया	८०	अस्यामेवसेतुबन्धुरा-	९९	अथोपाकर्म	११२	भाद्रशुक्लद्वादश्यां
	अक्षय्यतृतीया		मेश्वरपूजा	९९	अत्रैवहयग्रीवोत्पत्ति		पारणम्
७३	इयंयुगादिरपि	८०	ज्येष्ठशुक्लैकादशीनि-	९९	श्रावण्यांपौर्णमास्यः	११३	इयमेव श्रवणाद्वा-
७५	अत्रश्राद्धमुक्तंमात्स्ये		र्जला		श्रवणाकर्म		दशी
७५	अत्रदानविशेषस्तत्रैव	८१	ज्येष्ठपौर्णमास्यांसा-	९९	इतिश्रावणःअथभाद्र	११४	वामनावतारनिमित्तो
	भविष्ये		वित्रीव्रतम्		पदः		पवासव्रतम्
७५	अत्ररात्रिभोजनेप्राय०	८१	इयंमन्वादिरपि	९९	सिंहेपराषोडशः	११५	भाद्रशुक्लचतुर्दश्या
७६	अत्रश्राद्धाकरणेप्रा०	८१	इतिज्येष्ठःअथाषाढ़ः	१००	अत्रगोप्रसववद्व्रतसार		मनन्तव्रतम्
७६	अत्रसमुद्रस्नानप्रशंसा	८२	मिथुनसंक्रांतौपरा		नारदः	११६	अगस्त्यार्घः
७६	इयमेवतृतीया परशु	८२	आषाढ़शुक्ल दशमी	१००	भाद्रपदकृष्णतृतीया	११७	भाद्रपदपौर्णिमास्यां
	रामजयन्ती		पौर्णमासीचमन्वादिः		कज्जलीसंज्ञा		प्रपितामहात्परां स्त्री
७६	वैशाखशुक्ल सप्तम्यां	८२	अत्रैव विष्णुशयनो-	१००	भाद्रपदकृष्णाचतुर्थी		मुद्दिश्यश्राद्धम्
	गंगोत्पत्तिः		त्सवः		बहुलसंज्ञा	११७	इतिभाद्रपदः
७६	वैशाखशुक्ल द्वादश्यां	८३	आषाढ़शुक्लैकादशी	१००	अत्रगोःपूजा	११७	अथाश्विनः
	योगविशेषः	८७	अत्रैवचातुर्मास्यारंभः	१०७	अथजन्माष्टमी	११७	कन्यासंक्रमेपराःषो-
७७	वैशाखशुक्ल चतुर्दशी	८८	अथनदीनांरजोदोषः	१०७	भाद्रकृष्णामावस्यां		डश
	नृसिंहजयन्ती	८८	इत्याषाढ़ः		कुशग्रहणम्	१२३	अथमहालयः
७८	अथात्रविशेषः	९०	अथश्रावणः	१०८	भाद्रशुक्लतृतीयाह-	१२३	कपिलाषष्ठी
७८	वैशाखपौर्णमास्यांवि	९०	श्रावणशुक्ल तृतीया		रितालिका	१२४	इयमेवचंद्रषष्ठी
	शेषापरार्के		मधुस्नवा	१०८	भाद्रशुक्लचतुर्थीवरद	१२४	अष्टम्यांमहालक्ष्मी
७८	अत्रकृष्णाजिनदानम्	९०	श्रावणशुक्लचतुर्थी		चतुर्थी	१२६	नवम्यामन्वष्टका
७८	इतिवैशाखः	९०	श्रावणशुक्ल पंचमी	१०८	अत्रचन्द्रदर्शननिषे	१२८	अथत्रयोदशीश्राद्धम्
७८	अथज्येष्ठः	९०	नागपंचमी		धम्	१३०	अथचतुर्दशी
७८	वृषसंक्रांतौपुण्य०	९०	अत्र विशेषो हेमाद्रौ	१०८	भाद्रशुक्ल पंचमीऋ	१३०	अमायांविशेषः
७८	ज्येष्ठशुक्ल तृतीयायां		भविष्ये		षिपंचमी	१३०	आश्विनशुक्लप्रतिप-
	रम्भाव्रतम्	९२	अत्रैवविष्णोःपवित्रा	१०९	भाद्रशुक्लषष्ठीसूर्यषष्ठी		दिदौहित्रश्राद्धम्
७९	ज्येष्ठशुक्लदशमीदश-		रोपणम्	११०	भाद्रशुक्लाष्टमीदूर्वा	१३०	इतिमहालयनिर्णयः
	हराख्या	९२	श्रावणशुक्लचतुर्दशी		ष्टमी	१३५	अथाश्विनप्रतिपदि

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
	नवरात्रारंभः	१६३	कार्तिकामावास्या	तथा	अत्रवृषोत्सर्गोति प्र-		पुण्यकालाः
१३८	अथपूजाविधिः		माश्वयुजीकर्म		शस्तः	१७८	मकरसंक्रान्तौ
तथा	आश्विनशुक्लपंचम्यां	१६४	तत्रैवभीष्मव्रतम्	तथा	अत्रकार्तिकेय दर्शनं		दानविशेषः
	सुपांगललिता व्रतं	१६५	कार्तिक शुक्लप्रति-	तथा	इतिकार्त्तिकः	१७९	माघामायां योगवि-
तथा	सरस्वतीस्थापनं		पद्गोःक्रीड़ा	तथा	अथमार्गशीर्षः		शेषः
तथा	अथषष्ठी	तथा	बलिप्रतिपद	तथा	वृश्चिके पूर्वाःषोडश	तथा	माघकृष्ण चतुर्दश्यां
१३९	अस्यामेवदेवीत्रिरात्रं	१६६	मार्गबालीबन्धनं	१७१	मार्गकृष्णाष्टमीका-		यमतर्पणं
१४२	सप्तमीपूजाविधिः	१६७	यमद्वितीया		लाष्टमी	तथा	माघ शुक्ल चतुर्थी
१४६	अथमहाष्टमी	तथा	कार्तिकशुक्लनवमी	तथा	अत्रकालभैरवपूजा		तिलचतुर्थी
१५१	महानवमी		युगादिः	तथा	मार्गशीर्षशुक्ल पंच	तथा	इयमेवकुन्दचतुर्थी
तथा	अथबलिदानम्	तथा	अत्रैवविष्णुत्रिरात्रं		म्यांनागपूजा	तथा	माघशुक्लपंचमीश्री
१५२	अथसहस्रचंडी	१६८	कार्तिकशुक्लदशमी	तथा	मार्गशीर्ष शुक्लषष्ठी		पंचमी
१५४	अथनवरात्रपारणम्		भीष्मपंचकव्रतम्		चम्पाषष्ठी इयमेवस्क	तथा	रथसप्तमी
१५५	विजयादशमी	तथा	कार्तिक शुक्लद्वाद-		न्दषष्ठीः	१८०	अत्रदानविशेषः
तथा	आश्विनपौर्णमासी		श्यांरेवती योगरहि-	१७२	मार्ग पूर्णिमायां द-	तथा	इयंमन्वादिः
	कोजागरी		तायांपारणं		त्तोत्पत्तिः	१८१	माघशुक्लाष्टमीभी-
१५७	अत्रैवाश्वयुजीकर्म	तथा	अस्यामेव देवोत्था-	१७३	इतिमार्गशीर्षः		ष्माष्टमी
तथा	इत्याश्विनमासः		पनम्	तथा	अथपौषः	तथा	माघ शुक्ल द्वादशी
तथा	अथकार्तिकः	तथा	चातुर्मास्य व्रत स-	तथा	धनुःसंक्रमेपराःषोडश		भीष्मद्वादशी
तथा	तुलासंक्रमेपराःषोडश		माप्तिः	तथा	पौष शुक्लैकादश-	तथा	शिवरात्रिः
१५८	अथकार्तिकस्नानम्	१६९	बारहोक्तो बोधनवि-		मन्वादिः	तथा	माघीपूर्णिमा
१५९	अथमालाधारणम्		धिः	तथा	पौषामावास्या यां	तथा	इतिमाघः
१६०	आकाशदीपः	तथा	कार्तिकशुक्ल द्वा-		अर्धोदयः	१८२	अथफाल्गुनः कुम्भे
तथा	कार्तिक शुक्लचतुर्थी		दशी पौर्णमासीच	१७४	अत्रदानविशेषः		षोडश
	करकचतुर्थी		मन्वादिः	तथा	इतिपौषः	तथा	फाल्गुन कृष्णाष्टम्यां
तथा	कार्तिककृष्णद्वादशी	तथा	वैकुण्ठचतुर्दशी	तथा	अथमाघः		बि०
	गोवत्सपूजा	तथा	कार्तिकव्रतोद्यापनं	तथा	माघस्नानम्	तथा	अस्यामेवग्रहणे वि-
१६२	कार्तिक कृष्णचतुर्द-	१७०	कार्तिकपौर्णमासी	१७७	मकरसंक्रांतौपरतश्च		चारः
	शीनरक चतुर्दशी	तथा	अत्रत्रिपुरोत्सवः		त्वारिंशत घटिकाः	तथा	इयंमन्वादिः

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
१८७	चैत्रकृष्ण प्रति पदि		संख्या:	तथा	तत्रप्रतिगर्भंकर्त्तव्या	२०२	बालत्रयजनने
	बसन्तोत्सव:	तथा	ऋतौगमनेतिथ्यादि	तथा	सीमन्ता भावे	तथा	षष्ठीपूजा
तथा	अत्रविशेषोहेमाद्रौ		नियमा:	तथा	भोजनप्रायश्चित्तं	२०३	दत्तपुत्रपरिग्रहविधि:
तथा	अत्रचूतकुसुमप्राश	१९१	श्राद्धादौ स्त्रगमने	१९६	गर्भिणीप्रतिधर्मा:	तथा	स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकेवि०
	नमुक्तम्		निषेध:	१९७	पत्यु: श्राद्ध भोजन	तथा	शूद्रकर्त्तृक होमेवि-
तथा	चैत्रामावास्यामन्वा-	१९२	अनेकभार्यस्यर्तुगमनं		निषेध:		चार:
	दि:	तथा	ऋतावगमनेदोष:	तथा	सूतिकागृहप्रवेश:	२०४	दत्तकेविशेष:
तथा	इतिफाल्गुन:	तथा	गर्भाधानविध्यकरणे	तथा	जातकर्म	तथा	यमयोर्ज्येष्ठ कनिष्ठ
तथा	इतिद्वितीयपरिच्छे	तथा	मलमासशुक्रास्तादौ	१९८	वृद्धिश्राद्धे आमहेमवि		विचार:
	द:समाप्त:	१९३	स्त्रीगमनेशुद्धि:		चार:	तथा	सूतिकास्नानम्
	अथतृतीयपरि-	तथा	रात्रावाशौचेरजसि	तथा	आशौचांतरपातवृद्धि	२०५	नामकर्म तत्काल
	च्छेद:प्रारभ्यते	तथा	सप्तदशादिनमध्येरज		श्राद्धे विचार:		विधि:
		तथा	सिचेत्	तथा	जन्मदुष्ट कालगण्डां	तथा	खट्वारोहप्रेखारोहौ
१८८	मंगलाचरणम्	तथा	रोगजेरजसि		तस्तद्दानंच	२०६	दुग्धपानम्
तथा	प्रथमरजोदर्शने	तथा	रजस्वलानामन्योन्य	तथा	आश्लेषाफलम्	तथा	ताम्बूलभक्षणम्
तथा	दुष्टतिथ्यादय:		स्पर्शे	१९९	ज्येष्ठाफलम्	२०७	निष्क्रमणम्
तथा	दुष्टवारा:	तथा	सवर्णानांविशेष:	तथा	मूलफलम्	तथा	अथोपवेशनम्
तथा	नक्षत्रफलम्	१९४	रजस्वलायाश्चांडा	तथा	लग्नभेदात्फलम्	तथा	अन्नप्राशनम्
तथा	लग्नफलम्		लादिस्पर्शे	तथा	विशाखाफलम्	२०८	अब्दपूर्ति:
तथा	वस्त्रफलम्	तथा	रजस्वलायांनैमित्तिक	२००	चित्राफलम्	तथा	उष्णोदकस्नाननिषेध:
तथा	रुधिर बिन्दुफलम्		स्नानं	तथा	व्यतीपातादिफलम्	तथा	कटिसूत्रम्
तथा	प्रथमतो दोष: स्त्री	तथा	रजस्वलायांरजसिज्व	तथा	विकृतांग सहदन्त	२०९	चौलम्
	गमने		रोत्प०		जातफलम्	तथा	मातरिगर्भिण्यां नि०
तथा	योगफलम्	तथा	रजसोज्ञाने	तथा	पितृभ्रात्रैकनक्षत्रजाते	२१०	ज्वरोत्पत्तौ मातुर-
१८९	दुष्टप्रथमर्त्तौशांति:	तथा	पुंसवनानवलोभनम्	२०१	ग्रहणजननेशांति:		जसि
१९०	प्रथमर्त्तौविशेष:	तथा	पुन्नक्षत्राणि	तथा	अकालप्रसवस्त्री युग	तथा	संकटेमुंडनोतरं वि-
तथा	प्रथमर्त्तौप्राक्स्त्री ग-	१९५	पुंसवनेतिथ्यादि		लक्षणम्		चार:
	मने निषेध:	तथा	अनवलोभनम्	तथा	उपरिदन्तजनने	तथा	सोदरयोराशौचं
तथा	ऋतौगमने दिन	तथा	सीमन्तोन्नयनं	तथा	त्रिकशांति:	तथा	चौलभोजने प्राय०

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२११	शिखाविचारः	तथा	अतीत संस्काराणां	२२६	सापिंड्यनिर्णयः	तथा	अकालवृष्ट्यादौ
तथा	चौलचौलशास्त्रार्थश्च	तथा	युगपदुपनीत्यासहचौ	तथा	त्रिगोत्रात्ययेविशेषः	तथा	भूकंपादौ
तथा	विद्यारम्भः	तथा	लकरणम्	तथा	मातुलकन्यापरिणयः	२४५	नांदीश्राद्धेभूकंपादे
तथा	धनुर्विद्या	तथा	युगपत्संस्कारे नांदी	२३२	जीवत्पित्रादित्रिकसा		रप०
२१२	अनुपनीतस्य विशेषः		श्राद्धम्		पिंड्यः	तथा	कन्यावैधव्ययोगे
तथा	उपनयनंशिशुलक्षणं	तथा	उपनयनाग्निः	२३३	कन्यासापिंड्यं	तथा	कुम्भविवाहादि
तथा	उपनयनगौणकालः	तथा	उपनयने मध्या ह्न	२३७	सापत्नभ्रातामहकुले	तथा	विष्णुमूर्तिदानमुक्तम्
तथा	जन्ममासादि		सन्ध्या	२३८	दत्तकस्यसापिंड्यम्	२४६	कार्यप्रतिकूलादि
२१३	उपनयनेगुरुबलम्	तथा	ब्रह्मयज्ञारम्भः	२३९	अनाचारः	तथा	पित्रादीमृतौविशेषः
२१४	गलग्रहाःनैमित्तिकाः	२१८	ब्रह्मचारीधर्माः	२४०	गोत्रप्रवरनिर्णयः	२४७	तत्रविनायकशांतिः
तथा	ज्येष्ठमासादिविचारः	तथा	गुर्वुच्छिष्टं	तथा	द्विगोत्राद्यज्ञाते	तथा	प्रतिकूलापवादः
२१५	अक्षय्यतृतीयादौपुन	तथा	मेखला	२४१	मातृगोत्रनिर्णयः	तथा	मातूरजोदर्शने
	रुपनयनम्	२१९	दण्डाः	तथा	कन्याविवाहकालः	तथा	नांदीश्राद्धानंतरम्
तथा	सोपपदाः	तथा	अजिनम्	तथा	गुर्वर्कबलम्	तथा	एकमातृकयोःक्रिया
तथा	प्रदोषस्वरूपम्	तथा	यज्ञोपवीतम्	२४२	बृहस्पतिशांतिः	तथा	श्रीपूजनम्
तथा	भूकंपादौ	तथा	तत्संख्या	तथा	शुक्रास्तादिनिमित्तं	तथा	तदपवादःसंकटे
तथा	शाखाधिपाः	तथा	ब्रह्मचारीधर्मलोपे	तथा	सिंहस्थगुरोरपवादः	२४८	विवाहमध्येश्राद्ध०
तथा	प्रातःसंध्यागर्जिते	तथा	अग्निकार्यलोपे	तथा	कन्यादातारः	तथा	मुण्डनविचारः
तथा	सायंसंध्या गार्जने	२२१	सन्ध्यालोपे	तथा	भ्रातृणांसंस्कृतानां	२४९	मासिकापकर्षः
	शांतिः	२२३	उपवीतनाशे	तथा	स्वयवरेनांदीश्राद्धम्	तथा	भिन्नमातृजयोर्वि-
तथा	उपनयनेनक्षत्राणि	तथा	पुनरुपनयनम्	२४३	मातुर्दातृत्वेनांदीश्रा		वाहः
तथा	उप नयनादि का-	२२४	अनध्यायाः		द्धम्	तथा	प्रत्युद्वाहेविधिनिषेधौ
	रिणः	तथा	महाग्न्यादिव्रतम्	तथा	परकीयकन्यादानम्	२५०	कन्यारजोदर्शने
२१६	षढ़मूकादीनांविशेषः	तथा	समावर्तनम्	तथा	गौर्यादिदानफलम्	तथा	तत्रप्रायश्चित्तम्
तथा	कुण्डगोलकयोर्गाय-	तथा	बटोःपूर्वमृतानांत्र्यहा	तथा	मासनिर्णयः	तथा	तद्विवाहेवरस्यप्राय-
	त्र्युपदेशः		शौचं	२४४	ज्येष्ठमासनिर्णयः		श्चित्तम्
तथा	भिक्षायांविचारः	२२५	स्नातव्यव्रतानि	तथा	दशदोषाः	तथा	गांधर्वादिविवाहाः
२१७	संस्कारलोपेप्रायश्चि	तथा	छुरिकाबन्धः	तथा	गुर्वतिचारे	तथा	बलादपहरणे कन्या
	त्तम्	तथा	अर्थविवाहः	तथा	घातचंद्रे	२५१	याः

पृष्ठ	विषय
तथा	विवाहमध्येआशौचे
तथा	आशौचे नांदीश्राद्धविधिः
तथा	अन्नादौविशेषः
तथा	धर्मार्थेविवाहकरणे
तथा	कन्यागृहभोजने
२५२	नूतनवस्त्र धारणेश्च दोषः
तथा	स्त्रियासहभोजनेश्च दोषः
तथा	विवाहनक्षत्राणि
तथा	विरुद्धनक्षत्रेदानानि
तथा	विवाहमण्डपहरिद्रालेपः
तथा	विवाहवेदिका
तथा	चुल्यर्थमृत्तिकाहरणं
२५३	वरवरणम्
तथा	वाग्दानम्
तथा	वाग्दानोत्तरंवरमृतौ
तथा	वरस्यदेशांतरगते
तथा	वाग्दानोत्तर मरणे वरस्य
तथा	दोषसत्वे अनेकेभ्यो वरेभ्यो
२५४	दत्वाचनिर्णयः
तथा	द्वितीयविवाहेनांदीश्राद्धम्
तथा	लग्नघटिकास्थापनम्
तथा	मधुपर्कोऽन्यशाखीय

पृष्ठ	विषय
	कार्यः
२५५	दातरिनिर्णयंरिष्टरलक्षणम्
तथा	कन्यादानविधिः
तथा	गृहप्रवेशनीयहोमेविशेषः
तथा	औपासनेविशेषः
तथा	देवकोत्थापनम्
तथा	नांदीश्राद्धोत्तरंसर्वेषां सपिण्डानांनियमा
तथा	स्पष्टास्पृष्टदोषाभावः
तथा	उपनयनविवाहोत्तरस्नानम्
तथा	अपूर्वतीर्थयात्रानिषेधः
तथा	प्रथमवर्षे वध्वापितृगृहे
तथा	गोपीचन्दनधारणनिषेधः
तथा	उपनयनविवाहोत्तरं मुण्डननिषेधः
तथा	भर्तृगृहेमासनिषेधः
२५६	विवाहोत्तरंपिण्डदानं
तथा	तिलतर्पणनिषेधः
तथा	वधूप्रवेशेवर्षनियमाः
तथा	मासदिवसनियमाः
तथा	प्रतिशुक्रविचारः
तथा	ग्रहशुक्रास्तविचारः
तथा	मांगलिकेप्राप्तश्राद्धा

पृष्ठ	विषय
	दिनाचरेत्
२५७	द्विरागमनम्
तथा	पुनर्विवाहेकारणम्
२५८	स्त्रीबाहुल्येकस्यधर्माधिकारः
तथा	पुनर्विवाहेअग्निः
तथा	पुनर्विवाहे निषिद्धकालः
२५९	अग्निद्वयसंसर्गः
तथा	तृतीयविवाहनिषेधः
तथा	अर्कविवाहकालः
तथा	आधानतनक्षत्रादि
२६०	उदितानुदितलक्षणं
तथा	अग्निहोत्रकालः
२६१	आवसथ्याधानम्
२६२	ज्येष्ठभ्रातरिपितरिवासाग्निके
तथा	कनिष्ठस्याग्न्यभावेन दोषः
तथा	ज्येष्ठे अकृताधानेआधानंकार्यम्
तथा	परिवेत्रादिविचारः
तथा	परिवेत्राद्यपवादः
२६३	शूद्रस्यसंस्कारः
तथा	अथक्षुद्रकालाः
तथा	जलाशयस्यकालः
तथा	कूपदेशाः
तथा	कूपस्योत्सर्गविधिः
२६४	वृक्षारोपणम्

पृष्ठ	विषय
तथा	मूर्तिप्रतिष्ठा
२६५	मासक्षाणि
तथा	प्रतिष्ठातिथयः
२६६	नक्षत्राणि
तथा	वारायनम्
तथा	प्रतिष्ठाधिकारिणः
तथा	शूद्रादिस्थापनंलिंगादीनाम्
२६७	स्त्रीशूद्रैर्विष्णुशिवपूजनंनकार्यम्
तथा	प्रतिमाकस्यपदार्थस्य
तथा	प्रतिमायांप्राणप्रतिष्ठा
तथा	लिंगभेदेनार्चाभेदः
२६८	लिंगकस्यपदार्थस्यकार्यम्
तथा	अथपंचसूत्रीनिर्णयः
तथा	गृहेलिंगशालग्रामादिकाः
२६९	कतिपूजनीयाः
तथा	स्त्रीभिः शिवविष्णुस्पर्शोनकार्यः
तथा	ब्राह्मणादिभिःकतिसंख्याप्रतिमापूज्याः
तथा	नवधाद्रव्यस्यप्रतिमा
तथा	शालग्रामशिवनाभिः परी०
तथा	अथपार्थिवपूजा
तथा	अमुकदेवेअमुकवाद्यनिषेधः

निर्णयसिन्धोरनुक्रमणिका ।

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२६९	शिवस्यपुष्पादिकम-	तथा	तर्पणम्	२९८	सप्तगोत्राणि		देरनधिकार:
	र्पणीयम्	तथा	अथकृषि:	तथा	एकोत्तरशतंकुलं	३०९	ब्रह्मचारिण: पित्रो:
२७०	त्रिपुंड्रधारणंरुद्राक्ष	तथा	राजदर्शनम्	तथा	श्राद्धे निषिद्धदेशा:		श्राद्धाधिकार:
	धारणम्	तथा	श्मश्रुकर्म	२९९	परगृहेश्राद्धं निषि-	तथा	विभक्तानां भ्रातृणां
तथा	रुद्राक्षमहिमा	तथा	इन्धनसंग्रह:		द्धम्		विचार:
तथा	रुद्राक्षाभिमंत्रणम्	२८६	नवान्नग्रहणम्	तथा	श्राद्धकाल:	तथा	जारजानांविशेष:
तथा	कतिरुद्राक्षाणांमाला	तथा	नवभोजनपात्रम्	तथा	नवान्नश्राद्धम्	३१०	धर्मार्थेश्राद्धकरणे
तथा	रुद्राक्षमालादानम्	तथा	नवपर्ण फलादिल-	तथा	शंखपद्मादियोग:	तथा	गयायामपितत्रैव
२७१	रुद्राक्षमालाधारणं		क्षणम्	३०१	प्रतिकृष्णपक्षश्राद्धम्	३११	अन्नस्त्रीशूद्राणाम
२७२	शिवमहास्नानं पंचा	तथा	होमेआहुतिपात:	तथा	व्यतीपातेश्राद्धम्		मंत्रकंशूद्राणांगोत्रा
	मृतंच	तथा	अन्नशांतिरुक्ता	तथा	तिथिविशेषश्राद्धम्		भावेकाश्यपगोत्रम्
२७३	विष्णवादीमहास्ना-	तथा	ज्वरादौफलम्	तथा	नक्षत्रश्राद्धंयोग श्रा-	तथा	राजकार्ये नियुक्तादी
	नंपंचामृतस्य	२८७	अन्नशांति:		द्धम्		नांश्राद्धनिर्णय:
२७५	विष्वक्सेनादीनांनैवे	तथा	भेषजम्	तथा	श्राद्धाधिकारिण:	तथा	यवनादीनांश्राद्धनि-
	द्यादि	२८९	आरोग्यस्नानम्	३०२	द्वादशपुत्रभेदा:		र्णय:
२७८	पंचायतनस्थापनम्	२९०	दन्तधावनम्	३०३	अनुपनीतश्च पुत्रो-	तथा	इतिश्राद्धाधिकारिण:
२७९	केशवादिमूर्तीनां ल-	२९३	प्रोषितभर्तृकानियमा:		धिकारी	तथा	अथपितर:
	क्षणम्	२९४	आमलकस्नानम्	३०५	अपुत्रक्रियादि व्यव-	तथा	पितृणांश्राद्धार्थंयथा
तथा	लिंगप्रतिष्ठा	तथा	तैलस्नाननिषेध:		स्था		उपतिष्ठति
२८०	केशवादि मूर्तीनांप्र-	२९५	गृहारम्भ:	३०६	भगिनीतत्सुतयोर्वि-	तथा	वसुरुद्रादित्यस्वरूपं
	तिष्ठा	तथा	गृहप्रवेश:		शेष:	३१२	ब्राह्मणादि वर्णपर:
२८१	सर्वतोभद्रदेवतास्था	तथा	कलिवर्ज्यानि	३०७	ब्राह्मणस्यान्यक्रिया	तथा	पितर:
	पनम्	२९६	अथश्राद्धनिर्णय:		निषेध:		विश्वेदेवा:
तथा	पुन:प्रतिष्ठा	तथा	श्राद्धलक्षणम्	३०८	दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रा-	तथा	श्राद्धेक्रतूदक्षौदेवौ
२८२	अथजीर्णोद्धार:	तथा	श्राद्धभेदा:		णांश्राद्धादि	तथा	नांदीमुखश्राद्धेसत्यौ
२८३	मूर्तिप्रासादभेदने	तथा	घृतश्राद्धम्	तथा	पत्न्यादे:सपिण्डना	तथा	नैमित्तिकेकामकालौ
२८४	अथतुलसी ग्रहणम्	तथा	श्राद्धदेशा:		दावधिकार:	३१३	काम्येधूरिलोचनौ
२८५	पुष्पादे:पर्युषितत्वम्	२९७	गयाश्राद्धम्	तथा	सपिण्डनाधिकारिण:	तथा	पार्वणेपुरूरवार्द्रवौ
तथा	शिवमाल्यनिर्णय:	तथा	गयाशिर:प्रमाणम्	तथा	पुत्रक्रियाकरणेपुत्रा-	तथा	श्राद्धंत्रिविधम्

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
३१४	विश्वेदेवापवादः	तथा	पिण्डदानांप्राक्स्वगृ-	तथा	वस्त्रेविशेषः	तथा	मन्त्रोहविचारः
तथा	श्राद्धे विप्राः		हेबालानांभोजनेनि०	तथा	ऊर्ध्वपुंड्रादिधारणम्	३३९	वृद्धौविशेषः
३१५	द्वयोर्भ्रात्रोरेक श्राद्धे	तथा	अथश्राद्धवस्तूनि	तथा	कर्तुर्भोक्तुरूर्ध्वपुंड्रनि	३४०	आपस्तंबानांतु
	निषेधः	३२२	तत्रदर्भ ग्रहणप्रकारः		षेधः	३४१	मंडलादिपाद्यंकर्तव्यं
तथा	श्राद्धभोजने निषि-	तथा	पवित्रदर्भसंख्या	तथा	गृहेरंगवल्लीनिषेधः	तथा	कस्यागौर्गोमयंग्राह्यं
	द्धम्	तथा	दर्भग्रहणेमन्त्रः	तथा	तिलक करणसमये	तथा	विप्रनियमाः
३१६	मध्यमाः	३२३	दशदर्भाः		दर्भधारणंनिषिद्धम्	३४२	आसनानिकीदृशानि
तथा	अत्रविशेषः	३२४	निषिद्धदर्भाः	तथा	श्राद्धारम्भकालः	३४३	अर्घ्यपात्रम्
३१७	वर्ज्याविप्राः	३२५	सुवर्णपवित्रंश्रेष्ठम्	तथा	श्राद्धपरिभाषा	तथा	उत्तमान्यर्घ्यपात्राणि
तथा	लम्बकर्णलक्षणम्	तथा	श्राद्धेहविः	३३५	जानुपातनम्	तथा	अधमान्यर्घ्यपात्राणि
तथा	सप्तविधाषंढाः	३२६	शाकादिवस्तूनि	तथा	गोत्रनामोच्चारः	तथा	विश्वेदेवावाहने
३१८	कुष्ठिकाणादेरपवादः	३२७	श्राद्धेमधुमांसग्रहणम्	तथा	सम्बन्धि गोत्रोच्चार-	३४४	ऊर्ध्वपुंड्रनिषेधः
तथा	गयास्थब्राह्मणाः	३२८	श्राद्धेमांसनिषेधः		णम्	तथा	तुलसीनिषेधः
तथा	विप्रनिमंत्रणम्	तथा	कालदेशाचारतोव्य-	तथा	सकारान्तगोत्रोच्चारः	तथा	पुष्पाणिग्राह्याणि
तथा	विप्रसंख्या		वस्था	तथा	गोत्रापरिज्ञानेकाश्यपं	तथा	वर्ज्यानिपुष्पाणि
३१९	ब्राह्मणाभावेएकोब्रा-	३३०	क्षीरादौविशेषमाह	३३६	नामोच्चारणेविशेषः	तथा	उत्तमोधूपः
	ह्मणः	तथा	श्राद्धेवर्ज्यवस्तूनि	तथा	पुत्रादिनामाज्ञाने	तथा	वर्ज्यधूपाः
तथा	एकविप्रेसाग्रेर्विशेषः	तथा	ताम्रपात्रस्थंवर्ज्यंक्षी	तथा	विभक्तिविचारः	तथा	अथदीपः
३२०	ब्राह्मणाभावेचटश्रा०		रादि	तथा	अनुपनीतस्त्रीशूद्रा-	तथा	वस्त्रम्
तथा	श्राद्धकर्तृभोक्तृनिर्णयः	३३१	वर्ज्यंजलम्		देरुत्तरीयेणसव्यापस	३४५	यज्ञोपवीतम्
तथा	निमंत्रितातिक्रमणे	तथा	शूद्राहृतंजलंवर्ज्यम्		व्यम्	तथा	दीपिकादिदानम्
तथा	गृहीतामन्त्रणत्यागे	तथा	श्राद्धेतिलादिकुतुपाः	तथा	सव्यापसव्यविचारः	तथा	स्त्रीश्राद्धे
३२१	श्राद्धभोजनेप्रायश्चि	३३२	दौहित्रलक्षणम्	तथा	आचमनविचारः	तथा	कमण्डल्वादिदानम्
	त्तम्	३३३	श्राद्धदेशवर्ज्यानि	३३७	दानाध्ययनादिवर्ज्यं	तथा	स्वर्णादि भोजनपात्रं
तथा	अमायांनिषिद्धप्रकारः	तथा	श्राद्धदिनकृत्यं	तथा	पिण्डदानात्प्राक्नै-	३४८	वंदीगृहस्थमोचनेफलं
तथा	वनस्पति गतस्वरूपम्	तथा	श्राद्धपाकः केनकार्यः		वेद्यः	तथा	पित्र्यकाण्डेअर्चा
तथा	कर्तुरशक्त्या प्रति	तथा	श्राद्धेपाकभांडानि	तथा	विश्वेदेव पितृणांपू-	तथा	अथार्घ्यदानम्
	निधिः	३३४	श्राद्धेपाकाग्निः		जनम्	तथा	अर्घ्येसव्यापसव्यम्
तथा	स्त्रीनियमाः	तथा	श्राद्धोपक्रमः	३३८	दर्भविसर्जनं कतिधा	तथा	अर्घ्यपात्रस्थापनम्

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
३४९	मण्डलानिपात्राणिच	तथा	अगुष्ठनिवेशनं	३६२	मासिकेपिंडप्रमाणं	तथा	नित्यकर्मरात्रौकार्यं
तथा	भाजनेकांस्यपात्रम्	३५७	आपोशनं	तथा	तीर्थेपिंडप्रमाणं	तथा	पात्राभावे
तथा	श्राद्धे कांस्यपात्रनि-	तथा	श्राद्धान्नसंकल्पःकुत्र	तथा	दर्शेपिंडप्रमाणं	३७०	श्राद्धशेषभोजनंतन्नि-
	षेधः		चित्राहुतिनिषेधः	तथा	महालयेपिंडप्रमाणं		षेधः
३५०	श्राद्धभोजनेपवित्रपा-	तथा	भोजनेलवणादिन	तथा	पत्न्यापिंडःकरणीयः	तथा	विप्रस्य श्राद्धावशेष
	त्राणि		पृच्छेत्	३६३	पित्रादीनांनामनोत्रा		भोजननिषेधः
३५१	कदलीपत्रनिषेधः	तथा	अभिवश्रवणं		ज्ञाने	तथा	कुत्रचिच्छ्राद्धावशेष
३५२	भस्ममर्यादा	तथा	भोक्तृनियमाः	तथा	कथमूहःकार्यः	तथा	भोजननिषेधः
तथा	अग्नौकरणम्	३५८	ब्राह्मणप्रार्थना	३६४	मात्रादीनांपिंडदेशाः	३७१	श्राद्धदिननियमाः
३५३	पाणिहोमश्राद्धे महा	तथा	ब्राह्मण परस्परस्पर्शे	तथा	महालयश्राद्धे सर्वेषां	तथा	शूद्रस्यश्राद्धान्नशेषंन-
	लये	३५९	विप्राणांगुदस्रावे		पिंडादेयाः		देयं
३५४	तीर्थश्राद्धे पाणिहोमः	३६०	विप्राणांवमने	तथा	पश्चिमेदर्भलेपादि	तथा	इतिपार्वणश्राद्धम्
तथा	विधुरस्यपाणिहोमः	तथा	एवंविघ्ने जपःपुनः	तथा	पिंडपूजनादि	तथा	श्राद्धानुकल्पः
तथा	पाणिहोमे प्रश्नादि०		श्राद्धं च	३६५	पिंडानांसर्वान्नस्यनै	तथा	विप्राभावेदर्भवटुः
तथा	पित्र्यविप्रकरेहुतंसर्वं	तथा	तृप्तिप्रश्नः		वेद्यः	तथा	आमश्राद्धं द्विदानां
	पितृपात्रेषुनिक्षेपः	३६१	पिण्डदानात्प्रागवमने	तथा	उच्छिष्टपात्रचालनम्	तथा	शूद्रस्यामश्राद्धम्
तथा	आपस्तंबानामग्नौक-	तथा	विकिरं	३६६	उच्छिष्टपात्राणिकानि	तथा	आमंकियत्परिमितं
	रणम्	तथा	उच्छिष्टपिण्डः		चालनीयानि		देयं
३५५	अथपरिवेषणम्	तथा	हस्तप्रक्षालनं गण्डूष	तथा	पिंडप्रवहणंकुत्रकार्यं	तथा	कुत्रचिदामश्राद्धनि
तथा	तत्स्वयं भार्ययाकार्यं		करणं	३६७	पिंडविसर्जनं		षेधः
तथा	आयसपात्रनिषेधः	तथा	अथपिण्डदानं	तथा	पिंडप्रतिपत्तिः	तथा	आमश्राद्धेऊहःकथं
तथा	पवित्रपात्राणि	तथा	पिण्डदानंकुत्रकर्तव्यं	३६८	पिंडोपघातेप्रायश्चि-	३७२	आमश्राद्धेपिंडाःकथं
तथा	पंक्त्यां विषमान्नदानं	तथा	अष्टांगःपिंडः		त्तम्		कर्तव्या
तथा	भोजनपात्रेतिलपतने	तथा	पिंडेषुमाषावर्ज्याः	तथा	पिंडनिषेधकालः	तथा	आमश्राद्धेनिषिद्ध
	निषिद्धम्	तथा	अथपिंडप्रमाणं	३६९	महालयादौपिंडदानं		पदा
३५६	हस्तेनस्नेहलवणादि	तथा	एकोद्दिष्टेपिंडप्रमाणं	तथा	क्षयाहेविशेषः	तथा	आमश्राद्धे शूद्रैःकथं
	नदेयं	तथा	सपिंडीकरणे पिंड	तथा	उच्छिष्टोद्वासनं		कर्तव्यम्
तथा	घृतपात्रस्थापनं		प्रमाणम्	तथा	श्राद्धदिनवैश्वदेवादि	तथा	आमश्राद्धे पूर्वाह्णे
तथा	पात्रालम्भनं	तथा	प्रत्यब्दे पिंडप्रमाणं	तथा	अथनित्यश्राद्धम्		कथं

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	एकोद्दिष्टंमध्याह्ने	तथा	अमायां प्रेतपक्षेचे	तथा	क्षयेदिनमासाज्ञाने	३९८	तिलतर्पणनिषेधकाल:
तथा	पार्वणमपराह्णे		त्क्षय:	३८४	श्राद्धविघ्नेनिर्णय:	३९९	पित्रोर्वार्षिकेनित्यत-
३७३	वृद्धिश्राद्धंप्रात:	तथा	संन्यासिन: किंकार्यं	३८५	श्राद्धादि प्रारम्भेन		र्पणेतिलनिषेध:
तथा	शूद्राणामपराह्णे	३७८	संग्रामेमृतानां कदा		दोष:	तथा	श्राद्धदिनेपिनित्यत-
तथा	हेमश्राद्धम्		श्राद्ध	३८६	श्राद्धभोजनसमयेदा		र्पणम्
तथा	हेमश्राद्धं कस्मिंस्थले	तथा	ज्येष्ठभ्रातु: कनिष्ठेन		तुराशौचंचेत्	४००	कार्यप्रत्यंजलिमं-
तथा	हेमश्राद्धे पिंडा:कथं		कथंकार्यं	३८७	दातृभोक्त्रोराशौचंचेत्		त्राश्च
	कार्या:	३७९	ज्येष्ठे नकनिष्ठस्यकथं	तथा	तत्रभोजने प्रायश्चि	तथा	अथतर्पणनिषेध:
तथा	हेमश्राद्धे पिण्ड नि-	तथा	अपुत्रस्यपित्र्यव्यस्यांकिं		त्तम्	तथा	अथवृद्धिश्राद्धम्
	षेध:	३८०	पत्न्या:कर्तृत्वेप्राप्ते	३८८	आशौचमध्येश्राद्धंचेत्	तथा	अत्राधिकारिण:
३७४	हेमश्राद्ध निषिद्धप-	तथा	अपुत्राणांकिंकार्यम्	तथा	अथभार्यारजोदर्शने	४०१	जीवत्पितृ कस्यवृद्धि
	दार्था:	तथा	एकोद्दिष्टेकेषांकार्यम्	तथा	अन्तरितश्राद्धम्		श्राद्धम्
३७५	शूद्रवेश्मनि भोजना	तथा	क्षयाहद्वैधेनिर्णय:	तथा	अन्वारोहणनिर्णय:	तथा	द्वितीयविवाहे वृद्धि
	दिति	तथा	एकोद्दिष्टेतिथिनि-	३८९	एकसमयेमृता:स्वामि		श्राद्धंकेनकर्तव्यम्
तथा	शूद्र गृहाद्ब्राह्मण		र्णय:		सेवकास्तुस्त्रीभि:सह	४०२	वृद्धिश्राद्ध इति कर्त-
	गृहेआमंश्रमागतंचे-	तथा	पार्वणेतिथिनिर्णय:		गमनंभर्तुराशौचम्		व्यता
	च्छुचि	तथा	आब्दिकेतिथिनिर्णय:	तथा	स्त्रीगमनंचेदनुगमनं	४०४	वृद्धिश्राद्धे दर्भस्थाने
३७६	पात्रांतर्गतंदुग्धंशुचि	३८१	मृताहातिक्रमेदोष:	३९१	देशांतरेभर्तृमरणंश्रु-		दूर्वा:
३७७	सांकल्पश्राद्धम्	तथा	ग्रहणादिनेश्राद्धप्राप्तौ		त्वासहगमनंचेत्	४०५	वृद्धिश्राद्धेविप्राभावे
तथा	सांकल्पश्राद्धे किंकार्यं	तथा	अपुत्राणांरात्रौकार्यम्	३९२	सुवासिनीभोजनम्	तथा	नांदीश्राद्धकरणेक्रमा
तथा	द्रव्याभावेद्विजाभावे	तथा	अधिकमासप्राप्तेश्रा-	३९३	अथश्राद्धसम्पातेनि-	४०६	वैश्वदेव:कदाकर्तव्य:
	अनुकल्पा:		द्धनिषेध:		र्णय:	तथा	जीवत्पितृकश्राद्धम्
तथा	अथश्राद्धभोजनेप्राय	३८२	एकदिनेदर्शश्राद्धं क्ष-	तथा	गृहदाहादिनायुगपं-	४०८	जीवत्पितृकस्यगयायां
	श्चित्तं		याहश्राद्धं चेन्निर्णय:		मरणे	तथा	जीवत्पितामहश्राद्धं
तथा	क्षयाहश्राद्धं तद्रूपंच	तथा	वृषोत्सर्गकाल:	३९४	एकस्मिन्दिने श्राद्ध-	तथा	विभक्ता विभक्तानि-
तथा	अकरणेदोषमाह	तथा	अथशुद्धिश्राद्धम्		त्रयम्	तथा	र्णय:
तथा	तत्रैकोद्दिष्टंपार्वणंच	तथा	प्रथमवर्षादारभ्यवर्ष	३९५	अन्यदेवताभेदेअप-	तथा	अविभक्तानांवैश्वदेव:
तथा	श्राद्धे देश धर्माविश		त्रयपर्यंतंश्राद्धभोजनं		वाद:		विभक्तानां वर्षपर्यंतं
	धर्मा:	३८३	क्षयाहाज्ञाने	३९६	श्राद्धांगतर्पणम्	४०९	श्राद्धनिर्णय:

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
४०६	अथतीर्थश्राद्धम्	४१७	प्रथमषष्ठदशमदिने०	तथा	पुनर्भूसुतस्त्रीपुदत्तस्य	तथा	रोदनेआशौचम्
तथा	विधवायाःपुत्राद्यनु	तथा	अथमृताशौचं		पूर्वपित्रोः	तथा	आशौचान्नभक्षणे
	तीर्थयात्रा विधिःकथं	तथा	दशाहमध्येबालोमृत	तथा	दत्तकस्यसापिंड्यं	तथा	दासीदासाशौचम्
तथा	यात्रामध्येआशौचे		श्चेत्	तथा	परपूर्वा भर्तृपत्न्योः	४३०	दास्याविशेषः
तथा	यात्रामध्येतीर्थान्तर	तथा	अदंतमृताशौचंदाहे		पुत्रयोश्च	तथा	दासभेदाःपंचदश
	प्राप्ति	तथा	सदंतमृताशौचंदाहे	तथा	ऊढकन्याप्रसवमरणे	तथा	रात्रौजननमरणे
तथा	वाणिज्यार्थगतेसति	तथा	शूद्रबालाशौचं	तथा	श्वशुरमातुलादीनां	तथा	अतिक्रांताशौचम्
४१०	मार्गेमहानदीप्राप्तौ	४१८	पितृवेश्मनिकन्याअ-	४२५	पितृमरणेकन्यानामा	तथा	देशांतरेअतिक्रांता
तथा	प्रथमतीर्थप्राप्ते प्रा		नूढारजस्वलामृताचेत्		शौचं		शौचम्
	र्थना	तथा	अथानुपनीते	तथा	भ्रातृभगिन्योःकन्या	तथा	दशदिनमध्येश्रुतम्
तथा	तीर्थप्राप्तौ उपवास	तथा	त्र्यहाशौचेपिण्डदान		याःपरस्परम्	तथा	दशाहमध्येमासत्रयं
	मुण्डनम्		विधिः	तथा	मातामहादिमृतौ	तथा	षण्मासमध्येश्रुतंचेत्
४११	वर्षमध्ये पुनस्तीर्थे	१९	नाम्नःपूर्वखननम्	तथा	स्वगृहेपरमृतौ	४३१	नवमासमध्येश्रुतंचे
	प्राप्तौ	तथा	गर्भपातेसति	४२६	बन्धुत्रयमृतौ		दूर्ध्वंश्रुतंचेत्
तथा	जीवत्पितृकस्यमुंडनं	४२०	शिशुलक्षणं	तथा	जामातृमृतौ	तथा	जननेअतिक्रांताशौ-
तथा	तीर्थप्राप्तौसूतकंचेत्	तथा	बाललक्षणं	तथा	श्वशूद्रपतित द्विजगृ		चंश्रुतंचेत्
४१२	तीर्थश्राद्धे अर्घ्यादि	तथा	कुमारलक्षणं		हे मृतौगृहशुद्धिः	तथा	देशांतरलक्षणम्
	वर्ज्यं	४२१	पौगण्डलक्षणं	४२७	ग्राममध्यशवस्तिष्ठति	तथा	मातापित्रोर्विशेषः
४१३	पिण्डाःसक्त्वादिभिः	तथा	बालानामनुपनीता		चेदाशौचं	तथा	स्त्रीपुत्रयोःपरस्परमा
	कार्याः		नांचक्रियाविधिः	तथा	क्रियाकर्तुर्दशाहादि		शौचम्
तथा	यतीनांगयायांविशेषः	तथा	चतुर्वर्णेषु दशाहादि	तथा	युद्धमृतेआशौचं	तथा	सापत्नमातुरा शौचं
४१४	अथजननाशौचं		महागुरवः	तथा	शवस्पर्शेआशौचं	तथा	आशौचसन्निपाते
४१५	स्रावाशौचं	४२२	सपिण्डलक्षणम्	४२८	दंष्ट्रिकाभिर्मृतश्चेत्	तथा	जननेजननाशौचम्
तथा	पाताशौचं	तथा	सोदकलक्षणम्	तथा	निर्हाराद्याशौचम्	४३२	मरणेमरणाशौचम्
तथा	पूर्णाशौचं	तथा	गोत्रजलक्षणं	तथा	प्रेतालंकरणेकृते	तथा	जननाशौचेमरणा
४१६	जाताशौचेविप्रादीनां	४२३	दत्तक्रीतपुत्राणामा	तथा	अनाथप्रेतहरणे		शौचम्
	सूतिकायाविशेषः		शौचं	४२९	ब्रह्मचारिणोनिर्हरणे	४३३	मरणाशौचेजननाशौ०
तथा	कन्यापुत्रप्रसवे आ-	तथा	व्यभिचारिणीमृतौ	तथा	समोत्कृष्टानुगमने	४३४	स्वल्पाशौचमध्येदी-
	शौचं	४२४	अनौरसेषुपुत्रेषु	तथा	हीनवर्णस्यदाहादौ		र्घाशौचम्

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
४३५	दीर्घाशौचमध्ये स्व-	तथा	गृह्याग्निहोमेआशौ-	तथा	सर्पहतेनागपूजनम्	तथा	घटस्फोटविधि:
	ल्पाशौचम्		चेसंध्यादीनामपवाद:	४५२	उदकमृतानांविशेष:	तथा	पतितसंस्कारविधि:
४३६	जननाशौचस्यगुरुत्वं	तथा	आशौचे सतिग्रहणे	तथा	व्युच्छिन्नसंततेर्विशेष	तथा	कृतघटस्फोटस्यापि
तथा	दशमेह्नाशौचांतर		श्राद्धम्	तथा	युद्धे मृतौ		पुन:संस्कारविधि:
	पाते	तथा	भोजनेआशौचश्रवणे	४५३	संन्यासिमृतौसंस्कार:	४५६	पतितानांचरितव्रता
४३७	पित्राशौचमध्येमात्रा	४४२	लवणादिद्रव्येआशौ	४५४	अपरोनारायण बलि		नांप्रत्युद्धार:
	शौचम्		चाभाव:		विधि:	तथा	अन्यक्रियाविधि:
४३८	मात्राशौचमध्येपित्रा	तथा	सत्रेआमान्वे दोषा	तथा	कृतजीवच्छ्राद्धे मृते	तथा	तत्राधिकारिण:
	शौचम्		भाव:	तथा	कृतजीवच्छ्राद्धे जी-	तथा	धर्मपुत्र:
तथा	अन्वारोहणेविशेष:	४४३	विवाहेसूतकंचेत्		वति	तथा	योऽग्निद: सदशाहप-
तथा	भर्तुराशौचोत्तरमन्वा	तथा	पुस्तकशुद्धि:	तथा	आहिताग्नौ प्रोषिते		र्यंतं
	रोहणपुत्रजनादिप्राप्ति	तथा	आत्मघाते		मृते	तथा	मोक्षधेनुदानमंत्र:
४३९	आशौचापवाद:	४४४	प्रमादमरणे	तथा	पालाशविधिरस्थ्ना	तथा	ऋणधेनुदानमंत्र:
तथा	अथाशौचापवाद:	४४५	चांडालादिभ्योमरणे		भावे	तथा	पापधेनुदानमंत्र:
तथा	पत्यादीनामा शौचा	तथा	पतितानां क्रिया-	४५५	पालाशविधिसामग्री	तथा	मरणस्यपुण्यकाल:
	भाव:		नास्ति	तथा	प्रोषितस्यकाल वि-	तथा	वैतरणीधेनु:
तथा	ब्रह्मचारिणा माता	तथा	आहिताग्नेर्विशेषमाह		चार:	तथा	उत्क्रांतधेनु:
	पित्रोर्ध्वदैहिकंकार्यम्	४४६	प्रमादमरणे	तथा	प्रोषितसंस्कारेकाल:	तथा	दशदानानि
४४०	संध्यादिलोपाभावश्च	४४७	सर्पहतेविशेष:	तथा	प्रेतसंस्कारेकाल:	४६०	तिलपात्रदानम्
तथा	समावर्तनोत्तरंत्र्यहा	४४८	दुर्मरणेदानादि	४५६	आशौचमध्येसंस्कार:	तथा	मरणसमये पुण्यमं-
	शौचम्	४४९	अवैधमरणे	तथा	अभ्यापवादमाह		त्रादिश्रवणम्
४४१	आपद्गतस्य सूतका	४५०	तीर्थमरणे	४५७	निषिद्धकालेदाहेदा-	तथा	अष्टौदानानि
	भाव:	तथा	अनशनविधि:		नानि	तथा	क्रियाकर्तुरधिकार
तथा	आशौचे आकस्मिक	तथा	पतितानांविशेष:	तथा	कृतौर्ध्वदैहिके जीव-		प्राप्ति:
	तीर्थप्राप्तौ	तथा	आत्मघातप्रायश्चि-	तथा	न्नागच्छेत्	तथा	मुमूर्षोर्मधुपर्कदानम्
तथा	सूतकिन: पूजाधि-		त्तम्	४५८	अमृतस्यदाहादि	तथा	दुर्मरणेप्रायश्चित्तम्
	कार:	तथा	नारायणबलि:	तथा	स्त्रीसहगमने	४६१	अस्पृश्यस्पर्शने प्राय-
तथा	श्रौतकर्मणि विशेष:	४५१	पतितोदकविधि:	तथा	सर्पसंस्कारेविधि:		श्चित्तम्
तथा	श्राद्धादौविशेष:	तथा	नारायणबलि प्रयोग.	तथा	नागबलिविधि:	तथा	रात्रौप्रेतदाहनिर्णय:

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	रात्रौवपननिषेधः		नमु०	४७२	येनकेनापिक्रियाकृ-		दार्थावर्ज्यः
तथा	प्रेतस्यवपनक्रिया	४६८	शवस्यस्नानाद्यलं-		ताचेत्	तथा	प्रेतश्राद्धेअन्नादि
४६२	आशौचांते पुनर्वपनं		काराः	तथा	पुत्रादिभिः पुनःकु	तथा	अन्वारोहणे विशेषः
तथा	रात्र्युषितेप्रेतप्राय०	तथा	अग्निनाशे		र्यात्	४८०	आशौचांत्यदिनेकृत्यं
तथा	साग्निविशेषः	तथा	पर्णशरदग्धेतद्देहला०	तथा	पिण्डःकेनद्रव्येणक-		दशमदिने
तथा	प्रेताधानम्	तथा	दम्पत्योरेकदामृतौ		र्तव्यः	तथा	एकादशाहः
४६३	वृष्ट्यादिनाअग्निनाशे	४६६	उदकदानविधिः	४७३	दर्शपिण्डैर्देहोत्पत्तिः	४८१	विप्रादीनांमितैः पदा-
तथा	पत्नीपरमरणे	तथा	प्रेतस्नानेविशेषः	तथा	दशदिनपर्यंतंपात्रद्वये		र्थैःशुद्धिः
तथा	प्रथमायांजीवत्यां	तथा	क्लीवादिभि र्नोदकं		उदकंदेयम्	तथा	आद्यश्राद्ध मेका-
४६४	द्वितीयायांमृतायांवै-		देयं	तथा	मृतस्थानेतैलदीपः		दशेहनि
	तानाग्निनादाहः	तथा	आशौचेनियमाः	तथा	ओदनपिण्डोदेयः	तथा	विनैणकालः
तथा	दम्पत्योर्मध्ये प्रथम	४७०	प्रेतदाहानंतरंगृहे	४७४	दशाहमध्येदर्शश्चेत्	तथा	अग्नौएकोद्दिष्टं विप्रा-
	मृतस्य वैतानामाग्नि		आगत्यकिंकर्तव्यम्	तथा	मातापित्रोस्तुविशेषः		भावे
	भिर्दाहः	तथा	क्रीतलब्धमन्नं भक्ष	तथा	अथास्थिसंचयनम्	तथा	अथवृषोत्सर्गः
तथा	पश्चान्मृतस्यलौकि		णीयं	४७५	वर्णपरं अस्थि संचय-	४८२	नीलवृषलक्षणम्
	काग्निनादाहः	तथा	प्रत्यहंजाति भोजनं		नम्	तथा	मृदादिनावृषोत्सर्गः
तथा	अपत्नीकस्याधानम्		कार्यम्	तथा	अस्थिसंचयने श्राद्ध-	४८३	पतिपुत्रवत्या स्त्रिया
तथा	विधुरस्याग्नि स्तस्य	तथा	मृत्युस्थाने प्रत्यहं		त्रयम्		न०
	नाशः		बलिः	४७६	चतुर्थदिवसेश्मशान	४८४	सूतकप्राप्तौइदंकर्मक०
तथा	ब्रह्मचारिपत्योर्दाहे	तथा	नग्नप्रच्छादन श्राद्ध		यागःतद्विधिश्च	तथा	पददानंपदलक्षणंच
	ग्निनाशे		दानानि	तथा	तीर्थे अस्थिक्षेपः	तथा	शय्यादानम्
४६५	उत्पनाग्नेर्लक्षणम्	तथा	अथप्रेतपिण्डाः	तथा	परस्यास्थिनयनेदोषः	तथा	ललाटास्थि भोजने
तथा	निषिद्धाग्निः	तथा	वर्णभेदेन पिंडदान	तथा	अस्थिक्षेपांगंहेमश्राद्धं		दोषः
तथा	साग्नेःपात्रन्यासादि		संकल्पः	४७७	अथास्थिशुद्धिः	४८५	उदकुम्भदानम्
तथा	शवनिर्हरणेनियमाः	तथा	उत्तरीयशिलापात्रम्	तथा	अथनवश्राद्धम्	तथा	अन्नदानं दीपदानंच
तथा	शवनिर्हरणप्रकारः	४७१	कर्तृद्रव्यविपर्यये	४७८	नवश्राद्धकरणेदोषः	४८६	अथमासिकानि
४६६	शवसंस्कारविधिः	तथा	क्रियाकर्तुर्नाशे	तथा	अन्यशाखाभेदाद्व्य-	४८७	त्रिपुष्करलक्षणम्
४६७	शवेऽग्निदानमंत्रः	तथा	असंस्कृतानां पिण्ड.		वस्था	४८८	षोडशश्राद्धानि
तथा	शवस्यषट्पिण्डदा-		कुत्रदे०	४७९	प्रेतश्राद्धेअष्टादश प-	तथा	ऊनमासिकानि

पृष्ठ	विषय
४८६	एककालेषोडश श्राद्धानि
तथा	ऊनमासिकानिच
४९०	वृद्धिश्राद्धेसतिमासिकापकर्षः
४९१	अथसपिण्डीकरणम्
४९२	साग्निकनिर
तथा	सपिण्डीकरणाग्निकयोः
तथा	अन्तरितसपिण्डीकरणनक्षत्रम्
तथा	सपिण्डीकरणेअष्टौकालाः
४९३	सपिण्डीकरणेज्येष्ठस्याधिकारः
तथा	वर्षांतेसपिण्डीकरणं
तथा	पितरिदेशांतरेमृतेसतिपुत्रैःकिंकार्यम्
तथा	सपिण्डीकरणेकनिष्ठस्याधिकारः
४९४	पुनःसपिण्डीकरणेविशेषः
४९५	व्युत्क्रममृतौसपिण्डनेगोत्रादिः
तथा	सपिण्डनाधिकारः
तथा	स्त्रीसपिण्डनेविशेषः
तथा	आसुरादिविवाहे सपिण्डनम्
४९६	कोकिल मतानुसारि सपिण्डी
तथा	अपुत्राणां सपिण्डनं तद्विधिः
४९७	ब्रह्मचारिणा मनपत्यानांस्त्रिया सपिण्डनंकार्यम्
तथा	यतिमृतौपार्वणम्
तथा	सपिण्डीकरणविधि.
४९८	ततःपुण्याहवाचनं वृद्धिश्राद्धंच
तथा	पितृमृतौ प्रथमाब्दे निषिद्धानि
तथा	दैवपित्र्यकर्माण्यशुचिः
तथा	संघातमरणे
तथा	पितुरब्दमाशौचम्
४९९	मातुःषण्मासमाशौचम्
तथा	भार्यायास्त्रिमासमाशौचम्
५००	भ्रातृपुत्रयोःषण्मासं
तथा	प्रथमाब्दे गयाश्राद्धनिषेधः
तथा	पंचकमृतौविधानम्
तथा	त्रिपादृक्षमरणे
५०१	पंचरत्ननामानि
तथा	त्रिपादृक्षाणि
तथा	श्मशानाज्जीवन्पुनरागमने
५०२	ब्रह्मचारिमृतौ
तथा	कुष्ठिमृतौ
तथा	कुष्ठिलक्षणान्यष्टौ
५०३	अष्टौमहारोगाः
५०४	रजस्वलामरणे
तथा	सूतिकामृतौ
तथा	गर्भिणीमृतौ
५०५	अन्वारोहणे
तथा	अन्वारोहणप्रयोगः
तथा	वायनमंत्रः
तथा	पंचरत्नानि मुखादिस्थाने
तथा	ततोग्निप्रार्थना
तथा	पृथक्चितिरोहणनिषेधः
५०६	पृथक्चितिः क्षत्रियस्त्रियाः
तथा	पत्यौदेशांतर मृतेगमनविधिः
तथा	अस्थिदाहेपलाशदाहे
तथा	पृथक्चितिदोषः
तथा	उदक्या अन्वारोहणे
५०७	चितिभ्रष्टायां प्रायश्चित्तम्
तथा	अन्वारोहणेगर्भिण्यादीनांनिषेधः
तथा	सहगमने रजस्वलाशुद्धिः
तथा	विधवाधर्माः
तथा	विधवायास्तर्पणवि०
तथा	वृषारोहणकंचुकिनि०
५०८	अथसंन्यासः
तथा	ब्राह्मणस्याधिकारः
तथा	संन्यासश्चतुर्धा
तथा	कुटीचकस्तल्लक्षणम्
५०९	बहूदकस्तल्लक्षणम्
तथा	त्रिदण्डीतल्लक्षणम्
तथा	संन्यासविधिः
तथा	तत्रादौप्रायश्चित्तविः
तथा	अष्टौश्राद्धानि तद्विषयः
तथा	संन्यासग्रहणेसामग्री
तथा	पूर्वनांदीश्राद्धंकार्यं
५१०	साग्नेर्निरग्नेश्चसंन्या०
तथा	नवश्राद्धषोडश श्राद्ध
तथा	सपिण्डीनामानि
तथा	संन्यासग्रहणसंकल्पः
तथा	ततोऽग्निसिद्धिः
तथा	विरजाहोमादिः
५११	अथयतिधर्माः
५१२	अथभिक्षा
५१३	यतिभिक्षादानेफलं
तथा	यतीनां षट्कर्माणि निषिद्धानि
तथा	यतीनां षट्कर्माणि पतनम्
५१४	अन्यानि षट्बन्धकाराणि

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	यतिपात्राणि	तथा	विरजाहोमंकर्तुमश-	तथा	यथास्थानं दण्डादि	तथा	एकादशेह्निपार्वणं
तथा	यतीनांनिषिद्धम्		क्तश्चेदिष्टदेवताहोमः		दानम्	तथा	परमहंसानांपार्वणं
तथा	यतीनांपुत्रादिनिधने	तथा	समाधिसंस्कारादि	तथा	प्रोक्षणस्नानम्	तथा	द्वादशेऽह्निनारायण
	आशौचाभावः	तथा	कुटीचकस्य दहनम्	तथा	शंखेनमस्तकभेदनम्		बलिः
तथा	अथयतिसंस्कारः	तथा	बहूदकस्यपूरणम्	तथा	लवणेनगर्तापूरणम्	तथा	वर्षांतेपार्वणश्राद्धं क०
तथा	संन्यासग्रहणे फलम्	तथा	हंसस्यजलेनिक्षेपः	तथा	कुटीचकस्य दहन		**इतितृतीयपरि**
तथा	आतुरसंन्यासः	५१८	परमहंसंपूरयेत्		विधिः		**च्छेदस्यानुक्र-**
तथा	आतुरसंन्यासप्रयोगः	तथा	पलाशमूलेनदीतीरे	तथा	अस्थीनांतीर्थेनिक्षेपः		**मणिका ॥**
तथा	आतुरेअप्सुहोमः		पूरणम्	तथा	अस्यसूतकाभावः		

इतिनिर्णयसिन्धोरनुक्रमणिकासमाप्ता ॥

निर्णयसिंधुः प्रारभ्यते ॥

—— * ——

कारुण्यैकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥ विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालंबिशाखिनं वंदे १ लक्ष्मीसहायं कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम् ॥ बर्हापीडं घनश्यामं महः किंचिदुपास्महे २ वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ॥ पितामहं हरिं वंदे भट्टनारायणाह्वयम् ३ यत्पादसंस्मृतिः सर्वमंगलप्रतिभूर्मता ॥ तान्भट्टरामकृष्णाख्यान्श्रीतातचरणान्* नुमः ४ सर्वकल्याणसंदोहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥ द्युनदीसोदरीमंबामुमाख्यां नौमि सादरम् ५ विंदुमाधवपादाब्जलोलंबीकृतविग्रहम् ॥ ज्यायांसं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ६ हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्यगालोच्य तत्त्वमथ तीर्थकृतां परेषाम् ॥ श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकराख्यः काले यथामति विनिर्णयमातनोति ७ संति यद्यपि विद्वांसस्तन्निबंधाश्च कोटिशः ॥ तथाप्यमुष्य वैदग्ध्यं केचिद्ज्ञातुमीशते ८ (तत्र संक्षेपतः कालः षोढा) अब्दोऽयनमृतुर्मासः पक्षो दिवस इति (तत्राब्दो माधवमते पंचधा) सावनः सौरश्चांद्रो नाक्षत्रो बार्हस्पत्य इति गुरोर्मध्यमराशिभोगेन बार्हस्पत्यः स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः हेमाद्रिस्त्वंत्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगात्त्रय एव विधा आह तत्र वक्ष्यमाणैः सावनादिद्वादशमासैस्तत्तदब्दम् मलमासे तु षष्टिदिनात्मक एको मास इति द्वादशमासत्वमविरुद्धम् ॥ तथा च व्यासः ॥ षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैरिति (तत्र चांद्रोऽब्दः षष्टि

---

* इदं च राजसिंह इतीव पूर्वपदार्थगतश्रैष्ठ्यतात्पर्यग्राहकं ॥

भेदः । तदाहगार्ग्यः) प्रभवोविभवःशुक्लःप्रमोदोथप्रजापतिः ॥ अंगिराश्रीमुखो भावोयुवाधातेश्वरस्तथा॥बहुधान्यःप्रमाथीचविक्रमोऽथवृषस्तथा॥चित्रभानुः सुभानुश्चतारणःपार्थिवोव्ययः ॥ सर्वजित्सर्वधारीचविरोधीविकृतिःखरः ॥ नंदनोविजयश्चैवजयोमन्मथदुर्मुखौ॥हेमलंबोविलंबोथविकारीशार्वरीप्लवः ॥ शुभकृच्छोभनःक्रोधी विश्वावसुपराभवौ ॥ प्लवंगःकीलकःसौम्यःसाधारण विरोधकृत्॥ परिधावीप्रमादीच आनंदोराक्षसोनलः ॥ पिंगलःकालयुक्तश्च सिद्धार्थीरौद्रदुर्मती । दुंदुभीरुधिरोद्गारीरक्ताक्षीक्रोधनःक्षयइति (यद्यपि ज्योतिषेगुरोर्मध्यम * राशिभोगेनप्रभवादीनांमाघादौप्रवृत्तिरुक्तातथापिप्रभ वादीनांचांद्रत्वमप्यस्ति) चांद्राणांप्रभवादीनांपंचकेपंचकेयुगेइतिमाधवोक्तःते नचांद्रःप्रभवादिश्चचैत्रसितेप्रवर्ततेबार्हस्पत्यस्तुमाघादौ (तयोर्विनियोगोज्योति र्निबंधेब्रह्मसिद्धांते)व्यावहारिकसंज्ञोऽयंकालःस्मृत्यादिकर्मसु ॥ योज्यःसर्वत्र त्रापिजैवोवानर्मदोत्तरे ॥ आर्ष्टिषेणः ॥ स्मरेत्सर्वत्रकर्मादौचांद्रंसंवत्सरंसदा ॥ नान्यं यस्माद्वत्सरादौप्रवृत्तिस्तस्यकीर्तितेति (अयनंतुसौरंतुत्रयात्मकं) सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयनमितिदीपिकोक्तेः तच्चद्विविधंदक्षिणमुत्तरंचेतिकर्कसंक्रांति र्दक्षि णायनंमकरेत्यस्य (अनयोर्विनियोगमाहमदनरत्नेसत्यव्रतः) देवतारामवाप्यादि प्रतिष्ठोदङ्मुखेरवौ ॥ दक्षिणाशामुखेकुर्वन्नतत्फलमवाप्नुयात् ॥ वैखानसः ॥ मा तृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥ महिषासुरहंत्र्यश्चस्थाप्यावैदक्षिणायने ॥ वैशब्दोप्यर्थेनतुदक्षिणायनएवेतिनियमः पूर्ववचनेदक्षिणायनेनिषिद्धायादेव प्रतिष्ठायादेवविषयेप्रतिप्रसवमात्रात् ॥ रत्नमालायाम् ॥ गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठा विवाहचौलव्रतबंधपूर्वम् ॥ सौम्यायनेकर्मशुभंविधेयंयद्गर्हितंतत्खलुदक्षिणे चेति ॥ अस्यापवादः काशीखंडे ॥ सदाकृतयुगंचास्तुसदाचास्तूत्तरायणम् ॥ सदा महोदयश्चास्तुकाश्यांनिवसतांसतां ॥ इत्ययनं (ऋतुर्मासद्वयात्मा) मलमासेतुमा

---

* गोचागजारविर्गीतःशशिनीभगोश्वाः पंचागनयोथषडिलाब्धयउच्चभुक्तिः ॥ राहोस्त्वयंकुशशिनोसृज इंदुरामास्तर्काश्विनोच्चचलकेंद्रजयोर्थहित्वा ॥ लिप्ताजिनांविकलिका थगुरोः शराःखं शुक्राशुकेंद्रगतिरद्रि गुणाःशनेर्द्वे ॥

संद्वयात्मकस्त्वेकोमासस्तेन मासद्वयात्मकत्वमविरुद्धम् सद्वेधा चांद्रःसौरश्च
चैत्रारंभोवसंतादिश्चांद्रःमीनारंभोमेषारंभोवासौरः मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वाव
संतइतिबौधायनोक्तेः ॥ अनयोर्विनियोगमाहत्रिकांडमंडनः ॥ श्रौतस्मार्तक्रियाःसर्वाःकु
र्याच्चांद्रमसर्तुषु ॥ तदभावेतुसौरर्तुष्वितिज्योतिर्विदांमतम् ॥ सोऽद्विविधोपिषोढा
वसंतोग्रीष्मोवर्षाःशरद्धेमंतःशिशिरःइत्यृतुःमासश्चतुर्धासावनःसौरश्चांद्रोना
क्षत्रइतित्रिंशाहिनःसावनःअर्कसंक्रांतेःसंक्रांत्यवधिःसौरःयद्यपिहेमाद्रिमाधवका
लादर्शाद्यालोचनेनमेषसंक्रांत्यासमाप्तामावास्यकत्वं चैत्रत्वमितिलक्षणाच्चमेष
संक्रांतेश्चैत्रत्वंप्रतीयतेतथापिमेषसंक्रमेदर्शद्वयेसति वैशाखस्यैवाधिक्यात्तत्पूर्व
भावित्वेनमीनस्यैवचैत्रत्वंयुक्तंएवंमेषादयोवैशाखाःअतोमीनसंक्रान्त्यमध्यस्थ
पौर्णमासिकत्वमाद्यतिथिकत्वंवाचैत्रत्वमितिलक्षणात् मीनएवसौरश्चैत्रःवै
एवंवैशाखादयोपिमेषाद्याज्ञेयाः(सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णयउच्यते)तत्रपूर्व
तोपिपरतोपिसंक्रमात्पुण्यकालघटिकास्तुषोडशेतिसामान्यतःपुण्यकालःसर्वै
रुक्तःविशेषस्तूच्यतेऽत्रसामकाःसंग्रहश्लोकाः ॥ प्रागूर्ध्वंदशपंचतःषडथनिस्त
त्तत्पराःपूर्वतस्त्रिंशत्षोडशपूर्वतोथपरतःपूर्वाःपराःस्युर्दश । पूर्वाःषोडशचोत्त
राश्चतुर्भुवःपश्चात्खवेदाःपुनःपूर्वाःषोडशचोत्तराः पुनरयोपुण्यास्तुमेषादितः
अस्यार्थः॥मेषेप्रागूर्ध्वंचदशघटिकाःपुण्यकालःवृषेपूर्वाःषोडशमिथुनेपराःषो
डश कर्केपूर्वास्त्रिंशत्सिंहेपूर्वाःषोडशकन्यायांपराः षोडशतुलायांप्रागूर्ध्वंद
शवृश्चिकेपूर्वाः षोडशधनुषिपराःषोडशमकरेचत्वारिंशत्पराः इदंचहेमाद्रि
मतेनोक्तम् माधवमतेत्वत्रपराविंशतिःपुण्याः कुंभेपूर्वाः षोडश मीनेपराः षो
डशेति याप्युत्तरापुण्यतमामयोक्तासायंभवेत्सायदिसापिपूर्वा ॥ पूर्वातुयोक्ता
यदिसाविभाते साप्युत्तरारात्रिनिषेधतःस्यात् ॥ अर्वाङ्निशीथाद्यदिसंक्रमः
स्यात्पूर्वेऽह्निपुण्यंपरतःपरेऽह्नि॥ आसन्न*यामद्वयमेवपुण्यंनिशीथमध्येतुदिन
द्वयंस्यात्॥ कर्कझषेप्येवमितिह्युवाचहेमाद्रिसूरिश्चतथापरार्कः॥ झषःप्रदोषे
यदिवार्धरात्रेपरेऽह्निपुण्यंत्वथकर्कटश्चेत् ॥ प्रभातकालेयदिवानिशीथेपूर्वेऽह्नि

* आदौपुण्यंविजानीयाद्यत्राह्निभातिथिर्भवेदितिवाक्यैकवाक्यतयार्थोबोध्यःइदमप्ययनव्यतिरिक्तमेव ॥

पुण्यत्वमितिमाधवार्यः ॥ अत्रमूलवचनानिमाधवापरार्कहेमाद्र्यादिषुद्रष्टव्यानि (सर्वासुसंक्रांतिषुदानविशेषोहेमाद्रौदानकांडेउक्तः। विश्वामित्रः) मेषसंक्रमणेभानोर्मेषदानंमहाफलं। वृषसंक्रमणेदानंगवांप्रोक्तंतथैवच ॥ वस्त्रान्नपानदानानि मिथुनेविहितानितु ॥ घृतधेनुप्रदानंचकर्कटेपिविशिष्यते सुवर्णछत्रदानंसिंहेपिविहितंसदा ॥ कन्याप्रवेशेवस्त्राणांवेश्मनांदानमेवच ॥ तुलाप्रवेशेतिलानां गोरसानामपीष्टदम्॥ अन्नकीचलितेभानौदीपदानंमहाफलम् ॥ अन्नकीटप्रच कःधनुःप्रवेशेवस्त्राणांयानानांचमहाफलम् ॥ झषप्रवेशेदारूणांदानमग्नेस्तथैव च ॥ कुंभप्रवेशेदानंतुगवांबुतृणस्यच ॥ मीनप्रवेशेस्थानानांमालानामपिचोत्तममिति (अत्रोपवासमाहहेमाद्रावापस्तंब):अयनेविषुवेचैवत्रिरात्रोपोषितोनरः॥ स्नात्वायस्त्वर्चयेद्भानुंसर्वकामफलंलभेत् (अशक्तौतुवृद्धवशिष्ठः) अयनेसंक्रमेचैवग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ अहोरात्रोषितःस्नात्वासर्वपापैःप्रमुच्यते॥ अत्रोपवासः संक्रमदिनेदानादितुपुण्यकालदिनइत्याचार्यचूडामणिःविधिलाघवात्पुण्यकालदिनएवोभयमितिवृद्धाःइदंचपुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषयम् ॥ आदित्येहनिसंक्रांतिग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ उपवासोनकर्तव्यःपुत्रिणागृहिणातथेतिजैमिनिवचनात् (अत्रश्राद्धमुक्तंहेमाद्रौविष्णुधर्मे) श्राद्धंसंक्रमणेभानोःप्रशस्तंपृथिवीपते अपरार्केपिविष्णुः ॥ आदित्यसंक्रमंचैवविषुवंचायनद्वयम् ॥ व्यतीपातोथजन्मर्क्षंचंद्रसूर्यग्रहस्तथा ॥ इतिकालादर्शेधिकं ॥ जन्मभ*मभ्युदयश्चएतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाम्यानाहप्रजापतिरिति द्वादशादिदिनैरर्वाग्यनांशप्रवृत्तावपिपुण्यंवक्तुमयनग्रहणम् अन्यथासंक्रमणेसिद्धेरयनग्रहणांव्यर्थंस्यादित्यपरार्कः ॥ हेमाद्रावपिगालवः॥ अयनांशाकतुल्येनकालेनैवस्फुटंभवेत् ॥ मृगकर्कादिगेसूर्येयाम्योदगयनेसति ॥ तदासंक्रांतिकालेस्युरुक्ताविष्णुपदादयइति ॥ अयनांशच्युतिरूपेसंक्रांतिकालेपिविष्णुपदादयः प्रवर्ततेतेनततप्रयुक्तंपुण्यकालादितत्रापिज्ञेयमितिसएवव्याचख्यौ तच्चमेषायनंवृषायनमित्यादिसर्वत्रज्ञेयं ॥ माधवोयोपिजाबालिः॥

---

* अथनृभिःपुत्रीतरैःसंक्रमे ॥ प्राच्यनुहाचितयेथवोपवसनंकार्यमितिदोपिकातोयमुपवासःपूर्वमायाति ॥ २, अतएवाभ्युदयिकमित्यप्युच्यते ॥ ३ मकरः सर्वविष्णुपदाद्युक्तांविद्यादि हयथान्यथेति तत्रैवाधिकं ॥

संक्रांतिषुयथाकालस्तदीयेप्ययनेतथा ॥ अयनेविंशतिःपूर्वामकरेविंशतिः परेति ॥ मकरायणेपूर्वाः विंशतिर्घटिकाःपुण्याःमकरसंक्रांतौतुपश्चाद्विंशतिपुण्याः अत्रायनेतत्संक्रांतिवदित्यर्थः (विष्णुपदादिस्वरूपंचदीपिकायामुक्तम्)हर्यंघ्रिर्वृषसिंहवृश्चिकघटेष्वर्कस्ययःसंक्रमःकन्यामीनधनुर्नृयुक्षुषडशीत्याख्यंतुलामेषयोः॥ प्रोक्तंत्वह्नियुवंभयेयनमुदक्कर्कटकेदक्षिणमिति॥ हर्यंघ्रिर्विष्णुपदम् नृयुक्मिथुनंअत्रचपिंडरहितंश्राद्धंकुर्यात्(तथाचापरार्केमात्स्ये) अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्वितयेतथा ॥ संक्रांतिषुचसर्वासुपिंडनिर्वपणादृतइति॥ श्राद्धंमूलपाणिस्त्वस्यानिर्मूलत्वात्समूलत्वेपि ॥ ततःप्रभृतिसंक्रांतावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिंडमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टंमृताहनि॥ इतिमात्स्योक्तेर्ग्रहणाग्रहणविकल्पएवेत्याहतत्-न्न(अस्यपार्वणानुवादकत्वेनपिंडविधायकत्वात्पिंडोक्तिः) अन्यथैकपदेपिंडानुवादेवित्रविधौचषट्कर्तुःप्रथमपक्षवद्वैरूप्यापत्तेः(तथाचोभयसमूलत्वेपिंडरहितंपार्वणंकर्तव्यमित्युभयवचनयोरर्थः) त्रिपिंडशब्देनैकोद्दिष्टव्यावर्तनमात्रं (मंगलकृत्येषुविशेषमाहज्योतिर्निबंधेनारदः) त्याज्याःसूर्यस्यसंक्रांतेःपूर्वतःपरतस्तथा ॥ विवाहादिषुकार्येषुनाड्यःषोडशषोडशेति॥ एततपुण्यकालोपलक्षणं ॥ भानोःसंक्रांतिभोगश्चकुलिक*प्रचार्द्धयामकइति॥ ज्योतिःप्रकाशेवर्ज्येषुपरिगणनात् (अयनव्यतिरिक्तासुदशसुसंक्रांतिषुरात्रौस्नानश्राद्धादिनकार्यं) अर्हनिसंक्रमणेकृत्स्नमहःपुण्यंप्रकीर्तितम् ॥ रात्रौसंक्रमणेभानोर्दिनार्धंस्नानदानयोः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ॥ ऊर्ध्वंसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम्॥ पूर्णेचेदर्धरात्रेतुयदासंक्रमतेरविः। प्राहुर्दिनद्वयंपुण्यंमुक्त्वामकरकर्कटौ ॥ इतिवृद्धवसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या रात्रौसंक्रमणेभानोर्दिवाकुर्यात्तुतत्क्रियाम्॥ पूर्वस्मात्परतोवापिप्रत्यासन्नस्यतत्फलमितिवसिष्ठवचनाच्चार्थाद्रात्रौस्नानादिनिषेधप्रतीतेःयानितु ॥ विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठाऋतुजन्मसु ॥ तथोपरागपातादौस्नानेदानेनिशाशुभेति ॥ राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु ॥ स्नानदानादिकंकुर्युर्निशिकाम्यव्रतेषुचेत्यादीनिविष्णुगोभिलादिवचनानि

* कुलिकःकालवेलाचयमघंटश्चकण्टकः ॥ वारात् द्विघ्नेक्रमान्मंदेबुधेजीवेकुजेक्षणाः ॥

तानिमकरकर्कसंक्रांतिविषयाणिमुक्त्वा मकरकर्कटा वितितयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्वादितिहेमाद्रिमाधवादयः वस्तुतस्तुप्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुण्य त्वादेरेवपर्युदासान्मकरकर्कटयोरपिस्नानंदानंपरेहनीत्यादिभिरह्नः पुण्यत्वो क्तेरह्नःपुण्यत्वानुपपत्त्याकल्परात्रिनिषेधस्यच प्रत्यक्षरात्रिविधिनाबाधात्सर्व संक्रांतिषुरात्रावनुष्ठानेविकल्पःसचदेशाचाराद्व्यवतिष्ठतइतियुक्तःपंथाः अयन योस्तुवक्तव्योविशेषःश्रावणेमाघेचवक्ष्यते (ज्योतिर्निबंधेगर्गः) यस्यजन्मर्क्षमा साद्यरविसंक्रमणंभवेत् ॥ तन्मासाभ्यंतरेतस्यवैरक्लेशधनक्षयाः ॥ तगरसरोरुह पत्रैरंजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः ॥ स्नानंजन्मर्क्षगतेरविसंक्रमणेनृणांशुभदम् ॥ हे माद्रौ ॥ अह्निचेद्रात्रियुग्मंस्याद्रात्रौचेद्वासरद्वयं ॥ संक्रांतिःपक्षिणीज्ञेयादाना ध्ययनकर्मसु ॥(यत्तुगौडाः) संक्रांत्यांपक्षयोरंतेद्वादश्यांश्राद्धवासरे ॥ सायंसंध्यां नकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहाभवेदिति ॥ कर्मोपदेशिन्यांव्यासोक्तेः सायंपुण्यकाले संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलम् अन्यच्चबहुवक्तव्यं विस्तरभीतेर्नोच्यते इतिसंक्रां तिनिर्णयः ॥ पक्षयुग्मजश्चांद्रोमासःसद्वेधाशुक्लादिरमांतःकृष्णादिःपूर्णिमांत श्चेति(तथा चत्रिकांडमंडनः) चांद्रोपिशुक्लपक्षादिःकृष्णादिर्वेतिचद्विधा ॥ इ त्युक्त्वादेशभेदेनतद्व्यवस्थामाह॥ कृष्णपक्षादिकंमासंनांगीकुर्वंतिकेचन॥ येपी च्छंतिनतेषामपीष्टोविंध्यस्यदक्षिणेइति॥ विंध्यस्यदक्षिणेकृष्णादिनिषेधादुत्तर तोद्वयोरभ्यनुज्ञागम्यतेतत्रापिशुक्लादिर्मुख्यःकृष्णादिर्गौणःशास्त्रे शुचैत्रशुक्ल प्रतिपदेवचांद्रसंवत्सरारंभोक्तेःतदुक्तं दीपिकायां ॥ चांद्रोब्दोमधुशुक्लगप्रतिप दारंभइतिनहियेकृष्णादिंमन्यंतेतेषांवत्सरारंभोभिद्यतेअतः शुक्लादिर्मुख्यःकृ ष्णादिनामलमासासंभवाच्चचंद्रस्यसर्वनक्षत्रभोगेननाक्षत्रोमासः सावनादीनांव्य वस्थोक्ताहेमाद्रौब्रह्मसिद्धांते ॥ अमावास्यापरिच्छिन्नोमासःस्याद्ब्राह्मणस्य तु ॥ संक्रांतिपौर्णमासीभ्यांतथैवनृपवैश्ययोः (अत्रब्राह्मणादीनांयत्रकर्मवि शेषेवचनांतरेणावसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादिवन्मासउक्तस्तत्रदर्शांतत्वमात्रं नियम्यते) नतुसर्वकर्मसुदर्शांतएवेतिवृद्धाद्यर्थसौभरेहीयादिनिधननियमवाद्व धिलाघवात् त्रैवर्णिकानांसर्वकर्मसुमासविशेषविधेःसावनादीनांशूद्रानुलोमा

दिपरत्वापत्तेश्चेतिगुरुचरणाः ज्योतिर्गर्गः ॥ सौरोमासोविवाहादौयज्ञादौसाव
नःस्मृतः ॥ आब्दिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यते ॥ ऋष्यशृंगः ॥ विवाहव्रत
यज्ञेषुसौरंमानंप्रशस्यते ॥ पार्वणेत्वष्टकाश्राद्धेचांद्रमिष्टंतथाब्दिके ॥ स्मृत्यंतरे ॥
एकोद्दिष्टविवाहादौक्षरणादौसौरसावनौ ॥ ज्योतिर्गर्गः ॥ आयुर्दायविभागश्च
प्रायश्चित्तक्रियातथा ॥ सावनेनैवकर्तव्याशत्रूणांचाप्युपासना ॥ विष्णुधर्मे ॥
नक्षत्रसत्रायणानिचेंदोर्मासिनकुर्याद्गणात्मकेनेति ॥ ब्राह्मे ॥ तिथिकृत्येचकृ
ष्णादिंव्रतेशुक्लादिमेवच ॥ विवाहादौचसौरादिंमासंकृत्येविनिर्दिशेत (अथम
लमासः) तत्रैकमात्रसंक्रांतिरहितःसितादिश्चांद्रोमासोमलमासः एकमात्रसंक्रां
तिराहित्यमसंक्रांतत्वेनसंक्रांतिद्वयत्वेनचभवतीतिमलमासोद्वेधाअधिमासः क्ष
यमासश्चेति ॥ तदुक्तंकाठकगृह्ये ॥ यस्मिन्मासेनसंक्रांतिःसंक्रांतिद्वयमेववा ॥ मलमा
सःसविज्ञेयोमासःस्यात्तुत्रयोदशइति ॥ सत्यव्रतोपिराशिद्वयंयत्रमासेसंक्रमतेदिवा
करः ॥ नाधिमासोभवेदेषमलमासस्तुकेवलमिति ॥ अधिकमासस्यकालनियममाहवशिष्ठः ॥
द्वा*त्रिंशद्भिर्मितैर्मासैर्दिनैःषोडशभिस्तथाघटिकानांचतुष्केणपतत्यधिकमास
कइति ॥ एतच्चसावनादिमानेनसंभवार्थंनतुनियमार्थमन्यथाषोडशदिनाधि
कद्वात्रिंशन्मासानंतरंक्षयापत्तेर्नियमेनशुक्लादित्वभंगापत्तेः तेनन्यूनाधिककाले
मलमासपातेपिनदोषः अतएवोक्तंमाधवीयेमासेत्रिंशत्तमेभवेदितिक्षयस्यापि
ज्योतिःशास्त्रे असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटंस्यात्द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः
कदाचित ॥ क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यतः स्यात्तदावर्षमध्येधिमासद्वयंच ॥ ए
कःक्षयात्पूर्वंपरतश्चैकइत्यधिमासद्वयंभवतीत्यर्थःअत्रविशेषमाह ॥ जाबालिः ॥
मासद्वयेब्दमध्येतुसंक्रांतिर्नयदाभवेत ॥ प्राकृतस्तत्रपूर्वःस्यादधिमासस्तथोत्तरइ
ति ॥ उत्तरएवकालाधिक्यंनपूर्वस्मिन्नित्यर्थः ॥ यत्तुब्रह्मसिद्धांते ॥ चैत्रादर्वाङ्
नाधिमासः परतस्त्वधिकोभवेदितितत्रचैत्रात्पूर्वमसंक्रांतद्वयेपूर्वोनाधिकःकिंतु

*सौरसंवत्सरस्यांते मानेनशशिजेनतु ॥ एकादशातिरिच्यंते दिनानिभृगुनंदनः ॥ मासद्वयेसार्द्धमासे तस्मान्मासोतिरिच्यते इतितुतत्त्वम् ॥ यदि द्वात्रिंशन्मासानंतरमधिकस्तदा एकस्मिन्नपिवर्षे द्वौमासावधिमासौ शुद्धःकर्मार्हः † वक्ष्यमाणरीत्याच चैत्रात्पूर्वमसंक्रांतमसद्वयेप्रथमोनाधिमासः किंतुपरइत्यर्थः ॥

परइत्यर्थः यच्च ॥ ज्योतिःसिद्धांते ॥ घटकन्यागतेसूर्येवृश्चिकेवाथधन्विनि ॥ मकरेवाथकुंभेवानाधिमासोविधीयतेइति ॥ तत्रवृश्चिकादिचतुष्टयेमलमासेसतिपूर्वस ॥ तुलाकन्यागतेसूर्येक्षयात्पूर्वंकालाधिकानिषेधार्थंनत्वधिकमात्रस्यदर्शानां फाल्गुनादीनांप्रायोमाघस्यचक्वचित ॥ नपुंसकत्वं*भवतीत्येषशास्त्रविनिश्चयइतिहेमाद्रौविष्णुधर्मविरोधात् मलमासेष्टकादिनिषेधानुपपत्तेश्चमकरेवाथकुंभेवेतिदृष्टांतार्थप्राप्त्यभावाच्च क्षयस्यागमनकालउक्तः ॥ सिद्धांतशिरोमणौ ॥ गातोब्ध्यद्रिनंदैर्मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यैः ॥ गजाद्र्यग्निभूभिस्तथाप्रायशोयंकुवेदेंदुवर्षैः क्वचिद्गोकुभिश्चेति ॥ अब्धयश्चत्वारः अद्रयः सप्त नंदाःनववर्णानांप्रातिलोम्येनपाते ९ ७ ४ तैर्मितेवर्षेकश्चित्क्षयमासःपूर्वंजातइत्यर्थः तिथयःपंचदश १५ ईशाएकादश ११ १५ एवंमितेयातेकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः अंगा ६ क्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२ ५६ गजाः ८ अद्रयः ७ अग्नयः ३ भूः १ एकत्र १३ ७८ कुः १ वेदाः ४ इंदुः १ एकत्र १४१ गावः ९ कुः १ एकत्र १९ एतैर्मितेवर्षेयातेकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः (अथमलमासेकार्याकार्यंनिरूप्यते। तत्रजाबालिः) नित्यनैमित्तिकेकुर्याच्छ्राद्धंकुर्यान्मलिम्लुचे ॥ तीर्थनक्षत्रवारोक्तंकाम्यं नैवकदाचन ॥ अयंचकाम्यनिषेधःआरंभसमाप्तिविषयः ॥ असूर्यानामयेमासानतेषुमससंमताः ॥ व्रतानांचैवयज्ञानामारंभश्चसमा‡पनमितितेनैवोक्तत्वात् असूर्याअधिकमासाइत्यर्थः तत्रमंडलंतपतेरविरितिवचनात्कारीर्यादेःकाम्यस्यत्वारंभसमाप्तीभवतएवेत्यादिरस्त्यन्यत्रविस्तरः काठकगृह्येपि मलेऽन्यद्गतिंकुर्यान्नित्यांनैमित्तिकींक्रियामितितानिनैमित्तिकानिदीपिकायामुक्ता † नित्यनैमित्ति

---

* पुंसःसूर्यस्याभावान्नपुंसकत्वं ॥ अरुणःसूर्योभानुस्तपनश्चंद्रोरविर्गभस्तिश्च ॥ अर्यमाहिरण्यरेता दिवाकरोमित्रविष्णुश्च ॥ एतेद्वादशसूर्यामाघाद्येषूदयंतिमासेषु ॥ निःसूर्योधिकमासोमलिम्लुचाख्यस्ततः पापः ॥ मासेषुद्वादशादित्यास्तपंतीहयथाक्रमं ॥ नपुंसकेधिकेमासिमंडलं तपतेरवेरित्युक्तेः ॥ ‡ यत्तु ॥ प्रवृत्तंमलमासात्प्राक्काम्यंकर्मसमापयेत् ॥ आगतेमलमासेपितत्समाप्तिर्नसंशयइतितत्सावनमासप्रवृत्तकृच्छ्रचांद्रायणादिपरमितिमाधवः † यद्यन्यमासेनुष्ठानेकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तापत्तिर्विहितकालालाभेनलोपोवातदित्यर्थः ॥

कर्माग्निनष्ट्यनुगतान्याधानमथाग्निवा संस्कारादिविलोपनेष्वपि पुनःप्रोक्तंप्रवि
शादिकर्मिति गत्यंतरयुतंतुसोमादिकेयमेवतत्रकर्तव्यान्युक्तानि ॥ कालादर्शे ॥ द्वा
दशाहंसपिंडांतं कर्मग्रहणजन्मनोः ॥ सीमान्तेपुंसवेश्राद्धंहावेतौजातकर्मच ॥
रोगेशांतिरलभ्येच योगेश्राद्धव्रतानिच ॥ प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात्पूर्वेप
रत्रच ॥ अन्वोदकुंभमन्वादिमहालययुगादिषु ॥ श्राद्धंदर्शेप्यहरहःश्राद्धमनादि
मासिकं ॥ मलिम्लुचान्यमासेषुमृतानांश्राद्धमाब्दिकं ॥ श्राद्धन्तुपूर्वदृष्टेषुतीर्थे
ष्वेवयुगादिषु ॥ मन्वादिषुचयद्दानं दानंदैनंदिनंचयत् ॥ तिलगोभूहिरण्या
नांसंध्योपासनयोःक्रिया ॥ पर्वहोमश्चाग्रयणांसाग्नेरिष्टिश्चपर्वणि ॥ नि
त्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनं ॥ स्नानंचस्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेयव
र्जनं ॥ तर्पणंवानिमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्रचेति ॥ एतौपुंसवनसीमंतौएतच्च
गर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतसंस्कारोपलक्षणं ॥ तदुक्तंदीपिकायां ॥ गर्भाधानमुखंच
चौलविधितः प्राग्जातयागंविना कृच्छ्रेष्वाग्रयणं गजेंद्रपुरतच्छायामघान्त्य
योः ॥ तीर्थेन्दुक्षययोश्चपिण्ड्यमधिकेमास्येवमाद्याचरेदितिअलभ्ययोगेर्धोद
यपद्मकादौकाम्यान्यपि व्रतादीनिकार्याणीत्यर्थः पर्वपरत्रमलेशुद्धेचेत्यर्थः म
हालयशब्देनमघात्रयोदश्युच्यतइतिमाधवः दर्शश्राद्धंमलेपिकार्यं (यत्तुऋष्यशृ
ङ्गः) संवत्सरातिरेकेणमासोयःस्यान्मलिम्लुचः ॥ तस्मिंस्त्रयोदशेश्राद्धंनकुर्या
दिंदुसंक्षयइति ॥ तत्काम्यदर्शश्राद्धविषयं । काम्यंनैवकदाचनेतिवचनात् ।
दर्शेचकाम्यंश्राद्धंकन्यांकन्यावेदिनश्चेत्यादिनायाज्ञवल्क्येनोक्तं । नित्यंतुम
लेपिभवत्येव । दर्शेप्यहरहःश्राद्धंदानंचप्रतिवासरं ॥ गोभूतिलहिरण्यानांमासे
पिस्यान्मलिम्लुचे ॥ इतिमात्स्योक्तेरितिहेमाद्र्यादयः (दिवोदासीयेपि) अ
निंदुरिंदुपूर्णाचहरिवारोबुधाष्टमी ॥ नाधिमासेपरित्याज्याः सीमंतान्नाशनेशि
शोरिति ॥ अनिंदुर्दर्शः । द्विविधमप्यमाश्राद्धंनकार्यमित्यपरार्कः । अत्रयद्वि
हितंकर्मउत्तरेमासिकारयेदित्युक्तेः । षष्ट्यातुदिवसैर्मासैरितिशुक्लमासकरणे
पिशास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मलेनकार्यमितिप्राचीनगौडाः (शूलपाणिश्चसंव
त्सरप्रदीपेपि) एकराशिस्थितेसूर्येयदादर्शद्वयंभवेत् ॥ दर्शश्राद्धंतदादौस्यात्तत्पर

त्र*मलिम्लुचे॥ अत्रापिनित्यकाम्यभेदेनप्राबल्यव्यवस्था। यद्यपिकालादर्शेसर्ववा र्षिकंमासद्वयेकार्यमित्युक्तंतथापिहेमाद्रिमाधवापरार्कादिमतात्प्रथमाब्दिकं त्रयोदशेमलमासेद्वितीयाद्याब्दिकंतुशुद्धमासएवकार्यं। असंक्रांतेपिकर्तव्यमा ब्दिकंप्रथमंद्विजैः॥ तथैवमासिकंश्राद्धंसपिंडीकरणंतथेतिहारीतोक्तेः। आ ब्दिकंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे॥ चतुर्दशेतुसंप्राप्तेकुर्वीतपुनराब्दिकमि तिस्मृत्यंतरोक्तेश्चपुनराब्दिकंद्वितीयादिवार्षिकंत्रयोदशेमासेऽतीतेचतुर्दशाद्य दिनेकुर्यादित्यर्थः (यत्तुसत्यव्रतः) वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेहनि॥ मलमा सेनतत्कार्यंव्याघ्रस्यवचनंयथेतितद्द्वितीयादिवार्षिकविषयम्। आब्दिकंप्र थमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे॥ इतिपूर्वोक्तवचनात्। यत्रद्वादशमासिकंशुद्धमा सेभवतितत्रत्रयोदशेधिकएवाद्याब्दिकंकार्यं। यत्रत्वधिकमध्येद्वादशमासिकं तत्रतस्याद्विरावृत्तिंकृत्वाचतुर्दशेशुद्धएवप्रथमाब्दिकमितिनिष्कर्षः (तेनद्विती यादिशुद्धमासएवंपृथ्वीचंद्रोदयेदिवोदासीयेमदनपारिजातेचैवं) मलमासमृता नांतुयदासएवाधिकः स्यात्तदातत्रैवकार्यं (यथापैठीनसिः) मलमासमृतानांतुश्रा द्धंयत्प्रतिवत्सरम्॥ मलमासेपिकर्तव्यंनान्येषांतुकथंचनेति (हेमाद्रौव्यासो पि) मलमासमृतानांतुसौरंमानंसमाश्रयेत्॥ सएवदिवसस्तस्यश्राद्धपिंडोदका दिषु॥ अत्राधिकमृतस्यनद्वितीयाद्यब्दीयसौरविधिः द्वितीयादावन्याधिकेया पूर्वनियमविधिवैरूप्यात्किंतुप्रथमाब्दिकस्यमलेनियमात्। सत्यव्रतेनतद्भिन्न स्यसर्वस्याधिकेप्रतिप्रसवमात्रंलाघवात्। अतोनद्वितीयादौसौरमासप्रसंगः। चांद्रस्पष्टंतथाब्दिके मासपक्षतिथिस्पष्टेइत्यादिविरोधाच्च (यत्तुवृद्धवशिष्ठः) श्राद्धीयाहनिसंप्राप्तेअधिमासोभवेद्यदि॥ मासद्वयेपिकुर्वीतश्राद्धमेवंनमुह्यति (यच्चव्यासः) उत्तरेदेवकार्याणिपितृकार्याणिचोभयोरिति तन्मासिकादिवि षयं॥ यौगादिकंमासिकंचश्राद्धंचापरपाक्षिकं। मन्वादिकंतैर्थिकंचकुर्यान्मासद्व येपिचेतिस्मृतिचंद्रिकोक्तेः। तैर्थिकंतीर्थश्राद्धंतच्चमासद्वयेपिकार्यमितित्रिस्थ

---

* मेषादिस्थेसवितरियोयोमासःप्रपूर्यते॥ चांद्रश्चैत्राद्यःसंज्ञेयःपूर्तिद्वित्वेधिमासोंत्यइतिज्योतिःपितामहोक्तेर्मेषाद्यधिकरणदर्शांतत्वादिरूपस्यचैत्रत्वादेर्दर्शद्वयेसत्त्वेंत्योधिमासइतितदभिप्रायकमेतत्॥

लीसेतौभट्टः(केचित्तु)प्रतिमासंमृताहेचश्राद्धंयत्प्रतिवत्सरम् । मन्वादौचयुगादौ
चतन्मासोरुभयोरपीतिमरीचिवचनात् ॥ वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेह
नि ॥ मासद्वयेपितत्कुर्याद्व्याघ्रस्यवचनंयथेतिगालवोक्तेश्च । प्रत्याब्दिकंमा
सद्वयेकार्यमित्याहुः । तत्तुच्छंप्रतिमासं मृताहेक्रियमाणंमासिकं । प्रतिसंवत्स
रंक्रियमाणं कल्पादि*श्राद्धमितिमरीचिवचसोमदनरत्नेनव्याख्यानात् । गा
लवीयस्यचमासद्वयात्मकेक्षयमासइतिमाधवेनव्याख्यानात् । यच्चकैश्चिदुक्त
म् । प्रथमाब्दिकंमासद्वयेकार्यं । आब्दिकंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे । त्र
योदशेचसंप्राप्ते कुर्वीतपुनराब्दिकमितियमोक्तेःतदपिचिंत्यंपुनराब्दिकंद्विती
यादिवार्षिकंत्रयोदशे८तीतेचतुर्दशेकुर्यात् । अन्यथा । सांवत्सरंनवर्धेतश्राद्धंतत्र
मृतेहनीति पैठीनसिविरोधःस्यादिति (हेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेच) एतेननवर्धेतन
छिंद्याच्छुद्धेपिकुर्यादेवेत्यनंतभट्टव्याख्यानमानाभावादुक्तपरास्ता।पूर्वव्याख्यायां
तुहारीतीयेप्रथमग्रहणमवसानंयदपिनिर्णयामृतेपूर्वो कालादर्शवचनात् । म
लमासेश्राद्धदिनस्यवंध्यत्वनिरासार्थोपिद्दुष्टेशेनब्राह्मणान्भोजयित्वाशुद्धमासेस
पिंडकंश्राद्धंकुर्यात् । पिंडवर्जमसंक्रांतेसंक्रांतौपिंडसंयुतं ॥ प्रतिसंवत्सरंश्राद्धमे
वंमासद्वयेपिचेतिवृद्धपराशरोक्तेः । तदपिचिंत्यम् । पूर्वोक्तवचनस्यक्षयपूर्वभा
व्यधिकमासविषयत्वात् । तत्रहिमासद्वयेश्राद्धमुक्तं (तदाहसत्यतपाः) एकएवय
दामासःसंक्रांतिद्वयसंयुतः ॥ मासद्वयगतंश्राद्धंमलमासेपिशस्यतइति॥ मासद्वयग
तंपर्वसंक्रांतिगतंक्षयगतंच । मलमासेक्षयमासे (अपिशब्दात्पूर्वाधिमासेचेतिहे
माद्रिःदीपिकायामपि) ततप्राक्संग्रधिमासकोयदिभवेत्तत्रत्यसांवत्सरं तस्मिं
न्कुर्यात्तथाक्षयेचवचनात्कुर्याद्द्वयोःकोविदइति (कालादर्शेप्येतद्विषयएवेत्यलं
बहुना । मलमासेवर्ज्यान्युक्तानिकालादर्शे)अनित्यमनिमित्तंचदानंचमहदादिकं ॥
अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणं ॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठामौंजिबंधन
म ॥ आश्रमस्वीकृतिःकाम्यवृषोत्सर्गश्चनिष्क्रमः॥राजाभिषेकःप्रथमश्चूडा

*स्युःपत्तद्वयगाःक्रमात्प्रतिपदाद्याश्चैत्रमासक्रमात् ॥ भूतौमाधवगौमधौतुमदनौज्येष्ठस्थितेपर्वणी ॥
श्राद्धेत्रिंशदमीशुभाःशुभतराःकल्पादयःशुक्लगाइतिदीपिका ॥

कर्मव्रतानिच ॥ अन्नप्राशनमारंभोगृहाणांचप्रवेशनं ॥ स्नानंविवाहोनामानितपन्न देवमहोत्सवः ॥ व्रतारंभसमाप्तीचकर्मकाम्यंचपाप्मनाम् ॥ प्रायश्चित्तन्तुसर्वं स्यमलमासेविवर्जयेत् ॥ उपाकर्मोत्सर्जनंच पवित्रदमनार्पणम् ॥ अवरोहश्चहेमंतःसर्पाणांबलिरष्टकाः ॥ ईशानस्यबलिर्विष्णोःशयनंपरिवर्तनं ॥ दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थानेध्वजोत्थानंचवर्जिताः ॥ पूर्वत्रप्रतिषिद्धानिपरत्रान्यच्चदैविकमिति ॥ अत्रमलवचनानिहेमाद्रिमाधवादिभ्योज्ञेयानि (दिवोदासीयेपि) यात्रोत्सवंच देवादिशपथंदिव्यमेवच ॥ मलमासेनकुर्वीतव्यासस्यवचनंयथेति (अयंनिर्णयःक्षयमासेपिज्ञेयः) रविसंक्रमहीनेयोवर्ज्यविवर्ज्यविधिःस्मृतः ॥ सएवतुद्विसंक्रांते मलमासेप्युदीरितइति ॥ काठकगृह्योक्तेः (क्षयमासमृतानांप्रत्याब्दिकेविशेषोहेमाद्रौ) तिथ्यर्धे*प्रथमेपूर्वो द्वितीयेर्द्धेतथोत्तरः ॥ मासावितिबुधैश्चिंत्यौ क्षयमासस्यमध्यगौ ॥ आब्दिकवर्धापनेपिज्ञेयं । यन्मलमासेवर्ज्यमुक्तं तच्छुक्रगुर्वोरस्तादिष्वपिज्ञेयं (तदाबृहस्पतिः) बालेवायदिवावृद्धे शुक्रेवास्तंगतेगुरौ ॥ मलमासइवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥ अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचःस्युर्नष्टभार्गवे ॥ मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रांविवर्जयेत् ॥ आवृत्ततीर्थदोषाभावमात्रं नतुफलमितिवाचस्पतिमिश्राः । तन्न । असतिबाधकेफलहेतुत्वात्क्षतेः (लल्लोपि) नीचस्थेवक्रसंस्थेप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगेवा संन्यासोदेवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तुदीक्षा ॥ मौंजीबंधोंगनानांपरिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याःसद्भिःप्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौसिंहराशिस्थिते चेति ॥ दीक्षायागदीक्षाआगमदीक्षाचतथा ॥ उद्यानचूडाव्रतबंधदीक्षा विवाहयात्राचवधूप्रवेशः ॥ तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठाबृहस्पतौसिंहगतेनकुर्यात् ॥ (दिवोदासीये) गुर्वादित्येगुरौसिंहे नष्टेशुक्रेमलिम्लुचे ॥ गृहकर्मव्रतंयात्रांमनसापिनचिंतयेत् (अस्यापवादस्तत्रैवब्राह्मे) मुंडनंचोपवासश्च गौतम्यांसिंहगे

---

* यत्तु ॥ मासःसंक्रांतिहीनोधिकइतिकथिताश्शीघ्रवक्रप्रचारैःसंसर्पोबृहस्पतिःस्यात्समविषमतयाचालनं तत्त्वयस्य ॥ पूर्वैश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहितसंक्रांतितश्चालनंस्याद्वक्रस्यार्कस्यमासेयदिनचइतिवैमासयुग्मंविचिंत्यमितिवटेश्वरसिद्धांतात् स्थलनसंस्कारपक्षेबोध्यम् ॥

गुरौ ॥ कन्यागतेतुकृष्णायां नतुतत्तीरवासिनां (तथा) आद्यासौगौतमीगंगाद्वितीयाजाह्नवीस्मृता ॥ सर्वतीर्थफलंस्नानाद्गौतम्यांसिंहगेगुरौ (संहिताप्रदीपे) स्यात्सप्तरात्रंगुरुशुक्रयोश्चबालत्वमह्नांदशकंचवार्धके ॥ वृद्धौसितेज्यावशुभौशिशुत्वेशस्तौयतस्तावुपचीयमानौ (वशिष्ठः) अतिचारगतेजीवेवर्जयेत्तदनंतरम् ॥ व्रतोद्वाहादिकार्येषुअष्टाविंशतिवासरान् (बाल्यादिलक्षणमुक्तंब्रह्मसिद्धांते) रविणासतिरन्येषांग्रहाणामस्तउच्यते ॥ ततोऽर्वाग्वार्धकंप्रोक्तमूर्ध्वंबाल्यंप्रकीर्तितमिति (बाल्यादिपरिमाणंचरत्नशते) बालःशुक्रोदिवसदशकंपंचकंचैववृद्धः पश्चादह्नांत्रितयमुदितःपक्षमैंद्यांक्रमेण ॥ जीवोवृद्धःशुचिरपितथापक्षमन्यैःशिशुतौवृद्धौप्रोक्तौदिवसदशकंचापरैःसप्तरात्रम् ॥ पश्चिमतउदयेदशदिनानिबालः । अस्तेपंचदिनानिवृद्धः । पूर्वतोदिनत्रयंबालःपक्षंचवृद्धइत्यर्थः । जीवोगुरुः (अन्यत्रत्वन्यथोक्तं) प्राक्यश्चादुदितःशुक्रःपंचसप्तदिनैःशिशुः ॥ विपरीतंतुवृद्धत्वंतद्वदेवगुरोरपीति (सर्वांश्चपक्षाणांव्यवस्थामाहमिहिरः) बहवोदर्शिताःकालायेबाल्येवार्द्धकेपिवा ॥ ग्राह्यास्तत्राधिकाःशेषादेशभेदाद्वापदीति (देशभेदश्चमदनरत्नेगार्ग्यः) शुक्रोगुरुःप्राक्परात्क्बालोविंध्येदशाऽवंतिषुसप्तरात्रम् ॥ वंगेषुहूणेषुचषट्चपंचशेषेचदेशेत्रिदिनंवदंतीति ॥ अस्तादेरपवादःकाशीखंडे–नग्रहास्तोदयकृतोदोषोविश्वेश्वरालये ॥ त्रिस्थलीसेतौवायवीये–गोदावर्यांगयायांचश्रीशैलेग्रहणाद्वये ॥ सुरासुरगुरूणांचमौढ्यदोषोनविद्यते ॥ ग्रहणद्वयेतन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रादानादावित्यर्थः । तदाहत्रिस्थलीसेतौलल्लः— उपप्लवेशीतलभानुभान्वोरर्धोदयेवैकपिलाख्यषष्ठ्यां ॥ सुरासुरेज्यास्तम[illegible]पतीर्थयात्राविधिःसंक्रमणेचशस्तः ॥ नमूढदोषोनचराविदोषोनचाधिमासोनमृतिर्नसूतिः ॥ एवमप्युत्तरार्द्धपठंति ।इत्यलंबहुना। (मलमासेचव्रतविशेषउक्तोहेमाद्रौपाद्मे) अधिमासेतुसंप्राप्तेगुडसर्पिर्युतानिच ॥ त्रयस्त्रिंशदपूपानिदातव्यानिदिनेदिने॥ साज्यानिगुडमिश्राणिअधिमासेनृपोत्तम ॥ अधिमासेतुसंप्राप्तेत्रय * स्त्रिंशत्तुदेवताः ॥ उद्दिश्यापूपदानेनपृथ्वीदानफलंलभेत् ॥

*अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्च

त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्यपात्रेनिधायच ॥ सघृतंसहिरण्यंचब्राह्मणायनिवेदयेत ॥ विष्णुरूपीसहस्रांशुःसर्वपापप्रणाशनः ॥ अपूपान्नप्रदानेनममपापंव्यपोहतु ॥ नारायणजगद्बीजभास्करप्रतिरूपक ॥ व्रतेनानेनपुत्रांश्चसंपदंचाभिवर्धय ॥ यस्यहस्तेगदाचक्रेगरुडोयस्यवाहनं ॥ शंखःकरतलेयस्यसमेविष्णुःप्रसीदतु ॥ कलाकाष्ठादिरूपेणनिमेषघटिकादिना ॥ योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः ॥ कुरुक्षेत्रमयंदेशःकालःपर्वद्विजोहरिः ॥ पृथ्वीसममिदंदानंगृहाणपुरुषोत्तम ॥ मलानांचविशुद्ध्यर्थंपापप्रशमनायच ॥ पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थंतवदास्यामिभास्कर ॥ मंत्रेणानेनयोदद्यात्त्रयस्त्रिंशदपूपकान् ॥ प्राप्नोतिविपुलांलक्ष्मींपुत्रपौत्रादिसंपदइति ॥ इति निर्णयसिंधौमलमासनिर्णयः ।

(पक्षनिर्णयस्तु) दैवेमुख्यःशुक्लपक्षः कृष्णःपित्र्येविशिष्यतइतिमाधवेनोक्तः (अथतिथिनिर्णयः) तत्रतिथिर्द्वेधा । शुद्धाविद्धाच । दिनेतिथ्यंतरसंबंधरहिताशुद्धा । तद्रहिताविद्धा (तत्रशुद्धायामसंदेहाद्विद्धानिर्णीयते) तत्रसामान्यतोवेधमाहमाधवीयेपैठीनसिः । पक्षद्वयेपितिथयस्तिथिंपूर्वांतथोत्तराम् ॥ त्रिभिमुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयंविधिःस्मृतइति ॥ हेमाद्रिमदनरत्नादौतुद्विमुहूर्तोप्युक्तः उदितेदैवतंभानौपित्र्यंचास्तमितेरवौ ॥ द्विमुहूर्तंत्रिरह्नश्च* प्रचसातिथिहव्यकव्ययोरितिविष्णुधर्मोक्तेः द्विमुहूर्तत्वंचानुकल्पः द्विमुहूर्तापिकर्तव्यायातिथिर्वृद्धिगामिनीतिदक्षेणापिशब्दोक्तेः (अयंवेधःप्रातरेव । सायंतुत्रिमुहूर्तोवेधएव) यांतिथिंसमनुप्राप्ययात्यस्तंपद्मिनीपतिः॥सातिथिस्तद्दिनेप्रोक्तात्रिमुहूर्तैवयाभवेदितिस्कांदोक्तेः दीपिकापि—त्रिमुहूर्तगातुसकलासायेति । यानितु—व्रतोपवासस्नानादौघटिकैकापियाभवेत् ॥ उदयेसातिथिर्ग्राह्याविपरीतातुपैतृका ॥ इत्यादीनिस्कांदादिवचनानितानिवैश्वानराधिकरणन्यायेनावयवस्तुत्यात्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि । (तिथिविशेषेवेधविशेषःस्कांदे) । नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा ॥ भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमिति ॥ अयंचोपवासातिरिक्तविषयइतिवक्ष्यते । इतिवेधः (तत्रसर्वातिथिर्यदहःकर्म

* अस्तमितेरवौचद्व्यहस्त्रिमुहूर्तापित्र्यमित्यर्थः १ पंचमी

कालव्यापिनीसैवग्राह्या)कर्म*णोयस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः॥ त
याकर्माणिकुर्वीतह्रासवृद्धीनकारणमितिविष्णुधर्मोक्तेः(दिनद्वयेतद्व्याप्तावेक
देशव्याप्तौवायुग्मवाक्यान्निर्णयः)तस्यपूर्वबाधेनोपपत्तेः।कर्मकालस्यप्रधानां
गत्वाच्च। युग्मवाक्यंतुनिगमः। युग्माग्नियुगभूतानांषण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः॥ रुद्रे
णद्वादशीयुक्ताचतुर्दश्याचपूर्णिमा॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मंमहा
फलं॥ एतद्व्यस्तंमहादोषंहंतिपुण्यंपुराकृतमिति॥ अत्ररंध्रांताःशब्दाः द्वितीया
दिनवम्यंततिथिवाचकाः रुद्रएकादशीद्वितीयातृतीयायुतासाचद्वितीयायुते
तिसप्तयुग्मानीत्यर्थः। इदंचशुक्लपक्षे। अमाप्रतिपद्युग्मस्यपूर्णिमायाप्रवृत्तत्वे
वसत्त्वादितिकेचित्। तत्त्वंवमावास्याप्रतिपद्युग्मात्कृष्णपक्षलिंगात्पक्षद्वयपर
मिदंतत्तद्विशेषवाक्यैःकृष्णेतिथिविशेषोपोह्यतइति। (दशमीतूक्तापुराणसमु-
च्चये)—संपूर्णादशमीकार्यामिश्रितापूर्वयाथवेति॥ (संपूर्णाशुक्लपक्षेत्रयोदशी
तत्सुमंतुनोक्ता—त्रयोदशीतुकर्तव्याद्वादशीसहितामुनेइति। (कृष्णपक्षेत्वाप
स्तंबः)प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्द्वितीयाप्रतिपद्युता॥ चतुर्थीसंयुतायाचसातृतीया
फलप्रदा॥ पंचमीचप्रकर्त्तव्याषष्ठ्यायुक्तातुनारद॥ कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्ण
पक्षेचतुर्दशी॥ पूर्वविद्धाप्रकर्त्तव्यापरविद्धानकुत्रचित्॥ दशमीचप्रकर्त्तव्या
सदुर्गाद्विजसत्तम॥ षष्ठ्यष्टमीअमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी॥ एताःपरयुताः
पूज्याःपराःपूर्वेणसंयुताइति॥(यत्तु व्याघ्रः)—खर्वोदर्पस्तथाहिंसात्रिविधंति
थिलक्षणम्॥ खर्वदर्पौपरौपूज्यौहिंसास्यात्पूर्वकालिकीति॥ खर्वःसाम्यम्।
दर्पोवृद्धिः। तयोःपराहिंसाक्षयस्तत्रपूर्वेत्यर्थः।एतच्चश्राद्धादिविषयम्। द्वितीया
दिषुयुग्मानांपूज्यतानियमादिषु॥ एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौह्रासवृद्ध्यादिचोदनेति
व्यासोक्तेः॥नियमादिषुव्रतदानादिकर्मसु। एकोद्दिष्टादितिथेर्वृद्ध्यादावित्यर्थः।क
र्मकालव्याप्त्यभावेतुकर्मोपक्रमकालगैवग्राह्या-कर्मोपक्रमकालगातुकृतिभिर्ग्रा

---

* एवंच। दिवारात्रिव्रतंयच्चएकमेवंतिथौगतं॥ तस्यामुभयगामिन्यामारभेतव्रतंव्रतोव्यनु-वादः
तिथेःपरस्याघटिकाश्चयाम्युःर्यूनास्तथाचाभ्यधिकाश्चतासां। अर्द्धंवियोज्यंचतथाप्रयोज्यंह्रासेचवृद्धौ
प्रथमेदिनेस्यात्॥

ह्यानयुग्मादरइतिदीपिकोक्तेः।यत्तु--यांतिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः॥ सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मसु ॥ इत्यादीनितानित्रिमुहूर्त्तादिस्तुतिरितिनिर्णयशैली (अथैकभक्ततत्कालःपाद्मे) मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्तेसदातिथिरिति (मध्याह्नश्चपंचधाविभक्तदिनतृतीयांशः) तेनयद्यपिद्वादशदंडानंतरंप्राप्यतेतथापिदिनार्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत् ॥ एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तस्याहिवैवहीतिस्कांदोक्तेः। षोडशसप्तदशादिदंडामुख्यःकालः (दीपिकायांतु)मध्याह्नांत्यदलेत्रिभागदिवसेस्यादेकभक्तमिति। ततःसूर्यास्तपर्यंतंगौणः। दिवैवहीत्यस्यवैयर्थ्यापत्येतत्परत्वात् अत्रपूर्वेद्युर्व्याप्तिःपरेद्युरुभयेद्युर्व्याप्तिस्तदभावोंशव्याप्तिस्तत्रापिसाम्यंवैषम्यंचेतिषट्पक्षाः। तत्राद्ययोरसंदेहएवतृतीयेतुपूर्वेह्निगौणमुख्यप्राप्तेःसत्वात्पूर्वेतिमाधवः। युग्मवाक्यान्निर्णयइतिहेमाद्रिः। चतुर्थपक्षेपूर्वैवगौणकालव्याप्तेःसत्वात्। वैषम्येणांशव्याप्तौयाधिकासाग्राह्या। साम्येपूर्वाश्रयंचस्वतंत्रैकभक्तनिर्णयः। अन्यांगेउपवासप्रतिषेधस्तदनुसारेणनिर्णयः (अथनक्तं) तच्चदिनानशनपूर्वरात्रिभोजनं। तत्रप्रदोषव्यापिनीग्राह्या। प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतेसदेतिवत्सोक्तेः (प्रदोषस्तु) त्रिमुहूर्तंप्रदोषःस्याद्भानावस्तंगतेसति ॥ नक्तंतत्रतुकर्त्तव्यमितिशास्त्रविनिश्चयइतिमदनरत्नेव्यासोक्तेः। तत्रापिदंडोत्तरंकार्यंसायंसंध्यात्रिघटिकास्तादुपरिभास्वतइति (स्कांदोक्तेर्दंडत्रयस्यसंध्यात्वात्तत्र) चत्वारिमानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत् आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमिति॥ मार्कंडेयेनभोजननिषेधात्। मुहूर्त्तोनंदिनंनक्तं प्रवदंतिमनीषिणः॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहंमन्येगणाधिपेतिमाधवीयेभविष्योक्तेश्च॥ गौडास्तु॥ प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते इतिवत्सोक्तःप्रदोषः (संध्याचदिनरात्र्योःसंधौमुहूर्त्तः) अर्धास्तमयात्संध्याव्यक्तीभूतानतारकायावत् ॥ तेजःपरिहानिवशाद्भानोरर्धोदयंयावदितिवराहोक्तेरित्याहुः॥ तन्नअस्यसंध्यावंदनानध्यायादिपरत्वात्। अतएवतत्रखंडमंडलस्यसंध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण। (यच्चमदनरत्ने)- नक्तस्यवैधत्वाद्रागप्राप्तभोजनगोचरोनिषेधइत्युक्तं। तन्न।(विधेर्निषेधाविरोधात्अन्यथा

कपिंजलानित्यत्रत्रिभ्योधिकानांहिंसनंस्यात्) सायंकालेनक्तन्तु दिनद्वयेप्रदो
षस्पर्शेज्ञेयं (अतथात्वेपरत्रस्यादस्तादर्वाग्यतोहिसेतिजाबालिवचनात्) प्रदो
षव्यापिनीनस्याद्दिवानक्तंविधीयते ॥ आत्मनोद्विगुणाछायामंदीभवतिभास्क
रे ॥ तन्नक्तनक्तमित्याहुर्ननक्तंनिशिभोजनमिति (स्कांदाच । यत्यादीनामपि
सायाह्ने) नक्तंनिशायांकुर्वीतगृहस्थोविधिसंयुतः ॥ यतिश्चविधवाचैवकुर्या
त्तत्सदिवाकरमितितत्रैवस्मृत्यंतरात् । इदमपुत्रविधुरोपलक्षणं । पुत्रवतस्तुरा
त्रावेव ॥ अनाश्रमीप्याश्रमीस्यादपत्नीकोपिपुत्रवानितिसंग्रहोक्तेः ॥ (सौरन
क्तन्तुदिवैव) त्रिमुहूर्त्तस्पृगेवाह्निर्निशिचैतावतीतिथिः ॥ तस्यांसौरंभवेन्नक्त
महन्येवतुभोजनमितिसुमंतूक्तेः (हरिनक्तेविशेषः कालादर्शेस्कांदे) उदयस्था
सदापूज्याहरिनक्तव्रतेतिथिरिति ॥ अन्यनक्तन्तुसंक्रात्यादावपिरात्रावेवनिषेध
स्यरागप्राप्तभोजनगोचरत्वेनवैधावाधकत्वात् । दिनद्वयव्याप्तौपरा । उभयोर्व्य
दिव्यातिष्ठ्योः प्रदोषव्यापिनीतिथिः ॥ तत्रोत्तरत्रनक्तंस्यादुभयत्रापिसायतइ
ति ॥ कालादर्शेजाबालिवचनात् । अन्यपक्षेषुएकभक्तवन्निर्णयः (अत्रविशेषो
मदनरत्नेगारुडे) हविष्यभोजनंस्नानंसत्यमाहारलाघवं ॥ अग्निकार्यमधःशय्यां
नक्तभोजीषडाचरेत् ॥ अग्निकार्यंव्याहृतिहोमः । इतिनक्तं (अयाचिते*तुवि
शेषवचनाभावात्पक्षेउपवासेप्राप्तेउपवासवन्निर्णयः । अथनक्षत्रव्रतकालनिर्ण
यः विष्णुधर्मे) उपोषितव्यंनक्षत्रंयस्मिन्नस्तमियाद्रविः ॥ युज्यतेयत्रवातारानि
शीथेशशिनासहेति (माधवीयेस्कांदे) तत्रैवोपवसेदृक्षेयन्निशीथादधोभवेत् ॥
उपवासेयदृक्षंस्यात्तद्दिनक्तैकभक्तयोः (अथव्रतपरिभाषातत्राधिकारिणो‡मद
नरत्नेभविष्ये) अनग्नयस्तुयेविप्रास्तेषांश्रेयोविधीयते ॥ व्रतोपवासनिय
मैर्नानादानैस्तथानृप (अनग्निग्रहणमुपवासविषयम् ॥ अतएवदेवलः) आहिता
ग्निरनड्वांश्चब्रह्मचारीचतेत्रयः ॥ अश्नंतएवसिद्ध्यंतिनैषांसिद्धिरनश्नताम् ॥

* एकभक्तायाचितयोर्यामित्रिंशद्घटिकावधिः ॥ सातिथिःसकलाज्ञेयानक्तेसायाह्नसंगतेतिविशेषवचनान्नि
र्णयइतिमयूखे ॥ भृत्यभार्यादिभ्योपिनयाचितव्यमित्यन्यत्रविस्तरः ‡ अयाचतश्चफलभोक्तृत्वसमानाधि
करणकर्तृत्वमधिकारः ॥

स्कादश्यादौतुवचनाद्भवतीतिवक्ष्यामः (शूद्रस्याप्यधिकारः) शूद्रोवर्णश्चतुर्थो
ऽपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति ॥ वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेतिव्यासोक्तेः ॥
प्राच्यास्तुवैश्यशूद्रयोस्त्रिरात्राधिकोपवासनिषेधः । वैश्याःशूद्राश्चयेमोहादुप
वासंप्रकुर्वते ॥ त्रिरात्रंपंचरात्रंवातेषांव्युष्टिर्नविद्यते ॥ चतुर्थभक्तक्षपणंवैश्येशूद्रेवि
धीयते ॥ त्रिरात्रंतुनधर्मज्ञैर्विहितंब्रह्मवादिभिरिति ॥ हेमाद्रौवचनादित्याहुः ।
यावदुक्तनिषेधइत्यन्ये । तत्त्वंतुनिर्मूलमितिप्रकरणान्महातपोविषयइतियुक्तम्
(सधवस्त्रीणामपियत्तुस्कांदे) नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतंनाप्युपोषणम् ॥ भर्तृ
शुश्रूषयैवैतालोकानिष्टान्व्रजंतिहि ॥ यद्देवेभ्योयच्चपित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ता
भ्यर्चनंसत्क्रियांच ॥ तस्यार्धंवैसाफलंनान्यचित्तानारीभुंक्तेभर्तृशुश्रूषयैव (आ
दित्यपुराणे) नारी*खल्वननुज्ञाताभर्त्रापित्रासुतेनवा ॥ विफलंतद्भवेत्तस्यायत्क
रोत्यौर्ध्वदेहिकमिति ॥ और्ध्वदेहिकंपारलौकिकंतद्भर्त्रननुज्ञाविषयम् । भार्या
पत्युर्मतेनैवव्रतादीनाचरेत्सदेतिकात्यायनोक्तेः (अत्रविशेषोहरिवंशे) स्नानंच
कार्यंशिरसस्ततःफलमवाप्नुयात् ॥ स्नात्वास्त्रीप्रातरुत्थायपतिंविज्ञापयेत्सती
(तथा) गृहीत्वौदुंबरंपात्रंसकुशंसाक्षतंतथा ॥ गोशृङ्गन्दक्षिणंसिंच्यप्रगृह्णीया
त्तज्जलम् ॥ औदुम्बरंताम्रमयम् ॥ ततोभर्तुःसतीदद्यात्स्नातस्यप्रयतस्यच ॥ आत्म
नश्चाभिषेक्तव्यंततःशिरसितज्जलम् ॥ उपवासेषुकर्त्तव्यमेतद्धिव्रतकेषुचेति ॥
(सर्वव्रतेषुसंकल्पविधिश्चभारते) गृहीत्वौदुंबरंपात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ॥ उ
पवासंतुगृह्णीयाद्यद्वासंकल्पयेद्बुधः ॥ हस्तेनैवेत्यर्थः (अत्रव्रतारंभकालः मदन
रत्नेगार्ग्यः) अस्तगेचगुरौशुक्रेबालेवृद्धेमलिम्लुचे ॥ उद्यापनमुपारंभंव्रतानांनैव
कारयेत् ॥ (रत्नमालायां) सोमसौम्यगुरुशुक्रवासराःसर्वकर्मसुभवंतिसिद्धिदाः ॥
भानुभौमशनिवासरेषुच प्रोक्तमेवखलुकर्मसिद्ध्यति (तथा) विरुद्धसंज्ञाइहये
चयोगास्तेषामनिष्टःखलुपादआद्यः ॥ सवैधृतिस्तुव्यतिपातनामासर्वोऽप्यरिष्टः
परिघस्यचार्धम् ॥ तिस्रस्तुयोगेप्रथमेसवज्रेव्याघातसंज्ञेनवपंचशूले ॥ गंडे८त्ति
गंडेचषडेवनाड्यः शुभेषुकार्येषुविवर्जनीयाः (संग्रहे) कृष्णोविर्नादिशयोरूर्ध्वंसप्त

*नारीकर्तृककर्मणोयथावैफल्यंअकरणयोग्यतावच्छेदकंसमायातितथैतस्यार्थेवर्ण्यतामितिभावः ॥

मीभूतयोरधः॥शुक्लेचेद्दशयोरूर्ध्वंभद्राप्राग्वसुपूर्णयोः(श्रीपतिः)नसिद्धिमाया
तिकृतंचविरुध्यांविषारिघातादिकमत्रसिद्धम(व्यवहारसमुच्चये) दशम्यामष्टम्यां
प्रथमघटिकापंचकपरंहरिद्युःसप्तम्यांद्विदशघटिकांतेत्रिघटिकं॥ तृतीयाराका
यांखयमघटिकाभ्यःपरभवंशुभंविष्टेःपुच्छंशिववतिथिचतुर्थ्योस्तुविरमे (तत्रैव)
सर्पिण्यांतुसितेपक्षेकृष्णेचैवतुवृश्चिकी ॥ सर्पिण्यास्तुमुखंत्याज्यंवृश्चिक्याः
पुच्छमेवच (माधवीये) विष्टिर्यदाहनितिथेरपरार्द्धजातापूर्वार्द्धजानिशितदाशु
भदाचपुच्छे (ब्रह्मयामले) दिनभद्रायदारात्रौरात्रिभद्रायदादिवा ॥ नत्याज्याशु
भकार्येषुप्राहुरेवंपुरातनाः (श्रीपतिः) षट्पौष्णतोद्वादशशांकराच्चपौरंदराह्ना
न्निनवक्रमेण ॥ पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुंजिचरंतनंज्योतिषिकैःस्मृतानि (व्रतारंभे
चविशेषःमदनरत्नेसत्यव्रतेनोक्तः)उदयस्थातिथिर्याहिनभवेद्दिनमध्यभाक्॥सा
खंडान्व्रतानांस्यादारंभश्चसमापनमिति (देवलः) अभुक्त्वा*प्रातराहारंस्नात्वा
चम्यसमाहितः॥ सूर्यायदेवताभ्यश्चनिवेद्यव्रतमाचरेत्॥ (मदनरत्नेभविष्ये) क्ष
मासत्यंदयादानंशौचमिंद्रियनिग्रहः॥ देवपूजाग्निहवनंसंतोषःस्तेयवर्जनं॥ सर्व
व्रतेष्वयंधर्मःसामान्योदशधास्मृतः ॥ अग्निहोमस्तद्दैवत्यः । व्याहृतिहोमोवे
तिवर्द्धमानः।यत्तुतेनोक्तम् सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम्। व्रतांतरेतुविध्यंत
रसत्वेहोमोऽन्यथान। अतएवैकादश्यांशिष्टानांहोमानाचरणमिति।तन्न। ज
पोहोमश्चेतिवक्ष्यमाणैकवाक्यत्वेनास्यकाम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात्। तत्वंतुसाप्त
दश्यस्यपशुमित्रविंदादिप्रकरणस्थेनैवतत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिरस्योपसंहा
रयति(विष्णुधर्मे)तज्जप्यंजपनंध्यानंतत्कथाश्रवणादिकम्॥तदर्चनंचतन्नामकी
र्तनश्रवणादयः॥उपवास+कृतामेतेगुणाःप्रोक्तामनीषिभिः (कौर्मे)वर्हिग्रामांत्य
जान्सूतिंपतितंचरजस्वलाम्॥ नस्पृशेन्नाभिभाषेतनेक्षेतव्रतवासरे (पृथ्वीचंद्रोदये
अग्निपुराणे)स्नात्वाव्रतवतासर्वव्रतेषुव्रतमूर्त्तयः॥ पूज्याःसुवर्णमय्याद्याःशक्त्या
वैभूमिशायिना॥ जपोहोमश्चसामान्यंव्रतांतेदानमेवच ॥ चतुर्विंशद्द्वादशवा

* अशक्तस्यानुज्ञातेद्ध्वादिभक्षणनिषेधःप्रातरितिक्रियान्वयि ॥ + उपावृत्तस्यपापेभ्योयस्तुवासोगुणैः
सह ॥ उपवासःसविज्ञेयःसर्वभोगविवर्जितइति ॥

पंचवात्रयएवच ॥ विप्राभोज्यायथाशक्तितेभ्योदद्याच्चदक्षिणाम् ॥ अत्रविप्राइ
तिपुल्लिंगनिर्देशात्पुमांसएवभोज्याःनतुस्त्रियः(एवंसहस्रभोजनादावपि) विरू
पैकदेशस्यप्रमाणांतरंविनायुक्तत्वात् (अतएवद्वयोर्यजमानयोःप्रतिपदंकुर्यात्)
बहुभ्योयजमानेभ्यइत्यादौविरूपैकशेषायोगात् । पत्न्यभिप्रायंद्वित्वंबहुत्वंवा
नसंभवतीत्युक्तमाचार्यैः । पार्थसारथिनाच । एतेनैकस्यब्राह्मणस्यावृत्त्याभोज
नंपरास्तंबहुत्वस्यैकपदश्रुत्याब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र
विस्तरः शूद्रस्यतुप्रतिष्ठादिवद्विप्रद्वाराव्याहृतिहोमइतिवर्धमानः व्रतमूर्तयोव्रतदे
वताप्रतिमाः (प्रतिमास्वरूपंचमदनरत्नेभविष्ये) अनुक्तद्रव्यतत्संख्यादेवताप्रति
मानृप ॥ सौवर्णीराजतीताम्रीवृक्षजामार्तिकीतथा ॥ चित्रजापिष्टलेख्योत्थानि
जवित्तानुरूपतः ॥ आमाषात्पलपर्यंतं कर्त्तव्याशाठ्यवर्जितैः (तत्रैवब्राह्मे)
आज्यंद्रव्यमनादेशे जुहोतिषुविधीयते ॥ मंत्रस्यदेवतायाश्च प्रजापतिरिति
स्थितिः । मंत्रानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपोमंत्रः प्रजापतिश्चदेवतेतिकल्पतरुः ।
(वर्द्धमानधृतदेवीपुराणे) होमोग्रहादिपूजायांशतमष्टाधिकंभवेत् ॥ अष्टाविंशति
रष्टौवा यथाप्राप्तिविधीयते (मदनरत्ने) अनुक्तसंख्यायत्रस्याच्छतमष्टोत्तरं
स्मृतम् (वर्द्धमानधृतवृद्धशातातपः) उपवासंद्विजः कृत्वा ततोब्राह्मणभोजनम् ॥
कुर्यात्तेनास्यसगुणा उपवासोऽभिजायते (व्रतोद्यापनानुक्तौ पृथ्वीचंद्रोदयेनंदि
पुराणे) कुर्यादुद्यापनंतस्यसमाप्तौयदुदीरितम् ॥ उद्यापनंविनायत्तुतद्व्रतंनिष्फ
लंभवेत् ॥ यदिचोद्यापनंनोक्तंव्रतानुगुणतश्चरेत् ॥ वित्तानुसारतोदद्यादनुक्तो
द्यापनेव्रते ॥ गाश्चैवकांचनंदद्याद्व्रतस्यपरिपूर्त्तये (अशक्तौनारदीये) सर्वेषा
मप्यलाभेतुयथोक्तकरणंविना ॥ विप्रवाक्यंस्मृतंशुद्धंव्रतस्यपरिपूर्त्तये ॥ यथा
विप्रवचोयस्तुगृह्णातिमनुजःशुभम् ॥ अदत्वादक्षिणांपापःसयातिनरकंध्रुवम् ॥
(भारते) वेदोपनिषदेचैवसर्वकर्मसुदक्षिणा ॥ सर्वत्रतुमयोद्दिष्टा भूमिर्गावोथ
कांचनम् (वैजवापः) शिवनेत्रोद्भवंयस्माद्रजतंपितृवल्लभम् ॥ अमंगलंतद्यत्ने
नदेवकार्येषुवर्जयेत् (टोडरानंदेदेवीपुराणे) व्रतेचतीर्थेऽध्ययने श्राद्धेपिचविशे
षतः ॥ परान्नभोजनाद्देवियस्यान्नंतस्यतत्फलम् ॥ (पृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निपुराणे)

नित्यस्नायीमिताहारोगुरुदेवद्विजार्चकः॥क्षारंक्षौरंचलवणंमधुमांसंचवर्जयेत्॥
(क्षारास्तुतत्रैवोक्ताः)। तिलमुद्गादृतेशैव्यं सस्येगोधूमकोद्रवौ ॥ धान्यकंदेव
धान्यंचशमीधान्यंतथैवच॥ स्विन्नधान्यंतथापुरायंमूलंक्षारगणाःस्मृतः॥(गो
धूमानांतुतत्रैवप्रतिप्रसवः)—व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्चकलायःसतिलंपयः ॥ श्यामा
काश्चैवनीवारागोधूमाद्याव्रतेहिताः ॥ कूष्मांडालांबुवार्त्ताकपालंकीज्यो
त्स्निकास्त्यजेत् ॥ चतुर्भैक्षंसक्तुकणाःशाकंदधिघृतंमधु ॥ श्यामाकाःशालिनी
वारायावकंमूलतंदुलम्॥हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्यादिकेहितं॥मधुमांसविहा
यान्यव्रतेवाहितमीरितमिति ॥ शमीधान्यंमाषादि। पालंकीमध्यदेशेपोईइति
प्रसिद्धः। ज्योत्स्निकाकोशातकी ।(मिताक्षरायांगौतमः)। चतुर्भैक्षसक्तुकणा
यावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानिहवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानिपयोदधि
घृतंचगव्यमिति।(अन्येत्वविशेषास्त्वेकादशीचातुर्मास्यादिप्रकरणेवक्ष्यंते(गृही
तव्रतत्यागेतुमदनरत्नेछागलेयः) पूर्वंव्रतंगृहीत्वायोनचरेत्काममोहितः ॥ जी
वन्भवतिचांडालोमृतःश्वाचाभिजायते (तत्रप्रायश्चित्तमुक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेऽग्नि
रिनगारुडपुराणयोः) क्रोधात्प्रमादाल्लोभाद्वाव्रतभंगोभवेद्यदि ॥ दिनत्रयंनभुं
जीतमुंडनंशिरसोथवेति॥ प्रायश्चित्तान्नानादतिक्रांतव्रतानुष्ठानंनास्तीतिवाच्य
ते (यत्तु) प्रायश्चित्तंततःकृत्वापुनरेवव्रतीभवेदितिवचनात्। यच्चातिक्रांतमपि
व्रतंकार्यमेवेतिशूलपाणिः।तन्मध्येलोपेव्रतशेषसत्त्वेज्ञेयं। एतच्चशक्तविषयं(अ
शक्तौतुकालहेमाद्रौपुराणांतरे)उपवासासमर्थश्चेदेकंविप्रंतुभोजयेत्॥तावद्धना
दिवाद्याद्भुक्तस्याद्विगुणंतथा ॥ भुक्तःकृतभोजनः।ब्राह्मणभोजनंविनेतिशेषः।
सहस्रसंमितांदेवींजपेद्वाप्राणसंयमान् ॥ कुर्याद्द्वादशसंख्याकान्यथाशक्त्यात्तु
रोनरइति (शुद्धितत्त्वेमात्स्ये) उपवासेत्वशक्तानांनक्तंभोजनमिष्यते(मदनरत्ने
वायवीये)द्रव्यदातोपवासस्यफलंप्राप्नोत्यसंशयम्(तथापरार्केदेवलः)ब्रह्मचर्यं*

* स्त्रीणांतुप्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिस्संकथनादपि ॥ विपद्यतेब्रह्मचर्यंस्वदारेष्वृतुसंगमात् ॥ स्त्रीणांपुंश्च
लीनांइत्यादि ॥

तथाशौचंसत्यमा*मिषवर्जनम् ॥ व्रतेष्वेतानिचत्वारिवरिष्ठानीतिनिश्चयः ॥ (मात्स्ये) तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् ॥ वर्जनीयंप्रयत्नेनरूपघ्नं तत्परंनृप ॥ अन्येऽपिचनियमास्तत्रतत्रान्वेषणीयाः (अथस्त्रीव्रतेषुविशेषउच्यते) तत्रहेमाद्रौव्रतकांडेगारुडे) गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनम् ॥ उपवासेनदुष्यंतिदन्तधावनमंजनमिति (इदंचसभर्तृकोपवासविषयम्) अंजनंचसतांबूलंकुंकुमंरक्तवाससी ॥ धारयेत्सोपवासापिअवैधव्यकरंयतः ॥ विधवायत्तिमागेणाकुमारीवायदृच्छयेतितत्रैवभविष्योक्तेः(तथाविष्णुधर्मे) सर्वेष्वुपवासेषुपुमान्वाथसुवासिनी ॥ धारयेद्रक्तवस्त्राणिकुसुमानिसितानिच॥ विधवाशुक्लवसनमेकमेवहिधारयेत्(मनुरपि) पुष्पालंकारवस्त्राणिगन्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेनदुष्यंतिदन्तधावनमंजनम् (मदनरत्नेव्यासः) दन्तधावनपुष्पादिव्रतेष्वस्यान्नदुष्यतीति॥ यद्यपीदंसर्वोपवासविषयंप्रतीयतेतथापिशिष्टाचारात्सौभाग्याद्यर्थक्रियमाणानवरात्रशिवरात्र्याद्युपवासविषयमेव (नत्वेकादश्यादिविषयम्) असकृज्जलपानाच्चसकृत्तांबूलचर्वणात्॥ उपवासःप्रणश्येतदिवास्वापाच्चमैथुनादित्यपरार्केदेवलेनतन्निषेधात्। नचास्यपुंविषयत्वेनसावकाशत्वात्स्त्रीणांतांबूलादिप्राप्नोतीतिवाच्यम्।तांबूलादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेनवैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात्(यत्तुहरिवंशे) अंजनंरोचनंचैवगन्धांसुमनसस्तथा ॥ व्रतेचैवोपवासेचनित्यमेवविवर्जयेत्। शिरसोऽभ्यंजनंसौम्येनैवमेतत्प्रशस्यते॥ नपादयोर्नगात्रस्यस्नेहेनेतिस्थितिःस्मृतेतितत्तत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयम् ॥ नतुसर्वत्र। पूर्वोक्तविरोधादिति (मदनरत्नेउक्तं। तत्रैव) अश्रुप्रपातोरोषश्चकलहस्यकृतिस्तथा ॥ उपवासाद्व्रताद्वापिसद्योभ्रंशयतिस्त्रियम् ॥ स्त्रियमित्युपलक्षणं (मदनरत्नेशिवधर्मे) दानव्रतानिनियमाज्ञानंध्यानंहुतंजपः ॥ यत्नेनापिकृतंसर्वंक्रोधितस्यवृथाभवेत् (अथ सूतकादौनिर्णयः) तत्रशावसूत्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिनिबंधेषु

---

* आमिषंमांसं ॥आमिषंदूतिपानीयंगोवर्ज्यंक्षीरमामिषं ॥मसूरमामिषंसस्येफलेजंबीरमामिषं। आमिषंशुक्तिकाचूर्णमारनालंतथामिषमितिस्मृत्यंतरोक्तंच ‡ स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणं ॥ संकल्पोऽध्यवसायश्चक्रियानिर्वृतिरेवच ॥ एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः ॥

स्पष्टैव (गौडास्तुशौचादावपिताहुः) जानूर्ध्वंक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत्॥ नैमित्तिकंचतदधःस्रवद्रक्तोनवाचरेत् ॥ लौतकेचसमुत्पन्नेज्वरकर्मणिमैथुने ॥ धूमोद्गारेतथावांतौनित्यकर्माणिसंत्यजेत् ॥ द्रव्येभुक्तेत्वजीर्णेचनैवभुक्त्वापि किंचन ॥ कर्मकुर्यान्नरोनित्यंसूतकेमृतकेतथेतिकालिकापुराणात् ॥ वस्तुतस्तु पर्वदेवीपूजोपक्रमात्तन्मात्रविषयत्वमस्येतियुक्तंप्रतीमः (तथाहेमाद्रौपाद्मे) गर्भिणीसूतिकादिश्च कुमारीवाथरोहिणी ॥ यदाशुद्धातदान्येनकारयेत्प्रय तास्वयमिति ॥ पुंसोप्ययंविधिः । लिंगस्याविवक्षितत्वात् । तेनयस्मिन्व्रतेय त्पूजाद्युक्तंतदन्येनकारयेत् । शारीरनियमान्स्वयंकुर्यादितिहेमाद्रिव्याचख्यौ। नवृतिनांवृतेइतिविष्णूक्तेश्च । आरम्भस्तुनभवत्येव (शुद्धितत्त्वेविष्णुः) बहुका लिकसंकल्पोगृहीतश्चपुरायदि ॥ सूतकेमृतकेचैवव्रतंतन्नैवदुष्यति ॥ एतत्काम्य परंनित्यंत्वनारब्धमपिकार्यमितिगौडाः (मदनरत्ने) पूर्वसंकल्पितंयच्चव्रतंसुनि यतव्रतैः ॥ तत्कर्तव्यंनरैःशुद्धंदानार्चनविवर्जितम् (माधवीयेकौर्मे) काम्यो पवासेप्रक्रांतेत्वंतरामृतसूतके ॥ तत्रकाम्यंव्रतंकुर्याद्दानार्चनविवर्जितमिति॥ एते नसांगेविकाराद्व्रतांगदेवपूजादिकार्यमितिवर्धमानोक्तिःपरास्ता। प्रारब्धंपूजा दिकार्यमेव । नवरात्रेतुतत्रैवविशेषंवक्ष्यामः । एवंरजस्वलापि (सत्यव्रतः) प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् ॥ नतत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधःकथंच नेति ॥ तत्प्रतिनिधिनाकारयेदित्येतत्परं। (तदुक्तंमदनरत्नेमात्स्ये) अन्तरा तुरजोयोगेपूजामन्येनकारयेदिति (प्रतिनिधयश्चनिर्णयामृते पैठीनसिः) भार्यापत्युर्व्रतंकुर्याद्भार्यायाश्चपतिर्व्रतम् ॥ असामर्थ्येपरस्ताभ्यांव्रतभंगोनजाय ते (स्कांदेपि) पुत्रंवाविनयोपेतंभगिनींभ्रातरंतथा ॥ एषामभावएवान्यंब्राह्मणं वानियोजयेत् (कात्यायनः) पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थेचविशेषतः ॥ उपवासं प्रकुर्वाणःपुण्यंशतगुणंलभेत् ॥ मातामहादीनुद्दिश्यएकादश्यामुपोषणे ॥ कृते तेतुफलंविप्राःसमग्रंसमवाप्नुयुः (मदनरत्नेप्रभासखण्डे) भर्तापुत्रःपुरोधाश्च भ्रातापत्नीसखापिच ॥ यात्रायांधर्मकार्येषुजायंतेप्रतिहस्तकाः ॥ एभिःकृतंमहा देविस्वयमेवकृतंभवेत्(तत्रैववायवीये) स्वयंकर्तुमशक्तश्चेत्कारयीतपुरोधसा ॥

इदंचसर्ववर्णसाधारणं। अविशेषात् (यत्तुकाश्रिचन्द्रमहोदयआह) शूद्रस्यब्राह्म-
णादेरेवप्रतिनिधिर्युक्तोनशूद्रः। जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामन्त्रसाधनम्॥ विप्रैः
सम्पादितंयस्यसम्पन्नंतस्यतत्फलमिति॥मरीचिवचनादिति। तत्तुच्छम्। प्रव्र-
ज्यादीनांशूद्रेऽसम्भवाद्विषयेप्रायदर्शनादितिन्यायेनास्यब्राह्मणादिगोचरत्वा-
त्। यदपिउपवासोव्रतंहोमस्तीर्थस्नानजपादिकमितिपर्वार्द्धे पाठस्तदपिस्व
वदोषः। स्त्रीशूद्रपतनानिषडितिमानवीयेजपनिषेधात्। वस्तुतस्तु। सम्पूर्णता
वाचनमात्रमत्रोच्यतइतिप्रतिनिधेःकावार्त्तेत्यलम् (अत्रविशेषमाहत्रिकांडमं
डनः) काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसः॥ काम्येप्युपक्रमादूर्ध्वंके
चित्प्रतिनिधिंविदुः॥ नस्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु॥ नदेशका
लयोर्नास्तिनारणेरग्निरेवसा। नापिप्रतिनिधातव्यंनिषिद्धंवस्तुकर्हिचित् (हि
रण्यकेशिसूत्रेपि) नस्वामित्वस्यभार्यायाःपुत्रस्यदेशस्यकालस्याग्नेर्देवतायाः
कर्मणःशब्दस्यचप्रतिनिधिर्विद्यतइति (अथव्रतादिसन्निपातेनिर्णयः) तत्र
तिथिद्वयसन्निपातेतन्त्रोक्तंदानंहेमाद्रिक्रमेणानुष्ठेयम्। अविरोधात्। इदंपूर्वार
ब्धेष्वेव। एकमध्येन्यकाम्यकर्मारंभस्तुभवत्येवगुणफलादृतेयस्ययज्ञेप्रततेंत
रायज्ञस्तायतेतंयज्ञंनिर्ऋतिर्गृह्णातीतिशाकवृतश्रुतेः। यत्रःव्रतादिकर्मसमा
प्तम्। अलंगेनव्यवधानदोषस्यसर्वत्रसाम्यात्। शिष्टास्तुमाघकार्त्तिकस्नाना
दिमध्येलक्षहोमतुलाभारतश्रवणाद्याचरंतितन्नित्यमध्येतु। काम्यमध्येतुचिंत्य
म्। यत्रतुनक्तैकभक्तादौविरोधस्तत्रप्राथम्यादेकभक्तंकार्यम्।नक्तंतुपरेद्युस्तत्ति
थौगौणकालेकार्यम्। समकालीनविरुद्धव्रतादौत्वेकंस्वयंकृत्वान्यद्भार्यादिना
कारयेदितिमाधवः। यत्तुशिवरात्र्यादौतिथिमध्येपारणायाऽह्निभोजनंप्राप्त
म्। भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौभुक्त्वाचपर्वणि॥ एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वा
चांद्रायणंचरेदितितन्निषेधपरंच॥ तत्रपारणायावैधत्वाद्दिवैवभोजनम्। निषेध
स्तुरागप्राप्तभोजनविषयः। एवमष्टम्यादिनक्तव्रतेसंक्रांत्यादौरवौसंकष्टचतुर्थ्यां
चरात्रौभोजनम्। यत्रत्वष्टम्यादौदिवाभुजिनिषेधःसंक्रमेचरात्रावितिनिषेधद्व
यंतत्रोपवासएवकार्यः। यद्यपिपुत्रिणाउपवासोनिषिद्धस्तथाप्युपवासनिषेधेतु

भक्ष्यंकिंचित्प्रकल्पयेदितिवचनात्किंचिद्भक्षयित्वोपवासःकार्यः । चांद्रायणमध्येएकादश्यादौतुभोजनंकार्यमेव। चांद्रायणस्यकाम्यत्वेननित्यबाधकत्वात् । अबाधेनगत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेकांतरोपवासादिपारणायांजलपारणांकृत्वोपवसेत्।आपोवाअशितमनशितंचेतिश्रुतेः। एवंद्वादश्यांमासोपवासश्राद्धदोषादियुक्तेयम्।एवंकाम्यनैमित्तिकनित्यत्वादिकृतंबलाबलंस्वयमूह्यमितिदिक्।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ परिभाषा समाप्ता ॥

(अथप्रतिपदादिनिर्णयः) शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वेपूर्वाग्राह्या । युग्मवाक्यात् । प्रतिपत्संमुखीकार्यायाभवेदापराह्णिकीतिस्कांदोक्तेः ॥ शुक्लास्यात्प्रतिपत्तिथिःप्रथमतश्चेत्साऽपराह्णेभवेदिति दीपिकोक्तेश्च । अपराह्णश्चपंचधाभक्तेदिनेचतुर्थोभागः । तदभावेसायाह्नव्यापिनीग्राह्या । तदभावेतुसायाह्नव्यापिनींपरिगृह्यतामितिमाधवोक्तेः । कृष्णातुपरा । कृष्णातूत्तरतोऽखिलेतिदीपिकोक्तेः (कृष्णापिपूर्वैवेत्यनंतभट्टः सर्वतिथिषुवर्ज्यान्युक्तानिमुहूर्तदीपिकायां) कूष्मांडंबृहतीफलानिलवणंवर्ज्यंतिलाम्लंतथा तैलंचामलकंदिवंप्रवसतांशीर्षंकपालांत्रकम् ॥ निष्पावांश्चमसूरिकान्फलमथोवृन्ताकसंज्ञंमधुद्यूतंस्त्रीगमनंक्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमाषोडश ॥ शीर्षंनारिकेलम् । कपालंअलाबु । अंत्रंपटोलकं (भूपालः) कूष्मांडंबृहतीक्षारंमूलकंपनसंफलम् ॥ धात्रीशिरःकपालांत्रंनखचर्मतिलानिच ॥ क्षुरकर्मांगनासेवांप्रतिपत्प्रभृत्यजेत् ॥ नखंशिंबी। चर्ममसूरिका । द्वितीयातुकृष्णापूर्वाशुक्लोत्तरेतिहेमाद्रिः । कृष्णाद्वितीयादिमापूर्वाह्णेयदिसासितातुपरतःसर्वेतिदीपिकोक्तेः । माधवानंतभट्टमतेतुसर्वापिद्वितीयापरा (तथाचमाधवः) पूर्वेद्युरसतीप्राप्तःपरेद्युस्त्रिमुहूर्तगा ॥ साद्वितीयापरोपोष्यापूर्वविद्धाततोन्यथेति ॥ तृतीयातुसर्वमतेरंभाव्यतिरिक्तापरैव ॥ तेनयुग्मवाक्यंरंभाव्रतविषयम् ॥ रंभाख्यांवर्जयित्वातुतृतीयांद्विजसत्तम ॥ अन्येषुसर्वकार्येषुगणयुक्ताप्रशस्यतइतिब्रह्मवैवर्तात् (गौरीव्रतेतुविशेषमाहमाधवः) मुहूर्तमात्रसत्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे ॥ शुद्धाधिकायामप्येवंगणयोगप्रशंसनादिति॥ चतुर्थ्यपिसर्वमतेगणेशव्रतातिरिक्तापरैव। युग्मवाक्यात्। एकादशी

तथाषष्ठीअमावास्याचतुर्थिका ॥ उपोष्याःपरसंयुक्तापराःपूर्वेणसंयुताइतिमाधवीये॥ बृहद्वशिष्ठोक्तेच। नागचतुर्थीतुमध्याह्नव्यापिनीपंचमीयुताचग्राह्येति निर्णयामृतेमाधवीये चोक्तं। युगंमध्यंदिनेयत्रतत्रोपोष्यफणीश्वरान्॥ क्षीरेणाप्याय्यपंचम्यांपूजयेत्प्रयतोनरः॥ विषाणितस्यनश्यंतिनतान्हिंसंतिपन्नगाः॥ इतिमाधवीयेदेवलोक्तेः। युगंचतुर्थीपूर्वत्रमध्याह्नव्याप्तौपूर्वा। अन्यपक्षेतुपरैव पंचम्यांपूजोक्तेः। गणेशव्रतेतृतीयायुतैवचतुर्थी। चतुर्थीतुतृतीयायांमहापुण्य फलप्रदा॥ कर्त्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणनाथसुतोषिणीति॥ हेमाद्रौब्रह्मवैवर्तात्। माधवीयेतुगणेशव्रते। मध्याह्नव्यापिनीमुख्या। चतुर्थीगणनाथस्यमातृविद्धाप्रशस्यते॥मध्याह्नव्यापिनीचेत्स्यात्परतश्चेत्परेहनीति(बृहस्पतिवचनात्)प्रातःशुक्लतिलैःस्नात्वामध्याह्ने पूजयेन्नृपेतितत्कल्पेभिधानाच। तेनपरदिनेतद्व्याप्तौपरा (अन्यथापूर्वेत्युक्तम्। वस्तुतस्तु) यत्रभाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौगणेशव्रतविशेषेमध्याह्नपूजोक्तातद्विषयाण्येवप्रागुक्तवचनानिनतुसार्वत्रिकाणि। संकष्टचतुर्थ्यादौबहूनांकर्मकालानांबाधापत्तेः।तेनसर्वत्रगणेशव्रतेपूर्वैवेतिसिद्धम्।संकष्टचतुर्थीतुचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या। दिनद्वयेतद्व्याप्तौमातृयोगस्यसत्त्वात्पूर्वेतिकेचित्। अन्येतुदिनेमुहूर्त्तत्रयादिरूपस्यतृतीयायोगस्याभावात्परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापित्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते (दिनद्वयेतदभावेतुपरैव। गौरीव्रतेतुपूर्वैव) गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताःप्रकीर्तिताः॥ चतुर्थ्यःपंचमीविद्धादेवतांतरयोगतइतिमदनरत्नेब्रह्मवैवर्तात् (पंचमीतुमाधवमतेसर्वापिपूर्वा) चतुर्थीसंयुताकार्यापंचमी परयान्तु॥ दैवेकर्मणिपित्र्येचशुक्लपक्षेतथासितेतिहारितोक्तेः (हेमाद्रिमतेतु कृष्णापूर्वासितापरा) कृष्णापूर्वयुतासितापरयुतास्यात्पंचमीतिदीपिकोक्तेः। (वस्तुतस्तुहारीतोक्तिरुपवासविषया)। प्रतिपत्पंचमीचैवसावित्रीभूतपूर्णिमा॥ नवमीदशमीचैव नोपोष्याःपरसंयुता इतिब्रह्मवैवर्तात् (यत्तु) पंचमीतुप्रकर्त्तव्या षष्ठ्यायुक्तातुनारदेत्यापस्तंबीयम् (तत्स्कंदव्रतपरम्) स्कंदोपवासेस्वीकार्यापंचमीपरसंयुतेतिवाक्यशेषादितिमाधवः। तन्नागपूजाविषयमित्यनंतभट्टनिर्णयामृतादयः (चमत्कारचिंतामणौच)पंचमीनागपूजायांकार्याषष्ठीसमन्विता

तस्यांतुतुष्टितानागाइतरासुचतुर्थिकेति॥ तेननागपूजादौपरैव (यत्तुमदनरत्न दिवोदासीययोः। श्रावणपंचम्यतिरिक्तापूर्वेत्युक्तम्) श्रावणेपंचमीशुक्लासंप्रोक्तानागपंचमी। तांपरित्यज्यपंचम्यश्चचतुर्थीसहिताहिताइतिसंग्रहोक्तेः गणेशस्कंदयोगाभ्यांक्रमान्नागःशुभाशुभः॥ मित्रामित्रेतयोःपत्रे नागानामाखुबर्हिणौ॥ इतिषट्त्रिंशन्मताच्चश्रावणपंचम्यतिरिक्तायाः नागपंचम्याश्चचतुर्थीयुतत्वमुक्तंतदुपवासादिविषयम्(पत्रेवाहने। षष्ठीसर्वमतेस्कंदव्रतातिरिक्तापरैव। युग्मवाक्यात्) नागविद्धानकर्त्तव्याषष्ठीचैवकदाचनेतिस्कांदाच्च (निर्णयामृते) षष्ठीचसप्तमीचैववारश्चेदंशुमालिनः॥ योगोयंपद्मकोनामसूर्यकोटिग्रहैःसमः (सप्तमीपूर्वैवयुग्मवाक्यात्) षष्ठ्यायुतासप्तमीचकर्तव्यातातसर्वदेतिस्कांदाच्च (अष्टमीतुसर्वमतेकृष्णापूर्वासितापरा) व्रतमात्रेष्टमीकृष्णापूर्वाशुक्लाष्टमीपरेति माधवोक्तेः॥ परयुक्शुक्लाष्टमीपूर्वयुक्कृष्णेतिदीपिकोक्तेश्च (शिवशक्त्युत्सवेचकृष्णाप्युत्तरापक्षद्वयेप्युत्तरैवशिवशक्तिमहोत्सवइतिमाधवोक्तेः (दिवोदासीयेभविष्ये)यदायदासिताष्टम्यांबुधवारोभवेत्क्वचित्॥ तदातदाहिसाग्राह्या एकभक्ताशनेनृप॥ संध्याकालेतथाचैत्रे प्रसुप्तेचजनार्दने॥ बुधाष्टमीनकर्त्तव्याहंतिपुण्यंपुरातनम्॥ अंत्यंपद्यंहेमाद्रौनधृतम्। नवमीतुसर्वमतेपूर्वा(युग्मवाक्यात्) नकुर्यान्नवमींतातदशम्यातुकदाचनेतिस्कांदाच्च(दशमीतुपूर्वापरावेतिहेमाद्रिः) कृष्णापूर्वोत्तराशुक्लादशम्येवंव्यवस्थितेतिमाधवः (वस्तुतस्तुमुख्यानवमीयुतैव ग्राह्या) दशमीतुप्रकर्त्तव्यासदुर्गाद्विजसत्तमेत्यापस्तंबोक्तेः (यत्तु) संपूर्णादशमीकार्यापूर्वयापरयाथवेत्यंगिरसोक्तम्॥ तन्नवमीयुक्तालाभेऔदयिकीग्राह्येत्येवंनेयम्(अथैकादशी। तत्रैकादश्युपवासोद्वेधा निषेधे परिपालनात्मको व्रतरूपश्च। तत्राद्यः) नशंखेनपिबेत्तोयंनखादेत्कूर्मसूकरौ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति कौर्मदेवलाद्युक्तेः (अग्निपुराणेपि) गृहस्थोब्रह्मचारीचआहिताग्निस्तथैवच॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति॥ नचात्रपर्युदासेन*व्रतविधिः तद्धेतुव्रतादिशब्दाभावात् (व्रतरूपस्तुब्रह्मवैवर्ते) प्राप्तेह

* पर्युदासःसविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननञ्इत्युक्तेरेकादश्यामभोजनसंकल्परूपंव्रतमिति॥

रिदिनेसम्यग्विधायनियमंनिशि ॥ दशम्यामुपवासस्यप्रकुर्याद्वैष्णवंव्रतमिति
(इदंचशिवभक्तादिभिरपिकार्यम्) वैष्णवोवाथशैवोवाकुर्यादेकादशीव्रतमिति
शिवधर्मोक्तेः । वैष्णवोवाथशैवोवासौरोप्येतत्समाचरेदितिसौरपुराणाच्च (सो
पिहेमाद्रौनित्यःकाम्यश्च)उपोष्यैकादशींनित्यंपक्षयोरुभयोरपीतिगारुडोक्तेः।
पक्षेपक्षेचकर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तेश्चनित्यता ॥ यदीच्छेद्वि
ष्णुसायुज्यंश्रियंसंततिमात्मनः ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ इति
कौर्मादिषुफलश्रुतेश्चकाम्यता । उभयैकादशीव्रतंगृहस्थातिरिक्तानामेवनित्य
म । गृहस्थस्यतुशुक्लायामेवव्रतंनित्यंनकृष्णायाम् । एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरु
भयोरपि ॥ वनस्थयतिधर्मोयंशुक्लामेवसदागृहीतिदेवलोक्तेः॥ नचानेननिषेध
पालनमेव वनस्थयतिविषयेउपसंह्रियतेनतुव्रतमितिवाच्यम् । अस्यपर्युदासेनव्र
तविधिपरत्वात् । अन्यथापूर्वोक्ताग्निपुराणवचने निषेधपालनेगृहस्थस्या
धिकारोक्त्याविरोधःस्यात् । निषेधस्यनिवृत्तिमात्रफलत्वेनविशेषानपेक्षणा
दुपसंहारायोगात् । अभावस्यधर्मत्वाभावाच्च । तस्मादनेनसर्वेषामेकादशीव्रतवि
धायिनांसामान्यवाक्यानांवनस्थयतिविषये उपसंहारान्नगृहस्थस्यकृष्णायांनि
त्यव्रतप्राप्तिः (कथंतर्हि) संक्रान्त्यामुपवासंचकृष्णैकादशीवासरे ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे
चैवनकुर्यात्पुत्रवान्गृही (इतिनारदादिवचनेषुकृष्णानिषेधः प्राप्त्यभावादिति
चेच्छ्रू यताम् ॥ शयनीबोधिनीमध्ये याकृष्णैकादशीभवेत् ॥ सैवोपोष्यागृह
स्थेननान्याकृष्णाकदाचनेतिपाद्मे ॥ गृहस्थस्यआषाढीकार्त्तिकीमध्यस्थाया
कृष्णाविहितासापुत्रवतोनिषिध्यते । अन्यकृष्णायांतुनविधिः । सर्वविधीनांवन
स्थयतिषूपसंहारान्ननिषेधः प्राप्त्यभावात्शयन्यादिवाक्यंत्वपुत्रगृहिगोचरमि
त्यनंतभट्टहेमाद्र्यादिग्रन्थाः (दीपिकापि) असितातुशयनी बोधांतरस्थाप्युपोष्यान
स्यात्सात्मजिनोपीति (मदनरत्नेभविष्ये) यथाशुक्लातथाकृष्णाद्वादशीमेसदा
प्रिया ॥ शुक्लागृहस्थैःकर्त्तव्याभोगसंतानवर्धिनी ॥ मुमुक्षुभिस्तथाकृष्णानतेते
जोपदर्शितेति ॥ निषेधपालनंकाम्यव्रतंच सर्वकृष्णायांसर्वगृहिणांभवत्येव ।
पुत्रवांश्चसभार्यश्चबंधुयुक्तस्तथैवच । उभयोःपक्षयोःकाम्यव्रतंकुर्यात्तुवैष्णव

मिति ॥ नारदोक्तेः(एतच्चसर्वंकालादर्शेउक्तम्) विधवायावनस्थस्ययतेश्चैका
दश्यामिद्वये ॥ उपवासोगृहस्थस्यशुक्लायामेवपुत्रिणः ॥ भुजेर्निषेधःकृष्णायांसि
द्धस्तस्यततोव्रतेइति॥ प्राच्यास्तुवैष्णवगृहस्थानांकृष्णापिनित्या । नित्यंभक्ति
समायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ॥ पक्षेपक्षेचकर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥ सपुत्र
श्चसभार्यश्चस्वजनोभक्तिसंयुतः ॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीतिनार
दोक्तेरित्याहुः॥ पुत्रशब्दश्चापत्यमात्रवचनः (नारायणवृत्तौ) पुमांसएवमेपुत्रा
जायेरन्नित्यत्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः । जनयद्बहुपुत्राणीतिलिंगात् । पौत्री
मातामहस्तेनेतिमनूक्तेः । पुंस्यात्रपत्यमित्यर्थेतु स्त्रीभ्योढगितिपौत्रेयइत्या
पत्तेः । पुमान्पुत्रोजायतइतिच (उपवासनिषेधेविशेषोवायवीयेउक्तः) उप
वासनिषेधेतुभक्ष्यंकिंचित्प्रकल्पयेत् ॥ नदुष्यत्युपवासेनउपवासफलंलभेत्(भक्ष्यं
चतत्रैवोक्तम्) नक्तंहविष्यान्नमनोदनंवाफलंतिलाःक्षीरमथांबुचाज्यम् ॥ यत्पंच
गव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंचेत्यलम् ॥ तत्रदशमीवेधोद्वेधा अरु
णोदयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति (आद्योगारुडे) दशमीशेषसंयुक्तो यदिस्याद
रुणोदयः ॥ नैवोपोष्यंवैष्णवेनतद्दिनैकादशीव्रतमिति (अरुणोदयस्वरूपंच
माधवीयेस्कांदे) उदयात्प्राक्चतस्रस्तुघटिकाअरुणोदयइति (यदपि) उदया
त्प्रागयदाविप्रमुहूर्त्तद्वयसंयुता ॥ संपूर्णैकादशीनामतत्रैवोपवसेद्गृहीतिगारुड
सौरधर्मादिवचनम्(यच्चभविष्ये)आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता ॥
एकादशीतुसंपूर्णाविद्धान्यापरिकीर्तितेति ॥ तदप्युपसंहारन्यायेनदंडचतुष्टय
परमेव । हेमाद्रावप्येवं (यत्तुब्रह्मवैवर्ते) चतस्रोघटिकाः प्रातररुणोदयनिश्च
यः ॥ चतुष्टयविभागोत्रवेधादीनांकिलोदितः । अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धंतु
घटिकात्रयम् ॥ अतिवेधोद्विघटिकःप्रभासंदर्शनाद्रवेः ॥ महावेधोपितत्रैवदृश्य
तेर्कोनदृश्यते ॥ तुरीयस्तत्रविहितोयोगःसूर्योदयेबुधैरिति ॥ तदप्यवयवद्वारा
रुणोदयवेधविशेषपरमेवेतिमाधवीयेमदनरत्नेच । अंत्यस्तूदयवेधः (तथा*न्ये

* एवंद्विविधमपिवेधंश्रवणस्याप्यत्रद्वैतेवक्ष्यमाणव्रतानांदूषणाय प्रथमतउपन्यासेप्रस्तुतेव्यवस्थापनी
यत्वात्परेषामहेतुत्वाच्चान्यान्यपिवेधवचांस्युपन्यसतितथेति ॥

पिवेधाः हेमाद्रौमाधवीयेचगारुडे) उदयात्प्राक्त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ॥ संदिग्धैकादशीनामवर्ज्येयंधर्मकांक्षिभिः ॥ उदयात्प्राङ्मुहूर्त्ते नव्यापिन्येकादशीयदा॥ संयुक्तैकादशीनामवर्ज्येयंधर्मवृद्धये (हेमाद्रौ) रात्रेरंत्योष्टमो भागोप्यरुणोदयउक्तः। निशःप्रांतेतुयामार्द्धेदेववादित्रवादने ॥ सारस्वतानध्ययनेचारुणोदयउच्यतइतिस्मृतेः (अत्रैके) षण्णांसर्वपक्षाणांमुहूर्त्तद्वयेन क्रोडीकारान्निशःप्रांते इतिवचनाच्च रात्रिमानवशात्सार्द्धत्रिदंडादयोनेकेरुणोदयाः (तदाहहेमाद्रिः)सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया । महत्तरास्तुरात्रीरपेक्ष्यचतस्रोघटिकाइत्युक्तमितीत्याहुः। तन्न । अरुणोदयशब्दस्यनेकार्थत्वापत्तेः। नचमुहूर्त्तद्वयमर्थः। दंडद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानांतथाप्यनुपपत्तेः। नहितेषांयामार्धत्वमरुणोदयत्वंचास्ति।मुहूर्तद्वयस्ययामार्द्धस्यच चतस्रोघटिकाइत्यनेनोपसंहाराच्चनतदर्थः। नचसार्द्धतुर्घटिकात्रयमित्यनेनापितदापत्तिःशंक्या। तेनचतुर्दंडवेधस्यैवोक्तेः। चतुर्दंडैर्धघटीदशमीसत्त्वेहिवेधस्तदर्थः ॥ द्विघटिकादौतदयोगाच्च। यत्तुमतम्। कियतारुणोदयवेधइत्यपेक्षायांसार्द्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेर्धघटिकातोन्यूनदशमीसत्त्वेनदोषइति। तत्तुच्छम्। द्विदण्डाद्यपितदापत्तेः। दशमीशेषसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः।नैवोपोष्यंवैष्णवेनतद्दिनैकादशीव्रतमितिगारुडेभविष्येचयोगमात्रनिषेधात् (नारदीयेपि) लववेधेपिविप्रेंद्रदशम्यैकादशींत्यजेत् ॥ सुरायाबिन्दुनास्पृष्टंगंगांभइवनिर्मलम् (स्कांदेपि)कलाकाष्ठादिनाप्येवंदूषयतेदशमीविभो॥एकादश्यांनकर्तव्यंव्रतंराजन्कदाचनेतिमाधवोप्याह।सोऽयंकलादिवेधोऽरुणोदयवेधेसूर्योदयवेधेचसमान इति (निगमेपि) सर्वप्रकारोवेधोऽयमुपवासस्यदूषकइति॥ अतएवमाधवेनअरुणोदयाद्यदंडेऽल्पदशमीस्पर्शेसम्पूर्णाप्यत्वघटीयोगेसंदिग्धा। मुहूर्तव्याप्तौसंयुक्ता उदयेसंकीर्णेत्युक्ता। अरुणोदयवेलायांदशमीयदिसंगता॥ संपूर्णैकादशींतांतु मोहिन्यैदत्तवान्प्रभुरिति॥ गोभिलाद्युक्तेः। पूर्वोक्तगारुडादेश्च। सामान्यतो विशेषतश्चारुणोदयवेधोनिषिद्धः।यस्त्वष्टमभागोरुणोदयइतिहेमाद्रिणोक्तम्। यच्चमहत्तरारात्रीरितितत्परमतंस्वयमेवदूषितम्। अन्तेप्युक्तम्। वेधतारतम्यंच

दोषतारतम्यादुपपद्यतइति । दोषतारतम्यंचप्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते (तच्चोक्तंहेमाद्रौस्मृत्यंतरे) अज्ञानाद्यदिवामोहात्कुर्वन्नेकादशींनरः॥ (दशमीशेषसंयुक्तांप्रायश्चित्तमिदंचरेत्॥ कृच्छ्रपादंनरश्चीर्त्वागांचदद्यात्सवत्सकाम्॥ सुवर्णस्यार्धकंदेयंतिलद्रोणसमन्वितम्(विधानांतरंतत्रैवब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशद्गांचदद्यात्सवत्सकाम्।धरणा*स्यार्धकंदेयंतिलद्रोणमथापिवेति ॥अत्रवेधतारतम्याद्व्यवस्थेतिहेमाद्रिः।निशःप्रांतइत्यपिदोषाधिक्यार्थमेव।तस्माच्चतुर्घटिकात्मकस्त्वारुणोदयइतिसिद्धम्। तेनषट्पंचाशद्घटिकानंतरंदशमीप्रवेशेरुणोदयवेधउक्तोभवति(अंत्योपितत्रैवकण्वेनोक्तः)उदयोपरिविद्धातुदशम्येकादशीयदि ॥ दानवेभ्यःप्रीणनार्थंदत्तवान्पाकशासनइति(स्मृत्यंतरेपि) दशम्याःप्रांतमादायदोदेतिदिवाकरः ॥ तेनस्पृष्टंहरिदिनंदत्तंजंभासुरायतदिति ॥ तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तद्वाक्येषुवैष्णवग्रहणात् (तत्स्वरूपंतुमाधवीयेस्कांदे) परमापदमापन्नोहर्षेवासमुपस्थिते ॥ नैकादशींत्यजेद्यस्तुतस्यदीक्षास्तिवैष्णवी ॥ विष्णावर्पिताखिलाचारःसहिवैष्णवउच्यतइति ॥ यद्यपियत्रादेरागमदीक्षायांतन्मात्रस्यवैष्णवत्वंनतुपुत्रादेस्तथापिस्व पारंपर्यप्रसिद्धमेववैष्णवत्वंस्मार्तत्वंचमन्यंतेवृद्धाः(तत्त्वसागरेभविष्ये) यथाशुक्लातथाकृष्णायथाकृष्णातथेतरा ॥ तुल्येतेमन्यतेयस्तुसवैवैष्णवउच्यते ॥ केचित्तुदशम्यांनवमीवेधमपित्यजंतितन्मूलंमृग्यम् । उदयवेधस्तुपरिशेषात्स्मार्तगोचरः (तदाहमाधवः) अरुणोदयवेधःसवेधःसूर्योदयेतथा ॥ उक्तौदशमीवेधौवैष्णवस्मार्तयोःक्रमात् (हेमाद्रिस्तुकेषांचिदर्धरात्रेपिदशमीवेधमाह) अर्धरात्रेतु केषांचिद्दशम्यावेधउच्यते ॥ कपालवेधइत्याहुराचार्यायेहरिप्रियाः ॥ नैतन्ममसंमतम् । यस्मात्त्रियामारात्रिरिष्यतइतिब्रह्मवैवर्तात् । अस्यार्थःअनद्यतनेलङ् । इत्यत्रातीतायाःरात्रेःपश्चिमयामद्वयमागामिन्याःरात्रेः पूर्वयामद्वयंदिवसश्च सकालएषोद्यतनः (सकाल इत्युक्तंमहाभाष्ये) सएषवर्तमानःकालएकादश्यहोरात्रउपोष्यः।तन्मध्येदशमी

* तुल्यायवाभ्यांकथितात्रगुञ्जावल्लस्त्रिगुञ्जोधरणंचतेष्टौ ॥ गद्याणकस्तत्द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वल्लैस्तथैकोघटकःप्रदिष्टइतिलीलावती ॥ अतएवेत्यादिनामाधवसंमतेर्हेमाद्रिसंमतेश्चसत्वात् ॥

प्रवेशे विद्धा सा त्याज्या (अतएव हेमाद्रौ) दशम्याः संगदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु॥ वर्जयेच्चतुरो यामान्संकल्पार्चनयोः सदेति दोष उक्तः। चतुरो यामान्दिवसस्येत्यर्थः। स्वमते तु रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्वशेषः। तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः। सोप्यरुणोदय एव। सूर्योदयं विनानैव स्नानदानादिकः क्रम इति॥ मार्कंडेयपुराणात्। प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्य इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्यांशुप्रवृत्तेस्तत्रैव निषेधः। तेन मतभेदाद्व्यवस्थेति केचित्। कैमुतिकन्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः। यस्तु दिक्पंचदशभिस्तथेति वेधः स उपवासातिरिक्तविषय इति माधवः सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषकः॥ सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु योगोयं बाधते व्रतमिति निगमादित्यलम्। अत्र माधवमते वैष्णवैररुणोदयविद्धा त्याज्या। यदा त्वेकादश्येव शुद्धा सती वर्द्धते द्वादशी वा उभयं वा तदा परोपोष्या। एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्स्यज्यतां दिनम्॥ पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णव* निर्णयः। इति माधवोक्तेः (स्मार्त्तैस्तु) सूर्योदयविद्धा त्याज्या। यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते द्वादशी च समा न्यूना वा तदा गृहस्थैः पूर्वा यतिभिरुत्तरा कार्या। प्रथमेहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता॥ द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च॥ पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो इति स्कांदोक्तेः (वर्धमानोप्येवमेवाह उभयवृद्धौ तु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परैव) संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा॥ सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदीति नारदोक्तेः॥ द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धायां÷ पूर्वैव। नचेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता॥ उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति नारदोक्तेः। द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धा विद्धव्यवस्थिते॥ शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्तनिर्णय ईदृश इति माधवोक्तेश्च (मदनरत्नेप्येवमयत्तु) विद्धाप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी नचेत्। अविद्धापि च विद्धा स्यात्परतो द्वा

---

* शुद्धैकादशी द्विधा॥ आधिक्येन युक्ता रहिता च॥ आधिक्यं चैकादश्या द्वादश्या उभयस्य वा॥ तत्रारुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं विद्धाय परेद्युरुपोषणभेदेषु पक्षेषु॥ यदिनाधिक्यं कस्यापि तदा शुद्धाया मेवोपोषणमसंदेहात्। ÷ अयं च पांचरात्राद्यागमदीक्षायुक्तवैष्णवानां तन्निर्णय इति माधवः शुद्धसमायां शुद्धन्यूनायां वा। तेनोत्तरग्रंथासंगतिः॥

दशीयदीतिहेमाद्रौपाद्मवचनंतदेकादश्यावृद्धौज्ञेयम् (तदुक्तंमाधवेन) एका
दशीद्वादशीचेत्युभयंवर्द्धतेयदा ॥ तदापूर्वदिनंत्याज्यंस्मार्तैर्ग्राह्यंपरंदिनमिति ॥
विद्धेकादश्यांद्वादशीमात्रवृद्धौचसर्वेषांपरैवतत्रैवैकादशीमात्रवृद्धौगृहिणःपूर्वा
यतेरुत्तरा । पूर्वोक्तपाद्मोक्तेः । एकादशीविवृद्धौचेच्छुक्लेकृष्णेविशेषतः ॥
उत्तरांतुयतिःकुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृहीतिप्रचेतसोक्तेः । एतच्छुद्धाविद्धातुल्य
मितिमाधवः । त्रयोदश्यांनलभ्येतद्वादशीयदिकिंचन ॥ उपोष्यैकादशीतत्रदश
मीमिश्रितापिचेतिस्कांदात्तु ॥ अविद्धानिनिषिद्धैश्चनलभ्यंतेदिनानितु ॥ मुहू
र्तैःपंचभिर्विद्धाग्राह्यैवैकादशीतिथिरित्यृष्यशृङ्गोक्तेश्च ॥ मुहूर्तपंचकमरुणो
दयमारभ्यज्ञेयम् । अन्यथोत्तरेऽह्निएकादश्यभावासंभवात् (यदपिहेमाद्रिणा)
शुद्धसमाशुद्धन्यूनावाअधिकद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरैवेत्युक्तं तदपिवैष्णवविष
यम् । स्मार्तानांतु पूर्वैवेत्यविरोधः (हेमाद्रिमतेतूच्यतेतत्र) शुद्धाविद्धाद्वयनिं
दावेधान्यूनसमाधिकैः ॥ षट्प्रकाराःपुनस्त्रेधाद्वादश्यूनसमाधिकैरित्यष्टादशैका
दशीभेदाः ॥ तत्रशुद्धाधिकन्यूनद्वादशिकाशुद्धाधिकसमद्वादशिकाचसकामैःपू
र्वानिष्कामैरुत्तराकार्या । प्रथमेऽहनिसंपूर्णेतिपूर्वोक्तस्कांदात् । ऊनद्वादशिका
यांतुविष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्यम् । संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥
लुप्यतेद्वादशीतस्मिन्नुपवासःकथंभवेत् ॥ उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैरि
तिवृद्धवशिष्ठोक्तेः ॥ शुद्धन्यूनाशुद्धाधिकाशुद्धसमाविद्धन्यूनाविद्धसमावाधि
कद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरैवेतिहेमाद्रिः । मदनरत्नेतुशुद्धाधिकापरा । संपूर्णै
कादशीयत्रेतिपूर्वोक्तः । अन्यापूर्वा । शुद्धायदासमाहीनासमाहीनाधिकोत्तरा ॥
एकादशीमुपवसेन्नशुद्धांवैष्णवीमपीतिस्कांदात् ॥ शुद्धाएकादशीउत्तराद्वादशी
नचेदेकादशीविष्णोरितिनारदोक्तेश्च (यत्तु) अविद्धापिचविद्धास्यादितिपाद्मं
तच्छुद्धाधिकापरम् (यत्तु) संपूर्णैकादशीत्याज्यापरतोद्वादशीयदि ॥ उपोष्या
द्वादशीशुद्धाद्वादश्यामेवपारणमित्यादितद्वैष्णवपरम् । स्मार्तानांतुपूर्वैवेत्युक्तं
विद्धन्यूनासमद्वादशिकातुमुमुक्षूणांपुत्रवतांचपरा । अन्येषांपूर्वा (पुत्रवतोऽपि
पूर्वेतिमदनरत्ने) विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिकासैवसर्वैःकार्येतिहेमाद्रिः (मुमुक्षूणां

परान्येषांपूर्वेतिमदनरत्ने) विद्धसमासमद्वादशिकोनद्वादशिकाचमुमुक्षुभिःपरा ऽन्यैःपूर्वाकार्या । दशमीमिश्रितापूर्वा द्वादशीयदिलुप्यते ॥ शुद्धवद्द्वादशीरा जन्नोपोष्यामोक्षकांक्षिभिरितिव्यासोक्तेः । मोक्षकांक्षिग्रहणादन्येषांपूर्वैव । सर्वत्रैकादशीकार्याद्वादशीमिश्रितानरैः ॥ प्रातर्भवतुवामावायतोनित्यमुपोषणा मितिपाद्मोक्तेः ॥ विद्धाधिकासमद्वादशिकाचसर्वेषांपूर्वैव । पारणाहेनलभ्ये तद्वादशीकलयापिचेत्॥तदानींदशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशीतिथिरितिऋष्यशृ ङ्गोक्तेश्च (माधवमतेतु) अत्रगृहिणःपूर्वायतेरुत्तरा विद्धाधिकान्यूनद्वादशि कासोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामैःपराकार्या । गृहस्थेनतुनक्तंकार्यम् । एकाद शीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी ॥ उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितइति ॥ कौ र्मेदिनक्षयेउपवास निषेधात् । दशम्यैकादशीविद्धाद्वादशीचक्षयंगता ॥ क्षीणा साद्वादशीज्ञेयानक्तंतुगृहिणःस्मृतमितिवृद्धशातातपोक्तेश्च । गृहिणःपूर्वत्रो पवासः एकादश्याः । शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वेवाद्वादश्याः । न्यूनसमत्वयोरेका दश्यामुपवासः (यानितु) दशम्यनुगताहंतिद्वादशद्वादशीफलम् धर्मापत्यधना यूंषित्रयोदश्यांतुपारणमिति कौर्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोः निषे धकानितानिविहितभिन्नपराणि । अत्रमूलवचनानितद्व्यवस्थाचाकरेज्ञेया (य त्तुकालहेमाद्रौबहुवाक्यविरोधेनसंदेहोजायतेयदा॥द्वादशीतुतदाग्राह्यात्रयोदश्यां तुपारणमितिमार्कंडेयोक्तेःसंदिग्धेषुचवाक्येषुद्वादशींसमुपोषयेत्॥ तथाविवा- देषुचसर्वेषुद्वादश्यांसमुपोषणम् ॥ पारणंचत्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकीमुनेइति पाद्मोक्तेश्च।वेधसंदेहेज्योतिर्विदांप्रतिपत्तौवापराकार्येत्युक्तम्। तद्वैष्णवविषय मित्यलंबहुना । अथात्रोपयुक्तंकिंचिदुच्यते । तत्रदशम्यामेकादशीयोगेदशमी मध्येएवभोजनंकार्यम् । एकादश्यांनभुंजीतेतितस्याएवनिमित्तत्वात् । निषे धस्तुनिवृत्तात्माकालमात्रमपेक्षतइतिदेवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रतां गत्वेन पूर्वेद्युरेकभक्तविधानाद्विधिस्पृष्टेचनिषेधानवकाशान्नकाम्यव्रतांगे भोज ननिषेधःप्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येपिपर्वादिनेभोजनमित्याहुः (अत्राधिकारी माधवीयेकात्यायनोक्तः) अष्टवर्षाधिकोमर्त्योह्यशीतिन्यूनवत्सरः ॥ एका

दश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति (भविष्ये) ब्रह्मचारीचनारीचशुक्लामेव सदागृहीति (यत्तुविष्णुः) पत्यौजीवतियानारीउपोष्यव्रतमाचरेत् ॥ आयुष्यं हरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छतीति ॥ तद्भर्त्रननुज्ञाविषयमितिप्रागुक्तम् (उपवासासामर्थ्येतुमार्कंडेयकौर्मयोः) एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच ॥ उपवासेन दानेनननिर्द्वादशिकोभवेत् ॥ अत्रएकभक्तेनयोमर्त्यउपवासव्रतंचरेदित्येकभक्ताद्युपवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थः । तेनततप्रयुक्ताःसर्वेधर्माः संकल्पमन्त्रेचैकभक्तादिपदेनोहःकार्यइतिमदनरत्ने । तथाऽसामर्थ्येप्रतिनिधिनाकारयेदिति प्रागुक्तम् (व्रताकरणेप्रायश्चित्तमाहमाधवीयेकात्यायनः) अर्कपर्वद्वयेरात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ॥ एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदिति ॥ अथ काम्यव्रतविधिः (लघुनारदीये) दशम्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् ॥ गन्धतांबूलपुष्पादिस्त्रीसम्भोगंमहायशाः (तत्रदशम्यांविधिःकौर्मे) कांस्यंमांसंमसूरांश्चचणकान्कोरदूषकान् ॥ शाकंमधुपरान्नंच त्यजेदुपवसन्स्त्रियम् (तथा)शाकंमांसंमसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने ॥ द्यूतमत्यंबुपानंच दशम्यांवैष्णवस्त्यजेत् (मदनरत्नेनारदीये)अक्षारलवणाःसर्वेहविष्यान्ननिषेविणः ॥ अवनीतलशयनाःप्रियासंगमवर्जिताः(व्रतघ्नान्याहहेमाद्रौदेवलः)असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात् ॥ उपवासःप्रणश्येतदिवास्वापाच्चमैथुनात् ॥ अशक्तौतुमदनरत्नेदेवलः(अत्ययेचांबुपानेननोपवासःप्रणश्यति ॥ अत्ययेकष्टे (विष्णुरहस्ये) गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् ॥ व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयच्चान्यन्निराकृतम् (मधुप्रायश्चित्तमुक्तंनिर्णयामृतेसंग्रहे) स्तेनहिंसकयोःसख्यंकृत्वा स्तैन्यंचहिंसकम् ॥ प्रायश्चित्तंव्रतीकुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥ मिथ्यावादेदिवास्वापेबहुशोंबुनिषेवणे ॥ अष्टाक्षरंव्रतीजप्त्वाशतमष्टोत्तरंशुचिः ॥ ओंनमोनारायणायेत्यष्टाक्षरं (तत्रैवपैठीनसिः) तांबूलचर्वणेस्त्रीसम्भोगेमांसनिषेवणे ॥ व्रतलोपोनचेत्कुर्यात्कृष्णावर्ज्जुजिवर्जनमिति ॥ कृष्णैकादशीवर्ज्जो जननिषेधमात्रपरिपालनेतुतांबूलचर्वणादावपिनदोषइत्यर्थः । सम्भोगोऋतुकालादन्यत्र

रेतःसे[1]कात्मसम्भोगमृतेऽन्यत्रक्षयःस्मृतइतिकात्यायनोक्तेः (हेमाद्रौवशिष्ठः) उप[2]वासेतथाश्राद्धेनकुर्याद्दन्तधावनम्॥दंतानांकाष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलम् ॥ काष्ठग्रहणान्मृल्लोष्ठाद्यैर्नषेधइतिहेमाद्रिः (विष्णुरहस्ये) श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वादन्तधावनम् ॥ गायत्र्याशतसम्पूतमंबुप्राश्यविशुध्यति (निर्णयामृते व्यासः) वर्जयेत्पारणेमांसंव्रताहेप्यौषधंसदेति (एकादश्यांश्राद्धप्राप्तौमाधवीयेकात्यायनआह) उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् ॥ उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितम् ॥ मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदि ॥ अभ्यर्च्यपितृदेवांश्चआजिघ्रेत्पितृसेवितमिति ॥ हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधेष्वेवम् ॥ एतेनएकादशीनिमित्तकंश्राद्धंद्वादश्यांकार्यमितिवदन्तःपरास्ताः (किंचमहालये) सपक्षः सकलःपूज्यःश्राद्धषोडशकंप्रतीतिष्णु तंषोडशत्वं।पौषैकादश्यांचमन्वादिश्राद्धंक्षयाहापरिज्ञानेचतत्पक्षैकादश्यांविहितंश्राद्धंबाधितमेवस्यात् । यदपिस्मृतिचन्द्रिकास्थंपठंति । अन्नाश्रितानिपापानितद्भोक्तुर्दातुरेवच ॥ मज्जन्तिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाइति ॥ तस्यापिरागप्राप्तभुजगोचरस्यवैधंश्राद्धंगोचरयतांमहत्साहसमित्यलम् । योप्यश्रकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति लघुनारदीयेएकादश्यांश्राद्धादिनिषेधः । समातापितृभिन्नविषयः । पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात् । निचयः प्रतिग्रहः (व्रतघ्नान्याहमदनरत्नेदेवलः) सर्वभूतभयंव्याधिःप्रमादोगुरुशासनम् ॥ अव्रतघ्नानिपठ्यंतेसकृदेतानिशास्त्रतः (स्कांदेपि) अष्टौतान्यव्रतघ्नानिआपोमूलंफलंपयः ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधम् ॥ इदंचातिसंकटविषयम् (नारदीये) अनुकल्पोनृणांप्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि ॥ मूलंफलंपयस्तोयमुपभोज्यंभवेच्छुभे ॥ नत्वेवंभोजनंकैश्चिदे

१± रेतःसेकात्मसम्भोगःऋतुकालः क्षयोव्रतभ्रंशः रेतःसंक्रमणाद्वोगभागेन्यत्रेत्यादिपाठेरेतःसंक्रमणंगर्भकोशेतद्योग्यंगमनामितिसएवार्थः २+ पैठीनसिः ॥ अलाभेवानिषेधेवाकाष्ठानांदन्तधावने ॥ पर्णादिनाविशुद्ध्येतजिह्वोल्लेखंसदैवच ॥ व्यासः ॥ अलाभेदन्तकाष्ठानांनिषिद्धायांतिथौतथा ॥ अपांद्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दन्तधावनमितिमयूखः ॥

कादश्यांबुधैःस्मृतमिति (अस्यापवादः) शयनेचसमुत्थानेमत्स्यापार्श्वपरिवर्तने॥ नरोमूलफलाहारी हृदिशल्यंसमार्पयेत् ॥ एतेचाविरोधिनोनिर्णयाःसर्वव्रतेषुज्ञेयाः (तत्रैकादश्यांसंकल्पः) गृहीत्वौदुंबरंपात्रंवारिपूर्णमुदङ्मुखः ॥ उपवासंतुगृह्णीयाद्यद्वावार्यैवधारयेदिति ॥ माधवीयेवाराहोक्तेः (मंत्रस्तु विष्णूक्तः) एकादश्यांनिराहारःस्थित्वाहमपरेहनि ॥ भोक्ष्यामिपुंडरीकाक्ष शरणंमेभवाच्युतेति (शैवादीनांतुहेमाद्रौसौरपुराणे) सावित्र्याप्यथवाना म्नासंकल्पंतुसमाचरेत् (शिवादेर्गायत्र्योयजुर्वेदेप्रसिद्धाःवाराहे) इत्युच्चार्य ततोविद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत्॥ ततस्तज्जलंपिबेत्। अष्टाक्षरेणमंत्रेणत्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितम् ॥ उपवासफलंप्रेप्सुःपिबेत्पात्रगतंजलमितिकात्यायनोक्तेः । मध्यरात्रेउदयेवाद्वादशीवेधेरात्रौसंकल्पइतिमाधवः । दशम्याःसंगदोषेणअर्धरात्रात्परेणतु॥वर्जयेच्चतुरोयामान्संकल्पार्चनयोस्तदा॥विद्धोपवासेस्नानंतुदिनंत्यक्त्वासमाहितः॥रात्रौसंपूजयेद्विष्णुंसंकल्पंचतदाचरेदितिनारदीयोक्तेः॥तत्रैव पूजामभिधाय। देवस्यपुरतःकुर्याज्जागरंनियतोव्रती (द्वादश्यांनिवेदनमंत्रउक्तः कात्यायने) अज्ञानतिमिरांधस्यव्रतेनानेनकेशव ॥ प्रसीदसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोभवेति॥नारदीये–ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यादद्याद्वैदक्षिणांततः(स्कांदेपि) कृत्वाचैवोपवासंतुयोऽश्नीयाद्द्वादशीदिने। नैवेद्यंतुलसीमिश्रंहत्याकोटिविनाशनम्(द्वादश्यांचवर्ज्यान्याहबृहस्पतिः) दिवानिद्रांपरान्नंचपुनर्भोजनमैथुने॥क्षौद्रंकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत्(हेमाद्रौब्रह्मांडपुराणे)पुनर्भोजनमध्वायोभा-रआयासमैथुने॥उपवासफलंहन्युर्दिवानिद्राचपंचमी(स्कांदे)परा*न्नंकांस्यतांबूलेलोभंवितथभाषणम् ॥ वर्जयेदितिशेषः (विष्णुधर्मे) असंभाष्यान्हिसंभाष्यतुलस्यर्तसिकादलम् ॥ आमलक्याःफलंवापिपारणेप्राश्यशुद्ध्यति (बृहन्नारदीये) रजस्वलांचचांडालंमहापातकिनंतथा ॥ सूतिकांपतितंचैवउच्छिष्टंरजकादिकम् ॥ व्रतादिमध्येशृणुयाद्घंटाध्वनिमुत्तमः ॥ अष्टोत्तरसहस्रंतुजपेद्वैवेदमातरम् ॥ एतद्व्रतंसूतकेपिकार्यम् ॥ सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंद्वादशीव्रतमिति

* श्वशुरान्नंगुरोरन्नंमातुलान्नंतथैवच ॥ पितृव्यभ्रातृपुत्राणांपरान्नंनैवदोषकृदीतितुनिर्मूलम् ॥

विष्णूक्तेः ॥ तत्रत्यक्तंदानादिसूतकांतेकार्यम् । सूतकांतेनरःस्नात्वापूजयित्वा जनार्दनम् ॥ दानंदत्वाविधानेनव्रतस्यफलमश्नुतइतिमात्स्योक्तेः ॥ रजोदर्शनेपिकार्यम् । एकादश्यांनभुंजीतनारीदृष्टेरजस्यपीतिपुलस्त्योक्तेः॥यदाद्वादश्यां श्रवणर्क्षंतदाशुद्धामप्येकादशींत्यक्त्वातत्रैवोपवासःकार्यः । शुक्लावायदिवाकृष्णाद्वादशीश्रवणान्विता ॥ तयोरेवोपवासश्चत्रयोदश्यांचपारणमितिनारदीयोक्तेः ॥ एतेचनियमाःकाम्यव्रतेनियताः । नित्यव्रतेसतिसंभवेकार्याः । शक्तिमांस्तुपुनःकुर्यान्नियमंसविशेषणमितिकात्यायनोक्तेः (अशक्तौतुमाधवीये ब्रह्मवैवर्ते) इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् ॥ विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रंभुविवर्जितइति ॥ अथाष्टौमहाद्वादश्यः । तत्रशुद्धाधिकैकायुताद्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा । द्वादश्येवशुद्धाधिकावर्धतेचेत्सावंजुली ॥ वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा । अग्रेपर्वणःसंपूर्णाधिकत्वेपक्षवर्धिनी । पुष्यर्क्षयुताजया ॥ श्रवणयुताविजया । पुनर्वसुयुताजयंती । रोहिणीयुतापापनाशिनी । एताःपापक्षयमुक्तिकामउपवसेत् । अत्रमूलंहेमाद्रौज्ञेयम् ॥ एकादशीद्वादश्योरेकत्वेतत्रैवोपवासः । पार्थक्येतुशक्तस्योपवासद्वयम् । एकादशीमुपोष्यैवद्वादशींसमुपोषयेदितिविष्णुरहस्यात् । अशक्तौतुद्वादश्यामेव । एवमेकादशींत्यक्त्वाद्वादशींसमुपोषयेत् ॥ पूर्ववासरजंपुण्यंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमितितत्रैवोक्तेः (यदात्वल्पाद्वादशीतदुक्तंमात्स्ये) यदाभवतिअल्पापिद्वादशीपारणादिने ॥ ऊषःकालेद्वयंकुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकंतदा (नारदीयेपि) अल्पायामथविप्रेंद्रद्वादश्यामरुणोदये ॥ स्नानार्चनक्रियाःकार्यादानहोमादिसंयुताइति (संकटेतुमाधवीयेदेवलः) संकटेविषमेप्राप्तेद्वादश्यांपारयेत्कथम् ॥ अद्भिस्तुपारणांकुर्यात्पुनर्भुक्तंनदोषकृदिति ॥ संकटेत्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ (अत्रकेचिदाहुः) अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि । अग्निहोत्रादीनांश्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति । द्वादश्यांचप्रथमपादमतिक्रम्यपारणांकार्यम् । द्वादश्याःप्रथमःपादोहरिवासरसंज्ञितः ॥ तमतिक्रम्यकुर्वीतपारणांविष्णुतत्परइतिनिर्णयामृतेमदनरत्नेचविष्णुधर्मोक्तेः । अत्रकेचित्संगिरंते । यदाभूयसीद्वादशीतदापिप्रात

मुहूर्तत्रयेपारणंकार्यम् । सर्वेषामुपवासानांप्रातरेवहिपारणमितिवचनात् (अ
स्मद्गुरवस्तु) बहूनांकर्मकालानांविनाकारणंबाधापत्तेः । प्रागुक्तवचनैश्च ।
अल्पद्वादश्यामेवापकर्ष विधानादपराह्णएवकार्यम् । प्रातःशब्दस्तुसायंप्रात
र्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितमिति वदपराह्णवाचित्वेप्युपपन्नः । नचवाक्य
वैयर्थ्यंपुनर्भोजनं सायंपारणनिवृत्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः (प्रमादेनैकादश्युप
वासातिक्रमेअपरार्केवाराहे) एकादशीविलुप्ताचेद्द्वादशीपरतःस्थिता ॥ उ
पोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमंपदमिति ॥ कैश्चित्तुविष्णुनाचेदितिपठितम् ।
अत्राविरोधिनोनियमाःसर्वव्रतेषुबोद्धव्याः । अन्येचनवरात्रेवक्ष्यंतेइतिदिक् ॥

इतिश्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौएकादशीनिर्णयः ॥

—— ※ ——

द्वादशीतुपूर्वैवयुग्मवाक्यात् । द्वादशीतुप्रकर्तव्याएकादश्यायुताप्रभोइतिस्कां
दाच्च । त्रयोदशीतुसर्वमतेशुक्लापूर्वाकृष्णोत्तरा । त्रयोदशीतिथिःपूर्वःसितो
त्याऽसितःपश्चादितिदीपिकोक्तेः । शुक्लात्रयोदशीपूर्वापराकृष्णात्रयोदशी
तिमाधवाच्च । चतुर्दशीसर्वमतेकृष्णापूर्वाशुक्लोत्तरा । उपवासेतुद्वावपिपरे
तिमदनरत्ने । पौर्णमास्यमावास्येतुसावित्रीव्रतंविनापरेग्राह्ये । भूतविद्धेन
कर्तव्येदर्शपूर्णेकदाचन ॥ वर्जयित्वामुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति । ब्रह्म
वैवर्तात् (अमायांयोगविशेषमाहाऽपरार्केशातातपः) अमावास्यांभवेद्वारो
यदाभूमिसुतस्यवै ॥ जाह्नवीस्नानमात्रेणगोसहस्रफलंलभेत् ॥ अमावैसोमवा
रेणरविवारेणसप्तमी ॥ चतुर्थीभौमवारेण विषुवत्सदृशंफलम् (तत्रैवव्या
सः) सिनीवालीकुहूर्वापि यदिसोमदिनेभवेत् ॥ गोसहस्रफलंदद्यात्स्नानंवै
मौनिनाकृतम् (हेमाद्रौबृहन्मनुः) श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ॥ य
द्यमारविवारेणव्यतीपातःसउच्यते ॥ नागदैवतंआश्लेषा । मस्तकोमृगशिराः
प्रथमपादइत्यन्ये । सचसर्वेषां (अथेष्टिकालःगोभिलः) पक्षांताउपवस्तव्याः

पक्षादयोऽभियष्टव्याइति । उपवासो[+]न्वाधानम् । तत्रमध्याह्ने तत्पूर्वंवापर्व
प्रतिपत्संधौतद्दिनेयागः । पूर्वाह्णेवाथमध्याह्ने यदिपर्वसमाप्यते ॥ उपोष्यतत्र
पूर्वेद्युस्तदहर्यागइष्यतइतिलौगाक्षिवचनात् (तत्रद्वेधाविभागः) आवर्तनात्तु
पूर्वाह्णोह्यपराह्णस्ततःपरः ॥ मध्याह्नस्तुतयोःसंधिर्यदावर्तनमुच्यतइति ॥ म
दनरत्नेवचनात् । मध्याह्नादूर्ध्वंसंधौमाधवमतेपरेऽह्नियागः । अपराह्णेऽथवा
रात्रौयदिपर्वसमाप्यते ॥ उपोष्यतस्मिन्नहनिश्वोभूतेयागइष्यतइतिलौगाक्षि
णोक्तेः ॥ हेमाद्रिस्त्वपराह्णसंधावपिपरदिनेप्रतिपच्चतुर्थांशेचंद्रोदयेचप्रतिद्वि
तीयादिवत्क्षयेसतिपूर्वेद्युर्यागः । पर्वणोंशेद्वितीयेतुयष्टव्यंतुद्विजातिभिः ॥
द्वितीयासहितंयस्मादृश्यंत्याश्वलायनाइति ॥ द्वितीयेत्वितिकैमुतिकन्यायेन
तुर्यांशपरस्तुरीयेत्वितिमूलपाठो । पाठःस्पष्टार्थएव (तथा) भूतापंचदशीपू
र्णाद्वितीयाक्षयगामिनी ॥ चरुरिष्टिरमायांस्याद्भूतेकव्यादिकीक्रियेतिबौधा
यनवचनाच्चेत्यूचिवान् (मदनरत्नेपि) चतुर्दशीचतुर्योमाअमावास्यानदृश्यते ॥
श्वोभूतेप्रतिपच्चेत्स्यात्पूर्वातत्रैवकारयेदिति (यत्तु माधवः) यस्तुवाजसनेयी
स्यात्तस्यसंधिदिनात्पुरा (नक्वाप्यन्वाहितिःकिंतुसदासंधिदिनेहिसेत्याहयच्च
कालादर्शेप्युक्तम्) आवर्तनादधःसंधिर्यद्यन्वाधायतद्दिने ॥ परेद्यु रिष्टिरित्या
हुर्विप्रावाजसनेयिनइति (यच्चमदनरत्ने) मध्यंदिनात्स्यादहनीहयस्मिन्
प्राक्पर्वणःसंधिरियंतृतीया ॥ सार्वविकावाजसनेयिमत्यातस्यामुपोष्याथपरे
द्युरिष्टिरिति ॥ एततपौर्णमासीपरमितितत्रैव ॥ आवर्तनोर्ध्वंसर्वागस्ताद्राशौ
वासमाप्तोहि । मध्याह्नादर्वाक्समाप्तात्तृतीयेत्यर्थः । तत्कर्कभाष्यादेवजानी
यचानंत भाष्यादिसकलतच्छाखीयग्रन्थविरोधात् वृद्धानादराच्चोपेक्ष्यम् ।

१[+] इध्मावर्हिःसम्पादनमग्निपरिग्रहइत्यादिप्रयोगप्रारम्भःसंधाविति ॥ तत्स्वरूपंभगवतीपुराणे ॥ अनुमत्याश्चराकायाःसिनीवाल्याःकुहूंविना ॥ एतस्यांद्विलवःकालःकुहूमात्राकुहूःस्मृतेति ॥ स्मृत्यंतरे ॥ लवान्तरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते ॥ त्रुटिद्वयंनिमेषोक्तोनिवेषस्तुलवद्वयं ॥ तथाचैकलध्वक्षरोच्चारणपरिमितेकालेएकःपर्वणोपयःप्रतिपदस्तदुभयं मिलितंसंधिःकुक्वितिकोकिलेनोक्तेर्यावान्कालःसमाप्यतेतत्कालसंज्ञिताचैषाअमावास्याकुहूःस्मृतेतिमात्स्यात्कुहूप्रतिपदोःसन्धिर्द्विगुणइतिपुरुषार्थचिन्तामणिः ॥

(पौर्णमास्यांविशेषमाहकात्यायनः) संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः ॥ सापौर्णमासीविज्ञेयासद्यस्कालविधौनरैः (अमायांविशेषमाहबौधायनः) द्वितीयार्धत्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी ॥ अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनात् (कात्यायनश्च) यजनीयेऽह्निसोमश्चेद्वारुण्यांदिशिदृश्यते ॥ तत्रव्याहृतिभिर्हुत्वादंडंदद्याद्द्विजातयइति ॥ इदंचबौधायनवाजसनेयिविषयम् तैत्तिरीयश्रुतौतुचंद्रदर्शनेऽपियागउक्तः । एषावैसुमनानामेष्टिर्यामभ्यजानन् । पश्चाच्चंद्रमाअभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मैलोकेऽर्धुकंभवतीति । श्रुत्यंतरेऽपि । यदहःपश्चाच्चंद्रमाअभ्युदेतितदहर्यजन्निमांल्लोकानभ्युदेतीति । इदंबह्वृचापस्तंबविषयम् । मदनरत्नेऽप्येवम् । आपस्तंबभाष्यार्थसंग्रहेऽप्येवम् । अतः पक्षद्वयस्यस्वस्वसूत्राद्व्यवस्थेतितत्त्वम् । दृष्टार्थत्वादाश्वलायनादीनांतुपूर्वाह्णसंधिविषयमितिमाधवः (शेषपर्वणोष्टौविशेषमाहमाधवीयेगार्ग्यः) प्रतिपद्यप्रविष्टायांयदिचेष्टिःसमाप्यते ॥ पुनःप्रणीयकृत्स्नेष्टिःकर्तव्यायागवित्तमैः† ॥ गृह्याग्नेर्नायंनियमइतिमदनपारिजातः । एवंपर्वान्त्यांशःप्रतिपदश्चाद्योऽशोयागकालः उक्तः । क्वचित्प्रतिपत्तुर्यांशेऽपियागः । संधिर्यद्यपराह्णेस्याद्यागंप्रातःपरेऽहनि कुर्वाणःप्रतिपद्भागेचतुर्थेऽपिनदुष्यतीतिवृद्धशातातपोक्तेः । एतत्पूर्णिमापरमितिमदनरत्ने । पर्वणःप्रतिपदःक्षयवृद्ध्योश्चार्धंप्रक्षिप्यसंधिर्ज्ञेयः (तदाहमाधवः) वृद्धिः‡प्रतिपदोयावत्तदर्धंपर्वणिक्षिपेत् ॥ क्षयस्यार्धंतथाक्षिप्त्वासंधिर्निर्णीयतांसदेति (कात्यायनोपि) परेऽह्निघटिकान्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्चयाः ॥ क्षिप्त्वातदर्धंपूर्वस्मिन्ह्रासवृद्धीप्रकल्पयेदिति ॥ एवंस्मार्तस्थालीपाकेऽपिज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थालीपाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानंतरभाविन्यांपौर्णमास्यांप्रारभणीयौनतुदर्शे । यद्यारंभेमलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तादिभवतितदाप्यारंभःकार्यः (यानितु) उपरागोऽधिमासश्चयद्यादिप्रथमपर्वणि ॥ तथामलिम्लुचेपौषेनान्वारंभणमिष्यते ॥ गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चंद्रसूर्यग्रहेतथेतिसंग्रह

† तथाचापराह्णसंधावपिब्राह्मणभोजनातिरेकःपदार्थःप्रातिपदिकर्तव्यइतिहेमाद्रौ ‡ पर्वणियावत्योघटिकास्ततोऽधिकाश्चेत्प्रतिपदोवृद्धिश्चेत्तदातदर्थंपर्वणिसंयोज्यसंधिर्ज्ञेयः ॥ एवंह्रासेऽपि ॥

वचनानितानिआलस्यादिनातिक्रांतशुद्धकालप्रारंभविषयाणि। नामकर्मचद
र्शेष्टिंयथाकालंसमाचरेत् अतिपातेसतितयोःप्रशस्तेमासिपुण्यभइत्यपरार्कैग
र्गवचनादितिप्रयोगपारिजाते । उक्तंचैतत्प्रयोगरत्नेभट्टैः कालादर्शेतु । नाम
कर्मचजातेष्टिमितिपाठः (याज्ञिकास्तु) आधानानंतरापौर्णमासीचेन्मलमास
गा ॥ तस्यामारंभणीयादीन्नकुर्वीतकदाचनेतित्रिकांडमंडनवचनाच्छुद्धकालस्य
वविप्रकर्षेपिष्टिंकृत्वारंभंकुर्यादित्याहुः (कालादर्शेस्मृतिसंग्रहेपि) आरंभेदर्शपूर्ण
स्योरग्निहोत्रस्यचादिमम ॥ प्रतिष्ठाः पंचकूर्माद्यामलमासेविवर्जयेदिति ॥ अ
र्थविकृतीष्टि (तत्रापस्तंबः) यदीष्ट्यायदिपशुनायदिसोमेनयजेतसोमावास्या
यांपौर्णमास्यांवेति । अत्रप्रकृतितःकालेसिद्धेपिसद्यस्कालताविधेया । तृतीया
यांसांगत्वेनोक्तेः । अत्रपौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यांतदंत्यक्षणोगृह्यते । ते
नतद्दत्यहोरात्रइत्यर्थमाहरामांडारः (माधवोपि) इष्ट्यादिविकृतिःसर्वापर्व
पर्वण्येयवेतिनिर्णयइति(अत्रविशेषमाहत्रिकांडमंडनःकात्यायनश्च) आवर्तना
त्प्राग्यदिपर्वसंधिःकृत्वातुतस्मिन्प्रकृतिंविकृत्याः॥ तदैवयागःपरतोयदिस्यात्त
स्मिन्विकृत्याःप्रकृतेपरेद्युरिति ॥ धूर्तस्वाम्यादयोप्येवमाहुः । यदीष्ट्येतिसांगा
याविकृतेपर्वकालत्वादावर्तनात्प्राक्संधौसंधिमभितोयजेतेतिप्रकृतेःप्रतिपदि
समाप्तिनियमात्प्रकृत्यनंतरप्रति पादावकृत्ययोगात्पूर्वेद्युर्विकृतिरित्युक्तंतंत्रर
त्नेपार्थसारथिना)यद्यपिप्रकृतेः पर्वत्वादपर्वमंतेस्यादित्यापस्तंबेनोक्तम्। तथा
पिहेतुवादेनश्रुतिमूलत्वाभावादंगंवासमभिव्याहारादितिवदप्रामाण्यमितितदा
शयः (आग्रयणेतु विशेषंवक्ष्यामः) अन्वारंभणीयातुचतुर्दश्यांकार्येतिहर
दत्तकेशिवृत्तोमात्दत्तीयोअन्येषांपर्वण्येव । पशौसोमेचकालांतरमप्याहबौ
धायनः । अमावास्येनवाहविशेषवानक्षत्रेचेति । शुक्लपक्षेकृत्तिकादिविशाखां
तेषुदेवनक्षत्रेष्ठिवर्तिकेशवस्वामीव्याचख्यौ । चातुर्मास्येष्वपिद्वादशाहयथाप्र
योगपक्षयोर्नक्षत्रेष्वप्यारंभः। यावज्जीवत्सांवत्सरप्रयोगयोस्तुफाल्गुन्यांचैत्र्यां
वारंभः(पशौतुविशेषमाहकात्यायनः) अर्धादह्नोभवतिनियतंपर्वसंधिःपरस्ता
त्कृत्वातस्मिन्नहनितुपशुंसद्यएवत्र्यहंवा ॥ आरम्भणीयप्रकृतिरथचेत्पर्वसंधिः

पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन्प्रकृतिमथतु स्यात्पशुःसद्य एव ॥ अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेणासवनीयेनवा समानतंत्रोवाकार्यइतित्रिकांडमंडनः (सोमेत्वाहापस्तंबः) अमावास्यायांदीक्षा यजनीयेवामावास्याया यजनीयेवासुत्यमहः पौर्णमास्यांदीक्षायजनीयेवापौर्णमास्यांयजनीयेवाहुत्यमहरिति (लाघायनसूत्रेपि) पूर्वपक्षस्यप्रथमेहनिदीक्षेतदृष्ट्वावानक्षत्रयोगेचेति पूर्वपक्षःशुक्लपक्षः । नक्षत्रयोगेचेत्ययमर्थः । चैत्र्यादिपूर्णिमायांचित्रानक्षत्रयोगेदीक्षेतेति । आधानंतुपर्वणिनक्षत्रेषुचोक्तम् । तत्रपर्वनक्तंगार्हपत्यमादधीतेत्यादिकर्मकालव्यापिग्राह्यम् । दिनद्वयेतत्त्वेपरंग्राह्यम् । संकल्पस्यपर्वणिलाभात्। पर्वनक्षत्रयोगेतदेवग्राह्यम्। यत्रर्त्तीणांसन्निपातितान्यृतुर्नक्षत्रंचपर्वतत्समृद्धंविप्रतिषेधेऋतुर्नाक्षत्रंचबलीयइति । हिरण्यकेशिसूत्रात् । ऋतुर्वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादिः (रेणुकारिकायांतु) माघादिपंचमासेषुश्रावणेवाश्विनेतथा ॥ मार्गशीर्षेशुक्लपक्षेआधानमथकारयेदित्युक्तम् । अत्रमूलंमृग्यम् । आधाननक्षत्राण्यापस्तंबसूत्रेकृत्तिकारोहिणीमृगशीर्षपुनर्वसुपुष्यपूर्वोत्तरापूर्वाषाढोत्तराषाढाहस्तचित्राविशाखाऽनुराधाश्रवणोत्तराभाद्रपदाइति । सोमपूर्वाधानेविशेषमाहापस्तंबः (सोमेनयक्ष्यमाणआदधानोनर्तुन्नर्क्षेन्ननक्षत्रमिति) अत्रप्रकरणादाधानकालबाधः । तेनसोमस्यवसंतकालतानबाध्यतइतिरुद्रदत्तवृत्तौनारायणवृत्तौचोक्तम । तत्ररत्नेवार्तिकेच । तेवाएतेउभयेअपहतपाप्मानोऋतवः । एषवाउद्यन्नादित्यएषांपाप्मनोपहंता । यदेवैनंकदाचनयज्ञमुपनमेदथादधीतेत्यत्रोत्तरायणरूपंदैवंदक्षिणायनरूपंचपित्र्यमित्युभयमृतुत्रयंसोमाधानेशतपथेविशिष्यविहितम । तदेकवाक्यतयाशाखांतरेपिनर्तून्न र्क्षेदित्यत्रसोमकालबाधएव।आधानकालबाधस्ययदेवैनंश्रद्धोपनमेत्तदादधीतेत्यस्यांशाखायांवाक्यांतरेण सिद्धत्वात्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तम् । धूर्तस्वामीतुसोमस्यापिऋतुस्तस्यापिनर्क्षेदितिलिखनादुभयकालबाधंमन्यते । श्रीरामांडारस्तुकालांतरविधानंवा सर्वकालानादरोवेतिपक्षद्वयमुक्तवान्।तत्राद्येकृत्तिकादिकालांतरस्ययथाधानेवसंताद्यबाधेनविधानम् । तथासोमेप्युदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपातेयज्ञकाला

नादेशइतिछंदोगसूत्रोक्तोदगयनबाधेनसोमाभिसंधिरूपकालांतरविधानादुदगयनंत्वपेक्षतइत्युक्तम् । द्वितीयपक्षेतुयद्देवैनंयज्ञउपनमेदितिसर्वकालानादरउक्तइतिभारद्वाजसूत्रात्सर्वशब्दस्य चविश्वजित्सर्वपृष्ठइतिवद्द्वयोरप्रयोगात् सर्वकालबाधइति । तेनदक्षिणायनेपिभवतीत्युक्तम् । यद्गुरुभाष्येदेवत्रातभाष्येतंत्ररत्ने चषट्स्वपिऋतुषुभवतीत्युक्तमितिदिक् । श्राद्धेत्वमावास्यात्रेधाविभक्तदिनतृतीयांशेयोपराह्णभागस्तद्व्यापिनीसाग्निकैर्ग्राह्या । पिंडान्वाहार्यक*श्राद्धंक्षीणे राजनिशस्यते ॥ वासरस्यतृतीयेंशेनातिसंध्यासमीपतइतिकात्यायनोक्तेः ॥ दर्शश्राद्धंतुयत्प्रोक्तंपार्वणंतत्प्रकीर्तितम् ॥ अपराह्णेपितृणांचतत्रदानंप्रशस्यतइति॥ शातातपोक्तेश्च। दिनद्वयेतत्रसत्त्वेसर्वापराह्णव्यापीदर्शोग्राह्यः। यदुभयेद्युरेवविहितः सर्वोऽपराह्णस्थितइतिदीपिकोक्तेः (यत्तुकार्ष्णाजिनिः) भूतविद्धाममावास्यांमोहादज्ञानतोपिवा॥ श्राद्धकर्मणियेकुर्युस्तेषामायुःप्रहीयतेइति तदपराह्णेचतुर्दशीवेधपरमितिश्राद्धहेमाद्रिः। अपराह्णव्याप्तिपरमितिमाधवः दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावेशतोव्याप्तौचतिथिक्षयेपूर्वेतिहेमाद्रिः। यदाचतुर्दशीयामंतुरीयमनुपूरयेत् ॥ अमावास्याक्षीयमाणातदैवश्राद्धमिष्यतइतिकात्यायनोक्तेः॥ चतुर्दश्यायाश्चतुर्थंयामंदर्शः पूरयेत् । चतुर्दशीयामत्रयंस्यादित्यर्थः क्षीयमाणापरदिनेऽपराह्णव्यापिनीनेत्यर्थः (व्यतिरेकमाह) वर्धमानाममावास्यांलक्षयेदपरेहनि ॥ यामांस्त्रीनधिकान्वापिपितृयज्ञस्ततोभवेत् ॥ ततःश्राद्धं च (दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौतिथिवृद्धौचहारीतः) त्रिमुहूर्ताचकर्तव्यापूर्वाखर्वाचबह्वृचैः ॥ कुहूरध्वर्युभिःकार्यायथेष्टंसामगीतिभिः ॥ त्रिमुहूर्ताभावेतु पूर्वेत्यर्थः । पिंडपितृयज्ञस्तुकात्यायनैर्यागदिनात्पूर्वेद्युःकार्यः । पूर्वावागत्वात्पिंडपितृयज्ञइतितत्सूत्रात् । व्याख्यातंचैतत्कर्काचार्यैः। पूर्वांग्वदर्शात् पिंडपितृयज्ञोनपश्चात् । कुतःअंगत्वात् । तथाचश्रुतिः तस्मात्पूर्वेद्युःपितृभ्यःक्रियतउत्तरमहर्देवान्यजंतइति । पूर्वेद्युःपितृभ्योयज्ञं निपृणीयप्रातर्देवेभ्यःप्रतनुतइतिचतेनतन्मतेअंगमेवासौ । तदुक्तम् । अंगंवासमभिव्याहारादिति ।

* पिंडपितृयज्ञानंतरंक्रियमाणंश्राद्धं ॥

तेनकर्कमतेचतुर्दशी युक्तदर्शेपिंडपितृयज्ञइति । श्रीअनंतभाष्येतुपरेद्युरित्युक्तम् । अत्रद्वेधाप्याचारोदृश्यते । आपस्तंबानांतुपरदिनेमुहूर्त्तमपिदर्शसत्त्वे तत्रैवपितृयज्ञः (तदाहआपस्तंबः) अमावास्यायांयदहश्चंद्रमसंनपश्यंतितदह पिंडपितृयज्ञंकुरुतइति । अस्यरुद्रदत्तीयाव्याख्या पिंडैर्युक्तःपितृयज्ञःपिंडपितृयज्ञःसचकर्मांतरंनतुदर्शांगः (यथावक्ष्यति) पितृयज्ञःस्वकालविधानादंगस्यादिति । तंचयदहश्चंद्रमसंनपश्यंतिपंचदश्यांप्रतिपदिवातदहःकुरुते । यदहस्तयोःसंधिरतदहरित्यर्थइति (रामांडारोप्याह) पिंडपितृयज्ञस्तुपर्वसंधिमहोरात्रापराह्णइति । अतःपर्वसंधिदिनेपितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपियदैवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृश्यतेथपितृभ्योददातीति । पर्वसंधिदिनेहिपूर्वतःपश्चाद्वाचंद्रोनदृश्यतएवेत्यर्थः (सत्याषाढोपि) पितृयज्ञंप्रक्रम्यदृश्यमानेतूपोष्यश्वोभूते यजतइत्याह (हेमाद्रिस्तु) अमावास्याशब्दस्तिथिवचनएव । पूर्वोक्तापस्तंबसूत्रेयदुक्तमनपश्यंतीतितत्क्षयोभिप्रेतः । अतश्चतुर्दश्यांचंद्रमसश्चक्षीणत्वात्तदुक्तदर्शेपितृयज्ञः । पितृयज्ञंतुनिर्वर्त्यविप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमानितिमनूक्तेः । यदुक्तंयदहस्त्वेवदर्शनंनैतिचन्द्रमाः । यत्क्षयापेक्षयाज्ञेयंक्षीणोराजनिचेत्यपीति यदुक्तंदृश्यमानेपितचतुर्दश्यपेक्षयेतिचकात्यायनोक्तेः । दृश्यमानेप्येकइति गोभिलोक्तेः । तस्यांसंध्यागतःसोसोमृणालमिवदृश्यते ॥ अपराह्णेक्षयस्तस्यांपिंडानांकरणंध्रुवमितिहारीतोक्तेश्च (चंद्रक्षयकालश्चोक्तःकात्यायनेन) अष्टमेंशेचतुर्दश्याःक्षीणोभवतिचन्द्रमाः ॥ अमावास्याष्टमेंशेतुपुनःकिलभवेदणुरिति ॥ तेनपूर्वेद्युरेवपितृयज्ञइत्यूचिवान् (कर्काचार्यैरपि) अपराह्णेपिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेमावास्यायामितिकात्यायनसूत्रेऽदर्शनेनक्षयएवोक्तःतस्मिन् क्षीणेददातीतिश्रुतेः । अतस्तन्मतेचतुर्दशीयुक्तदर्शेपितृयज्ञेसतिपरदिनेयागोर्थात्सिद्धः । तदेतत्सर्वोत्कृष्टमपिहेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तंबैरनभ्युपगमात्कातीयबौधायनादिविषयम् । आश्वलायनानामपिशेषपर्वणिपिंडपितृयज्ञः (तथाचसूत्रम्) अमावास्यामपराह्णेपिंडपितृयज्ञइति (अत्रनारायणवृत्तिः) अमावास्याशब्दःप्रतिपत्पंचदश्योःसन्धिवचनोप्यत्रापराह्णशब्दसम

न्वयात्तद्वत्यहोरात्रेवर्तते । तस्यापराह्णेह्नश्चतुर्थेभागेपिंडपितृयज्ञ:कार्य:। श्रौ
पवसथ्ययजनीयेवाहनियदात्वहोरात्रसंधौतिथिसंधि: स्यात्तदौपवसथ्येएवाह
निक्रियतइति । अतएवमुहूर्त्तमप्यमावास्याप्रतिपद्यपिचेद्भवेत ॥ तद्दत्तमक्षयंज्ञेयं
पर्वशेषंतुपर्ववदितिहेमाद्रौवचनंपिंडपितृयज्ञपरमुक्तम । प्रयोगपारिजातेत्वयं
चस्मार्ताग्निमतासंपूर्णेदर्शेश्राद्धव्यतिषंगेणाकार्य: । व्यतिषंगोनामोभयो:सहा
नुष्ठानम । एतत्रस्थालीपाकेनसहपिंडार्थमुद्धृत्येतिसूत्रेवृत्तिकृतोक्तम (खंडपर्व
णितुकेचिदाहु:) पूर्वेह्निपिंडपितृयज्ञव्यतिषंगेणश्राद्धंकृत्वापरेह्निकेवल:
पिण्डपितृयज्ञ:कार्य: । वृत्तिकृतात्वान्वष्टक्यंचपूर्वेद्युर्मासिमास्यथपार्वणं ॥
काम्यामाभ्युदयेष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टम मित्युदाहृत्यपूर्वेषुचतुर्षुस्थालीपाकादु
द्धृत्याग्नौकरणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धस्थालीपाकोनियतइतिगम्यते । स्थालीपा
कश्चपितृयज्ञएवेतिपूर्वदिनेव्यतिषंग:प्रसिद्ध: । प्रयोगपारिजातेतुवार्षिक
श्राद्धादेरपिव्यतिषंगउक्त: । किंतुतदर्शश्राद्धस्य । न्यायविदस्त्वाहु: । सूत्रस्य
वृत्तेश्चसम्पूर्णदर्शविषयत्वात खंडपर्वणिपूर्वदिनेकेवलंश्राद्धंपरदिनेचकेवल:
पितृयज्ञ:कार्य:अतएवोक्तंवृत्तिकृता । नात्रपूर्वस्थालीपाकश्चोद्यतेसर्वश्राद्धे
षुप्रसंगादितिप्रयोगपारिजातोक्तिरप्येतद्विषयैव । पूर्वदिनेचश्राद्धेग्नौकरण
मेवनपाणौहोम:।चतुर्ष्वाद्येषुसाग्नीनांवह्नौहोमोविधीयते ॥ पित्र्यब्राह्मण
हस्तेस्यादुत्तरेषुचतुर्ष्वपीतिपरिशिष्टेनियमात ॥ नचलौकिकाग्नौपक्वस्यकथं
गृह्याग्नौहोम: । नान्याग्नौपक्वमन्याग्नौजुहुयादितिनिषेधात । मैवं । श्राद्धस्य
गृह्यत्वेनस्मार्ताग्नौपचनाग्नौवाकर्तव्यत्वात । तस्मात्पूर्वेद्यु:केवलंश्राद्धंनव्यति
षंग: ।इदमेवचयुक्तंआहिताग्निनातुसर्वाधानिनार्धाधानिनावासंपूर्णेखंडेवादर्शे
श्रौताग्नौपृथगेवपितृयज्ञ: कार्योनतुदर्शश्राद्धव्यतिषंगेणेतिविस्तरभीतेर्विराम:
(सम्पूर्णदर्शेचविशेषमाहलौगाक्षि:) पक्षांतंकर्म्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निक: ॥
पिण्डयज्ञंतत:कुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइति ॥ पक्षांतंकर्मान्वाधानम । अन्वा
हार्यकंदर्शश्राद्धम।अयमेवसाग्नेर्जीवत्पितृकस्यपिण्डपितृयज्ञकालोज्ञेय: । त
स्यापिकात्यायनेनहोमांतमनारम्भोवेत्याम्नानात (पिण्डपितृयज्ञाकरणेप्रा

यश्चित्तमाहपराशरमाधवीयेकात्यायनः) पितृयज्ञात्ययेचैववैश्वदेवात्यये
ऽपिच । भोजनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेदित्यलम् (प्रकृतमनुसरामः) निरग्नि
कादिभिस्त्वमावास्यापराह्णव्याप्त्यभावेतुकुतुपकालव्यापिनीग्राह्या । भूत
विद्धाप्यमावास्याप्रतिपन्मिश्रितापिवा ॥ पित्र्येकर्मणिविद्वद्भिर्ग्राह्याकुतुप
कालिकीतिहारीतोक्तेःइदंचानिरग्निकादिविषयम् । सिनीवालीद्विजैःकार्या
साग्निकैःपितृकर्मणिस्त्रीभिःशूद्रैःकुहूःकार्यातथाचानग्निकैर्द्विजैरितिलौगा
क्षिवचनात्अत्रसाग्निरौपासनाग्निरपीतिमदनपारिजातेउक्तम् । कुतपश्चा
पराह्णव्याप्त्यलाभेतुकल्पः । अपराह्णद्वयव्यापीयदिदर्शस्तिथिक्षये ॥
आहिताग्नेःसिनीवालीनिरग्न्यादेःकुहूर्मतेतिजाबालिनाभावेविधानात् ॥ तेन
साग्नीनांनिरग्नीनांवापराह्णव्यापिन्येवमुख्या ॥ तिथिसाम्यवृद्धिक्षयैःसम
व्याप्तौखर्वादिनानिर्णयः । वैषम्येधिकादिनद्वयेपराह्णस्पर्शेकुतुपव्यापिनीति
माधवः । इदमेवयुक्तम् । हेमाद्र्यादिमतेकुतुपव्यापिन्येवनिरग्न्यादेर्मुख्या ।
अत्रसाग्निरौपासनाग्निरपीतिमदनपारिजातेउक्तम् । सिनीवालीदृष्टचन्द्रा
(तथा च व्यासः) दृष्टचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकुहूःस्मृतेति ॥ पूर्वदिनेपरदिन
एववातद्व्याप्तित्वेसैवग्राह्या । अंशव्याप्तित्वेवैषम्येधिककालव्यापिनीग्राह्या ।
दिनद्वयेप्रातःसमव्याप्तौतिथिक्षयेपूर्वावृद्धौसाम्येचपरा । तिथिक्षयेसिनीवाली
तिथिवृद्धौकुहूःस्मृता ॥ साम्येपिचकुहूर्ज्ञेयावेदवेदांगवेदिभिरितिप्रचेतोवचनात्
दिनद्वयेसम्पूर्णाकुतपव्याप्तिस्तुतिथिवृद्धावेवभवतीत्यनन्तरवचनात्परैवेति । कुत
पस्त्वह्नोमुहूर्तोविज्ञेयोदशपंचचसर्वदा तत्राष्टमोमुहूर्तोयःसकालःकुतपःस्मृत
इतिमात्स्योक्तेः । तुलादानपितृदेवप्रीत्यर्थोपवासादौतुपराग्राह्येत्यन्यत्रविस्तरः
दर्शेचमासिकवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौकालादर्शेविशेषउक्तः)दर्शस्यचोदकुंभस्य
दर्शमासिकयोरपि ॥ नित्यस्यचाब्दिकस्यापिदर्शमाब्दिकयोरपीत्युक्त्वा ॥
सम्पातेदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेत् ॥ निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वानुष्ठानका
रणमिति (अत्रक्रमोनिर्णयदीपेउक्तः) नष्टचन्द्रेयदाकालेक्षयाहर्दिवसोभवे
त् ॥ वैश्वदेवंक्षयश्राद्धंकुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः ॥ अमाश्राद्धंचानुपनीतोपिकुर्यात्

(श्राद्धशूलपाणौ) अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपंचदशीषुचेत्युपक्रम्य। एतच्चानु पनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वसु ॥ श्राद्धंसाधारणंनामसर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्या विरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपिनित्यशः शूद्रोप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेनविधिनाबुध इतिमात्स्योक्तेः (अमाश्राद्धातिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने) न्युप्तवाचं जपेन्मंत्रंशतवारंदिनेदिने ॥ अमाश्राद्धंयदानस्यात्तदासम्पूर्णमेतितत् ॥ अत्रपूर्वो क्तसाग्निकपदेनाहिताग्निःस्मार्ताग्निमांश्चगृह्यते । विच्छिन्नाग्निकादिश्च निरग्निकः (तथाचहेमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे) साग्निरग्नावनग्निस्तुद्विज पाणावथाप्सुवा ॥ कुर्यादग्नौक्रियांनित्यंलौकिकेनेतिनिश्चितमितिस्मृति वाक्यमुदाहृत्ययस्त्वस्वीकृतौपासन तथासमुच्छिन्नाग्निस्तयाभार्याविधुरतयावा ग्निरहितस्तस्यद्विजपाणौजलादौहोमइतिव्याचचक्षे (मदनपारिजातेप्येवम्) इ दमेवसाग्निकानग्निकस्वरूपंसर्वत्रज्ञेयम् (अथग्रहणंनिर्णीयते) तत्रचंद्रग्रहणे यस्मिन्यामेग्रहणंतस्मात्पूर्वंप्रहरत्रयंनभुंजीत। सूर्यग्रहेतुप्रहरचतुष्टयेनभुंजीत। सूर्यग्रहेतुनाश्नीयात्पूर्वंयामचतुष्टयम् ॥ चन्द्रग्रहेतुयामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विने ति (माधवीयेवृद्धगौतमोक्तेः) ग्रहणंतुभवेदिंदोःप्रथमादधियामतः ॥ भुंजीता वर्तनात्पूर्वंप्रथमेप्रथमादधइतिमार्कंडेयोक्तेश्च ॥ अधिऊर्ध्वंनुनुचंद्रग्रहेयामच तुष्टयनिषेधउचितोनतुसूर्यग्रहेसूर्योदयात्प्राक्भोजनाप्राप्तेः। मैवंवचनस्य। प्रथ मयामे*सूर्यग्रहेसतिपूर्वेद्युःपूर्वरात्रेभोजननिषेधपरत्वात् (चंद्रग्रहेविशेषमाहमा धवीयेवृद्धवसिष्ठः) ग्रस्तोदयेविधोःपूर्वंनाहर्भोजनमाचरेदिति (द्वयोर्ग्रस्तास्ते तुमाधवीयेव्यासः)अमुक्तयोरस्तगयोरद्यादृष्ट्वापरेऽह्नि+नीति (विष्णुधर्मेपि)अ होरात्रंनभोक्तव्यंचंद्रसूर्यग्रहोयदा ॥ मुक्तिंदृष्ट्वातुभोक्तव्यंस्नानंकृत्वाततःपरं ॥ अहोरात्रनिषेधः (सूर्यग्रस्तास्तेमदनरत्नेगार्ग्यः)संध्याकालेयदाराहुर्ग्रसतेशशि

---

* यामत्रयंचग्रहणयामावधिकंतथावचनंग्रहणंत्वितिप्रथमयामतोऽधिऊर्ध्वंद्वितीयप्रहरे ॥ प्रथमेरा त्रियामेचेत्प्रथमादधःप्रथमयाममध्येइत्यर्थः। एवंसूर्यग्रहेपीतिकालतत्त्वं ॥ + स्नात्वेतिशेषः। एवंच ग्रस्तेमुक्तिस्नानमीपपरेद्युरवेब्रह्मांडे। नाश्नीयादथतत्काले ग्रस्तयोश्चंद्रसूर्ययोःमुक्तयोश्चकृतस्नानःप श्चाद्भुञ्ज्यात्स्ववेश्मनीति। स्ववेश्मनीतिपरान्ननिषेधः

भास्करौ ॥ तदहेनैवभुंजीतरात्रावपिकदाचन ॥ सायंसंध्यायांसूर्यग्रस्तास्तेपू
र्वेह्निरात्रौचनभोक्तव्यम् । प्रातःसंध्यायांचंद्रस्यग्रस्तास्तेपूर्वरात्रावुत्तरेह्निचन
भोक्तव्यमित्यर्थः । चंद्रग्रस्तास्तेउत्तरदिनेसंध्याहोमादौनदोषः (तदाहोशनाः)
ग्रस्तेचास्तंगतेत्विंदौज्ञात्वामुक्त्यवधारणम् ॥ स्नानहोमादिकंकार्यंभुंजीतेंदूदये
पुनः ॥ एतदनाहिताग्निविषयम् । अपराह्णेव्रतोपायनीयमश्नीतेतिकात्याय
नोक्तेव्रतस्यश्रौतत्वेनविहितत्वेनचप्रबलत्वात् (अह्निव्रतंकुर्यादितिनिर्णयदी
पः) रागप्राप्तभोजनेकालनियमोयम् । तेनज्वरादाविवनभोजनमितिकंकानुसा
रिणः । बालवृद्धातुराणांतुग्रहयामात्पूर्वमेकयामोनिषिद्धः । सायाह्नेग्रहणंचे
त्स्यादपराह्णेनभोजनम् ॥ अपराह्णेनमध्याह्नेमध्याह्नेनतुसंगवे ॥ भुंजीतसंग
वेचेत्स्यान्नपूर्वंभोजनक्रियेतिमार्कंडेयोक्तेः । इदंचबालादिविषयम् । बालवृ
द्धातुरैर्विनेतिपूर्वोक्तेः । वेधकालेग्रहणेवापक्वमन्नंत्याज्यम् । सर्वेषामेववर्णानां
सूतकंराहुदर्शने ॥ स्नात्वाकर्माणिकुर्वीतशृतमन्नंविवर्जयेदिति ॥ हेमाद्रौषट्
त्रिंशन्मतात्शुतमितितदंतरितस्योपलक्षणम् । नवश्राद्धेसूर्याच्छष्टंग्रहपर्युषितं
चयदितिमिताक्षरायांवचनात्(भार्गवार्चनदीपिकायांज्योतिर्निबंधेमेधातिथिः)
आरनालंपयस्तक्रंदधिस्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्थोदकंचैवनदुष्येद्राहुसूतके
(मन्वर्थमुक्तावल्याम्)अन्नंपक्वमिहत्याज्यंस्नानंसवसनंग्रहे॥ वारितक्रारनालादि
तिलदर्भैर्नदुष्यति(जलेत्वदोषोगांगविषयः)ग्रहोषितंजलंपीत्वापादकृच्छ्रंसमा
चरेदिति(तत्रैवचतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्यदोषोक्तेः । वेधकालेग्रहणेवाभोज
नेप्रायश्चित्तमुक्तम् (माधवीयेकात्यायनेन) चंद्रसूर्यग्रहेभुक्त्वाप्राजापत्येनशु
द्ध्यति ॥ तस्मिन्नेवदिनेभुक्त्वात्रिरात्रेणैवशुद्ध्यतीति । ग्रहणेचत्रिरात्रमेकरात्रं
वोपवासःश्रेयोर्थिनाकार्यः । एकरात्रमुपोष्यैवस्नात्वादत्त्वाचशक्तितः ॥ कंचु
कादिवसर्पस्यनिवृत्तिःपापकोशतः ॥ त्रिरात्रंसमुपोष्यैवग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥
स्नात्वादत्त्वाचविधिवन्मोदतेब्रह्मणासहेतिहेमाद्रौलैंगोक्तेः(इदंचपुत्र्यतिरिक्त
विषयम्) आदित्येहनिसंक्रांतौग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ पारणंचोपवासंचनकुर्या
त्पुत्रवान्गृहीतिजैमिनिवचनात् । यदातुरवेर्ग्रस्तस्तदापूर्णिमाःप्रहरद्वयंहित्वावा

लादिवद्भोजनंनतूपवासः। सायाह्ने±ग्रहणंचेत्स्यादितिपूर्वोक्तमार्कंडेयवचनात् सायाह्नेसंगवेश्नीयाच्छारदेसंगवादधः॥ मध्याह्नेपरतोश्नीयान्नोपवासोरविग्रहइतिस्मृतेश्चेतिहेमाद्रिः। शारदोऽपराह्णः। माधवमतेतुपुत्रिणोपितत्रोपवासएव। अहोरात्रंनभोक्तव्यमितिपूर्वोक्तनिषेधस्यतेनापिपालनीयत्वात्। उपवासनिषेधस्तुव्रतरूपोपवासपरः। कृष्णैकादश्यांनिषेधवदिति (मदनरत्नेप्येवम् इदमेवचयुक्तमवर्धमानस्तु)अहोरात्रंनभोक्तव्यमितिशातातपीयोक्तेः। सूर्याचंद्रमसौलोकानक्षयान्यातिमानवइतिफलश्रुतेर्मुक्त्यदर्शनेउपवासःकाम्यः। नत्वयंनिषेधइत्याह। तन्न। अत्रव्रतत्वेपिप्रागुक्तविष्णुधर्मे निषेधावप्रसंगभावात् (तथाचव्यासः) रविग्रहःसूर्यवारे सोमेसोमग्रहस्तथा॥ चूडामणिरितिख्यातस्तत्रदत्तमनंतकम्॥ वारेष्वन्येषुयत्पुण्यंग्रहणेचंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यंकोटिगुणितंयोगेचूडामणौस्मृतम्॥ अत्रचाद्यंतयोःस्नानंकुर्यात्। ग्रस्यमानेभवेत्स्नानंग्रस्तेहोमोविधीयते॥ मुच्यमानेभवेद्दानंमुक्तेस्नानंविधीयतइतिहेमाद्रौवचनात्। स्नानंस्यादुपरागादौमध्येहोमःसुरार्चनमितिब्रह्मवैवर्ताच्च। सर्वेषामेववर्णानां सूतकंराहुदर्शने॥ सचैलंतुभवेत्स्नानंसूतकान्नंचवर्जयेदितिवृद्धवशिष्ठोक्तेश्च (सचैलंमुक्तिस्नानपरमितिमदनरत्नेउक्तम्) भार्गवार्चनदीपिकायांचतुर्विंशतिमते) मुक्तौयस्तुनकुर्वीतस्नानंग्रहणसूतके॥ ससूतकीभवेत्तावद्यावत्स्यादपरोग्रहः (इदंचस्नानममंत्रकंकार्यमितिस्मृतिरत्नावल्याम् तत्रतीर्थविशेषोभारते) गंगास्नानंनकुर्वीतग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः॥ महानदीषुचान्यासुस्नानंकुर्याद्यथाविधि॥ महानदीष्वपिमासविशेषेकाश्चिच्छ्रेष्ठाः। प्रयागेदेविकायांवासन्निहत्यांचवाराणसीम्॥ सरस्वतीचन्द्रभागाकौशिकीतापिकातथा॥ सिंधुर्गंडकिकाचैवशरयूःकार्तिकादितःमूलंहेमाद्रौस्पष्टम् (व्यासः) इंदोर्लक्षगुणंपुण्यंरवेर्दशगुणंततः॥ गंगातोयेतुसंप्राप्तेइन्दोःकोटीरवेर्दश॥ गवांकोटिसहस्रस्ययत्फलंलभतेनरः॥ तत्फलंलभतेमर्त्योग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः (असं

+मार्कंडेयेभागैकवर्जनंसायाह्नइत्यत्रतुभागद्वयवर्जनमुक्तं॥ तत्रबालादीनांभागद्वयवर्जनंमुख्यं॥ एकभागवर्जनंत्वनुकल्पइति॥

भवेत्तु माधवीये ग्रंथः) वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्धृतांबुनि ॥ उष्णोदके नवा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः (अत्र तारतम्य माह मार्कंडेयः) शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ॥ भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥ ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥ तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यंबु पावनम् ॥ ततस्ततोऽपि गंगांबु पुण्यं पुण्यस्ततोंबुधिरिति ॥ उष्णोदकमातुरविषयम् (तथा) गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ॥ सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥ नर्मदातोयसंस्पर्शात्कृतकृत्या भवंतीह (पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखंडे) गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही ॥ संप्रदाय कुरुक्षेत्रे य त्फलं लभते नरः ॥ तदिंदुग्रहणे भीष्मैः स्नानानाद्भवति षड्गुणम् (तत्रैव सौरपुराणेंबु धिस्नानमुपक्रम्य) दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ॥ तेषां फलमवाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः (देवीपुराणे) गंगाकनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ॥ कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ स्नानासंभवे स्मरणं वा कार्यम् ॥ स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् ॥ स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणी लभेत् ॥ स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥ रविचंद्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथेति मार्कंडेयोक्तेः (अत्र श्राद्ध*माह कात्यायनः) चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् ॥ तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे (भारते) स#र्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ॥ अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पंके गौरिव सीदति (विष्णुः) राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ॥ इदं चामान्नेन हेम्ना वा कार्यं नत्वन्नेन । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति (शातातपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवादयः । अपरार्कस्तु) एतद्द्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं तीर्थश्राद्धवत् । पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ॥ इति सुमंतूक्तेः । सैंहिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु ॥ गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्

* त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यंति पितरस्तथा ॥ मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसा इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः स्पर्शकाले कार्यमिति मयूखे ॥ # यदि संक्षेपेणापि सामग्र्या संपादने सर्वस्वव्ययो भवति दरिद्रस्य तेनापीत्यर्थः ॥

घृतेनभोजयेद्विप्रान्घृतंभूमौसमुत्सृजेदिति (वायवीयोक्तेश्चेत्याह । विज्ञाने श्वरोप्याह) ग्रहणश्राद्धेभोक्तुर्दोषोदातुस्त्वभ्युदयइति । सूतकेमृतकेभुक्तेगृही तेशशिभास्करे॥ छायायांहस्तिनश्चैवनभूयःपुरुषोभवेदित्यापस्तंबनभोजननि षेधाच । अयंचनिषेधःश्राद्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्रग्रहणनिमित्त कश्राद्धेनैवामासंक्रांत्यादिनैमित्तिकानांसिद्धिः । दार्शिकालभ्ययोरपीतिका लादर्शोक्तेः । अत्राशौचमध्येपिस्नानश्राद्धादिकार्यमेव । सूतकेमृतकेचैवनदो षोराहुदर्शने ॥ तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यते ॥ इतिमाधवीयेवृद्धवशि ष्ठोक्तेः । स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतकइतिव्याघ्रपादोक्तेश्च (का लादर्शेअंगिराः) सर्ववर्णाःसूतकेपिमृतकेराहुदर्शने॥स्नात्वाश्राद्धंप्रकुर्वीरन्दानं शाठ्यविवर्जितम् (मदनपारिजातेप्येवम्) तेनस्नानमात्रंप्रकुर्वीतदानश्राद्धविव र्जितमितिनिर्मूलंवदंतोगौडाःपरास्ताः । इयंचशुद्धिरविशेषान्मंत्रदीक्षापुरश्च रणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया । मदनरत्नेप्येवम् । रजस्वलायास्तुभार्गवार्चनदी पिकायाम् (सूर्योदयनिबन्धे) नसूतकादिदोषोस्तिग्रहेहोमजपादिषु ॥ ग्रस्ते स्नायादुदक्यापितीर्थादुद्धृतवारिणेति ॥ अत्रच स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदि रजस्वला ॥ पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेदित्यादिमिताक्षरोक्तोविधिर्ज्ञे यः(तथाग्रहणेरात्रावपिश्राद्धादिकार्यम्)ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषुच॥ दानंनैमित्तिकंज्ञेयंरात्रावपितदिष्यतइत्यपरार्केव्यासोक्तेः चंद्रग्रहेतथारात्रौस्ना नंदानंप्रशस्यतइतिदेवलोक्तेश्च । यदातुज्योतिःशास्त्रगम्योदिनेचंद्रग्रहोरात्रौ चसूर्यग्रहस्तदास्नानादिनकार्यम् । सूर्यग्रहोयदारात्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा ॥ त त्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्वचिदिति ॥ षट्त्रिंशन्मतात्(ग्रहणादिनेवार्षिकश्रा द्धप्राप्तौतुप्रयोगपारिजातेगोभिलः)दर्शेरविग्रहेपित्रोःप्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ॥ अन्नेनासंभवेहेम्नाकुर्यादामेनवासुतइति ॥ अत्रदर्शरविपितृसुतशब्दाःप्रदर्शना र्थाः । न्यायसाम्यात् । तेनचंद्रग्रहेपिसपिंडादिवार्षिकमन्नादिनार्तोहेनवकार्य मिति (मदनपारिजातेव्याख्यातम् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् । तेनयानि) आमश्राद्धं प्रकुर्वीतमासंवत्सरादृतइति । अन्नेनैवाब्दिकंकुर्याद्धेम्नावामेनक्वचिदिति

(मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानितानिग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणियानितु) ग्रह
णात्तुद्वितीयेऽह्निरजोदोषात्तुपंचमे(तथा)ग्रस्तोदयेयदाचंद्रेप्रत्यब्दसमुपस्थितम
तुद्दिनेचोपवासःस्यात्प्रत्यब्दंतुपरेहनि॥तथाग्रस्तावेवास्तमानंतुरवींदूप्राप्नुतोय
दि॥ प्रत्यब्दंतुतदाकार्यंपरेहन्येवसर्वदा॥ चंद्रसूर्योपरागेचतथाश्राद्धंपरेहनीत्या
दीनिवचनानि। तानिमहानिबंधेष्वुक्ताप्यनुलंभान्निर्मूलानि। प्रत्युक्तपूर्वोक्तनि
बंधेषुतद्दिनएवश्राद्धमुक्तमित्यलम्। ग्रहणादिसप्तदिनपर्यंतंरामगोपालाद्यागम
दीक्षोक्ता* (शिवार्चनचंद्रिकायांज्ञानार्णवे) मंत्राद्यारंभणंकुर्याद्ग्रहणे चंद्रसूर्य
योः॥ग्रहणाद्दापिदेवेशिकालःसप्तदिनावधीति (रत्नसागरे) सत्तीर्थेऽर्कविधु
ग्रासेतंतुदामनपर्वणि॥ मंत्रदीक्षांप्रकुर्वाणोमासर्क्षादीन्नशोधयेत् (अत्रसूर्यग्र
हणमेवमुख्यम्) सूर्यग्रहणकालेतुनान्यदन्वेषितंभवेत्॥ सूर्यग्रहणकालेनस
मोनान्यःकदाचन॥ नमासतिथिवारादिशोधनंसूर्यपर्वणीति॥ तत्रैवकालो
त्तरवचनात्। *चंद्रग्रहेतुयादीक्षायादीक्षाव्रतचारिणाम्॥ वनस्थस्यचयादीक्षा
दारिद्र्यंसप्तजंमस्विति तत्रैवयोगिनीतंत्रेनिषेधाच्च।ग्रहणंजन्मराश्यादौनिषिद्धम्
(तदुक्तंज्योतिषे)त्रिषट्दशायोपगतंनराणांशुभप्रदंस्याद्ग्रहणंरवींद्वोः॥ द्विसप्त
नंदेषुचमध्यमंस्याच्छेषेष्वनिष्टंकथितंमुनींद्रैरिति॥ आयएकादश। नंदानव।
इषुःपंच(मदनरत्नेगर्गः)जन्मसप्ताष्टरिःफांकदशमस्थेनिशाकरे॥ दृष्टोरिष्टप्र
दोराहुर्जन्मर्क्षेनिधनेपिच॥ रिःफंद्वादशम्। अंकानव। निधनंसप्तमतारा
(पृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुधर्मे) यन्नक्षत्रगतोराहुर्ग्रसतेशशिभास्करौ॥ तज्जातानां
भवेत्पीडायेनराःशांतिवर्जिताः (तत्रैवपुराणांतरे) सूर्यस्यसंक्रमोवापिग्रहणंचं
द्रसूर्ययोः॥ यस्यत्रिजन्मनक्षत्रेतस्यरोगोथवामृतिः॥ तस्यदानंचहोमंचदेवार्च
नंजपोतथा॥ उपरागाभिषेकंचकुर्याच्छांतिर्भविष्यति॥ स्वर्णेनवाथपिष्टेनकृ
त्वासर्पस्यचाकृतिं॥ ब्राह्मणायददेत्तस्यनरोगादिभ्रवचतत्कृतः॥ जन्मनक्षत्रंतत्
पूर्वोत्तरेचत्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते। जन्मदशमैकोनविंशतितारा इतिकेचित्।
सर्पस्यतदाकारस्यराहोरित्यर्थः (अद्भुतसागरेभार्गवः) यस्यराज्ञस्यनक्षत्रेस्व

* सूर्यग्रहदीक्षायाःप्राशस्त्यपरमिदं अन्यथाज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैयर्थ्यापत्तात्॥

र्भानुरुपरज्यते ॥ राज्यभंगंसुहृन्नाशंमरणं चात्रनिर्दिशेत ॥ राज्यस्यनक्षत्रं अभिषेकनक्षत्रमिति ॥ तत्रैवव्याख्यातम् (भार्गवार्चनदीपिकायांज्योतिःसागरे) सौवर्णंकारयेन्नागंपलेनाथपलार्धतः ॥ तदर्धेनतदर्धेनफणायांमौक्तिकं न्यसेत ॥ ताम्रपात्रेनिधायाथघृतपूर्वेविशोधतः ॥ कांस्येवाकांतिलौहेवान्यस्यदद्यात्सदक्षिणाम् ॥ चंद्रग्रहेतुरूप्यस्यबिंबंदद्यात्सदक्षिणाम् ॥ नागंरुक्ममयं सूर्यग्रहेबिंबंचहेमजम् ॥ तुरंगरथगोभूमितिलसर्पिश्चकांचनम् (कालविवेकेपि) सुवर्णनिर्मितंनागंसतिलंकांस्यभाजनम् ॥ सदक्षिणंसवस्त्रंचब्राह्मणायनिवेदयेत॥ सौवर्णंराजतंवापिबिंबंकृत्वास्वशक्तितः ॥ उपरागभवक्लेशाच्छिदे विप्रायकल्पयेत(मंत्रस्तु)तमोमयमहाभीमसोमसूर्यविमर्दन॥हेमताराप्रदानेनमम शांतिप्रदोभव ॥ विधुंतुदनमस्तुभ्यंसिंहिकानंदनाच्युत॥ दानेनानेननागस्यरक्ष मांवेधजाद्भयादिति (अत्रशांतिरप्युक्तामात्स्ये) यस्यराशिंसमासाद्यभवेद्ग्रहणसंभवः॥ स्नानंतस्यप्रवक्ष्यामिमंत्रौषधिसमन्वितम ॥ चंद्रोपरागंसंप्राप्यकृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥संपूज्यचतुरोविप्रांच्छुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ॥ स्थापयेच्चतुरःकुंभानव्रणान्सलिलान्वितान ॥ गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात ॥ राजद्वारप्रदेशाच्चमृदमानीयनिक्षिपेत॥ पंचगव्यंपंचरत्नं पंचत्वक्पंचपल्लवम् ॥ रोचनंपद्मकंशंखंकुंकुमंरक्तचंदनम् ॥ शुक्तिस्फटिकतीर्थांबु सितसर्षपगुग्गुलून ॥ मधुकंदेवदारुंच विष्णुक्रांतांशतावरीं ॥ बलांचसहदेवींचनिशाद्वितयमेवच ॥ गजदंतंकुंकुमंचतथैवोशीरचंदनम् ॥ एतत्सर्वंविनिक्षिप्यकुंभेष्वावाहयेत्सुरान॥सर्वेसमुद्राःसरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारकाः । योसौवज्रधरोदेवआदित्यानांप्रभुर्मतः ॥ सहस्रनयनःशक्रोग्रहपीडांव्यपोहतु ॥ मुखंयःसर्वदेवानांसप्तार्चिरमितद्युतिः । चंद्रोपरागसंभूतामग्निःपीडाव्यपोहतु ॥ यःकर्मसाक्षीलोकानांधर्मोमहिषवाहनः ॥ यमश्चंद्रोपरागोत्थांग्रहपीडाव्यपोहतु॥ रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलांजनसमप्रभः ॥ खड्गहस्तोतिभीमश्चग्रहपीडांव्यपोहतु॥ नागपाशधरोदेवःसदामकरवाहनः ॥ सजलाधिपतिर्देवोग्रहपीडांव्यपोहतु प्राणरूपोहि

लोकानांसदाकृष्णामृगप्रियः ॥ वायुश्चंद्रोपरागोत्थांग्रहपीडांव्यपोहतु ॥ यो सौनिधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥ चंद्रोपरागकलुषंधनदोत्रव्यपोहतु ॥ यो सांविंदुधरोदेवःपिनाकीवृषवाहनः ॥ चंद्रोपरागपापानिसनाशयतुशंकरः त्रैलोक्येयानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ब्रह्मविष्णवर्करुद्राश्चदहंतुसमपा तकम् ॥ एवमावाहयेद्देवान्मंत्रैरेभिश्चवारुणौः ॥ एतानेवतथामंत्रान्स्वर्णपट्टेविले खयेत् ॥ ताम्रपट्टेथवालिख्यनववस्त्रेतथैवच ॥ मस्तकेयजमानस्यनिदध्युस्तेद्विजोत्त माः ॥ कलशान्द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् ॥ गृहीत्वास्नापयेद्दृढंभद्रपीठो परिस्थितम् ॥ पूर्वैरेवतुमंत्रैश्चयजमानंद्विजोत्तमाः ॥ अभिषेकंततःकुर्यान्मंत्रैर्वा रुणसूक्तकैः ॥ आचार्यंवरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टंनिवेदयेत् ॥ आचार्यदक्षिणांद द्याद्गोदानंचस्वशक्तितः ॥ होमंवापिप्रकुर्वीततिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥ दानंचशक्ति तोदद्याद्यदीच्छेदात्मनोहितम् । सूर्यग्रहेसूर्यनामयुक्तानमंत्रांप्रचकीर्तयेत् ॥ अने नविधिनायस्तुग्रहणेस्नानमाचरेत् ॥ नतस्यग्रहणोदोषःकदाचिदपिजायते ॥ (इतिग्रहणशांतिः ॥ भार्गवार्चनदीपिकायांब्रह्मसिद्धांते) सर्वैःपटस्थितंवीक्ष्य स्वस्थंतैलांबुदर्पणैः ॥ ग्रहणंशुर्विणीजातुनपश्येतपटंविना (तथामंगलकृत्येषुवेध विशेषोहेमाद्रौ) त्रयोदश्यादितोवर्ज्यंदिनानांनवकंध्रुवम् ॥ मांगल्येषुसमस्तेषु ग्रहणेचंद्रसूर्ययोः (प्रकारांतरंतत्रैवोक्तम्) द्वादश्यादिद्वितीयांतोवेधइंदुग्रहेस्मृतः एकादश्यादिकःसौरेचतुर्थ्यंतःप्रकीर्तितः (इदंचपूर्णग्रासे) त्र्यहं±खण्डग्रहे रितितत्रैवोक्तेः । इदंचग्रस्तास्तेत्रिदिनंपूर्वमितिनारदेनग्रस्तास्तेविशेषोक्तेर्ग्र स्तास्तभिन्नग्रहणपरम् (ज्योतिर्निबंधेच्यवनः) ग्रहणोत्पातभंत्याज्यंमंगलेषुतुऋ तुत्रयम् ॥ यावच्चरबिंबाभुक्त्वासुक्तंभंदग्धकाष्ठवत् ॥ अन्यानिचाग्नेयादिमंड लानितत्फलंवर्णविकारादिफलंचदैवज्ञेभ्योज्ञेयम् (पुरश्चरणचंद्रिकायाम्) चं द्रसूर्योपरागेचस्नात्वाप्रयतमानसः ॥ स्पर्शादिमोक्षपर्यंतंजपेन्मंत्रंसमाहितः ॥ जपा द्दशांशतोहोमस्तथाहोमात्तुतर्पणम् ॥ तर्पणस्यदशांशेनमार्जनंकथितंकिल ॥ तत्रैवदेवतारूपंध्यात्वात्मानंप्रपूज्यच ॥ नमोंतंमंत्रमुच्चार्यतदंतेदेवताभिधाम् ॥

१± ग्रहणतत्पूर्वोत्तरदिनानीतिरामकल्पद्रुमः । दीपिकापि । खंडग्रहेत्वेतयोःप्राक्पश्चाद्द्विदिनंनिंद्यमिति ॥

द्वितीयांतामहंयपश्चादभिषिंचाम्यनेनतु॥ तोयैरंजलिनाशुद्धैरेभिःसिंचेत्स्वमूर्द्ध
नि॥मार्जनस्यदशांशेनब्राह्मणानपिभोजयेत्॥ जपोर्चापूर्वकोहोमस्तर्पणंचाभि
षेचनम्॥ भूदेवपूजनंपंचप्रकारोक्तापुरस्क्रिया(तथा)होमाशक्तौजपंकुर्याद्धोम
संख्याचतुर्गुणम्॥ एवंकृतेतुमंत्रस्यजायतेसिद्धिरुत्तमा (ग्रहणप्रसंगात्कुरु
क्षेत्रप्रतिग्रहेप्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रारुणस्मृतौ) प्रतिग्रहीकुरुक्षेत्रेनभूयः
पुरुषोभवेत् ॥ तथापिमनसःशुद्ध्यैप्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ तप्तकृच्छ्रद्वयं
कुर्याद्दैवेनसमन्वितम्॥ सत्रेणवायजेताथजपेद्वालक्षसप्तकम्॥ वापीकूपतडा
गादिखननैर्विसृजेद्धनमिति॥ एतच्चायद्गर्हितेनार्जयंतिकर्मणाब्राह्मणाधनम्॥
तस्योत्सर्गेणशुद्ध्यंतिदानेनतपसैवचेतिमनूक्तेरुत्सर्गोत्तरंगेयमितिदिक् (ग्रह
णांतरतस्यपूर्वसंकल्पितद्रव्यस्यद्वैगुण्यंभवतीतिशिष्टाःपठंतिचलघुब्रह्मवैवर्ते)
दातव्यमितिनोक्तंप्राप्यावकाश्यंकुत्रचित्क्वचित्॥अहोरात्रमतिक्रम्यतद्दानंद्विगुणं
भवेत्। दर्शोत्तरंपर्वसुस्याच्छतंचंद्रग्रहेभवेत् ॥ सूर्यग्रहेसहस्रंतन्मरणेनंतकंस्मृत
मिति॥ अत्रमूलंचिंत्यम्। अत्रकेचिद्गौडतुल्याआहुः । ग्रहणस्यनिमित्तत्वेनत
स्मिंश्चयस्यप्रयोजकत्वात्(ज्योतिःशास्त्रादिनाजातस्यज्ञानस्यनिमित्तत्वेप्राप्तेपि)
स्नानंदानंततःश्राद्धमनंतंराहुदर्शने॥ चंद्रसूर्योपरागेतुयावद्दर्शनगोचरइतिजाबा
ल्यादिवचनेषु दृशिप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेननिमित्तत्वम् । अ
न्यथादृशौलक्षणास्यात्। तेनमेघाच्छादनेंधादीनांजन्मसप्ताष्टेत्यादिनिषिद्धदर्श
नानांचस्नानश्राद्धादौनाधिकारइति(कल्पतरुरप्याह)दर्शनशब्देनचाक्षुषज्ञानंगृ
ह्यतेनज्ञानमात्रम् । अज्ञातस्यनिमित्तत्वासंभवान्निमित्तमहिम्नैवज्ञानलाभेनदर्श
पदवैयर्थ्यापत्तेः।तेनचाक्षुषधीयोग्यःकालःपुण्यः।योग्यत्वंचप्रयत्नापनेयचा
क्षुषज्ञानप्रतिबंधकराहित्यंतेनमेघच्छन्नेयोग्यताभावान्नस्नानादीति (निर्णया
मृतेप्येवम्। तदेतत्तुच्छम् । यदिचाक्षुषज्ञानंनिमित्तंस्यात्तदा) सूर्यग्रहोयदारा
त्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा॥ तत्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्वचिदितिवाक्यंव्यर्थंस्यात्
चाक्षुषज्ञानाभावेनप्राप्त्यभावात्।तत्पूर्वकत्वाच्चनिषेधस्य। नचेदंग्रस्तास्तपरम्।
रविचंद्रयोरुदितानंतरंरात्रिदिवाग्रहत्वादितिवाच्यम् । तत्रयदस्यग्रहपरत्वे

ऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वेचतद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्राग्यभावा
पत्तेः। अथतत्रेतिरात्रिर्दिनेउच्यतेसावैश्वदेवीतिवद्गुणाभूतेऽपि(तन्न)तादृशमंत्र
लिंगाभावात्। तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणत्वेवाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च
(किंच) नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन॥ नोपरक्तंनवारिस्थंनमध्यंन
भसोगतमिति॥ मनुवचनंबाध्येत। दृष्टोरिष्टप्रदोराहुरित्यादिच। नचात्रविनि
तेदर्शनेनिषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदासनीयतापिनियुक्तेतिवाच्यम्। दर्शनस्यानुवादेन
विधेयत्वाभावात्। एतच्चाग्रे वक्ष्यामः तत्त्वेवाविरुद्धत्रिकद्वयापत्ते। अस्तु। स
कृद्दर्शनविधानेनसंकोचइतिचेन्न। मुक्तिंदृष्ट्वाततःस्नायादिति। मुक्तिस्नाने
पिचाक्षुषज्ञानस्यनिमित्तत्वापत्तेः। अस्तु। किंनश्छिन्नमितिचेत्। नग्रस्ता
स्ततयोः। परेद्युरुदयेदृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरितदर्शनोत्तरंभोजनविधानादंधस्या
पूर्ववेधकालइवयावद्दर्शनंभोजननिषेधापत्तिः। मध्येंधीभूतस्यकुत रांयावच्चक्षुः
प्राप्त्युपवासप्रसंगश्च। अथान्नलोलुपतयातत्रज्ञानमात्रंविवक्ष्यतेतत्पूर्वमपि
निर्लज्जेनस्वीक्रियताम्॥ एतेनयत्केनचिदुक्तंस्पर्शस्नानंमुक्तिस्नानंचयस्यदर्श
नंतेनैवकार्यंनान्येन। कृत्वाप्रयत्येनसमानकर्तृकत्वावगतेरितितन्निरस्तम्।
कातर्हितस्यगतिः। दृशेरुद्देश्यविशेषणत्वात्गृहैकत्ववदविवक्षयार्थतः। सि
द्धज्ञानमात्रानुवादत्वेसर्वंसुस्थम्॥ अंगुलाद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्यावादर्शनस्यार्थ
वत्त्वम्। नचोक्तयोग्यतापिसाध्वीदर्शनोत्तरंमेघच्छन्नेयोग्यताभावापत्त्या दानाद्य
भावापत्तेः। तेनतत्तद्देशावच्छेदेनज्योतिःशास्त्रवेद्यत्वमेवयोग्यता (किंच)
रजसोदर्शनेनारीत्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यत्राप्यंधस्त्रीणामाशौचाभावप्रसंगः। यत्तु
वर्धमानेनोक्तमज्ञानोत्तरंत्वधिकारोनज्ञानकाले। ज्ञानकालेज्ञानाभावात्। एवं
दर्शनोत्तरंमुक्तिपर्यंतमस्त्येवयोग्यतेतितदपिप्रतिज्ञामात्रम् (किंच) ग्रस्तास्ते
तयोःपरेद्युरुदयेदृष्ट्वाऽभ्यवहरेच्छुचिरित्यादिवाक्य वैयर्थ्यापत्तिः (चाक्षुष
ज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदयेस्नानसिद्धेः) ननुमुक्तिस्नानेशास्त्रीयमेवज्ञानंनिमि
त्तंनचाक्षुषं। चंद्रसूर्यग्रहेनाऽद्यात्तस्मिन्नहनिपूर्वतः॥ राहोर्विमुक्तिंविज्ञायस्ना
त्वाकुर्वीतभोजनमिति (वृद्धगौतमेनविज्ञायेतिज्ञानमात्रोक्तेः (यत्तु) मुक्तिंदृष्ट्वा

तुभोक्तव्यंस्नानंकृत्वाततः परमितितदपिज्ञानमात्रपरम् । मेघमालादिदोषेणा
यदिमुक्तिर्नदृश्यते ॥ आकल्पयेत्तुतंकालंस्नात्वाभुंजीतवाग्यतइतिगौडनिबंधे
वचनात् । मैवम् । अज्ञातस्यनिमित्तत्वाभावेननिमित्तमहिम्नैवज्ञानलाभेवा
क्यवैयर्थ्यात् । ग्रस्तास्तेपितदापत्तेश्च । किंचदर्शनंपुंसोधिशेषणमुपलक्षणंवा ।
नाद्यः । दर्शनावच्छिन्नेकालेस्नानतुलादानादेर्विधानात् । दर्शनविच्छेदेकृतम
पिस्नानादिनग्रहणनिमित्तंस्यात् । नांत्यः । यावद्दर्शनगोचरइतियावत्पदवै
यर्थ्यप्रसंगात् । दृष्टग्रहस्यग्रहणोत्तरमपिस्नानाद्यापत्तेश्च । ज्ञानपक्षेप्येषद
दोष एतुल्यइतिचेत् । मूर्खोसि । यदिज्ञानवाचकंपदंश्रूयेत । ततस्तस्यान्वयो
विचार्येत । दृशिस्तुश्रूयतइतिवैषम्यम् । कथंतर्हिज्ञानंलभ्यते । संक्रांतौ
स्नायादितिवदर्थादित्यवेहि । अथ तत्पादेवनोद्देश्यविशेषणविवक्षाकृतोवा
क्यभेदोपि । अस्तुतर्हिदृष्टंग्रहणंनिमित्तमितिचेत् । ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरंस्नाना
पत्तेः । विशिष्टोद्देशेवाक्यभेदाच्च । तत्वाप्येतत्तुल्यमितिचेत् । यावद्दर्शनगोचरइ
तिवचनेनतन्निषेधात् । तच्चनग्नग्रहइवग्रस्तास्तेपिस्यात् । किंचदर्शनस्यविधि
रनुवादोवा । आद्ये । ग्रहणोद्देशेनदर्शनविधिरुद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिरुत
स्नानोद्देशेनदर्शनविधिः । नाद्यः । ग्रहोद्देशेनस्नानविधानेदर्शनविधानेचवाक्य
भेदात् । एतेनद्वितीयोपिपरास्तः । नतृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः । दर्शनस्य
निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथासोमवमनादौप्रसज्जनविधिःकेनवार्येत ।
अथनानावाक्येषुक्वचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः । क्वचिच्चप्राप्तंदर्शनंनिमित्ती
कृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न । स्नानस्याप्रधानस्य प्राप्तौतदंगदर्शनप्राप्तिः ।
तस्यांचनिमित्तेसतिस्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवंदर्शनविधौसतितन्निमित्तक
स्नानविधिः । सतिचप्रधानस्नानविधौतदंगदर्शनविधिःएवमधिकारेप्रयोजकत्वे
चयोज्यम् । उक्तार्थपूर्वकालत्वविधौचास्त्येववाक्यभेदःअन्यथास्नानोत्तरमपिद
र्शनमंगंस्यात् । नद्वितीयः । तत्रापिदर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वेस्नानद्वयापत्तेः । दर्शना
वृत्तौनैमित्तिकावृत्तिप्रसंगात् । दर्शनविशिष्टग्रहस्यविशिष्टस्यानुवादेवाक्यभेदा
पत्तेः । नचहविरार्तिवद्विशिष्टंनिमित्तमितिवाच्यम् । आर्तिमात्रस्यनिमित्तत्वेनि

र्निर्मेघाद्यार्तैरपितत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभंगाद्युक्तंविशिष्टोद्देशत्वम् । इहतुग्रहणमात्रस्यनिमित्तत्वेनकाचित्क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानांग्रस्तास्तविषयत्वादनादर्शपरत्वाद्वाज्ञानस्यचार्थतःप्राप्तेस्तादेवनिमित्तं तेनमेघाद्याच्छादनेऽधादेश्चस्नानादिभवत्येवेत्यलंवेदबाह्यैःसंल्लापेन (इतिग्रहणनिर्णयः)अथसमुद्रस्नानम् (आश्वलायनः)समुद्रे पर्वसुस्नायादमायांचविशेषतः॥ पापैर्विमुच्यतेसर्वैरमायांस्नानमाचरन्॥भृगुभौमदिनेस्नानंनित्यमेवविवर्जयेत् (भारते) अश्वत्थसागरौसेव्यौनस्प्रष्टव्यौकदाचन॥ अश्वत्थंमंदवारेतुसागरंपर्वणिस्पृशेत्(पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे) पुनातिपर्वणिस्नानात्तर्पणैःसरितांपतिः॥ कदाचिदपिनैवात्रस्नानंकुर्यादपर्वणि (अस्यापवादस्तत्रैवप्रभासखंडे) पर्वकालेचसंप्राप्तेनदीनांचसमागमे ॥ सेतुबंधेतथासिंधौतीर्थेष्वन्येषुसंयुतः ॥ नवमादिषुसर्वेषुमध्येन्येतुस्वकर्मणि(तथा)विनामंत्रंविनापर्वक्षुरकर्मविनानरैः॥ कुशाग्रेणापिदेवेशिनस्प्रष्टव्योमहोदधिः (तथा) नकालनियमःसेतौसमुद्रस्नानकर्मणि (तद्विधिश्चतत्रैव) पिप्पलादसमुत्पन्नेकृत्येलोकभयंकरे ॥ पाषाणास्तेमयादत्तआहारार्थंप्रकल्पयताम्इतिपाषाणांप्रक्षिप्य विश्वाचीचघृताचीचविश्वयोनेर्विशांपते ॥ सान्निध्यंकुरुमेदेवसागरेलवणांभसि नमस्तेविश्वगुप्तायनमोविष्णोअपांपते ॥ नमोजलविरूपायनदीनांपतयेनमः ॥ नमस्तेजगदाधारशंखचक्रगदाधर ॥ देवदेहिममानुज्ञांतवतीर्थनिषेवणे ॥ त्रितत्वात्मकमीशानंनमोविष्णुमुमापतिम् ॥ सान्निध्यंकुरुदेवेशसागरेलवणांभसि ॥ अग्निश्चयोनिरनिलश्चदेहोरेतोधाविष्णुरमितस्यनाभिः एतद्ब्रुवन्पांडवसत्यवाक्यंततोऽवगाहेतपतिंनदीनामितिभारतोक्तमंत्रान्पठित्वाविधिवत्स्नात्वा । सर्वरत्नोभवान्श्रीमान्सर्वरत्नाकरोयतः ॥ सर्वरत्नप्रधानस्त्वंगृहाणार्घ्यंमहोदधे ॥ इत्यर्घ्यंदत्वातर्पयेत् (यथोक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे) पिप्पलादंविरूपाक्षंचकृतांतंजीविकेश्वरम् । वशिष्ठंवामदेवंचपराशरमुमापतिं ॥ वाल्मीकिंनारदंचैववालखिल्यांस्तथैवच ॥ नलंनीलंगवाक्षंचगवयंगंधमादनम् ॥ जांबवंतंहनूमंतंसुग्रीवंचांगदंतथा॥ मैंदंचद्विविदंचैवऋषभंशरभंतथा ॥ रामंचलक्ष्मणंचैवसीतांचैवयशस्विनीम् ॥ एतांस्तुतर्पयेद्विद्वान्जल

मध्येविशेषतः ॥ आब्रह्मस्तंभपर्यंतंयत्किंचित्सचराचरम् ॥ मयादत्तेनतोयेन तृप्तिमेवाभिगच्छत्विति ॥

इतिश्रीमीमांसकनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौप्रथमपरिच्छेदःसमाप्तः ॥

प्रथमपरिच्छेदःसमाप्तः

अथ निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथसंवत्सरप्रतिपदमारभ्य। तिथिकृत्येचकृष्णादिंव्रते
शुक्लादिमेवच ॥ विवाहादौचसौरादिमासंकृत्येविनिर्दिशेदितिब्राह्मप्रायशोनु
सृत्यतिथिनिर्णयस्तत्कृत्यंचनिरूप्यते। तत्रमीनसंक्रांतौपश्चात्षोडशघटिकाः
पुण्यकालः। रात्रौतुनिशीथात्प्राक्परतश्चसंक्रमेपूर्वोत्तरदिनार्धंपुण्यम्। निशी
थेतुदिनद्वयंपुण्यमितिसामान्यनिर्णयादवसेयम् (अथतिथिनिर्णयः) तत्रचैत्र
शुक्लप्रतिपदिवत्सरारंभः। तत्रौदयिकीग्राह्या। चैत्रेमासिजगद्ब्रह्माससर्जप्रथमे
हनि ॥ शुक्लपक्षेसमग्रन्तुतदासूर्योदयेसतीतिहेमाद्रौब्राह्मोक्तेः ॥ दिनद्वयेतद्व्या
प्तावव्याप्तौवापूर्वैव (तदुक्तंज्योतिर्निबंधे) चैत्रेसितप्रतिपदियोवारोर्कोदयेस
वर्षेशः॥ उदयद्वितयेपूर्वानोदययुगलेपिपूर्वःस्यातयस्माच्चैत्रसितादेरुदयाद्भानोः
प्रवृत्तिरब्दादेरिति। वत्सरादौवसंतादौबलिराज्येतथैवच॥ पूर्वविद्धैवकर्तव्या
प्रतिपत्सर्वदाबुधैरितिवृद्धवशिष्ठोक्तेः॥ चैत्रमासस्ययाशुक्लाप्रथमाप्रतिपद्भवे
त ॥ तदाह्निब्राह्मणाःकृत्वासोपवासस्तुपूजनम्। संवत्सरमवाप्नोतिसौख्यानिभृ
गुनंदनेतिहेमाद्रौविष्णुधर्मोक्तेः। यदातुचैत्रोमलमासोभवतितदादैवकार्यस्यत
त्रनिषिद्धत्वाच्छुद्धेमासिसंवत्सरारंभःकार्यइतिकेचिदाहुः। निष्कर्षस्तु। शुक्ला
देर्मलमासस्यसोंतर्भवतिचोत्तर इत्यादिवचनादग्रिमवर्षांतःपातान्मलमाससमार
भ्यैववर्षप्रवृत्तेः शुक्लास्तादाविवमलमासएवकार्यइतिवयंप्रतीमः। ननुशुक्लास्ता
दौचैत्रशुक्लप्रतिपदंतरस्याभावाद्युक्तंतन्मध्यएवानुष्ठानं मलमासेतुशुद्धप्रतिपदं
तरस्यसंभवात। शुद्धएववत्सरारंभोयुक्तइतिचेन्न। भ्रांतोसि। नहिप्रतिपदंतरस
त्वंप्रयोजकंद्विकरणापत्तेःवर्षशब्दत्वापत्तेश्च। अपितुवत्सरारंभः। सतुमलमा
सेपीत्युक्तंप्राक्। नहिचैत्रशुक्लादिर्मलमासःपूर्ववर्षे तर्भवतीतिब्रह्मणापिशुवच

म । तत्रतैलाभ्यंगोनित्यः । वत्सरादौवसन्तादौवलिराज्येतथैवच ।तैलाभ्यंगमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यत इतिवर्षकृत्योक्तेः (अस्यामेवनवरात्रारम्भः तदुक्तंमार्कण्डेयपुराणे) शरत्कालेमहापूजाक्रियतेयाचवार्षिकीति ॥ तत्रपरयुतैवग्राह्या । अमायुक्तानकर्त्तव्याप्रतिपच्चण्डिकार्चने ॥ मुहूर्तमात्राकर्तव्याद्वितीयादिगुणान्वितेतिदेवीपुराणात् ॥ तिस्रोह्येताःपराःप्रोक्तास्तिथयःकुरुनन्दन ॥ कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रेमासिचभारतेतिहेमाद्रौब्राह्मोक्तेः ॥ पराःपरयुताः । अत्रविशेषः । पारणानिर्णयश्चशारदनवरात्रेवक्ष्यते (अत्रप्रपादानमुक्तम्अपरार्के भविष्ये) अतीतेफाल्गुनेमासिप्राप्तेचैत्रेमहोत्सवे ॥ पुण्येऽह्निविप्रकथितेप्रपादानंसमारभेत्तु उपक्रम्य । ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मंत्रेणानेनमानवः ॥ प्रपेयंसर्वसामान्य भूतेभ्यःप्रतिपादिता ॥ अस्याःप्रदानात्पितरस्तृप्यंतुहिपितामहाः ॥ अनिवार्यंततोदेयंजलंमासचतुष्टयमिति (तथा) प्रपांदातुमशक्तेनविशेषाद्धर्मीप्सुना ॥ प्रत्यहंधर्मघटकोवस्त्रसंवेष्टिताननः ॥ ब्राह्मणस्यगृहेदेयःशीतामलजलःशुचिः (तत्रमंत्रः) एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्यप्रदानात्सकलामममंतुमनोरथाः ॥ अनेनविधिनायस्तु धर्मकुम्भंप्रयच्छति ॥ प्रपादानफलंसोपिप्राप्नोतीहनसंशयइति ॥ चैत्रशुक्लतृतीयायांगौरीमीश्वरसंयुताम् ॥ सम्पूज्यदोलोत्सवंकुर्यात् (तदुक्तंनिर्णयामृतेदेवीपुराणे) तृतीयायांयजेद्देवींशंकरेणसमन्विताम् ॥ कुंकुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः ॥ स्रग्गंधधूपदीपैश्चदमनेनविशेषतः ॥ आंदोलयेत्ततोवत्सशिवोमातुष्टयेसदेति ॥ अत्रचतुर्थीयुताग्राह्या । मुहूर्तमात्रसत्त्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरइतिमाधवोक्तेः (अत्रैवसौभाग्यशयनव्रतमुक्तंमात्स्ये) वसंतमासमासाद्यतृतीयायांजनप्रिये ॥ सौभाग्यायसदास्त्रीभिःकार्यंपुत्रसुखेप्सुभिरितितत्रापिपरयुतैव । इयंचमन्वादिरपि (अतैवप्रसंगात्सर्वमन्वादिनिर्णयउच्यते (ताश्चोक्तादीपिकायाम्) तिथ्यग्नीनातिथिस्तिथ्याश्चेकृष्णोभोनलोग्रहः । तिथ्यर्कानशिवोश्वोमातिथीमन्वादयोमधोरिति ॥ तिथिःपूर्णिमा । अग्निस्तृतीया । नेतिवैशाखेनास्तीत्यर्थः । आशादशमी । कृष्णोभःकृष्णाष्टमी । अनलस्तृतीया । ग्रहोनवमी । अर्कोद्वादशी । नेतिमार्गशीर्षेना

स्तीत्यर्थः । शिवएकादशी । अष्टवःसप्तमी । मधौश्चैत्रादारभ्यैतामन्वादयइत्यर्थः । अत्रमूलवचनानिहेमाद्यादेर्ज्ञेयानि । एताश्चमन्वादयोहेमाद्रिमतेशुक्लपक्षस्थाः पौर्वाह्णिकाःकृष्णपक्षस्थाः आपराह्णिकाग्राह्याः । पूर्वाह्णेतुसदाग्राह्याःशुक्लामनुयुगादयः॥ दैवेकर्मणिपित्र्येचकृष्णेचैवापराह्णिका इतिनारदवचनात्। अयोमन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाःस्युःसितेविज्ञेयाअपराह्णिकाश्चबहुलेइतिदीपिकोक्तेश्च । कालादर्शेत्वपराह्णव्यापित्वंमन्वादिषूक्तंतत्त्वयुक्तमितियुगादिनिर्णयेवक्ष्यामः (अत्रचश्राद्धमुक्तंमात्स्ये) कृतंश्राद्धंविधानेनमन्वादिषुयुगादिषु । हायनानिद्विसाहस्रंपितॄणांतृप्तिदंभवेदिति ॥ मन्वादिश्राद्धंचमलमासेसतिमासद्वयेपिकार्यम् । मन्वादिकं तैर्थिकंचकुर्यान्मासद्वयेपिचेतिस्मृतिचंद्रिकोक्तेः । अत्रपिंडरहितंश्राद्धंकुर्यात् (तदुक्तंकालादर्शे)विषुवायनसंक्रांतिमन्वादिषुयुगादिषु ॥ विहायपिंडनिर्वापंसर्वंश्राद्धंसमाचरेदिति॥ मन्वादिश्राद्धंनित्यम् (अकरणेप्रायश्चित्तदर्शनात्) तदुक्तमृग्विधाने) स्वंभुवः प्रतिमंत्रंचशतवारंजलेजपेत् ॥ मन्वादयोऽदान्यूनाःकृत्ते नैवचापियइति । एवंयत्रप्रायश्चित्तवीप्सादिदर्शनंतानि यस्मावर्तिश्राद्धानि नित्यानि । तानितु । अमायुगमनुक्रांति धृतिपातमहालयाः ॥ अन्वष्टक्यंचपूर्वेद्युःषण्णवत्यःप्रकीर्तिताइत्युक्तानि ॥ चकारादष्टकाग्रहणम् चैत्रशुक्लतृतीयैवमत्स्यजयंती । अत्रैवप्रसंगाद्दशावतारजयंत्योनिर्णीयंते (तत्रपुराणसमुच्चये (मत्स्योभूद्भूतभुग्दिनेमधुसितेकूर्मोविधौमाधवेवाराहोगिरिजा सुतेनभसियद्भूतेसितेमाधवे ॥ सिंहोभाद्रपदेसितेहरितिथौ श्रीवामनोमाधवेरामोगौरितिथावतःपरमभूद्रामोनवम्यांमधोः ॥ कृष्णोष्टम्यांनभसिसितपरे चाश्विनेयद्दशम्यांबुद्धःकल्कीनभसिसमभूच्छुक्लषष्ठ्यांक्रमेण ॥ अहनोमध्येवामनोरामरामौमत्स्यःक्रोडश्चापराह्णे विभागे ॥ कूर्मःसिंहोबौद्ध कल्कीचसायंकृष्णोरात्रौकालसाम्येचपूर्वेति(केचित्तु स्फुटान्श्लोकान्पठंतितद्यथा) चैत्रेतुशुक्लपंचम्यांभगवान्मीनरूपधृक् ॥ ज्येष्ठेतुशुक्लद्वादश्यांकूर्मरूपधरोहरिः ॥ चैत्रेकृष्णेनवम्यांतुहरिर्वाराहरूपधृक् ॥ नारसिंहश्चतुर्दश्यां वैशाखेशुक्लपक्षके॥

मासिभाद्रपदेशुक्लद्वादश्यांवामनोहरिः ॥ राधशुक्लतृतीयायांरामोभार्गवरूप
धृक् ॥ चैत्रशुक्लनवम्यांतुरामोदशरथात्मजः ॥ नभस्येतुद्वितीयायांबलभद्रोभ
वद्धरिः ॥ श्रावणेबहुलेष्टम्यांकृष्णोभूल्लोकरक्षकः ॥ ज्येष्ठेशुक्लद्वितीयायांबौ
द्धःकल्कीभविष्यतीति (कौंकणास्तुवराहपुराणस्थानि वाक्यानिपठंति) आ
षाढेशुक्लपक्षेतुएकादश्यांमहातिथौ ॥ जयंतीमत्स्यनाम्नीतितस्यांकार्यमुपोष
णम् । नभोमासितृतीयायांहरिःकमठरूपधृक् ॥ नभस्यशुक्लपंचम्यांवराहस्य
जयंतिका । वैशाखेतुचतुर्दश्यांनृसिंहःसमपद्यत ॥ मासेभाद्रपदेशुक्लेएकादश्यां
वामनोहरिः ॥ वैशाखेशुक्लपक्षेतुतृतीयायांभृगूद्वहः । चैत्रेनवम्यांरामोभूत्कौ
शल्यायांपरःपुमान् ॥ श्रावणेबहुलेष्टम्यांवासुदेवोजनार्दनः ॥ पौषशुक्लेतुसप्त
म्यांकुर्याद्बौद्धस्यपूजनं ॥ माघशुक्लतृतीयायांकल्किनःपूजनंहरेः ॥ प्रातःप्रात
स्तुमध्याह्नेसायंसायंतथानिशि ॥ मध्याह्नेमध्यरात्रेचसायंप्रातरनुक्रमादिति ॥
तदत्रसमूलत्वनिर्णयेसतिकल्पभेदेनव्यवस्थाद्रष्टव्या । एताश्चतदुपासकानांनि
त्याः । अन्येषांतुकाम्याः । जन्माष्टम्यादौतुविशेषंवक्ष्यामः । चैत्रशुक्लपंचमी
कल्पादिः (तदुक्तंहेमाद्रौमात्स्ये) ब्रह्मणोयादिनस्यादिःकल्पादिःसाप्रकीर्ति
ता ॥ वैशाखस्यतृतीयायाकृष्णायाफाल्गुनस्यच ॥ पंचमीचैत्रमासस्यतथैवांत्या
तथापरा॥ शुक्लात्रयोदशीमाघेकार्तिकस्यतुसप्तमी॥ नवमीमार्गशीर्षस्यसप्तैताः
संस्मराम्यहम् ॥ कल्पानामादयोह्येतादत्तस्याक्षयकारकाः (अत्रसर्वोपिनिर्ण
योमन्वादिवज्ज्ञेयः (हेमाद्रौब्राह्मे) शुक्लायामथपंचम्यांचैत्रेमासिशुभानना ॥
श्रीर्ब्रह्मलोकान्मानुष्यंसंप्राप्ताकेशवाज्ञया ॥ अतस्तांपूजयेत्तत्रयस्तंलक्ष्मीर्नमुंच
ति॥चैत्रशुक्लाष्टम्यांभवान्याउत्पत्तिः । तत्रनवमीयुताग्राह्या । अष्टमीनवमीयु
तानवमीचाष्टमीयुतेतिब्रह्मवैवर्तात् (अत्रभवानीयात्रोक्ताकाशीखंडे) भवानीं
यस्तुपश्येतशुक्लाष्टम्यांमधौनरः ॥ नजातुशोकंलभतेसदानंदमयोभवेदिति (अ
त्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तंहेमाद्रौलैंगे) अशोककलिकाश्चाष्टौयेपिबंतिपु
नर्वसौ ॥ चैत्रेमासिसितेष्टम्यांनतेशोकमवाप्नुयुः (प्राशनमंत्रस्तु) त्वामशोक
वराभीष्टंमधुमाससमुद्भवम् ॥ पिबामिशोकसंतप्तोमामशोकंसदाकुर्विति (अत्र

विशेषःपृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुः) पुनर्वसुबुधोपेताचैत्रेमासिसिताष्टमी ॥ प्रातस्तुविधिवत्स्नात्वावाजपेयफलंलभेदिति (तिथितत्त्वेकालिकापुराणे) चैत्रेमासिसिताष्टम्यांयोनरोनियतेंद्रियः ॥ स्नायाल्लौहित्यतोयेषुसयातिब्राह्मणःपदम् ॥ चैत्रंतुसकलंमासंशुचिःप्रयतमानसः ॥ लौहित्यतोयेयःस्नायात्सकैवल्यमवाप्नुयात् ॥ लौहित्योब्रह्मपुत्रः (मंत्रस्तु) ब्रह्मपुत्रमहाभागशांतनोःकुलसंभव ॥ अमोघगर्भसंभूतंपापंलौहित्यमेहर (चैत्रशुक्लनवमीरामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्) चैत्रेनवम्यांप्राक्पक्षेदिवापुण्येपुनर्वसौ ॥ उदयेगुरुगौराश्वोःस्वोचस्थेग्रहपंचके ॥ मेषेपूषणिसंप्राप्तेलग्नेकर्कटकाह्वये ॥ आविरासीत्सकलयाकौसल्यायांपरःपुमान् ॥ तस्मिन्दिनेतुकर्तव्यमुपवासव्रतंसदा ॥ तत्रजागरणंकुर्याद्रघुनाथपरोभुवीति ॥ इयंचमध्याह्नयोगिनीग्राह्या ॥ चैत्रशुक्लेतुनवमीपुनर्वस्वृक्षयुतायदि ॥ सैवमध्याह्नयोगेनमहापुण्यतमाभवेदितितत्रैवोक्तेः (तथा) चैत्रमासेनवम्यांतुजातोरामःस्वयंहरिः ॥ पुनर्वस्वृक्षसंयुक्तासातिथिःसर्वकामदा ॥ श्रीरामनवमीप्रोक्ताकोटिसूर्यग्रहाधिका (तथा) केवलापिसदोपोष्यानवमीमन्दसंग्रहात् ॥ तस्मात्सर्वात्मनासर्वैःकार्यवैनवमीव्रतम् ॥ पूर्वेद्युरेवमध्याह्नयोगेकर्मकालव्याप्तेःसैवग्राह्या।दिनद्वयेमध्याह्नव्याप्तौ तदभावेवापूर्वदिनेपुनर्वस्वृक्षयुक्तामपित्यक्त्वापरैवकार्या (तदुक्तंमाधवीयेऽगस्तिसंहितायाम्) नवमीचाष्टमीविद्धात्याज्याविष्णुपरायणैः ॥ उपोषणंनवम्यांचदशम्यांचैवपारणमिति ॥ अष्टमीविद्धासवृक्षापिनोपोष्येतिमाधवः(रामार्चनचंद्रिकायामपि) विद्धैवचेदृक्षयुक्ताव्रतंतत्रकथंभवेत्॥विद्धानिषिद्धश्रवणान्नवमीचेतिवाक्यतः॥वैष्णवानांविशेषात्तुतत्रविष्णुपरैरपि ॥ दशम्यादिषुवृद्धिश्चेदविद्धात्याज्यैववैष्णवैः ॥ तदन्येषांव्रतंतत्रैवविजृंभतमिति। अत्रदशम्यादिषुवृद्धिश्चेदिति । तदन्येषामितिचवदन्यदाप्रातस्त्रिमुहूर्तानवमीदशमीचक्षयवशात्सूर्योदयात्प्रागेवसमाप्यतेतदास्मार्त्तानांतत्रैव। एकादशीनिमित्तोपवासात्। नवमीव्रतांगपारणलोपःस्यात्। अतोष्टमीविद्धैवस्मार्तैःकार्या । वैष्णवानांत्वरुणोदय विद्धैकादश्याहेयत्वान्नपारणालोपप्रसंगइति। द्वितीयैवतैःकार्येतिसूचयति। दशमीवृद्ध्यभावेष्टमीविद्धायास्व

मध्याह्नव्यापित्वेसयेचवैष्णावैरपिविद्धैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् (इदंव्रतंसंयोग पृथक्त्वन्यायेनकाम्यंनित्यंच । तदुक्तंहेमाद्रावगस्तिसंहितायाम्) उपोषणंजा गरणंपितृनुद्दिश्यतर्पणम् ॥ तस्मिन्दिनेतुकर्तव्यंब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ॥ सर्वे षामप्ययंधर्मोभुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ॥ अशुचिर्वापिपापिष्ठःकृत्वेदंव्रतमुत्तमम् ॥ पूज्यःस्यात्सर्वभूतानांयथारामस्तथैवसः ॥ यस्तुरामनवम्यांतुभुङ्क्तेमोहाद्विमूढ धीः ॥ कुंभीपाकेषुघोरेषुपच्यतेनात्रसंशयः (तथा) अकृत्वारामनवमीव्रतस र्वव्रतोत्तमम् ॥ व्रतान्यन्यानिकुरुतेनतेषांफलभाग्भवेत् ॥ प्राप्तेश्रीरामनवमीदि नेमर्त्योविमूढधीःउपोषणंनकुरुतेकुंभीपाकेषुपच्यते ॥ अत्रकेचित्तदुपासकाना मेवेदंनित्यंनत्वन्येषामित्याहुः(अन्येतु) अकरणेदोषश्रवणात्तस्मात्सर्वात्मनास र्वैःकार्यंवैनवमीव्रतमिति । पूर्वोक्तवचनाच्च । जन्माष्टम्यादिवदिदमपिसर्वेषांनि त्यम् ।अन्यथाजन्माष्टम्यादावपितदुपासकानामेवनित्यतांवक्तुःकोवारयितेत्या हुः (अत्रविशेषोहेमाद्रावगस्त्यसंहितायाम्) आचार्यंचैवसंपूज्यवृणुयात्प्रार्थ येत्स्वयम् ॥ श्रीरामप्रतिमादानंकरिष्येहंद्विजोत्तम ॥ भवत्वाचार्योभवप्रीतः श्रीरामोसित्वमेवच (तथा) स्वगृहेचोत्तरेदेशेदानस्योज्ज्वलमंडपम् ॥ शंख चक्रहनूमद्भिःप्राग्द्वारेसमलंकृतम् ॥ गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्चदक्षिणेसमलंकृत म् गदाखड्गांगदैश्चैवपश्चिमेसुविभूषितम् ॥ पद्मस्वस्तिकनीलैश्चकौबेर्यांस मलंकृतम् ॥ मध्येहस्तचतुष्काढ्यंवेदिकामुक्तमायतम् ॥ ततःसंकल्पयेद्देवंराम मेवस्मरन्मुने ॥ अस्यांरामनवम्यांचरामाराधनतत्परः ॥ उपोष्याष्टसुयामेषु पूजयित्वायथाविधि ॥ इमांस्वर्णमयींरामप्रतिमांचप्रयत्नतः ॥ श्रीरामप्रीत येदास्येरामभक्तायधीमते ॥ प्रीतोरामोहरत्वाशुपापानिसुबहूनिमे ॥ अनेकज न्मसंसिद्धान्यभ्यस्तानिमहांतिच ॥ ततःस्वर्णमयींरामप्रतिमांपलमात्रतः ॥ नि र्मितांद्विभुजांदिव्यांवामांकस्थितजानकीम् ॥ बिभ्रतींदक्षिणाकरेज्ञानमुद्रांमहा मुने ॥ वामेनाधःकरेणाराद्देवीमालिंग्यसंस्थिताम् ॥ सिंहासनेराजतेत्रपलद्वय विनिर्मिते (तथा) अशक्तोयोमहाभागसतुवित्तानुसारतः ॥ पलेनार्धतदर्धार्धत दर्धार्धेनवामुने ॥ सौवर्णांराजतंवापिकारयेद्रघुनंदनम् ॥ पार्श्वेभरतशत्रुघ्नौधृतछ

त्रकरावुभौ ॥ चापद्वयसमायुक्तंलक्ष्मणंचापिकारयेत् ॥ दक्षिणांगेदशरथंपुत्रा
वेक्षणतत्परम् ॥ मातुरंकगतंराममिंद्रनीलसमप्रभम् ॥ पंचामृतस्नानपूर्वंसंपूज्य
विधिवत्ततः (कौशल्यामंत्रस्तु) रामस्यजननीचासिरामरूपमिदंजगत् ॥ अ
तस्त्वांपूजयिष्यामिलोकमातर्नमोस्तुते ॥ नमोदशरथायेतिपूजयेदित्यतःपरंततः ॥
अत्रदशावरणपंचावरणादिपूजाऽन्यत्रज्ञेया। अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विच
क्षणः ॥ दशाननवधार्थायधर्मसंस्थापनायच॥राक्षसानांविनाशायदैत्यानांनिध
नायच ॥ परित्राणायसाधूनांजातोरामःस्वयंहरिः ॥ गृहाणार्घ्यंमयादत्तं भ्रा
तृभिःसहितोनघ ॥ पुष्पांजलिंपुनर्दत्वायामेयामेप्रपूजयेत् ॥ दिवैवंविधिवत्कृ
त्वारात्रौजागरणंततः ॥ ततःप्रातःसमुत्थायस्नानसंध्यादिकाःक्रियाः ॥ स
माप्यविधिवद्रामंपूजयेद्विधिवन्मुने ॥ ततोहोमंप्रकुर्वीतमूलमंत्रेणमंत्रवित् ॥
पूर्वोक्तपद्मकुंडेवास्थंडिलेवासमाहितः ॥ लौकिकाग्नौविधानेनशतमष्टोत्तरंत
तः ॥ साज्येनपायसेनैवस्मरन्रामममनन्यधीः ॥ ततोभक्त्यासुसंतोष्यआचार्यंपूज
येन्मुने ॥ ततोरामंस्मरन्दद्यादेवंमंत्रमुदीरयेत्इमांस्वर्णमयींरामप्रतिमांसमलंकृत
म् ॥ चित्रवस्त्रयुगच्छन्नांरामोहंराघवायते ॥ श्रीरामप्रीतयेदास्येतुष्टोभवतु
राघवः ॥ इतिदत्वाविधानेनदद्याद्वैदक्षिणांभुवम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्य
तेनात्रसंशयइति ॥ इयंमलमासेनकार्या । शुजन्मन्यजन्मंस्याचोपवासःकृतो
भवेदिति ॥ नकुर्यान्मलमासेतुमहादानव्रतानिचेतिचमाधवीयेसंग्रहवचनात् ॥ न
नुरामनवमीव्रतस्यनित्यत्वादेकादशीवन्मलमासेपिकर्तव्यतास्यादितिचेत् । अ
त्रब्रूमःनैकादश्युपवासस्यव्रतत्वेनप्राप्तिः । किंतुएकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयो
रपीत्यादिनिषेधस्यमलमासेपि पालनीयत्वात्कृष्णैकादश्यांपुत्रवद्गृहिणाद्वा
र्थादुपवासःप्रसज्यते । नत्विहतथेतिव्रतत्वेनप्राप्तिर्वाच्या । सा चनिषिद्धेत्यप्रसं
गः । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मलइतिनिषेधाच्च । एवंजन्माष्टम्या
दावपिबोद्धव्यम्। इतिरामनवमी (चैत्रशुक्लैकादश्यांदोलोत्सवउक्तोब्राह्मे)
चैत्रमासस्यशुक्लायामेकादश्यांतुवैष्णवैः ॥ आंदोलनीयोदेवेशःसलक्ष्मीकोम
होत्सवैरिति ॥ चैत्रशुक्लद्वादश्यांदमनोत्सवः । द्वादश्यांचैत्रमासस्यशुक्लायांद

मनोत्सवः ॥ बौधायनादिभिःप्रोक्तःकर्तव्यःप्रतिवत्सरमिति (रामार्चनचंद्रिकोक्तेः) ऊर्जेव्रतंमधौदोलाश्रावणेतंतुपूजनम् ॥ चैत्रेचदमनारोपमकुर्वाणोव्रजत्यधः ॥ इतितत्रैवपाद्मवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तुचतुर्दश्यादौकार्यम् । तत्रस्यात्स्वीयतिथिष्वह्न्यादेर्दमनार्पणमितितत्रैवोक्तेः (ज्योतिःप्रकाशेपि) स्वस्वदेवप्रतिष्ठायांमंत्रसंग्रहणेतथा ॥ पवित्रदमनारोपेग्राह्यातत्तत्तिथिर्बुधैः (तिथयस्तु) वह्निर्विरिंच्योगिरिजागणेशःफणीविशाखोदिनकृन्महेशः ॥ दुर्गांतकोविश्वहरिःस्मरश्चशर्वःशशीचेतितिथीशपूज्याइत्युक्ताः ॥ अथागमोक्तदीक्षावतोदमनारोपणविधिः(रामार्चनचंद्रिकायाम्)तत्रैकादश्याम् । क्रियालोपविधातार्थंयत्त्वयाविहितंप्रभो ॥ नमेविघ्नोभवेदत्रकुरुनाथदयांमयि ॥ सर्वथासर्वदाविष्णोममत्वंपरमागतिः॥उपवासेनत्वांदेवतोषयामिजगत्पते॥ कामक्रोधादयोप्येतेनमेस्युव्रतघातकाः॥अद्यप्रभृतिदेवेशयावद्वैशेषिकंदिनम्॥ तावद्रक्षात्वयाकार्यासर्वस्यास्यजगत्पते ॥ इतिदेवंसंप्रार्थ्यदमनमादायपंचगव्येनप्रोक्ष्यवारिणाप्रक्षाल्याशोकमूलेदेवाग्रेवा । अशोकायनमस्तुभ्यंकामस्त्रीशोकनाशनः ॥ शोकार्तिहरमेनित्यमानंदंजनयस्वमे ॥ इत्यशोकम् । अनंग्यादिकालपर्यंतः कालरूपोमहाबलः ॥ कलतेचैवयःसर्वंतस्मैकालात्मनेनमइतिकालम् ॥ वसंतायनमस्तुभ्यंवृक्षगुल्मलताश्रय ॥ सहस्रमुखसंवासकामरूपनमोस्तुतइतिवसंतम् ॥ कामभस्मसमुद्भूत रतिबाष्पपरिप्लुत ॥ ऋषिगंधर्वदेवादि विमोहकनमोस्तुतइति ॥ दमनंचसंपूज्य । नमोस्तुपंचबाणायजगदाह्लादकारिणे ॥ मन्मथायजगन्नेत्रेरतिप्रीतिप्रियायते ॥ इतिदमनमुपस्थाय । ॐकामायनमइतिसंपूज्य । निशायांदेवताग्रेपंचवर्णैःचंदनेनवाअष्टदलंकृत्वाबहिश्चचतुरस्रंतद्बहिर्वर्तुलं अयंतद्बहिर्वृत्तंचतुरस्रंचकृत्वातत्रकुंभंसंस्थाप्योपरिदमनंपूजयित्वा । पूजार्थंदेवदेवस्यविष्णोर्लक्ष्मीपतेःप्रभोः ॥ मदनत्वमिहागच्छसांनिध्यंकुरुतेनमः ॥ ॐक्लींकामदेवायनमःॐह्रींरत्यैनमइत्यावाह्य । दिक्षुपूर्वादितःस्मरशरीरायनमः अनंगाय० मन्मथाय० कामाय० क्लींवसंतसखाय०स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्रायनमइतिपूजयित्वा ॐ तत्स्वरूपायविद्महेकामदेवायधीमहि ॥ तन्नोनंगः

प्रचोदयात् ॥ इत्यष्टोत्तरशतसंख्यपूजयित्वा । ह्रींनमइतिपुष्पांजलिंदत्वा । न
मोस्तुपुष्पबाणायजगदाह्लादकारिणे॥ मन्मथायजगन्नेत्रेरतिप्रीतिप्रियायते॥
इतिनत्वा । आमंत्रितोसिदेवेश पुराणपुरुषोत्तम ॥ प्रातस्त्वांपूजयिष्यामि
सान्निध्यंकुरुकेशव ॥ क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ॥ प्रातस्त्वां
पूजयिष्यामिसन्निधौभवतेनमः ॥ निवेदयाम्यहंतुभ्यंप्रातर्दमनकंशुभम् ॥ सर्व
दासर्वथाविष्णोनमस्तेस्तुप्रसीदमे ॥ इतिदेवंसंप्रार्थ्यपुष्पांजलिंदत्वा । अस्त्रेण
चक्रमंत्रेणवारक्षांकुर्यात् । ततःप्रातर्नित्यपूजांकृत्वापुनर्देवंसंपूज्यगंधदूर्वाक्षत
युक्तंदमनमादायमूलमंत्रंपठित्वा । देवदेवजगन्नाथवांछितार्थप्रदायक ॥ हृदि
स्थान्पूरयमेकामान्ममकामेश्वरीप्रिय ॥ इदंदमनकंदेवगृहाणमदनुग्रहात् ॥ इ
मांसांवत्सरीपूजांभगवन्परिपूरयइतिमंत्रांतेपुनर्मूलमंत्रेणदेवेसमर्पयेत् । ततो
अंगदेवताभ्यःस्वस्वमंत्रेणदत्वाप्रार्थयेत् ॥ मणिविद्रुममालाभिर्मंदारकुसुमा
दिभिः ॥ इयंसांवत्सरीपूजा तवास्तुगरुडध्वज ॥ वनमालांयथाकृष्णो
कौस्तुभंसततंहृदि ॥ तद्वद्दामनकींमालांपूजांचहृदयेवह ॥ जानताजानता
वापिनकृतंयत्तवार्चनम् ॥ तत्सर्वंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाद्रमापते ॥ जितंतेपुंड
रीकाक्षनमस्तेविश्वभावन ॥ नमस्तेस्तुहृषीकेशमहापुरुषपूर्वज ॥ मंत्रहीन
मिति चसंप्रार्थ्यपंचोपचारैःपुनःसंपूज्यनीराज्यपारयेदिति । दीक्षारहितानां
तुनाम्नैवसमर्पणम् ॥ अत्रचद्वादशीमितंत्रीकृत्यपारणाहोग्राह्यम् । पारणाहेनल
भ्येतद्वादशीघटिकापिचेत् ॥ तदात्रयोदशीग्राह्यापवित्रदमनार्पणइतितत्रैवोक्तेः
(गौणोपिकालउक्तस्तत्रैव) हरौनदमनारोपःस्यान्मधौविघ्नतोयदि ॥ वैशाखे
श्रावणेवापितत्तिथौस्यात्तदर्पणम् ॥ श्रावणावधिशुक्रास्तेकर्तव्यमितिनारदः॥
इतिपाठांतरम् । इदंचमलमासेनकार्यं । उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणमिति
कालादर्शेमलमासवर्ज्येषुपरिगणनात् । उपाकर्मचहव्यंचकव्यंपर्वोत्सवंतथा॥
उत्तरेनियतंकुर्यात्पूर्वेतन्निष्फलंभवेदितिमाधवीये ॥ प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रा
स्तादौतुकार्यमेव । पूर्वोक्तवचनात् । उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणम् ॥ ई
शानस्यबलिंविष्णोःशयनंपरिवर्तनम् ॥ कुर्याच्छुक्रस्यचगुरोर्मौढ्येपीतिविनि

च्चयइतिज्योतिर्निबंधे ॥वृद्धगार्ग्यवचनाच्च ॥ इतिदमनारोपः । चैत्रशुक्लत्रयो
दश्यामनंगव्रतम् ॥ तत्रसापूर्वाग्राह्या । त्रयोदशीतिथिः पूर्वसितइतिदीपिकोक्तेः
चैत्रशुक्लचतुर्दशीपूर्वाग्राह्या । मधोःश्रावणमासस्यशुक्लायातुचतुर्दशी ॥सारा
त्रिव्यापिनीग्राह्यानान्याशुक्लाकदाचनेतिहेमाद्रौबौधायनोक्तेः ॥ परापूर्वाह्ण
गामिनीतिवापाठः (अत्रकेचिद्यथाश्रुतमेवार्थवर्णयंति) निशिभ्रमंतिभूतानि
शक्तयःशूलभृद्यतः॥अतस्तत्रचतुर्दश्यांसत्यांतत्पूजनंभवेदिति ॥ ब्रह्मवैवर्तात् । हे
माद्रिमाधवादिलिखनमप्येवम् । संप्रदायविदस्त्वाहुः । चतुर्दशीतुकर्तव्यात्रयो
दश्यायुताविभो ॥ इतिस्कांदमुत्सर्गः । तदपवादश्च । तृतीयैकादशीषष्ठीशुक्ल
पक्षेचतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुतेतिनारदीयवचनम् । तदपवा
दश्च । मधोःश्रावणमासस्येति । तत्रापवादाभावेपुनरुत्सर्गस्यस्थितिरितिन्या
येनपर्वविद्धैवग्राह्येतिसिद्ध्यति । ब्रह्मवैवर्ततुसामान्यरूपमन्यत्रसावकाशमि
तितेनपूर्वदिनेमुहूर्तत्रयवेधेपर्वअन्यथोत्तरेति।चैत्रपूर्णिमा सामान्यनिर्णयात्पू
र्वैव (अत्रविशेषोनिर्णयामृतेविष्णुस्मृतौ) चैत्रीचित्रायुताचेत्स्यात्तस्यांचित्रवस्त्र
प्रदानेनसौभाग्यमाप्नोतीति (तथाब्राह्मे) मंदेवार्केगुरौवापिवारेष्वेतेषुचैत्रिका॥
तत्राश्वमेधजंपुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेदिति ॥ अत्रसर्वदेवानांदमनपूजोक्ता
(तत्रैववायवीये)संवत्सरकृतार्चायाःसाफल्यायाखिलान्सुरान् ॥ दमनेनार्चयेच्चै
त्र्यांविशेषेणसदाशिवमिति ॥ अत्रस्वीयतिथ्यासमुच्चयइतिकेचित् । स्वीयति
थ्यासकरणेत्रदमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविषयत्वेनव्यवस्थेत्यपरेइयं
मन्वादिरपि । साचपूर्वमुक्ता । चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महावारुणीसंज्ञोयोगोगौ
डेषुप्रसिद्धः (तदुक्तंवाचस्पतिकृतौशूलपाणौचस्कांदे) वारुणेनसमायुक्ताम
धौकृष्णात्रयोदशी ॥ गंगायांयदिलभ्येतसूर्यग्रहशतैःसमा ॥ शनिवारसमायुक्ता
सामहावारुणीस्मृता ॥ गंगायांयदिलभ्येतकोटिसूर्यग्रहैःसमा ॥ शुभयोगसमा
युक्ताशनौशतभिषायदि ॥ महामहेतिविख्यातात्रिकोटिकुलमुद्धरेत् (तत्रैवज्यो
तिषे) चैत्रासितेवारुणऋक्षयुक्ता त्रयोदशीसूर्यसुतस्यवारे ॥ योगेशुभेसामहती
महत्या गंगाजलेर्कग्रहकोटितुल्येति (त्रिस्थलीसेतौब्रह्मांडपुराणे) वारुणेन

समायुक्तामधौकृष्णात्रयोदशी ॥ गंगायांयदिलभ्येतशतसूर्यग्रहैःसमेति (कल्प
तरौब्राह्मे) मधौकृष्णात्रयोदश्यांशनौशतभिषायुता ॥ वारुणीतिसमाख्याता
शुभेतुमहतीस्मृता (चैत्रकृष्णाचतुर्दश्यांविशेषःपृथ्वीचंद्रोदयेपुलस्त्यः) चैत्रकृ
ष्णाचतुर्दश्यांयःस्नायाच्छिवसन्निधौ ॥ नप्रेतत्वमवाप्नोतिगंगायांतुविशेषतइति
अत्रपूर्वाग्राह्या ॥ कृष्णापक्षत्वात् । गौडैस्त्वेतदेवशुक्लचतुर्दश्यामित्येवंदेवलोय
त्वेनपठितम् ॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेकालनिर्णयसिंधौचैत्रमासः ॥

मेषसंक्रमेप्रागपरादशदशघटिकाःपुण्यकालः । रात्रौतुप्रागुक्तम् (अत्रधर्म
घटादिदानमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे) तीर्थेचानुदिनंस्नानंतिलैश्च पितृतर्पणम् ॥
दानंधर्मघटादीनांमधुसूदनपूजनम् ॥ माधवेमासिकुर्वीतमधुसूदनतुष्टिदं (अथ
वैशाखस्नानम् तत्रपृथ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपाद्मयोः) तुलामकरमेषेषु
प्रातःस्नानंविधीयते ॥ हविष्यंब्रह्मचर्यंचमहापातकनाशनमिति सौरमासउक्तः
(अन्यतपक्षद्वयमुक्तंतत्रैवपाद्मे) मधुमासस्यशुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ॥ पंच
दश्यांचभोवीरमेषसंक्रमणेतुवा ॥ वैशाखस्नाननियमंब्राह्मणानामनुज्ञया ॥ मधु
सूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् (तत्रमंत्रः) वैशाखंसकलंमासं मेषसंक्रमणे
रवेः ॥ प्रातःसनियमःस्नास्येप्रीयतांमधुसूदनः॥मधुहंतुःप्रसादेनब्राह्मणानामनुग्र
हात् ॥ निर्विघ्नमस्तुमेपुण्यंवैशाखस्नानमन्वहं ॥ माधवेमेषगेभानौमुरारेमधुसू
दन ॥ प्रातःस्नानेनमेनाथफलदोभवपापहन्निति ॥ तीर्थविशेषोपितत्रैवोक्तः ।
मेषसंक्रमणेभानोर्माधवेमासियत्नतः ॥ महानद्यांनदीतीर्थेनदेसरसिनिर्झरे ॥
देवखातेथवास्नायाद्यथाप्राप्तेजलाशये ॥ दीर्घिकाकूपवापीषुनियतात्माहरिं
स्मरन्नितिसंकल्पेचतत्तत्तीर्थनामग्राह्यम् ।अज्ञानेतुविष्णुतीर्थमितिवदेत् ॥ य
दानज्ञायतेनामतस्यतीर्थस्यभोद्विजाः॥ तत्रेत्युच्चारणंकार्यंविष्णुतीर्थमिदंत्विति
तीर्थस्यदेवताविष्णुःसर्वत्रापिनसंशयइति ॥ तत्रैवोक्तेः (तथान्योपिविशेष
स्तत्रैवपाद्मे) तुलसीकृष्णगौराख्यातयाभ्यर्च्यमधुद्विषम् ॥ विशेषेणतुवैशा

खेचरोनारायणोभवेत् ॥ माधवंसकलंमासंतुलस्यायोर्चयेन्नरः ॥ त्रिसंध्यंमधुहं तारंनास्तितस्यपुनर्भवः (तथा) प्रातःस्नात्वाविधानेनमाधवेमाधवप्रियम् ॥ योश्वत्थमूलमासिंचेत्तोयेनबहुनासदा ॥ कुर्यात्प्रदक्षिणांतंतु सर्वदेवमयंततः । पितृदेवमनुष्यांश्चतर्पयेत्सचराचरम् ॥ योश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेनसमंततः ॥ कुलानामयुतंतेनतारितंस्यान्नसंशयः॥ कंडूयपृष्ठतोगांतुस्नात्वापिप्पलतर्पणम्॥ कृत्वागोविंदमभ्यर्च्यनदुर्गतिमवाप्नुयुः (तथा) एकभक्तमथोनक्तमयाचितम तंद्रितः ॥ माधवेमासियःकुर्याल्लभतेसर्वमीप्सितम् ॥ वैशाखेविधिनास्नानंदेवनद्यादिकेबहिः ॥ हविष्यंब्रह्मचर्यंचभूशय्यानियमस्थितः ॥ व्रतंदानंदमोदेवम धुसूदनपूजनम् ॥ अपिजन्मसहस्रोत्थंपापंदहतिदारुणम् (मदनरत्नेस्कांदे) प्रपाकार्याचवैशाखेदेवेदेयागलंतिका ॥ उपानद्व्यजनच्छत्रसूक्ष्मवासांसिचंदनम् जलपात्राणिदेयानितथापुष्पगृहाणिच ॥ पानकानिच चित्राणिद्राक्षारंभाफलान्यपि (तिथितत्त्वे) ददातियोहिमेषादौ सक्तूनंबुघटान्वितान् ॥ पितृनुद्दिश्यविप्रेभ्यःसर्वपापैःप्रमुच्यतइति (तथा) वैशाखेयोघटंपूर्णंसभोज्यंवै द्विजन्मने ॥ ददातिसुरराजेंद्रसयातिपरमांगतिम् ॥ एवंसंपूर्णस्नानाशक्तौत्र्यहंवास्नायात्(तदुक्तंतत्रैवपाद्मे)त्रयोदश्यांचतुर्दश्यांवैशाख्यांवादिनत्रयम् । अपि सम्यग्विधानेननारीवापुरुषोपिवा ॥ प्रातःस्नातःसनियमः सर्वपापैःप्रमुच्यते॥ यदातुवैशाखोमलमासोभवतितदाकाम्यानांतत्रसमाप्तिनिषेधात् । मासद्वयंस्नानंतन्नियमाश्चकर्तव्याः मासोपवासचांद्रायणादितुमलमासेप्यवश्यमापयेत् (तदुक्तंदीपिकायाम्) नियतविंशाहित्वाच्छुभेमास्यारभ्यसमापयेत्मलिनेमासोपवासव्रतमिति (अन्नदानविशेषउक्तोपरार्केवामनपुराणे) गंधाप्रंचमाल्यानि तथावैशाखेसुरभीणिच ॥ देयानिद्विजमुख्येभ्योमधुसूदनतुष्टये ॥ (एवंस्नाने कृतेतस्योद्यापनंकार्यम् (तदुक्तंतत्रैव) माससमेवंबहिःस्नात्वानद्यादौविमलेजले ॥ एकादश्यांचद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापिवा ॥ उपोष्यनियतोभूत्वाकुर्यादु द्यापनंबुधः ॥ मंडपंकारयेदादौ कलशंतत्रविन्यसेत् ॥ निष्ककेणतदर्धेनतदर्धार्धेन वापुनः ॥ शक्त्यावाकारयेद्देवं सौवर्णंलक्षणान्वितम् ॥ लक्ष्मीयुक्तंजगन्नाथं

पूजयेदासनेबुधः ॥ भूषणैश्चंदनैःपुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥ एवंसंपूज्यविधिवद्रा
त्रौजागरणंचरेत ॥ प्रभातेतुततोमंत्रैर्ग्रहवेद्यांग्रहान्यजेत ॥ होमंकुर्यात्प्रयत्ने
नपायसेनविचक्षणः ॥ तिलाज्येनयवैर्वापिसर्वैर्वापिस्वशक्तितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं
वाशतमष्टोत्तरंतुवा ॥ प्रतद्विष्णुरनेनैवइदंविष्णुरनेनवा ॥ व्रतसंपूर्तिसिध्यर्थंधेनु
मेकांपयस्विनीम ॥ पादुकोपानहौछत्रंशुभ्रंवैव्यंजनंतथा ॥ शय्यांसोपस्करांद
द्याद्दीपिकांदर्पणंतथा ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशत्तेभ्योदद्याच्चदक्षिणाम ॥ कल
शान्जलसंपूर्णांस्तेभ्योदद्याद्यवांस्तथा ॥ एवंकृतेमाधवस्यचोद्यापनविधौशुभे ॥ फ
लमाप्नोतिसकलंविष्णुसायुज्यमाप्नुयात (एतावत्यशक्तौतत्रैवोक्तम) वैशाख्यां
विधिनास्नात्वाभोजयेत्ब्राह्मणान्दश ॥ कृसरंसर्वपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशय
इति ॥ वैशाखशुक्लतृतीयाअक्षय्यतृतीयोच्यते । सापूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या ।
दिनद्वयेपितद्व्याप्तौपरैव (तदुक्तंनिर्णयामृतेनारदीये) वैशाखेशुक्लपक्षेतु
तृतीयारोहिणीयुता ॥ दुर्लभाबुधवारेणसोमेनापियुतातथा ॥ रोहिणीबुधयु
क्तापिपूर्वविद्धाविवर्जिता ॥ भक्त्याकृतापिमांधातःपुण्यंहंतिपुराकृतम ॥ गौरी
विनायकोपेतारोहिणीबुधसंयुता ॥ विनापिरोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदा
सदेति (इयंयुगादिरपिसाचोक्तारत्नमालायाम) माघेपंचदशीकृष्णानभस्येचत्र
योदशी । तृतीयामाधवेशुक्लानवम्यूर्जेयुगादयइति (यत्तुगौडाः) माघस्यपौर्ण
मास्यांतुघोरंकलियुगंस्मृतमिति ब्रह्मोक्तेः । वैशाखमासस्य चयातृतीयानवम्य
सौकार्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यतमिस्रपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे ॥ इ
तिविष्णुपुराणे । चकारेणतमिस्रपक्षानुषंगेपिपूर्वानुरोधात्पौर्णमास्येवज्ञेया ।
द्वेशुक्लइत्यादिकंतुनिर्मूलमित्याहुः । तन्न । दर्शेतुमाघमासस्यप्रवृत्तंद्वापरंयुगमि
तिभविष्यविरोधात्एतेनब्राह्मानुसारात पूर्णिमायामेवयुगादिश्राद्धंवदन्मूलपा
णिःपरास्तः । तेनकल्पभेदाद्युगभेदाद्व्यवस्थेतितत्त्वम । एतेनकार्तिकेनवमीशु
क्लामाघमासेचपूर्णिमेतिवृहन्नारदीयेव्याख्यातम ।निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञा
नकृता (अत्रश्राद्धमुक्तंमात्स्ये) कृतंश्राद्धंविधानेनमन्वादिषुयुगादिषु ॥ हायना
निद्विसाहस्रंपितृणांतृप्तिदंभवेदिति (भारतेपि) यामन्वाद्यायुगाद्याश्चतिथय

स्तासुमानवः ॥ स्नात्वाहुत्वाचदत्वाचजप्त्वानंतफलंलभेदिति॥ श्राद्धेपिपूर्वाह्न व्यापिनीग्राह्या।पूर्वाह्णेतुसदाकार्याःशुक्लामनुयुगादयः॥ दैवेकर्मणिपित्र्येच कृष्णेचैवापराह्णिकाइतिपाद्मोक्तेः॥ द्वेशुक्लेद्वेतथाकृष्णेयुगादीकवयोविदुः॥ शुक्लेपौर्वाह्णिकेग्राह्येकृष्णेचवापराह्णिके॥ इतिहेमाद्रौनारदीयवचनाच(दीप कापि)अथोमन्वादियुगादिकर्मतिथयःपूर्वाह्णिकास्युःसितेविज्ञेयाअपराह्णि काश्चबहुलेइतिस्मृत्यर्थसारेपि। युगादिमन्वादिश्राद्धेषुशुक्लपक्षे उदयव्यापि नीतिथिर्ग्राह्या। कृष्णपक्षेऽपराह्णव्यापिनीति (दिवोदासीयेगोभिलः)वैशा खस्यतृतीयांयःपूर्वविद्धांकरोतिवै॥ हव्यंदेवानगृह्णंतिकव्यंचपितरस्तथेति॥ गोविंदार्णवेप्येवम्। तेनेयंपूर्वाह्णव्यापिनी । दिनद्वयेतत्वेपरैवेति। धर्मतत्त्व विदोहेमाद्र्यादयः (अनंतभट्टस्तु) सवैधृतिर्व्यतीपातोयुगमन्वादयस्तथा॥ स न्मुखाउपवासेस्युर्दानादावंतिमाःस्मृताइत्याह। दानादावितिश्राद्धसंग्रहः। उप वासस्त्वग्रेवक्ष्यते (हेमाद्रावप्येवम्) माधवस्तुव्यतीपातःश्राद्धेपराह्णव्यापीग्रा ह्यइत्याह। स्मृत्यर्थसारेतुकुतुपकालयोगीत्युक्तम्(यत्तुमार्कंडेयः)शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णेश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः॥ कृष्णपक्षापराह्णेहिरौहिणंतुनलंघयेत्॥ रौहि णोनवमीमुहूर्तः। अत्रशुक्लपक्षयुगादिश्राद्धंपूर्वाह्णेकार्यमितिशूलपाणिःनिर्ण यामृतादयस्तुकालादर्शेमाश्राद्धमापराह्णिकमुक्त्वा एवमन्वंतरादीनांयुगादीनां विनिर्णयइत्युक्तत्वात्। द्वेशुक्लइत्यादिवचनंविष्णुपूजनविषयम्। श्राद्धेत्वापरा ह्णिक्येवेतिव्यवस्थांजगदुः। सेयंपूर्वोक्तानेकवचोविरोधात्पूर्वाह्णेदैविकंकुर्या दित्यादिवचनादेवसिद्धेवचनवैयर्थ्यापत्त्वाच्छंद्यविलसित मात्रमित्युपेक्षणीया किंच।कालादर्शोक्तिन्र्यायमूलावचोमूलावा।नाद्यःयुगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृ तित्वेनन्यायतोपराह्णव्याप्तावपिवचनेनतस्यबाधात्। नांत्यः। अतिदेशादेवा पराह्णप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात्। अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायात्। तेनयदिकाला दर्शोक्तेःकथंचिच्छ्राद्धजाड्येनसमाधित्सातर्हिन्याय प्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविष यत्वेनसाव्यवस्थापनीयेतिदिक्। पूर्वाह्णस्तत्रद्वेधाभक्तदिनपूर्वार्धःद्वेधाभक्त दिनांशकोथगदितःप्राह्णापराह्णौ विंतिदीपकोक्तेः। माधवादयोप्येवम्(अत्र

विशेषोहेमाद्रौभविष्ये) वैशाखेशुक्लपक्षेतुतृतीयायांतथैवच ॥ गंगातोयेनरः स्नात्वामुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ तस्यांकार्योयवैर्होमोयवैर्विष्णुंसमर्चयेत् ॥ यवान् दद्याद्द्विजातिभ्यःप्रयतः प्राशयेद्यवानिति (अत्रदानविशेषस्तत्रैव भविष्येइमां प्रक्रम्य) उदकुंभान्सकनकान्सान्नान्सर्वरसैःसह ॥ यवगोधूमचणकानसक्तु दध्योदनंतथा ॥ ग्रैष्मिकंसर्वमेवात्रसस्यंदानेप्रशस्यतेइति (देवीपुराणेपि) तृतीयायांतुवैशाखेरोहिण्यृक्षेप्रपूज्यतु ॥ उदकुंभप्रदानेनशिवलोकेमहीयते (मंत्रस्तु) एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्यप्रदानात्तृप्यंतु पितरोपिपितामहाः ॥ गंधोदकतिलैर्मिश्रंसान्नंकुंभंफलान्वितं* ॥ पितृभ्यः संप्रदास्यामिअक्षय्यमुपतिष्ठत्विति अत्रचापिंडरहितंश्राद्धंकुर्यात् । अयनद्वित येश्राद्धं विषुवद्वितयेतथा युगादिषुचसर्वेषुपिंडनि र्वपणादृतेइतिहेमाद्रौपुल स्त्यवचनात् (अत्ररात्रिभोजनेप्रायश्चित्तमृग्विधाने) रात्रौभुक्ते वत्सरेतु मन्वादिषुयुगादिषु ॥ अभिस्त्वपूर्विमंत्रंच जपेदशनपातकइति (अपरार्के यमः)कृतोपवासाःसलिलंयेयुगादिदिनेषुच ॥ दास्यंत्यन्नादिसहितंतेयांलोका महोदयाइति ॥ वैशाखेमलमासेसतितत्रैवयुगादिःकार्यः (तथाचहेमाद्रौ ऋष्यशृंगः) दशहरासुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपियुगादिषु ॥ उपाकर्मणि चो त्सर्गेह्येतेदिष्टंवृषादितइति ॥ एतद्दशहरादिकंवृषादिसंक्रमेइष्टम् । कन्या चंद्रेवृषेरवावित्यादि सौरमासोक्तेरित्यर्थः (कालादर्शेपि) अब्दोदकुंभ मन्वादि महालययुगादिष्ववति ॥ मलमासकर्तव्येषुपरिगणनाच्च । महा लयशब्देनमघात्रयोदश्युच्यतइतिमाधवः (स्मृतिचंद्रिकायांतुमासद्वयेकर्तव्य मित्युक्तम्) यौगादिकंमासिकंचश्राद्धंचापरपक्षिकम् ॥ मन्वादिकंतैर्थिकं चकुर्यान्मासद्वयेपिचेति ॥ अपरपक्षःकृष्णपक्षःनतुमहालयः । तस्यतत्रनिषे धात् (मदनरत्नेपिमरीचिः) प्रतिमासंमृताहेचश्राद्धंयत्प्रतिवत्सरम् ॥ मन्वा दौचयुगादौचतन्मासोरुभयोरपीति॥ प्रतिवत्सरंक्रियमाणंकल्पादिश्राद्धमिति सप्तवन्याचख्यौ (अत्रश्राद्धाकरणेप्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने) नयस्यद्यावासंत्रं

* वैशाखेमासिशुक्लायांतृतीयायांभगीरथः ॥ ब्रह्मलोकस्त्रिपथगांपृथिवीतलमानयदितिहेमाद्रिः ॥

चशतवारंतदाजपेत ॥ युगादयोथदान्यूनाःकुरुतेनैवचापियइति ॥ अत्रसमुद्रस्ना
नंप्रशस्तम् (तदुक्तंपृथ्वीचन्द्रोदयेसौरपुराणे) युगादौतुनरःस्नात्वाविधिवल्ल
वणोदधौ ॥ गोसहस्रप्रदानस्यकुरुक्षेत्रेफलंहियत ॥ तत्फलंलभतेमर्त्योभूमिदा
नस्यचध्रुवमिति ॥ अयंनिर्णयःसर्वयुगादिषुबोद्धव्यः । इतियुगादिनिर्णयः ।
इयमेवतृतीयापरशुरामजयन्ती । साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या (तदुक्तंभार्गवा
र्चनदीपिकायांस्कांदभविष्ययोः) वैशाखस्यसितेपक्षे तृतीयायांपुनर्वसौ ॥
निशायाःप्रथमेयामेरामाख्यःसमयेहरिः ॥ स्वोच्चगैःषड्ग्रहैर्युक्तेमिथुनेराहुसं
स्थिते ॥रेणुकायास्तुयोगर्भादवतीर्णोहरिःस्वयमिति ॥ दिनद्वयेतद्व्याप्तावंश
तःसमव्याप्तौचपरा ॥ अन्यथापूर्वैव (तदुक्तंतत्रैवभविष्ये) शुक्लतृतीयावै
शाखेशुद्धोपोष्यादिनद्वयेनिशायाःपूर्वयामेचेदुत्तरान्यत्रपूर्विकेति (वैशाखशु
क्लसप्तम्यांगंगोत्पत्तिस्तदुक्तंपृथ्वीचन्द्रोदयेब्राह्मे) वैशाखेशुक्लसप्तम्यांजह्नु
नाजाह्नवीपुरा ॥ क्रोधात्पीतापुनस्त्यक्ताकर्णरंध्रात्तुदक्षिणात् ॥ तांतत्रपूज
येद्देवींगंगांगगनमेखलामिति ॥ अत्रशिष्टाचारात्मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या ।
दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तावेक देशव्याप्तौवापूर्वायुग्मवाक्यात् (वैशाखशुक्ल
द्वादश्यांयोगविशेषोहेमाद्रौज्योतिःशास्त्रे) पंचाननस्थौगुरुभूमिपुत्रौमेषेरविः
स्याद्यदिशुक्लपक्षे ॥ पाशाभिधानाकरभेणयुक्तातिथिर्व्यतीपातइतीहयोगः ॥
अस्मिंस्तुगोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेनसर्वंपरिहायपापम् ॥ सुरत्वमिन्द्रत्वमनामय
त्वंमर्त्याधिपत्यंलभतेमनुष्यइति ॥ पंचाननःसिंहःपाशाभिधानातिथिर्द्वादशी ।
करभोहस्तः । वैशाखशुक्लचतुर्दशीनृसिंहजयंती । साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या
(तदुक्तंहेमाद्रौनृसिंहपुराणे) वैशाखेशुक्लपक्षेतुचतुर्दश्यांनिशामुखे ॥ मज्ज
न्मसम्भवंपुण्यंव्रतंपापप्रणाशनम् ॥ वर्षेवर्षेतुकर्तव्यंममसंतुष्टिकारणमिति ॥
दिनद्वयेतद्व्याप्तावंशतः समव्याप्तौचपरा । विषमव्याप्तौत्वधिकव्याप्तिमती
दिनद्वयेप्यव्याप्तौपरा । परदिनेगौणकालव्याप्तेःसत्वात्पूर्वदिनेचतदभावात्
(यत्तु) ततोमध्याह्नवेलायांनद्यादौविमलेजले ॥ इत्युपक्रम्यपरिधायततोवा
सोव्रतकर्मसमारभेदितितत्रैवोक्तमतत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम्॥नत्वेतावता

मध्याह्नव्यापिनीग्राह्येतिश्रमितव्यम् ॥ पूर्वोक्तवचनविरोधात् । वैशाखस्य चतुर्दश्यांसोमवारेनिलर्क्षके ॥ अवतारोनृसिंहस्यप्रदोषसमयेद्विजाइतिटोडरानन्देस्कांदात् । कूर्मःसिंहोबौद्धकल्की दसायमितिपूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेतिकेचित् (तत्त्वंतुपूर्ववचसामनाकरत्वेनानिर्मूलत्वात्हेमाद्रौनृसिंहपुराणे) मज्जन्मसंभवंपुण्यंव्रतंपापप्रणाशनमित्युपक्रम्य । स्वातीनक्षत्रयोगेचशनिवारेतुमद्व्रतम् ॥ सिद्धयोगस्यसंयोगेवणिजेकरणेतथा ॥ पुंसांसौभाग्ययोगेनलभ्यतेदैवयोगतः ॥ सर्वैरेतैस्तुसंयुक्तंहत्याकोटिविनाशनम् ॥ एतदन्यतरेयोगेमद्दिनंपापनाशनम् ॥ केवलेपिप्रकर्तव्यंमद्दिनेव्रतमुत्तमम् ॥ अन्यथानरकंयातियावच्चंद्रदिवाकरावित्युक्ता॥ ततोमध्याह्नवेलायांनद्यादौविमलेजलेइत्यादिनामध्याह्नएवव्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरार्धे वणिजेकरणेमध्याह्नेच स्पष्टंजन्मप्रतीयते । संध्यायांजन्मतुक्ताप्यनुक्तेर्मौख्यंकृतंतद्ग्रंथान्निर्णयश्चेहयएवेतितथाह्ययमेव । योगविशेषेणातिप्रशस्ता (तदुक्तंतत्रैव) स्वातीनक्षत्रयोगेचशनिवारेचमद्व्रतम्। सिद्धयोगस्यसंयोगेवणिजेकरणेतथा ॥ पुंसांसौभाग्ययोगेनलभतेदैवयोगतः ॥ एभिर्योगैर्विनापिस्यान्मद्दिनंपापनाशनम् ॥ सर्वेषामेववर्णानामधिकारोस्तिमद्व्रते ॥ मद्भक्तैस्तुविशेषेणकर्तव्यंमत्परायणैः (तथा) सिंहःस्वर्णमयोदेवोममसंतोषकारकः (तथा) विज्ञायमद्दिनंयस्तुलंघयेत्पापकृन्नरः ॥ सयातिनरकंघोरंयावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ इदंचसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यंकाम्यंच (अथात्रविशेषः) मध्याह्नेमृद्गोमयतिलामलकस्नानंकृत्वा । नृसिंहदेवदेवेशतवजन्मदिने शुभे ॥ उपवासंकरिष्यामिसर्वभोगविवर्जितइतिमंत्रेणसंकल्पंकृत्वा (आचार्यंवृत्वासायंकाले) हेमीतुतवमूर्न्मूर्तिःस्थाप्यालक्ष्म्यास्तथैवच ॥ पलेनवातदर्धेनतदर्धेनवापुनः ॥ यथाशक्तिस्तथाकुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितइत्युक्तम्॥ नृसिंहमूर्तिंशक्त्याकृतांसुवर्णसिंहंचकलशोपरिसंपूज्यरात्रौजागरणंकृत्वाप्रातः पुनःसंपूज्य। नृसिंहाच्युतदेवेशलक्ष्मीकांतजगत्पते ॥ अनेनार्चाप्रदानेनसफलाःस्युर्मनोरथाः ॥ इत्याचार्यायदत्वा । मद्वंशेयेनराजातायेजनिष्यंतिचापरे ॥ तांस्त्वमुद्धरदेवेशदुस्तराद्भवसागरात् ॥ पातकार्णवमग्नस्यव्याधिदुःखांबुवारिभिः ॥

तीव्रैश्वर्यपरिभूतस्यमहादुःखगतस्यमे ॥ करावलंबनंदेहिशेषशायिन्जगत्पते ॥ श्रीनृसिंहरमाकांतभक्तानांभयनाशन ॥ क्षीरांबुधिनिवासिंस्त्वंचक्रपाणेजनार्दन ॥ व्रतेनानेनदेवेशभुक्तिमुक्तिप्रदोभवेतिप्रार्थयेदितिसंक्षेपः (वैशाखपौर्णमास्यांविशेषोपरार्केजाबालिः) घृतान्नमुदकुंभंचवैशाख्यांचविशेषतः ॥ निर्दिश्यधर्मराजायगोदानफलमाप्नुयात् ॥ सुवर्णतिलयुक्तैस्तुब्राह्मणान्सप्तपंचच ॥ तर्पयेदुदपात्रैस्तुब्रह्महत्यांव्यपोहतीति (उदकुंभिदानमंत्र स्त्वक्षय्यतृतीयाप्रकरणेउक्तः। भविष्येऽपि) वैशाखीकार्तिकीमाघी तिथयोतीवपूजिताः ॥ स्नानदानविहीनास्तानयाःपांडुनंदन ॥ अत्रकृष्णाजिनदानंकार्यम् (तथाचविष्णुः) कृष्णाजिनेतिलान्कृत्वाहिरण्यंमधुसर्पिषी ॥ ददातियस्तुविप्रायसर्वंतरतिदुष्कृतमिति ॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेकालनिर्णयसिंधौवैशाखमासःसमाप्तः ॥

वृषसंक्रांतौपूर्वाःषोडशघटिकाःपुण्यकालः। रात्रौसंक्रमेसतिप्रागेवोक्तम्। (ज्येष्ठशुक्लतृतीयायांरंभाव्रतमुक्तंमाधवीयेभविष्ये) भद्रेकुरुष्वयत्नेनरंभाख्यंव्रतमुत्तमम् ॥ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायांस्नातानियमतत्परेति ॥ सापूर्वविद्धाग्राह्या। बृहत्तपातथारंभासावित्रीवटपैतृकी ॥ कृष्णाष्टमीचभूताचकर्तव्यासंमुखीतिथिरितिस्कांदोक्तेः। ज्येष्ठशुक्लदशमीदशहरा (तदुक्तंहेमाद्रौब्राह्मे) ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेदशमीहस्तसंयुता ॥ हरतेदशपापानितस्माद्दशहरास्मृतेति (वाराहेऽपि) दशमीशुक्लपक्षेतुज्येष्ठेमासेकुजेहनि ॥ अवतीर्णायतःस्वर्गाद्धस्तर्क्षेचसरिद्वरा ॥ हरतेदशपापानितस्माद्दशहरास्मृतेति (स्कांदेतुदशयोगाउक्ताः। तथा) ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः ॥ व्यतीपातेगरानंदेकन्याचंद्रेवृषेरवौ दशयोगेनरःस्नात्वासर्वपापैःप्रमुच्यतइति ॥ अत्रबुधभौमयोःकल्पभेदेनव्यवस्था इयंचयत्रैवयोगबाहुल्यंसैवग्राह्या। योगाधिक्येफलाधिक्यात्। ज्येष्ठेमलमासेसति तत्रैवदशहराकार्यानतुशुद्धे। दशहरासुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपियुगादिष्वितिहेमाद्रौऋष्यशृंगोक्तेः (तथास्कांदे) यांकांचित्सरितंप्राप्यदद्याद्दर्भतिलोदकम् ॥

मुच्यतेदशभिःपापैःसमहापातकोपमैः (अत्रविशेषःकाशीखंडे) ज्येष्ठेमासिसि
तेपक्षेप्राप्यप्रतिपदंतिथिम् ॥ दशाश्वमेधकेस्नात्वामुच्यतेसर्वपातकैः ॥ एवंस
र्वासुतिथिषुक्रमस्नायीनरोत्तमः ॥ आशुक्लपक्षदशमींप्रतिजन्माघमुत्सृजेत् (त
था) लिंगंदशाश्वमेधेशंदृष्ट्वादशहरातिथौ ॥ दशजन्मार्जितैःपापैस्त्यज्यतेनात्र
संशयः (तथाचभविष्योत्तरकाशीखंडयोः) निशायांजागरंकृत्वासमुपोष्य
चभक्तितः ॥ पुष्पैर्गंधैश्चनैवेद्यैः फलैश्चदशसंख्यया ॥ तथादीपैश्चतांबूलैःपू
जयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥ स्नात्वाभक्त्यातुजाह्नव्यांदशकृत्वोविधानतः ॥ दशप्र
सृतिकृष्णांश्चतिलान्सर्पिश्चवैजले सक्तुपिंडान्गुडपिंडान्दद्याच्चदशसंख्यया
ततोगंगातटेरम्येहेम्नारूप्येणवातथा ॥ गंगायाःप्रतिमांकृत्वावक्ष्यमाणस्वरूपि
णीम् ॥ संस्थाप्यपूजयेद्देवींतदलाभेमृदापिच॥ अथतत्राप्यशक्तश्चेल्लिखेत्पिष्टे
नवैभुवि ॥ वक्ष्यमाणेनमंत्रेणकुर्यात्पूजांविशेषतः ॥ नारायणंमहेशंचब्रह्माणं
भास्करंतथा ॥ भगीरथंचनृपतिंहिमवंतंनगेश्वरम् ॥ गंधपुष्पादिभिःसम्यग्य
थाशक्तिप्रपूजयेत् ॥ दशप्रस्थांस्तिलान्दद्याद्दशसंख्यागवीस्तथा(प्रस्थःषोड
शपलानि ।पलंतु) मुष्टिमात्रंपलंस्मृतमितिमहार्णवेउक्तम् । मत्स्यकच्छपमंडूक
मकरादिजलेचरान् ॥ हंसकारंडवबकचक्रटिट्टिभसारसान् ॥ कारयित्वायथा
शक्तिस्वर्णेनरजतेनवा ॥ तदलाभेपिष्टमयानभ्यर्च्यकुसुमादिभिः॥ गंगायांप्रक्षि
पेदर्घ्यदीपांश्चैवप्रवाहयेत् ॥ पुष्पाद्यैःपूजयेद्गंगांमंत्रेणानेनभक्तितः ॥ ॐ
नमःशिवायैनारायण्यैदशहरायैगंगायैनमोनमः ॥ इतिमंत्रंतुयोमर्त्योदिनेतस्मि
न्दिवानिशम् ॥ जपेत्पंचसहस्राणि दशधर्मफलंलभेत् (काशीखंडेत्वन्योमं
त्रउक्तः)नमःशिवायैप्रथमंनारायण्यैपदंततः ॥ दशहरायैपदमितिगंगायैमंत्रस
र्वे ॥ स्वाहांतःप्रणवादिश्चभवेद्विंशाक्षरोमनुः ॥ पूजादानंजपोहोमोतेनैवम
नुनास्मृतमिति (अत्रगंगास्तोत्रपाठमपिदशवारंकुर्यात् तदुक्तंभविष्ये) तस्यां
दशम्यामेतच्चस्तोत्रंगंगाजलेस्थितः ॥ यःपठेद्दशकृत्वस्तुदरिद्रोवापिचाक्षमः ॥
सोपितत्फलमाप्नोतिगंगांसंपूज्ययत्नतइतिस्तोत्रंच प्रतिपदादिदशमीपर्यंतंदिन
वृद्धिसंख्ययापाठनीयमितिशिष्टाः । अत्रचसर्वापिविस्तरःस्तोत्रादिचभट्टकृत

त्रिस्थलीसेतौरवधेयः। विस्तरभीतेस्तुर्नलिख्यते (एवंकुर्वतः फलमुक्तं काशी
खंडे) एवंकृत्वाविधानेनवित्तशाठ्यविवर्जितः। उपवासीवक्ष्यमाणैर्दशपापैः
प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्यब्रह्मणिलीयतइतिच ॥ अस्यांसेतुबंधरा
मेश्वरस्यप्रतिष्ठादिनत्वाद्विशेषेणपूजाकार्या (तदुक्तंस्कांदेसेतुमाहात्म्ये) ज्ये
ष्ठेमासेसितेपक्षे दशम्यांबुधहस्तयोः ॥ गरानंदेव्यतीपातेकन्याचंद्रे वृषेरवौ ॥
दशयोगेसेतुमध्येलिंगरूपधरंहरम् ॥ रामोवैस्थापयामासशिवलिंगमनुत्तममि
तिइतिदशहरा ॥ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्जला। तत्रनिर्जलमुपोष्य। विप्रेभ्योज
लकुंभान्दद्यादितिनिर्णयामृतेउक्तम् (मदनरत्नेस्कांदे) ज्येष्ठेमासिनृपश्रेष्ठया
शुक्लैकादशीशुभा ॥ निर्जलंसमुपोष्यात्रजलकुंभान्सशर्करान्॥प्रदायविप्रमुख्ये
भ्योमोदतेविष्णुसन्निधौ (ज्येष्ठपौर्णमास्यांसावित्रीव्रतम्। तदुक्तंस्कांदभवि
ष्ययोः)ज्येष्ठेमासिसितेपक्षे द्वादश्यांरजनीमुखेइत्युपक्रम्य। व्रतंत्रिरात्रमुद्दिश्य
दिवारात्रिंस्थिराभवेदिति। अंतेप्युपसंहृतम् । ज्येष्ठेमासिसितेपक्षे पूर्णिमा
यांतथाव्रतम् ॥ चीर्णंपुरामहाभक्त्याकथितंतेमयानृपेति ॥ दाक्षिणात्यास्त्वेतदे
वाद्रियंते (एतच्चामावास्यायामप्युक्तंनिर्णयामृतेभविष्ये) अमायांचतथाज्ये
ष्ठेवटमूलेमहासती ॥ त्रिरात्रोपोषितानारीविधिनानेनपूजयेत् ॥ मदनरत्नेत्वि
दंवाक्यम् ॥ पंचदश्यांतथाज्येष्ठेइतिपठित्वाज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तम् (तथा)
अशक्तौतुत्रयोदश्यांनक्तंकुर्याज्जितेंद्रिया॥ अयाचितंचतुर्दश्याममायांसमुपोष
णमिति ॥ तत्तुपाश्चात्याआद्रियंते। हेमाद्रिसमयोद्योतादिषुतुभाद्रपदपूर्णिमा
यामुक्तम्। तत्तुनेदानींप्रचरति (गौडास्तु) मेषेवावृषभेवापिसावित्रींतांवि
निर्दिशेत् ॥ ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यांसावित्रीमर्चयंतियाः ॥ वटमूलेसोपवासानता
वैधव्यमाप्नुयुरिति ॥ पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यांप्रदोषेव्रतम्। दिनद्वयेतद्व्याप्तौप
रैवेत्याहुः। तन्निर्मूलम्। अत्रपूर्णिमामावास्येपूर्वविद्धेग्राह्ये। भूतविद्धानकर्तव्या
अमावास्याचपूर्णिमा ॥ वर्जयित्वानरश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममितिब्रह्मवैवर्तात्
स्कांदेपि) भूतविद्धासिनीवालीनतुतत्रव्रतंचरेत् ॥ वर्जयित्वातुसावित्रीव्रतंतु
शिखिवाहनइति (मदनरत्नेब्रह्मवैवर्तेपि) प्रतिपत्पंचमाभूतसावित्रीवटपूर्णिमा

नवमीदशमीचैवनोपोष्या:परसंयुताइति ॥ यदात्वष्टादशघटिकाचतुर्दशीत
दापराग्राह्या। पूर्वविद्धैवसावित्रीव्रतेपंचदशीतिथिः ॥ नाड्योष्टादशभूतस्य
स्यु प्रचेत्तत्र परेऽहनीतिमाधवः ॥ वस्तुतस्तुभूतोष्टादशनाडीभिर्दू षयत्युत्तरांति
थिमित्यस्यव्रतांतरेसावकाशत्वाद्विशेषः प्रवृत्तपूर्वविद्धाविधायकवचनेनतस्य
बाधादष्टादशनाडीवेधेपिपूर्वैवेत्ययंपंथा:साधुः। अत्रपूर्णिमानुरोधेनैवयथात्रि
रात्रिसंपत्तिर्भवति। तथा त्रयोदश्यादिग्राह्यम्। तस्याःप्रधानत्वात्। अयंनि
र्णयोऽमायामपिज्ञेयः। पारणंतुपूर्णिमांतेकार्यम् (अथस्त्रीव्रतेषुविशेषा:परि
भाषायामुक्ताः। अत्रविशेषोभविष्ये) गृहीत्वावालुकांपात्रेप्रस्थमात्रंयुधिष्ठिर।
ततोवंशमयेपात्रेवस्त्रयुग्मेनवेष्टिते सावित्रीप्रतिमांकुर्यात्सौवर्णींवापिमृन्मयीम्
सार्धंसत्यवतासाध्वींफलनैवेद्यदीपकैः ॥ रजन्याकंठसूत्रैश्चशुभैःकुंकुमकेशरैः
पूजयेदितिशेषः॥ रजनीहरिद्रा। कंठसूत्रंसौभाग्यतंतुः । सावित्र्याख्यानकं
वापिवाचयीतद्विजोत्तमैः॥ रात्रौजागरणंकृत्वाप्रभातेविमलेततः॥ तामपिब्रा
ह्मणेदत्वाप्रणिपत्यक्षमापयेत् (मंत्रस्तु) सावित्रीयंमयादत्तासहिरण्यामहा
सती॥ ब्राह्मणःप्रीणनार्थायब्राह्मणंप्रतिगृह्यताम्॥व्रतेनानेनराजेंद्रवैधव्यंनाप्नु
यात्क्वचिदिति (ज्येष्ठपौर्णमास्यांविशेषआदित्यपुराणे) ज्येष्ठेमासितिलान्द
द्यात्पौर्णमास्यांविशेषतः॥ अश्वमेधस्ययत्पुण्यंतत्प्राप्नोतिनसंशयः (विष्णु
रपि) ज्येष्ठीज्येष्ठायुताचेत्स्यात्तस्यांछत्रोपानत्प्रदानेननराधिपत्यमाप्नोतीति
(हेमाद्रौज्योतिषे) ऐंद्रे गुरुःशशीचैवप्राजापत्येरविस्तथा॥ पूर्णिमाज्येष्ठमा
सस्यमहाज्येष्ठीप्रकीर्तितेति॥ इयंमन्वादिरपि। सापौर्वाह्णिकीग्राह्या। विशे
षस्तुचैत्रेउक्तः (तथाऽपरार्कैवामनपुराणे) उदकुंभांबुदानंचतालवृंतंसचंदनम्
त्रिविक्रमस्यप्रीत्यर्थंदातव्यंज्येष्ठमासित्विति॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौज्येष्ठमासःसमाप्तः ॥

मिथुनसंक्रांतौपरा: षोडशघटिका:पुण्यकाल:रात्रौतुप्रागेवोक्तम्। आषा
ढशुक्लद्वितीयायांरथोत्सवः (तदुक्तंतिथितत्त्वेस्कांदे) आषाढस्यसितेपक्षेद्वि

तीयापुष्यसंयुता ॥ तस्यांरथेसमारोप्यरामंवैभद्रयासह ॥ यात्रोत्सवंप्रवर्त्याथ
प्रीणयेद्द्विजान्बहून् (तथा)ऋक्षाभावेतिथौकार्यायात्रासौमसपुरायदा ॥ आ
षाढशुक्लदशमीपौर्णमासीचमन्वादिः ।साचपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्येति प्रागुक्त
म । आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायोगरहितायांपारणांकुर्यात् (तदुक्तंभविष्ये
आभाकासितपक्षेषुमैत्रश्रवणरेवती ॥संगमेनहिभोक्तव्यंद्वादशद्वादशीर्हरेत्(अ
स्यार्थः)आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रवणरेवतीयोगेपारणां
नकुर्यादिति । अत्रयद्यप्येतावदेवोक्तम् । तथाप्यनुराधाप्रथमपादएववर्ज्यः (त
दुक्तंविष्णुधर्मे) मैत्राद्यपादेस्वपितीहविष्णुःपौष्णांत्यपादेप्रतिबोधमेति ॥ श्रु
तेश्चमध्येपरिवर्तमेतिसुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमेववर्ज्यमिति ॥ वस्तुतस्तुपूर्ववचन
मिदंचनिर्मूलम् (अत्रैवविष्णुशयनोत्सवउक्तोहेमाद्रौब्राह्मे) एकादश्यांतुशु
क्लायामाषाढेभगवान्हरिः भुजंगशयनेशेतेक्षीरार्णवजलेसदेति (कल्पतरौय
मः)क्षीराब्धौशेषपर्यंकेआषाढ्यांसंविशेद्धरिः ॥ निद्रांत्यजतिकार्तिक्यांतयोः
संपूजयेत्सदा ॥ब्रह्महत्यादिकंपापंक्षिप्रमेवंव्यपोहति ॥ हिंसात्मकैस्तुकिंतस्यय
ज्ञैःकार्यंमहात्मनः प्रस्वापेचप्रबोधेचपूजितोयेनकेशवः(टोडरानंदेपस्कांदे)आ
षाढशुक्लैकादश्यांकुर्यात्स्वप्नमहोत्सवम् ॥ अयंद्वादश्यामप्युक्तः । आभाकासि
तपक्षेषुमैत्रश्रवणरेवती ॥ आदिमध्यावसानेषुप्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥ निशिस्वा
पोदिवोत्थानंसंध्यायांपरिवर्तनम् ॥ अत्रपादयोगेपिद्वादश्यामेवकारयेत् ॥ आ
भाकाद्येषुमासेषुमिथुनेमाधवस्यच ॥ द्वादश्यांशुक्लपक्षेचप्रस्वापावर्तनोत्सवाइ
तिभविष्योक्तेः । द्वादश्यांसंधिसमयेनक्षत्राणामसंभवे ॥ आभाकासितपक्षेषु
शयनावर्तनादिकमिति ॥ वाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापिपारणाहोमात्रं
विवक्षितम् । पारणाहेपूर्वरात्रेघंटादीन्वादयन्तेमुहुरितिरामार्चनचंद्रिकोक्तेः । अ
त्रैकादशीद्वादश्योर्देशभेदेनव्यवस्था ।इदंचमलमासेनकार्यम् । ईशानस्यबलिर्वि
ष्णोःशयनंपरिवर्तनमितिकालादर्शेनिषेधात् । यदापएकादश्यांतुगृह्णीयात्सं
क्रांतौकर्कटस्यच ॥ आषाढ्यांवानरोभक्त्याचातुर्मास्यव्रतक्रियामिति ॥ हेमा
द्रौब्रह्मवैवर्तेतदापिमलमासेसतिद्वयम् । मिथुनस्थोयदाभानुरमावास्याद्वयंस्पृ

शेतेहरिराषाढः सविज्ञेयो विष्णुःस्वपिति कर्कटइति तत्रैवमोहचूलोत्तरोक्तेः (अत्रै
वचतुर्मास्यव्रतारंभउक्तोभारते) आषाढेतुसितेपक्षेएकादश्यामुपोषितः ॥ चातु
र्मास्यव्रतंकुर्याद्यत्किंचिन्नियतोनरइति(अस्यनित्यत्वंतत्रैवोक्तम्) वार्षिकांश्च
तुरोमासान्वाहयेत्केनचिन्नरः ॥ व्रतेननोचेदाप्नोतिकिल्बिषंवत्सरोद्भवम् ॥
असंभवेतुलार्केपि कर्तव्यंतत्प्रयत्नइति ॥ तेनाषाढशुक्लैकादश्यांद्वादश्यां
पौर्णमास्यांवारंभः । समाप्तिस्तुकार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव(तदुक्तंहेमाद्रौभारते)
चतुर्वागृह्यवैचीर्णंचातुर्मास्यव्रतंनरः ॥ कार्तिकेशुक्लपक्षेतुद्वादश्यांतत्समाप
येदिति ॥ अस्यारंभःशुक्रास्तादावपिकार्यः । नशौमावंनमौढ्यंचशुक्रगुर्वोर्नवा
तिथेः ॥ खंडत्वंचिंतयेदादौचातुर्मास्यविधौनरइति ॥ हेमाद्रौवृद्धगार्ग्योक्तेः ।
इदंचद्वितीयाद्यारंभविषयम् । प्रथमारंभस्तुनभवत्येव । आशौचमध्येपिद्विती
याद्यारंभोभवति । अशुचिर्वाशुचिर्वापिपर्यदिस्त्रीयदिवापुमान् ॥ व्रतमेतन्नरः
कृत्वामुच्यतेसर्वपातकैरिति ॥ भार्गवार्चनदीपिकायांस्कांदोक्तेः । आरब्धेसू
तकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमितिविष्णुवचनाच्च । यत्तुअसंक्रांतंतथामासंदैवेपित्र्ये
चकर्मणि ॥ मलमासमसौचंचवर्जयेन्मतिमान्नरइति ॥ हेमाद्रौचातुर्मास्यप्रक
रणे ।भविष्यवचनंतत्पूर्वानुमंत्रणासंत्रवदसंबद्धंमध्येपठितमितिज्ञेयम् । अन्यथा
पित्र्यस्यपूर्वोक्तस्यविवाहदेश्चचातुर्मास्यव्रतेकःप्रसंगः । प्रकरणनिवेशेपिवाप्र
थमारंभविषयंज्ञेयम् । केचित्तुप्रतिवर्षंचातुर्मास्यव्रतप्रयोगाणांभिन्नत्वादाशौ
चादिपातेद्वितीयादिप्रयोगोनभवत्येवेत्याहुःतन्न । प्रतिवर्षंचयःकुर्यादेवंवैसंस्म
रन्हरिम् ॥ देहांतेतिप्रदीप्तेनविमानेनार्कवर्चसा ॥ मोदतेविष्णुलोकेसौयावदा
भूतसंप्लवमितिहेमाद्रौभविष्यवचनादित्यास्तांविस्तरः । इदंचशिवभक्तादिभि
रपिकार्यम् । शिवेवाभक्तिसंयुक्तोभानौवागणनायके ॥ कृत्वाव्रतस्यनियमंयथो
क्तफलभाग्भवेदिति ॥ ब्रह्मवैवर्ते (व्रतग्रहणप्रकारस्तुहेमाद्रौभविष्ये) महा
पूजांततःकुर्याद्देवदेवस्यचक्रिणः ॥ जातीकुसुममालाभिर्मंत्रेणानेनपूजयेत्॥सुप्ते
त्वयिजगन्नाथेजगत्सुप्तंभवेदिदम् ॥ विबुद्धेचविबुध्येतप्रसन्नोमेभवाच्युत ॥ ए
वंतांप्रतिमांविष्णोःपूजयित्वास्वयंनरः ॥ प्रभावेताग्रतोविष्णोःकृतांजलिपुटस्त

या ॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ॥ इमंकरिष्येनियमंनिर्विघ्नं कुरुमेच्युतइदंव्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव ॥ निर्विघ्नंसिद्धिमायातुप्रसादात्तवकेशव ॥ गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवपंचत्वंयदिमेभवेत् ॥ तदाभवतुसंपूर्णंत्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवयद्यपूर्णेम्रियेह्यहम् ॥ तन्मेभवतुसंपूर्णंत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति(तत्रभार्गवार्चनदीपिकायाम् । नृसिंहपरिचर्यायांचभविष्ये) श्रावणेवर्जयेच्छाकंदधिभाद्रपदेतथा॥दुग्धमाश्वयुजेमासिकार्तिकेद्विदलंत्यजेदिति (स्कांदेपि चातुर्मास्यकल्पे) चत्वार्येतानिनित्यानिचतुराश्रमवर्णिनाम् ॥ प्रथमेमासिकर्तव्यंनित्यंशाकव्रतंनरैः ॥ द्वितीयेमासिकर्तव्यंदधिव्रतमनुत्तमम् ॥ पयोव्रतंतृतीयेतुचतुर्थेपिनिशामय ॥ द्विदलंबहुबीजंचवृंताकंचविवर्जयेत् ॥ नित्यान्येतानिविप्रेंद्रव्रतान्याहुर्मनीषिणः ॥ जंबीरंराजमाषांश्चमूलकंरक्तमूलकंकूष्मांडंचेक्षुदंडंचचातुर्मास्येत्यजेद्बुधः (तथा) विशेषाद्बदरींधात्रीं कूष्मांडंतिंतिणीं त्यजेत् ॥ जीर्णधात्रीफलंग्राह्यंकथंचित् कायशोधनमिति (तीर्थसौख्ये स्कांदे) वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तेवैजनार्दने ॥ मंचखट्वादिशयनंवर्जयेद्भक्तिमान्नरः ॥ अनृतौवर्जयेद्भार्यांमांसंमधुपरोदनम् ॥ पटोलंमूलकंचैववृंताकंचनभक्षयेत् ॥ अभक्ष्यंवर्जयेद्दूरान्मसूरंसितसर्षपम् ॥ राजमाषान्कुलित्थांश्चश्राशुधान्यंचसंत्यजेत् ॥ शाकंदधिपयोमाषान्श्रावणादिषुसंत्यजेत् ॥ अत्रत्यजेदितिवर्जनसंकल्परूपःपर्युदासोज्ञेयः । व्रतोपक्रमात् । अत्रकेचिच्छाकास्थ्यंपत्रपुष्पादीत्यमरकोशस्यशाकयतेर्शतुमनेनेतिशाक इतिक्षीरस्वामिनाव्याख्यानात् । व्यंजनमात्रस्यनिषेधमाचक्षते । अन्येतुशाकशब्दस्यपत्रादिदशविधशाकेयोगरूढत्वात् । योगाच्चरूढेर्बलीयस्त्वात्सूपादीनामपित्यागापत्तेश्चतत्प्रत्याचक्षते । तेनमूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकाः त्वक्पुष्पंकवचंचेतिशाकंदशविधंस्मृतम् ॥ इतिक्षीरस्वामिनोक्तस्यशाकस्यनिषेधइति ॥ अधिरूढकअंकुरः । वस्तुतस्तुतत्तत्कालोद्भवाःशाकावर्जनीयाःप्रयत्नतः ॥ बहुबीजमबीजंचविकारीचविवर्जयेदिति ॥ भविष्यवचनात्तत्तत्कालोत्पन्नानांदशविधशाकानांनिषेधः । अत्रतत्कालोद्भवजातीयत्वंविवक्षितम् । तेनातपादिशोषितानांवर्षा

तरोद्भवानामपिनिषेधः । अत्रतत्तत्कालोद्भवत्वमात्रं विवक्षितंनतुतन्मात्रका लोद्भवत्वंगौरवात् । तेनान्यकालोद्भवानांतत्कालोद्भवानांचबिंबादीनांनिषेधः । अत्रतत्कालोद्भवाइतिवीप्सावशात् स्वस्वकालोद्भवानांसर्वेषांनिषेधइतिनिर्णयः । बहुबीजमित्यनेकबीजमितिकेचित् । इतरावयवापेक्षयाबीजावयवायत्रबहव स्तदित्यन्ये । अबीजंकंदलादि । वस्तुतस्तु । इदंमहानिबंधेष्वभावान्निर्मूलमेव (आचारप्रदीपे) वृंताकंचकलिंगंचबिल्वौदुंबराभिःसटाः ॥ उदरेयस्यजीर्यंतेतस्य दूरतरोहरिः (तथापरार्कदेवलः) ब्रह्मचर्यंतथाशौचंसत्यमामिषवर्जनम् ॥ व्रतेष्वे तानिचत्वारिवरिष्ठानीतिनिश्चयः (आमिषाणिचोक्तानिरामार्चनचंद्रिकायां पाद्मे) प्राण्यंगचूर्णंचर्मांबुजंबीरंबीजपूरकम् ॥ अयज्ञशेषमाषादिर्यद्विष्णोरनि वेदितम् ॥ दग्धमन्नंमसूरंचमांसंचेत्यष्टधामिषम् ॥ स्वच्यंतत्तद्देशलभ्यंयत्नेनदेवेविव र्जयेत् (पाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये) गोछागीमहिषीदुग्धादन्यत् दुग्धादिचामि षम् ॥ धान्येमसूरिकाःप्रोक्ताःअन्नंपर्युषितंतथा ॥ द्विजक्रीतारसाःसर्वेलवणंभू मिजंतथा ॥ ताम्रपात्रस्थितंगव्यंजलंपल्वलसंस्थितम् ॥ आत्मार्थपाचितंचान्नं आमिषंतत्स्मृतंबुधैः (तथा) निष्पावाबराजमाषांश्चमसूरंसंधितानिच । वृं ताकंचकलिंगंचयत्नेनदेवेविवर्जयेत् ॥ संधितानिलवणशाकादीनि (तत्रैवविष्णुध र्मे) चतुर्ष्वपीहमासेषुहविष्याशीनपापभाक् (हविष्याणितुपृथ्वीचंद्रोदयेभ विष्ये) हैमंतिकंसिताखिन्नंधान्यंमुद्गायवास्तिलाः ॥ कलायकंगुनीवारवास्तु कंहिलमोचिका ॥ षष्टिकाकालशाकंचमूलकंकेमुकेतरत् ॥ कंदःसैंधवसामुद्रे गव्येचदधिसर्पिषी ॥ पयोनुद्धृतसारंचपनसाम्रहरीतकी ॥ पिप्पलीजीरकं चैवनागरंगंचतिंतिणी ॥ कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवम् ॥ अतैलपक्वं मुनयोहविष्याणिप्रचक्षतइति ॥ सिताखिन्नंअनूष्मपक्वंधान्यंचतंदुलाः ॥ केमु कंकेमुतइतिप्राच्येषुप्रसिद्धःकंदः ॥ कलायस्तुसतीनकइत्यमरः । वटुरीइतिप्रसिद्धं धान्यंमदनरत्नेप्येवम् (अगस्तिसंहितायाम्) हैमंताद्युक्त्वा । नारीकेलफलंचै वकदलीलवलीतथा ॥ आम्रमामलकंचैवपनसंचहरीतकी ॥ व्रतांतरप्रशस्तंच हविष्यंमन्वतेबुधाः (अन्यान्यपिव्रतान्युक्तानिहेमाद्रौभविष्ये) स्त्रीवानरोवा

मद्भक्तोधर्मार्थंसुदृढव्रतः गृह्णीयान्नियमानेतान्दंतधावनपूर्वकान् ॥ तेषांफलानि वक्ष्यामितत्कर्तॄणांपृथक्पृथक् ॥ मधुरस्वरोभवेद्राजापुरुषोगुडवर्जनात् ॥ तैलस्यवर्जनाद्राजन्सुंदरांगःप्रजायते ॥ कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशःप्रजायते ॥ योगाभ्यासीभवेद्यस्तुसब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥ तांबूलवर्जनाद्भोगीरक्तकंठश्चजायते । घृतत्यागाच्चलावण्यंसर्वस्निग्धतनुर्भवेत् ॥ शाकपत्राशनाद्भोगीअपक्वादोमलोभवेत् ॥ भूमौप्रस्तरशायीचविप्रोमुनिवरोभवेत् ॥ एकांतरोपवासेनब्रह्मलोकेमहीयते ॥ धारणान्नखरोम्णांचगंगास्नानफलंलभेत् ॥ मौनव्रतीभवेद्यस्तुतस्याज्ञाऽस्खलिताभवेत् भूमौभुंक्तेसदायस्तुसपृथिव्याःपतिर्भवेत् ॥ प्रदक्षिणाशतंयस्तुकरोतिस्तुतिपाठकः ॥ हंसयुक्तविमानेनसचविष्णुपुरंव्रजेत् ॥ अयाचितेनप्राप्नोतिपुत्रान्धर्म्यान्विशेषतः ॥ षष्ठान्नकालभोक्तायःकल्पस्थायीभवेदिति ॥ पर्णेषुयोनरोभुंक्ते कुरुक्षेत्रफलंलभेत् ॥ गुडवर्जीनरोदद्यात्तद्युतंताम्रभाजनम् ॥ सहिरण्यंनरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययंविधिः ॥ सुप्ते देवेतुयोविष्णोःशिवस्यांगणामर्चयेत् ॥ पंचवर्णैस्तुयोनित्यंस्वस्तिकैःपद्मकैस्तथा ॥ सयातिरुद्रलोकंहिगाणापत्यमवाप्नुयात् ॥

अथैषांसमाप्तौकार्तिक्यांदानानि । एकभुक्तव्रतेदंपतीसंपूज्यधेनुर्देया । नक्तेवस्त्रयुगं। एकांतरोपवासेगौः । भूशयनेशय्या । षष्ठकालभोजनेगौः व्रीहिगोधूमादित्यागेहैमव्रीह्यादि । कृच्छ्रे गोयुग्मं । शाकाशनेगौःपयोव्रतेच । दधिमधुघृतव्रते सुवासोगौश्च । ब्रह्मचर्येस्वर्णमूर्त्तिः । तांबूलव्रतेवासोयुगं । मौनेघृतकुंभोवस्त्रयुगंघंटाच ॥ देवाग्रेरंगमालिकाकरणेधेनुर्हैमपद्मंच । दीपकाव्रतेदीपिकावासोयुगंच । भूमिभोजनेपर्णभोजनेचकांस्यपात्रं गौश्च । चतुष्पथदीपेगोग्रासेचगोवृषौ। प्रदक्षिणाशतेवस्त्रम् । अनुक्तेषुस्वर्णंगौश्चेत्यादिहेमाद्रौज्ञेयम् (तथाचभार्गवार्चनदीपिकायांपाद्मे) शयनीबोधिनीमध्येशमीदूर्वापमार्गकैः ॥ भृंगिराजेनदेवांस्तुनार्चयीतकदाचन (हेमाद्रौपाद्मे) आषाढादिचतुर्मासानभ्यंगंवर्जयेन्नरः ॥ समाप्तौचपुनर्दद्यात्तिलतैलयुतंघटम् ॥ आषाढादिचतुर्मासंवर्जयेन्नखकृंतनम् ॥ वृंताकंगृंजनंचैवमधुसर्पिर्घटोचितम्कार्तिक्यांतत्पुनर्हैमंब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ अन्यान्यपिकेशकर्तनादिवर्जनसंकल्पानुरूपाणि । पृथ्वीचंद्रोदयेज्ञेयानि (दो

डरानंदेस्कांदे) एकांतरंद्व्यं तरंवाकुर्यान्मासोपवासकम् ॥ ओनोदनंफलाहारं
नक्तव्रतमथापिवा (अत्रैवतप्तमुद्राधारणमुक्तंरामार्चनचंद्रिकायांभविष्ये) श
यन्यांचैवबोधिन्यांचक्रतीर्थेतथैवच ॥ शंखचक्रविधानेनवह्निपूतोभवेन्नरइति।
अतप्त तनूर्नतदामोअश्नुतइतिऋग्वेदात्सहोवाचयाज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महि
तायहरिंभजेत्।सुप्तलोकमौलेर्वमरीरायम्निनासंदधतइतिशतपथश्रु तेः।प्रतीहशोणो
अब्जचक्रेसुतप्तेजन्मांभोधीतर्तवेचर्यणींद्राः ॥ मूलेबाह्वोर्दधन्येपुराणातुर्लिंगा
न्यंगेतप्तान्यायुधान्यर्पयंतइतिसामवेदात् ॥अग्निहोत्रं यथानित्यंवेदस्याध्ययनंयथा
ब्राह्मणस्यतथैवेदंतप्तमुद्रादिधारणमितिपद्मपुराणाच्चेति ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवै
श्यः शूद्रोवायदिवेतरः । शंखमुद्रांकिततनुस्तुलसीमंजरीधरः ॥गोपीचंदनलिप्तां
गोदृष्टश्चेत्तदघंकुतः ॥ इतिकाशीखंडात् । तत्प्रकारस्तुरामार्चनचंद्रिकातोज्ञे
यः (पृथ्वीचंद्रोदयादयस्तु) यस्तुसंतप्तशंखादिलिंगचिह्नतनुर्नरः ॥ ससर्वया
तनाभोगीचांडालोजन्मकोटिषु । द्विजंतुतप्तशंखादिलिंगांकिततनुर्नरः ॥ संभा-
ष्यरौरवंयातियावदिंद्राश्चतुर्दशेतिवृहन्नारदीयोक्तेः ॥शंखचक्राद्यंकनंचगीत
नृत्यादिकंतथा ॥ एकजातेरयंधर्मोनजातुस्याद्द्विजन्मनः । शंखचक्रेमृदायस्तु
कुर्यात्तप्तायसेनवा ॥ सशूद्रवद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥ यथाश्मशानजं
काष्ठमनर्हंसर्वकर्मसु ॥ तथाचक्रांकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितः (तथा) शिव
केशवयोरंकांछूलचक्रादिकान्द्विजः ॥ नधारयेतमतिमान्वैदिकेवर्त्मनिस्थि
तइतिविष्णुवाश्वलायनादिवचनात् । ऋग्वेदादिश्रुतीनामन्यार्थत्वादन्यश्रु ती
नांचासत्वात्॥ चक्रादिधारणंशूद्रविषयमित्यूचुः । नृत्यंचोदरार्थंनिषिद्धमिति
श्रीधरस्वामीयद्यपि निषेधस्यप्राप्तिसापेक्षत्वा द्विधिंविनाचतदयोगादुपजीव्य
विरोधेननतौपशीकरोतीतिवद्विकल्पोयुक्तस्तथापिएकजातेरयंधर्म इत्यनेनस
मानयवाक्यानामुपसंहारात्द्विजातिनिषेधोनित्यानुवादइतितदाशयः । अत्रशि
ष्टाचारएवसंकटपाशनिःसरणस्थानिरितिसंक्षेपः (आषाढपौर्णमास्यांकोकि
लाव्रतमुक्तंहेमाद्रौभविष्ये)आषाढपौर्णमास्यांतुसंध्याकालेह्युपस्थिते ॥ संकल्प
येन्मासमेकंश्रावणेप्रत्यहंह्यहम् ॥ स्नानंकरिष्येनियताब्रह्मचर्येस्थितासती । भो

ष्यामिनक्तं भूशय्यंकरिष्येप्राणिनांदयामिति ॥ अस्यनक्तव्रतत्वात्सायाह्नव्या पिनीग्राह्या (अत्रैवशिवशयनोत्सवउक्तोहेमाद्रौवामनपुराणे) पौर्णमास्या मुमानाथःस्वपतेचर्मसंस्तरे॥वैय्याघ्रे चजटाभारंसमुद्ग्रंथ्याहिवर्मणा॥मदनरत्ने प्येवम् ॥ इयंचप्रदोषव्यापिनी । अत्रैवव्यासपूजोक्ता।तत्रत्रिमुहूर्ताचेत्परैवेति संन्यासपद्धतौत्रिमुहूर्ताधिकंग्राह्यंपर्वक्षौरप्रणामयोरितिवचनात् ।

इतिश्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौआषाढःसमाप्तः ॥

कर्कसंक्रांतौपूर्वत्रिंशद्दंडाःपुण्यकालः । सूर्योदयोत्तरंसंक्रमेतुपरतएवपुण्यं रात्रौतुनिशीथात्प्राक्परतश्चसंक्रमेऽपरार्के हेमाद्यनंतभट्टादिमतेपूर्वोत्तरदिन योःपंचनाड्यःपुण्यकालः । धनुर्मीनावतिक्रम्यकन्यांचमिथुनंतथा ॥ पूर्वापर विभागेनरात्रौसंक्रमतेरविः ॥ दिनांतेपंचनाड्यस्तुतदापुण्यतमाःस्मृताः ॥ उदये पितथापंचदैवेपित्र्येचकर्मणीतिस्कांदोक्तेः ॥ पूर्वापरविभागेनेतिमकरकर्क भिन्नसंक्रांतिपरम् (वक्ष्यमाणवचोविरोधादित्युक्तंमदनरत्नेतेनायमर्थः) रा त्रौपूर्वभागेमकरेउदयेपंचनाड्यःपुण्यकालः । रात्रावपरभागेकर्केदिनांतेपंच नाड्यःपुण्यकालः । विषुवतोस्तुपूर्वदिने पंचापरदिनेचपंचेतिवाक्यांतरानुरो धात्तेनहेमाद्रिमाधवयोःसर्ववचनानांचाविरोधः । माधवमतेत्वर्धरात्रे तदूर्ध्वंवा संक्रांतौदक्षिणायनेपूर्वमेवदिनंग्राह्यम् । यावन्नोदयतेरविरितिवृद्धगार्ग्योक्तेः मिथुनात्कर्कसंक्रांतिर्यदिस्यादंशुमालिनः ॥ प्रभातेवानिशीथेवातदापुण्यंतुपू र्वतइति ॥ भविष्योक्तेश्चपूर्वदिनएवपुण्यंदाक्षिणात्यास्त्वेतदेवाद्रियंते । अत्र रात्रावपिस्नानादिभवतीत्युक्तंप्राक् । अत्रदानोपवासादिपूर्ववमुक्तम् । तथाकर्के केशादिकर्तनंनिषिद्धम्।कुंभेक*कर्टकेवापिकन्यायांकार्मुकेरवौ ॥ रोमखंडंगृह

* यत्तुकुंभेककर्टकंइतिवपनकर्तनसाधारण्य निषेधकंतद्गृहस्थपरादिवब्रह्मचर्यादिकंपितृपदाज्जीव त्पितृकंनास्कंदतेइतिकेचित् ॥ परेतुपुनरुपरतेषुलक्षणापत्याऽविशेषणाप्रयोगाच्चतमप्यस्कांदतेइत्याहुःतंच यमपदस्वारस्याभावः ॥ धनुःकुंभौद्विधाकृत्वापूर्वभागंपरित्यजेत् ॥ कर्कटस्यांतिमंभागंकन्यांचसकलांत्य जेदितिजगदुर्व्यवस्थांकेचित्स्मृतिकाराः ॥

स्थस्यपितॄन्प्राशयतेऽयमिति ॥ सुमंतुवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः । अथनदीनांरजोदोषः (हेमाद्रावत्रिः) सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः ॥ नस्नानादीनिकर्माणितासुकुर्वीतमानवः॥ इदंचक्षुद्रनदीषु । सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः॥तासुस्नानंनकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाइति । व्याघ्रोक्तेः । मात्स्येत्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् । यावन्नोदेतिभगवान्दक्षिणाशाविभूषणः ॥ तावद्रजोमहानद्यःकरतोयाः प्रकीर्तिताः ॥ करतोयाअल्पतोयः (तथाकात्यायनः)याःशोषमुपगच्छंतिग्रीष्मेकुसरितोभुवि ॥ तासुप्रावृषिनस्नायादपूर्णेदशवासरे ॥ इदंचापदि (स्मृतिसंग्रहे) धनुःसहस्राण्यष्टौतुगतिर्यासांनविद्यते ॥ नतानदीशब्दवहागर्तास्ताःपरिकीर्तिताः (महानदीषुतुभविष्येउक्तम्) आदौतुकर्कटेदेविमहानद्योरजस्वलाः॥ त्रिदिनंचचतुर्थेह्निशुद्धास्युर्जाह्नवीयथा (महानद्यश्चब्राह्मे) गोदावरीभीमरथीतुंगभद्राचवेणिका ॥ तापीपयोष्णीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः ॥ भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती ॥ विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्योत्तरसंस्थिताः ॥ द्वादशैतामहानद्योदेवर्षिक्षेत्रसंभवाः॥ मदनरत्नेपुराणांतरे)महानद्योदेविकाचकावेरीवंजरातथा॥रजसातुप्रदुष्टाःस्युःकर्कटादौत्र्यहंनृप (कात्यायनः) कर्कटादौरजोदुष्टागोमतीवासरत्रयम् ॥ चंद्रभागासतीसिंधुःशरयूनर्मदातथा ॥ इदंगंगाद्यतिरिक्तविषयम् । गंगाचयमुनाचैवप्लक्षजातासरस्वती ॥ रजसानाभिभूयंतेयेचान्येनदसंज्ञिताः॥ शोणसिंधुर्हिरण्याख्याःकोकलोहितघर्घराः ॥ शतद्रूश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः ॥ इतिदेवलोक्तेः (यत्तु) प्रथमंकर्कटेदेवित्र्यहंगंगारजस्वलेत्यादिवचनंतज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगंगापरमितिमदनरत्ने । अन्येत्वंतर्गतरजोविषयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्यायमुनाचसरस्वती ॥ अंतर्गतरजोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइतिनिगमोक्तेःतीरवासिनांतुरजोदोषोनास्ति । नतुतत्तीरवासिनामितिनिगमोक्तेः रजोदुष्टमपिजलंगंगाजलयोगेपावनम् । गंगांभसासमायोगाद्दुष्टमप्यंबुपावनमिति मात्स्योक्तेः (नूतनकूपादौतुयोगयाज्ञवल्क्यः)अजागावोमहिष्यश्चब्राह्मणीचप्रसूतिका॥भूमेर्नवोदकंचैवदशरात्रेणशुद्ध्यतीति(क्वचित्त्वदोषमाहव्याघ्रपादः)

अभावेकूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ॥ रजोदुष्टेपिपयसिग्रामभोगोनदुष्यति (गौडास्तु) अन्येनापिसमुत्धृतइतिद्वितीयपादेपाठः । तेनोधृतेनदोषः । तथाच तासुस्नानंतेतिप्रागुक्तमित्याहुः (वशिष्ठोपि) उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैव चचंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यतइत्यलंविस्तरेण । श्रावणशुक्लतृतीयामधुस्रवाख्यागुर्जरेषुप्रसिद्धा ॥ सापरयुताग्राह्येतिदिवोदासः । श्रावणशुक्लचतुर्थीपूर्वयुतामातृविद्धागणेश्वरइत्यादिवचनात् । श्रावणशुक्लपंचमीनागपूजादौपरैवेतिसामान्यनिर्णयेउक्तम् (चमत्कारचिंतामणौ) पंचमीनागपूजायांकार्याषष्ठीसमन्विता ॥ तस्यांतुतुषितानागाइतरासचतुर्थिकेति ॥ श्रावणेपंचमीशुक्लासंप्रोक्तानागपंचमी ॥ तांपरित्यज्यपंचम्यः चतुर्थीसहिताहिताइतिमदनरत्नेभिधानाच्च । तेनपरैवेति (अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये) श्रावणेमासिपंचम्यांशुक्लपक्षेनराधिप ॥ द्वारस्योभयतोलेख्यागोमयेनविषोल्बणाः ॥ पूजयेद्विधिवद्वीरदधिदूर्वांकुरैःकुशैः ॥ गंधपुष्पोपहारैश्चब्राह्मणानांचतर्पणैः ॥ येतस्यांपूजयंतीहनागान्भक्तिपुरःसराः ॥ नतेषांसर्वतोवीरभयंभवतिकुत्रचिदिति ॥ श्रावणशुक्लद्वादश्यांदधिव्रतंप्रागुक्तम् । तक्रादीनांत्वनिषेधः । तत्रदधिव्यवहाराभावादितिवक्ष्यते (अत्रैवविष्णोःपवित्रारोपणमुक्तंहेमाद्रौविष्णुरहस्ये) श्रावणस्यसितेपक्षेकर्कटस्थेदिवाकरे ॥ द्वादश्यांवासुदेवायपवित्रारोपणंस्मृतम् ॥ द्वादश्यांश्रवणेवापिपंचम्यामथवाद्विज ॥ आनुकूल्येषुकर्तव्यंपंचदश्यामथापिवेति (शिवेतुतत्रैवकालोत्तरे) आषाढांतेचतुर्दश्यांनभस्यनभसोस्तथा ॥ अष्टम्यांचचतुर्दश्यांपक्षयोरुभयोःसममिति अन्यदेवतानांतुवक्ष्यते (अधिवासनंतुदीपिकायाम्) गोदोहांतरितेकालेपूर्वेद्युर्वाधिवासनमिति (गौणकालोरामार्चनचंद्रिकायाम्) पवित्रारोपणंविघ्नाच्छ्रावणेनभवेद्यदिकार्त्तिक्यवधिशुक्लास्ते कर्तव्यमितिनारदः ॥ हेमरौप्यताम्रक्षौमैःसूत्रैःकौशेय पद्मजैः ॥ कुशैःकाशैश्चकार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्तितैःशुभैः ॥ कृत्वात्रिगुणितंसूत्रंत्रिगुणीकृत्यशोधयेत् तत्रोत्तमंपवित्रंतुषष्ट्यासहशतैस्त्रिभिः ॥ सप्तत्यासहितंद्वाभ्यांशताभ्यांमध्यमं स्मृतम् ॥ साशीतिनाशतेनैवकनिष्ठंतत्समाचरेत् ॥ साधारणपवित्राणित्रिभिः

सूत्रैः समाचरेत् ॥ उत्तमंतु शतग्रंथिपंचाशद्ग्रंथिमध्यमम् ॥ कनिष्ठंतु पवित्रंस्यात्त्रय स्त्रिंशद्ग्रंथिशोभनम् ॥ षट्त्रिंशच्चचतुर्विंशतद्द्वादशेतिचकेचन ॥ चतुर्विंशाद्वाद शाष्टावित्येकेमुनयोविदुः ॥ हेमाद्रौविष्णुरहस्येत्वन्यथोक्तम् । अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपंचाशदेववा ॥ सप्तविंशतिरेवाथज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥ अथमंनाभि मात्रंस्यादूरुमात्रंद्वितीयकम् ॥ प्रलंबतोजानुमात्रंप्रतिमायांनिगद्यते (शिवपवि त्रंतुतत्रैवशैवागमे) एकाशीत्यथवासूत्रैस्त्रिंशतावाष्टयुक्तया ॥ पंचाशतावा कर्त्तव्यंतुल्यग्रंथ्यंतरालकम् ॥ द्वादशांगुलमानानिव्यासादष्टांगुलानिवा ॥ लिं गविस्तारमानानिचतुरंगुलकानिचेति (अधिकारिणोपितत्रैवविष्णुरहस्ये) ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यस्तथास्त्रीशूद्रएवच ॥ स्वधर्मावस्थिताःसर्वेभक्त्याकुर्युः पवित्रकम् (तथा) अतोदेवेतिमंत्रेणद्विजोविष्णोर्निवेदयेत् ॥ शूद्रस्यमूलमंत्रो वायेनवापूजयेद्धरिम् ॥ एतच्चनित्यम् । नकरोतिविधानेनपवित्रारोपणंतुयः ॥ तस्यसांवत्सरीपूजानिष्फलामुनिसत्तम ॥ तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपराय णैः वर्षेवर्षेप्रकर्तव्यंपवित्रारोपणंहरेरितितत्रैवोक्तेः (देवताविशेषेतिथयोपि तत्रैव) धनदश्चश्रमागौरीगणेशःसोमराड्गुहः ॥ भास्करश्चचंडिकांबाचवासुकि श्चतथर्षयः । चक्रपाणिर्ह्यनंगश्चशिवोब्रह्मातथैवच ॥ प्रतिपत्प्रभृतिह्येताः पूज्यास्तिथिषुदेवताः ॥ यथोक्ताःशुक्लपक्षेतुतिथयःश्रावणस्यचेति (तथाहेमा द्रौकालोत्तरे) चतुर्दश्यामथाष्टम्यांसर्वसाधारणंतुतदिति (तत्प्रकारस्तुरामार्च नचंद्रिकायाम् । यथा) ततस्तानिपवित्राणिवैणवेपटलेशुभे ॥ संस्थाप्यशुचि वस्त्रेणपिधायपुरतोन्यसेत् ॥ अरत्निसंमितांवेणींकुर्यात्षट्त्रिंशतांकुशैः ॥ क्रि यालोपविघातार्थंयत्त्वयाविहितंप्रभो ॥ मयैतत्क्रियतेदेवतवतुष्ट्यैपवित्रकम् ॥ नमेविघ्नोभवेद्देवकुरुनाथदयांमयि ॥ सर्वथासर्वदाविष्णोममत्वंपरमागतिः ॥ उपवासेनदेवत्वांतोषयामिजगत्पते ॥ कामक्रोधादयोप्येतेनमेस्युर्व्रतघातकाः ॥ अद्यप्रभृतिदेवेशयावद्वैशेषिकंदिनम् ॥ तावद्रक्षात्वयाकार्यासर्वस्यास्यनमोस्तु ते॥ इतिदेवंसंप्रार्थ्यकुंभं संस्थाप्यतत्रवंशपात्रे । ओं सांवत्सरस्ययागस्यपवित्री करणायभो ॥ विष्णुलोकात्पवित्राद्यआगच्छेहनमोस्तुते ॥ अनेनमूलेनचावा

ह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषुविष्णु ब्रह्मरुद्रान्सत्त्वरजस्तमां सिवेदत्रयंवनमालायांप्र-
कृतिंचावाह्यत्रिसूत्र्यांब्रह्मविष्णुरुद्रान् ग्रंथिषुक्रियापौरुषीवीराविजयाईशाश्च
पराजितामनोन्मनीजयाभद्रामुक्तिश्चेत्यावाह्यसंपूज्य। ओं संवत्सरकृतार्चाया
संपूर्णफलदोपियत्॥ पवित्रारोपणायैतत्कुरुकंधरतेनमः॥ विष्णुतेजोद्भवंर
म्यंसर्वपातकनाशनम्॥ सर्वकामप्रदंदेवतवांगेधारयाम्यहमितिदेवकरेमंगलसू
त्रंबद्ध्वादेवंसंपूज्यनिमंत्रयेत्। आमंत्रितोसिदेवेशपुराणपुरुषोत्तम॥ प्रातस्त्वां
पूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव॥ क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह॥
प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभवतेनमः॥ निवेदयाम्यहंतुभ्यंप्रातरेतत्पवित्र
कम्॥ सर्वथासर्वदाविष्णोनमस्तेस्तुप्रसीदमे॥ ततःपुष्पांजलिंदत्वारात्रौजाग
रणंकुर्यादितिअधिवासनम्॥ प्रातर्नित्यपूजांकृत्वागंधदूर्वाक्षतयुतंपवित्रमादाय
ओंदेवदेव नमस्तुभ्यंगृहाणेदंपवित्रकम्॥ पवित्रीकरणार्थायवर्षपूजाफल
प्रदम्॥ पवित्रकंकुरुष्वाद्ययन्मयादुष्कृतंकृतम्॥ शुद्धोभवाम्यहंदेवत्वत्प्रसादा
न्महेश्वर॥ मूलसंपुटितेनानेनदत्वांगदेवताभ्योनाम्नासमर्प्यमहानैवेद्यंदत्वानी
राजयमणिविद्रुममालाभिरित्यादिभिर्दमनारोपणोक्तमंत्रैः प्रार्थयित्वागुरवेब्रा
ह्मणेभ्यश्चदत्वास्वयंधारयेत्(तथा)मासंपक्षमहोरात्रंत्रिरात्रंधारयेत्तथा।देवेतंसू
त्रसंदर्भंदेशकालविवक्षया(अकरणेतुतत्रैव) पवित्रारोपणंकालेनकरोतिकथंच
नतदायुतंजपेन्मंत्रंस्तोत्रंवापिसमाहितइत्युक्तम्। इतिपवित्रारोपः। श्रावणशुक्ल
चतुर्दशीपूर्वयुताग्राह्या॥ अत्रवक्तव्योविशेषप्रचैत्रचतुर्दश्यामुक्तः अथोपाकर्म
(तत्रबह्वृचानांप्रयोगपारिजातेशौनकः) अथातःश्रावणेमासेश्रवणर्क्षयुतेदिने
श्रावण्यांश्रावणेमासिपंचम्यांहस्तसंयुते॥ दिवसेविदधीतैतदुपाकर्मयथोदित
म्॥ अध्यायोपाकृतिंकुर्यात्तत्रोपासनवह्निनेति॥ अत्रपौर्णमास्युपसंहारन्या
येनयजुर्वेदिपरेतिहेमाद्रिः। अत्रहस्तयुक्तापंचम्युक्ता।(कारिकापि) तन्मासेह
स्तयुक्तायांपंचम्यांवातदिष्यतइतिकेवलपंचम्यांहस्तयुतेन्यस्मिन्दिनेइति तु हे
माद्रिः। उपासनवह्निनेतितुकर्मद्वयमिदंकेचिल्लौकिकाग्नौप्रकुर्वतइति। कारि
कोक्तलौकिकाग्निनाविकल्पते। तत्राध्याप्यैरन्वारब्धइतिसूत्रात्। शंखाख्य

त्वेतदधिकारिकस्याचार्याग्नौनान्यस्याग्नावन्यो जुहुयादितिनिषेधाल्लौकि
कएव। तदभावेतुस्मार्तइतिनिर्णयः(यद्यपिदीपिकायाम्) वेदोपाकृतिरोषधिप्र
जननेपक्षेसितेश्रावणेइतिशुक्लपक्षोपिसर्वेषांमुख्यकालत्वेनोक्तः। वक्ष्यमाण
गार्ग्यवचनेनछंदोगानांप्रतिविहितस्यतस्याविरोधिनःसर्वान्प्रतिप्रवृत्तिश्च। त
थापिश्रावणमाससंबंधस्यसूत्रोक्तत्वात्। कृष्णपक्षेपिकार्यमितिवृद्धाः। तथाच
सूत्रम्। अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनांप्रादुर्भावेश्रवणेनश्रावणस्यपंचम्यां
हस्तेनवा। अत्रश्रवणोमुख्योन्येगौणाः (तस्याहर्द्वययोगेहेमाद्रौव्यासः) धनि
ष्ठासंयुतंकुर्याच्छ्रावणंकर्मयद्भवेत्॥ तत्कर्मसकलंज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम्॥
श्रवणेनतुयत्कर्मह्युत्तराषाढसंयुतम्॥ संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेवनश्यती
ति (गार्ग्योपि) उदयव्यापिनीत्वेवविष्णवर्क्षेचंद्रिकाद्वयम्॥ तत्कर्मसकलंज्ञे
यंतस्यपुण्यंत्वनंतकम्॥ इतिपूर्वेद्युरुत्तराषाढयोगेपरेद्युः। श्रवणाभावेघटिका
द्वयन्यूनेवापंचम्यादौकार्यम्। नतुपूर्वविद्धायांसंगवमात्रे। अपवादाभावात्॥
किंच। परेद्युःसंगवास्पर्शेनिषिद्धपूर्वाग्रहणेकिंमानम्। संगववाक्यंश्रवणवाक्यं
चेतिचेत्। तर्हिव्रीहिवाक्यदध्यक्तवाक्याच्चमाषमिश्रणमप्युपादानंस्यादि
तिमहत्पांडित्यंनिषेधानुप्रवेशान्नैरपेक्ष्यबाधानेतिचेत्। इहापितुल्यम्। एतेन
पर्वाप्यौदयिकंव्याख्यातंनिषेधानुप्रवेशस्योभयत्रतुल्यत्वात् (श्रवणयुतदिनेसं
क्रांत्यादौतु) उपाकर्मनकुर्वीतक्रमात्सामयजुर्विदः॥ ग्रहसंक्रांतियुक्तेषुहस्तश्र
वणपर्वस्विति॥ हेमाद्रौनिषेधात्पंचम्यादयोग्राह्याः (मदनरत्नेपि)यदिस्या
च्छ्रावणंपर्वग्रहसंक्रांतिदूषितम्॥ स्यादुपाकरणंशुक्लपंचम्यांश्रावणस्यतु (स्मृ
तिमहार्णवे) संक्रांतिग्रहणंवापियदिपर्वणिजायते॥ तन्मासेहस्तयुक्तायांपं
चम्यांवातदिष्यते (तत्रापिप्रयोगपारिजातेवृद्धमनुकात्यायनौ)अर्धरात्रादधस्ता
च्चेत्संक्रांतिग्रहणंतदा॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषकृदिति (मदनरत्नेगा
र्ग्योपि) यद्यर्धरात्रादर्वाक्तुग्रहःसंक्रमएवच॥ नोपाकर्मतदाकुर्याच्छ्रावण्यां
श्रवणेपिवा॥ एतेनग्रहणसंक्रांतिकालेश्रवणसत्त्वेएवनिषेधोनान्यथेतिमूर्ख
शंकापरास्ता। ग्रहविशिष्टानांहस्तश्रवणपर्वणांप्रत्येकंनिषेधेतद्युतोपाकर्मनि

षेधेचविशिष्टोहिशेषवाक्यभेदात् । पंचम्यांसंक्रांतौनिषेधाभावापत्तेश्चतेनार्ध
रात्रात्पूर्वंग्रहसंक्रमसत्त्वएवोपाकर्मनिषेधोनतद्योगएव (यत्तु) प्रतिपन्मिश्रिते
नैवनोत्तराषाढसंयुते ॥ श्रवणेश्रावणंकुर्युर्ग्रहसंक्रांतिवर्जितइति॥ प्रतिपन्मिश्रनि
षेधकंवचनंतन्निर्मूलम्।अत्रच। वेदोपाकरणेप्राप्तेकुलीरेसंस्थितेरवौ ॥ उपाक
र्मनकर्त्तव्यंकर्तव्यंसिंहयुक्तकेइतिवचनंदेशांतरविषयम्। नर्मदोत्तरभागेतुकर्त्तव्यं
सिंहयुक्तके ॥ कर्कटेसंस्थितेभानावुपाकुर्यात्तुदक्षिणाइति । बृहस्पतिवचना
दितिप्रयोगपारिजातेनोक्तम् । पराशरमाधवीयेप्येवम्। सामगानांसिंहस्थरवावु
क्तेस्तद्विषयइदंपुरोडाशचतुर्धाकरणवदुपसंह्रियते । तेषामेवदेशव्यवस्थानतुब
ह्वृचादिपरम्। तेषांसूत्रेचांद्रश्रावणोक्तेः। सौरेपंचम्ययोगादितितुवयंपश्याम
(यत्तुकालादर्शे) अध्यायानामुपाकर्मश्रावण्यांतैत्तिरीयकाः ॥ बह्वृचाःश्रव
णेकुर्युःसिंहस्थोर्कोभवेद्यदि ॥ सहस्तशुक्लपंचम्यांवातद्ग्रहणसंक्रमे ॥असिंहा
र्केपौष्ठपद्यांश्रवणेनव्यवस्थयेति॥ तन्मूलालेखनाच्चिंत्यम्।श्रावणस्यानुद्गमा
देतुबह्वृचपरिशिष्टे। अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासेतुनभवंतिचेत्॥तदाभाद्रपदेमा
सिश्रवणेनतदिष्यतइति॥ तत्राप्युद्गमेतुकुर्यादेवंतद्वार्षिकमित्याचक्षतइतिसूत्रा
त्। वर्षतौभयंवार्षिकम् एतच्चशुक्रास्तादावपिकार्यम्। उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्र
दमनार्पणमितिदमनारोपेलिखितवचनात्। नित्येनैमित्तिकेजप्येहोमेयज्ञक्रिया
सुच॥उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोनविद्यतइति॥प्रयोगपारिजातेसंग्रहोक्तेः । प
र्वणिग्रहणेसति पूर्वत्रिरात्रादिवेधाभावंवक्तुमिदंतेनपर्वणिग्रहणेपिचतुर्दश्यां
श्रवणेकार्यमितिहेमाद्रिः।अस्तेप्रथमारंभस्तुनभवति। गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये
वावार्द्धकेपिवा॥तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषुद्विजे ॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृ
तंकर्मविनाशकृदिति ॥ तत्रैवकश्यपोक्तेः (अत्रप्रथमारंभे वृद्धिश्राद्धंकुर्यादि
तिनारायणवृत्तौ । एतच्चाधिमासेनकार्यम्) उपाकर्मतथोत्सर्गःप्रसवाहोत्सवा
ष्टकाः।मासवृद्धौपरेकार्यावर्जयित्वातुपैतृकमितिज्योतिःपराशरोक्तेःउत्कर्षः
कालवृद्धौस्यादुपाकर्मादिकर्मणि ॥ अभिषेकादिवृद्धौनांनतूत्कर्षोयुगादिष्वि
तिकात्यायनोक्तेश्च (यत्तु) उपाकर्मणिचोत्सर्गेह्येतदिष्टंवृषादितइतिऋष्य

स्पष्टवचनंतत्सामगविषयम् । तेषांसिंहार्कएवोक्तेः । एतच्चापराह्णेकार्यम् । उपाकर्मापराह्णेस्यादुत्सर्गःप्रातरेवहीति । अध्यायानामुपाकर्मकुर्यात्कालेपराह्णके ॥ पूर्वाह्णेतुविसर्गःस्यादितिवेदविदोविदुरितिचहेमाद्रौगोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु । भवेदुपाकृतिःपौर्णमास्यांपूर्वाह्णएवत्विति प्रचेतसोवचनात् । पूर्ववाक्यंसामगविषयम् । तेषामपराह्णएवोक्तेरित्यनुपदंवक्ष्यते (दीपिकापि) अस्यतुविधेःपूर्वाह्णकालःस्मृतइति । याजुषास्तुपर्वणिकुर्युः । तच्चापस्तंबैरौदयिकंग्राह्यमन्यैस्तुपूर्वम् । पर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणेतैत्तिरीयकाः॥ बह्वृचाःश्रवणेकुर्युर्ग्रहसंक्रांतिवर्जितइति ॥ गार्ग्योक्तेः । संप्राप्तेश्रावणस्यांतुपौर्णमास्यां दिवोदये । स्नानंकुर्वीतमतिमान्श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ इति ॥ गार्ग्योक्तेः । संप्राप्नवांच्छुतीर्ब्रह्मापर्वण्यौदयिकेपुनः॥अतोभूतदिनेतस्मिन्नोपाकरणमिष्यतइतिकालिकापुराणाच्च॥ अथचेद्धोमसंयुक्तेपर्वणिस्यादुपाक्रिया ॥ दुःखशोकामयग्रस्ताराष्ट्रे तस्मिन्द्विजातयइति ॥ मदनरत्नेहेमाद्रौगार्ग्येणादोषोक्तेः(अत्रगिंगाभट्टीयेविशेषः) श्रवणाःश्रावणांपर्वसंगवस्पृग्यदाभवेत्॥ तदैवौदयिकंकार्यंनान्यदौदयिकंभवेत् (पराशरमाधवीयेपिगार्ग्यः)श्रावणीपौर्णमासीतुसंगवात्परतोयदि॥ तदैवौदयिकीग्राह्यानान्यदौदयिकीभवेत्(कर्मकालमाहकालादर्शेनिगमः) श्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांवाप्रतिपत्प्रमुहूर्तकैः॥ विद्धास्याच्छंदसांतत्रोपाकर्मोत्सर्जनंभवेत्॥ अत्रपौर्णमासीश्रवणाहस्तयोरुपलक्षणम् । तेनतावपिसंगवस्पृशौ । उदयेसंगवस्पर्शेश्रुतौपर्वणिचार्कभे ॥ कुर्युर्नभस्युपाकर्मऋग्यजुःसामगाःक्रमादितिपृथ्वीचन्द्रः । तेनोदयसंगवोभयव्यापिनीमुख्या । परेद्युःसंगवाभावेपूर्वेद्युरुभयाभावेचैकैकसत्त्वेपूर्वेद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकीकर्मपर्याप्ताग्राह्या । नपूर्वा। संगवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । नान्यदौदयिकीत्यस्यपूर्वविद्धापरत्वाभावात् । तेनभाद्रादौकालांतरेस्यान्नतुनिषिद्धेनहिव्रीह्यलाभेनिषिद्धमाषग्रहणंयुक्तम् । अतएवपरेद्युःसंगवव्याप्तौपूर्वविद्धानिषेधः । तदभावेतुनेतिसर्वव्यवस्थाप्ययुक्ताविधिवैषम्यात् । मासनिषेधेपितथापत्तेश्च । पूर्वविद्धावचनसत्त्वेहिसायुज्यते । एवंश्रवणोपिज्ञेयम् । तन्न । त्रिरावर्त्यघटिकाद्वयमितिपूर्वोक्तविरोधात् । तेनप्राशस्त्यमात्रपरमिदम् । तत्त्वंतु । एतच्छुद्धाधिकपरम् । तेनयथाग्नि

होमादौसायंप्रातः कालबाधेसामान्येजीवनावच्छिन्नकालेदर्शादौवानुष्ठानम् । यथावाव्रीह्यभावेश्यामाकाद्यभावेयागासिद्धौनिषिद्धवर्जद्रव्येण । तथात्रसंगवाभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिकेकालांतरेवानुष्ठानंनतुकदाचिन्निषिद्धे ॥ अपवादा भावेउत्सर्गस्यैवप्राप्तेः । कात्यायनादीनांतुदिनद्वयेपूर्वाह्णव्याप्तौएकदेशस्पर्शे वापूर्वैवेतिहेमाद्रिः(यदपि) श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी ॥ पूर्वविद्धाप्र कर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ ब्रह्मवैवर्ते । तद्ब्रह्मपवित्रश्रवणाकर्मादिदैव कर्मविषयमितिहेमाद्रिःअतएववचनात्कुलधर्मव्रतादावपिपूर्वैव । मदनरत्नेप्येव म् । मदनपारिजातेपिपूर्वविद्धायांश्रावण्यांवाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् (मद नरत्नेतु) पर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणींतैत्तिरीयकाइति ॥ वह्वृचपरिशिष्टात् । बह्वृचानप्रतिकर्मविधानार्थप्रवृत्तेः । तत्रतैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात्पूर्वोक्तका लिकापुराणादौसामान्यतः । औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेनबह्वृचानांश्रवण विधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् । तस्यचप्राप्त्यधीनत्वात् । प्राप्तिश्चयजु र्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थं । अयुक्त्यानुवादोवानतुविधायकंयेन विशेषविधिनोपसंहारःस्यात् । अनुवादत्वाल्लक्षणानदोषः । अन्यथात्वौदयि कपर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेनकर्तृविधौकर्तृविशिष्टंवा औदयिकपर्वविधौवाक्य भेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षयासर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेवपर्वेत्युक्त म् । तन्न । नतावत्परिशिष्टेबह्वृचान्प्रत्येवविधिः । धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वाष्ट्र ऋक्षसमन्वितमित्यादितदुदाहृतेएवपरिशिष्टेवेदांतरधर्मविधीनांदर्शनात् । ना प्यनुवादोयंकालिकापुराणात् । बह्वृचादीनामपितदापत्तेः । कुर्युरित्यस्यवि धित्वेनतस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादित्वाच । नचतैत्तिरीयकाणांगृह्येतद्वि धिरस्ति । येनानुवादःस्यात् । नचवाक्यभेदः । तैत्तिरीयकमात्रस्यकर्ममात्रस्यवा उद्देश्यत्वायोगेनहविरार्तिवदष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेतिवचोवत्यावविशिष्टस्योद्दे श्यत्वात् । अन्यथोत्तरार्धेबह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्याश्रवणस्यसर्वसाधार णयापत्तेः । तस्माद्धेमाद्रिमतमेवयुक्तमितिदिक् । इदंचाशौचानध्यापयेत् । आवसथ्येरनौअनध्यापयतोनाधिकारइतिकर्कःश्रावण्यामपिग्रहणादिदुष्टायां

कातीयभिन्नैःप्रौष्ठपद्यांकार्यम् । तैस्तुश्रावणपंचम्याम् । संक्रांतिर्ग्रहणंवापि पौर्णमास्यांयदाभवेत् ॥ उपाकृतिस्तुपंचम्यांकार्यावाजसनेयिभिरिति ॥ स्मृतिमहार्णवेवाजसनेयिग्रहणादितिहेमाद्रिः।इदंचसूत्रोक्तकालपरत्वात् । बह्वृचपरमपिसांख्यायनैस्तुहस्तेकार्यं । आपस्तंबैराथर्वणैश्चप्रौष्ठपद्याम् । यत्तुबौधायनः । श्रावण्यांपौर्णमास्यामाषाढ्यांवोपाकृत्येत्युक्तंतत्प्रौष्ठपद्यामापदोषे आषाढ्यांकार्यमित्येवमर्थम् । तच्छाखीयविषयंवा । सामगास्तुश्रावणेहस्तेकुर्युर्बह्वृचाः । श्रवणेचैवहस्तर्क्षेसामवेदिनइतिनिर्णयामृतेगोभिलोक्तः । सोप्युत्तरः । धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तंत्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितम् ॥ श्रावणांकर्मकुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाः ॥ इतिमदनरत्नपरिशिष्टोक्तेः(गार्ग्योपि) सिंहेरवौतुपुष्यर्क्षंपूर्वाह्णेविवरेबहिः ॥ छंदोगाःसिलिताःकुर्युरुत्सर्गंस्वस्वछंदसाम् । शुक्लपक्षेतुहस्तेन उपाकर्मापराह्णिकमिति ॥ अविवरेग्रहादिदोषहीने । विच्छेदितिपाठोज्ञानकृतः । पुष्यर्क्षेपूर्वाह्णेउत्सर्गः । अपराह्णिकमुपाकर्मेत्यन्वयः। अन्यस्तुविशेषः पूर्वमेवोक्तः (प्रयोगपारिजातेगोभिलः) उपाकर्मोत्सर्जनंचवनस्थानामपीष्यते धारणाध्ययनांगत्वात्गृहिणांब्रह्मचारिणाम् ॥ उत्सर्जनंचवेदानामुपाकरणकर्मच ॥ अकृत्वावेदजप्येनफलंनाप्नोतिमानवः ॥ सर्वथालोपेतुकृच्छ्रउपवासश्च। वेदोदितानांनित्यानामितिमनुनाभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गोपि । अथप्रसंगाद्वैदोत्सर्जनमुच्यते । तत्रपौषमासेरोहिण्यांतत्कृष्णाष्टम्यांवाकार्यं । पौषमासस्यरोहिण्यामष्टकायामथापिवा ॥ जलांतेछंदसांकुर्यादुत्सर्गंविधिवद्बहिरितियाज्ञवल्क्योक्तेः । श्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांचोपाकृतौक्रमेणपौषशुक्लप्रतिपदिवाकार्यम् । अर्धपंचमान्मासानधीयीतेतितेनैवोक्तेः । अर्धःपंचमोयेषुसार्धचतुरइत्यर्थः । यत्तुहारीतःअर्धपंचमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् । पंचार्धषष्ठान्वेतितदाषाढ्युपाकर्मविषयम् । बौधायनास्तु । पौष्यांमाघ्यांवाकुर्युः । पौष्यांमाघ्यांचोत्सृजेदितितत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तुतैष्यांकार्यंतैष्यांपौर्णमास्यांरोहिण्यांवाविरमेदितितत्सूत्रात्बह्वृचैस्तुमाघ्यांकार्यम् ।अध्यायोत्सर्जनंमाघ्यांपौर्णमास्यांविधीयतइतिकारिकोक्तेः। कातीयास्तुभाद्रपदेकुर्युः । उत्सर्गप्रचेतिनं

दादितिष्यांप्रौष्ठपदेवेतिकात्यायनोक्तेः। सामगास्तुसिंहार्केपुष्येकुर्युः । तथाच सिंहेरवौतिष्वितिगार्ग्यवचनंपूर्वमुक्तम् । सर्वैरुपाकर्मदिनेवाकार्यम्। पुष्येतूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेथवेतिहेमाद्रौखादिरगृह्योक्तेः। यदासिंहस्थेसूर्ये सतितन्मध्य हस्तनक्षत्रात्प्राक्पुष्यःकर्कस्थोभवति । तदातस्मिन्पुष्येउत्सर्गंकृत्वातदुत्तरह स्तेउपाकर्मसामगाःकुर्युः । मासेप्रौष्ठपदेहस्तात्पुष्यःपूर्वोभवेद्यदा ॥ तदाचश्राव णेकुर्यादुत्सर्गंछंदसांद्विजइतितत्रैवपरिशिष्टोक्तेः । अत्रद्वावपिसौरौमासौज्ञेयौ तेषांसौरस्यैवोक्तेः (अत्रविशेषमाहकार्ष्णाजिनिः) उपाकर्मणिचोत्सर्गे यथा कालंसमेत्यच ॥ ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वापूजयेत्तर्पयेत्ततइति ॥ उपाकर्मण्युत्सर्गेच त्रिरात्रम् । पक्षिणीमहोरात्रंवानध्यायइति । मिताक्षरायामुक्तम् । अत्रनदीनां रजोदोषोनास्ति । उपाकर्मणिचोत्सर्गेरजोदोषोनविद्यते ॥ इतिगार्ग्योक्तेः (अत्रैवरक्षाबंधनमुक्तम् हेमाद्रौभविष्ये) संप्राप्तेश्रावणस्यांते पौर्णमास्यांदिनोद ये ॥ स्नानंकुर्वीतमतिमान्श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ उपाकर्मादिकंप्रोक्तमृषीणां चैवतर्पणम् ॥ शूद्राणांमंत्ररहितंस्नानंदानंचशस्यते ॥ उपाकर्मणिकर्तव्यंऋषी णांचैवपूजनम्। ततोपराह्णसमयेरक्षापोटलिकांशुभाम् ॥ कारयेदक्षतैःशस्तैःसि द्धार्थैर्हेमभूषितैरिति ॥ अत्रोपाकर्मनित्यस्यपूर्णातिथौवार्षिकस्यानुवादोन तुविधिः । गौरवात्प्रयोगविधिभेदेचक्रमायोगाच्छूद्रादौतदयोगाच्च । तेनपरेद्यु रुपाकरणेपिपूर्वेद्युरपराह्णेतत्करणमसिद्धम् । इदंभद्रायांनकार्यम् । भद्रायांद्वे नकर्तव्येश्रावणीफाल्गुनीतथा॥ श्रावणीनृपतिंहंतिग्रामंदहतिफाल्गुनीतिसंग्र होक्तेः । तत्सत्त्वेतुरात्रावपितदंतेकुर्यादितिनिर्णयामृते । इदंप्रतिपद्युतायांन कार्यम् । नंदायांदर्शनेरक्षाबलिदानंदशासुच ॥ भद्रायांगोकुलक्रीडादेशनाशा यजायते ॥ इतिमदनरत्नेब्रह्मवैवर्तात्(भविष्ये) उपलिप्तेगृहमध्येदत्तचतुष्केन्य सेत्कुंभम्॥ पीठेतत्रोपविशेद्राजामात्यैःप्रचरुमुहूर्ते॥ तदनुपुरोधानृपतेरक्षांबध्नीत मंत्रेण॥ इदंरक्षाबंधनंनियतकालत्वात्। भद्रावर्ज्यंग्रहणादिनेपिकार्यंहोलिकावत्। ग्रहसंक्रांत्यादौरक्षानिषेधाभावात्सर्वेषामेववर्णानांसूतकंराहुदर्शने ॥ इतितत्का लीनकर्मपरमेवनत्वन्यत्र । अन्यथाहोलिकायांकागतिः । अतएव । नित्यनैमि

त्तिकेजप्येहोमयज्ञक्रियासुच॥उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोनविद्यतइति। नियत कालीनेतदभावइतिदिक्। उपाकर्मणातद्दिनभिन्नपरंतत्रतन्निषेधादित्युक्तंप्राक् (मंत्रस्तु)येनबद्धोबलीराजादानवेंद्रोमहाबलः ॥ तेनत्वामभिबध्नामिरक्षेमाचल माचल ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःशूद्रैरन्यैश्चमानवैः ॥ कर्तव्योरक्षिताचारोद्वि जान्संपूज्यशक्तितइति(अत्रैवहयग्रीवोत्पत्तिः। तदुक्तंकल्पतरौ) श्रावणांश्रव णेजातःपूर्वंहयशिराहरिः ॥ जगादसामवेदंतुसर्वकल्मषनाशनम् ॥ स्नात्वासं पूजयेत्तंतुशंखचक्रगदाधरम् ॥ अत्राश्वलायनेनश्रवणाकर्मोक्तम् । श्रावणांपौर्णा मास्यांश्रवणाकर्मेति। तत्रास्तमयव्योगिनीग्राह्या। अस्तमितेस्थालीपाकंश्रप यित्वेतिसूत्रात्। अतएवानिर्णीतदर्शप्रयोगांतःपातनियमात्तदंगैः प्रसंगसिद्धिरु क्ताह्लादर्शे। अन्यथापरेद्युःप्राप्तौकःप्रसंगः। प्रसंगस्य। याज्ञिकास्तुपौर्णिमा दर्शशब्दयोः पर्वात्यक्षणवदहोरात्रवाचित्वात्तत्रैवकर्मकालव्याप्तिर्ग्राह्येतिविद्ध त्तित्वाच्छेषपर्वच्छंति । श्रावणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्यश यनव्रतम् । तत्रचंद्रोदयव्यापिनी । दिनद्वयेतत्त्वेपरेतिनिर्णयामृते ॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौश्रावणमासः ॥

सिंहेपराःषोडशघटिकाःपुण्यकालः । अन्यतपूर्ववत(अत्रगोप्रसवेअद्भुतसागरे नारदः) भानौसिंहगतेचैवयस्यगौःसंप्रसूयते ॥ मरणंतस्यनिर्दिष्टंषड्भिर्मासैर्नसं शयः ॥ तत्रशांतिंप्रवक्ष्यामियेनसंपद्यतेशुभम् ॥ प्रसूतांतत्क्षणादेवतांगांविप्रा यदापयेत् ॥ ततोहोमंप्रकुर्वीतघृताक्तैराजसर्षपैः । आहुतीनांघृताक्तानामयुतंजुहु यात्ततः ॥ व्याहृतिभिश्चायंहोमः । सोपवासःप्रयत्नेन दद्याद्विप्रायदक्षिणामि ति ॥ तथा। सिंहराशौगतेसूर्येगोप्रसूतिर्यदाभवेत् । पौषेचमहिषीसूतेदिवैवाश्व तरीतथा ॥ तदानिष्टंभवेत्किंचित्तच्छांत्यैशांतिकंचरेत् ॥ अस्यवामेतिसूक्तेनतद्वि ष्णोरितिमंत्रतः ॥ जुहुयाच्चतिलाज्येनशतमष्टोत्तराधिकम् ॥ मृत्युंजयविधा नेनजुहुयाच्चतथायुतम् ॥ श्रीसूक्तेनततःस्नायाच्छांतिसूक्तेनवापुनः ॥ मध्यरा त्रेनिशीथेवायदागौःक्रंदतेसदा ॥ ग्रामेवास्वगृहेवापिशांतिकंपूर्ववद्धिशेत् ॥

एवंश्रावणेवडवाप्रसवोदिनेनिषिद्धः (तदुक्तमथर्ववेदिनांगार्ग्यपरिशिष्टे) माघेवु
षेचमहिषीश्रावणेवडवादिवा ॥ सिंहेगावःप्रसूयंतेस्वामिनोमृत्युदायकाइति ॥
अत्रतदुक्ताभृताख्याशांतिःकार्या । भाद्रकृष्णातृतीयाकज्जलीसंज्ञासापराग्राह्ये
तिदिवोदासीयेउक्तम् (वचनंतुहरितालिकाप्रकरणेवक्ष्यामः) भाद्रकृष्णाचतुर्थी
बहुलाख्यामध्यदेशेप्रसिद्धा । सासायाह्नव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वयेतत्त्वेपूर्वाग्रा
ह्या गौर्याश्चचतुर्थीवत्सधेनुपूजादुर्गार्चनंदुर्भरहोलिकेच ॥ वत्सस्यपूजांशिवरात्रि
रेताःपरान्वितांघ्नंतिनृपंसराष्ट्रमिति । दिवोदासीयेवचनात् । अत्रवत्सपूजायाः
पृथगुपादानात्धेनु पूजाशब्देनबहुलाख्यागृह्यतइति सम्यक्व्याचख्यौ । मदन
रत्नेप्येवम् । अत्रगोपूजायवान्नाशनंचतत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णाषष्ठीहलषष्ठीसास
प्तमीयुतेतिदिवोदासः । भाद्रकृष्णासप्तम्यांशीतलाव्रतम् । तत्रपूर्वाग्राह्येतिहेमाद्रौ
(अथजन्माष्टमी) साचकृष्णादिमासेनभाद्रपदकृष्णाष्टमी । तथाभाद्रपदेमासिकृ
ष्णाष्टम्यांकलौयुगे॥अष्टाविंशतिमेजातःकृष्णोसौदेवकीसुतइतिकल्पतरौब्राह्मो
क्तेः । अत्रेदंमाधवमतम् । अष्टमीद्वेधा । जन्माष्टमीजयंतीचेतितत्राद्याकेवलाष्ट
मीयेनकुर्वंतिजानन्तःकृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ॥ तेभवंतिनराःप्राज्ञव्यालाव्याघ्रा
श्चकाननइतिस्कांदात् । दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला ॥ रात्रियु
क्तांप्रकुर्वीतविशेषेणेंदुसंयुतामितिपुराणांतरात् ॥ श्रावणेबहुलेपक्षेकृष्णजन्माष्ट
मीव्रतम् ॥ नकरोतिनरोयस्तुभवतिक्रूरराक्षसइति ॥ भविष्योक्तेश्चकेवलाष्ट
म्याएवोपोष्यत्वावगतेःसैवरोहिणीयुक्ताजयंती॥कृष्णाष्टम्यांभवेद्यत्रकलैकारो
हिणीयदि ॥ जयंतीनामसाप्रोक्ताउपोष्यासाप्रयत्नतइति॥ वह्निपुराणात् । अष्ट
मीकृष्णपक्षस्यरोहिणीऋक्षसंयुता॥ भवेत्प्रौष्ठपदेमासिजयंतीनामसास्मृतेतिवि
ष्णुरहस्यादिकवचनाच्च । ज्योतिरादिवत्संज्ञयाकर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहो
रात्रंमुख्यः । निशीथमात्रेमध्यमः । दिवसादावधमः । अहोरात्रंतयोर्योगोह्यसंपू
र्णोभवेद्यदि॥मुहूर्तमप्यहोरात्रेयोगश्चेत्तामुपोषयेदितिवसिष्ठसंहितोक्तेः । अ
र्धरात्रेतुयोगोयंतारापत्युदयेसति॥नियतात्माशुचिःस्नातःपूजांतत्रप्रवर्तयेदिति
विष्णुधर्मोक्तेः । वासरेवानिशायांवायत्रस्वल्पापिरोहिणी ॥ विशेषेणनभो

मासेसैवोपोष्यामनीषिभिरिति पुराणांतराच्च । विशेषेणेतिश्रुतेर्भाद्रपदेपीद
म् । श्रावणेवानभस्येवेतिवक्ष्यमाणात् । गौडास्तुनिशीथ एवरोहिणीयो
गेजयंतीनान्यथेत्याहुः । तन्न । वासरेवानिशायांवेतिविरोधात् । योगविशे
षाद्गुणात्फलमित्यन्ये । तेप्यकरणेदोषश्रुतेरुपेक्ष्याः । तत्रजन्माष्टमीव्रतंनि
त्यंपूर्वोक्तवचनेषु । अकरणेनिंदाश्रुतेः । वर्षेवर्षेतुयानारीकृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
नकरोतिमहाप्राज्ञव्यालीभवतिकाननइतिस्कांदेवीप्सासुतेश्च । नकरोतिनरो
यस्त्वितिपूर्वमुक्तेरत्रस्त्रीलिंगमतंत्रम् । मदनरत्नेस्कांदेत्वत्रफलमप्युक्तम् । जन्मा
ष्टमीव्रतंयेवैप्रकुर्वंतिनरोत्तमाः ॥ कारयंत्यथवालोकान्लक्ष्मीस्तेषांसदास्थिरा
सिध्यंतिसर्वकार्याणिकृतेजन्माष्टमीव्रतमिति ॥ जयंतीव्रतंतुनित्यंकाम्यंच । म
हाजयार्थंकुरुतांजयंतींमुक्तयेनघ ॥ धर्ममर्थंचकामंचमोक्षंचमुनिपुंगव ॥ ददाति
वांछितानर्थान्येचान्येप्यतिदुर्लभाइतिस्कांदादौफलश्रुतेः । शूद्रान्नेनतुयत्पापंश
वहस्तस्यभोजने ॥ तत्पापंलभतेकुंतिजयंतीविमुखोनरः ॥ नकरोतियदाविष्णो
र्जयंतीसंभवंव्रतम् ॥ यमस्यवशमापन्नःसहतेनारकींव्यथामित्यकरणेनिंदाश्रु
तेश्च । यदाचपूर्वेद्युःपरेद्युर्वारोहिणीयोगस्तदाजन्माष्टमीजयंत्यामंतर्भूताज्ञेया
नतुजन्माष्टमीव्रतंपृथक्कार्यम् । विष्णुशृंखलवत् (तदुक्तंमाधवेनैव) यस्मिन्वर्षेज
यंत्याख्योयोगोजन्माष्टमीतदा ॥ अंतर्भूताजयंत्यांस्यादृक्षयोगप्रशस्ततइति ॥
मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमतेप्येवम् (हेमाद्रिस्तु) रोहिणीसंयुक्तोपोष्या
सर्वाघौघविनाशिनी ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वंकलयावायदाभवेत् ॥ जयंतीनामसा
प्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनीत्यग्निपुराणादर्धरात्रएवरोहिणीयोगस्यप्राशस्त्या
न्मुहूर्तमपिलभ्यतेत्यादीनांचार्धरात्रयोगेप्युपपत्तेर्नजयंतीव्रतंभिन्नम् । तत्त्वंतुहे
माद्रिमतेपिजयंतीव्रतंभिन्नमेव । उदयेचाष्टमीत्यस्यतेजयंतीपरत्वोक्तेः । किंच ।
रोहिण्यामर्धरात्रेचयदाकृष्णाष्टमीभवेत् ॥ तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्म
जमिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः । समायोगेतुरोहिण्यांनिशीथेराजसत्तम ॥ समजाय
तगोविंदोबालरूपीचतुर्भुजः ॥ तस्मात्तंपूजयेत्तत्रयथावित्तानुरूपतइति ॥ वह्नि
पुराणाच्चार्द्धरात्रस्यकर्मकालत्वमवसीयते । अतःकर्मणोयस्ययःकालइत्यादिव

चनात्पूर्व्वत्रैवप्राप्तेः । परदिनेसत्तोपिरोहिणीयोगस्यनप्रयोजकत्वं । अन्यथा बुधवारादेरपितत्त्वापत्तेः । किंच । जयंतीशब्दोरात्रिविशेषवचनः । अभिजिन्नामनक्षत्रंजयंतीनामशर्वरी ॥ मुहूर्त्तोविजयोनामयत्रजातोजनार्दनइति । ब्रह्मांडपुराणात् । तेनतद्योगिरोहिण्यांगौणत्वान्नव्रतभेदः । यत्तुवासरेवानिशायांवेतितत्कौमुतिकन्यायेननिशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थंपूर्वदिनेर्धरात्र योगाभावेप्राशस्त्यार्थं । यद्यपि । दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला ॥ रात्रियुक्तांप्रकुर्वीतविशेषेणें दुसंयुतामित्यनेनरोहिणीयोगाभावेर्धरात्रव्याप्तिर्ग्राह्यतोक्ता । तथापियस्मिन्नबर्षेजयंतीयोगोनास्तितत्रजयंतीव्रतलोपेप्राप्ते । अष्टमीमात्रेपिजयंतीव्रतंकार्यं । इत्येवंपरमितितदाशयःअत्रहिसत्रायापूर्वविश्वजितायजेत । एषामसंभवेकुर्यादिष्टिंवैश्वानरींद्विजइतिवद्रोहिणीयोगाभावेविधानात्तत कार्यापत्तिःस्यात् ॥ अतएवोक्तम् । जयंतीनामशर्वरीति । यच्च (स्कांदे) उदयेचाष्टमीकिंचिन्नवमीसकलायदि भवतेबुधसंयुक्ताप्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥ अपिवर्षशतेनापिलभ्यतेवायवानवेति (यच्चपाद्मे) प्रेतयोनिगतानांतुप्रेतत्वंनाशितंतुतैः । यैःकृताश्रावणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता ॥ किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविशेषतः किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेति ॥ तद्दानादिविषयम् ॥ उपवासाश्रवणादित्यनंतभट्टः । जयंतीपरमितिहेमाद्रिः । उदयेचंद्रोदयइतिकेचित् । तन्न । चंद्रोदयसत्त्वसंदेहान्नवमीसकलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेनपूर्वेद्युःसप्तमीवेधेपरदिनेसूर्योदयेघटिकापिग्राह्या । पूर्वविद्धाष्टमीतिपाद्मोक्तेः । इतियुक्तं । अतोनव्रतभेदोनाप्यंतर्भावइत्यचिवान् । गौडास्तु । नवमीक्षयपरमिदंवचनं । नवमीसकलायदीतिविशिष्टयोक्तेः । एतत्पूर्वदिनेजयंत्यभावपरमित्याहुःजयंत्यादिसर्वापवादोयमितिचूडामण्यादयः । वयंतुसत्यंव्रतभेदः । लोकास्तुजन्माष्टमीमेवानुतिष्ठंति ॥ नहिश्रावणेवानभस्येवारोहिणीसहिताष्टमीयदाकृष्णानरैर्लब्धासाजयंतीतिकीर्तिता ॥ श्रावणेनभवेद्योगोनभस्येतुभवेत्ध्रुवमितिमाधवीये ॥ वशिष्ठसंहितोक्तावपिभाद्रेजयंतीकेनापिक्रियते । अतःपूर्वेद्युरेवोपवासः । यद्वागुणात्फलं ॥ सप्तमेब्रह्मवर्चसकाममुपनयेदितिवदित्यन्ये । तन्न । नित्यत्वानुपपत्तेश्च

गौणमुख्ययोश्चांद्राभ्यामेकएवमासइत्यन्ये। तन्न। एकवाक्येउभयनिर्देशेवाशब्दद्व
याद्योगात् ॥ अतोजयंतीव्रतस्यापिनित्यत्वादुपवासद्वयंकार्यमितिब्रूमः अतएवहे
माद्रिमदनरत्नादौजन्माष्टमीव्रतंजयंतीव्रतंचभिन्नमुक्तम्। भिन्नकालत्वात्सर्वथाता
वदंतर्भावोनेतिसिद्धम् ॥ यद्यपिपूर्वापरावाल्पापिरोहिणीयुतैवकार्येतिग्रंथानांत
त्त्वंप्रतीयतेतदपिजयंतीपरमेव। इदंचकाम्यमेवेत्यनंतभट्टः तद्दूषणंहेमाद्रौज्ञेयं नि
त्यंकाम्यमितितुबहवः ननुयथाविष्णुशृंखलयोगेनश्रवणद्वादशीवामनजयंत्यादि
सर्वसिद्धिर्यथावैकादशीस्वल्पापिपरातथा ॥ कलाकाष्ठामुहूर्तापियदाकृष्णाष्ट
मीतिथिः ॥ नवम्यांसैवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहि ॥ इत्यादिवचनादर्धोदयादि
वद्योगाधिक्येफलाधिक्यात्परैवजन्माष्टमीयुक्तेतिचेत् ॥ वार्तामात्रंनहितत्रव्रत
भेदोद्वयोर्नित्यत्वंद्वयोरकरणेदोषोवाश्रुतः। इहत्वेतैस्त्रिभिर्हेतुभिः संज्ञाभेदाद्ध
र्मभेदात्कालभेदाच्चोपवासभेदः। स्पष्टएव। एकदैवतत्वाच्छ्रवणद्वादशीवन्नपार
णालोपदोषोपि ॥ तेनव्रतद्वयमेवयुक्तम् ॥ द्वयोरपिनित्यत्वात्केचित्तुत्रेतायां
द्वापरेचैवराजन्कृतयुगेतथा ॥ रोहिणीसहिताचेयंविद्वद्भिःसमुपोषिता ॥ अतः
परंमहीपालसंप्राप्तेतामसेकलौ। जन्मनावासुदेवस्यभविताव्रतमुत्तममिति हेमाद्रौव
ह्निपुराणात् ॥ कलौजन्माष्टमीव्रतमेवनजयंतीव्रतमित्याहुः। तन्न। तामसेक
लावित्युक्तेःपरमश्रेयोहेतोरस्यकलौप्रापणंदुर्लभत्वमुच्यते ॥ तेनकलौताम
सानकरिष्यंति। किंतुधन्याएवेत्यर्थः। अन्यथाशूद्राश्चब्राह्मणाचाराभविष्यंति
युगेकलौइत्यादौविधिकल्पनापत्तेः अत्रनिशीथवेधएवग्राह्यः। पूर्वोक्तवचनेषुत
स्यैवमुख्यकालत्वोक्तेः। अष्टमीशिवरात्रिश्चअर्धरात्रादधोयदि ॥ दृश्यतेघटि
कायासापूर्वविद्धाप्रकीर्तितेति। माधवीयेपुराणांतरात्। अर्धरात्रेतुरोहिण्यां
यदाकृष्णाष्टमीभवेत्॥तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्मजमितिभविष्योक्तेः
अष्टमीरोहिणीयुक्तानिश्यर्धेदृश्यतेयदि॥मुख्यकालइतिख्यातस्तत्रजातोहरिः
स्वयमिति ॥ वशिष्ठसंहितोक्तेश्च। तत्राष्टमीद्वेधारोहिणीरहितातद्युताच। अ
द्यापिचतुर्धा। पूर्वेद्युरेवनिशीथयोगिनीपरेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्चेति। तत्राद्य
योरसंदेहएवकर्मकालव्याप्तेः। जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच ॥ पूर्व

विद्धैवकर्त्तव्यातिथिभांतेचपारणमितिभृगूक्तेश्च । अस्मात्केवलरोहिणयुपवासोपिसिद्धः । अंत्ययोःपरैव । प्रातःसंकल्पकालव्याप्तेराधिक्यात् । वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमीतिब्रह्मवैवर्ताच्च । एवमंशतःसमव्याप्तावपिविषमव्याप्तौत्वाधिक्येननिर्णयः । रोहिणीयुतापिचतुर्धा । पूर्वेद्युरेवनिशीथेरोहिणीयुतापरेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्च । अत्राप्याद्ययोरसंदेहःकार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमीतिपाद्मोक्तेः । जयंत्यांपूर्वविद्धायामुपवासंसमाचरेदितिगारुडाच्च । सप्तमीसहिताष्टम्यांनिशीथेरोहिणीयदि ॥ भवितासाष्टमीपुण्यायावचंद्रदिवाकराविति ॥ वह्निपुराणाच्चद्वितीयेत्वसंदेहएवतृतीयपक्षेपरैव । वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी ॥ सऋक्षापिनकर्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमीतिब्रह्मवैवर्तात् । चतुर्थ्यापित्रेधा । पूर्वेद्युर्निशीथेष्टमीपरेह्निरोहिणीपरेह्न्यष्टमीपूर्वेह्निरोहिणी ॥ उभयेद्युरभयस्यनिशीथसंबंधोवेति । आद्येपरेद्युर्जयंतीयोगस्यसत्त्वात्परैवेतिमाधवः । तदुक्तंतेनैवयस्मिन्वर्षेजयंत्याख्ययोगोजन्माष्टमीतदा ॥ अंतर्भूताजयंत्यांस्यादृक्षयोगप्रशस्तितइति ॥ पूर्वविद्धाष्टमीयातुउदयेनवमीदिनेमुहूर्तमपिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत् ॥ कलाकाष्ठामुहूर्तापियदाकृष्णाष्टमीतिथिः नवम्यांसैवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहीतिपाद्मोक्तेश्च । हेमाद्रिस्त्वाह । अष्टम्याःप्राधान्यात्तस्याश्चपूर्वेद्युःकर्मकालव्याप्तित्वात्पूर्वैव । पाद्मंतुपूर्वेह्निनिशीथेष्टम्याभावेज्ञेयम् । अंतर्भावोक्तिस्तुसर्वसंग्रहणमात्रमिति । अन्येतुपूर्वविद्धाष्टमीवाक्येनजन्माष्टम्यांसूर्योदयेसप्तमीवेधनिषेधात् । कलाघटीमात्राप्यौदयिकीग्राह्या । कार्याविद्धापिसप्तम्येतिजयंतीपरम् । जयंत्यापूर्वविद्धायामुपवासंसमाचरेदित्येकवाक्यत्वात् । तत्रापिद्वयोर्नित्यत्वात्कालभेदाच्चोपवासद्वयंभवत्येव यदातुकेवलाष्टमीशुद्धाधिका ॥ तदात्यागहेतोःसप्तमीवेधस्याभावात्पूर्वैव । यदिवाविद्धन्यूनातदापरदिनेग्राह्यतिथेरभावात्पूर्वैव । एवंसर्वाण्यौदयिकवाक्यानिसप्तमीवेधपराणि । जन्माष्टमींपूर्वविद्धांसऋक्षांसकलामपि ॥ विहायनवमींशुद्धामुपोष्यव्रतमाचरेदितिव्यासोक्तेर्विद्धायाःक्षयेशुद्धनवम्यामुपवासः । दशमीवेधेनादश्युपवासवदित्याहुः । तेनिर्मूलत्वादुपेक्ष्याः । मुहूर्तमपिसंयुतेतिरोहिणी

योगेत्याद्युक्तेः । तिथ्यंतपारणावाक्यानांनिर्विषयत्वापत्तेः । नचज
यंतीपारणेगुणाधिक्यात्पारणैवेतिचेन्न । भृग्वाद्यैःपूर्वविद्धाष्टम्यामपितिथ्यं
तेपारणोक्तेः । तेनकलाकाष्ठेतिवाक्यांतरवशाज्जयंतीपरमेतत् । तत्त्वंतुअ
ष्टम्याःकर्मकालव्याप्तेः । दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला ॥ रात्रि
युक्तांप्रकुर्वीतविशेषेणेंदुसंयुतामिति ॥ पूर्वोक्तवाक्यैःरोहिणीयोगाभावेग्राह्य
त्वोक्तेर्वचनात् कर्मकालव्यापिनींत्यक्त्वा पूर्वापरावाल्पापि रोहिणीयुताग्रा
ह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानंतभट्टगौडमैथिलग्रंथादिष्वप्येवमिति । यु
क्तंतुउपवासद्वयंकार्यम् । द्वयोर्नित्यत्वादितितुवयम् । अंत्ययोःपरैव । सप्तमीसं
युताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंद्विजोत्तम ॥ प्राजापत्यंद्वितीयेऽह्नि मुहूर्तार्द्धंभवेद्यदि ॥ तदा
ष्टयामिकंपुण्यंप्रोक्तंव्यासादिभिःपुरेतिस्कांदात् । मुहूर्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासा
ष्टमीभवेत् ॥ किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेतिपाद्माच्चेतिदिक् ॥ निं
बादित्यवासकारस्तुजन्माष्टमीरामनवमी । शिवरात्र्यादौपूर्वेह्निकर्मकालीनां
तिथिंत्यक्त्वापिद्विमुहूर्तापरैवतिथिर्ग्राह्या । उदयव्यापिनीग्राह्याकुलेतिथिरुपो
षणे।निंबार्कोभगवान्येषांवांछितार्थफलप्रदइति । हेमाद्रौमात्स्योक्तमुक्तिसप्तमी
व्रतेभविष्योक्तेरित्याहुः । तन्न । यदिद्वितीयेदिवसेतुऋक्षतिथ्योर्युतिःस्यात्न
तदोपवासः । पूर्वंप्रकुर्याद्दिवसेद्वितीयेदिनेप्रभक्तोथ तदाव्रतार्थमितिमात्स्यवा
क्येनतत्रैवउपसंहारात्सर्वार्थत्वेनमानाभावात् । ऋक्षतिथ्योर्हस्तसप्तम्योः । अ
न्यथाऋषिपंचम्यादौतदापत्तिः । शिष्टाचारान्नेतिचेत् । नतस्यन्यायवचोविरो
धेनहेयत्वात् (इदानींकापिनिंबार्कोपासनाभावाच्चेतिसंक्षेपःपारणंतु) तिथिरष्ट
गुणांहंतिनक्षत्रंचचतुर्गुणं । तस्मात्प्रयत्नतःकुर्यात्तिथिभांतेचपारणमितिब्रह्मवै
वर्तात् ।तिथ्यृक्षयोर्यदाछेदोनक्षत्रांतमथापिवा ॥ अर्धरात्रेथवाकुर्यात्पारणंत्व
परेऽहनीति ॥ हेमाद्रौवचनाचार्धरात्रेप्युभयांतेन्यतरांतेवेतिमुख्यःपक्षः । सर्वेष्वे
वोपवासेषुदिवापारणमिष्यतइतिब्रह्मवैवर्तत्वन्यविषयंदिनेमुख्यकाललाभेन्य
तरांतेवाज्ञेयम्(गौडास्तु)नरात्रौपारणंकुर्यादृतेवैरोहिणीव्रतात् ॥ तत्रनिश्यापि
तत्कुर्याद्वर्जयित्वामहानिशामिति ॥ ब्रह्मांडपुराणाद्रात्रौसार्धप्रहरमध्येकार्यं

मित्याहुः । महानिशातुविज्ञेयामध्यमंमध्ययामयोः (तथा) मध्यमप्रहरेरात्रेवि ज्ञेयातुमहानिशेतिस्मृत्यंतरात् । कल्पतरौमदनरत्नेचैवम् (कामधेनौगर्गस्तु) महानिशातुविज्ञेया मध्यमंप्रहरद्वयमित्याह (वृद्धशातातपस्तु) महानिशाद्वे घटिकेरात्रौमध्यमयामयोरित्याह । वेदपाठपरमेतदित्यन्ये । महानिशायाम न्यतरांतेतृतीयदिनेपारणम् । अपरेहनीतिपारणोत्तरदिनपरत्वात् । उभयांता पेक्षणादित्याहुः । तत्त्वंतुमहानिशातोर्वागन्यतरांतलाभेमहानिशानिषेधः । म हानिशायामेवलाभेतत्रैवपारणमिति (दिवोदासस्तु) रजनीप्रहरंयावत्प्रवृत्ति कर्मणोमता ॥पारणांतावदेवेष्टंप्रसादान्नभवेद्यदीति ॥ स्कांदादूर्ध्वं निषेधमाह तन्निर्मूलम् (अशक्तौतुवह्निपुराणे) भांतेकुर्यात्तिथेर्वापि शस्तंभारत पारणमि ति (गारुडेविष्णुधर्मेच) जयंत्यांपूर्वविद्धायामुपवासंसमाचरेत् ॥ तिथ्यंतेवोत्सु वांतेवा व्रतीकुर्वीतपारणम् (अशक्तौतु) तिथ्यंतेतिथिभांतेवा पारणंयत्रचोदि तं ॥ यामद्वयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणा ॥ सम्वोत्सवांतइति । कालादर्शो क्तेश्चेतिसंक्षेपः (अष्टम्यांविशेषोहेमाद्रौभविष्ये) ततोष्टम्यांतिलैःस्नातोनद्या दौविमलेजले ॥ सुदेशेशोभनंकुर्याद्देवक्याःसूतिकागृहम् ॥ तन्मध्येप्रतिमास्था प्यासाचाप्यष्टविधास्मृता ॥ कांचनीराजतीताम्रीपैत्तलीमृन्मयीतथा ॥ वा र्क्षीमणिमयीचैववर्णकैर्लिखिताथवा ॥ सर्वलक्षणसंपूर्णापर्यंकेचपटावृते ॥ देवकीतत्रचैकस्मिन्प्रदेशेसूतिकागृहे ॥ प्रसुतांचप्रसूतांचस्थापयेन्मंचकोपरि मांतत्रबालकंसुप्तंपर्यंकेस्तनपायिनम् ॥ यशोदांतत्रचैकस्मिन्प्रदेशेसूतिकागृहे॥ तद्वच्चकल्पयेत्पार्थप्रसूतवरकन्यकाम् ॥ कश्यपोवसुदेवोयमदितिश्चैवदेवकी ॥ शेषोवैबलभद्रोयंयशोदादितिरन्वभूत्॥ नंदःप्रजापतिर्दक्षोगर्गश्चापिचतुर्मुखः ॥ धेनुःकुंजरश्चैवदानवाःशस्त्रपाणयः ॥ लेखनीयाश्चतत्रैवकालियोयमुनाह्रदे इत्येवमादियत्किंचिच्चरितंमम ॥ लेखयित्वाप्रयत्नेनपूजयेद्भक्तितत्प रः ॥ मंत्रेणानेनकौंतेयदेवकींपूजयेन्नरः॥गायद्भिःकिन्नराद्यैःसततपरिवृतावेणु वीणानिनादैःशृंगारादर्शकुंभप्रवरकृतकरैःकिंकरैःसेव्यमाना॥ पर्यंकेस्वास्तृते यामुदिततरमुखीपुत्रिणीसम्यगास्तेसादेवीदेवमाताजयतिसुतनयादेवकीकांतरू

पा ॥ पादौसंवाहयंतीश्रीर्देवक्याश्चरणांतिके ॥ निषरणांपंकजेपूज्यानमोदेव्यै
श्रियेइतिअर्धरात्रेवसोर्धारांपातयेद्गुडसर्पिषा ॥ नाडीवर्धापनंषष्ठीनामादेःकर
णंमम ॥ततोमंत्रेणवैदद्याच्चंद्रायार्घ्यंसमाहितः ॥ शंखेतोयंसमादायसपुष्पकुश
चंदनं॥जानुभ्यांधरणींगत्वाचंद्रायार्घ्यंनिवेदयेत् । क्षीरोदार्णवसंभूतअत्रिगोत्रस
मुद्भव ॥ गृहाणार्घ्यंशशांकेदंरोहिण्यासहितोमम ॥ ज्योत्स्नापतेनमस्तुभ्यंनम
स्तेज्योतिषांपते ॥ नमस्तेरोहिणीकांतअर्घ्यंनःप्रतिगृह्यताम् ॥ यथापुत्रंहरिं
लब्ध्वाप्राप्तातेनिर्वृतिःपरा । तामेवनिर्वृतिंदेहिसुपुत्रंदर्शयस्वमे ॥ इतिदेवक्य
र्घः ॥ ततःपुष्पांजलिंदत्वायामेयामेप्रपूजयेत् ॥ प्रभातेब्राह्मणान्भक्त्याभोजये
द्भक्तिमान्नरः ॥ ओंनमोवासुदेवायगोब्राह्मणहितायच ॥ शांतिरस्तुशिवंचास्तु
इत्युक्त्वामांविसर्जयेत् ॥ इदंप्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तंमदनरत्नेब्रह्मपुराणे
प्रतिमासंचतेपूजामष्टम्यांयःकरिष्यति ॥ ममचैवाखिलान्कामान्ससंप्राप्स्यत्य
संशयम् (तथा) अनेनविधिनायस्तुप्रतिमासंनरेश्वर ॥ करोतिवत्सरंपूर्णंया
वदागमनंहरेः ॥ दद्याच्छय्यांसुसंपूर्णांगोभीरत्नैरलंकृताम् ॥ इतिजन्माष्टमी
व्रतम् (भाद्रामावास्यायांकुशग्रहणमुक्तंहेमाद्रौहारीतेन) मासेनभस्यमावास्या
तस्यांदर्भोच्चयोमतः ॥ अयातयामास्तेदर्भाविनियोज्याःपुनःपुनः ॥ नभःश्रावणः
तेनदर्शांतमासेजन्माष्टम्यानंतरंदर्शोलभ्यते (मदनरत्नेतु) मासेनभस्येमावास्या
तस्यांदर्भोच्चयोमतइतिमरीचिवाक्यमुक्तम् । नभस्योभाद्रपदः । तेनमहालयांतर्गतद
र्शोलभ्यते । अत्रगौणमुख्यचांद्राभ्यामेकएवदर्शइत्यन्ये ॥ भाद्रपदशुक्लतृतीयायां
हरितालिकाव्रतंतत्रपराग्राह्या ॥ मुहूर्तमात्रसत्त्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे ॥ शुद्धाधिका
यामप्येवंगणयोगप्रशंसनादिति माधवोक्तेः (चतुर्थीयुक्तायांफलाधिक्यमा
नवीयेआपस्तंबः) चतुर्थीसहितायातुसातृतीयाफलप्रदा ॥ अवैधव्यकरास्त्री
णांपुत्रपौत्रप्रवर्धिनी (द्वितीयायोगेप्रत्यवायमाहसएव) द्वितीयाशेषसंयुक्तां
याकरोतिविमोहिता ॥ सावैधव्यमवाप्नोतिप्रवदंतिमनीषिणइति ॥ आद्यामधु
श्रावणिकाकज्जलीहरितालिका ॥ चतुर्थीर्सिश्रिताह्येभिर्दिवानक्तंविधीयते ॥
तृतीयानभसःशुक्लामधुश्रावणिकास्मृता ॥ भाद्रस्यकज्जलीकृष्णाशुक्लाचहरि

तात्त्विकेति ॥ दिवोदासीयोदाहृतवचनाच्च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थी ।
सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति ॥ हे
माद्रौ भविष्ये । तत्रैव पूजोक्तेः । मदनरत्नेप्येवम् । परदिने सर्वांशेन साकल्येना
वा मध्याह्नव्याप्त्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वा ग्राह्या । तथा च बृहस्पतिः । चतुर्थी गणना
थस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ॥ मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति ॥ मा
तृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके ॥ मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रश
स्यत इति माधवीये स्मृत्यन्तरे च । तत्र गणेशपूजा स्कान्दे । एकदन्तं शूर्पकर्णं नागय
ज्ञोपवीतिनम् ॥ पाशांकुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिविनायकमिति ॥ इयं रविभौम
योरतिप्रशस्ता । भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता ॥ महती सात्र विघ्नेशम
र्चित्वेष्टं लभते नर इति ॥ निर्णयामृते ब्रह्मोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथा
च परार्के मार्कण्डेयः ॥ सिंहादित्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ॥ मिथ्याभिदू
षणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदेति ॥ चतुर्थ्यां न पश्येदित्यन्वयः ॥ प्रधानक्रिया
न्वयलाभात् । तेन चतुर्थ्यामुदितस्य पंचम्यां न निषेधः । गौडास्त्वप्येवमाहुः पराश
रोपि ॥ कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्त
स्मात्पश्येन्न तं सदा ॥ तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेनमिति वै पठेदिति (श्लोकस्तु विष्णु
पुराणे) सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ॥ सुकुमारकमा रोदीस्तव ह्येष
स्यमन्तकः इति भाद्रपदशुक्लपंचमी ऋषिपंचमी । सा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । पू
जाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति ॥ माधवीये हारीतोक्तेः । दिनद्वये त
त्त्वे हेमाद्रिमते परा । मिता परयुता स्यात्पंचमीति दीपिकोक्तेः माधवमते पूर्वा ।
सर्वत्र पंचमी पूर्वेत्युक्तेः । युग्मवाक्याच्च निर्णयस्तु युक्तः । ऋषिपंचमी षष्ठीयुतैवेति
दिवोदासः । अत्र ऋषीन्प्रतिमासु पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेन वर्त्तनम् सर्वसस्य
वर्षाणि कृत्वा सप्तकुंभेषु प्रतिमासु संपूज्य । परेऽह्नि तत्तन्मंत्रेणाष्टोत्तरशतं तिलान्
हुत्वा सप्त ब्राह्मणान्भोजयेदिति निर्णयामृते । भाद्रशुक्लषष्ठी सूर्यषष्ठी सप्तमीयुतैवे
ति दिवोदासः । शुक्ले भाद्रपदे षष्ठ्यां स्नानं भास्करपूजनम् ॥ प्राशनं पंचगव्यस्य अ
श्वमेधफलाधिकमिति वचनात् (कल्पतरौ भविष्ये) येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरत

र्षभ ॥ योस्यांपप्रयतिगांगेयंदक्षिणापथवासिनम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापैस्तुमुच्यते नात्रसंशयः ॥ गांगेयः । स्वामिकार्तिकेयः । भाद्रपदशुक्लसप्तम्यांसमुक्ताभरणव्रतम् ॥ तत्रसप्तमीपूर्वयुताग्राह्या । षरामुन्योरितियुग्मवाक्यात् । भाद्रपदशुक्लाष्टमीदूर्वाष्टमीसापूर्वाग्राह्याश्रवणोदुर्गानवमीदूर्वाचैवहुताशनी ॥ पूर्वविद्धातुकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमितिहेमाद्रौबृहद्यमोक्तेः । शुक्लाष्टमीतिथिर्यातुमासि भाद्रपदेभवेत् ॥ दूर्वाष्टमीतुसाज्ञेयानोत्तरासाविधीयतइति ॥ पुराणसमुच्चयाच्च (यत्तु) मुहूर्तेरौहिणेष्टम्यांपूर्वावायदिवापरा ॥ दूर्वाष्टमीतुसाकार्याज्येष्ठा मूलंचवर्जयेदिति ॥ तत्रैवपराकार्येत्युक्तम् । तत्पूर्वदिनेज्येष्ठादियोगेज्ञेयम् । दूर्वाष्टमीसदात्याज्याज्येष्ठामूलर्क्षसंयुता ॥ (तथा) सा दर्पूजितादूर्वाहंत्यपत्यानि नान्यथा ॥ भर्तुरायुर्हरामूलेतस्मात्तांपरिवर्जयेदिति ॥ तत्रैवतन्निषेधात् । इदमगस्त्योदयेकन्यार्केचनकार्यम् । शुक्लेभाद्रपदेमासिदूर्वासंज्ञातथाष्टमी ॥ सिंहार्केएवकर्तव्यानकन्यार्केकदाचन ॥ सिंहस्थेसोत्तमाक्षूर्येनुदितेमुनिसत्तमइति ॥ मदनरत्नेस्कांदोक्तेः । अगस्त्येउदितेतातपूजयेदमृतोद्भवम् ॥ वैधव्यंपुत्रशोकंच दशवर्षाणिपंचचेति ॥ तत्रैवदोषोक्तेश्च । भाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्योदयेभाविनि सतिपूर्वकृष्णाष्टम्यामेवकुर्यादितिहेमाद्रिः । दीपिकाप्येवम् । इदंचव्रतंस्त्रीणांनित्यम् । यानपूजयतेदूर्वांमोहादिहयथाविधि ॥ त्रीणिजन्मानिवैधव्यंलभतेनात्रसंशयः ॥ तस्मात्संपूजनीयासाप्रतिवर्षंवधूजनैरिति ॥ पुराणसमुच्चयात् । यदाज्येष्ठादिकंविनाष्टमीनलभ्यतेतदातत्रैवोक्तमकर्तव्याचैकभक्तेनज्येष्ठामूलंयदाभवेत् ॥ दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्यानवंध्यांदिवसंनयेदिति । अत्रविधिर्मदनरत्नेभविष्ये शुचौदेशेप्रजातायांदूर्वायांब्राह्मणोत्तम ॥ स्थाप्यलिंगंततोगंधैःपुष्पैर्धूपैःसमर्चयेत् ॥ दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठअर्घ्यंदद्यात्त्रिलोचने ॥ दूर्वाशमीभ्यांविधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥ (मंत्रस्तु) त्वंदूर्वेमृतजन्मासिवंदितासिसुरासुरैः ॥ सौभाग्यंसंततिंदेहि सर्वकार्यकरीभव ॥ यथाशाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासिमहीतले ॥ तथाममापिसंतानंदेहित्वमजरामरमिति ॥ अत्रानग्निपक्वंभक्षयेत् । अनग्निपक्वमश्नीयाद्दध्नंदधिफलंतथा ॥ अक्षारलवणांब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनान्वितमितितत्रैवभविष्योक्तेः

(भाद्रपदेऽधिमासेसतिनिर्णयदीपेस्कांदे) अधिमासेतुसंप्राप्तेनभस्यउदयेमुनेः॥ अर्वा
ग्दूर्वावृतंकार्यंपरतोनैवकुत्रचित्॥ अत्रैवज्येष्ठापूजोक्तामाधवीयेस्कांदे॥मासिभाद्र
पदेशुक्लपक्षेज्येष्ठर्क्षसंयुता॥ रात्रिर्यस्मिन्दिनेकुर्याज्ज्येष्ठायाःपरिपूजनमिति॥
इयंज्येष्ठायोगवशेनपूर्वापरावाग्राह्या। दिनद्वययोगेपरा। पूर्वाह्णेरात्रियोगेपूर्वै
व। नवम्यासहकार्यास्यादष्टमीतान्नसंशयः॥ मासिभाद्रपदेशुक्लपक्षेज्येष्ठर्क्षसंयु
ता॥ रात्रिर्यस्मिन्दिनेकुर्याज्ज्येष्ठायाःपरिपूजनमितितत्रैवोक्तेः। अस्यापवादः।
यस्मिन्दिनेभवेज्ज्येष्ठामध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः॥ तस्मिन्नहनिविध्युक्ताचेन्यनाचेत्प
र्ववासरेइति॥ इदंकेवलतिथौनक्षत्रेचोक्तम्। तत्राद्यंकेवलतिथौकार्यम्। अंत्यं
केवलर्क्षे। (तदुक्तंमात्स्ये) प्रत्यब्दकांतिथावुक्तंयज्ज्येष्ठादैवतंव्रतम्॥ प्रतिज्येष्ठा
व्रतंयच्चविहितंकेवलोडुनि॥ तिथावेवापरावाद्वितीयंकेवलर्क्षतइति॥ अतए
वमदनरत्नेभविष्येनक्षत्रमात्रमुक्तम् मासिभाद्रपदेपक्षेशुक्लेज्येष्ठायदाभवेत्। रा
त्रौजागरणंकार्यमभ्यर्च्यैवप्रपूजयेदिति॥ दाक्षिणात्यास्त्वेवमेवकुर्वंति(हेमाद्रौ
स्कांदेपि)मासिभाद्रपदेशुक्लपक्षेज्येष्ठर्क्षसंयुते॥ यस्मिन्कस्मिन्दिनेकुर्याज्ज्येष्ठा
याःपरिपूजनमिति(तथा)मंत्रेणावाहयेद्देवींज्येष्ठायांतुप्रपूजयेत्॥ मूलेविसर्जयेद्दे
वींत्रिदिनंव्रतमुत्तममिति (मंत्रस्तु) ज्येष्ठेहित्वंमहाभागेसुरासुरनमस्कृते॥ ज्येष्ठे
त्वंसर्वदेवानांमत्समीपगताभवेत्यावाह्य। ततोविनायकविधिनासंपूज्य। ज्येष्ठायै
तेनमस्तुभ्यंश्रेष्ठायैतेनमोनमः॥ प्रार्थयेतेनमस्तुभ्यंशांत्यैतेवेनमोनमः॥ ज्येष्ठेश्रे
ष्ठेतपोनिष्ठेब्रह्मिष्ठेसत्यवादिनि॥ ज्येष्ठेहित्वंमहाभागेग्रहस्यपूज्यसरस्वतिइत्यर्घः
भाद्रपदशुक्लद्वादश्यांश्रवणायोगरहितायांपारणांकुर्यात्। आभाकासितपक्षेठिव
तिदिवोदासोदाहृतवचनात्। उपोष्यैकादशींमोहात्पारणंश्रवणेयदि॥ करो
तिहंतितत्पुण्यंद्वादशद्वादशीभवमिति॥ तत्रैवस्कांदाच्चअस्यतत्रैवप्रतिप्रसवः(मा
र्कंडेयः)विशेषेणमहीपालश्रवणंवर्धतेयदि॥ तिथिक्षयेनभोक्तव्यंद्वादशींलंघये
न्नहीति (केचित्तु) यदात्वपरिहार्योयोगस्तदाश्रवणनक्षत्रेधाविभक्तेमध्यमविं
शतिघटिकायोगंत्यक्त्वापारणांकार्यम् (तदुक्तंविष्णुधर्मे) श्रुतेश्चमध्येपरिवर्तमे
ति॥श्रुतिश्रवोवपरिवर्तनमेववर्ज्यमितिकेचित्तुचतुर्धाविभज्यमध्यपादद्वयंवर्ज्यमा

हुः अत्रमूलं चिंत्यम् । अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । संध्यायां विष्णुं संपूज्य
प्रार्थयेत् । मंत्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः श्रीवासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव । पार्श्वेन
परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि माधवेति ॥ अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तं मपरार्के गार्ग्येण ।
द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा ॥ शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥
इयमेव श्रवणद्वादशी । तत्रैकादश्यां द्वादश्यां श्रवणयोगे सैवोपोष्या । एकाद
शीद्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ॥ तद्विष्णुशृंखलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेदिति
विष्णुधर्मोक्तेः (नारदीयेपि) संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् श्रवणं
ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ॥ स एव
वैष्णवो योगो विष्णुशृंखलसंज्ञितः ॥ इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेश्च । दिनद्वये द्वाद
शीश्रवणयोगेपि पूर्वा । निर्णयामृते त्वस्य पूर्वार्धमन्यथा पठितम् । द्वादशी श्रवणर्क्षं
च स्पृशेदेकादशीं यदि तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेपि तद्युक्तद्वाद
शीयोगमात्रेण विष्णुशृंखलं भवति (निर्णयामृतमते तु) श्रवणस्यैकादशीद्वादशी
भ्यां योगस्यैव विष्णुशृंखलं नान्यथेति । यदा निशीथानंतरं सूर्योदयावधि द्विकला
मात्रमपि श्रवणर्क्षं भवति तदापि पूर्वैव । नतु मतं तदैवं नारदीये द्वादशीं प्रकृत्य तिथिनक्षत्र
योर्योगो योगश्चैव नराधिप ॥ द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिक इति ॥ द्वाद
शी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ॥ नतु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यत इति ॥
मदनरत्ने मात्स्याच्च (दिवोदासीये तु) रात्रेः प्रथमपादे चेदृक्षं साहरवासरे ॥ तत्र
पर्व सुपवसेत्प्रातर्भाते च पारणमित्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्वविरोधाच्चोपेक्ष्य
म् । इयं बुधवारे तिप्रशस्ता । बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् ॥ अत्यंतमहती
सास्याद्दत्तं भवति चाक्षयमिति ॥ हेमाद्रौ स्कांदात् । यानि तु पठंति उत्तराषाढसंयु
क्ता श्रोणा मध्याह्नगापि वा ॥ आसुरी सैव ता रास्याद्दति पुण्यं पुराकृतम् ॥ उदयव्या
पिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिकायुता ॥ विश्वर्क्षसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेप्सुभिरित्या
दीनि विष्णुधर्मस्कांदभविष्यादीनि वचनानि । तानि निर्मूलानि । यदपि स्मृत्य
र्थसारे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं यच्च बृहन्नारदीये उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवण
द्वादशी व्रत इति । तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिने सर्वोदये श्रवणयोगः पूर्वाह्णे च त

ह्निनैकालयोगस्तत्परम्। दिनद्वयेउदययोगेपूर्वैव (बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तंम
दनरत्ने)यदात्वेकादश्येवश्रवणायुतानद्वादशीतदापिपूर्वैव।यदानप्राप्यतेऋक्षंद्वा
दश्यांवैष्णवंक्वचित्एकादशीतदोपोष्यापापघ्नी श्रवणान्वितेतिमदनरत्नेनारदी
योक्तेः यदापरैवऋक्षयुतातदापरा।तत्रशक्तेनोपवासद्वयंकार्यम्।एकादशीमुपोष्यैव
वद्वादशींसमुपोषयेत् । नचात्रविधिलोपःस्यादुभयोर्दैवतंहरिरितिभविष्योक्तेः
(यत्तुविष्णुधर्मे)पारणांतंव्रतंज्ञेयंव्रतांतेविप्रभोजनम्॥ असमाप्तेव्रतेपूर्वेनैवकुर्याद्व्र
तांतरमितितदेतद्भिन्नपरम्(अत्रगौडाः) शृणुराजन्परंकाम्यंश्रवणद्वादशीव्रतमि
तिस्थूलशीर्षवचनात्काम्यमेवेदम्।तेनाशक्तस्यनित्यैकादशीव्रतमेवेतिमन्यंते।
द्वादश्यामुपवासेनशुद्धात्मानृपसर्वशः चक्रवर्तित्वमतुलंसंप्राप्नोत्युत्तमांश्रियमिति
गौडनिबंधेमार्कंडेयोक्तेश्च (दाक्षिणात्यास्तु)एकादश्यांनरोभुक्त्वाद्वादश्यांसमु
पोषणात्॥व्रतद्वयकृतंपुण्यंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमितिवराहवामनपुराणोक्तेः॥श्र
वणद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः।भुक्त्वेतिफलाद्याहारपरम्।नत्वन्नपरम्।अन्नाश्रिता
निपापानीतिनिषेधात्। उपवासद्वयंकर्तुंनशक्नोतिनरोयदि॥ प्रथमेह्निफला
हारीनिराहारोपरेहनीति॥ दिवोदासीयेभविष्योक्तेश्च (अशक्तौतुगृहीतैका
दशीव्रतोयस्तंप्रत्युक्तंमात्स्ये)द्वादश्यांशुक्लपक्षेतुनक्षत्रंश्रवणंयदि॥ उपोष्यै
कादशींतत्रद्वादश्यांपूजयेद्धरिमिति॥पूजयेन्नतूपवसेदित्यर्थः।अगृहीतैकादशी
व्रतश्चेदेकादश्यांभुक्त्वाद्वादश्यामुपवसेत्।एवमेकादशींभुक्त्वाद्वादशींसमुपोषयेत्
पूर्ववासरजंपुण्यंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमिति॥ नारदीयोक्तेः। पारणंतूभयांतेन्य
तरांतेवाकुर्यात्। तिथिनक्षत्रनियमेतिथिभांतेचपारणमिति ॥ स्कांदात्। ति
थिनक्षत्रसंयोगेउपवासोयदाभवेत्॥ पारणंतुनकर्तव्यंयावन्नैकस्यसंक्षयइति॥
नारदीयादितिहेमाद्रिः।यद्यप्यत्रनक्षत्रनामांतेपिपारणंप्रतिभातितथापितिथ्य
मात्रांतेज्ञेयम्। नत्वृक्षांते। तिथिमध्येपि। याःकाश्चित्तिथयःप्रोक्ताःपुण्यान
क्षत्रयोगतः॥ ऋक्षांतेपारणंकुर्याद्विनाश्रवणरोहिणीमिति (विष्णुधर्मे) श्रव
णांतमात्रेपारणनिषेधात् (रोहिण्यांतु) भांतेकुर्यात्तिथ्यंतेवापिइतिवह्निपुराणा
त्। तदंतेप्यस्तुनत्वत्रैवमस्तीतिनऋक्षांतोऽनुकल्पइतिमदनरत्ने । असंभवेतुति

ष्यंतेर्तिथिभांतेवापारणंयत्रचोदितम्। यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणे तिज्ञेयम् (यत्तुमदनरत्ने) द्वादशीवृद्धौश्रवणवृद्धौवाश्रवणांतएवपारणांकुर्यान्नि पारणांतिथिवृद्धौतुद्वादश्यामुडुसंक्षयात् ॥ वृद्धौकुर्यात्त्रयोदश्यांतत्रदोषोनविद्य तइति ॥ वह्निपुराणादित्युक्तम्। तत्प्रकरणादेतस्यामेवश्रवणायुक्तैकादश्यांवि हितंविजयैकादशीव्रतपरंनतुश्रवणद्वादशीपरमितिमदनरत्ने। गौडास्तुश्रवण द्वादशीपरमाहुः (अत्रविधिर्मदनरत्नेविष्णुधर्मे) तस्मिन्दिनेतथास्नानंयत्रक्व चनसंगमे (तथा) दध्योदनयुतंतस्यांजलपूर्णंघटंद्विजे ॥ वस्त्रसंवेष्टितंदत्वाछत्रो पानहमेवच ॥ नदुर्गतिमवाप्नोतिगतिमग्र्यांचविंदति (मंत्रस्तुभविष्ये) घटेज नार्दनपूजामभिधाय ॥ नमोनमस्तेगोविंदबुधश्रवणसंज्ञक ॥ अघौघसंक्षयंकृत्वा सर्वसौख्यप्रदोभव ॥ प्रीयतांदेवदेवेशोममसंशयनाशनः (वामनावतारनिमित्तो पवासस्तुव्रतहेमाद्रौभविष्ये) द्वादश्यास्तेविधिःप्रोक्तः श्रवणेनयुधिष्ठिर ॥ सर्व पापप्रशमनःसर्वसौख्यप्रदायकः ॥ एकादशीयदामास्याच्छ्रवणेनसमन्विता ॥ विजयासातिथिःप्रोक्ताभक्तानांविजयप्रदेत्युपक्रम्य। अथकालेबहुतिथेगतेसा गुर्विणीभवेत् ॥ सुषुवेनवमेमासिपुत्रंसावामनंहरिमित्युक्त्वा। एतत्सर्वसमभवदे कादश्यांयुधिष्ठिर ॥ तेनेष्टादेवदेवस्यसर्वथाविजयातिथिः ॥ यथाव्युष्टिःसमा ख्याताएकादश्यांमयातव ॥ पूर्वमेवसमाख्याताद्वादशीश्रवणान्वितेत्युपसंहारा देकादश्यामेव। व्युष्टिःफलं (भागवतेष्टमस्कंधेतुद्वादश्यांवामनोत्पत्तिरुक्ता) श्रो णायांश्रवणद्वादश्यांमुहूर्तेभिजितिप्रभुः ॥ ग्रहनक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षि णम्। द्वादश्यांसवितातिष्ठन्मध्यंदिनगतोनृप॥ विजयानामसाप्रोक्तायस्यांजन्म विदुर्हरेः (श्रोणायांचंद्रे) अभिजिच्छ्रवणप्रथमांशःगौडाअप्येवम्। अत्रक ल्पभेदाद्व्यवस्था (तद्विधिश्चहेमाद्रौवह्निपुराणे) नदीनांसंगमेस्नायादर्चयेदत्र वामनम्सौवर्णंवस्त्रसंयुक्तंद्वादशांगुलमुच्छ्रितम्॥ ततोविधिवत्संपूज्यहिरण्मयेन पात्रेणदद्यादर्घ्यंप्रयत्नतः ॥ नमस्तेपद्मनाभायनमस्तेजलशायिने ॥ तुभ्यमर्घ्यंप्र यच्छामिबालवामनरूपिणे॥ नमःकमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे ॥ महाहवरि पुस्कंधधृतस्कंधायचक्रिणे॥ नमःशार्ङ्गसिरबाणपाणयेवामनायच ॥ यज्ञभुक्फल

दात्रेचवामनायनमोनमः ॥ देवेश्वरायदेवायदेवसंभूतिकारिणे ॥ प्रभवेसर्वदेवानांवामनायनमोनमः ॥ एवंसंपूजयित्वातंद्वादश्यामुदयेरवेः ॥ शृङ्गारसहितंततु ब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ वामनःप्रतिगृह्णातिवामनोहंददामिते वामनंसर्वतोभद्रं द्विजायप्रतिपादये ॥ इतिअनंतभट्टोप्याह । श्रवणद्वादश्यांजनार्दननामाविष्णुः पूज्यते । श्रवणैकादश्यांवामनावतारइति । श्रवणयुतमुख्यैकादश्य लाभेतुदशमीविद्धापिश्रवणयुताकार्या । दशम्यैकादशीयत्रसानोपोष्याभवेत्तिथिः । श्रवणेनतुसंयुक्तासाचेत्स्यात्सर्वकामदेति। वह्निपुराणादित्युक्तंमदनरत्ने । पूजाचमध्याह्नेकार्या । अह्नोमध्येवामनोरामरामाविति पूर्वोक्तवचनात् । अत्रैवदुग्धव्रतं संकल्पयेत्तदुक्तं । दुग्धमाश्वयुजेमासीति । अत्रेदंचिंत्यते । दुग्धव्रतेपायसादिवर्ज्यंनवेति । नेतिकेचित् । नहिप्रकृतिवर्जनेविकारवर्जनंयुक्तम् । दधिघृतादीनामपिवर्जनापत्तेः ।नचयत्रप्रकृतिरसोपलंभस्तद्वर्जनमितिवाच्यम्। मांसविकारस्यौष्ट्रदध्यादेश्चावर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिकमपायसादिभक्ष्यमिति । अत्रब्रूमः यत्रविकारेप्रकृतिरसोपलंभस्तत्प्रत्यभिज्ञावात्तत्रविकारस्यापिनिषेधः । अस्ति चमांसविकारेमांसप्रत्यभिज्ञामांसत्वानपायात् । यत्तु । औष्ट्रदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति । तन्न । औष्ट्रमितिविकारतद्धितेननिषेधात् (तथाचविज्ञानेश्वरः) औष्ट्रमेकशफंस्त्रैणमारण्यकमथाविकमित्यत्र औष्ट्रमितिविकारतद्धिताच्छकृन्मूत्रादीनामपिनिषेधइत्याह । नन्वेवंसंधिन्यनिर्दशावत्साणोपयःपरिवर्जयेदितिसंधिन्यादिक्षीरनिषेधेपिदध्यादिग्रहणंस्यात् । सत्यंप्राप्तं । वचनेनपरंनिषेधः (तदाहापरार्केशंखः) क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेबुधः ॥ सप्तरात्रंव्रतंकुर्यात्प्रयत्नेनसमाहितइति ॥ व्रतंगोमूत्रयावकम् । तस्मात्पायसेदुग्धरसोपलंभाद्वर्जनम्। अतएवामिक्षायांदधिसत्त्वेपिमाधुर्योपलंभात् । पयोरूपात्वमुक्तंमीमांसकैः (तदुक्तं) पयएवघनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयतइति॥दध्यादिषुतुतदभावादवर्जनमिति । एवंदध्यादिव्रतेनतक्रादीनांनिषेधः उक्तोभयहेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशंखवचनात्सर्वविकारनिषेधइतियुक्तंप्रतीमइतिदुग्धव्रतम् भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतम् । तत्रत्रिमुहूर्ताप्यौदयिकीग्राह्येतिमाधवः । तदु

क्तम् । उदयेत्रिमुहूर्त्तापिग्राह्यानंतव्रतेतिथिरिति ॥ मध्याह्नेभोज्यवेलायामिति कथायां श्रवणादुपारहिदेवेभ्योधारयतीतिविद्धेविकल्पनात् । पूजाव्रतेषुसर्वेषु मध्याह्नव्यापिनीतिथिरितिमाधवीयवचनाच्चमध्याह्नव्यापिनीग्राह्येतितुदिवोदासः । प्रतापमार्तंडेप्येवम् । इदमेवचयुक्तम् । निर्णयामृतेतुघटिकामात्राप्यौदयिकीत्युक्तम् । तथाभाद्रपदस्यांतेचतुर्दश्यांद्विजोत्तम ॥ पौर्णमास्याःसमायोगेव्रतंचानंतकंचरेदितिभविष्योक्तेः । मुहूर्तमपिचेद्भाद्रे पूर्णिमायांचतुर्दशी ॥ संपूर्णांतांविदुस्तस्यांपूजयेद्विष्णुमव्ययमितिस्कांदाच्चेति । अत्रमूलंचिंत्यम् । इहहेमाद्रौ दयिकत्वेपूर्णत्वात्पूर्वेत्युक्तम् । तत्त्वंतुविध्यर्थवादयोर्भिन्नार्थत्वेएकवाक्यतायोगात् । संदिग्धेषुएकवाक्यत्वादितिन्यायेनपूर्वापरावामध्याह्नव्यापिन्येवमुख्या । माधवस्तुसामान्यवाक्यान्निर्णयंकुर्वन्भ्रांतएव । अनंतव्रतस्यपुराणांतरेष्वभावान्निबंधांतरेष्वभावाच्चवचनंनिर्मूलमेवेति अथागस्त्यार्घ्यः (तत्कालो व्रतहेमाद्रौभविष्ये) कन्यायामागतेसूर्येश्रवणेवैसप्तमेदिने ॥ कन्यायांसमनुप्राप्ते ह्यर्घकालोनिवर्तते ॥ तेनउदयोत्तरमपिसप्तदिनमध्येइत्यर्थः (यत्पाद्मे) असप्तरात्रादुदयाद्यस्यदातव्यमेतत्सकलंनरेण ॥ यावत्समाःसप्तदशाथवास्युरथोर्ध्वमप्यत्रवदंतिकेचित् ॥ यमस्यागस्त्यस्य । उदयकालप्रश्चदिवोदासीयेउक्तः । उदेतियाम्यांहरिसंक्रमाद्रवेरेकाधिकेविंशतिमेह्यगस्त्यः ॥ ससप्तमेस्तंव्रजसंक्रमाच्चप्रयातिगर्गादिभिरभ्यधायि (अत्रविधिर्विष्णुरहस्ये) काशपुष्पमयींरम्यांकृत्वामूर्तिंतुवारुणीः ॥ प्रदोषेविन्यसेत्तांतुपूर्णकुंभेस्वलंकृताम् । कुंभस्थांपूजयेत्तांतुपुष्पधूपविलेपनैः ॥ दध्यक्षतबलिंदद्यात् रात्रौकुर्यात्प्रजागरम् ॥ पूजांचवक्ष्यमाणार्घ्यमंत्रेणाकार्या । प्रभातेतांसमादाय ययायात्पुरायं जलाशयम् ॥ निशावसानेतांपश्यन्जलांतेप्रतिमांमुनेः ॥ अर्घ्यंदद्यादगस्त्यायभक्त्यासम्यगुपोषितः (मात्स्येतु) अंगुष्ठमात्रंपुरुषंतथैवसौवर्णमत्यायतबाहुदंडम् ॥ पूर्वंकाशमयीत्वमशक्तौचतुर्भुजं कुंभमुखेनिधायधान्यानिसप्तांकुरसंयुतानि ॥ सकाशपुष्पाक्षतशक्तियुक्तमंत्रेणदद्याद्द्विजपुंगवाय ॥ धेनुंबहुक्षीरवतींचदद्यात्सवस्त्रघंटाभरणांद्विजाय(भविष्ये)विरूढैःसप्तधान्यैश्चवंशपात्रनिधापितैः ॥ सौ

वर्णोक्रूप्यपात्रेणाताम्रवंशमयेनवा ॥ भूमौन्निस्थितेननम्रेणाजानुभ्यांधरणींगतः (विष्णुरहस्ये)अगस्त्यःखनमानेतिपठन्मंत्रमिमंमुने: ॥ अर्घ्यंदद्यादगस्त्यायशूद्रो मंत्रविधिस्त्वयम् ॥ काशपुष्पप्रतीकाशवह्निमारुतसंभव ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रकुंभयोनेनमोस्तुते ॥ विंध्यवृद्धिक्षयकरमेघतोयविषापहः ॥ रत्नवल्लभदेवेशलंकावासनमोस्तुते ॥ वातापीभक्षितोयेनसमुद्रःशोषितःपुरा ॥ लोपामुद्रापतिः श्रीमान्योसौतस्मैनमोनमः ॥ येनोदितेनपापानिविलयंयांतिव्याधयः । तस्मैनमोस्त्वगस्त्यायसशिष्यायचपुत्रिणे ॥ अगस्त्यःखनमानेतिविप्रोर्घ्यंविनिवेदयेत् ॥ राजपुत्रिमहाभागेऋषिपत्निवरानने ॥ लोपामुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यंमेप्रतिगृह्यताम् ॥ दत्वैवमर्घ्यंकौरव्यप्रणिपत्यविसर्जयेत् ॥ अर्चितस्त्वंयथाशक्त्यानमोगस्त्यमहर्षये ॥ ऐहिकामुष्मिकींदत्वाकार्यसिद्धिंव्रजस्वमे ॥ विसर्जयित्वागस्त्यंतंविप्रायप्रतिपादयेत् ॥ अगस्त्योमेमनस्थोस्तुअगस्त्योस्मिन्घटेस्थितः ॥ अगस्त्योद्विजरूपेणप्रतिगृह्णातुसत्कृतः (दानमंत्रः) अगस्त्यःसप्तजन्मार्घंनाशयित्वावयोरयम् ॥ अतुलंविमलंसौख्यंप्रयच्छत्वंमहामुने (प्रतिग्रहमंत्रः विष्णुरहस्ये)त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्यधान्यमेकंफलंरसम् ॥ होमंकृत्वाततःपश्चाद्वर्जयेन्मानवःफलम् (होमश्चार्घ्यमंत्रेणाज्येनभविष्ये) दत्वार्घ्यंसप्तवर्षाणिक्रमेणानेनपांडव ॥ ब्राह्मणःस्याच्चतुर्वेदःक्षत्रियःपृथिवीपतिः ॥वैश्येचधान्यनिष्पत्तिःशूद्रश्चधनवान्भवेत् ॥ यावदायुश्चयःकुर्यात्सपरंब्रह्मगच्छति॥ इत्यगस्त्यार्घ्यः । भाद्रपौर्णमास्यांप्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्यश्राद्धंकार्यम् (तदुक्तंहेमाद्रौब्राह्ममार्कंडेययोः)नांदीमुखानांप्रत्यब्दंकन्याराशिगतेरवौ ॥ पौर्णमास्यांतुकर्तव्यंवराहवचनंयथेति ॥नांदीमुखस्त्वंचोक्तंब्राह्मेपितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः॥ त्रयोह्यश्रुमुखाह्येतेपितरःपरिकीर्तिताः ॥ तेभ्यःपूर्वतरायेचप्रजावंतःसुखैधिताः ॥ तेतुनांदीमुखानान्दीसमृद्धिरितिकथ्यते ॥ एतच्चप्रत्यब्दमित्युक्तेः । पक्षश्राद्धपक्षेसकृन्महालयपक्षेचावश्यकमितिप्रयोगपारिजाते । अत्रमातामहास्त्रपिकार्याः । पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाअपीतिधौम्योक्तेः। पितृशब्दस्यचजनकपरत्वेबहुवचनविरोधेनपितृभावान्नपरत्वात् ।वार्षिकेतुवचनान्निवृत्तिव:

नचजीवत्पितृकस्यान्वष्टकायांमातृश्राद्धेतदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अतएव सउक्तश्राद्धेपुत्रमातृमातामहयोर्दद्यादिति ॥ मदनरत्नकालादर्शौ । एतज्जीव त्पितृकश्राद्धेवक्ष्यामः (केचित्तु) अजहल्लक्षणयापित्रादयोयत्रतत्रमातामहास्ते नात्रनेत्याहुः । नचात्रनाम्नानांदीश्राद्धप्रमातिदेशः । वैश्वावादिशब्दवद्देवतापर स्यकर्मनामत्वाभावात् । नापिनांदीमुखत्वंपितृविशेषणम् । पारिभाषिकत्वा दितिदिक् (तथानिर्णयदीपेगार्ग्यः) पौर्णमासीषुसर्वासुनिषिद्धंपिंडपातनम् ॥ वर्जयित्वाप्रौष्ठपदींयथादर्शस्तथैवसेति ॥ इतिभाद्रपदमासः । कन्यासंक्रमेपराः षोडशघटिकाःपुण्याःशेषंप्राग्वत् । अथमहालयः । तत्रपृथिवीचंद्रोदयेवृद्धम नुःआषाढीमवधिंकृत्वापंचमंपक्षमाश्रिताः कांक्षंतिपितरः क्लिष्टाअन्नमप्यन्व हंजलम् ॥ कन्यायोगेपुण्यतमत्वमाह(शाट्यायनिः)कन्यास्थार्कान्वितःपक्षः सोऽत्यंतंपुण्यमुच्यतइति (अत्रविशेषमाहवृद्धमनुः) मध्येवायदिवाप्यंतेयत्रकन्यां व्रजेद्रविः ॥ सपक्षःसकलःश्रेष्ठःश्राद्धषोडशकंप्रति (तथाब्रह्मांडमार्कंडेययोः) कन्यागतेसवितरि दिनानिदशपंचच ॥ पार्वणेनहविधना श्राद्धंतत्रविधी यते ॥ तथातत्रैवषोडशदिनान्युक्तानिकन्यागतेसवितर्यान्यहानितुषोडश ॥ क्रतुभिस्तानितुल्यानिदेवोनारायणोब्रवीत् ॥ अत्रहेमाद्रिःषोडशत्वंत्रेधाव्या चख्यौ । तिथिवृद्धापक्षस्यषोडश दिनात्मकत्वंश्राद्धवृद्ध्यर्थमेकःपक्षः । भाद्र पदपूर्णिमयासहेतिद्वितीयः । आश्विनशुक्लप्रतिपदासहेतितृतीयः । अंत्यएव तुयुक्तः । अहःषोडशकंयत्तुशुक्लप्रतिपदासह।चंद्रक्षयाविशेषेणसापिदर्शात्मि कास्मृतेतिदेवलोक्तेः तत्रपंचपक्षाः (तदुक्तंहेमाद्रौब्राह्मे) आश्वयुक्कृष्णपक्षेतु श्राद्धंकार्यंदिनेदिने ॥ त्रिभागहीनंपक्षंवात्रिभागंत्वर्धमेववा ॥ दिनेदिनेइतिपक्ष पर्यंतत्वमुक्तम् । त्रिभागहीनमितिपंचम्यादिपक्षः । त्रिभागमितिदशम्यादिप क्षः । त्रिभागहीनमितिचतुर्दशीसहितप्रतिपदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेतिक ल्पतरुः । अत्रदिनपदंतिथिपरंवीप्सयातत्पक्षीयतिथित्वंश्राद्धव्याप्यतावच्छे दकम् । तेनपंचदशतिथिव्यापिश्राद्धंसिद्ध्यति । तेनचतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्ण पक्षपरइतिगौडाः । तन्न । श्राद्धंशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यांमहालये ॥ इत्यादिविरो

धात् । यच्चकश्चित्तत्पूरणप्रत्ययलोपेनतृतीयभागहीनंषष्ठ्यादिपक्षतृतीयभाग
मेकादश्यादितदर्धंत्रयोदश्यादिउत्तरोत्तरंलघुकालोक्तेरिति। तन्न। गौतमादि
वचनेन मूलकल्पनालाघवात्। पक्षमित्यन्वयापत्तेश्च। पंचम्यूर्ध्वंचतत्रापिद
शम्यूर्ध्वंततोप्यतीति॥ विष्णुधर्मोक्तेः। षष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपिज्ञेयावि
तितत्त्वम् (कालादर्शेपि) पक्षाद्यादिवदर्शांतंपंचम्यादिर्दिगादिच। अष्टम्यादि
यथाशक्तिकुर्यादापरपक्षिकम्॥ पक्षादिःप्रतिपत्। दिक्दशमी। दर्शांतमिति
सर्वत्र (गौतमोपि) अथापरपक्षेश्राद्धंपितृभ्योदद्यात्पंचम्यादिदर्शांतमष्टम्यादि
दशम्यादिसर्वस्मिंश्चेति (तथैकस्मिन्नपिदिनेश्राद्धमुक्तंहेमाद्रौनागरखंडे) आ
षाढ्याःपंचमेपक्षेकन्यासंस्थेदिवाकरे॥ योवैश्राद्धंनरःकुर्यादेकस्मिन्नपिवास
रे॥ तस्यसंवत्सरंयावत्संतृप्ताःपितरोध्रुवमिति॥ अत्रशक्ताशक्तपराव्यवस्थेति
प्रांचः। तन्न। तद्वाचकपदाभावात्। त्रयोदश्यादिपक्षएवनित्यः। तत्रैवनिंदाश्रु
तेः (ब्राह्मे) एवकारेणतस्यैवपंचमपक्षायोगव्यवच्छेदोक्तेरितिगौडाः। तन्न।
एकस्मिन्नपीतिविरोधात्। तेनफलभूयार्थिनान्यानिकार्याणीतितत्त्वम्। तत्र
चतुर्दशीश्राद्धाभावेपंचम्यादि दशम्यादिपक्षौतत्सत्त्वेषष्ठ्याद्येकादश्यादिकौ।
एवंचतुर्दश्यभावेद्वादश्यादिः। तत्सत्त्वेत्रयोदश्यादिरितिव्यवस्था। (विधवा
यास्तुविशेषःस्मृतिसंग्रहे) चत्वारःपार्वणाःप्रोक्ता विधवायाःसदैवहि स्वभर्तृ
श्वशुरादीनांमातापित्रोस्तथैवच। ततोमातामहानांचश्राद्धदानमुपक्रमेत् (तथा)
श्वश्रूणांचविशेषेणमातामह्यास्तथैवचेति (अशक्तौतुस्मृतिरत्नावल्याम्) स्वभर्तृ
प्रभृतित्रिभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच॥ विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतंद्रिता॥
विधवास्वयंसंकल्पंकृत्वान्यतब्राह्मणद्वाराकारयेदित्युक्तम् (प्रयोगपारिजातेस
कन्महालयेचवर्ज्यतिथ्याद्युक्तम्पृथ्वीचंद्रोदयेप्रयोगपारिजातादिषु (वशि
ष्ठः) नंदायांभार्गवदिनेचतुर्दश्यांत्रिजन्मसु॥एषुश्राद्धंनकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षयात्॥
जन्मभंतत्पूर्वोत्तरेचत्रिजन्मानि। (वृद्धगार्ग्यः)प्राजापत्येचपौष्णेचापित्र्यर्क्षेभार्गवे
तथा॥यस्तुश्राद्धंप्रकुर्वीततस्यपुत्रोविनश्यति॥ प्राजापत्यंरोहिणी। पौष्णंरेव
ती। …स्यंमघा। अन्यान्यपिप्रत्यरादीनितत्रैवज्ञेयानि (केचित्तु) नंदाशुक्रामर

व्यारभृग्ववर्गिर्नपितृकालभे ॥ गंडेवैधृतपातेचपिंडास्त्याज्याःसुतेप्सुभिरितिसंग्र
हात् ॥ नंदाप्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः। अश्वःसप्तमी। कामस्त्रयोदशी । आरोभौ
मः। भृगुःशुक्रः। अग्निभंकृत्तिकाकालभंभरणी । तत्रपिंडास्त्याज्याइत्याहुः।
तन्नमूलंमृग्यम्। एतच्चसकृन्महालयविषयम्। सकृन्महालयेकाम्येपुनःश्राद्धेखि
लेषुच ॥ अतीतविषयेचैवसर्वमेतद्विचिंतयेदिति ॥ पृथिवीचंद्रोदयेनारदोक्तेः
(अस्यापवादोहेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेच) अमापातेभरण्यांचद्वादश्यांपक्षमध्यकेत
थातिथिंचनक्षत्रंवारंचनविचारयेत् ॥ पराशरमाधवीयेमदनपारिजातादिषुचैव
म(निर्णयदीपिकायांतु)पितृमृताहेनिषिद्धदिनेपिसकृन्महालयःकार्यइत्युक्तम्।
आषाढ्याःपंचमेपक्षेकन्यासंस्थेदिवाकरे॥मृताहनिपितुर्योवैश्राद्धंदास्यतिमानवः
तस्यसंवत्सरंयावत्संतृप्ताःपितरोध्रुवमितिनागरखंडोक्ते ॥ यातिथिर्यस्यमासस्य
मृताहेतुप्रवर्तते ॥ सातिथिःपितृपक्षेतुपूजनीयाप्रयत्नतः॥तिथिच्छेदोनकर्तव्यो
विनाशौचंयदृच्छया ॥ पिंडश्राद्धंचकर्तव्यंविच्छित्तिंनैवकारयेत् ॥ अशक्तःपक्ष
मध्येतुकरोत्येकदिनेयदा ॥ निषिद्धेपिदिनेकुर्यात्पिंडदानंयथाविधीतिकात्या
यनोक्तेश्च। अत्रमूलंचिंत्यम्तथापक्षश्राद्धकरणेपिनंदादिषुपिंडनिषेधइत्याह
(पराशरमाधवीयेकार्ष्णाजिनिः)नभस्यस्यापरेपक्षेश्राद्धंकार्यंदिनेदिने ॥ नैवनंदा
दिवर्ज्यंस्यान्नैवनिंद्याचतुर्दशीति ॥ अत्रश्राद्धमित्येकवचनाद्दिनेदिनेइतिवीप्स
वशाच्च। सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अतःप्रतिपत्प्रभृतिष्वे
कांवर्जयित्वाचतुर्दशीमितियाज्ञवल्कीयंप्रयोग भेदपरंनतुपंचदशादिपक्षविषय
म। प्रतिपत्प्रभृतिष्वतिविशिष्योक्तेः। निर्णयदीपेपृथ्वीचंद्रोदयेमदनपारि
जातेचैवम्। अन्यकृष्णपक्षपरंयाज्ञवल्कीयम् । एतत्परत्वेनैवनिंद्याचतुर्दशी
तिविरोधादितिगौडाः (तन्न) श्राद्धंशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यांमहलय इति विरो
धात् (तत्त्वंतु) तिथिनक्षत्रवारादि निषेधोयउदाहृतः ॥ सश्राद्धेतन्निमित्तेस्या
न्नानुषंगकृतेह्यसावितिदिवोदासीये वृद्धगार्ग्योक्तेस्तन्निमित्तपक्षांतरेचज्ञेयः
सकृन्महालयेतुवचनान्निषेधः । अन्यत्रकोपिनिषेधः। कार्ष्णाजिनिस्मृतिरे
ति। अतोनंदादौसपिंडकश्राद्धेपुत्रवतोप्यधिकारः(अत्रिरपि)महालये[illegible]द

र्थेपुत्रस्यजन्मनि ॥ तीर्थेपिनिर्वपेत्पिंडान्रविवारादिकेष्वपि॥ पूर्वोक्तनंदानिषे
धस्तुमृताहातिक्रमेसकृन्महालयेपौर्णमास्यादिमृतश्राद्धेतन्निमित्तेचज्ञेयः(यत्तुस्मृ
त्यर्थसारे)विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकं॥ पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणा
मिति (तस्यात्रापवादोदिवोदासीयेबृहस्पतिः) तीर्थेसंवत्सरेप्रेतेपितृयागेमहाल
ये॥पिंडदानंप्रकुर्वीतयुगादिभरणीमघे॥ महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोःक्षयेहनि
कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वपणंसदेतिनिर्णयदीपेतुनंदानिषेधः।प्रत्यहभिन्नश्रा
द्धविषयःषोडशाहत्त्रापिश्राद्धप्रयोगकल्पेतुप्रत्यहंपिंडदानंकार्यमेवेत्युक्तम्।तद
यमर्थःसंपन्नःषोडशाहत्त्रापिश्राद्धैक्येनपिंडनिषेधः।मृताहेसकृन्महालयेपितथा
इतिकेचित। तत्रापिनिषेधस्तुयुक्तः। प्रत्यहंश्राद्धभेदेपिव्यतीपातादौतथा। अ
न्यमृताहातिक्रमेमहालयातिक्रमेचपिंडनिषेधइति। संन्यासिनांतुद्वादश्यांश्राद्धं
कार्यमयतीनांचवनस्थानांवैष्णवानांविशेषतः। द्वादश्यांविहितंश्राद्धंकृष्णपक्षे
विशेषतइति॥ पृथ्वीचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः(अत्रपक्षेश्राद्धाकरणेगौणकालमाहहे
माद्रौयमः)हंसेकन्यागतेवर्षेशाकेनापिगृहेवसन्।पंचम्योरंतरेदद्यादुभयोरपि
पक्षयोः ॥ आश्विनकृष्णशुक्लपंचम्योर्मध्यइत्यर्थः(तत्राप्यसंभवेभविष्ये)येयं
दीपान्वितारा[illegible]ख्याताचंचदशीभुवि ॥ तस्यांदद्यान्नचेद्दत्तंपितृणांवैमहालये
(तत्राप्यसंभवेभारते)यावच्चकन्यातुलयोःक्रमादास्तेदिवाकरः॥ शून्यंप्रेतपुरं
तावद्वृश्चिकेयावदागतः(ब्राह्मे) वृश्चिकेसमतिक्रांतेपितरोदैवतैःसहनिःश्वस्य
प्रतिगच्छंतिशापंदत्वासुदारुणम्(यत्तुजातूकर्ण्यः) आकांक्षंतिसदापितरःपंचमं
पक्षमाश्रिताः ॥ तस्मात्तत्रैवदातव्यंदत्तमन्यत्रनिष्फलमितितत्कालातिशयहानि
परम् ॥ कन्यांगच्छतुवानवेतितुयंपादेवापाठः ॥ तेनकन्यायोगेप्राशस्त्यमात्रं
अतःश्राद्धविवेकोक्तंश्राद्धद्वयंहेयम्।इदंचश्राद्धमन्नेनैवकार्यंनाम्नादिना। मृताहं
चसपिंडंचगयाश्राद्धंमहालयं । आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामेनकर्हिचिदिति ।
स्मृतिदर्पणेगालवोक्तेः (अथाजदेवताःसंग्रहे) तातांबात्रितयंसपत्नजननीमाता
महादित्रयंसस्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियःतातांबात्मभगिन्यपत्य
वधू[illegible]र्यापितासद्गुरुःशिष्याप्ताःपितरो महालयविधौतीर्थेतथातर्पणे ।

अस्यार्थः।ततत्रयी ।पितृत्रयी । अंबात्रयीच । स्मृत्यर्थसारेोपिमहालयेमातृश्राद्धं पृथक्प्रशस्तमिति(अत्रविशेषःस्मृतिदर्पणेगालवः) अनेकामातरोयस्यश्राद्धेचापरपक्षिके ॥ अर्घ्यदानंपृथक्कुर्यात्पिंडमेकंतुनिर्वपेत् ॥ जीवन्मातृकस्तुसापत्नमातुरेकोद्दिष्टंकुर्यान्नपार्वणम्। श्राद्धदीपकलिकायांतुपार्वणमुक्तम् । अन्यस्त्वयंचयन्मातुर्गयाश्राद्धंमहालयम्॥ पितृपत्नीषुचश्राद्धंकार्यंपार्वणवद्भवेदितिवृहन्मनूक्तेः । सस्त्रीतिमातामहानासपत्नीकत्वेपिविभवेसतिमातामहीनांपृथक्कार्यं। महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौचान्वष्टकासुच ॥ ज्ञेयंद्वादशदैवत्यंतीर्थेप्रौष्ठेमघासुचेतिनिगमोक्तेः॥ हेमाद्रिमतेत्वत्रनवदैवत्यमेव । महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौचान्वष्टकासुच ॥ नवदैवत्यमंत्रेष्टंशेषंषट्पौरुषंविदुरिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः। तातभ्रातापितृव्यः। जननीभ्रातामातुलः। तत्स्त्रियः। पितृव्यस्त्री। मातुलानी।भ्रातृजायाःपितृष्वसृमातृष्वसृस्वभागिन्योपत्यभर्तृयुक्ताः। तेनसापत्यायैसधवायैइतिप्रयोगोज्ञेयः। एतासुसतीषुनतद्भर्त्रादिदानम्। द्वारलोपात् ॥ जायापिताश्वशुरःश्वश्रुरप्यत्रोपलक्ष्य।अत्रमूलंस्मृतिचंद्रिकायांज्ञेयम्(अत्रपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थोक्ताहेमाद्रौपुराणांतरे)उपाध्यायगुरुश्वश्रूपितृव्याचार्यमातुलाः ॥ श्वशुरभ्रातृसुतपुत्रर्त्विक्शिष्यपोषकाः भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ॥ पितरौपितृपत्नीनांपितुर्मातुश्चयास्वसा॥सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थेचैवमहालयेएकोद्दिष्टविधानेनपूजनीयाःप्रयत्नतइति ॥ इतरेषांपित्रादीनांपार्वणमर्थसिद्धम्॥अत्रक्रमान्यत्वेप्याचाराद्व्यवस्था(अशक्तौतुपृथिवीचंद्रोदयेचतुर्विंशतिमते)एकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् ॥ दशद्वादशवापिंडान्दद्यादकरणंतु(एकोद्दिष्टस्वरूपंचाहयाज्ञवल्क्यः) एकोद्दिष्टंदेवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम्॥ आवाहनाग्नौकरणरहितंत्वपसव्यवदिति। अत्रैकपाकोवैश्वदेवतंत्रंपिंडबर्हिश्चैकमितिस्मृत्यर्थसारेउक्तं। अत्रपाणिहोमः(पिंडाश्चद्विजांतिकइत्याहप्रयोगपारिजातेआचार्यः) काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ चतुर्वेषुकरेहोमःपिंडाश्चद्विजांतिकइति ॥ पार्वणैकोद्दिष्टयोःसमानतंत्रत्वेतुअग्निसमीपएव। अत्रधूरिलोचनौवैश्वदेवौ। अपिकन्यागतेसूर्येकाम्येचधूरिलो

चनी ॥ इतिहेमाद्रावादित्यपुराणात्। अत्रप्रतिदिनंभिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदो वाप्रयोगैक्यादंतएववादक्षिणेतिहेमाद्रावुक्तम् । एतच्चसंन्यस्तपितृकादिनाजीवत्पितृकेणापिकार्यम्। वृद्धेतीर्थेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति ॥ येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइति ॥ कात्यायनोक्तेः (ऋतुर्कौडिण्यः) दर्शश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपाक्षिकम् ॥ नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैस्तर्पणमेवचेति ॥ तत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम्। काम्यश्राद्धपरंवा। अत्रबहुवक्तव्यंश्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णयेज्ञेयम्। एतच्चजीवत्पितृकेणापिंडरहितंकार्यम्। मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः। नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवचेतिदक्षेणतस्यपिंडनिषेधात्। अन्वष्टक्यमात्वार्षिकादौतुवचनाद्भवतीतिवक्ष्यामः (तथाछागलेयः) पिंडोयत्रनिवर्तेतमघादिषुकथंचन॥सांकल्पंतुतदाकार्यंनियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥ सांकल्पस्वरूपंचवक्ष्यते। अत्रश्राद्धांगतर्पणंपक्षश्राद्धेप्रतिदिनंश्राद्धोत्तरम्। सकृन्महालयेतुपरेह्निकार्यम् । (तदुक्तंनारदीये)पक्षश्राद्धंयदाकुर्यात्तर्पणंतुदिनेदिने ॥ सकृन्महालयेचैवपरेहनितिलोदकम् (गर्गोपि) पक्षश्राद्धेहिरण्येचअनुव्रज्यतिलोदकमिति। (तथाप्रयोगपारिजातेगर्गः) कृष्णेभाद्रपदेमासिश्राद्धंप्रतिदिनंभवेत् ॥ पितॄणांप्रत्यहंकार्यंनिषिद्धाहेपितर्पणम्॥ सकृन्महालयेश्वःस्यादष्टकास्वंतएवहि ॥ इदंनिषिद्धदिनेपिकार्यम् । तिथितीर्थविशेषेषुकार्यंप्रेतेचसर्वदेतिस्मृत्यर्थसारोक्तेः। तीर्थेतिथिविशेषेचगयायांप्रेतपक्षके ॥ निषिद्धेपिदिनेकुर्यात्तर्पणंतिलमिश्रितमितिस्मृतिरत्नावल्यांवचनाच । एतच्चश्राद्धंमलमासेनकार्यं। (तदाहभृगुः) वृद्धिश्राद्धंतथासोमसगन्याधेयंमहालयम् ॥ राजाभिषेकंकाम्यंचनकुर्याद्भानुलंघितइति (हेमाद्रौनागरखंडे) नभोवाथनभस्योवामलमासोयदाभवेत् ॥ सप्तमःपितृपक्षःस्यादन्यत्रैवतुपंचमः ॥ एतच्चपित्रोर्मरणेप्रथमाब्देकृताकृतमितित्रिस्थलीसेतौभट्टाः। इदंचनित्यंकाम्यं। पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलंतथा ॥ प्राप्नोतिपंचमेदत्वाश्राद्धंकामांश्चपुष्कलानितिजाबाल्युक्तेः। वृश्चिकेसमतिक्रांतेपितरोदैवतैःसह। निश्वस्यप्रतिगच्छंतिशापंदत्वासुदारुणमिति (काष्णाजिनिवचनाच्चतदतिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने) दुरोअश्व

स्यमंत्रंचदशमासांद्विमासयोः।महालयंयदान्यूनंतदासंपूर्णमेतितर्दिति।द्विमासयोः
कन्यातुलयोर्महालयश्राद्धंयदाहीनमित्यर्थः अत्रभरण्यांश्राद्धमतिप्रशस्तम् (तदु
क्तंपृथिवीचंद्रोदयेमात्स्ये)भरणीपितृपक्षेतुमहतीपरिकीर्तिता।अस्यांश्राद्धंकृतंये
नसगयाश्राद्धकृद्भवेत्(पृथिवीचंद्रोदयेश्रीधरीयेबृहस्पतिः) नभस्यापरपक्षस्यद्वि
तीयायदियाम्यभे॥ तृतीयाचाग्नितारभिःसहिताप्रीतिदापितुः॥एतत्पक्षेषष्ठी
योगविशेषेणकपिलासंज्ञा(तदुक्तंवाराहे)नभस्यकृष्णपक्षेतुरोहिणीपातभूसुतैः
युक्ताषष्ठीपुराणज्ञैःकपिलापरिकीर्तिता॥ व्रतोपवासनियमैर्भास्करंतत्रपूजयेत्
कपिलांचद्विजाग्र्यायदत्वाक्रतुफलंलभेत्(पुराणसमुच्चये) भाद्रेमास्यसितेपक्षेभा
नौचैवकरेस्थिते।पातेकुजेचरोहिण्यांसाषष्ठीकपिलाभवेत्॥ अत्रदर्शांतत्वेनम
हालयोभाद्रपदकृष्णपक्षोज्ञेयइत्युक्तंनिर्णयामृतेहेमाद्रौच। हस्तार्कस्तुफलाति
शयार्थः। संयोगेतुचतुर्णांवैनिर्दिष्टापरमेष्ठिनेतितत्रैवोक्तेः(अत्रविशेषोहेमाद्रौ
स्कांदे)देवदारुंतथोशीरंकुंकुमैलांमनःशिलाम् । पद्मकंपद्मकंयष्टिमधुगव्येनपे
षयेत्॥ क्षीरेणालोड्यकल्केनस्नानंकुर्यात्समंत्रकम्॥ आपस्त्वमसिदेवेशज्यो
तिषांपतिरेवच॥ पापंनाशयमेदेववाङ्मनःकायकर्मजम्॥पंचगव्यकृतस्नानःपंचभं
गैस्तुमार्जयेत्।पंचभंगैःपंचपल्लवैः। तथा। रत्नैर्नानाविधैर्युक्तंसौवर्णंकारयेद्रवि
म्॥शक्तितस्तुपलादूर्ध्वंतदर्धंकर्षतोपिवा॥ सौवर्णमरुणंकुर्यान्नौकांचैवतथार
थम्(तथा)अल्पवित्तोपियःकश्चित्सोपिकुर्यादिमंविधिम् (प्रभासखंडे) स्थाप
येदव्रणंकुंभंचंदनोदकपूरितम्॥रक्तवस्त्रयुगच्छन्नंताम्रपात्रेणसंयुतम्।रथोरौक्म
पलस्यैवएकचक्रःसुचित्रितः॥ सौवर्णपलसंयुक्तांमूर्तिंसूर्यस्यकारयेत्॥ ततःसूर्यं
कपिलांचषोडशोपचारैःसंपूज्यदद्यात् दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मादिवाकरःक
पिलासहितोदेवोमममुक्तिंप्रयच्छतु॥यस्मात्त्वंकपिलेपुण्यासर्वलोकस्यपावनी॥
प्रदत्तासहसूर्येणमममुक्तिप्रदाभवेति॥ विशेषांतरंतत्रैवज्ञेयमितिदिक्। इयमेव
चंद्रषष्ठी। साचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या।उभयत्रतथात्वेपूर्वा(तदुक्तंभविष्ये) तद्भा
द्रपदेमासियष्ठ्यांपक्षेसितेतरे चंद्रषष्ठीव्रतंकुर्यात्पर्ववेधःप्रशस्यते॥ चन्द्रोदयेयदा
षष्ठीपूर्वाह्णेचापरेऽहनि॥ चंद्रषष्ठ्यांसितेपक्षेसैवोपोष्याप्रयत्नतइति॥ अष्टम्या

माश्वलायनेनमघावर्षसंज्ञंश्राद्धमुक्तम् । एतेनमाध्यावर्षंप्रौष्ठपद्यामपरपक्षेइति । इदंसप्तम्यादिषुत्रिष्वहःसुकार्यमितिनारायणवृत्तिः । हरदत्तस्तुमघायुक्तवर्षासु भवंत्रयोदशीश्राद्धमितिव्याचख्यौ (पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे) आषाढ्याःपंचमेपक्षेगयामाघ्याष्टमीस्मृता ॥ त्रयोदशीगजच्छायागयातुल्यातुपैतृके ॥ आश्विनकृष्णाष्टम्यांमहालक्ष्मीव्रतम् (तत्रनिर्णयामृतेपुराणसमुच्चये) श्रियोर्चनंभाद्रपदेसिताष्टमीप्रारभ्यकन्यामगतेचसूर्ये ॥ समापयेत्तत्रतिथौचयावत्सूर्यस्तुपूर्वार्धगतोयुवत्याइतितत्रैव(कन्यागतेर्केप्रारभ्यकर्तव्यंतच्छ्रियोर्चनम् ॥ हस्तप्रांतदलस्थेर्केतद्व्रतंनसमापयेत् ॥पूजनीयाग्रहस्थानामष्टमीप्राष्टषिश्रियः ॥ दोषैश्चचतुर्भिःसंयुक्तासर्वसंपत्करीतिथिः(तथा)पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनीसाप्रकीर्तिता ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनत्याज्याकन्यागतेरवौ ॥ विशेषेणापरित्याज्यानवमीदूषितायदीति ॥ दोषचतुष्टयंतत्रैवोक्तम् । त्रिदिनेचावमेचैवअष्टमींनोपवासयेत् ॥ पुत्रहानवमीविद्धास्वर्णोहस्तार्धगेरवाविति (त्रिदिनावमदिनलक्षणंचरत्नमालायाम्) यत्रैकस्पृशतिथिद्वयावसानंवारश्चेदवमदिनंतदुक्तमार्यैः ॥ यःस्पृशांश्चवर्तितिथित्रयस्यचाह्नाविद्युस्पृक्तिथितमिदंद्वयंचनेष्टम् ॥ एतेचसर्वेनिषेधाःप्रथमारंभविषयाःमध्येतुसतिसंभवेज्ञेयाः ।व्रतस्यषोडशाब्दसाध्यत्वेनमध्येत्यागायोगात् ।इयंचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या । तत्रैवपूजाद्युक्तेःपरदिनेचंद्रोदयादूर्ध्वंत्रिमुहूर्तव्यापित्वेपरैव कार्या । अन्यथापूर्वैव । पूर्वावापरविद्धावाग्राह्याचंद्रोदयेसदा ॥ त्रिमुहूर्तापिसापूज्यापरतश्चोर्ध्वगामिनीतिमदनरत्नेनिर्णयामृतेचसंग्रहोक्तेः । अर्धरात्रमतिक्रम्यवर्ततेयोत्तरातिथिः ॥ तदातस्यांतिथौकार्यंमहालक्ष्मीव्रतंसदेतिवचनाच्चेति संक्षेपः इतिमहालक्ष्मीव्रतनिर्णयः । अथनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् (तत्रकात्यायनः)अन्वष्टकासुनवभिःपिंडैश्श्राद्धमुदाहृतम्पित्र्यादिमातृमध्यंचततोमातामहांतकम् (पृथ्वीचंद्रोदयेब्रह्मांडे)पितॄणांप्रथमंदद्यान्मातॄणांतदनंतरम् । ततोमातामहानांचअन्वष्टक्येक्रमःस्मृतः (श्राद्धहेमाद्रौछागलेयः)केवलास्तुक्षयेकार्यावृद्धावादौप्रकीर्तिताः ॥ अन्वष्टकासुमध्यस्थानांत्याःकार्यास्तुमातरः॥दीपिकायांतुमातृश्राद्धमादौकार्यमित्युक्तम् । मातृयजनंत्वन्वष्टकास्वादितइति (हेमाद्रौ

ब्राह्मेपि) अन्वष्टकासुक्रमशोमातृपूर्वंतद्दिष्यतइति (अत्रशाखाभेदेनव्यवस्थेति) पृथ्वीचन्द्रोदयः। जीवत्पितृकाविषयमितिनिर्णयदीपः। इदंचजीवत्पितृके णापिकार्यम् (तदुक्तंनिर्णयामृतेमैत्रायणीयपरिशिष्टे) अन्वष्टक्यंगयाप्राप्तौस त्यांचमृतेहनि॥ मातुःश्राद्धंसुतःकुर्यात्पितर्यपिचजीवति॥ यद्यपिजीवत्पि तृकस्यपंचान्वष्टकाश्रवश्यंकर्तव्याः। तथाप्यशक्तस्येयमावश्यकी॥ प्रौष्ठपद्य ष्टकाभूयःपितृलोकेभविष्यतीतिहेमाद्रौपाद्मोक्तेः। सर्वासामेवमातृणांश्राद्धंक न्यागतेरवौ॥ नवम्यांहिप्रदातव्यंब्रह्मलब्धवरायतइतिसूक्तेनावश्यकत्वोक्ते श्च। अत्रसर्वासामित्युक्तेःस्वमातुरपिसपत्नजीवंत्यामसमातृभ्योदद्यात्। तन्म रणोसतितस्यैताभ्यश्चदद्यादित्युक्तम्। जीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः। अत्रसर्वा सांनामनिर्देशेनैकोब्राह्मणोर्घ्यःपिंडश्च। नाम्नैकोतुद्विवचनादिप्रयोगइत्युक्तं नारायणवृत्तौ। अन्वष्टकाश्राद्धंतद्यागश्चगोभिलीयानांमध्यमायामेवनसर्वासु॥ अन्वष्टक्यंमध्यमायामितिगोभिलगौतमाविति छंदोगपरिशिष्टात्। अत्रभर्तृ मरणोत्तरंपूर्वमृतमातृश्राद्धंनकार्यमितिकेचिदाहुःपठंतिच। श्राद्धनवम्यांकुर्या त्तन्मृतेभर्तरिलुप्यतइति॥ तदेतन्निर्मूलत्वान्मूर्खप्रतारणमात्रं (श्राद्धदीपकलि कायांब्राह्मे) पितृमातृकुलोत्पन्नायाःकाश्चित्तुमृताःस्त्रियः॥ श्राद्धार्हामातरो ज्ञेयाःश्राद्धंतत्रप्रदीयतइति॥ अत्रदेशाचाराद्व्यवस्था। इदंचानुपनीतेनापिका र्यम् (तदुक्तंश्राद्धशूलपाणौमात्स्ये) अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपंचदशीषुचेत्यभि धाय। एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वसु॥ श्राद्धंसाधारणंनामसर्वकामफल प्रदम्॥ भार्याविरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपिनित्यशः॥ शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिनाबुधइति॥ तेनसाग्नेरेवेदमितिपरास्तं॥ अन्वष्टकातःपृथगेवेदंमातुःश्राद्धमि त्यपिपरास्तं। लाघवेनमूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च। तेनान्यत्रान्वष्टकाश्राद्ध स्यांगस्याप्यत्रप्रधानत्ववचनात्। अत्रेष्टेरिवराजसूयांतर्गतायाएतयान्नाद्यकामं याजयेदितिफलार्थत्ववत्। अत्राष्टकान्वष्टकापूर्वानुरोधात् (तथाग्निपुराणे) अन्व ष्टकासुवृद्धौचगयायांचक्षयेहनि॥ अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिनासहआप स्तंबानांत्वष्टकासुचवृद्धौचेतिभाष्यकारैःपाठादष्टकायांमातृकाश्राद्धम्। छंदो

गैस्त्वत्रमातृमातामहश्राद्धेनकार्यंकिंतुत्रिपुरुषमेव । तयोर्यद्वयःपृथग्दद्यादव
सानदिनादृते॥कर्षूसमन्वितमनुक्तातथाद्यंश्राद्धषोडशं । प्रत्याब्दिकंचशेषेषुपिं
डाःस्युःषडितिस्थितिरिति । छंदोगपरिशिष्टात् । अन्वष्टकासुतेषांकर्षूविधा
नादितिमूलपाणिः (यत्तु) तमिस्रपक्षेनवमीपुण्याभाद्रपदेहिया ॥ चत्वारःपा
र्वणाःकार्याःपितृपक्षेमनीषिभिरितितद्देशाचारतोव्यवस्थितंज्ञेयम् । इदंजीव
त्पितृकेणापिसपिंडंकार्यम् (हेमाद्रौविष्णुधर्मोत्तरे) अन्वष्टकासुचस्त्रीणांश्राद्धं
कार्यंतथैवचे पुपक्रम्यापिंडनिर्वपणंकार्यंतस्यामपिनृसत्तमेति वचनंश्राद्धविधि
नापिंडदानेप्राप्तेपुनस्तत्कीर्तनंयस्यजीवत्पितृकगर्भिणीपत्न्यादिनापिंडदानं
निषिद्धम् । तस्यतत्प्राप्त्यर्थमितिशौनातचरणाः (अत्रसुवासिनीभोजनमुक्तंमा
र्कंडेयपुराणे)मातुःश्राद्धेतुसंप्राप्तेब्राह्मणैःसहभोजनम् ॥ सुवासिन्यैप्रदातव्यमि
तिशातातपोब्रवीत् ॥ भर्तुरग्रेगतानारीसहदाहेनवामृता ॥ तस्याःस्थानेनियुंजी
तविप्रैःसहसुवासिनी (तत्रैवमदालसावाक्यम्) स्त्रीश्राद्धेपुत्रदेयास्युरलंकाराश्च
योषिते॥ मंजरीमेखलादामकर्णिकाकंकणादयइति (अत्राशक्तावनुकल्पमहा
श्वलायनः)अनडुहोयवसमाहारेदग्निनावाकक्षमुपोषेदेषामेष्टकेतिनत्वेवानष्टकः
स्यादिति(हेमाद्रौपितामहः)अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासुच ॥ विद्वा
न्श्राद्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यते(अकरणेचप्रायश्चित्तमुक्तंमृग्विधाने) एभिर्द्यु
भिर्जपेन्मंत्रंशतवारंतुतद्दिने॥आन्वष्टक्यंयदाशून्यंसंपूर्णंयातिसर्वथेति (एतत्पक्षे
द्वादश्यांविशेषःपृथ्वीचंद्रोदयेवायवीये) संन्यासिनोप्याब्दिकादिपुत्रःकुर्याद्य
थाविधि ॥ महालयेतुयच्छ्राद्धं द्वादश्यांपार्वणंतुतदिति॥ अथत्रयोदशीश्राद्धम्
(तत्रचंद्रिका)त्रयोदशीभाद्रपदीकृष्णामुख्यापितृप्रिया॥तृप्यंतिपितरस्तस्यांस्व
यंपंचशतंसमाः॥ मघायुतायांतस्यांतुजलाद्यैरपितोषिताः॥ तृप्यंतिपितरस्तद्वद्व
र्षाणामयुतायुतम्(प्रयोगपारिजातेशंखः)पौष्ठपद्यामतीतायांमघायुक्तांत्रयोदशी
म् । प्राप्यश्राद्धंतुकर्तव्यंमधुनापायसेनच ॥ प्रजामिष्टांयशःस्वर्गमारोग्यंचधनं
तथा ॥ नृणांश्राद्धेसदाप्रीताःप्रयच्छंतिपितामहाः(एतन्नियमपिपृथ्वीचंद्रोदये
विष्णुधर्मे)प्रौष्ठपद्यामतीतायांतथाकृष्णात्रयोदशीत्युक्ता । एतांस्तुश्राद्धकालान्वै

नित्यानाहप्रजापतिः॥ श्राद्धमेतेष्ठवकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइत्युक्तेः।एतच्चाविभक्तै
रपिपृथक्कार्यं(तथाचहेमाद्रौ) विभक्तावाविभक्तावाकुर्युःश्राद्धंपृथक्सुताःमघासु
चततोन्यत्रनाधिकारःपृथग्विनेति(अपरार्केवायवीये)हंसेहस्तस्थितेयातुमघायु
क्तात्रयोदशी ॥ तिथिर्वैवस्वतीनामसाछायाकुंजरस्यतु॥ अत्रच । अपिनःसंकुले
भूयाद्योनोदद्यात्त्रयोदशीं ॥ पायसंमधुसर्पिर्भ्यांप्राक्छायेकुंजरस्यचेति॥विष्णु
मनुवचनेकेवलत्रयोदशीश्रुतेर्मघासुगाइतिकल्पतरुः(शूलपाणिस्तु)केवलवाक्या
नामर्थवादत्वाद्विधौचमघायोगश्रुतेर्विधिलाघवात् । विशिष्टमेवनिमित्तमित्याह
(वस्तुतस्तु)मधुमांसैश्चशाकैश्चपयसापायसेनच ॥ एषनोदास्यतिश्राद्धंवर्षासुच
मघासुचेति ॥ वशिष्ठवचनेकेवलमघाश्रुतेर्विनिगमकाभावादुभयंभिन्ननिमित्तं ।
पूर्वोक्तवचनाच्चयोगाधिक्येफलाधिक्यं(अतएवयाज्ञवल्क्यः)तथावर्षात्रयोदश्यां
मघासुचविशेषतइति ॥ त्रयोदशीश्राद्धंनित्यम् । अन्यत्काम्यंअत्रत्रयोदश्यांब
हुपुत्रायुवमारिणस्तुभवंतीत्यापस्तंबोक्तेर्युवमारित्वमपत्यदोषसहिष्णोरपत्यमा
त्रार्थिनः । स्मृत्यंतरोक्तवनार्थिनोवाधिकारइतिकल्पतरुः । अपत्यनिंदयातद
र्थिनांनाधिकारात् । फलांतरकामस्यैवाधिकारइतिहलायुधः । एतत्पिंडर
हितंकार्यं । मघायुक्तत्रयोदश्यांपिंडनिर्वपणाद्द्विजः ॥ ससंतानोनैवकुर्यान्नित्यं
तेकवयोविदुरितिवृहत्पराशरोक्तेः । इदंमलमासेपिकार्यं। मघात्रयोदशीश्राद्धं
प्रत्युपस्थितिहेतुकं ॥ अनन्यगतिकत्वेनकर्तव्यंस्यान्मलिम्लुचे॥ इतिकाष्ठकगृ
ह्योक्तेः । यानितुअंगिराःत्रयोदश्यांकृष्णपक्षेयःश्राद्धंकुरुतेनरः ॥ पंचत्वंतस्य
जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्यनिश्चितं(वामनपुराणे)त्रयोदश्यांतुवैश्राद्धं नकुर्यात्पुत्रवा
न्गृहीत्यादीनिवचनानितानिपुत्रवद्विषयाणिवामहालयस्थभिन्नत्रयोदशीविष
याणिवाकाम्यश्राद्धविषयाणि वासपिंडकश्राद्धविषयाणिवेतिकेचित्।हेमाद्रि
प्रमुखास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि । श्राद्धंनैवैकवर्गस्यत्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥ न
तृप्तास्तत्रयेयस्यप्रजांहिंसंतितस्यइतिकार्ष्णाजिनिस्मृतेः।यद्यपिपितरोयत्रपूज्यं
तेतत्रमातामहाअपीतिधौम्योक्तेर्नकेवलपितृवर्गस्यप्राप्तिस्तथापिन्यायमोहादि
प्राप्तनिषेधोयमित्याहुः।वयंतुपश्यामः।पुत्रवद्विषयाण्येवेति। असंतानस्तुयस्तस्य

श्राद्धेप्रोक्तात्रयोदशी ॥संतानयुक्तोयःकुर्यात्तस्यवंशक्षयोभवेदितिहेमाद्रौनागर खंडोक्तेः। पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति। अत्रमघात्रयोदशीम हालययुगादिश्राद्धानांतंत्रेणप्रयोगः ॥ नतुप्रसंगसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः(अथ चतुर्दशीपृथ्वीचंद्रोदयेप्रचेताः वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्जलविषाग्निभिः ॥ नखिदंष्ट्रिविपन्नायेतेषांशस्ताचतुर्दशी(ब्राह्मे) युवानःपितरोयस्यमृताःशस्त्रेण वाहताः ॥ तेनकार्यंचतुर्दश्यांतेषांतृप्तिमभीप्सता(नागरखंडे) अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापिवा ॥ श्राद्धंतेषांप्रकर्तव्यंचतुर्दश्यांनराधिप ॥ एतच्चप्रायोना शकशस्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैःप्रचेच्छतामिति ॥ गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्ष णंएकयोगनिर्देशात्। सर्वेषांतुल्यधर्माणामेकस्यापियदुच्यते ॥ सर्वेषांतत्समं ज्ञेयमेकरूपाहितेस्मृताइत्युशनशोक्तेश्च ॥ तच्चकृतक्रियाणामेवेतिवक्ष्यामः (मरीचिः)विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ॥ चतुर्दश्यांक्रियाःकार्या अन्येषांतुविगर्हिताः ॥ अत्रब्राह्मणघातीतेनहतोनतुब्रह्महा। तस्यपतितत्त्वा दितिशूलपाणिः। अत्रोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वात्। स्त्रीणामपिशस्त्रादि हतानामेकोद्दिष्टंकार्यंनपार्वणमितिश्रीदत्तोपाध्यायः। इदंविषादिहतानामेवन प्रसवादिमृतानामितिवाचस्पतिः (यत्तुशाकटायनः) जलाग्निभ्यांविपन्नानां संन्यासेवागृहेपथि ॥ श्राद्धंकुर्वीततेषांवैवर्जयित्वाचतुर्दशीमिति ॥ तत्प्राय श्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरेउक्तम्। अतएववैधत्वात्सहगमनेपिनकार्य मितिहेमाद्रिः (एतच्चदैवयुक्तमेकोद्दिष्टंकार्यमित्युक्तंप्रयोगपारिजाते) प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टंविधानतः॥दैवयुक्तंतुतच्छ्राद्धंपितॄणामक्षयंभवेत्॥तच्छ्राद्धं दैवहीनंचेत्पुत्रदारधनक्षयः॥ एकोद्दिष्टंदैवयुक्तमित्येवंमनुरब्रवीत्(भविष्येपि) समत्वमागतस्यापिपितुःशस्त्रहतस्य च ॥ चतुर्दश्यांतुकर्तव्यमेकोद्दिष्टंमहालये चतुर्दश्यांतुयच्छ्राद्धं सपिंडीकरणोक्तते॥ एकोद्दिष्टविधानेनतत्कार्यंशस्त्रघातिन इति(संवत्सरप्रदीपेहारीतः)विश्वेदेवांश्चतत्रापिपूजयित्वादितोमलान् ॥ येवै शस्त्रहतास्तेषांश्राद्धंकुर्यादतंद्रितः॥अत्रैकोद्दिष्टवचनानांनिर्मूलत्वं। समूलत्वेपि पार्वणशक्तपराणि। विरोधवादिवचनैःप्रकरणात्कृष्णपक्षीयपार्वणा वगते

रितिशूलपाणिः । तन्नवाक्येनप्रकरणस्यबाधात् । पित्रादीनांपार्वणंभ्रात्रादीना मेकोद्दिष्टमितिगौडार्वांचः । तन्नपितुरित्यनेनविरोधात् । विशेषवाक्यवैयर्थ्या पत्तेश्च अत्रशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यामितिनियमोनतुचतुर्दश्यामेवशस्त्रहतस्येति । श्राद्धंशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यांमहालये ॥ इतिकालादर्शात् । वार्षिकादीनामकर णापत्तेश्च । तेनमहालयएव । दिनांतरेपार्वणंमातामहादितुष्टयर्थंकार्यमेव । पिता महोपिशस्त्रहतश्चेदेकोद्दिष्टद्वयंकार्यं (तदुक्तंहेमाद्रौस्मृत्यंतरे) एकस्मिन्द्वयो र्वैकोद्दिष्टमिति । त्रिषुशस्त्रहतेषुपार्वणमेवकार्यं । यत्तुदेवस्वामिनोक्तंत्रिष्वपि शस्त्रहतेषुपृथगेकोद्दिष्टत्रयंकार्यं । नतुपार्वणमाहत्यवचनाभावादितितदयुक्तं । पित्रादयस्त्रयोयस्यशस्त्रैर्यातास्त्वनुक्रमात् ॥ सभूतेपार्वणंकुर्यादाब्दिकानिपृथक् पृथगितिबृहत्पराशरोक्तेः । एकस्मिन्वाद्वयोर्वापिविद्युच्छस्त्रेणवाहते ॥ एको द्दिष्टंसुतःकुर्यात्त्रयाणांदर्शवद्भवेदितिस्मृत्यंतराच्चेति । पृथ्वीचंद्रोदयेउक्तं ॥ अ परार्केहेमाद्रौचैवं । यस्तुअत्रैवशस्त्रादिनाहतस्तस्यवार्षिकमेवपार्वणमेकोद्दिष्टंवा कार्यंनतुश्राद्धद्वयं । प्रसंगसिद्धेरिति (पृथ्वीचंद्रोदये) अत्रश्राद्धाकरणेप्रमापर पक्षेदिनांतरेपार्वणेनैवकार्यमितितत्रैवोक्तं (यद्यपि) शस्त्रविप्रहतानांचशृङ्गिदं ष्ट्रिसरीसृपैः ॥ आत्मनस्त्यागिनांचैवश्राद्धमेषांनकारयेदितिछागलेयाद्यैःशस्त्रा दिहतानांश्राद्धंनिषिद्धं । तथापिप्रमादमृतानांश्राद्धार्हत्वात्कार्यंवृद्धादिभिन्नबुद्धि पूर्वमृतानांतुनकार्यं (यत्तु) चतुर्दश्यांतर्पणीयालुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ इतिब्राह्मे तद्गौणमितिशूलपाणिः । लक्षणायांमानाभावात् । पतितेनापिकर्तव्यंकर्तव्यं पतितस्यचेति ॥ गयादितुतद्विशेषविधिबलात् । पतितानामपिकार्यमि तिनव्यगौडाः । तत्त्वंतुसमत्वमागतस्येत्यादिवशात्कर्तृक्रियाणांकार्यंनान्येषा मितिवयंप्रतीमः (यत्तुमनुः) नपैतृयज्ञियोहोमोलौकिकाग्नौविधीयते ॥ नद र्शेनविनाश्राद्धमाहिताग्नेर्विधीयतइति ॥ अत्रपूर्वार्द्धंहेतुत्वेनोक्तं । तद्यथाश्रुत मेवमन्वतेपृथ्वीचंद्रोदयादयः । आहिताग्नेःपिंडपितृयज्ञकल्पेनश्राद्धनिषेधार्थ मिदंनतुसाकल्यादेरपीत्यस्मद्गुरवः । कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषुप्राप्तयाहिताग्ने र्दर्शेनियम्यतइतितुवयं । दर्शेनपार्वणेनविनाश्राद्धंन । तेनक्वापिवार्षिकादावे

कोहिष्टंनेतिहरिहरः । इतिचतुर्दशी (अमायांविशेषमाहपरार्केयमः) हंसेकर स्थितेयातुअमावास्याकरान्विता॥ साज्ञेयाकुंजरच्छायाइतिबौधायनोब्रवीत् ॥ वनस्पतिगतेसोमेछायायांप्राङ्मुखीभवेत् ॥ गजच्छायातुसाप्रोक्तातस्यांश्राद्धं प्रकल्पयेत्(भारते)अजेनसर्वलोहेनवर्षासुनियतव्रतः ॥ हस्तिछायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितं ॥ श्राद्धंदद्यादितिशेषः । आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्र स्यमातामहश्राद्धमुक्तं (हेमाद्रौसंग्रहेच) जातमात्रोपिदौहित्रो विद्यमानेपिमा तुले ॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धंप्रतिपद्याश्विनेसितइति ॥ इयंसंगवव्यापिनीग्रा ह्येतिनिर्णयदीपेउक्तं । प्रतिपद्याश्विनेशुक्लेदौहित्रस्त्वेकपार्वणं ॥ श्राद्धं मा तामहंकुर्यात्सपितासंगवेसदा॥ जातमात्रोपिदौहित्रोजीवत्यपिचमातुले॥ प्रातःसं गवयोर्मध्येआर्यस्यप्रतिपद्भवेदितिवचनात् । अत्रसमलत्वंविमृश्यं इदंचमलमासे नकार्यं । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मलेइतिनिषेधात् इदंचजीवत्पितृ केणैवकार्यमितिशिष्टाः । इदंचशिष्टाचारात्सपिंडकंकार्यमितिकेचित् । पिंड रहितंतुयुक्तं(जीवत्पितृकस्य)मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः ॥ नजीवत्पि तृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवचेतिदक्षेणपिंडनिषेधात् आन्वष्टक्यवद्विशेषवचना भावाच्चेतिसंक्षेपः ॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौमहालयनिर्णयः ॥

अथाश्विनशुक्लप्रतिपदिनवरात्रारंभःतन्निर्णयः (तत्रभार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे)सुमेधाउवाच । शृणुराजन्प्रवक्ष्यामि चंडिकापूजनक्रमम् ॥ आ श्विनस्यसितेपक्षेप्रतिपत्सुशुभेदिनेइत्युपक्रम्योक्तं । शुद्धेतिथौप्रकर्तव्यं प्रतिप च्चोर्ध्वगामिनी ॥ आद्यास्तुनाडिकास्त्यक्त्वाषोडशद्वादशापिवा ॥ अपराह्णेच कर्तव्यंशुद्धसंततिकांक्षिभिः ॥ इदंचापराह्णयोगिन्याःप्राशस्त्यंद्वितीयदिनेप्र तिपदोभावेज्ञेयम् (तथातत्रैवदेवीपुराणे डामरतंत्रेचदेवीवचः) अमायुक्तानकर्त्त व्याप्रतिपत्पूजनेमम॥मुहूर्तमात्राकर्तव्याद्वितीयादिगुणान्विता॥ आद्याःषोडश नाडीस्तुलब्ध्वायःकुरुतेनरः ॥ कलशस्थापनंतत्रह्यरिष्टंजायतेध्रुवं (मार्कंडेयदे

वीपुराणयोः)पूर्वविद्धातुयाशुक्लाभवेत्प्रतिपदाश्विनी ॥ नवरात्रव्रतंतस्यांनका र्यंशुभमिच्छता ॥ देशभंगोभवेत्तत्रदुर्भिक्षंचोपजायते ॥नंदायांदर्शयुक्तायांयत्रस्या त्ममपूजनमिति(स्कांदेपि)प्रतिपद्याश्विनेमासिसाशुद्धाशुभदाभवेत् ॥ भाद्रपंचद शीकृष्णातथायुक्तानशस्यते ॥ विरुद्धफलदासाहि पुत्रदारभयावहेति (तथा) वर्जनीयाप्रयत्नेन अमायुक्तातुपार्थिव ॥ द्वितीयादिगुणैर्युक्ताप्रतिपत्सर्वकाम दा (तथादेवीपुराणे) योमांपूजयतेनित्यं द्वितीयादिगुणान्विताम ॥ प्रतिप च्छारदंज्ञात्वासोश्नुतेसुखमव्ययं ॥ यदिकुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापनेमम तस्यशापायुतंदत्वा भस्मशेषंकरोम्यहं ॥ आग्रहात्कुरुतेयस्तुकलशस्थापनं मम ॥ तस्यसंपद्विनाशःस्याज्ज्येष्ठःपुत्रोविनश्यति ॥ अमायुक्तानकर्तव्याप्रतिप च्चंडिकार्चने ॥ धनार्थिभिर्विशेषेणावंशहानिप्रजायते ॥ नदर्शकलयायुक्ताप्र तिपच्चंडिकार्चने ॥ उदयेद्विमुहूर्तापिग्राह्यासोदयदायिनीति (देवीपुराणे) या चाश्वयुजिमासेस्यात् प्रतिपद्भद्रयान्विता ॥ शुद्धाममार्चनंतस्यांशतयज्ञफलप्रदं (रुद्रयामले) अमायुक्तासदाचैवप्रतिपन्निंदितामता ॥ तत्रचेत्स्थापयेत्कुंभंदुर्भि क्षंजायतेध्रुवं ॥ प्रतिपत्सद्वितीयातुकुंभारोपणकर्मणीति ॥ यद्यपिरुद्रयामलं डामरंचनिर्मूलंतथाप्यविरोधात्प्रचाराचतद्वचनानिलिख्यंते (तिथितत्त्वेदेवी पुराणेपि)प्रातरावाहयेद्देवींप्रातरेवप्रवेशयेत् ॥ प्रातःप्रातश्चसंपूज्यप्रातरेवविस र्जयेत्(तत्रैव)शरत्कालेमहापूजाक्रियतेयाचवार्षिकी ॥ साकार्योदयगामिन्यां नतत्रतिथियुग्मता(तथा)कुहूकाष्ठोपसंयुक्तांवर्जयेत्प्रतिपत्तिथिं ॥ राज्यनाशा यसाप्रोक्तानिंदिताचाश्वपूजनइति ॥ एषुवचनेषुकलशस्थापनग्रहणात् ॥ तदेव प्रथमदिनेनिषिध्यतेनतूपवासादि ॥तस्यप्रतिपद्यप्यमावास्येतियुग्मवाक्यात्। यु क्तस्यात्प्रतिपत्तिथिःप्रथमतइतिदीपिकोक्तेः । शुक्लपक्षेदर्शविद्धेतिमाधवो क्तेश्च (पूर्वदिनेप्राप्तस्यबाधे)मानाभावादितिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्वोक्तवाक्ये षुचंडिकार्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चांगत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपिपरेतियु क्तं।कलशस्थापनग्रहणंतपलक्षणं (अतएवदेवलः) व्रतोपवासनियमेघटिकैका पियाभवेत् ॥ सातिथिस्तद्दिनेपूज्याविपरीतातुपैतृकइति ॥ अत्रघटिकामु

हूर्तइतिगौडाः ॥ यदातुपूर्वदिनेसंपूर्णाशुद्धाचभूत्वापरदिनेवर्धतातदासंपूर्ण
त्वाद्दर्शायोगाभावाच्चपूर्वैव ॥ यानिचाद्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि
केचित्पठंतितान्यपिशुद्धाधिकनिषेधपराणि । परदिनेप्रतिपदोत्यंतासत्त्वेतु
दर्शयुतापिपूर्वैवग्राह्या (तदाहल्लः) तिथिःशरीरंतिथिरेवकारणंतिथिःप्रमा
णंतिथिरेवसाधनमिति ॥ यानित्वमायुक्ताप्रकर्तव्येत्यादीनिनृसिंहप्रसादव
चनानितानिसमूलत्वेसत्येतद्विषयाणि । अत्रेदंतत्वम् । पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां
हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेननिर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयस्यानुक्तेः सामान्यनिर्णयात्
पूर्वैवप्राप्ताविपगौडनिबंधेषुविशेषनिर्णयादौदयिकीग्राह्या । तत्रापिघटिकै
केत्यस्यद्विमुहूर्तस्तुतित्वोक्तेर्द्विमुहूर्ताग्राह्या । उदितेदैवतंभानावित्यत्रद्विमुहूर्ता
निरन्तप्रचेतिश्चौदयिकद्विमुहूर्तत्वनियमात् । तेनउदयेद्विमुहूर्ता पीत्याद्यनुसा
रेणपिमुहूर्तमात्राकर्तव्येतिद्विमुहूर्तस्तुतिः।अन्यथाद्विमुहूर्तविधि वैयर्थ्यात्।केचि
त्तुमुहूर्तमात्रेतिवचनात्ततोन्यूनत्वेपरानेत्याहुःगौडाअप्येवम् । अत्रदेवीपूजैवप्र
धानम् । उपवासादित्वंगं।अष्टम्यांचनवम्यांचजगन्मातरमंबिकां ॥ पूजयित्वा
श्विनेमासिविशोकोजायतेनरइतिहेमाद्रौभविष्येतस्याएवफलसंबंधात् । नवमी
तिथिपर्यंतंवृष्ट्यापूजाजपादिकमितितत्रैवदेवीपुराणात्। शरत्कालेमहापूजाक्रि
यतेयाचवार्षिकीतिमार्कंडेयपुराणाच्च।पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजैवप्रधानमन्य
त्सर्वमंगमितिगौडाः। एकाहपक्षोपिकालिकापुराणे॥यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां
नवम्यामथसाधकः ॥ पूजयेद्वरदांदेवींमहाविभवविस्तरैरिति ॥ तत्त्वंतुराजसूये
न्ययागैःसमप्रधानायाःसंहिताअप्यवेष्टेरेतयान्नाद्यकामंयाजयेदित्येकत्वान्मध्ये
विधानाच्चयथाफलार्थोवाहःप्रयोगस्तथानवरात्रमध्यस्थायाअष्टम्यानवम्यावा
फलार्थःपृथक्प्रयोगःरूपनारायणधृतदेवीपुराणे । महानवम्यांपूजेयंसर्वका
मप्रदायिका ॥ सर्वेषुवत्सवर्णेषुतवभक्त्याप्रकीर्तिता ॥ कृत्वाप्नोतियशोराज्यपु
त्रायुर्धनसंपदः।साचकाम्यानित्याच । एवमन्यैरपितथादेव्याःकार्यंप्रपूजनम्॥ वि
भूतिमतुलांलब्ध्वंचतुर्वर्गप्रदायिकामिति ॥ योमोहादथवालस्याद्देवींदुर्गाम
होत्सवे ॥ नपूजयतिदंभाद्वाद्वेषाद्वाप्यत्रभैरव ॥क्रुद्धाभगवतीतस्यकामानिष्टान्नि

हंतिवैइतिकालिका पुराणेफलनिंदाश्रुतेः। वर्षेवर्षेविधातव्यंस्थापनंचविसर्जनमितितिथितत्त्वेदेवीपुराणाच्च। अत्रोपवासादिकमुक्तंहेमाद्रौभविष्ये। एवं चविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतः। एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच॥ पूजनीयाजनैर्देवीस्थानेस्थानेपुरेपुरे॥ गृहेगृहेशक्तिपरैर्ग्रामेग्रामेवनेवने॥ स्नातैःप्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः॥ वैश्यैःशूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्चमानवैरिति॥ यत्तुरूपनारायणीयेभविष्ये (एवंनानाम्लेच्छगणैःपूज्यतेसर्वदस्युभिरितितत्तामसपूजापरं। विनामंत्रैस्तामसीस्यात्किरातानांतुसंमतेतितत्रैवोक्तेः। मदनरत्नेदेवीपुराणेपि कन्यासंस्थेरवौशक्रशुक्लामारभ्यनंदिकां॥ अयाचीह्यथवैकाशीनक्ताशीवाथवाब्दः॥ भूमौशयीतचामंत्र्यकुमारीर्भोजयेन्मुदा॥ वस्त्रालंकारदानैश्चसंतोष्याःप्रतिवासरं॥ बलिंचप्रत्यहंदद्यादोदनंमांससमायुतं॥ त्रिकालंपूजयेद्देवींजपस्तोत्रपरायणाइति॥ नंदिकाप्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः। षष्ठीति गौडाः। तत्रपूजनंरात्रौकार्यम्। आश्विनेमासिमेघांतेमहिषासुरमर्दिनीम्॥ निशासुपूजयेद्भक्त्यासोपवासादिकःक्रमादितिदेवीपुराणात् (संग्रहेपि) आश्विनेमासिमेघांतेप्रतिपद्यातिथिर्भवेत्॥ तस्यांनक्तंप्रकुर्वीतरात्रौदेवींचपूजयेत्॥ रात्रिरूपायतोदेवीदिवारूपोमहेश्वरः॥ रात्रिव्रतमिदंदेविसर्वपापप्रणाशनम्॥ सर्वकामप्रदंनृणांसर्वशत्रुनिबर्हणं॥ रात्रिव्रतमिदंतस्यरात्रौकर्तव्यतेष्यते॥ नक्तव्रतमिदं यस्मादन्यथानरकेगतिरित्यादिवचनाच्चरात्रिव्रतत्वमेवाभिप्रेत्यमाधवेनोक्तम्। तस्यनक्तव्रतत्वादिति। नतुरात्रिभोजनात्। ननु। मासिचाश्वयुजेशुक्लेनवरात्रेविशेषतः॥ संपूज्यनवदुर्गांचनक्तंकुर्यात्समाहितः॥ नवरात्राभिधंकर्मनक्तव्रतमिदंस्मृतम्॥ आरंभेनवरात्रस्येत्यादिस्कांदात्। माधवोक्तेश्चनक्तमेवप्रधानमितिचेन्न। नवरात्रोपवासतइत्यादेरनुपपत्तेः। तेनपाक्षिकनक्तानुवादोयम्। नित्यनित्यासंयोगविरोधात्। नह्यग्निहोत्रेदध्नामपक्षेप्राप्तस्यदध्नाजुहोतीत्यस्येंद्रियकाम्यहोमेनुवादोघटते। नित्यवदनुवादायोगादित्युक्तंवार्तिकेतथात्रापि। तेनात्रतद्वदेवगुणात्फलमितिज्ञेयं। ननुरात्रेःकर्मकालत्वेतद्व्यापिनीपूर्वैवप्रतिपत्प्राप्नुयात्।मैवंन्यायतःप्राप्तःवपिपूर्वोक्तवचनैर्बाधात्।यथापूर्वेद्युःकर्मका

लव्यापिनीमपित्यक्त्वास्वल्पापिपरैवरामनवमीतिप्रागुक्तं । यथावानिशीथेस तीमपिपूर्वांजन्माष्टमींत्यक्त्वारोहिणीयुक्तापरैवेतिमाधवेनोक्तं । तथात्रापि । वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकालत्ववचसांहेमाद्र्याद्यलिखनात् । समूलत्वंविमृश्यमेव । त्रिकालंपूजयेद्देवीमित्यादि पूर्वविरोधाच्चमाधवोक्तिस्तुपाक्षिकनक्तानुवादइत्युक्तं । तस्मात्सर्वपक्षेषुपरैवप्रतिपदितिसिद्धम् । अत्रकेचिन्नवरात्रशब्दोनवाहोरात्रपरः वृद्धौसमाप्तिरष्टम्यांह्रासेमाप्रतिपन्निशि ॥ प्रारंभोनवचंड्यास्तुनवरात्रमतोर्थव दितिदेवीपुराणादित्याहुः । तन्न अतिह्रासवृद्ध्योर्न्यूनाधिकत्वापत्तेः । अत्रमू लाभाच्चतेनतिथिवाच्येवायं (तदुक्तं) तिथिवृद्धौतिथिह्रासेनवरात्रमपार्थकम् अष्टरात्रेनदोषोयंनवरात्रतिथिक्षयेइति ॥ सचनवरात्रशब्दःक्वचिल्लक्षणयाकर्म वाची ॥ यथाप्रारंभोनवरात्रस्येत्यद्रेति दिक् । प्रतिपदिचवैधृत्यादियोगनिषेधो भार्गवार्चनदीपिकायां (देवीपुराणे) त्वाष्ट्रवैधृतियुक्ताचेत्प्रतिपच्चंडिकार्चने तयोरंतेविधातव्यंकलशारोपणंगृहे । चित्रावैधृतियुक्तापिद्वितीयायुताचेत्सै वग्राह्येत्युक्तं (दुर्गोत्सवे) भद्रान्विताचेत्प्रतिपत्तल्लभ्यतेविरुद्धयोगैरपिसंगता सती ॥ सैवापराह्णेविबुधैर्विधेयाश्रीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति ॥ यदातुवैधृ त्यादिपरिहारेणप्रतिपन्नलभ्यते (तदोक्तंतत्रैवकात्यायनेन) प्रतिपद्याश्विने मासिभवोवैधृतिचित्रयोः ॥ आद्यपादौपरित्यज्यप्रारभेन्नवरात्रकमिति (भवि ष्येपि) चित्रावैधृतिसंपूर्णाप्रतिपच्चेद्भवेन्नृप । त्याज्यावाद्यंशास्त्रयस्त्वाद्यास्तुरीयांशे तुपूजनमिति (रुद्रयामलेपि) वैधृतौपुत्रनाशःस्याच्चित्रायांधननाशनम् ॥ तस्मा न्नस्थापयेत्कुंभंचित्रायांवैधृतौतथा ॥ संपूर्णाप्रतिपद्देवीचित्रायुक्तायदाभवेत् ॥ वैधृत्यावापियुक्तास्यात्तदामध्यंदिनेरवौ ॥ अभिजित्तुमुहूर्तंयत्तत्रस्थापनमिष्यतइ ति ॥ चित्रादिनिषेधेमलंचिंत्यम् । इदंकलशस्थापनंरात्रौनकार्यं । नरात्रौस्थाप नंकार्यंनचकुंभाभिषेचनमितिमात्स्योक्तेः । भास्करोदयमारभ्ययावत्तुदशनाडि काः ॥ प्रातःकालइतिप्रोक्तःस्थापनारोपणादिषुइति ॥ विष्णुधर्मोक्तेश्च (रु द्रयामले) स्नानंमांगलिकंकृत्वाततोदेवींप्रपूजयेत् ॥ शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्चपूर्वं कृत्वातुवेदिकां ॥ यवान्वैवापयेत्तत्रगोधूमैश्चापिसंयुतान् ॥ तत्रसंस्थापयेत्कुंभं

विधिनामंत्रपूर्वकं ॥ सौवर्णाराजतंवापिताम्रं मृन्मयजंतुवेति ॥ अथपूजाविधिः। सचजयंतीमंत्रेणनवाक्षरेणकार्यः (तदुक्तंदुर्गाभक्तितरंगिण्यांदेवीपुराणे) कुर्याद्दिव्यास्तुमंत्रेणपूजांक्षीरघृतादिभिरित्युक्ता। जयंतीमंगलाकालीभद्रकालीकपालिनी ॥ दुर्गाक्षमाशिवाधात्रीस्वधास्वाहानमोस्तुते ॥ अनेनैवतुमंत्रेणजपहोमौतुकारयेदिति॥ ॐदुर्गेदुर्गेरक्षिणिस्वाहेतिनवाक्षरः। तत्रप्रतिपदिप्रातरभ्यंगं कृत्वा। देशकालौसंकीर्त्यममेहजन्मनिदुर्गाप्रीतिद्वारासर्वापच्छांतिपूर्वकदीर्घायुर्विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसंततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्तिलाभशत्रुपराजयसदभीष्टसिद्ध्यर्थंशारदनवरात्रप्रतिपदिविहितकलशस्थापन दुर्गापूजाकुमारीपूजादिकरिष्ये। इतिसंकल्प्यमहीद्यौरितिभूमिंस्पृष्ट्वा। ओषधयःसमितियवान्निक्षिप्य। आकलशेष्विति कुंभंस्थाप्य। इमंमेगंगेइतिजलेनापूर्य। गंधद्वारामितिगंधं। याओषधीरितिसर्वौषधीः। कांडात्कांडादितिदूर्वाः। अश्वत्थेवइतिपंचपल्लवान्। स्योनापृथिवीतिसप्तमृदः। याःफलिनीरितिफलं। सहिरत्नानीतिपंचरत्नानि। हिरण्यंक्षिप्त्वा। युवासुवासाइतिवस्त्रेणावेष्ट्य। पूर्णादर्वीतिपूर्णपात्रंनिधाय। तत्रवरुणंसंपूज्य। जीर्णायांनूतनायांवाप्रतिमायांदुर्गामावाह्यपूजयेत्। तद्यथा।पूर्वोक्तमंत्रमुक्त्वा। आगच्छवरदेदेविदैत्यदर्पनिषूदनि॥ पूजांगृहाणसुमुखिनमस्तेशंकरप्रिये॥सर्वतीर्थमयंवारिसर्वदेवसमन्वितम् ॥ इमंघटंसमागच्छतिष्ठदेवगणैःसह॥दुर्गेदेविसमागच्छसान्निध्यमिहकल्पय ॥ बलिंपूजांगृहाणत्वमष्टाभिःशक्तिभिःसहेत्यावाह्यपूर्वोक्तमंत्रेणषोडशोपचारैःपूजयित्वा। माषभक्तबलिंकूष्मांडादिबलिंवानिवेदयेत्। ततःकुमारीपूजा (तदुक्तंहेमाद्रौस्कांदे) एकैकांपूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्यातथैवच ॥ द्विगुणांत्रिगुणांवापिप्रत्येकंनवकंतुवा (तथा) नवभिर्लभतेभूमिमैश्वर्यंद्विगुणेनतु ॥ एकवृद्ध्यालभेत्क्षेममेकैकेनश्रियंलभेत् ॥एकवर्षातुयाकन्यापूजार्थेतांविवर्जयेत्॥ गंधपुष्पफलादीनांप्रीतिस्तस्यानविद्यते ॥तेनद्विवर्षामारभ्यदशवर्षापर्यंताएवपूज्यानत्वन्याः। तासांचक्रमेणकुमारिकात्रिमूर्तिः । कल्याणीरोहिणीकालीचंडिकाशांभवीदुर्गासुभद्रेतिनामभिःपूजाकार्या। आसांचप्रत्येकंपूजामंत्राः । फलविशेषाश्चतत्रैव

ज्ञेयाः। सामान्यस्तु मंत्राक्षरमयींलक्ष्मींमातृणांरूपधारिणीं ॥ नवदुर्गात्मिकांसाक्षात्कन्यामावाहयाम्यहं ॥ एवमभ्यर्चनंकुर्यात्कुमारीणांप्रयत्नतः ॥ कंचुकैश्चैववस्त्रैश्चगंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत्पायसादिभिः(तथा) ग्रंथिस्फुटितशीर्णांगींरक्तपूयव्रणांकितां ॥ जात्यंधांकेकरांकाणींकुरूपांतनुरोमशाम् ॥ संत्यजेद्रोगिणींकन्यांदासीगर्भसमुद्भवां (तथा) ब्राह्मणींसर्वकार्येषुजयार्थेनृपवंशजाम् ॥ लाभार्थेवैश्यवंशोत्थांसुतार्थेशूद्रवंशजाम् ॥ दारुणेचांत्यजातानांपूजयेद्विधिनानरइति (अत्रवेदपारायणमप्युक्तंरुद्रयामले) एवंचतुर्वेदविदोविप्रान्सर्वान्प्रसादयेत् । तेषांचवरणंकार्यंवेदपारायणायवैइति(तथा) एकोत्तराभिवृद्ध्यातुनवमीयावदेवहि ॥ चंडीपाठंजपेच्चैवजापयेद्वाविधानतः (तिथितत्त्वेवाराहीतंत्रे) प्रणवंचादितोजप्त्वास्तोत्रंवासंहितांपठेत् ॥ अंतेचप्रणवंदद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥ आधारेस्थापयित्वातुपुस्तकंप्रजपेत्सुधीः ॥ हस्तसंस्थापनादेवयस्माद्वैविफलंभवेत् ॥ स्वयंचलिखितंयच्चशूद्रेणलिखितंभवेत् ॥ अब्राह्मणेनलिखितंतच्चापिविफलंभवेत् ॥ ऋषिच्छंदादिकंन्यस्यपठेत्स्तोत्रंविचक्षणः । स्तोत्रेनदृश्यतेयत्रप्रणवंतत्रविन्यसेत् ॥ सर्वत्रपाठश्चविज्ञेयस्त्वन्यथाविफलंभवेत् ॥ एवंनवमीपर्यंतंप्रत्यहंकुर्यात् (अत्रविशेषोहेमाद्रौदेवीपुराणे) यदाद्येदिवसेकुर्याच्चंडिकापूजनादिकं॥ द्विगुणंतद्द्वितीयेह्निचिगुणंतत्परेहनि॥ नवमीतिथिपर्यंतंवृद्ध्यापूजाजपादिकमिति ॥ एतेनवरात्रेपूजैवप्रधानंउपवासादित्वंगमितिगम्यते । तिथिह्रासेतुतिथिद्वयनिमित्तंपूजादिमहालयश्राद्धवदेकदिनेआवृत्त्याकार्यं। वृद्धौतद्वदेवावृत्तिः ततोनवरात्रोपवासादिसंकल्पंकुर्यात् । स्वस्याशक्तावन्येनवापूजादिकारयेत् । स्वयंवाप्यन्यतोवापिपूजयेत्पूजयीतवेतितरंगिण्यांदेवीपुराणात्इदंचदेवीपूजनंशुक्रास्तादावपिकार्यं (तदुक्तंधर्मप्रदीपे) नष्टेशुक्रेतथाजीवेसिंहस्थेचबृहस्पतौ ॥ कार्याचैवस्वदेव्यर्चाप्रत्यब्दंकुलधर्मतइति ॥ मलमासेतुवचनाभावान्नभवतिअत्रदसाश्वस्याश्वपूजनमुक्तम् (मदनरत्नेदेवीपुराणे) आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातीयोगेशुभेदिने ॥ पूर्वमुच्चैःश्रवानामप्रथमंश्रियमावहत् ॥ तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्रपूज्योसौश्रद्धयासह ॥ पूजनी

याश्चतुरगानवमीयावद्देवहि ॥ शांतिःस्वस्त्ययनंकार्यंतदातेषांदिनेदिने ॥ धान्यं
भल्लातकंकुष्ठंवचासिद्धार्थकास्तथा ॥ पंचवर्णेनसूत्रेणग्रथितेषांतुबंधयेत् ॥ वा
यव्यैर्वारुणैःसौरैःशाक्तैर्मंत्रैःसवैष्णवैः ॥ वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमःकार्योदिनेदि
ने ॥ कल्पतरौत्वेतदग्रेन्यदपि ॥ ज्येष्ठयोगेपुरातत्रराजाप्रचाष्टौमहाबलाः पृथिवी
मवहन्पूर्वंसशैलवनकाननां ॥ कुमुदैरावणौपद्मःपुष्पदंतोथवामनः ॥ सुप्रतीकों
जनोनीलस्तस्मात्तांस्तत्रपूजयेत् ॥ शाक्राद्दक्षात्समारभ्य नवम्यंतंचपूर्ववत् ॥
अश्ववद्धोमादीत्यर्थः (अथप्रतिपदादिषुविशेषोदुर्गाभक्तितरंगिण्यांभविष्ये)
केशसंस्कारद्रव्याणिप्रदद्यात्प्रतिपद्दिने ॥ पट्टौलंद्वितीयायांकेशसंयमहेतवे ॥
पट्टडोरमितिगौडपादः । दर्पणंचतृतीयायांसिंदूरालक्तकंतथा ॥ मधुपर्कं
चतुर्थ्यांतुतिलकंनेत्रमंडनं ॥ पंचम्यामंगरागंचशक्त्यालंकरणानिच ॥ षष्ठ्यां
बिल्वतरौबोधंसायंसंध्यासुकारयेत् ॥ सप्तम्यांप्रातरानीयगृहमध्येप्रपूजयेत् ॥ उ
पोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्याचपूजनंनवम्यामुग्रचंडायाःपूजांकुर्याद्बलिंतथा ॥
संपूज्यप्रेषणंकुर्याद्दशम्यांशाबरोत्सवैः ॥ अनेनविधिनायस्तुदेवींप्रीणयतेनरः ॥
स्कंदवत्पालयेद्देवीतंपुत्रधनकीर्तिभिः (कृत्यतत्त्वार्णवेलैंगे) कन्यायांकृष्णपक्षेतु
पूजयित्वार्द्रभेपिवा ॥ नवम्यांबोधयेद्देवींमहाविभवविस्तरैः ॥ शुक्लपक्षेच
तुर्थ्यांतुदेवीकेशविमोक्षणं ॥ प्रातरेवतुपंचम्यांस्नापयेत्सुशुभैर्जलैः ॥ षष्ठ्यांसा
यमकुर्वीतबिल्ववृक्षेधिवासनं ॥ सप्तम्यांपत्रिकापूजाअष्टम्यांचाप्युपोषणं ॥ पू
जाचजागरश्चैवनवम्यांविधिवद्बलिः ॥ विसर्जनंदशम्यांतुक्रीडाकौतुकमंग
लैः ॥ अत्रनवम्यांबोधनासामर्थ्येषष्ठ्यांबोधनमितिस्मार्ताः ॥ फलभूमार्थिनःस
मुच्चयइत्यन्ये (नवम्यांमंत्रःकालिकापुराणे) इषेमास्यसितेपक्षेनवम्यामार्द्रभेदि
वा ॥ श्रीवृक्षेबोधयामित्वांयावत्पूजांकरोम्यहं ॥ अत्रस्त्रीव्रतेविशेषःपरिभाषा
यांज्ञेयः ।(अथाशौचेविशेषोनिर्णयामृतेविश्वरूपनिबंधे)आश्विनेशुक्लपक्षेतुप्रा
रब्धेनवरात्रके ॥ शावाशौचेसमुत्पन्नेक्रियाकार्याकथंबुधैः:सूतकेवर्तमानेचतत्रो
त्पन्नेसदाबुधैः देवीपूजाप्रकर्तव्यापशुयज्ञविधानतः सूतकेपूजनंप्रोक्तंदानंचैवाव
शेषतः देवीमुद्दिश्यकर्तव्यंतत्रदोषोनविद्यतइति (कालादर्शविष्णुरहस्येपि) पूर्व

संकल्पितंयच्चव्रतंसुनियतव्रतैः ॥ ततकर्तव्यंनरैःशुद्धंदानार्चनविवर्जितमितिगौड
निबंधेतिथितत्वेप्युक्तं आश्विनकृष्णनवम्यादिशुक्लप्रतिपदादिषष्ठ्यादिसप्तम्या
दिचैकंकर्म अत्रचमध्येआशौचपातेपिनदोषःसंकल्पोव्रतसत्रयोरितिविष्णु
क्तेरिति आरब्धंस्वयमेवकार्यं अनारब्धंत्वन्येनकारये दितिदिवोदासःरज
स्वलात्वन्येनकारयेत सूतकादिवद्विशेषवचनाभावात स्त्रीणांचनवरात्रेतांबूलादि
चर्वणंभवति(तदुक्तंत्रतहेमाद्रौगारुडे) गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनंउपवा
सेनदुष्यंतिदंतधावनमंजनमितितत्तत्भक्तकोपवासविषयं अन्यश्चात्रविशेषः
परिभाषायामुक्तःआश्विनशुक्लपंचम्यामुपांगललिताव्रतं महाराष्ट्रे सुप्रसिद्धंतत्र
यद्यपिकथायांकालविशेषोनोक्तस्तथापिरात्रौ जागरणंकुर्याद्गीतवादित्रनिः
स्वनैरितिरात्रौजागरोक्तेःशक्तिपूजायारात्रौप्राशस्त्याच रात्रिव्यापिनीग्राह्ये
तिकेचित वस्तुतस्तुवचनंविनारात्रिपूजायांमानाभावातजागरस्यचांगत्वाद्युग्म
वाक्यात भुक्त्वाजागरणेनक्तेचंद्रार्घ्यव्रतेतथा ताराव्रतेषुसर्वेषुरात्रियोगोवि
शिष्यतइतिकालहेमाद्रौवचनाच्चपर्वविद्धाग्राह्यारात्रिशब्दः पूर्वविद्धावचनइति
हेमाद्रिः अस्यचभुक्त्वाजागरणाद्रूपत्वादितिसाधुप्रतीमः भुक्त्वाजागरणांयत्रेत्ये
कंपदं तस्मिनव्रतेइत्यर्थःअन्यथाभुक्त्वेत्यसंगतेः दिवोदासीप्येवं आश्विनशुक्ल
पक्षेमूलनक्षत्रेसरस्वतीस्थापनं (यथोक्तंनिर्णयामृतेदेवीपुराणे) मूलेषुस्थापनंदे
व्याःपूर्वाषाढासुपूजनं ॥ उत्तरासुबलिंदद्याच्छ्रवणेनविसर्जयेदिति(रुद्रयामले
पि)मूलऋक्षेसुराधीशपूजनीयासरस्वती ॥ पूजयेतप्रत्यहंदेवयावद्वैष्णवमृक्षकं ॥
नाध्यापयेन्नचलिखेन्नाधीयीतकदाचन ॥ पुस्तकेस्थापितेदेवविद्याकामोद्विजो
त्तमाः (संग्रहे) आश्विनस्यसितेपक्षेमेधाकामःसरस्वतीम ॥ मूलेनवाहयेद्देवींश्र
वणेनविसर्जयेत ॥ मूलस्याद्यपादेआवाहनमितिशिष्टाः श्रवणाद्यपादेचविस
र्जयेत ॥ आदिभागेनिशायांतुश्रवणस्ययदाभवेत ॥ संप्रेषणंतदादेव्यादशम्यां
चमहोत्सवइति ॥ चिंतामणौब्रह्मांडपुराणातअथषष्ठ्यां(गौडनिबंधेदेवीपुराणे)
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायांषष्ठ्यांबिल्वाभिमंत्रणं ॥ सप्तम्यांमूलयुक्तायांपत्रिकायाःप्र
वेशनं ॥ पूर्वाषाढायुताष्टम्यांपूजाहोमाद्युपोषणं ॥ उत्तरेणनवम्यांतुबलिभिः

पूजयेच्छिवाम् ॥ श्रवणेनदशम्यांतुप्रणिपत्यविसर्जयेत् (कालिकापुराणे) बोध
येद्बिल्वशाखायांषष्ठ्यांदेवींफलेषुच ॥ सप्तम्यांबिल्वशाखांतामाहृत्यप्रातपूज
येत् ॥ पुनःपूजांतथाष्टम्यांविशेषेणसमाचरेत् ॥ जागरंचस्वयंकुर्याद्बलिदानंम
हानिशि ॥ प्रभूतबलिदानंतुनवम्यांविधिवच्चरेत् ॥ विसर्जनंदशम्यांतुकुर्याद्वैसार
वोत्सवैः ॥ धूलिकर्दमनिक्षेपैःक्रीडाकौतुकमंगलैः ॥ अत्रसर्वत्रतिथिनक्षत्रयोगा
दरोमुख्यःकल्पःतदभावेतुतिथिरेवग्राह्या ॥ तिथिःशरीरंदेवस्यतिथौनक्षत्रमा
श्रितं । तस्मात्तिथिंप्रशंसंतिनक्षत्रंनतिथिंविनेति ॥ विद्यापतिलिखितवचनात् ति
थिनक्षत्रयोर्योगेद्वयोरेवानुपालनंयोगाभावेतिथिर्ग्राह्यादेव्याःपूजन कर्मणीति
तत्रैवदेवलोक्तेश्च अत्रचपत्रीप्रवेशात्पूर्वेद्युःसायंकालेषष्ठ्यभावेतत्पूर्वदिनेधि
वासनंकार्यं सायंकालेत्यंतासत्त्वेत्वधिवासनलोपः षष्ठ्यांसायंप्रकुर्वीतबिल्व
वृक्षेधिवासनमितिपूर्ववचनादितिकल्पतरुःसायंश्रुतिः फलातिशयमात्रार्था
नतुकर्मलोपइत्याचार्यचूडामणिः अत्रक्रमः बिल्वसमीपंगत्वादेवींबिल्वंचसंपू
ज्यप्रार्थयेत् तत्रमंत्रः ॥ रावणस्यवधार्थायरामस्यानुग्रहायच ॥ अकालेब्रह्मणा
बोधोदेव्यास्त्वयिकृतःपुरा ॥ अहमत्याश्रितःषष्ठ्यांसायाह्नेबोधयाम्यतः ॥ श्री
शैलशिखरेजातःश्रीफलःश्रीनिकेतनः ॥ नेतव्योसिसमागच्छपूज्योदुर्गास्वरू
पतइतिएवंदेवीमधिवास्यपरदिनेनिमंत्रितबिल्वशाखापत्रीप्रवेशपूजांकुर्यात् (त
दुक्तंहेमाद्रौलैंगे)मूलाभावेतुसप्तम्यांकेवलायांप्रवेशयेत् ॥ युग्माभ्यांनवबिल्व
स्यफलाभ्यांशाखिकांतथा । तथैवप्रतिमांदेव्याःस्नात्वाभ्युक्ष्यप्रवेशयेत् ॥ अत्र
चोपवासपूजादावौदयिकीसप्तमीग्राह्या ॥ नतुयुग्मवाक्यात्पूर्वा । युगाद्यावर्षवृ
द्धिश्चसप्तमीपार्वतीप्रिया ॥ रवेरुदयमीक्षंतेनतत्रतिथियुग्मतेतिकृत्यतत्त्वार्ण
वोदाहृतवचनात् ॥ भगवत्याःप्रवेशादिविसर्गांतास्चयाःक्रियाः ॥ तिथावुदय
गामिन्यांसर्वास्ताःकारयेद्बुधः ॥ इतितिथितत्त्वेनंदिकेश्वरपुराणाच्च । दुर्गाभ
क्तितरंगिण्यामप्येवम् ॥ तत्रापिघटिकातोन्यूनत्वेपरानकार्या । व्रतोपवासनि
यमेघटिकैकापियाभवेदितिदेवलोक्तेरितिगौडाः ॥ दाक्षिणात्यास्तुपूर्ववचनम
दृष्ट्वायुग्मवाक्यात्पूर्वांकुर्वंति ॥ पत्रिकापूजाचपूर्वोक्तैवकार्या । नतुमूलानु

रोधान्मध्याह्नादाविति क्षयतत्त्वार्णवे उक्तं। पत्रिकास्तु। रंभाकचीहरिद्राचजयंतीबिल्वदाडिमौ। अशोकोमानवृक्षश्चधान्यादिनवपत्रिकाइतितत्रैवोक्ताः॥ अस्यामेवसप्तम्यांदेवीत्रिरात्रमुक्तंहेमाद्रौ॥ प्रतिपदादिनवतिथिषुउपवासकरणाक्षमःषष्ठ्यांसप्तम्यादिदिनत्रयेवाकुर्यात् (तदाहधौम्यः) आश्विनेमासिशुक्लेतुकर्तव्यंनवरात्रकं। प्रतिपदादिक्रमेणैवयावच्चनवमीभवेत्॥ त्रिरात्रंवापिकर्तव्यंसप्तम्यादियथाक्रमं(अतएवहेमाद्रौदेवीपुराणेसंबलव्रते) आश्विनेवाथवामाघेचैत्रेवाश्रावणेपिवा। कृष्णाष्टम्यादिकर्तव्यंव्रतंशुक्लावधिंहरेः। यावत्शुक्लाष्टमीशक्रउपोष्यातुविधानतः। दानंहोमोजपःपूजा कन्याभोज्यास्तथान्वहम्॥ महाभैरवरूपेणअस्थिमालधराश्चये। पूजनीयाविशेषेणवस्त्रैग्रामपुरादिषु॥ इतिमासचतुष्टयेभिधाय॥ अन्यत्रापि। अथवानवरात्रंचसप्तमंचत्रिकंदिवा। एकभक्तेननक्तेनायाचितोपोषितैःक्रमादिति॥ पूजयेदाश्विनेशक्रयावच्छुक्लाष्टमीभवेत्। सर्वकार्याणिसिद्ध्यंतिशक्रनास्त्यत्रसंशयइत्युक्तं॥ दिवेत्येकरात्रमुक्तं (देवीपुराणे)नवरात्रव्रतेशक्तास्त्रिरात्रेचैकरात्रकं। व्रतंचरितयोभक्तस्तस्मैदास्यामिवांछितमिति॥ तत्रापिसप्तम्याःपूजनेपूर्वोक्तोनिर्णयः॥ अत्रतिथियोगपद्येतंत्रेणोपवासः॥ तिथिद्वयनिमित्तंपूजादिकंतुभेदेन (अत्रविशेषोनिर्णयामृतेभविष्ये) सप्तम्यांनवगेहानिदारुजानिनवानिच। एकंवावित्तभावेनकारयेत्सुसमाहितः॥ दुर्गागृहंप्रकर्तव्यंचतुरस्रंसुशोभनम्। तन्मध्येवेदिकांकुर्याच्चतुर्हस्तांसमांशुभां॥ तस्यांसिंहासनंक्षौमंकंबलाजिनसंयुतम्॥ तत्रदुर्गांप्रतिष्ठाप्यसर्वलक्षणसंयुताम्॥ भुजैश्चतुर्भीरुचिरैर्दशभिर्वाविभूषिताम्॥तप्तहाटकवर्णाभांत्रिनेत्रांशशिशेखराम्॥ अनेककुसुमाकीर्णांकपर्दैनसुशोभिताम्। नितंबबिंबसन्नद्धकिंकिणीक्वाणनादिनी॥ शूलचक्रदंडशक्तिवज्रचापासिधारिणी। घंटाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्करां॥ तदग्रेछिन्नशिरसंमाहिषंरुधिराप्लुतम्॥ निःसृतार्धतनुंकंठनालेचर्मासिधारिणम्। देवीधृतकरग्रीवंशूलेनोरसिताडितम्। नागपाशेनर्विक्षिप्तंहर्यक्षेणापिविद्रुतम्। वमद्रुधिरवक्त्रेणधुन्वतोर्ध्वसटावुधा॥ सर्वतोमातृचक्रेणसेव्यमानांसुरैस्तथेति। तत्रदेवीप्रकर्तव्याहैमीवाराजतातथा॥ मृन्मयीलक्षणो

पेताखड्गशूलेनपूजयेत् ॥ वार्क्षीदारुमयीदेवी(मूर्तिस्थापनेविशेषोदुर्गाभक्तित
रंगिण्यांदेवीपुराणे)याम्यास्याशुभदादुर्गापूर्वास्याजयवर्धिनी । पश्चिमाभिमु
खीनित्यंनस्थाप्यासौम्यादिङ्मुखी(प्रतिमाभावेविशेषस्तत्रैव)हैमराजतमृद्धातु
शैलचित्रार्पितापिवा । खड्गेशूलेर्चितादेवीसर्वकामफलप्रदा ॥ यद्यद्यस्यायुधं
प्रोक्तंतस्मिंस्तांप्रतिपूजयेत् । देवीभक्त्याऽर्चितापुंसांराज्यायुःसुतसौख्यदा ॥(कृ
त्यतत्त्वार्णवेकालिकापुराणे) लिंगस्थांपूजयेद्देवींमंडलस्थांतथैवच । पुस्तक
स्थांमहादेवींपावकेप्रतिमासुच ॥ चित्रेचत्रिशिखेखड्गेजलस्थांवापिपूजयेत् ।
बिल्वपत्रैर्यजेद्देवींतथाजातीप्रसूनकैः ॥ नानापिष्टकनैवेद्यैर्धूपदीपैर्मनोहरैः । भग
लिंगाभिधानैश्चभगलिंगप्रगीतकैः ॥ भगलिंगक्रियाभिश्चप्रीणयेद्वरचंडिका
म ॥ परैर्नाक्षिप्यतेयस्तुयःपरान्नाक्षिपत्यपि ॥ तस्यक्रुद्धाभगवतीशापंदद्यात्सु
दारुणम् ॥ चित्रमृन्मयादौस्नानाद्यसंभवेतत्रैवोक्तम् । अंतिकेस्थापितेखड्गेस्ना
पयेद्दर्पणेथवेति । अथसप्तमीपूजाविधिः । प्रतिपद्युक्तविधिनाफलसंकीर्तनांतेनव
पत्रिकामृन्मयदुर्गापूजाबलिदानानि करिष्यइतिसंकल्प्यपूर्वनिमंत्रितबिल्वस
मीपंगत्वासंपूज्यम् । आगच्छसर्वकल्याणीतिपूर्वोक्तमंत्रंपठित्वाबिल्वदृक्षमहा
भागसदात्वंशंकरप्रिय ॥ गृहीत्वातवशाखांचदेवीपूजांकरोम्यहम् ॥ शाखाच्छे
दोद्भवंदुःखंनचकार्यंत्वयाप्रभो । गृहीत्वातवशाखांचपूजादुर्गेतिचस्मृतिः ॥ उ
त्तिष्ठपत्रिकेदेविसर्वकल्याणहेतवे । पूजांगृहाणसकलामस्माकंवरदाभव । मेरु
मंदारकैलासहिमवच्छिखरेगिरौ । जातःश्रीफलदृक्षत्वमंबिकायाःसदाप्रियः
इतिसंप्रार्थ्य ॥ ॐ हुंछिंधिफट्फट् । ॐ फट्स्वाहेतिछित्वासंपूज्य ॥ ॐ चा
मुंडेचलचलइतिवाद्यघोषेणदेवींतांचगृहंप्रवेश्य । आरोपितासिदुर्गेत्वंमृन्मय्यां
श्रीफलेपिच । स्थिराभवतांतंभूत्वाचगृहेत्वंकामदाभवेतिस्थिरीकृत्यरंभादिपत्रि
काः । पंचगव्येनपंचामृतेनचस्नापयित्वावस्त्रेणावेष्ट्यस्थापयेत् । ततःपूर्ववत्सं
कल्पंकृत्वाऽक्षतानादायदेवीमावाहयेत् ॥ तत्रमंत्रः । आवाहयाम्यहंदेविमृन्मय्यां
श्रीफलेतथा । कैलासशिखराद्देविविंध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥ आगत्यबिल्वशाखायां
चंडिकेकुरुसन्निधिं ॥ स्थापितासिमयादुर्गेपूजयेत्वांप्रसीदमेआयुरारोग्यमैश्व

र्यंदेहिदेविनमोस्तुते। दुर्गेदुर्गस्वरूपासिसुरतेजोमयेर्चितेसदानंदकरेदेविप्रसीदम
मसिद्धये। गृह्णेहिभगवत्यंबशत्रुक्षयजयप्रदे॥ भक्तितःपूजयामित्वांदुर्गेदेविसुरा
र्चिते। पल्लवैश्चफलोपेतैःपुष्पैश्चसुमनोहरैः॥ पल्लवेसंस्थितेदेविपूजयित्वांप्र
सीदमे। दुर्गेदेविइहागच्छसांनिध्यमिहकल्पय॥ यज्ञभागान्गृहाणत्वंयोगिनी
कोटिभिःसहेति॥ ततोमूलमंत्रेणपाद्यादिगंधांतोपचारैः॥ अमृतोद्भवंचश्रीवृक्षं
शंकरस्यसदाप्रियम्॥ बिल्वपत्रंप्रयच्छामि पवित्रंतेसुरेश्वरीतिबिल्वपत्रम्॥ ब्र
ह्मविष्णुशिवादीनांद्रोणपुष्पंसदाप्रियम्। तत्तेदुर्गेप्रयच्छामिसर्वकामार्थसिद्धये
इतिद्रोणपुष्पंनिवेद्य। धूपादिदक्षिणांतांपूजांमूलेनकृत्वाप्रार्थयेत्॥ ओंमहि
षघ्निमहामायेचामुंडेमुंडमालिनि।आयुरारोग्यमैश्वर्यंदेहिदेविनमोस्तुते॥कुंकु
मेनसमालब्धेचंदनेनविलेपिते। बिल्वपत्रकृतापीडेदुर्गेहंशरणंगतः॥ रूपंदेहिय
शोदेहिभगंभगवतिदेहिमे। पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वान्कामांश्चदेहिमे॥ सर्वमंग
लमांगल्येइतिचसंप्रार्थ्यपत्रिकाःपूजयेत्॥ कदल्यांब्रह्माणीं। दाडिमेरक्तदंति
कां। धान्येलक्ष्मीं। हरिद्रायांदुर्गां। मानेचामुंडाम्। कचौकालिकां। बिल्वे
शिवां॥अशोकेशोकरहितां। जयंत्यांकार्तिकींचावाह्यसंपूज्यदुर्गायैबलिंदद्यात्॥
अत्रशस्त्रादिपूजावक्ष्यते॥ ततस्तुतिंवदेत्। तदुक्तंशिवरहस्ये। दुर्गांशिवांशांति
करींब्रह्माणींब्रह्मणःप्रियाम्। सर्वलोकप्रणेत्रींचप्रणमामिसदाशिवाम्॥ मंग
लांशोभनांशुद्धांनिष्कलांपरमांकलाम्। विश्वेश्वरींविश्वमातांचंडिकांप्रणमा
म्यहम्॥ सर्वदेवमयींदेवींसर्वरोगभयापहाम्। ब्रह्मेशविष्णुनमितांप्रणमामिस
दाउमाम्॥ विंध्यस्थांविंध्यनिलयांदिव्यस्थाननिवासिनीम्। योगिनींयोगमा
तांचचंडिकांप्रणमाम्यहम्॥ ईशानमातरंदेवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम्। प्रणतो
स्मिसदादुर्गांसंसारार्णवतारिणीम्॥यइमंपठतेस्तोत्रंशृणुयाद्वापियोनरः। समुक्तः
सर्वपापैस्तुमोदतेदुर्गयासह॥अथमहाष्टमी।साचपरयुता।शुक्लपक्षेष्टमीचैवशुक्ल
पक्षेचतुर्दशीपूर्वविद्धानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुतेतिब्रह्मवैवर्तात्॥ मदनरत्नेस्मृ
तिसंग्रहे।शरन्महाष्टमीपूजानवमीसंयुतासदासप्तमीसंयुतानित्यंशोकसंतापकारि
णी॥ जंभेनसप्तमीयुक्तापूजितातुमहाष्टमी॥ इंद्रेणनिहतोजंभस्तस्माद्दानवपुंगवः॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेनसप्तमीमिश्रिताष्टमी॥वर्जनीयाप्रयत्नेनमनुजैःशुभकांक्षिभिः॥
सप्तमींशल्यसंयुक्तांमोहादज्ञानतोपिवा। महाष्टमींप्रकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यते।
सप्तमीकलयायत्रपरतश्चाष्टमीभवेत्। तेनशल्यमिदंप्रोक्तंपुत्रपौत्रक्षयप्रदम्॥
तथा। पुत्रान्हंतिपशून्हंतिहंतिराष्ट्रंसराजकम्। हंतिजातानजातांश्चसप्तमीस
हिताष्टमी॥तेननात्रत्रिमुहूर्तवेधः। तदाघटिकामात्राप्यौदयिकीग्राह्या। व्रतोप
वासनियमेघटिकैकापियाभवेदितिदेवलोक्तेः। गौडाअप्येवमाहुः। अतएवो
क्तंभोजराजेन। नचसप्तमीशल्यसमोपहतेतिइयंभौमेतिप्रशस्ता। अष्टम्या
मुदितेसूर्येदिनांतेनवमीभवेत्। कुजवारोभवेत्तत्रपूजनीयाप्रयत्नतइति॥ मदनर
त्नेवचनात्॥ सप्तमीशल्यसंविद्धावर्जनीयासदाष्टमी॥ स्तोकापिसामहापुण्या
यस्यांसूर्योदयोभवेदिति॥ मदनरत्नेस्मृतिसमुच्चयवचनात्। अष्टमीनवमीयुक्ता
नवमीचाष्टमीयुतेति। पाद्मवचनाच॥ इयमेवमूलयुक्ताचेन्महानवमीसंज्ञा॥आ
श्वयुक्शुक्लपक्षेयाष्टमीमूलेनसंयुता। सामहानवमीप्रोक्तात्रैलोक्येपिसुदुर्लभेति
हेमाद्रौस्कांदात्। मूलयुक्तापिसप्तमीयुताचेत्त्याज्यैवेत्युक्तंनिर्णयामृते।दुर्गोत्सवे
मूलेनापिहिसंयुक्तासदात्याज्याष्टमीबुधैः।लेशः सावेणसप्तम्याअपिस्याद्यदिदूषितेति
ति॥ महाष्टमीपूर्वेद्युःपूर्वाह्णव्यापित्वे। पर्वान्यथापरैवेतिनिर्णयदीपमतम्।प
तचतुच्छत्वादुपेक्ष्यम्। स्नपनाराधनाधृतेदेवीपुराणे॥ सप्तमीवेधसंयुक्तायैःकृता
तुमहाष्टमी। पुत्रदारधनैर्हीनाभ्रमंतीहपिशाचवत्।यत्तुसप्तम्यामुदितेसूर्येपरतोया
ष्टमीभवेत्। तत्रदुर्गोत्सवंकुर्यान्नकुर्यादपरेहनीति॥ विश्वरूपनिबंधवचनंतदा
श्विनकृष्णाष्टमीविषयम्। कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वाष्टमीदिनेनवम्यांबोध
येद्देवींगीतवादित्रनिःस्वनैरितिदेवीपुराणे॥ तत्रापिपूजोक्तेरितिहेमाद्रौनिर्ण
यामृतेचोक्तम्॥ यानितु। भद्रायांभद्रकाल्याश्चसध्येस्यादर्चनक्रिया। तस्माद्
देसप्तमीविद्धाकार्यादुर्गाष्टमीबुधैरिति॥ यच॥ मोहचूलोत्तरेब्राह्मेच। आश्वि
नस्यासिताष्टम्यामर्धरात्रेतुपार्वती।भद्रकालीसमुत्पन्नापूर्वायाढासमायुतेति तथा
तत्राष्टम्यांभद्रकालीदक्षयज्ञविनाशिनी॥ प्रादुर्भूतामहाघोरायोगिनीकोटिभिः
सहेति॥ यचमदनरत्ने। महाष्टम्याश्विनेमासिशुक्लाकल्याणकारिणी॥ स

तस्यामपियुताकार्यामूलेनतुविशेषतइति ॥ तानिपरदिनेष्टम्याभावविषयाणीति
मदनरत्नेउक्तम् ॥ यत्तुतत्रैवपरदिनेष्टमीसत्त्वेपिपूर्वविद्धाविधायकंवचनम् । यदा
ष्टमीतुसंप्राप्यह्यस्तंयातिदिवाकरः । तत्रदुर्गोत्सवंकुर्यान्नकुर्यादपरेहनि ॥ दुर्भि
क्षंतत्रजानीयान्नवम्यांयत्रपूज्यतइतितत्परदिने दशम्यानवम्याभावविषयम् ।
यदासूर्योदयेनस्यान्नवमीचापरेहनि । तदाष्टमींप्रकुर्वीत सप्तम्यासहितांनृपेतित
त्रैवस्मृतिसंग्रहोक्तेः ॥ उत्तरास्तिथयोयत्रक्षयंयांतिनराधिप । पूर्वाष्टमींतदाकु
र्यादन्यथात्वशुभंभवेदितिदुर्गोत्सवोक्तेश्चेति मदनरत्ने ॥ वस्तुतस्तुइदंवचनद्व
यंअष्टमीनवम्योः सूर्योदयद्वयसंबंधपरम् ॥ अतएवनवमीचेतिचकारादष्टमीच
तिथयइतिबहुवचनादष्टमीनवमीदशम्युक्ता ॥ अन्यथापूर्वोक्तविरोधादितिदि
क् ॥ यत्तु । अहंभद्राचभद्राहंनावयोरंतरंक्वचित् । सर्वसिद्धिंप्रदास्यामि भद्राया
मर्चिताह्यहमितिदेवीपुराणे । तद्विशिष्टकरणमध्येपूजाविधानार्थम् । विशिष्टंत्य
क्त्वामहाष्टम्यांममपूजांकरोतियः । तस्यपूजाफलंनस्यात्तेनाहमवमानितेतितत्रै
वोक्तेरितिनिर्णयामृते ॥ तथाकालिकापुराणे । सप्तम्यांपत्रिकापूजाअष्टम्या
चाप्युपोषणम् ॥ पूजाचजागरश्चैवनवम्यांविधिवद्बलिरिति ॥ अष्टम्युप
वासश्च पुत्रवतानकार्यः उपवासंमहाष्टम्यांपुत्रवान्नसमाचरेत् ॥ यथातथावा
पूतात्मात्रतोदेवींप्रपूजयेदितितत्रैवोक्तेः ॥ रूपनारायणीयेब्राह्मे । अतोर्थं
पूजनीयासातस्मिन्नहनिमानवैः ॥ उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यरत्नानुलेपनैः ॥ पशु
भिःपानकैर्हृद्यैरात्रौजागरणेनच ॥ दुर्गागृहेचशस्त्राणिपूजितव्यानिपंडितैः ॥
वाद्यभांडानिचिह्नानिकवचान्यायुधानिच ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौनिर्णयामृते
भविष्ये । आश्वयुक्शुक्लपक्षस्यअष्टमीमूलसंयुता ॥ सामहानवमीनामत्रैलोक्ये
पिसुदुर्लभा ॥ कन्यागतेसवितरिशुक्लपक्षेष्टमीयुता ॥ मूलनक्षत्रसंयुक्तासामहा
नवमीस्मृता ॥ नवम्यांपूजितादेवी ददात्यभिमतंफलम् ॥ सापुण्यासापवित्रा
चसाधन्यासुखदायिनी । तस्यांसदापूजनीया चामुंडामुंडमालिनी ॥ सदेत्युक्ते
र्नित्यतापि । तस्यांयेह्युपयुज्यंतेप्राणिनोमहिषादयः । सर्वेतेस्वर्गतिंयांतिघ्नतां
पापंनविद्यते ॥ यावन्नचालयेद्गात्रंपशुस्तावन्नहन्यते ॥ नतथाबलिदानेनपुष्प

धूपविलेपनैः ॥ यथासंतुष्यतेमेधैर्महिषैर्विंध्यवासिनी ॥ एवंचविंध्यवासिन्यां
नवरात्रोपवासतः ॥ एकभुक्तेननक्तेनस्वशक्त्यायाचितेनच ॥ पूजनीयाजनैर्दे
वीस्थानेस्थानेपुरेपुरे ॥ गृहेगृहेभक्तिपरैर्ग्रामेग्रामेवनेवने ॥ स्नातैःप्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्रा
ह्मणैःक्षत्रियैर्नृपैः ॥ वैश्यैःशूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्चमानवैः ॥ स्त्रीभिश्चकुरु
शार्दूलतद्विधानमिदंशृणु ॥ जयाभिलाषीनृपतिःप्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ॥ लौहाभि
सारिकंकर्मकारयेद्यावदष्टमीतिलौहाभिसारिकंकर्मविधानंतत्रैवोक्तं । प्रागुदक्
प्रवणेदेशेपताकाभिरलंकृतम् । मंडपंकारयेद्दिव्यंनवसप्तकरंपरम् ॥ षोडशहस्त
मित्यर्थः ॥ आग्नेय्यांकारयेत्कुंडंहस्तमात्रंसुशोभनं । मेखलात्रयसंयुक्तंयोन्या
श्वत्थदलाभया ॥ राजचिह्नानिसर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणियानिच । आनीयमंड
पेतानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥ ततस्तुब्राह्मणःस्नातःशुक्लांबरधरःशुचिः । ओं
कारपूर्वकैर्मंत्रैस्तल्लिंगैर्जुहुयाद्घृतम् ॥ शस्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यंपायसंघृतसंयुतम् ॥ हुत
शेषंतुरंगाणांराजानमुपहारयेत् ॥ लौहाभिसारिकंकर्मतेनैवक्रर्षिभिःस्मृतम् ।
घृतपल्ययनानश्वान्गजांश्चसमलंकृतान् ॥ भ्रमयेन्नगरेनित्यंवेदघोषपुरःसरम् ॥
प्रत्यहंनृपतिःस्नात्वासंपूज्यपितृदेवताः ॥ पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेप
नैः ॥ यस्याभिसरणाद्राज्ञोविजयःसमुदाहृतः ॥ पूजामंत्रान्प्रवक्ष्यामिपुराणोक्ता
नहंतव ॥ यैःपूजिताःप्रयच्छंतिकीर्तिमायुर्यशोबलम् ॥ अथमंत्राविष्णुधर्मोत्तरोक्ताः
छत्रस्य । यथांबुदश्छादयतिशिवायेमांवसुंधराम् ॥ तथाच्छादयराजानंविजया
रोग्यवृद्धये ॥ चामरस्य । शशांककरसंकाशक्षीरडिंडीरपांडुर । प्रोत्सारया
शुदुरितंचामरामरदुर्लभ ॥ अश्वानांवृद्ध्यर्थंरेवंतपूजनमहंकरिष्ये । सूर्यपुत्रमहा
बाहोछायाहृदयनंदन । शांतिंकुरुतुरंगाणांरेवंतायनमोनमः ॥ अनेनमंत्रेणपूजा ॥
अथाश्वस्यगंधर्वकुलजातस्त्वंमाभूयाःकुलदूषकः ॥ ब्रह्मणःसत्यवाक्येनसोमस्य
वरुणस्यच ॥ प्रभावाच्चहुताशस्यवर्धयत्वंतुरंगमान् । तेजसाचैवसूर्यस्यमुनीनांत
पसातथा ॥ रुद्रस्यब्रह्मचर्येणपवनस्यबलेनच । स्मरत्वंराजपुत्रत्वंकौस्तुभंचम
णिंस्मर ॥ यांगतिंब्रह्महागच्छेन्मातृहापितृहातथा ॥ भ्रूणहानृतवादीचक्षत्रिय
श्चपराङ्मुखः ॥ सूर्याचंद्रमसौवायुर्यावत्पश्यंतिदुष्कृतम् ॥ व्रजाश्वतांगतिंक्षिप्रं

तच्चपापंभवेत्तव ॥ निष्क्रांतोयदिगच्छेथायुद्धाध्वनितुरंगम । रिपून्विजित्यसमरे सहभर्त्रासुखीभवेति ॥ अथध्वजस्य । शक्रकेतोमहावीर्य श्यामवर्णार्चयाम्यहम् । पक्षिराजनमस्तेस्तुतथानारायणध्वज ॥ काश्यपेयारुणभ्रातर्नागारेविष्णुवाहन ॥ अप्रमेयदुराधर्षरणेदेवारिसूदन ॥ गरुत्मान्मारुतगतिस्त्वयिसन्निहितोयत: ॥ साश्वंत्यायुधान्यत्ररक्षत्वंचारिपून्दह ॥ अथपताकाया: । हुतभुग्वसवोरुद्रावायु:सोमोमहर्षय: ॥ नागकिन्नरगंधर्वयक्षभूतगणग्रहा: ॥ प्रमथास्तुसहादित्यैर्भूतेशोमातृभि:सह ॥ शक्र:सेनापति:स्कंदो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥ प्रदहंतुरिपून्सर्वान्राजाविजयमृच्छतु ॥ यानिप्रयुक्तान्यरिभिरायुधानिसमंतत: ॥ पतंतुपरिशत्रूणांहतानितवतेजसा॥ हिरण्यकशिपोर्युद्धेयुद्धेदेवासुरेतथा॥ कालनेमिवधेयद्वद्यद्वत्त्रिपुरघातने॥शोभितासितथैवाद्यशोभयास्मांश्चसंस्मर ॥ नीलान्श्वेतानिमान्दृष्ट्वानश्यंत्वाशुनृपारय: ॥ व्याधिभिर्विविधैर्घोरै:शस्त्रैश्चयुधिनिर्जिता: ॥ पूतनारेवतीनाम्नाकालरात्रिश्चयास्मृता । दहंत्वाशुरिपून्सर्वान्पताकेत्वंमयार्चिता ॥ अथगजस्य । कुमुदैरावणौपद्म:पुष्पदंतोथवामन: । सुप्रतीकोंजनोनीलएतेष्टौदेवयोनय: ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चवनान्यष्टौसमाश्रिता: । मंदोभद्रोमृगश्चैवगज:संकीर्णएवच ॥ वनेवनेप्रसूतास्तेयूथानिसुमहांतिच । पांतुत्वांवसवोरुद्राआदित्या:समरुद्गणा: ॥ भर्तारंरक्षनागेंद्रस्वामिवत्प्रतिपाल्यताम् । अवाप्नुहिजयंयुद्धेगमनेस्वस्तिनोव्रज ॥ श्रीस्तेसोमाद्बलंविष्णोस्तेज:सूर्याज्जवोनिलात् ॥ स्थैर्यंमेरोर्जयंरुद्राद्यशोदेवात्पुरंदरात् ॥ युद्धेरक्षंतुनागास्त्वांदिशश्चसहदैवतै: । अश्विनौसहगंधर्वै: पांतुत्वांसर्वत:सदेति(अथखड्गमंत्र:)असिर्विशसन:खड्गस्तीक्ष्णधारोदुरासद: । श्रीगर्भोविजयश्चैवधर्मधारस्तथैवच ॥ इत्यष्टौतवनामानिस्वयमुक्तानिवेधसा ॥ नक्षत्रंकृत्तिकातेतुगुरुर्देवोमहेश्वर: ॥ रोहिण्यश्चशरीरंतेदैवतंचजनार्दन: । पितापितामहोदेवस्त्वंमांपालयसर्वदा ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्णदंष्ट्र:कृशोदर: । भावशुद्धोमर्षणश्चअतितेजास्तथैवच ॥ इयंयेनधृताक्षोणीहतश्चमहिषासुर: । तीक्ष्णधारायशुद्धाय तस्मैखड्गायतेनम: (अथक्षुरिकाया:) सर्वायुधानांप्रथमंनि

र्मितासिपिनाकिना । शूलायुधाद्विनिष्क्रम्यकृत्वामुष्टिग्रहंशुभं॥ चंडिकायाःप्रद
त्तासिसर्वदुष्टनिबर्हिणी ॥तथाविस्तारिताचासिदेवानांप्रतिपादिता॥ सर्वसत्त्वां
गभूतासिसर्वाशुभनिबर्हिणी । छुरिकेरक्षमांनित्यंशांतिंयच्छनमोस्तुते (अथक
ट्टारकपूजा) रक्षांगानिगजान्रक्षरक्षवाजिधनानिच ॥ ममदेहंसदारक्षकट्टार
कनमोस्तुते ॥ कट्टारकोमध्यदेशेकटारीतिप्रसिद्धा (अथधनुःपूजा)सर्वायुधमहा
मात्रसर्वदेवारिसूदन । चापमांसमरेरक्षसाकंशरवरैरिह ॥ धृतंकण्वेनरक्षार्थंसं
हारायहरेणच । त्रयीमूर्तिगतंदेवंधनुरस्त्रंनमाम्यहम् (अथकुंतपूजा)प्रासपात्तय
शत्रूंस्त्वमनयानाकमायया । गृहाणाजीवितंतेषांममसैन्यंचरक्षताम् (अथचर्मपू
जा) शर्मप्रदस्त्वंसमरेचर्मसैन्येयशोद्यमे ॥ रक्षमांरक्षणीयोहंतापनेयनमोस्तुते
(अथकनकदंडमंत्रः) प्रोत्सारणायदुष्टानांसाधुसंरक्षणायच ॥ ब्रह्मणानिर्मित
श्चासिव्यवहारप्रसिद्धये ॥ यशोदेहिसुखंदेहिजयदोभवभूपतेः । ताडयस्वरिपू
न्सर्वान् हेमदंडनमोस्तुते (अथदुंदुभिमंत्रः)दुंदुभेत्वंसपत्नानां घोरोहृदयकंपनः ।
भवभूमिपसैन्यानांतथाविजयवर्धनः ॥ यथाजीमूतघोषेणप्रहृष्यंतिचबर्हिणः ।
तथास्तुतवशब्देनहर्षोस्माकंमुदावहः ॥ यथाजीमूतशब्देन स्त्रीणांत्रासोभिजाय
ते। तथात्रतवशब्देनत्रस्यंत्वस्मतद्विषोरणे (अथशंखमंत्रः) पुण्यस्त्वंशंखपुण्या
नांमंगलानांचमंगलम् । विष्णुनाविधृतोनित्यमतःशांतिप्रदोभव (अथसिंहासनमं
त्रः)विजयोजयदोजेतारिपुघातीशुभंकरः । दुःखहाधर्मदःशांतःसर्वारिष्टविनाश
नः ॥ एतेवैसन्निधौयस्मात्तवसिंहामहाबलाः । तेनसिंहासनेतित्वंदेवैर्मंत्रैश्चगी
यसे॥त्वयिस्थितःशिवःशांतस्त्वयिशक्रःसुरेश्वरः । नमस्तेसर्वतोभद्रभद्रदोभवभू
पतेः।त्रैलोक्यजयसर्वस्वसिंहासननमोस्तुते । तथैवकर्मचिह्नानिस्वानिपूज्यानिशि
ल्पिभिः ॥ लोहाभिसारिकंकर्मकृत्वैवंमंत्रपूर्वकम् । नियसंकृत्वातथाष्टम्यांपू
र्वाह्णेस्नानमाचरेत्॥कुंकुमचंदनचंपकचतुःसमैः शैलपिष्टैश्चचर्चितगात्रींदेवीं
कुसुमैरभ्यर्चयेद्बहुभिः कुसुमैःसपत्रपुष्पैःसधूपदीपैः सनैवेद्यैःमांसैर्बल्युपहारैर्मं
गलशब्दैःसमुच्छलितैः विहितछत्रैर्यानैःस्यंदनसितशस्त्रधारिजनलोकैःतुष्टैःपश्व
स्त्रादितुनिवेद्यते । सर्वमेवभगवत्यै । दुर्गासापूजनीयाचतद्दिनेद्रोणपुष्पकैः । त

तःखड्गंनमस्कृत्यशत्रूणांवधसिद्धये ॥ इच्छेतविजयंराज्यंसुभिक्षंचात्मनेनृपः ।
पुनःपुनःप्रणम्यर्यांमंस्मरन्हृदयेशिवाम ॥ सर्वंकृत्वेतिकौरव्यअष्टम्यांजागरंनि
शि । नटनर्तकगीतैश्चकारयेच्चमहोत्सवम ॥ सर्वंहृष्टैर्निशांनीत्वाप्रभातेह्यरुणो
दये ॥ घातयेन्महिषान्मेषानग्रतोनतकंधरान ॥ शतमर्धशतंवापितदर्धंवायथेच्छ
या । सुरासवघृतैःकुंभैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम ॥ कापालिकेभ्यस्तद्देयंदासीदासज
नेतथा । ततोपराह्णसमयेनवम्यांवैरथेस्थिताम ॥ भवानींभ्रामयेद्राष्ट्रे स्वयंरा
जासशब्दवान । कश्चिच्चोपोषितोवीरोविधृतोन्येनखड्गवान ॥ भूतेभ्यस्तुब
लिंदद्यान्मंत्रेणानेनसामिषम । सरक्तंसजलंचान्नंगंधपुष्पाक्षतैर्युतम । वीरस्त्रीन्वा
रान्समूहेनदिशिदिक्षुकिरेद्बलिम (मंत्रश्च) बलिंगृह्णंत्विमंदेवाआदित्याव
सवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौरुद्राःसुपर्णाःपन्नगागृहाः ॥ असुरायातुधानाश्च
पिशाचोरगराक्षसाः । डाकिन्योयक्षवेतालायोगिन्यःपूतनाशिवाः ॥ जृंभकाः
सिद्धगंधर्वामालाविद्याधरानगाः ॥ दिक्पालालोकपालाश्च येचविघ्नविना
यकाः ॥ जगतांशांतिकर्तारोब्रह्माद्याश्चमहर्षयः । माविघ्नंमाचमेपापंमासंतु
परिपंथिनः॥सौम्याभवंतुतृप्ताश्चभूतप्रेताःसुखावहाइति।इतिमहाष्टमी ॥ महान
वमीतुपूर्वंयुताग्राह्या ॥ पूर्वोक्तवचनात । नवमीदुर्गाव्रतेश्रावणीतिदीपिकोक्तेः ।
श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी ॥ पूर्वविद्धाप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमि
तिहेमाद्रौपाद्मोक्तेश्च (भविष्येपि)आश्वयुक्शुक्लपक्षेतुअष्टमीमूलसंयुता ॥ सा
महानवमीनामत्रैलोक्येपिसुदुर्लभेति ॥ मूलमुपलक्षणम । दुर्गापूजातुनवमीमला
धृक्षत्रयान्विता । महतीकीर्तितातस्यांदुर्गामहिषमर्दिनीइति ॥ मदनरत्नेलैंगात
अत्रपूजयेदित्यग्रेशेषः ॥ ज्ञानितु । साकार्योदयगामिन्यांतिथावुदयगामिन्यामि
त्यादिप्रागुक्तानितानिनवमीभिन्नतिथिपराणि । नवम्यांविशेषोक्तेः । वेदश्चमु
हूर्तत्रयेणैवज्ञेयः । यद्यपिहेमाद्रिमतेमुहूर्तद्वयात्मापिवेधोस्ति । तथापिसूर्योदय
एवसः ॥ सायंतुत्रिमुहूर्तएव (तदुक्तंदीपिकायां) त्रिमुहूर्तगातुसकलासायंइति ॥
माधवोपिसायंतूत्तरयातद्वतन्यूनयानतुविद्धयतइति॥तेनत्रिमुहूर्तयोगे पूर्वानवमी
पूर्वोक्तवचनात । नकुर्यान्नवमीतातदशम्यांतुकदाचनेतिस्कांदेपरानिषेधाच्च ॥

त्रिमुहूर्तयोगाभावेतुनिषिद्धापिपरैवकार्येतिनिष्कर्षः(यत्तु) नवम्यांचजपंहोमंसं
माप्यश्रवणोपिवेतिसंग्रहोक्तेः ॥ व्रतंचजागरश्चैवनवम्यांविधिवद्बलिरितिदेवी
पुराणाच्च ॥ नवम्यांहोमबल्यादिविहितंतत्राश्व युक्शुक्लनवमीमुहूर्तंवाकलाय
दि । सातिथिःसकलाज्ञेयालक्ष्मीविद्याजयार्थिभिरिति॥सौरपुराणात्॥ सूर्योद
येपरंरिक्तापूर्णास्यादपरायदि । बलिदानंप्रकर्तव्यंतत्रदेशेशुभावहम् ॥ बलिदाने
कृतेष्टम्यांपुत्रभंगोभवेन्नृपेतिमदनरत्नेदेवीपुराणाच्च ॥ बल्यादौपराकार्या ॥ उप
वासादौतुपूर्वेतिमदनरत्नेउक्तम् ॥ प्रतापमार्तंडेप्येवम्(यत्तु)अष्टम्यांबलिदानेनपु
त्रनाशोभवेद्ध्रुवमितिकालिकापुराणे । तत्संधिपूजापरं । अष्टमीनवमीसंधौद्व
तीयाखलुकथ्यतइतितत्रैवतदुक्तेः॥कामरूपनिबंधे।अष्टम्याःशेषदंडश्चनवम्याः
पूर्वएवच । तत्रयाक्रियतेपूजाविज्ञेयासामहाफला ॥ अष्टमीमात्रेभवत्येव ॥ आ
श्विनेपूजयित्वातुअर्द्धरात्रेष्टमीषुच । घातयंतिपशून्भक्त्यातेभवंतिमहाबलाः ॥
(तथा)कन्यासंस्थेरवौशेशुक्लाष्टम्यांप्रपूजयेत् । सोपवासोनिशार्द्धेतुमहावि
भवविस्तरैः(तथा) पशुघातश्चकर्तव्योगवयाजवधस्तथेति । रूपनारायणीयेदे
वीपुराणात्(तत्रैवभविष्ये)तस्मादियंमहापुण्यानवमीपापनाशिनी। उपोष्यातु
प्रयत्नेनसततंसर्वपार्थिवैः(निर्णयदीपेतु)महानवमीपरदिनेपराह्णव्यापित्वेपरा
अन्यथापूर्वाश्रावर्तनात्पूर्वकालेनवमीस्यात्परेहनि ॥ दुर्गार्चातत्रपूर्वेद्युःपूर्वाक्ते
त्वष्टमीयदीतिधौम्यवचनादित्युक्तम्।अस्यधातुशारदानवमीविषयत्वंसमूलत्वं
चविमृश्यम् ॥ (यानितु)नंदायांज्वलतेवह्निःपूर्णायांपशुघातनम् । भद्रायांगोकु
लक्रीडातत्रराज्यंविनश्यतीति ॥ नवम्यामपराह्णेतुबलिदानंप्रशस्यते।दशमींव
र्जयेत्तत्रनात्रकार्याविचारणेति ॥ नंदायांदर्शनेरक्षाबलिदानंदशासुच । भद्रायां
गोकुलक्रीडादेशनाशायजायतइति॥ ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचनानिशुद्धाधिकनि
र्णयपराणीतिमदनरत्ने (तथाकालिकापुराणे)नवम्यांबलिदानंतुकर्त्तव्यंवैयथा
विधि । जपंहोमंचविधिवत्कुर्यात्तत्रविभूतये॥ केचित्तुपूर्वाषाढायुताष्टम्यांपूजा
होमाद्युपोषणमितिपूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यांहोममाहुः॥ अन्येतुद्विविधवाक्य
बलादष्टम्यांमारभ्यनवम्यांसमापयंति ॥ समुच्चयस्तुयुक्तःरुद्रयामलेतुविकल्पउ

क्तः तत्तु निर्मूलं ॥ दुर्गाभक्तितरंगिण्यादिगौडग्रंथेष्वपिनवम्यांहोमउक्तः (होमेच
विशेषउक्तोडामरतंत्रे)पायसंसर्पिषायुक्तंतिलैःशुक्लैर्विमिश्रितम् । होमयेद्विधि
वद्भक्त्यादशांशेननृपोत्तम ॥ रुद्राध्यायेयथाहोमंमंत्रेणैकेनसाधयेत् । तथास्तोत्र
जपेहोमंश्लोकेनैकेनसाधयेत्॥यद्वासप्तशतीजप्यहोममंत्रोनवाक्षरः।ऐंह्रींक्लींचा
मुंडायैविच्चेइतिनवाक्षरइतिकेचित् ॥ पूजोक्तोग्राह्यइतितद्युक्तम्(रुद्रयामलेपि)
प्रधानाद्द्रव्यमुद्दिष्टंपायसान्नंतिलास्तथा किंशुकैःसर्षपैःपुष्पैर्लाजदूर्वांकुरैरपि॥य
वैर्वाश्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथारक्तचंदनखंडैश्चगुग्गुलैश्चमनोहरैः॥प्रति
श्लोकंचजुहुयात्सर्वद्रव्याणिचक्रमात्।नवाक्षरेणावाहुत्वानमोदेव्याइतीतिचेति
(रहस्येतु)प्रतिश्लोकंचजुहुयात्पायसंतिलसर्पिषेत्युक्तम्। दुर्गाभक्तितरंगिण्यां
तुतिलैर्जक्रीतिरुधिरेणाप्यायतामिति ॥ बलिदानेतुदुर्गायाःसर्वत्रायंविधिःस्मृ
तः॥मत्स्यसूक्ते । नवम्यांपूर्ववत्पूजाकर्तव्याभूतिमिच्छता । दक्षिणांवस्त्रयुग्मं
चश्राचार्यायनिवेदयेत् ॥ अथाचप्रसंगाच्छतचंडीविधानमुच्यते(रुद्रयामले) शत
चंडीविधानंचप्रोच्यमानंशृणुष्वतत् । सर्वोपद्रवनाशार्थंशतचंडींसमारभेत् ॥ षो
डशस्तंभसंयुक्तंमंडलंपल्लवोज्ज्वलं । वसुकोणायुतांवेदींमध्येकुर्यात्त्रिभागतः ॥ प
क्वेष्टकचितांरम्यामुच्छ्रायेहस्तसंमिताम् । पंचवर्णरजोभिश्चकुर्यान्मंडलकंशु
भम्॥पंचवर्णवितानंचकिंकिणीजालमंडितम्।आचार्येणसमंविप्रान्वरयेद्दशशु
व्रतान् ॥ ईशान्यांस्थापयेत्कुंभंपूर्वोक्तविधिनाचरेत् ॥ वारुण्यांचप्रकर्तव्यंकुंडं
लक्षणलक्षितम् ॥ मूर्तिंदेव्याःप्रकुर्वीतसुवर्णस्यपलेनवै । तदर्धेनतदर्धेनतदर्धेनम
हामते ॥ अष्टादशभुजांदेवींकुर्याद्वाष्टकरामपि ॥ पट्टकूलयुगच्छन्नांदेवींमध्ये
निवापयेत् ॥ देवींसंपूज्यविधिवज्जपंकुर्युर्दशद्विजाः । शतमादौशतंचांतेजपेन्मं
त्रंनवार्णवम् ॥ चंडींसप्तशतींमध्येसंपुटोयमुदाहृतः । एकंद्वेत्रीणिचत्वारिजपेद्दि
नचतुष्टयम् ॥ रूपाणिक्रमशस्तद्वत्पूजनादिकमाचरेत् । पंचमेदिवसेप्रातर्होमंकु
र्याद्विधानतः ॥ गुडूच्चीपायसंदूर्वांतिलान्शुक्लान्यवानपि ॥ चंडीपाठस्यहोमंतु
प्रतिश्लोकंदशांशतः ॥ होमंकुर्याद्ग्रहादिभ्यःसमिदाज्यचरून्क्रमात् । हुत्वापू
र्णाहुतिंदद्याद्विप्रेभ्योदक्षिणांक्रमात् ॥ कपिलांगांनीलमणिंश्वेताश्वंछत्रचाम

रे। अभिषेकंततः कुर्युर्यजमानस्यऋत्विजः॥ एवंकृतेमरेशानसर्वसिद्धिःप्रजाय
ते॥ अथसहस्रचंडीसाचतत्रैवोक्ता॥ सहस्रचंडींविधिवच्छृणुविष्णोमहामते
राज्यभ्रंशेमहोत्पातेजनागारेमहाभये॥गजमारेश्वमारेचपरचक्रभयेतथा। इत्या
दिविविधेदुःखेक्षयरोगादिजेभये॥ सहस्रचंडिकापाठंकुर्याद्वाकारयेत्तथा। जा
पकास्तुशतंप्रोक्ताविंशद्धस्तश्चमंडपः॥ भोज्याःसहस्रंविप्रेंद्रागोशतंदक्षिणादि
शेत्। गुरवेद्विगुणंदेयंशय्यादानंतथैवच॥ सप्तधान्यंचभूदानंश्वेताश्वंचमनोहरं
पंचनिष्कमितामूर्तींमंत्रेणाचहोमउक्तः॥ पुरश्चरणकार्येतुबिल्वपत्रयुतैस्तिलै
रिति॥ कालिकापुराणाद्बिल्वपत्रैश्चेतिस्मार्ताः॥ तन्न॥ अन्यत्रमानाभावात्
(अथबलिदानम्) तत्रापूर्वमेषछागमहिषस्वमांसानमुत्तरोत्तरप्राशस्त्यंफलवि
शेषश्चान्यतोवसेयइतिदिक्(बलिप्रकारस्तुदेवीपुराणे) कन्यासंस्थेरवौशु
क्लशुक्लाष्टम्यांप्रपूजयेत्। द्रोणपुष्पैश्चबिल्वाम्रजातीपुन्नागचंपकैः॥ पंचाब्दंल
क्षणोपेतंगंधपुष्पसमन्वितम्। विधिवत्कालिकालीतिजप्त्वाखड्गेनघातयेत्॥
ॐ कालिकालियत्रेश्वरिलोहदंडायैनमइतिमंत्रः॥ तदुत्थरुधिरंमांसंगृहीत्वा
पूजनादिषु॥ आदिशब्दात्॥ चरकीविदारीपापराक्षस्यःनैर्ऋ तेभ्यःप्रदातव्यं
महाकौशिकमंत्रितम्(मंत्रस्तुवक्ष्यते तथा) तस्याग्रतोनृपःस्नायात्कृत्वाशत्रुंतु
पैष्टिकम्। खड्गेनघातयित्वातुदद्यात्स्कंदविशाखयोः॥ अशक्तौब्राह्मणेनचकू
ष्मांडादिभिर्बलिदानं कार्यम्(तदुक्तंकालिकापुराणे) कूष्मांडमिक्षुदंडंचमांसं
सारसमेवच। एतेबलिसमाःप्रोक्तास्तृप्तौछागसमाःसदा(रुद्रयामलेपि) छागा
भावेतुकूष्मांडश्रीफलंवासनोहरं। वस्त्रसंवेष्टितंकृत्वाछेदयेच्छुरिकादिना(तथा)
ब्राह्मणेनसदादेयंकूष्मांडंबलिकर्मणि। श्रीफलंवासुराधीशछेदनैवतुकारयेत्(छे
देविकल्पः)मायान्नेनबलिर्देयोब्राह्मणेनविजानता (कालिकापुराणे) उत्तराभि
मुखोभूत्वाबलिंपूर्वमुखंतथा। निरीक्ष्यसाधकःपश्चादिमंमंत्रमुदीरयेत्॥पशुस्त्वं
बलिरूपेणममभाग्यादुपस्थितः। प्रणमामिततःसर्वरूपिणंबलिरूपिणम्॥ चं
डिकाप्रीतिदानेनदातुरापद्विनाशनम्। चामुंडाबलिरूपायबलेतुभ्यंनमोस्तुते॥य
ज्ञार्थेबलयःसृष्टाः स्वयमेवस्वयंभुवा॥ अतस्त्वांघातयाम्यद्यतस्माद्यज्ञवधोवःध।

रैंह्रींश्रीमितिमंत्रेणतंबलिंसत्त्वरूपिणम् ॥ चिंतयित्वान्यसेत्पुष्पंमूर्ध्नितस्यतु
भैरव । रसनात्वंचंडिकायाःसुरलोकप्रसाधकः ह्रींह्रींखड्गेतिमंत्रेणध्यात्वाखड्
गंचपूजयेत्पूजयित्वाततःखड्गंओंहुंफडितिमंत्रकैः ॥ गृहीत्वाविमलंखड्गंछेद
येद्बलिमुत्तमम् ।ओंह्रांस्रैं ह्रींकौंशक्तिःकर्तव्याबाधमानतः ॥ अष्टादशभुजादेवीस
र्वायुधविभूषिता॥ अवारितान्नंदातव्यंसहस्रंप्रत्यहंप्रभो॥ शतंवानियताहारःपयः
पानेनवर्तयेत्।एवंयश्चंडिकापाठंसहस्रंतुसमाचरेत्॥ तस्यस्यात्कार्यसिद्धिस्तुना
न्यकार्यविचारणेति ॥एतद्वयंयद्यपिमहानिबंधेषुनास्तितथापिप्रचररूपत्वादुक्त
मितिदिक्॥वाराहीतंत्रे ।संकटेसमनुप्राप्तेदुश्चिकित्स्यामयेतथा।जातिध्वंसेकुलो
च्छेदेप्यायुषोनाशआगते॥ वैरिवृद्धौव्याधिवृद्धौधननाशेतथाक्षये। तथैवत्रिवि
धोत्पातेतथाचैवोपपातके ॥ कुर्याद्यत्नाच्छतावृत्तंततःसंपद्यतेशुभम्।श्रियोवृद्धिः
शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा ॥ मनसाचिंतितंदेविसिद्ध्येदष्टोत्तराच्छतात्॥सह
स्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोतिस्वयंस्थिरा ॥ भुक्त्वामनोरथान्कामान्नरोमोक्षमवा
प्नुयात्। चंड्याःशतावृत्तिपाठात्सर्वाःसिद्ध्यंतिसिद्धयः ॥ इतिशतचंडीसहस्रचं
डीविधिः (अथनवरात्रपारणानिर्णयः) साचदशम्यांकार्या ॥ आश्विनेमा
सिशुक्लेतुकर्तव्यंनवरात्रकम् ॥ प्रतिपदादिक्रमेणैवयावच्चनवमीभवेत् ॥ त्रिरा
त्रंवापिकर्तव्यंसप्तम्यादियथाक्रमम्मिति हेमाद्रौधौम्यवचनात् ॥ नवमीतिथि
पर्यंतंवृद्ध्यापूजाजपादिकमिति । प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यंतंप्रधानभूतपूजाद्युक्ते
रुपवासादेश्चांगत्वेनतत्पर्यंतत्वात् ॥ आदिशब्देनोपवासोक्तेःपूर्वोक्तत्रिरात्र
व्रतेनवम्यांअप्युपोष्यत्वाद्धनचपारणांतत्त्वेनत्रिरात्रत्वं॥ विष्णुत्रिरात्रादौतथा
प्रसक्तेः ॥ नचात्रोपवासेमानाभावाइतिवाच्यम् ।एवंचविंध्यवासिन्यांनवरात्रो
पवासतः । एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच ॥ पूजनीयाजनैर्देवीस्थानेस्था
नेपुरेपुरइति ।हेमाद्रौभविष्योक्तेः॥ नवरात्रसमाख्यातोनवम्यामप्युपोष्यत्वा
च्च । ननुतिथिह्रासेऽष्टावप्युपवासाभवंतीतिकथंसमाख्या । तेनकर्मविशेषेनव
रात्रशब्दोरूढः (अतएवोक्तंदेवीपुराणे) तिथिवृद्धौतिथिह्रासेनवरात्रमपार्थ
कमितिचेन्नतिथिह्रासेपिनवतिथीनामुपोष्यत्वान्नवरात्रत्वाक्षते एतेनरात्रीणां

प्राधान्यात् । ह्रासेऽत्रमासामादायननवत्वमिति मुख्योक्तिःपरास्ता (यत्तुदेवीपुराणे) कन्यासंस्थेरवौशुक्रशुक्लामारभ्यनंदिकाम् अयाचीह्येकभक्तीनक्ताशीवाथवावद । इतिव्रतचतुष्टयमुक्तंतल्लौहाभिसारिकविषयम् । तस्य । जयाभिलाषीनृपतिःप्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । लौहाभिसारिकंकर्मकारयेद्यावदष्टमीतिभविष्येऽष्टमीपर्यंतमेवोक्तेः ॥ रूपनारायणेनतुनंदादिव्रतप्रयोगंपृथगेवोक्त्वातस्यनवम्यांपारणमुक्तम् (यदपिनिर्णयदीपे) आश्विनेशुक्लपक्षेतुनवरात्रमुपोषितः । नवम्यांपारणांकुर्याद्दशमीमिश्रितानचेत् ।दशमीमिश्रितायत्रपारणेनवमीभवेत् । दुःखदारिद्र्यदाज्ञेयातथाव्रतविनाशिनीतिब्राह्मनाम्नालिखितंवचनम् ॥ यच्चरुद्रयामलइतिवदंति ।अष्टम्यासहकार्यास्यानवमीपारणादिने ।योमोहाद्दशमीवेधेनवम्यांचंडिकांयजेत् ॥ पारणंचप्रकुर्वीततस्यपुण्यंनिरर्थकम् नवम्यांपारितादेवीकुलवृद्धिंप्रयच्छति । दशम्यांपारितादेवीकुलनाशंकरोतिवै तस्मात्तुपारणांकुर्यान्नवम्यांविबुधाधिपेत्यादीनि तानियदिसमूलानितदा लौहाभिसारिकनंदादिव्रतचतुष्टयविषयाणि ॥ तस्याऽष्टमीपर्यंतमेवोक्तेरित्युक्तंप्राक् ॥ अन्यथामहाष्टम्यांपरविद्धायांतारणाविधानेपूर्वनिबंधैर्विरोधोदुर्वारः स्यात् ॥ यानितुकैश्चिल्लिखितानिनवम्यांपारणाविधायकानिवचनानितानि हेमाद्र्यादिविरुद्धत्वान्निर्मूलानि ॥ समूलत्वेपियदादिनद्वयेनवमीतदाद्वितीयदिनउपोष्यतिष्यंतेपारणानकिंतुनवमीमध्येकार्येत्येवंनैयानिशिवरात्रिपारणावत् ॥ अत्रकेचित्पारणाहेसूतकादिप्राप्तौतदतिक्रम्यपारणांकुर्यादित्याहुः ॥ तन्नमंदम् ॥ काम्योपवासेप्रक्रांतेत्वंतरामृतसूतके ।तत्रकाम्यव्रतंकुर्याद्दानार्चनविवर्जितमितिमाधवीयेकौर्मोक्तेः ॥ व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेर्चनेजपे । प्रारब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमितिविष्णुवचनाच्चाशौचमध्येपितत्कर्तव्यतावगतेः पारणांतत्त्वाद्व्रतस्य॥ प्रारंभस्तुतत्रैवोक्तःप्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोःनांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति (रुद्रयामलेपि) सूतकेपारणांकुर्यान्नवम्यांहोमपूर्वकम् । तदंतेभोजयेद्विप्रान्दानंदद्याच्चशक्तितइति ॥ तदंतेसूतकांते ॥ एवंस्त्रीभिरपिरजोदर्शनमध्ये कर्तव्यमेवपारणम् । संप्रवृत्तेपिरजसिनत्याज्यं

द्वादशीव्रतमिति ॥ माधवीयेऽऋष्यशृङ्गवचनात् । द्वादशीव्रतमित्युपलक्षणम् ॥ प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् । नतत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधःकदाचनेति ॥ तत्रैवसत्यव्रतवचनात् ॥ किंच । एकादश्यादौपंचधाशौचपातेमासांतेपारणापत्तिः ॥ मासोपवासांतेपंचधाशौचपातेजीवनासंभवश्च (यत्तु) नियमस्थायदानारीप्रपश्येदंतरारजः । उपोष्यैवतुतारात्रीःस्नात्वाशेषंचरेद्व्रतमित्यंगिरोवचनम् ॥ यच्चहारीतवचनम् । नियमस्थाव्रतस्थास्त्रीरजःपश्येत्कथंचन । त्रिरात्रंतुक्षिपेदूर्ध्वंव्रतशेषंसमापयेत् ॥ तद्द्विवोपासविषयं । तासांतत्रभोजननिषेधादितिकेचित् ॥ वयंतुप्रागुक्तसत्यव्रतवचनेदीर्घतपसामितिविशेषणोपादानात्द्वादशीव्यतिरिक्तसफलैकाहोपवासविषयोऽयंनिषेधः ॥ त्रिरात्रनवरात्रादि दीर्घव्रतेषुतुरजोमध्येपारणेतिब्रूमः ॥ आशौचमध्येसर्वापिपारणाभवतिप्रागुक्तकौर्मवचनादितिसिद्धम् ॥ अथचोपवासपारणानिर्णयः ॥ सर्वव्रतेषुबोद्धव्यइत्यलंभूयसा ॥ दशम्यांदेवींविसर्जयेत् (तदुक्तम्) दुर्गाभक्तितरंगिण्यांदेवीपुराणे ॥ ततःप्रातःपूजयित्वादशम्यांविधिपूर्वकम् । संप्रेषणंतुकर्तव्यंगीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ रूपंदेहियशोदेहिभगंभगवतिदेहिमे ॥ पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वकामांश्चदेहिमे ॥ महिषघ्निमहामायेचामुंडेमुंडमालिनि । आयुरारोग्यमैश्वर्यंदेहिदेविनमोस्तुते ॥ इतिसंप्रार्थ्यदेवींतुततउत्थापयेद्बुधः । उत्तिष्ठदेविचंडेशिशुभांपूजांप्रगृह्यच । कुरुष्वममकल्याणमष्टाभिःशक्तिभिःसह । गच्छगच्छपरंस्थानंस्वस्थानंदेविचंडिके ॥ व्रजस्रोतोजलं वृद्ध्यैस्थीयतांचजलेत्विहेतिजलंनीत्वादुर्गेदेविजगन्मातःस्वस्थानंगच्छपूजिते । संवत्सरव्यतीतेतुपुनरागमनायवै ॥ इमांपूजांमयादेवियथाशक्त्योपपादिताम् । रक्षार्थंत्वंसमादायव्रजस्वस्थानमुत्तममितिजलेप्रवाहयेत् ॥ इयमेवविजयादशमी ॥ साचद्वितीयदिनेश्रवणायोगाभावेपूर्वाग्राह्या ॥ (तदुक्तंहेमाद्रौस्कांदे) दशम्यांतुनरैःसम्यक्पूजनीयापराजिता । ऐशानींदिशमाश्रित्यअपराह्णेप्रयत्नतः ॥ यापूर्णानवमीयुक्तातस्यांपूज्यापराजिता ॥ क्षेमार्थंविजयार्थंचपूर्वोक्तविधिनानरैः ॥ नवमीशेषयुक्तायांदशम्यामपराजिता । ददातिविजयंदेवीपूजिताजयवर्धिनी ॥ (तथा)

आश्विनेशुक्लपक्षेतुदशम्यांपूजयेन्नरः। एकादश्यांनकुर्वीत पूजनंचापराजितमिति। यदातुपूर्वदिनेश्रवणयोगाभावः॥ परदिनेचाल्पापितद्योगिनी तदापरैव॥ तथाचहेमाद्रौव्रतकांडेकश्यपः॥ उदयेदशमीकिंचित्संपूर्णैकादशीयदि। श्रवणर्क्षंयदाकालेसातिथिर्विजयाभिधा॥ श्रवणर्क्षेतुपूर्णायां काकुत्स्थःप्रस्थितोयतः। उल्लंघयेयुःसीमानंतद्दिनर्क्षेततोनराइति॥ कालेपराह्णेपरदिनेअपराह्णेश्रवणाभावेतु सर्वपक्षेषुपूर्वैव॥ मदनरत्नेप्येवम्। ज्योतिर्निबंधेरत्नकोशेचनारदः। ईषत्संध्यामतिक्रांतःकिंचिदुद्भिन्नतारकः। विजयोनामकालोयंसर्वकार्यार्थसिद्धिदः॥ ईषस्यदशमींशुक्लांपूर्वविद्धांनकारयेत। श्रवणेनापिसंयुक्तांराज्ञांपट्टाभिषेचने॥ सूर्योदयेयदाराजन्दृश्यतेदशमीतिथिः। आश्विनेमासिशुक्लेतुविजयांतांविदुर्बुधाः॥ अत्रायंनिर्गलितोर्थः॥ अपराह्णोमुख्यःकर्मकालः॥ तत्रैवपूजाद्युक्तेः॥ प्रदोषोगौणः॥ तत्रदिनद्वयेऽपराह्णव्याप्तावेपूर्वाप्रदोषव्याप्तेराधिक्यात॥ दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तावेपरा। अपराह्णव्याप्तेराधिक्यात॥ इदंशुद्धातिथावन्यकाले॥ श्रवणस्तुरोहिणीवदप्रयोजकः॥ दिनद्वयेऽपराह्णस्पर्शेतुपूर्वा॥ तत्रापिपरदिनेपराह्णेश्रवणसत्त्वेपरैवेतिदिक् (अत्रविशेषोभार्गवार्चनदीपिकायांभविष्ये)शमीशुक्तंजगन्नाथंभक्तानामभयंकरम। अर्चयित्वाशमीवृक्षमर्चयेचततःपुनः(शमीमंत्रस्तुहेमाद्रौ। गोपथब्राह्मणे)अमंगलानांशमनींशमनींदुष्कृतस्यच। दुःस्वप्ननाशिनींधन्यांप्रपद्येहंशमींशुभाम (तथाभविष्ये) शमीशमयतेपापंशमीलोहितकंटका। धारिण्यर्जुनबाणानांरामस्यप्रियवादिनी॥ करिष्यमाणायात्रायांयथाकालंसुखंमया। तत्रनिर्विघ्नकर्त्रीत्वंभवश्रीरामपूजितेइति॥ तथा॥ गृहीत्वासाक्षतामार्द्रांशमीमूलगतांमृदं। गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहंप्रति॥ ततोभूषणवस्त्रादिधारयेत्स्वजनैःसहेति॥ अत्रैवबलनीराजनमुक्तंकृत्यरत्ने(तत्रमंत्रः)चतुरंगंबलंमह्यंनिररिस्वंव्रजत्विह। सर्वत्रविजयोमेस्तुत्वत्प्रसादात्सुरेश्वरीति॥ (गौडनिबंधेज्योतिषे) कृत्वानीराजनंराजाबलवृद्ध्यैयथाक्रमं। शोभनंखंजनंपश्येज्जलगोगोष्ठसन्निधौ॥ अस्यफलानिशुभाशुभदेशादृष्टतत्रैवज्ञेयाः॥ आश्विनपौर्णमासीपराग्राह्या। सावित्रीव्रतमंतरे

णाभवतोमासपौर्णमास्यौपरेइतिदीपिकोक्तेः (अत्रविशेषस्तिथितत्त्वेलैंगे) आश्विनेपौर्णमास्यांतुचरेज्जागरणंनिशि ॥ कौमुदीसासमाख्याताकार्यालोकैर्विभूतये ॥ कौमुद्यांपूजयेल्लक्ष्मीमिंद्रमैरावतस्थितं । सुगंधिर्निशिसद्वेषअक्षैर्जागरणंचरेत् (तथा) निशीथेवरदालक्ष्मीःकोजागर्तीतिभाषिणी । तस्मैवित्तंप्रयच्छामिअक्षैःक्रीडांकरोतियइति ॥ अत्रैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन ॥ आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्मेतितच्चछेषपर्वणिकार्यंस्वविकृतित्वात् । तत्रपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्यादैवकर्मत्वात् । आग्रयणंतुपर्वणिकार्यं ॥ शरद्याग्रयणंनामपर्वणिस्यात्तदुच्यतइतिशौनकोक्तेः॥ तत्रापिशेषपर्वणिकार्यमितिप्रागुक्तम्॥ तच्चव्रीहिभिरिष्ट्वाव्रीहिभिरेवयजेतयवेभ्योयवैरिष्ट्वायवैरेवयजेतव्रीहिभ्य इतिश्रुत्यादर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमाद्दर्शेष्ट्याः परंपौर्णमासेष्ट्याप्रचप्रारभवतीति हेमाद्र्यादयः । दर्शेष्ट्याःपरमुक्तमाग्रायणाक्रंप्राक्पौर्णमासाचरेदितिदीपिकोक्तेश्च । तच्चाग्रयणंत्रेधाव्रीह्याग्रयणंयवाग्रयणंश्यामाकाग्रयणंचेति (यथांकालःश्रुतौ) गृहमेधी व्रीहियवाभ्यांशरद्वसंतयोर्यजेतश्यामाकैर्नीवारैर्वर्षास्वापत्कालेनान्येपुराणैर्वेति (आपस्तंबोपि) वर्षासुश्यामाकैर्यजेतशरदिव्रीहिभिर्वसंतेयवैर्यथर्तुवेणुयवैरितितत्रापिश्यामाकाग्रयणमनित्यमितरेतुअनाहिताग्ने र्नित्येयवाग्रयणंचकार्यमितिस्मार्तदृत्तावुक्तात्॥ सूत्रेव्रीहियवदेवतासंबद्धानामेवसंत्राणामाम्नानाच्च । आहिताग्नेस्तुयवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वम् । अपिवाक्रियायवेष्टिवतिसूत्रात् । यद्वाव्रीह्याग्रयणेनसमानतंत्रता । श्यामाकैस्तुप्रस्तरंकुर्याच्चाग्रयणम् । यदिवातदपिसमानतंत्रमित्यादिनारायणवृत्तोपरिश्रमवतांसुलभमित्यलम् ॥ इदंचपर्वाभावेशुक्लपक्षेदेवनक्षत्रेकृत्तिकादिविशाखांतेकार्यमितिस्मृत्यर्थसारेउक्तं ॥ बौधायनीयेकेशवस्वामिनाप्येवमुक्तं ॥ परिशिष्टे । श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैवयवैश्चान्योन्यकालतः ॥ प्राग्यष्टुंयुज्यतेवश्यंनह्यत्राग्रयणात्ययः (त्रिकांडमंडनोप्येवम्) यदात्वेतदाश्विनपौर्णमास्यांक्रियतेतदैककालत्वादाश्वयुजीकर्मणस्यचसमान तंत्रताभवति तदेतद्वृत्तिकृताएकवर्हिरिध्माज्येतिसूत्रे स्पष्टमुक्तम् (अस्याकरणेप्रायश्चित्तमुक्तंस्मृतिचंद्रिकायांकात्यायनेन) नित्य

यज्ञात्ययेचैववैश्वदेवद्वयस्यच । अनिष्ट्वानवयज्ञेननवान्नप्राशनेतथा ॥ भोजने पतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेत् (कारिकापि) अकृताग्रयणोऽश्नीयान्नवान्नंय दिवैनरः । वैश्वानरायकर्तव्यश्चरुःपूर्णाहुतिस्तुवेति (ऋग्विधानेतु) समिंद्र रायासंत्रंचवर्षंवर्षंजपेच्छतं । आग्रयणंयदान्यूनंतदासंपूर्णमेतितदित्युक्तम् ॥ ए तच्चापदिमलमासेकार्यमन्यथानेतिप्रागुक्तम्॥ अन्योप्याहिताग्न्यादिविशेषः॥ शौनकादेर्ज्ञेयइत्यलंबहुना ॥ इत्याश्विनमासः (अथकार्तिकमासः) तुलासं क्रमेप्रागपरादशघटिकाःपुण्याःरात्रौतुप्रागुक्तम् (अथकार्तिकस्नानं) तत्रपृ थ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपाद्मयोः) तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानंविधीयते । हविष्यंब्रह्मचर्यंच महापातकनाशनमितिसौरमासउक्तः । प्राच्यास्त्वेतदेवा द्रियन्तेदाक्षिणात्यास्तु । आश्विनस्यतुमासस्ययाशुक्लैकादशीभवेत् । कार्ति कस्यव्रतानीहतस्यांवै प्रारभेत्सुधीरितिपाद्मोक्तेः (भार्गवार्चनेच) प्रारभ्यैका दशींशुक्लामाश्विनस्यतुमानवः । प्रातःस्नानंप्रकुर्वीतयावत्कार्तिकभास्करइति विष्णुरहस्योक्तेः (हेमाद्रावादित्यपुराणे) पूर्णआश्वयुजेमासिपौर्णमास्यांसमा हितइत्युक्त्वामासंसमग्रं परयाचभक्त्यासमाप्यतेकार्तिकपौर्णमास्यामित्यंतेभि धानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यांवारभ्यकार्तिकशुक्लद्वादश्यांपौर्णमा स्यांवासमापयेदित्याहुः (मदनपारिजातेविष्णुः) कार्तिकंसकलंमासंनित्यस्नायी जितेन्द्रियः । जपन्हविष्यभुक्शांतः सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ अत्रदेशविशेषः पाद्मेकार्तिकंप्रक्रम्य) कुरुक्षेत्रेकोटिगुणोगंगायामपितत्समः । ततोधिकःपु ष्करेस्यात्द्वारवत्यांचभार्गव । पुण्याःपुर्यश्चसप्तैवंमुनयोमथुराधिका । दुर्लभः कार्तिकोविप्रामथुरायांनृणामिह । यत्रार्चितःस्वकंरूपंभक्तेभ्यःसंप्रयच्छतीति इदंचस्नानंकाशीस्थपंचनदेप्यतिप्रशस्तं । यत्कृतसमास्तपस्तप्त्वाकृतेयत्प्राप्यते फलम् । तत्कार्तिकेपंचनदेसकृत्स्नानेनलभ्यते ॥ कार्तिकेबिंदुतीर्थेयोब्रह्मचर्यप रायणः । स्नास्यत्यनुदिनेभानौभानुजातस्यभीःकुतइत्यादिकाशीखंडोक्तेः ॥ भा नुजोयमः । इदंचप्रातःस्नानंसंध्यांचकृत्वाकार्यम् । तेनविनेतरकर्मानधिकारादि तिवर्धमानः । यद्यपिप्रातःसंध्यायाःसूर्योदयेसमाप्तिस्तथापिवचनबलादनुदितहो

मवज्ञविष्यति (स्नानमंत्रश्चतत्रैव) कार्त्तिकेऽहंकरिष्यामिप्रातःस्नानंजनार्दन। प्रीत्यर्थंतवदेवेशदामोदरमयासह॥ इमंमंत्रंसमुच्चार्यमौनीस्नायाद्व्रतीनरइति॥ अर्घ्यमंत्रोपितत्रैव। व्रतिनःकार्तिकेमासिस्नातस्यविधिवन्मम। गृहाणार्घ्यंमयादत्तंदनुजेंद्रनिषूदन॥नित्यनैमित्तिकेकृष्णकार्तिकेपापनाशने। गृहाणार्घ्यंमयादत्तंराधयासहितोहरे॥ इमौमंत्रौसमुच्चार्ययोऽर्घ्यंसम्यक्प्रयच्छति। सुवर्णरत्नपुष्पांबुपूर्णशंखेनपुण्यवान्॥ सुवर्णपूर्णापृथिवीतेनदत्तानसंशयइति। एवंसंपूर्णस्नानाशक्तौत्र्यहंस्नायात्। वाराणस्यांपंचनदेत्र्यहंस्नातास्तुकार्त्तिके। अमीतेपुण्यवपुषःपुण्यभाजोतिनिर्मलाइतिकाशीखंडोक्तेः (अथमालाधारणम्॥ तत्रस्कांदेद्वारकामाहात्म्ये) निवेद्यकेशवेमालांतुलसीकाष्ठसंभवाम्। वहतेयोनरोभक्त्यातस्यवैनास्तिपातकम्। सजह्यात्तुलसीमालांधात्रीमालांविशेषतः। महापातकसंहर्त्रीं धर्मकामार्थदायिनीम् (विष्णुधर्मे) स्पृशेत्तुयानिलोमानिधात्रीमालाकलौनृणाम्। तावद्वर्षसहस्राणिवैकुंठवसतिर्भवेत्। मालायुग्मंतुयोनित्यंधात्रीतुलसिसंभवम्। वहतेकंठदेशेतुकल्पकोटिदिवंवसेत्। तुलसीकाष्ठसंभूतेमालेकृष्णजनप्रिये। बिभर्मित्वामहंकंठेकुरुमांकृष्णवल्लभं। एवंसंप्रार्थ्यविधिवन्मालांकृष्णगलेऽर्पिताम्॥ धारयेत्कार्तिकेयोवैसगच्छेद्वैष्णवंपदमिति। अत्रमूलंचिंत्यम् (तथाकाशीखंडे) कार्तिकेमासियात्रार्थैःकृताभक्तितत्परैः। बिंदुतीर्थकृतस्नानैस्तेषांमुक्तिर्नदूरतः (भार्गवार्चनदीपिकायांनृसिंहपुराणे) अगस्तिकुसुमैर्देवंयोऽर्चयेच्चजनार्दनं। दर्शनात्तस्यदेवर्षेनरकंनाप्नुतेनरः॥विहायसर्वपुष्पाणिमुनिपुष्पेणकेशवम्। कार्तिकेयोऽर्चयेद्भक्त्यावाजपेयफलंलभेत् (स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये) मालतीमालयाविष्णुःकेतक्याचैवपूजितः। समासहस्रंसुप्रीतोभवेत्तेमधुसूदनः (पृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे) कार्तिकेनार्चितोयैस्तुकमलैःकमलेक्षणः जन्मकोटिषुविप्रेंद्रनतेषांकमलागृहे (तथा) कार्तिकेकेशवेपूजायेषांनाम्नासुतैःकृता। तेनिर्भर्त्स्यरवैःपुत्रंवसंतित्रिदिवेसदा॥तुलसीदललक्षेणकार्तिकेयोऽर्चयेद्धरिं। पत्रेपत्रेमुनिश्रेष्ठमौक्तिकंलभतेफलम् (तथास्कांदेकार्त्तिकमाहात्म्ये) धात्रीच्छायेतुयःकुर्यात्पिंडदानंमहामुने। मुक्तिंप्रयांतिपितरःप्रसादान्माधवस्यतु

धात्रीफलविलिप्तांगोधात्रीफलविभूषितः। धात्रीफलकृताहारोनरोनारायणोभ वेत्॥ धात्रीच्छायांसमाश्रित्ययोऽर्चयेच्चक्रधारिणं। पुष्पेपुष्पेश्वमेधस्यफलंप्राप्नो तिमानवः (तथास्कांदे) कार्तिकेमासिविप्रेंद्रधात्रीवृक्षोपशोभिते। वनेदामो दरंविष्णुंचित्रान्नैस्तोषयेद्विभुं॥ मूलेनपायसेनाथहोमंकुर्याद्विचक्षणः। ब्राह्मणा न्भोजयेच्छक्त्यास्वयंभुंजीतबंधुभिरिति (तथा) कार्तिकेद्विदलव्रतं। प्रागुक्तं कार्तिकेद्विदलंत्यजेदिति (पाद्मेपिकार्तिकमाहात्म्ये) राजिकामाढकंचैवनै वाद्यात्कार्तिकव्रती। द्विदलंतिलतैलंचतथान्यन्नंयतिदूषितम् (स्कांदेपि) का र्तिकेवर्जयेत्तद्वद्द्विदलंबहुबीजकं॥ माषमुद्गमसूराश्चचणकाश्चकुलित्थकाः। निष्पावाराजमाषाश्चत्र्याढकीद्विदलंस्मृतं। नूतनान्यपिजीर्णानिसर्वाण्येतानि वर्जयेत्॥ अत्रकेचिदुत्पत्तिसमयेदलद्वयंयस्यभवति। तद्भूतपूर्वगत्याद्विदलमि त्युच्यतइत्याहुःउदाहरंतिच। बीजमेवसमुद्भूतंद्विदलंचांकुरंविना। दृश्यतेयत्स स्येशुद्विदलंतन्निगद्यतइति॥ अन्येतुलक्षणायांमानाभावाद्वचनस्यनिर्मूलत्वाद्वि दलात्मकंयस्यस्वरूपंतदेववर्जयेदित्याहुः (तथानारदीये) कार्तिकेवर्जयेत्तैलं कार्तिकेवर्जयेन्मधु। कार्तिकेवर्जयेत्कांस्यंकार्तिकेशुक्तसंधितं। कांस्यंतत्पा त्रभोजनंशुक्तंपर्युषितं (संधितंलवणशाकःतत्रैव) कार्तिकेविष्णुमर्त्यग्रेदीपदाना द्दिवंव्रजेत् (तथा) कार्तिकेतुकृतादीक्षानृणांजन्मत्रिमोचनी (तथा) कार्तिकेकृ च्छ्रसेवीयःप्राजापत्यपरोथवा। एकांतरोपवासीवात्रिरात्रोपोषितोपिवा। अ ष्टवाद्वादशपक्षंवामासंवाथवर्णानि। एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच। उप वासेनभैक्षेणव्रजेत्परमंपदम्॥ अन्येपिनियमाःप्रागुक्ताः (ग्राह्यमुक्तंस्कांदे) व्री हयोयवगोधूमाःप्रियंगुतिलशालयः। एतेहिसात्त्विकाःप्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफल प्रदाः (काशीखंडे) ऊर्जेयवान्नमश्नीयादेकान्नमथवापुनः। वृन्ताकंसूरणंचैव शूकशिंबीश्चवर्जयेत् (पृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे) नोर्जांबंध्योविधातव्योव्रतिनाकेन चित्क्वचित् (तथानारदीये) अव्रतेनक्षपेद्यस्तुमासंदामोदरप्रियं। तिर्यग्योनिम वाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा॥ अन्यान्यपि। तांबूलतैलकेशकर्तनादिवर्जनसं कल्परूपाणिप्रागुक्तानि॥ (तथाकार्तिकेआकाशदीपउक्तोनिर्णयामृतेपुष्कर

पुराणे) तुलायांतिलतैलेनसायंकालेसमागते । आकाशदीपंयोदद्यान्मासमेकं
हरिंप्रति । महतींश्रियमाप्नोतिरूपसौभाग्यसंपदमिति (तद्विधिश्चहेमाद्रावादि
त्यपुराणे)दिवाकरेस्ताचलमौलिभूतेगृहाददूरेपुरुषप्रमाणं । यूपाकृतिंयज्ञियवृ
क्षदारुमारोप्यभूमावथतस्यमूर्ध्नि ।यवांगुलच्छिद्रयुतास्तुमध्येद्विहस्तदीर्घाअथ
पट्टिकास्तु । कृत्वाचतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तुयाभिर्भवेदष्टदिशानुसारी । तत्कर्णि
कायांतुमहाप्रकाशोदीपःप्रदेयोदलगास्तथाष्टौ । निवेद्यधर्मायहरायभूम्यैदामो
दरायाप्यथधर्मराज्ञे। प्रजापतिभ्यस्त्वथसत्पितृभ्यःप्रेतेभ्यएताथतमसिस्थतेभ्यइ
ति ॥ अपरार्केत्वन्योमंत्रउक्तः (यथा) दामोदरायनभसितुलायांलोलयासह ॥
प्रदीपंतेप्रयच्छामिनमोनंतायवेधस[illegible] ॥ कार्तिककृष्णाचतुर्थीकरकचतुर्थी ।
साचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वयेतत्त्वेपूर्वातत्रैवपूजाद्याम्नानात् । कार्तिक
कृष्णाद्वादशीगोवत्ससंज्ञा ।साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वयेतत्त्वेपूर्वा । युग्मवा
क्यात् । वत्सपूजावटश्चैवकर्तव्याप्रथमेहनीतिनिर्णयामृतेभिधानाच्च (अत्रविशे
षोमदनरत्नेभविष्ये)सवत्सांतुल्यवर्णांचशीलिनींगांपयस्विनीं ॥ चंदनादिभिरा
लिप्यपुष्पमालाभिरर्चयेत् । अर्घ्यंताम्रमयेपात्रेकृत्वापुष्पाक्षतैस्तिलैः । पादमूले
तुदद्याद्वैमंत्रेणानेनपांडव । क्षीरोदार्णवसंभूतेसुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमयेमात
र्गृहाणार्घ्यंनमोनमः ॥ ततोमाषादिसंसिद्धान्वटकान्विनिवेदयेत् । सुरभित्वंज
गन्मातर्देविविष्णुपदेस्थिता । सर्वदेवमयेग्रासंमयादत्तमिमंग्रस । ततःसर्वमयेदेवि
सर्वदेवैरलंकृते । मातर्ममाभिलषितंसफलंकुरुनंदिनि ॥ इतिप्रार्थयेत् (तथा) त
द्दिनेतैलपक्वंचस्थालीपक्वंयुधिष्ठिर ॥ गोक्षीरंगोघृतंचैवदधितक्रंचवर्जयेत्(ज्यो
तिर्निबंधेनारदः) आश्विनेकृष्णपक्षेतुद्वादश्यादिषुपंचसु । तिथिषूक्तःसर्वराज्ञेनृ
णांनीराजनोविधिः ॥ नीराजयेयुर्देवांस्तुविप्रान्गाश्चतुरंगमान् । ज्येष्ठानश्रेष्ठा
नजघन्यांश्चमातृमुख्याश्चयोषितइति(निर्णयामृतेस्कांदे) कार्तिकस्यसितेप
क्षेत्रयोदश्यांनिशामुखे ॥ यमदीपंबहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति (मंत्रस्तु) मृत्युना
पाशदंडाभ्यांकालेनश्यामयासह । त्रयोदश्यांदीपदानात्सूर्यजःप्रीयतांममेति । का
र्तिककृष्णचतुर्दश्यांप्रभातेचंद्रोदयेऽभ्यंगंकुर्यात् (तदुक्तंहेमाद्रौनिर्णयामृतेचभ

विष्योत्तरे) कार्त्तिके कृष्णपक्षेतु चतुर्दश्यामिनोदये । अवश्यमेवकर्त्तव्यंस्नानंनरक भीरुभिः ॥ इनश्चंद्रः । मदनरत्ने विधूदयइतिपाठः । दिनोदयइतिपाठात्सूर्योद योत्तरंत्रिमुहूर्तेस्नानंवदतांगौडानांतदनुसारिणांचाज्ञतैव । पूर्वविद्धचतुर्दश्यांका र्त्तिकस्यसितेतरे । पक्षेप्रत्यूषसमयेस्नानंकुर्यात्प्रयत्नतइति (स्मृतिदर्पणेपि) चतु र्दशीचाश्वयुजस्यकृष्णास्वात्यर्कयुक्ताचभवेत्प्रभाते । स्नानंसमभ्यज्यनरैस्तुका र्यंसुगंधतैलेनविभूतिकामैरिति (पृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे) आश्वयुक्कृष्णपक्षस्यचतु र्दश्यांविधूदये । तिलतैलेनकर्तव्यंस्नानंनरकभीरुणेति ॥ कर्तव्यंमंगलस्नानंनरै र्निरयभीरुभिरितिकालादर्शेपाठः । उभयत्राश्वयुगित्यमावास्यांतमासमभिप्रेत्यो क्तं (तथा) तैलेलक्ष्मीर्जलेगंगा दीपावल्याश्चतुर्दशीं । प्रातरितिविशेषः । प्रा तःस्नानंतुयःकुर्याद्यमलोकंनपश्यतीति । दिनद्वयेपिचन्द्रोदयेचतुर्दशीसत्त्वेतदभा वेप्यरुणोदयेसम्पूर्णाखण्डेवादिनद्वयेचतुर्दशीसमत्वेच पूर्वदिनेभ्यंगंकुर्यात् । पू र्वविद्धचतुर्दश्यामितिवचनात् । पूर्वदिनेपरदिनएववासत्त्वेसैवग्राह्या । दिनद्वये प्यसत्त्वेअरुणोदयव्यापिनीग्राह्या । पक्षेप्रत्यूषसमयइत्युक्तेः । वक्ष्यमाणव चनाच । तदभावेतुचतुर्दशीह्रासंपूर्वेद्युःप्रवेश्यपूर्वाह्णेत्रयोदशीमध्यएवाभ्यंगंकुर्या दितिदिवोदासः ॥ केचिदत्रवचनमपिसाधकत्वेनवदंति । तिथ्यादौतुभवेद्या वान्ह्रासोवृद्धिःपरेहनि । तावान्ग्राह्यः सपूर्वेद्युरदृष्टोपिस्वकर्मणीतितन्मंदं । नहीदंवचनंपूर्वदिनस्यापूर्वंग्राह्यत्वंविधत्ते ॥ नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौदिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावेसर्वत्रपूर्वदिनस्यग्राह्यत्वप्रसंगात् ॥ किंतु । यत्रैकभक्तादौ दिनद्वयेकर्मकालव्याप्त्यभावेवाक्यांतरेणन्यायेनवापूर्वदिनस्यग्राह्यत्वमुक्तं । त त्रमुख्यकालेतत्तिथेरभावेपियत्रैवानुष्ठानबोधकमिदं । नचात्रतदस्तीतियत्किंचि देतत् । तेनचतुर्थ्यामगामिनीग्राह्या । अतएवसर्वज्ञनारायणः । तथाकृष्णचतु र्दश्यामाश्विनेऽर्कोदयात्पुरा ॥ यामिन्याःपश्चिमेयामेतैलाभ्यंगोविशिष्यतइति । मृगांकोदयवेलायांत्रयोदश्यांयदाभवेत् । दर्शेवामंगलस्नानंदुःखशोकभयप्रदमि ति । कालादर्शेत्रयोदशीनिषेधाच । तेनायमर्थः । यथाग्निहोत्रेयावज्जीवंसायं प्रातःकालेमुख्यप्यकालस्यगुरुत्वम् । तथात्रचतुर्दशीचतुर्थ्यामारुणोदयचन्द्रो

दयानामुत्तरोत्तरस्यव्याप्यत्वाद्गुरुत्वमिति (यदपिदिवोदासीये) त्रयोदशीय
दाप्रातःक्षयंयातिचतुर्दशी । रात्रिशेषेत्वमावास्यातदाभ्यंगेत्रयोदशीति । वचनं
तद्धेमाद्रिनिर्णयामृताद्यलिखितत्वेननिर्मूलं । समूलत्वेपिचतुर्दश्याःसूर्योदयद्वया
संबंधित्वरूपःक्षयोनविवक्षितः सूर्योदयात्प्राक्समाप्तौचन्द्रोदयकालसत्त्वेचत
थैवांगीकारात् । किंतु । अभ्यंगकालात्प्राक्समाप्तिरूपोऽत्रह्रासःक्षयशब्देन
विवक्षितःसचारुणोदयात्चतुर्थयामाद्वाप्राक्यदाह्रासस्तत्परमिदं । अतएवसर्व
ज्ञनारायणेनचतुर्थयाममात्रेस्नानमुक्तं ॥ तथाचोदाहृतं तथाकृष्णाचतुर्दश्यामि
ति (ज्योतिर्निबंधेनारदोपि) इषासितचतुर्दश्यामिंदुक्षयतिथावपि । ऊर्जा
दौस्वातिसंयुक्तेतदादीपावलीभवेत् । कुर्यात्संलग्नमेतच्चदीपोत्सवदिनत्रयं । येतु
त्रयोदशीमध्येस्नानमाहुस्तेषामाशयंनविद्मइत्यलं भूयसायदपि । अरुणोदयतो
ऽन्यत्ररिक्तायांस्नातियोनरः । तस्याब्दिकभवोधर्मोनश्यत्येवन संशयइतिदिवो
दासीयेभविष्यवचनं तन्मुख्यकालेऽरुणोदयेचतुर्दश्य भावेपितत्रैवस्नातव्यमित्ये
वंपरमितिसर्वंसिद्धं । चतुर्घटिकात्मकोऽरुणोदयइतितत्रैवोक्तम् (मदनरत्ने
पाद्मे) अपामार्गमथोतुंबी प्रपुन्नाटमथापरम् । भ्रामयेत्स्नानमध्येतुनरकस्यक्ष
यायवै । प्रपुन्नाटश्चक्रमर्दः (मंत्रस्तु) सितालोष्टसमायुक्तसकंटकदलान्वि
त । हरपापमपामार्गभ्राम्यमाणःपुनःपुनरिति । अस्यामेवप्रदोषेदीपान्दद्या
दित्युक्तं (हेमाद्रौस्कांदे)ततःप्रदोषसमयेदीपान्दद्यान्मनोरमान् । ब्रह्मविष्णु
शिवादीनांभवनेषुमठेषुचेति (दिवोदासीयेब्राह्मे) अमावास्याचतुर्दश्योःप्रदोषे
दीपदानतः । यममार्गाधिकारेभ्योमुच्यतेकार्त्तिकेनरः । खंडतिथौतुपूर्वेह्नि
प्रदोषेदीपान्दत्वापरेद्युःस्नायादितिदिवोदासीयेउक्तं । अत्रनरकोद्देशेनचतुर्व
र्तियुक्तंदीपदानंकार्यम् (तत्रमंत्रः) दत्तोदीपश्चतुर्दश्यांनरकप्रीतयेमया । चतु
र्वर्तिसमायुक्तःसर्वपापापनुत्तये (तत्रैवलैंगे) माषपत्रस्यशाकेनभुक्त्वातत्रदिनेन
रः । प्रेताख्यायांचतुर्दश्यांसर्वपापैःप्रमुच्यते । (अत्रयमतर्पणमुक्तंमदनपारि
जातेद्वयमनुना) दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यंतुयमतर्पणम् (मदनरत्नेब्राह्मे) अपा
मार्गस्यपत्राणिभ्रामयेच्छिरसोपरि । ततश्चतर्पणंकार्यंधर्मराजस्यनामभिः ।

यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच। वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच। औदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने। वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमइति (तर्पणप्रकारस्तुहेमाद्रौ) एकैकेनतिलैर्मिश्रान्दद्यात्त्रींस्त्रीञ्जलांजलीन्। संवत्सरकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति (तथामदनरत्नेस्कांदे) दक्षिणाभिमुखोभूत्वातिलैःसव्यंसमाहितः। देवतीर्थेनदेवत्वात्तिलैःप्रेताधिपोयतः। तथा। यज्ञोपवीतिनाथवेति। इदंजीवत्पितृकेणापिकार्यम्। जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयोरितिपाद्मोक्तेः (अत्रभीष्मतर्पणमप्युक्तंदिवोदासीये) तत्प्रकारस्तुमाघेवक्ष्यते॥ इतिनरकचतुर्दशी॥ कार्त्तिकामावास्यायांप्रातरभ्यंगंकुर्यात् (तदुक्तंकालादर्शे) प्रत्यूषेश्वयुग्दर्शेकृताभ्यंगादिमंगलः। भक्त्याप्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये। अस्यव्याख्यानेआदिशब्दात्पंचत्वग्उदकस्नानादेरुपसंग्रहः (तदुक्तंपुष्करपुराणे) स्वातीस्थितेरवाविंदुर्यदिस्वातिगतोभवेत्। पंचत्वग्उदकस्नायीकृताभ्यंगविधिर्नरः। नीराजितोमहालक्ष्मीमर्चयञ्छ्रियमश्नुते। आश्वयुग्दर्शइतिदर्शशब्दः। प्रत्यूषस्वातियुक्तातिथिपरः (तदुक्तंब्राह्मे) ऊर्जेशुक्लद्वितीयायांतिथिषुस्वातिऋक्षगे। मानवोमंगलस्नायीनैवलक्ष्म्यावियुज्यते। तत्रैव। इषेभूतेचदर्शेच कार्त्तिकप्रथमेदिने। यदास्वातीतदाभ्यंगस्नानंकुर्याद्दिनोदये(कश्यपसंहितायांतुदीपावलिदर्शंप्रक्रम्य)इंदुक्षयेपिसंक्रांतौरवौपातेदिनक्षये। तत्राभ्यंगोनदोषायप्रातःपापापनुत्तयइति (स्वातीयोगंविनाप्यभ्यंगउक्तः। मात्स्ये) दीपैर्नीराजनादत्रसैषादीपावलीस्मृता (अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये) दिवातत्रनभोक्तव्यमृतेबालातुराज्जनात्। प्रदोषसमयेलक्ष्मींपूजयित्वाततःक्रमात्। दीपवृक्षाश्चदातव्याःशक्त्यादेवगृहेषुच॥ तत्रैवाभ्यंगमभिधाय॥ एवंप्रभातसमयेत्वमावास्यांनराधिप। कृत्वातुपार्वणश्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः। दीपान्दत्वाप्रदोषेतुलक्ष्मींपूज्ययथाविधि। स्वलंकृतेनभोक्तव्यंसितवस्त्रोपशोभिना। अयंप्रदोषव्यापीग्राह्यः॥ तुलासंस्थेसहस्रांशौप्रदोषेभूतदर्शयोः। उल्काहस्तानराःकुर्युः पितॄणांमार्गदर्शनमितिज्योतिषोक्तेः॥ दिनद्वयेसत्त्वेपरः। दंडैकरजनीयोगेदर्शःस्यात्तुपरेऽहनि। तदाविहायपूर्वेद्युःपरेऽह्निसुखरात्रिकेतितिथि

तत्त्वेज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीयेतुप्रदोषस्यकर्मकालत्वात् । अर्धरात्रेभवत्येवलक्ष्मीराश्रयितुंगृहान् । अतःस्वलंकृतालिप्तादीपैर्जाग्रज्जनोत्सवाः । सुधाधवलिताःकार्याः पुष्पमालोपशोभिताइति । ब्राह्मोक्तेश्च । प्रदोषार्धरात्रव्यापिनीमुख्याएकैकव्याप्तौपरैव ॥ प्रदोषस्यमुख्यत्वा दर्धरात्रेनुष्ठेयाभावाच्च । (यत्तु) अपराह्णेप्रकर्तव्यंश्राद्धंपितृपरायणैः । प्रदोषसमयेराजन्कर्तव्यादीपमालिकेतिक्रमः । ससंपूर्णतिथावेवप्राप्तेरनुवादोनविधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्तेर्बलवत्वात्सम्पूर्णतिथौप्राप्त्याखण्ड तिथावप्राप्त्याविध्यनुवादविरोधाच्चेत्युक्तम् (अत्रैवदर्शेपरारात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तंमदनरत्नेभविष्ये) एवंगतेनिशीथेतु जनेनिद्रार्धलोचने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिंडिमवादनैः । निष्काश्यतेप्रहृष्टाभिरलक्ष्मीःस्वगृहांगणात् (कार्तिकशुक्लप्रतिपदिगोक्रीडनमुक्तम् निर्णयामृते अस्यामेवरात्रौबलेःपूजोक्ताहेमाद्रौभविष्ये) कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौदैत्यपतेर्बलेः । पूजांकुर्यान्नृपःसाक्षाद्भूमौमंडलकेशुभे । बलिमालिख्यदैत्येंद्रंवर्णकैःपंचरंगकैः । गृहस्यमध्येशालायां विशालायांततोऽर्चयेत् । लोकश्चापिगृहस्यांतःशय्यायांशुक्लतंडुलैः । संस्थाप्यबलिराजानं फलैःपुष्पैस्तुपूजयेत् (मंत्रास्तुपाद्मे) बलिराजनमस्तुभ्यंदैत्यदानववंदित । इंद्रशत्रोमरारातेविष्णुसान्निध्यदोभवेति(तथा) बलिमुद्दिश्यदीयंतेदानानिकुरुनंदन । यानितान्यक्षयाण्याहुर्मयैवंसंप्रदर्शितमिति ॥ तदेतत्पूर्वविद्धप्रतिपदिकर्तव्यं । पूर्वविद्धाप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमितिहेमाद्रौपाद्मोक्तेः (माधवोपि) बल्युत्सवंचपूर्वेद्युरुपवासवदाचरेदिति (निर्णयामृतेपि) याकुहूःप्रतिपन्मिश्रातत्रगाःपूजयेन्नृप । पूजनात्त्रीणिवर्धंतेप्रजागावोमहीपतिरिति (तथा) भद्रायांगोकुलक्रीडादेशोवैविनश्यति । भद्रायांद्वितीयायां(तथा)प्रतिपद्यग्निकरणांद्वितीयायांतुगोर्चनम् । क्षेत्रच्छेदंकारिष्यतेवित्तनाशंकुलक्षयमिति (तथा) प्रतिपद्दर्शसंयोगेक्रीडनंतुगवांमतम् । परविद्धेषुयःकुर्यात्पुत्रदारधनक्षयइतिदेवलवचनाच्च । एतेचविधिप्रतिषेधाःपूर्वदिनेप्रतिपदःसायाह्नव्यापित्वेद्वितीयदिनेचंद्रदर्शनसंभवेचज्ञेयाः । गवांक्रीडादिनेयत्ररात्रौदृश्येतचंद्रमाः।सोमोराजापशून्हंतिसुरभिःपूजकांस्तथेतिपुराणसमुच्चयात् ।

दिनद्वयेसायाह्नव्याप्त्वेतुपरैवग्राह्या। वर्धमानतिथौनंदायदासार्धत्रियामिका द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरातत्रचोच्यतइति। तथा। त्रियामगादर्शतिथिर्भवे चेत्सार्द्धत्रियामाप्रतिपर्द्वितद्धौ। दीपोत्सवेतेमुनिभिःप्रदिष्टेअतोन्यथापूर्वयुते विधेयइतिपुराणसमुच्चयादितिनिर्णयामृतकारः॥ सार्द्धत्रियामिकेत्यनेनचंद्रद र्शनाभावउक्तः। द्वितीयायाःपंचधाविभक्तदिनचतुर्थांशरूपापराह्णव्याप्तावेव चंद्रदर्शनसंभवात्। वयंत्वेतद्वचनद्वयंपूर्वविद्धासंभवेवेदितव्यमितिब्रूमः॥ दिनद्व येप्रतिपदःसायाह्नव्याप्त्यभावेतुपूर्वैव। रात्रौबलिपूजाविधानेनकर्मकालव्यापि त्वात्। परदिनेचंद्रोदयेतन्निषेधादितिदिक्। मदनरत्नेतुपूर्वविद्धायांगोक्रीडा॥ नीराजनमंगलमालिकेतूत्तरत्रकार्येकार्तिकेशुक्लपक्षेतुविधानद्वितयंभवेत्। ना रीनीराजनंप्रातःसायंमंगलमालिका। यदाचप्रतिपत्स्वल्पानारीनीराजनंभवेत् द्वितीयायांतदाकुर्यात्सायंमंगलमालिकामितिब्राह्मोक्तेः॥ लभ्यतेयदिवाप्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम्। तस्यांनीराजनंकार्यंसायंमंगलमालिकेति। भविष्योक्तेः प्रातर्वायदिलभ्येतप्रतिपद्घटिकाशुभा। द्वितीयायांतदाकुर्यात्सायंमंगलमालि काम्। कार्तिकेशुक्लपक्षादौत्वमावास्याघटीद्वयम्। देशभंगभयान्नैवकुर्यान्मंगल मालिकामिति। देवीपुराणेचेयुक्तम्॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौब्राह्मे॥ बलिप्रति पत्प्रक्रम्य। तस्मिन्द्यूतंप्रकर्तव्यंप्रभातेतत्रमानवैः। तस्मिन्द्यूतेजयोयस्यतस्यसंव त्सरंजयः। पराजयोविरुद्धश्चलाभनाशकरोभवेत्। दयिताभिश्चसहितैर्नेया साचभवेन्निशेति (अत्रगोवर्धनपूजादिचोक्तंहेमाद्रौ निर्णयामृतेचस्कांदे) प्रात र्गोवर्धनंपूज्यद्यूतंचापिसमाचरेत्। भूषणीयास्तथागावः पूज्याश्चावाहदोहनाः। गोवर्धनश्चगोमयेनकार्यश्चित्रवेणावा॥ मंत्रस्तु। गोवर्धनधराधार गोकुलत्राण कारण। बहुबाहुकृतच्छायगवांकोटिप्रदोभव॥ गोमंत्रस्तुलक्ष्मीर्यालोकपाला नांधेनुरूपेणसंस्थिता। घृतंवहतियज्ञार्थेममपापंव्यपोहतु॥ तत्रैवस्कांदे। ततोऽ पराह्णसमयेपूर्वस्यांदिशिभारत। मार्गपालींप्रबध्नीयात्तुंगेस्तंभेथपादपे। कुश काशमयींदिव्यांलंबकैर्बहुभिर्मुने। दर्शयित्वागजानश्वान्सायमस्यास्तलेनयेत्। कृतहोमेद्विजेंद्रैस्तुबध्नीयान्मार्गपालिकाम्। नमस्कारंततःकुर्यान्मंत्रेणानेनसु

व्रत। मार्गपालिनमस्तेस्तुसर्वलोकसुखप्रदे। विधेयैःपुत्रदाराद्यैः पुनरेहिव्रतस्य मे। नीराजनंचतत्रैवकार्यंराष्ट्रजयप्रदम्। राजानोराजपुत्राश्चब्राह्मणाःशूद्रजातयः। मार्गपालींसमुल्लंघ्यनीरुजःस्युःसुखान्विताः (तत्रैवादित्यपुराणे) कुशकाशमयींकुर्याद्यष्टिकांसुदृढांनवां॥ तामेकतोराजपुत्राहीनवर्णास्तथान्यतः। गृहीत्वाकर्षयेयुस्तांयथासारंमुहुर्मुहुः।जयोत्रहीनजातीनांजयोराज्ञस्तुवत्सरमिति। यमद्वितीयातुप्रतिपद्युताग्राह्येत्युक्तंनिर्णयामृतादौ॥ यमद्वितीयामध्याह्नव्यापिनीपूर्वविद्धाचेतिहेमाद्रिः। अत्रविशेषोहेमाद्रौस्कांदे। ऊर्जशुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमं। स्नानंकृत्वाभानुजायांयमलोकंनपश्यतीति। ऊर्जेशुक्लेद्वितीयायांपूजितस्तर्पितोयमः॥ वेष्टितःकिन्नरैर्हृष्टैस्तस्मैयच्छतिवांछितम्॥ (तथाभविष्ये) प्रथमाश्रावणेमासितथाभाद्रपदेतरा। तृतीयाश्वयुजेमासिचतुर्थीकार्तिकेभवेत्। श्रावणेकलुषानामतथाभाद्रेचगीर्मला। आश्विनेप्रेतसंचाराकार्तिकेयाम्यकामतेत्युक्त्वाप्रथमायाव्रतंद्वितीयायांसरस्वतीपूजा तृतीयायांश्राद्धमुक्त्वाचतुर्थ्यामुक्तं। कार्तिकेशुक्लपक्षस्यद्वितीयायांयुधिष्ठिर। यमोयमुनयापूर्वंभोजितःस्वगृहेऽर्चितः। अतोयमद्वितीयेयं त्रिषुलोकेषुविश्रुता। अस्यांनिजगृहेविप्रनभोक्तव्यंततोनरैः। स्नेहेनभगिनीहस्ताद्भोक्तव्यंपुष्टिवर्द्धनं। दानानिचप्रदेयानिभगिनीभ्योविधानतः स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः। सर्वाभगिन्यःसंपूज्याअभावेप्रतिपन्नकाः। प्रतिपन्नाः। माताभगिन्यइतिहेमाद्रिः। पितृव्यभगिनीहस्तात्प्रथमायांयुधिष्ठिर॥ मातुलस्यसुताहस्ताद्द्वितीयायांतथानृप। पितुर्मातुःस्वसुःकन्येतृतीयायांतयोःकरात्। भोक्तव्यंसहजायाश्चभगिन्याहस्ततःपरं। सर्वासुभगिनीहस्ताद्भोक्तव्यंबलवर्धनं। यस्यांतिथौयमुनयायमराजदेवः संभोजितःप्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन। तस्यांस्वसुःकरतलादिहयोभुनक्तिप्राप्नोतिरत्नसुखधान्यमनुत्तमंसः॥ गौडास्तु॥ यमंचचित्रगुप्तंचयमदूतांश्चपूजयेत्। अर्घ्यश्चात्रप्रदातव्योयमायसहजद्वयैः। मंत्रः। एह्येहिमार्तंडजपाशहस्तयमांतकालोकधरामरेश। भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजांगृहाणचार्घ्यंभगवन्नमस्ते। भ्रातस्तवानुजाताहंभुंक्ष्वभक्तमिदंशुभं। प्रीतयेयमराजस्ययमुनायाविशेषतः।ज्येष्ठा

प्रजातेतिवदेदितिस्मार्ताः ॥ इत्यन्नदानमित्यप्याहुः ब्रह्मांडपुराणेपि। यातुभोजयतेनारीभ्रातरंयुग्मकेतिथौ । अर्चयेचापितांबूलैर्नसावैधव्यमाप्नुयात । भ्रातुरायुःक्षयोराजन्नभवेत्तत्रकर्हिचिदिति। कार्तिकशुक्लनवमीयुगादिःसापौर्वाह्णिकीग्राह्या। शुक्लपक्षस्थत्वात । अत्रपिंडरहितंश्राद्धंकर्तव्यं । अन्यतप्राग्युक्तं। (अत्रैवविष्णुत्रिरात्रमुक्तंहेमाद्रौपाद्मे) कार्तिकेशुक्लनवमीमवाप्यविजितेंद्रियः॥ हरिंविधायसौवर्णंतुलस्यासहितंविभुम । पूजयेद्विधिवद्भक्त्याव्रतीतत्रदिनत्रयम सत्रंयथोक्तविधिनाकुर्याद्वैवाहिकंविधिमिति । कार्तिकशुक्लैकादश्यांभीष्मपंचकव्रतमुक्तम। नारदीये ॥ अतोनरैःप्रयत्नेनकर्तव्यंभीष्मपंचकं । कार्तिकस्यामलेपक्षेस्नात्वासम्यग्यतव्रतः। एकादश्यांतुगृह्णीयाद्व्रतंपंचदिनात्मकमिति । तद्विधिस्तुगोमयेस्नात्वामौनीपंचामृतैः पंचगव्यैर्विष्णुंसंस्नाप्यसंपूज्यपायसंनिवेद्यद्वादशाक्षरमष्टोत्तरशतंजप्त्वा। ॐनमोविष्णवइति । षडक्षरेणघृताक्तान्यवान्व्रीहींश्चाष्टोत्तरशतंहुत्वाभूमौस्वपेत। एवंपंचदिनेषुकुर्यात ॥ विशेषस्त्वद्येद्विहरेःपादौकमलैःसंपूज्यत्रिर्गोमयंप्राश्यम । द्वितीयेद्विबिल्वपत्रैर्जानुनीसंपूज्यगोमूत्रम। त्रयोदश्यांभृंगराजेननाभिंसंपूज्यक्षीरम । चतुर्दश्यांकरवीरैःस्कंधंसंपूज्यदधि। पौर्णमास्यांहोमांतेलोहींपापप्रतिमांखड्गचक्रहस्तांकृष्णावस्त्रेणावेष्टितांप्रस्थतिलोपरिस्थांकृत्वाधर्मराजनामभिःकरवीरैःसंपूज्य। यदन्यज्जन्मनिवापुनःतत्सर्वंप्रशमंयातुमत्पापंतवपूजनादिति। पुष्पांजलिंक्षिप्त्वाकृष्णाप्रतिमांचसंपूज्यविप्रायदत्त्वाविप्रान्संभोज्य। दक्षिणांदत्त्वापंचगव्यंप्राश्य। पौर्णमास्यांनक्तंभुंजीतेतिलघुनारदीये। पंचगव्यप्राशनंषडक्षरेणेतिहेमाद्रिः॥ हेमाद्रौभविष्येतु॥शाकैर्मुन्यन्नैर्वापंचाहंवर्तनमुक्तं। अंतेप्युक्तं। यद्भीष्मपंचकमितिप्रथितंपृथिव्यामेकादशीप्रभृतिपंचदशीनिरुद्धं ॥ मुन्यन्नभोजनपरस्यनरस्यतस्मिन्निष्टंफलंदिशतिपांडवशार्ङ्गधन्वेति ।तथापाद्मे।पंचाहंपंचगव्याशीभीष्मायार्घ्यंतुपंचसु। अहःस्वपितथादद्यान्मंत्रेणानेनसुव्रत।सत्यव्रतायशुचयेगांगेयायमहात्मने।भीष्मायैतद्ददाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे। वैयाघ्रपद्यगोत्रायेतिच। सव्येनानेनमंत्रेणतर्पणंसार्ववर्णिकमिति।कार्तिकशुक्लद्वादश्यांरेवतीनक्षत्रयो

गरहितायांपारणंकार्यम्। तदुक्तं। आभाकासितपक्षेषुमैत्रश्रवणरेवती। संगमेन हिभोक्तव्यंद्वादश्यांद्वादशीर्हरेर्दिति। यदातुरेवतीयोगरहिताद्वादशीसर्वथानल भ्यतेतदारेवत्याश्चतुर्थपादंवर्जयेत्। वचनंतुप्रागुक्तं (लघुनारदीये) कार्तिकेशु क्लपक्षस्यकृत्वाचैकादशींनरः। प्रातर्दत्वाशुभान्कुंभान्प्रयातिहरिमंदिरम् (म दनरत्नेवाराहे) एकादशीसोमयुक्ताकार्तिकेमासिभामिनि। उत्तराषाढसंयोगेऽ नंतासाप्रकीर्तिता। तस्यांयत्क्रियतेभद्रेसर्वमानंत्यमश्नुते। अस्यामेवरात्रौदेवो त्थापनमुक्तंहेमाद्रौब्राह्मे। एकादश्यांचशुक्लायांकार्तिकेमासिकेशवम्। प्रसुप्तं वोधयेद्रात्रौश्रद्धाभक्तिसमन्वितइति (मदनरत्नेभविष्ये) कार्तिकेशुक्लपक्षेतु एकादश्यांपृथासुतमंत्रेणानेनराजेंद्रदेवमुत्थापयेद्द्विजः। रामार्चनचंद्रिकादौतु द्वादश्यामुक्तं। पारणाहेपूर्वरात्रेघंटादीन्वादयेन्मुहुरिति। अत्रदेशाचारतोव्यव स्था। तत्रैवदेवदेवस्यस्नानंपूर्वमहद्भवेत्। महापूजांततःकृत्वादेवमुत्थापयेत्सुधीः। मंत्रास्तुवाराहपुराणेउक्ताः॥ ॐब्रह्मेंद्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवंदनीय। बुध्यस्वदेवेशजगन्निवासमंत्रप्रभावेनसुखेनदेव। इयंतुद्वादशीदेवप्रबोधार्थंवि निर्मिता। त्वयैवसर्वलोकानांहितार्थंशेषशायिना। उत्तिष्ठोत्तिष्ठगोविंदत्यजनि द्रांजगत्पते। त्वयिसुप्तेजगन्नाथजगत्सुप्तंभवेदिदं। उत्थितेचेष्टतेसर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठमा धव। गतामेघावियच्चैवनिर्मलंनिर्मलादिशः। शारदानिचपुष्पाणिगृहाणममकेश व इदंविष्णुरितिप्रोक्तोमंत्रउत्थापनेहरेरिति। एवंदेवमुत्थाप्यतदग्रेचातुर्मास्यव्र तसमाप्तिंकुर्यात् (तदुक्तंभारते) चतुर्थागृह्यवैचीर्णंचातुर्मास्यव्रतंनरः। कार्ति केशुक्लपक्षेतुद्वादश्यांतत्समापयेत् (लघुनारदीये) चातुर्मास्यव्रतानांचसमाप्तिः कार्तिकेस्मृता। मंत्रश्चनिर्णयामृतेसनत्कुमारेणोक्तः। इदंव्रतंमयादेवकृतंप्रीत्यै तवप्रभो। न्यूनंसंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति। अथवाराहोक्तोबोधिनी विधिः। एकादश्यांरात्रौकुंभेघृतपात्रोपरिहैमंमाषमितंमत्स्यंपंचामृतेनसंस्नाप्य कुंकुमपीतवस्त्रयुगपद्माद्यैःसंपूज्यमत्स्यादिदशावतारान्संपूज्यजागरंकृत्वा प्रात र्देवमाचार्यंचवस्त्राद्यैःसंपूज्य। जगदादिर्जगद्रूपोजगदादिरनादिमान्। जगदा द्योजगद्योनिःप्रीयतांमेजनार्दनइतिनत्वादक्षिणांदत्वाब्राह्मणान् भोजयेदिति।

(तथाब्राह्मे) महातुर्यरवेरात्रौभ्रामयेत्स्यंदनेस्थितम्। उत्थितंदेवदेवेशंनगरेपार्थिवःस्वयं। चतुरोवार्षिकान्मासान्नियमंयस्ययत्कृतम्। कथयित्वाद्विजेभ्यस्तद्दद्याद्भक्त्यासदक्षिणां। यस्यभक्ष्यस्यनियमःकृतस्तद्द्रव्यंदद्यादित्यर्थः। इदंशुक्रास्तादावपिकार्यं। आशौचेतु। पूजामन्येनकारयेत्। कार्तिकशुक्लद्वादशीपौर्णमासीचमन्वादिःसापौर्वाह्णिकीग्राह्या। अन्यत्प्रागुक्तम्। कार्तिकशुक्लचतुर्दशीवैकुंठसंज्ञासाविष्णुपूजायांरात्रिव्यापिनीग्राह्यादिनद्वयेतद्व्याप्तौ निशीथप्रदोषोभयव्यापिनीग्राह्या (तदुक्तंहेमाद्रौभविष्ये) कार्तिकस्यसितेपक्षेचतुर्दश्यांनराधिप। सोपवासस्तुसंपूज्यहरिंरात्रौजितेंद्रियइति। अस्याएवविश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वात्तत्प्रीत्यर्थंयदोपवासादिक्रियतेतदारुणोदयव्यापिनीग्राह्या। तदुक्तंत्रिस्थलीसेतौ (सनत्कुमारसंहितायां) वर्षे च हेमलंबाख्येमासेश्रीमतिकार्तिके। शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयंप्रति। महादेवोतिथौब्राह्मेमुहूर्तेमणिकर्णिके। स्नात्वाविश्वेश्वरोदेव्याविश्वेश्वरमपूजयेदिति ततपूर्वदिने चोपवासःकार्यः। ततःप्रभातेविमलेकृत्वापूजांमहाद्भुताम्। दंडपाणेर्महाधाम्निवनेऽस्मिन्कृतपारणइतितत्रैवोक्तेः। शिवरहस्येपि। पूजाजागराद्युक्तम्। ततोऽरुणोदयेजातेस्नात्वास्नात्वाचभस्मना। संध्यांसमाप्यविश्वेशंसमाभ्यर्च्यंयथाविधि॥ सद्भक्तान्भोजयामासुस्ते यथोबुभुजुस्ततइति।अत्रकार्तिकव्रतोद्यापनंपाद्मेउक्तम्। (कार्तिकमाहात्म्ये) अथोर्जव्रतिनःसम्यगुद्यापनविधिंशृणु।ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यांकुर्यादुद्यापनंव्रती।तुलस्याउपरिष्टात्तुकुर्यान्मंडपिकांशुभाम्। तुलसीमूलदेशेचसर्वतोभद्रमेव च। तस्योपरिष्टात्कलशंपंचरत्नसमन्वितम्। पूजयेत्तत्रदेवेशंसौवर्णगुर्वनुज्ञया। रात्रौजागरणंकुर्याद्गीतवाद्यादिमंगलैः। ततस्तुपौर्णमास्यांवैसपत्नीकान्द्विजोत्तमान्। त्रिंशन्मितानथैकंवास्वशक्त्यावानिमंत्रयेत्। अतोदेवाइतिद्वाभ्यांजुहुयात्तिलपायसं।ततोगांकपिलांदद्यात्पूजयेद्विधिवद्गुरुमिति। कार्तिकीपौर्णमासीपराग्राह्या। अमापौर्णमास्योपरेइतिदीपिकोक्तेः। अत्रविशेषोहेमाद्रौब्राह्मे। पुण्यांसदाकार्तिकीस्याज्जीवेंद्वोःकृत्तिकासुच। तथा। आग्नेयंतुयदाऋक्षंकार्तिक्यांभवतिक्वचित्। महतीसातिथिर्ज्ञेयास्नानदानेषुचो

त्तमा। यदातुयाम्यंभवतिऋक्षंतस्यांतिथौक्वचित्। तिथिःसापिमहापुण्यामुनिभिःपरिकीर्तिता। प्राजापत्यंयदाऋक्षंतिथौतस्यांनराधिप। सामहाकार्त्तिकीप्रोक्तादेवानामपिदुर्लभेति (पाद्मे) विशाखासुयदाभानुः कृत्तिकासुचचंद्रमाः। संयोगः पद्मकोनामपुष्करेष्वपिदुर्लभः। पद्मकंपुष्करेप्राप्यकपिलांयःप्रयच्छति। सहित्वासर्वपापानिवैष्णवंलभतेपदम्। यमः। कार्तिक्यांपुष्करेस्नातःसर्वपापैःप्रमुच्यते। माघ्यांस्नातःप्रयागेतुमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः। अस्यामेवसायंकालेमत्स्यावतारोजातइत्युक्तम्।(पाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये) वरान्दत्वायतोविष्णुर्मत्स्यरूपीभवेत्ततः। तस्यांदत्तं हुतंजप्तंतदक्षय्यफलंस्मृतमिति (अत्रत्रिपुरोत्सव उक्तोभार्गवार्चनदीपिकायां) पौर्णमास्यांतुसंध्यायांकर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः। दद्यादनेनमंत्रेणप्रदीपांश्चसुरालये। कीटाःपतंगामशकाश्चवृक्षाजलेस्थलेयेविचरंति जीवाः दृष्ट्वाप्रदीपंनचजन्मभागिनोभवंतिनित्यंश्वपचाहिविप्राः। अत्रवृषोत्सर्गोतिप्रशस्तः। (तदुक्तंमात्स्ये) कार्तिक्यांयोवृषोत्सर्गंकृत्वानक्तंसमाचरेत्। शैवंपदमवाप्नोतिशिवव्रतमिदंस्मृतमिति (अत्रकार्तिकेयदर्शनमुक्तंकाशीखंडे) कार्तिक्यांकृत्तिकायोगेयःकुर्यात्स्वामिदर्शनम्। सप्तजन्मभवेद्विप्रोधनाढ्योवेदपारगः॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौद्वितीयपरिच्छेदेकार्तिकमासः॥

वृश्चिकेपूर्वाः षोडशघटिकाःपुण्याः। शेषंप्राग्वत्। मार्गशीर्षकृष्णाष्टमीकालाष्टमीसाचरात्रिव्यापिनीग्राह्या। मार्गशीर्षसिताष्टम्यांकालभैरवसन्निधौ। उपोष्यजागरंकुर्वन्सर्वपापैःप्रमुच्यते। इतिकाशीखंडात्। रात्रिव्रतत्वाच्च। रुद्रव्रतेषुसर्वेषुकर्तव्यासंमुखीतिथिरितिब्रह्मवैवर्ताच्च। दिनद्वयेऽशतोरात्रिव्याप्तावुत्तरैव। भैरवोत्पत्तेःप्रदोषकालीनत्वादितिकेचित्। तन्न। शिवरहस्येमध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात्। तथाचतत्रैव। नित्यरात्र्यादिकंकृत्वामध्याह्ने संस्थितेरवावित्युपक्रम्यब्रह्मणारुद्रेवज्ञातेउक्तं। तदोग्ररूपादनवद्यान्मतःश्रीकालभैरवः आविरासीत्तदालोकानभीषयन्नखिलानपीति। अत्रोपवासएवप्रधानमित्यु

क्तं । तत्रैव । उपोषणास्यांगभूतमर्घ्यदानमिहस्मृतम् । तथाजागरणंरात्रौपूजा यामचतुष्टये । संध्यायामपिपूजैवोक्ता । तेनमध्याह्नव्यापिनीयुक्ता । दिनद्वये ऽप्रातःसंपूर्णायांवातद्वयाप्तौ पूर्वैव । पूर्वोक्तवचनात् । पारणातुप्रातरेव । याम त्रयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणेतिवचनात् (अत्रचकालभैरवपूजोक्तात्रिस्थ लीसेतौ)कृत्वाचविविधांपूजांमहासंभारविस्तरैः । नरोमार्गसिताष्टम्यांवार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् । तथा । तीर्थकालोदकेस्नात्वाकृत्वातर्पणमत्वरः । विलोक्यका लराजानंनिरयादुद्धरेत्पितॄनिति। इयंचकार्तिकयनंतरणेगौणचांद्राभिप्रायेण।मा र्गशीर्षशुक्लपंचम्यांनागपूजोक्ताहेमाद्रौस्कांदे । शुक्लामार्गशिरेपुण्याश्रावणे याचपंचमी । स्नानदानैर्बहुफलानागलोकप्रदायिनीति । इयंनागपूजायांषष्ठी युतैवग्राह्या । पंचमीनागपूजायांकार्याषष्ठीसमन्विता । तस्यांतुतुषितानागाइत रासचतुर्थिकेति। मदनरत्नेवचनात् । मार्गशीर्षशुक्लषष्ठीचंपाषष्ठीतिमहारा ष्ट्रेषुप्रसिद्धा । सोत्तरयुताग्राह्या । षण्मुन्योरितियुग्मवाक्यात् । पूर्वाह्णेदैविकं कुर्यादितिवचनादस्यचदैवकर्मत्वात् । इयमेवयोगविशेषेणचंपेत्युच्यते (तदु क्तंब्रह्मांडपुराणेमल्लारिमाहात्म्ये) मार्गेभाद्रपदेशुक्लाषष्ठीवैधृतिसंयुता । रवि वारेणसंयुक्तासाचंपेतीहकीर्तितेति । विशाखाभौमयोगेनसाचंपेतीहकीर्तिते ति ॥ मदनरत्नेपाठः । मार्गशीर्षेमलेपक्षेषष्ठ्यांवारेऽशुमालिनः । शततारागे तेचंद्रेलिंगंस्याद्दृष्टिगोचरमिति । इयंचयोगवशेनपूर्वापरावाकार्या । चंपाष ष्ठीसप्तमीयुतेतिदिवोदासः । इयमेवस्कंदषष्ठी । कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रि श्चतुर्दशी । एताःपूर्वयुताःकार्यातिथ्यंतेपारणंभवेदितिभृगूक्तेः । परेह्नित्रि यामाद्ययाममध्येपारणासंभवेइदं । अन्यथोत्तरैवेतिदिवोदासः । अब्दपर्यंतषष्ठी षु । सेनाविदारकस्कंदमहासेनमहाबल ॥ रुद्रोमाग्निजषड्वक्त्रगंगागर्भनमोस्तु ते । इतिराजतंस्कंदंसंपूज्यविप्रायदद्यादितिदिवोदासः । मार्गशीर्षशुक्लचतुर्द श्यांपिशाचविमोचनीतीर्थेश्राद्धंत्रिस्थलीसेतौभट्टचरणैरुक्तम् । तस्यांप्राप्तपैशा चयास्वपित्राद्युद्देश्यकत्वेपार्वणत्वादपराह्णव्यापिनीग्राह्या । अज्ञातनामपिशा चाद्युद्देश्यकत्वेत्वेकोद्दिष्टत्वात् । मध्याह्नव्यापिनीति । कुलधर्मव्रतादौतूत्तरैव । चं

त्रनभोगतंतत्रसितास्यादूर्ध्वत्रैतिदीपिकोक्तेः । मार्गशीर्षपौर्णमास्यांदत्तात्रेयोत्प
त्तिः (तदुक्तंस्कांदेसह्याद्रिखंडे) मार्गशीर्षेतथामासिदग्रामेऽत्रिमुनिर्मले । मृ
गशीर्षयुतेपौर्णमास्यांयज्ञस्यवासरे । आनयामासदेदीप्यमानंपुत्रंसतीशुभम् । तं
विष्णुमागतंज्ञात्वाअत्रिर्नामाकरोत्स्वयम् । दत्तवान्स्वस्यपुत्रत्वाद्दत्तात्रेयइतीश्व
रइति । इयंप्रदोषव्यापिनीग्राह्येतिवृद्धाः । मार्गशीर्षपौर्णमानंतराष्टमीअष्टका
एवंपौषादिमासत्रयेऽपि । हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका
एकस्यांवेत्याश्वलायनोक्तेः । एकस्यामष्टम्यांवैकार्येतिहरदत्तः क्वचित्पंच
म्यप्युक्ताप्रोष्ठपद्यष्टकाभूयःपितृलोकेभविष्यतीति । पाद्मवचनात् । तत्पू
र्वसप्तमीषुपूर्वेद्युः । तत्परनवमीष्वन्वष्टकासुचश्राद्धमुक्तम् (कालादर्शे) मार्गशी
र्षेचपौषेचमाघेप्रौष्ठेचफाल्गुने । कृष्णपक्षेचपूर्वेद्युरन्वष्टक्यंतथाष्टकाइति ।(यत्तु
विष्णुः) अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाइति (यच्चकौर्मे) अमावास्याष्ट
कास्तिस्रः पौषमासादिषुत्रिष्विति । तच्चतुर्थ्यामनावश्यकत्वार्थं । याचाप्यन्याचतु
र्थीस्यात्तांचकुर्यात्प्रयत्नतइतिवायुब्रह्मांडपुराणात् । श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणोनरकं
प्रतिपद्यतइतिविष्णूक्तेरितिमूलपाणिः । शाखाभेदाद्व्यवस्थेतितत्त्वम् (वायु
ब्रह्मांडयोः) आद्यापूपैःसदाकार्यामांसैरन्यासदाभवेत्शाकैःकार्यातृतीयास्या
देषद्रव्यगतोविधिः । पौषादिक्रमः ॥ अन्वष्टकातुप्रागेवनिर्णीता । तत्राष्टम्य
पराह्णव्यापिनीग्राह्या । अथाच्छादनपर्यंतंश्राद्धंपार्वणवद्भवेदित्याश्वलायनका
रिकोक्तेरपराह्णकालत्वाच्चपार्वणस्य । पूर्वेद्युरष्टकाश्राद्धयोस्तुअष्टम्यनुरोधे
नर्निर्णयः । अतएवसूत्रम् । पूर्वेद्युःपितृभ्योदद्यात् । अपरेद्युरन्वष्टक्यमितिच ।
अत्रकामकालौविश्वेदेवौ । इष्टिश्राद्धेतुदक्षावष्टम्यांकामकालावितिसायणीये
शंखोक्तेः । अत्रश्राद्धाकरणप्रायश्चित्तमुक्तंमृग्विधाने । एभिर्द्युभिर्जपेन्मंत्रंश
तवारंतुतद्दिने । अन्वष्टक्यंयदान्यूनंसंपूर्णंयातिसर्वथेति । अशक्तौत्वाश्वलायनः
अथश्वोभूतेष्टकाः पशुनास्थालीपाकेनचाप्यनडुहोयवसमाहरेदग्निनावाकक्ष
मुपोषेदेषामेष्टकेतिनत्वेवानष्टकः स्यादिति । मार्गशीर्षादिषुमलमासेसतितत्रा
ष्टकानकार्या । चतुर्णामितिग्रहणादित्युक्तंनारायणवृत्तौ । तथाकाठकगृह्येऽपि

महालयाष्टकश्राद्धोपाकर्माद्यपिकर्मयत्। स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्म
लेइति। मार्गादिरविवारेषुकाम्यंव्रतमुक्तम् । हेमाद्रौ। तत्रभक्ष्याण्युक्तानिहंसे
सौरधर्मे । पत्रंबिल्वंतुलस्याश्चफलमथघृतंमार्गशीर्षादिभक्ष्यंमुष्टीनांत्रिस्तिला
नांत्रिपलदधितथादुग्धकंगोमयंच । बिल्वंतोयांजलीनांत्रिमरिचकमथोत्रिःप
लाःसक्तवःस्युर्गोमूत्रंशर्करासद्विरिरतिर्विधिनाभानुवारेक्रमेणेति ॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौद्वितीयपरिच्छेदेमार्गशीर्षमासःसमाप्तः ॥

धनुःसंक्रमेपराःषोडशघटिकाःपुण्याः। अन्यत्प्राग्वत्। अत्रोत्सर्जननिर्ण
योवक्तव्योपाकर्मप्रसंगात्प्रागेवोक्तः (कल्पतरौभविष्ये) पौषेमासियदादेवि
शुक्लाष्टम्यांबुधोभवेत्। तस्यांस्नानंजपोहोमस्तर्पणंविप्रभोजनं। मत्प्रीतयेकृ
तंदेविशतसाहस्रकंभवेत् ।अत्रैवरोहिण्यार्द्रायोगेपुण्यतमत्वंतत्रैवज्ञेयं।पौषशु
क्लैकादशीमन्वादिः॥ साचोक्ताप्राक्पौषपौर्णिमानंतराःसप्तम्यष्टमीनवम्यो
ष्टकाद्याःप्रागुक्ताः। पौषामावास्यायांअर्धोदयोयोगविशेषः(तदुक्तंमदनरत्ने
महाभारते) अमार्कपातश्रवणैर्युक्ताचेत्पुष्यमाघयोः। अर्धोदयःसविज्ञेयःको
टिसूर्यग्रहैःसमइति ।पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनीपौर्णिमास्युत्तरामावास्येत्यर्थइति
भट्टाः। मदनरत्नेपुष्यस्यचमाघस्यचेत्यर्थउक्तः। तन्न। हेमाद्रिविरोधात्। तत्रहि
माघएवोक्तः।तथा। दिवैवयोगःशस्तोयंनतुरात्रौकदाचनेति । इदमर्धसम्यनि
बंधेष्वभावान्निर्णयामृतमात्रोक्तेर्निर्मूलमेव। तेनहेमाद्यादिमतेरात्रावर्धोदयोभ
वत्येव। केचित्तु।किंचिदूनोमहोदयइत्याहुस्तन्निर्मूलम्। हेमाद्रौमदनरत्नेचस्कां
दे। माघामायांव्यतीपातेआदित्येविष्णुदैवते। अर्धोदयंतदित्याहुःसहस्रार्कग्रहैः
समम्। तत्रैव। माघमासेकृष्णपक्षेपंचदश्यांरवेर्दिने। वैष्णवेनतुऋक्षेणव्यतीपा
तेषुदुर्लभे। व्रतंकुर्यादित्यग्रेऽन्वयः। तत्रैव। ब्रह्मविष्णुमहेशानांसौवर्णीःपलसं
ख्यया। प्रतिमास्तुप्रकर्तव्यास्तदर्धेनद्विजोत्तम । सार्धशतत्रयंशंभोर्द्रोणानांति
लपर्वतः। कर्तव्यौपर्वतौविष्णुःरुद्रयोपूर्वसंख्यया। शंभुरत्रब्रह्मा। शय्यात्रयं
ततःकुर्यादुपस्करसमन्वितम्। तिलैर्होमंकृत्वाप्रतिमांदद्यादित्युक्तं ॥ स्कांदे।

अर्धोदयेतुसंप्राप्तेसर्वंगंगासमंजलम् ॥ शुद्धात्मानोद्विजाः सर्वेभवेयुर्ब्रह्मसंमिताः॥ यत्किंचिद्दीयतेदानंतद्दानंमेरुसंनिभमिति। अत्रदानविशेषोनिर्णयामृतेस्कांदे। चतुःषष्टिपलंमुख्यममत्रंतत्रकारयेत्। चत्वारिंशत्पलंवाथपंचविंशतिरेववा। अमत्रंपात्रम्। तच्चकांस्यमयमित्युक्तंतत्रैव। सर्वंसुघटितंकार्यंकांस्यभाजनमुत्तममिति (तथा) निधायपायसंतत्रपद्ममष्टदलंलिखेत्। पद्मस्यकर्णिकायांतुकर्षमात्रंसुवर्णकम्। तदभावेतदर्धंवातदर्धंवापिकारयेत्। भूमौतुतंडुलैःशुद्धैःकृत्वाष्टदलमुत्तमम्। अमत्रंस्थापयेत्तत्रब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्। तेषांपूजाततःकार्यापूर्वेतमाल्यैस्तुशोभनैः। वस्त्रादिभिरलंकृत्यब्राह्मणायनिवेदयेत्। मंत्रस्तु। सुवर्णपायसामत्रंयस्मादेतत्त्रयीमयम्। आपतेस्तारकंयस्मात्तद्गृहाणद्विजोत्तम। समुद्रमेखलांपृथ्वींसस्यरदातुश्चयत्फलम्। तत्फलंलभतेमर्त्यःकृत्वेदंदानमुत्तममिति॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौपौषमासःसमाप्तः॥

अथमाघस्नानम् (तत्रविष्णुः) तुलामकरमेषेषुप्रातःस्नायीसदाभवेत्। हविष्यंब्रह्मचर्यंचमाघस्नानेमहाफलमितिसौरमासउक्तः। ब्राह्मेतुसावनउक्तः॥ एकादश्यांशुक्लपक्षेपौषमासेसमारभेत्। द्वादश्यांपौर्णमास्यांवाशुक्लपक्षेसमापनमिति (पाद्मेपि) पुष्यस्यैकादशींशुक्लामारभ्यस्थंडिलेशयः। मासमात्रंनिराहारस्त्रिकालंस्नानमाचरेत्। त्रिकालमर्चयेद्विष्णुंत्यक्तभोगोजितेंद्रियः। माघस्यैकादशींशुक्लांयावद्विद्याधरोत्तमेति। त्रिकालस्नानंमासोपवासविषयम्। निराहारइत्युक्तेः। पृथ्वीचंद्रोदयेऽन्यथोक्तम् (विष्णुः) दर्शंवापौर्णमासींवाप्रारभ्यस्नानमाचरेत्। पुण्यान्यहानित्रिंशत्तुमकरस्थेदिवाकरइति। अत्रदर्शमितिशुक्लादिमुख्यंचांद्राभिप्रायेण। अयंतुपक्षोनेदानींप्रचरति (अत्राधिकारिणोभविष्ये। ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोथभिक्षुकः। बालवृद्धयुवानश्चनरनारीनपुंसकाः। स्नात्वामाघेशुभेतीर्थेप्राप्नुवंतीप्सितंफलम् (पाद्मे) सर्वेधिकारिणोह्यत्रविष्णुभक्तौयथानृप (ब्राह्मे) उष्णोदकेनवास्नानमशक्येप्रतिकुर्वते। वृद्धेषुसर्वगात्रेषुउष्णोदंनविशिष्यते (वैष्णवामृतेगौडनिबंधेचस्कांदे) पौष्यांतुसमती

तायांयावद्भवतिपूर्णिमा । माघमासस्यतावद्विष्णुपूजाविष्णोर्विधीयते । पितॄणां
देवतानांचमूलकंनैवदापयेत् । ब्राह्मणोमूलकंभुक्त्वाचरेच्चांद्रायणव्रतम् । अन्य
थायातिनरकंसत्रविट्शूद्रएवच ।वर्जनीयंप्रयत्नेनमूलकंमदिरोपमम् । यदातुमा
घोमलमासोभवति तदाकाम्यानांतत्रसमाप्तिर्निषेधान्मासद्वयेस्नानंतन्नियमाश्च
कार्याः। मासोपवासचांद्रायणादितुमलमासएवसमापयेत् (तदुक्तंदीपिकायाम्)
नियतत्रिंशद्दिनत्वाच्छुभेमास्यारभ्यसमापयेत् । मलिनेमासोपवासव्रतमिति ।
मासोपवासपदंचांद्रायणादेरुपलक्षणं (स्नानारंभेचमंत्रोविष्णुनोक्तः) ऽत्रचो
त्थायनियमंगृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् । माघमासमिमंपूर्णंस्नास्येहंदेवमाधव । ती
र्थस्यास्य जलेनित्यमितिसंकल्प्यचेतसीति ।(प्रत्यहंमंत्रश्चपाद्मे) दुःखदारिद्र्यना
शायश्रीविष्णोस्तोषणायच । प्रातःस्नानंकरोम्यद्यमाघेपापविनाशनम् । म
करस्थेरवौमाघेगोविंदाच्युतमाधव । स्नानेनानेनमेदेवयथोक्तफलदोभव। इमंमं
त्रंसमुच्चार्य। स्नायान्मौनसमन्वितइति । प्रत्यहंसूर्यायार्घ्यम् (मंत्रस्तुपृथ्वीचंद्रोद
येपाद्मे) सवित्रेप्रसवित्रेचपरंधामजलेमम । त्वत्तेजसापरिभ्रष्टंपापंयातुसहस्रधे
ति। स्नानकालश्चसूर्योदयः (त्रिस्थलीसेतौ) मकरस्थेरवौयोहिनस्नात्यभ्युदिते
रवाविति । माघमासेरटंत्यापःकिंचिदभ्युदितेरवाविति वपाद्मवचनात् । संप्रा
प्ते माघमासेतुतपस्विजनवल्लभे । क्रोशंतिसर्ववारीणिसमुद्गच्छतिभास्करे । पुनी
मःसर्वपापानित्रिविधानिनसंशयइति (नारदीयोक्तेः) योमाघमास्युषसिसूर्यक
राभितप्तं स्नानंसमाचरतिचारुनदीप्रवाहे । उद्धृत्यसप्तपुरुषान्पितृमातृवंश्या
न्स्वर्गंप्रयात्यमरदेहधरोनरोसौ । इतिभविष्योत्तरवचनाच्च । (ब्राह्मेत्वरुणोदय
उक्तः) अरुणोदयेतुसंप्राप्तेस्नानकालेविचक्षणाः । माधवांघ्रियुगंध्यायन्यःस्ना
तिसुरपूजितइति (तथा) अरुणोदयमारभ्यप्रातःकालावधिप्रभो । माघस्ना
नवतांपुण्यंक्रमात्तत्रावधारणा । उत्तमंतुसनक्षत्रंमध्यमंलुप्ततारकम् । सवितर्युदि
तेभूपततोहीनंप्रकीर्तितमिति । तेनात्रशक्त्यपेक्षयाव्यवस्था । इदंचस्नानंप्रया
गेऽतिप्रशस्तम् । काश्यपः शतगुणंप्रोक्तंगंगायमुनसंगमे । सहस्रगुणितासापिभ
वेत्पश्चिमवाहिनी । पश्चिमाभिमुखीगंगाकालिंद्यासहसंगता । हंतिकल्मषजं

पापंसामाघेनृपदुर्लभेत्यादिपाद्मादिवचोभ्यः। विस्तरस्तुमत्पितामहकृतप्रयागसेतौज्ञेयः (ब्राह्मे) यत्रकुत्रापियोमाघेप्रयागस्मरणान्वितः । करोतिमज्जनंतीर्थेसलभेद्गांगमज्जनम्। तथासमुद्रे प्यतिप्रशस्तं(तदुक्तंपृथ्वीचन्द्रोदयेप्रभासखण्डे) माघेमासिचयःस्नायाच्चैरंतर्येणभावतः । पौण्डरीकफलंतस्यदिवसेदिवसेभवेत। माघस्नानंकाम्यमेवेतिभट्टाः। विष्णवादिवाक्येसदावश्यशब्दान्नित्यत्वावगतेर्नित्यकाम्यमितियुक्तं। मासपर्यंतंस्नानासंभवेतुत्र्यहमेकाहंवास्नायात। महामाघींपुरस्कृत्यसस्नौतत्रदिनत्रयमितिलिङ्गात। अस्मिन्योगेत्वशक्तोपिस्नायाद्दपिदिनत्रयम। प्रयागेमाघमासेतुत्र्यहंस्नातस्ययत्फलम। नाश्वमेधसहस्रेणतत्फलंलभतेभुवीतिपाद्मादिवचनात। अत्रमकरसंक्रमेरथसप्तमी माघीत्र्यहमित्येके। माघशुक्लदशम्यादीत्यन्ये। मकराद्यत्र्यहइत्यपरे। माघमासाद्यत्र्यहइतिकेचित। त्रयोदश्यादीतिबहवः। महामाघींपुरस्कृत्यसस्नौतत्रदिनत्रयमितिपाद्मोक्तेः एतस्यार्थवादत्वाद्यत्किंचिदिनत्रयमितिभट्टाः तत्त्वंतुसंदिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायात्त्रयोदश्याद्येवेतिप्रयागंविनापि(पाद्मे) अस्मिन्योगेत्वशक्तोपिस्नायाद्दपिदिनत्रयमिति (माघस्नानेनियमास्तुनारदीये) नवह्निंसेवयेत्स्नातोह्यस्नातोपिवरानने॥ होमार्थंसेवयेद्वह्निं शीतार्थंनकदाचन॥ अहन्यहनिदातव्यास्तिलाःशर्करयान्विताः॥ त्रिभागस्तुतिलानांहिचतुर्थःशर्करान्वितः। अनभ्यंगीवरारोहेसर्वमासंनयेद्व्रती (तथा) अप्राकृतशरीरस्तुयःकष्टंस्नानमाचरेत। पदेपदेश्वमेधस्यफलंप्राप्नोतिमानवः (तथा) शंखचक्रधरंदेवंमाधवंनामपूजयेत। वह्निंहुत्वाविधानेनततस्त्वेकाशनोभवेत। भूशय्याब्रह्मचर्येणशक्तःस्नानंसमाचरेत॥ अशक्तोब्रह्मचर्यादौस्वेच्छासर्वत्रकथ्यते (तथा) तिलस्नायीतिलोद्वर्तीतिलहोमीतिलोदकी॥ तिलभुक्तिलदाताचषट्तिलाःपापनाशनाइति (प्रयागसंभवेकाश्यांदशाश्वमेधेत्तरस्यप्रयागतीर्थेस्नानमुक्तंकाशीखंडे)। काश्युद्भवेप्रयागेयेतपस्विस्नांतिमानवाः। दशाश्वमेधजानितंफलंतेषांभवेद्ध्रुवमिति (स्नानोत्तरंमदनपारिजातेविष्णुः) काष्ठमौनाग्निंसत्कृत्यपूजयेत्पुरुषोत्तमम्। अन्वयमेकंतत्त्वंमाघस्नानमितिश्रुतिः (भविष्ये) तैलमामलकाश्चैवतीर्थेदेयास्तु

नित्यशः। ततःप्रज्वालयेद्वह्निं सेवनार्थंद्विजन्मनाम । एवंस्नानावसानेतुभोज्यंदेयमवारितम। भोजयेद्द्विजदांपत्यंभूषयेद्वस्त्रभूषणैः। कंबलाजिनरत्नानिवासांसिविविधानिच। चोलकानिचदेयानिप्रच्छादनपटास्तथा। उपानहौतथागुप्तमोचकौपापमोचकौ। अनेनविधिनादद्यान्माधवः प्रीयतामिति (पाद्मे) भूमौशयीतहोतव्यासज्यंतिलसमन्वितम॥तथा॥ अन्नंचैवयथाशक्त्यादेयंमाघेनराधिप॥ सुवर्णरक्तिकामात्रंदद्याद्वेदविदेतथा (माघांतेतुविशेषोनारदीये) माघावसानेतुभगोषड्रसंभोजनंस्मृतम। सूर्योमेप्रीयतांदेवोविष्णुमूर्तिर्निरंजनः। दंपत्योर्वाससीसूक्ष्मेसप्तधान्यसमन्विते। त्रिंशत्तुमोदकादेयाःशर्करातिलसंयुताइति। अत्रैकादशीविधानेनव्रतस्योद्यापनंतथेति। पूर्वेह्निउपवासपूजनादि कृत्वापरेऽह्नितिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतंहोमंकृत्वासर्वत्रेप्रसर्वत्रेचेति पूर्वोक्तमंत्रमुक्त्वा। दिवाकरजगन्नाथप्रभाकरनमोस्तुते। परिपूर्णंकुरुष्वेहमाघस्नानमुम्र: पतेइतिसमापयेदितिसंक्षेपः।मकरसंक्रांतौहेमाद्रिमतेपरतःचत्वारिंशद्घटिकाःपुण्याः। त्रिंशत्कर्कटकेनाड्योमकरेतुदशाधिकाइतिब्रह्मवैवर्तात। माधवमतेतुविंशतिःत्रिंशतिकर्कटकेपूर्वामकरेविंशतिःपरेतिवृद्धवशिष्ठोक्तेः। यदातुसूर्यास्तात्पूर्वंसंक्रांतिर्भवतितदोभयमतेपूर्वमेवपुण्यकालः। रात्रौतुप्रदोषेनिशीथेवासक्रसंक्रमेमाधवमतेद्वितीयदिनमेवपुण्यम। यद्यस्तमयवेलायांमकरंयातिभास्करः। प्रदोषेवार्धरात्रेवास्नानंदानंपरेहनीतिवृद्धगार्ग्यवचनात। अस्तमयंप्रदोषः। प्रदोषेपूर्वरात्रे॥ कार्मुकंतुपरित्यज्यझषंसंक्रमतेरविः।प्रदोषेवार्धरात्रेवास्नानंदानंपरेऽहनीति। भविष्योक्तेश्च। तदाभोगःपरेऽहनीतिहेमाद्रौपाठः। कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोप्येवमूचुः। दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियंते। यत्तुहेमाद्रिणाद्यौवाशब्दोयथार्थौद्वितीयस्तथार्थे। यथाप्रदोषेपूर्वंद्युस्तथार्धरात्रेपरेऽह्नीत्युक्तम। तस्मैनमोस्तु। तेनपरेऽह्निपुण्यंवक्तुंप्रदोषेइति। दिनद्वयेपुण्यनिरासार्थंअर्धरात्रग्रहणम। हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानंतभट्टादिमतेतुनिशीथात्पूर्वंपश्चाचसंक्रांतौपूर्वपरदिनेवापुण्यं। धनुर्मीनावतिक्रम्यकन्यांचमिथुनंतथा। पूर्वापरविभागेनरात्रौसंक्रमणंयदा। दिनांतेपंचनाड्यस्तुतदापुण्यतमाः

स्मृताः । उदयेपितथापंचदैवेपित्र्येचकर्मणीतिस्कांदवचनात् । पूर्वापरविभागे
नेतिमकरकर्कभिन्नविषयम् । पूर्वोक्तवचोविरोधादितिमदनरत्नेउक्तम् । षड
शीतिमुखेऽतीतेअतीतेचोत्तरायणेइत्यादिविरोधाच्च ॥ तेनपूर्वोक्तवाक्यतयायम
र्थः। रात्रौपूर्वभागेमकरसंक्रमेपरेऽह्निउदयेपंचनाड्यःपुण्याःरात्रावपरभागेकर्क
संक्रमेपूर्वदिनांतेपंचनाड्यइति । एवंसर्वेषामविरोधः । मकरेसामान्येनपरदिने
पुण्यत्वेपिपुण्यातिशयार्थमिदं (यत्तुदेवलयज्ञपार्श्वौ) आसन्नेसंक्रमंपुण्यंदि
नार्धंस्नानदानयोः । रात्रौसंक्रमणेभानोर्विषुवत्ययनोदिवेति । अत्रमाधवः ।
अयनेदिवाजातेतदर्धंपुण्यम् । कर्केपूर्वंमकरेंत्यम् । एतन्मध्यंदिनायनपरमिति ।
हेमाद्रिस्तुरात्रौविषुवत्यासन्नंदिनार्धंपुण्यम् । अयनेत्वासन्नंदिनंपुण्यम् । दि
नेइतिपाठेउभयत्रदिनार्धंपुण्यमित्याह । एतदेवोक्तंदीपिकायाम् । अथायनस
ध:पश्चान्निशीथाद्यवेद्यद्यासन्नमहस्तदर्धमथवापुण्यमिति । तत्वंतुआसन्नसंक्र
मंमित्यस्यविषुवत्येवान्वयः । अयनेरात्रौसतिदिनेपुण्यं।कस्मिंश्चिदपेक्षायांक
र्केपूर्वेऽह्निमकरेपरेऽह्निइतिवाक्यांतरवशादर्थेउच्यमानेनकोपिविरोधः । यत्त्व
नंतभट्टः अथसंक्रमणंभानोर्निशीथात्प्राक्यदाभवेत्।अयनंविषुवंतत्रप्राग्दिनांति
मनाडिकाः । पंचपुण्यतमाःपश्चान्निशीथाच्चेद्भवेत्तथा । आद्याःपरदिनस्यापि
तद्वदित्येषनिर्णयइति (अपरार्केप्येवम्) अस्तंगतेयदासूर्येझषंयातिदिवाकरः ॥
प्रदोषेवार्धरात्रेवातदापुण्यंदिनद्वयमितिबौधायनवचनाद्दिनद्वयं वापुण्यकालः
तदापुण्यंदिनांतरमितिमदनरत्नेपाठः । गुर्जरप्राच्योदीच्यास्त्वदसेवाद्रियंतेअ
त्रापिपूर्ववद्व्याख्येयम् । तिथितत्वादयोगौडग्रंथास्तुप्रदोषार्धरात्रिभिन्नेरात्रे।
पूर्वभागेपूर्वदिनेपरभागेचपरदिने पुण्यमन्यसंक्रांतिवत्तावविशेष्यतयोर्निर्देशात्
प्रदोषश्च । प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वंघटिकाद्वयमिष्यतेइतिवत्सोक्तइत्याहुः । तन्न ।
अस्तंगतइतित्रितयवैयर्थ्यापत्तेः । अतःप्रदोषपदेनतद्भिन्नैवरात्रिरुच्यते । अतए
वयावन्नोदयतेरविरितिवृद्धगार्ग्यादिभिर्दक्षिणायनेपूर्वरात्रौसंक्रमेपूर्वदिनमुक्तं
वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा । इहतुत्रिमुहूर्तएवप्रदोषः । (मकरेदानविशेषोहेमा
द्रौस्कांदे) । धेनुंतिलमयींराजन्दद्याद्यश्चोत्तरायणे । सर्वान्कामानवाप्नोतिविं

दत्तेपरमंसुखम्। (विष्णुधर्मे)। उत्तरेत्वयनेविप्रावस्त्रदानंमहत्फलम्। तिलपूर्णम नड्वाहंदत्वारोगैःप्रमुच्यतेइति (शिवरहस्येपि) तस्यांकृष्णतिलैःस्नानंकार्यंचोद्वर्तनंशुभैः। तिलादेयाश्चविप्रेभ्यःसर्वदैवोत्तरायणे।तिलतैलेनदीपाश्चदेयाःशिवगृहेशुभाः(कल्पतरौकालिकापुराणे)। होमंतिलैःप्रकुर्वीतसर्वदैवोत्तरायणे।तान्येवदेवार्यविप्रेभ्योहाटकेनसमंददेत। उत्तरायणमासाद्यनरःकस्मात्सशोचति। तथा॥मकरेरात्रावपिश्राद्धादिभवतीत्युक्तंप्राक्।माघमासायांयोगविशेषोऽर्धोदयः प्रागेवोक्तः। माघचतुर्दश्यांयमतर्पणमुक्तंहेमाद्रौयमेन। अनकाभ्युदितेकालेमाघकृष्णचतुर्दशीं। स्नातःसंतर्प्यतुयमंसर्वपापैःप्रमुच्यतइति। माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थीसाप्रदोषव्यापिनीग्राह्या। माघशुक्लचतुर्थ्यांतुनक्तव्रतपरायणाःये त्वांढुंढेर्चयिष्यंतितेचर्याः स्युरसुरद्रुहामितिकाशीखंडात्। माघमासेचतुर्थ्यांतु तस्मिन्काल उपोषितः॥ अर्चयित्वातुयोदेवि जागरंतत्रकारयेदिति त्रिस्थलीसेतौलैंगाच॥ इयमेवकुंदचतुर्थीसाप्रदोषव्यापिनीग्राह्या।माघशुक्ल चतुर्थ्यां तु कुंदपुष्पैःसदाशिवम्। संपूजयेद्योहितःकाशींसमाप्नोतिश्रियंनरइतिकालादर्शेकौर्मोक्तेः। माघशुक्लपंचमीश्रीपंचमी (तदुक्तंहेमाद्रौवाराहे) माघशुक्लचतुर्थ्यां तुवरमाराध्यचाश्रयः॥ पंचम्यांकुंदकुसुमैःपूजांकुर्यात्समृद्धयेइयंमाधवमतेपूर्वाहिमाद्रिमतेपराचैत्रशुक्लेश्रीपंचमीदिवोदासःमाघशुक्लसप्तमीरथसप्तमी।सा अरुणोदयव्यापिनीग्राह्या।सूर्यग्रहणतुल्यातुशुक्लामाघस्यसप्तमी। अरुणोदयवेलायांतस्यांस्नानंमहाफलमितिचंद्रिकायां विष्णुवचनात्। अरुणोदयवेलायांशुक्लामाघस्यसप्तमी। प्रयागेयदिलभ्येतकोटिसूर्यग्रहैःसमेतिवचनाच्च (यत्तुदिवोदासीये) अचलासप्तमीदुर्गाशिवरात्रिर्महाभरः। द्वादशीवत्सपूजायांसुखदाप्रायुतासदेतिषष्ठीयुतत्वमुक्तम्।तद्यदापूर्वेऽह्निघटिकाद्वयंषष्ठीसप्तमीचपरेद्युःक्षयवशारुणोदयात्पूर्वंसमाप्यते। ततपरंज्ञेयम्। तत्रषष्ठ्यांसप्तमीक्षयंप्रवेश्यारुणोदयेस्नानंकार्यम् (मदनरत्नेभविष्योत्तरे) माघेमासिसितेपक्षेसप्तमीकोटिभास्करा। कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः। अर्वविधिर्भविष्येस्नात्वाषष्ठ्यामेकभुक्तंसप्तम्यांनिश्चलंजलं। रात्र्यंतेचालयेथास्त्वंदत्वाशिरसिदीपकम्

(तथाजलंप्रक्रम्य) नकेनचाल्यतेयावत्तावत्स्नानंसमाचरेत् । सौवर्णेराजतेपात्रे भक्त्यालाबुमयेथवा । तैलेनवर्तिदातव्यामहारजनरंजिता ॥ महारजनंकुसुंभं । समाहितमनाभूत्वादत्त्वाशिरसिदीपकम् ।भास्करंहृदयेध्यात्वाइमंमंत्रमुदीरयेत् । नमस्ते रुद्ररूपायरसानांपतयेनमः । वरुणायनमस्तेस्तुहरिवासनमोस्तुते । जले परिहरेद्दीपंध्यात्वासंतर्प्यदेवताइति । चंदनेनलिखेत्पद्ममष्टपत्रंसकर्णिकम् । मध्येशिवंसपत्नीकंप्रणवेनचसंयुतम् । पूर्वादिदलेषु । रविभानुविवस्वद्भास्करसवितृ अर्कसहस्रकिरणसर्वात्मकान् संपूज्यगृहंगच्छेदिति (स्नानमंत्रश्चकाशीखंडे) यद्यज्जन्मकृतंपापंमयासप्तसुजन्मसु । तन्मेरोगंचशोकंच माकरीहंतुसप्तमी एतज्जन्मकृतंपापंयच्चजन्मांतरार्जितम् । मनोवाक्कायजंयच्चज्ञाताज्ञातेचयेपुनः । इतिसप्तविधंपापंस्नानान्मेसप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्तंहरमाकरिसप्तमि । एतन्मंत्रत्रयंजप्त्वास्नात्वापादोदकेनरः । केशवादित्यमालोक्यक्षणान्निष्कलुषोभवेत् । दिवोदासीयेमदनरत्नेच । इक्षुदंडेनजलंचालयित्वासप्तार्कपत्राणि बदरीपत्राणिचशिरसिनिधायपूर्वोक्तैर्मंत्रैःस्नात्वा । तिलपिष्टमयापूपैःहैसंसूर्यं संपूज्यविप्रायदद्यात् (अर्घ्यमंत्रोमदनरत्ने) सप्तसप्तिवहप्रीतसप्तलोकप्रदीपन । सप्तमीसहितोदेवगृहाणार्घ्यंदिवाकर (ततः) जननीसर्वलोकानांसप्तमीसप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिकेदेविनमस्तेसूर्यमंडलइतिप्रार्थयेत् (सौरागमे) अर्कपत्रैःसबदरैर्दूर्वाक्षतसचंदनैः । अष्टांगविधिनाचार्घ्यंदद्यादादित्यतुष्टये (अत्रदानविशेषोमदनरत्नेभविष्ये) ताम्रपात्रेयथाशक्त्यामृन्मयेवाथभक्तिमान् । स्थापयेत्तिलपिष्टंच सघृतंसगुडंतथा । कांचनंतालकंकृत्वात्रशक्त्यातिलपिष्टजं । संछाद्यरक्तवस्त्रेणपुष्पैर्धूपैर्यथार्चयेत् (दानमंत्रस्तु) आदित्यस्यप्रसादेनप्रातःस्नानफलेनच । दुष्टदौर्भाग्यदुःखघ्नंमयादत्तंतुतालकंतालकंकरणाभरणमितितत्रैवोक्तम् । दीपमात्रमितिहेमाद्रौतत्रैवभविष्योत्तरे । एवंविधंरथवरंरथवाजियुक्तंहैमंचहेमशतदीधितिनासमेतम् । दद्याच्चमाघसितसप्तमिवासरेयःसोसंगचक्रगतिरेवमहींभुनक्ति इयंमन्वादिरपि । इयंचशुक्लपक्षस्थत्वात्पौर्वाह्णिकीग्राह्या । यदामाघोमलमासोभवतितदामासद्वयेमन्वादि श्राद्धंकुर्यात्तिमन्वादिकंतैर्थिकंच कुर्यान्मासद्वयेपि चेतिस्मृति

चंद्रिकोक्तेः।माघशुक्लाष्टमीभीष्माष्टमी(तदुक्तंहेमाद्रौपाद्मे) माघेमासिसिताष्ट म्यांसतिलंभीष्मतर्पणम् । श्राद्धंचयेनराःकुर्युस्तेस्युःसंततिभागिनइति(भारतेपि) शुक्लाष्टम्यांतुमाघस्यदद्याद्भीष्माययोजलम् ।संवत्सरकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यती ति (धवलनिबंधेस्मृतिः)अष्टम्यांतुसितेपक्षेभीष्मायतुतिलोदकं । अन्नंचविधि वद्दद्युः सर्वेवर्णाद्विजातयः । सर्ववर्णोक्तेर्द्विजातयइतिसंबोधनम् (तर्पणमंत्रस्त त्रैव) भीष्मःशांतनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः । आभिरद्भिरवाप्नोतिपुत्रपौत्रो चितांक्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच । अपुत्रायददाम्येतज्जलं भीष्मायवर्मिणे। वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच ॥ अर्घ्यंददामिभीष्मायआ बालब्रह्मचारिणेइति । एतज्जीवत्पितृकस्यापिभवति । जीवत्पितापिकुर्वीतत र्पणंयमभीष्मयोरिति। पाद्मोक्तेरितिजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैरुक्तम् । ए तच्चापसव्येनकार्यमितिदिवोदासीये । अत्रश्राद्धंकाम्यंतर्पणंचनित्यं ॥ ब्राह्मणा द्याश्चयेवर्णादद्युर्भीष्मायनोजलं । संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेतिमदनर त्नेवचनात् । माघशुक्लद्वादशीभीष्मद्वादशी । त्वयाकृतमिदंवीरतवनाम्नाभवि ष्यति । साभीष्मद्वादशीत्येषासर्वपापहराशुभेतिहेमाद्रौपाद्मवचनात् । इयंपर्व युतायुग्मवाक्यात् । माघीपूर्णिमापरेत्युक्तंप्राक् (तथाहेमाद्रौब्राह्मे) माघस्थयो श्चजीवेंद्वोर्महामाघीतिकथ्यते (तत्रैवज्योतिषे) मेषपृष्ठेतथासौरिः सिंहेच गुरुचन्द्रमाः । भास्करःश्रवणर्क्षेचमहामाघीतिसास्मृता ॥ (तथाभविष्ये) वैशाखीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीवपूजिताः ॥ स्नानदानविहीनास्तानेयाः पांडुनन्दन ॥ (तथा) तिलपात्राणिदेयानिकंचुकाःकंबलास्तथेति ॥ माघपू र्णिमानंतराष्टमीमाघीअष्टकातन्निर्णयः । पूर्वेद्युरन्वष्टकानिर्णयश्चपूर्वमुक्तः । मलमासेचैतानभवंतीत्येतत्सर्वंमार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहितम् । तथाचतसृष्वष्टका स्वशक्त्यावेयाआवश्यकी । हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्ट काएकस्यांवेत्याश्वलायनोक्तेः(तथा) माघाष्टकांप्रक्रम्यतामेकाष्टकेत्याचक्षत इत्यापस्तंबवचनाच्चेत्यादिप्रयोग पारिजातेज्ञेयम् ॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौद्वितीयपरिच्छेदेमाघमासःसमाप्तः ॥

कुंभेषोडशघटिकाःपुण्याः (शेषंप्राग्वत्) फाल्गुनकृष्णाष्टम्यांविशेषः क ल्पतरौ। फाल्गुनस्यचमासस्यकृष्णाष्टम्यां महीपतेइत्युपक्रम्य । जातादाश रथेःपत्नीतस्मिन्नहनिजानकी॥उपोषितोरघुपतिःसमुद्रस्यतटेतदा॥रामपत्नीचसं पूज्यासीताजनकनन्दिनी। फाल्गुनकृष्णाचतुर्दशीशिवरात्रिः । साचकेषुचिच इचनेषुप्रदोषव्यापिनीग्राह्येत्युक्तंकेषुचिन्निशीथव्यापिनी (तत्राद्यामाधवीये) त्रयोदश्यस्तगेसूर्येचतसृष्वेवनाडिषु ॥ भूतविद्धातुयातत्रशिवरात्रिव्रतंचरेत् ॥ (स्मृत्यंतरेपि) प्रदोषव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिप्रचतुर्दशी ॥ रात्रौजागरणंय स्मात्तस्मात्तांसमुपोषयेत् (अत्रप्रदोषोरात्रिः) उत्तरार्धेतस्याहेतुत्वोक्तेः। (कामिकेपि) आदित्यास्तमयेकालेअस्तिचेद्याचतुर्दशी (तद्रात्रिः) शिव रात्रिःस्यात्साभवेदुत्तमोत्तमेति ॥ (द्वितीयापितत्रैवनारदसंहितायां) अर्धरात्रि युतायत्रमाघकृष्णाचतुर्दशी॥ शिवरात्रिव्रतंतत्रसोश्वमेधफलंलभेत्॥ (स्मृत्यंतरेपि) भवेद्यत्रत्रयोदश्यांभूतव्याप्तामहानिशा॥शिवरात्रिव्रतंतत्रकुर्याज्जागरणंतथेति॥ (ईशानसंहितायाम्) माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवोमहानिशि ॥ शिवलिंगतयो द्भूतःकोटिसूर्यसमप्रभः॥ तत्कालव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिव्रतेतिथिरिति ॥ अ र्धरात्रा दधश्चोर्ध्वंयुक्तायत्रचतुर्दशी॥तत्तिथावेवकुर्वीतशिवरात्रिव्रतंव्रती ॥ ना र्धरात्रादधश्चोर्ध्वंयुक्तायत्रचतुर्दशी ॥ नैवतत्रव्रतंकुर्यादायुरैश्वर्यहानितः॥ अर्ध रात्रश्चद्वितीय यामांत्यद्वतीययामाद्यघटीद्वयरूपइतिमाधवःवचनंतूक्तंप्राक्। स र्वसतिपूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौपूर्वैव ॥ त्रयोदशीयदादेविदिनभुक्तिप्रमाणतः॥ जाग रेशिवरात्रिः स्यान्निशिपूर्णाचतुर्दशीतिस्कांदोक्तेः। दिनभुक्तिरस्तमयः। जयं तीशिवरात्रिश्चकार्येभद्रजयान्वितइतिस्कांदाच । दिनद्वयेनिशीथव्याप्तौहेमा द्रिमतेपूर्वाअर्धरात्रात्परस्ताचेज्जयायोगोयदाभवेत् । पूर्वविद्धैवकर्तव्याशिव रात्रिःशिवप्रियैरितिपाद्मवचनात् (मदनरत्नेप्येवम्) गौडाअप्येवमाहुः। निर्ण यामृतेतुसर्वापिशिवरात्रिःप्रदोषव्यापिन्येव। अर्धरात्रवाक्यानिकैमुक्तिकन्या येनप्रदोषस्तावकानीत्युक्तम् (तन्न) अर्धरात्रस्यपूर्वकर्मकालत्वोक्तेः। परदिन प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिसत्वात्परैवेतितुमाधवः। इदमेवचयुक्तंप्रतीमः परेद्युः

प्रागुक्तार्धरात्रस्यैकदेशव्याप्तौपूर्वेद्युः संपूर्णातद्व्याप्तौचसत्यपिपरेद्युः संपूर्णव्या
प्तेःपूर्वैव । व्याप्यार्धरात्रंयस्यांतुलभ्यतेयाचतुर्दशी ॥ तस्यामेवव्रतंकार्यंमत्प्रसा
दार्थिभिर्नरैः (तदूर्ध्वाधोनिताभूतासाकार्याव्रतिभिःसदेतिमाधवधृतेःशानसंहि
तोक्तेः) पूर्वद्युर्निशीथस्यपरेद्युःप्रदोषस्येत्येकैकव्याप्तौतुपूर्वैव।जयायोगस्यप्र
शस्त्यात (तचोक्तंनागरखंडे) माघफाल्गुनयोर्मध्येअसितायाचतुर्दशी ॥ अनं
गेनसमायुक्ताकर्तव्यासासदातिथिरिति (पाद्मे)अर्धरात्रात्परस्ताचेज्जयायोगो
यदाभवेत ॥ पूर्वविद्धैवकर्तव्याशिवरात्रिःशिवप्रियैरिति (स्कांदेपि) भवेद्य
त्रत्रयोदश्यांभूतव्याप्तामहानिशा॥शिवरात्रिव्रतंतत्रकुर्याज्जागरणंतथेति ॥ मह
तामपिपापानांदृष्टावैनिष्कृतीपरा॥नदृष्टाकुर्वतांपुंसांकुहूयुक्तांतिथिंशिवामिति
स्कांदेदर्शयोगस्यनिंदितत्वाच । यदाचतुर्दशीपूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वंप्रवृत्तापरेद्यु
श्चनिशीथादर्वागेवसमाप्तातदापरेद्युरेकव्याप्तिसत्वात्परैव । माघासितेभूतदि
नंहिराजन्नुपैतियोगंयदिपंचदश्याः ॥ जयाप्रयुक्तांनतुजातुकुर्याच्छिवस्यरात्रिं
प्रियकृच्छिवस्येतिवचनात । एवंदिनद्वयेप्रदोषव्याप्त्यभावेनिशीथव्याप्तिसत्वा
त्पूर्वैव । तेनदिनद्वयेनिशीथव्याप्तौप्रदोषव्याप्त्यानिर्णयः । दिनद्वयेप्रदोष
व्याप्तौनिशीथेननिर्णयः एकैकव्याप्तौतुनिशीथेननिर्णयइति । इयंचरविभौ
मसोमवारेषुशिवयोगेचातिप्रशस्ता (हेमाद्रौतीर्थखण्डेलैंगे) फाल्गुनस्यचतुर्द
श्यांकृष्णापक्षेसमाहिताः ॥कृत्तिवासेश्वरंलिंगमर्चयन्तिशिवंशुभे॥ तेयांतिपरमं
स्थानंसदाशिवमनामयं ॥ शिवरात्रिपारणेतुविरुद्धवाक्यानिदृश्यंते (स्कांदे)
कृष्णाष्टमीस्कांदषष्ठीशिवरात्रिश्चतुर्दशी ॥ एताःपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंतेपार
णंभवेत ॥ जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच ॥ पूर्वविद्धैवकर्तव्यातिथि
भांतेचपारणमिति (तिथिमध्येपिपारणंस्कांदेउक्तम) उपोषणंचतुर्दश्यांचतुर्द
श्यांतुपारणम॥ कृतैःसुकृतलक्षैश्चलभ्यतेवाथवानवा ॥ ब्रह्मांडोदरमध्येतुयो
नितीर्थानिसंतिवै ॥ संस्नातानिभवंतीहभूतायांपारणेकृते ॥ तिथीनामेवसर्वासा
मुपवासव्रतादिषु ॥ तिथ्यंतेपारणंकुर्याद्विनाशिवचतुर्दशीमिति । अत्रयामत्रया
दर्वाक्चतुर्दशीसमाप्तौतदंतेतदूर्ध्वगामिन्यांतु प्रातस्तिथिमध्यएवेतिहेमाद्रिमाध

वादयोर्व्यवस्थामाहुः (तन्न) तिथ्यन्तेतिथिभांतेवापारणंयत्रचोदितं ॥ यामत्र
योर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणेत्यादिसामान्यवचनैरेवव्यवस्थासिद्धे रुभयवि
धवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। कथमन्यथास्कांदेस्वमूलन्यत्तद्धदयवाक्यवर्त्तिथिमध्येपार
णाविधानंघटते। तस्माद्दिनाशिवचतुर्दशीमितिपर्युदस्तत्वाच्छिवरात्र्याः सर्व
प्रकारेषुतिथिमध्यएवपारणेतिब्रूमः। शिष्टाचारोप्येवमेव। दीपिकायांतुरात्रा
वपितिथ्यंतएवोक्तम् । व्रततिथेरंतेनिशीथेपिवाऽश्नीयादिति (मदनरत्नका
लादर्शयोस्तु) सान्द्रस्तमयपर्यंतंव्यापिनीचेत्परेहनि दिवैवपारणंकुर्यात्पारणे
नैवदोषभागित्युक्तम् (तन्न) तिथिमध्येपारणाविधानान्निषेधेफलायोगाच।
तिथ्यंतानपेक्षणाद्दोषाप्रसक्त्याचतुर्थपादासंगतेः। तेनेदंशिवरात्रिभिन्नव्रतपरंज्ञे
यम्। इदंचव्रतंसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यंकाम्यंच (तथाचमाधवीयेस्कांदे)
परात्परतरंनास्तिशिवरात्रिःपरात्परम् ॥ नपूजयतिभक्त्येशंरुद्रंत्रिभुवनेश्वरम् ॥
जंतुर्जन्मसहस्रेषुभ्रमतेनात्रसंशयइत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात् । वर्षेवर्षेमहादेवि
नरोनारीपतिव्रता ॥ शिवरात्रौमहादेवंनित्यंभक्त्याप्रपूजयेदितिवीप्साश्रुतेः।
अर्णवोयदिवाशुष्येत्क्षीयतेहिमवानपि ॥ चलंत्येतेकदाचिद्धैनिश्चलंहिशिव
व्रतमितिवचनाच्चनित्यता । ममभक्तस्तुयोदेविशिवरात्रिमुपोषकः ॥ गणत्वम
क्षयंदिव्यमक्षयंशिवशासनम् ॥ सर्वान्भुक्त्वामहाभोगांस्ततोमोक्षमवाप्नुयादि
तिस्कांदात्। द्वादशाब्दादिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकेतुवेतितत्रैवेशानसंहितावच
नात्काम्यता (तत्रैव) शिवरात्रिव्रतंनामसर्वपापप्रणाशनम् ॥ आचांडालमनु
ष्याणांभुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ अत्रजागरोपवासपूजाःसमुदिताः व्रतंनतुप्रत्ये
कम् ॥ समुदितानांफलसंबंधात् (यत्तु) अथवाशिवरात्रिंचपूजाजागरणैर्नयेत्।
(तथा) अखंडितव्रतोयोहिशिवरात्रिमुपोषयेत् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिशि
वेनसहमोदते। कश्चित्पुण्यविशेषेणव्रतहीनोपियःपुमान् ॥ जागरंकुरुतेतत्र
सरुद्रसमतांव्रजेदित्यादिस्कांदंतदनुकूल्यत्वादशक्तपरम्। माघेतरप्रतिमासशिव
रात्रिस्तु। शिवरात्रिशब्दस्यमाघकृष्णचतुर्दश्यामेवरूढत्वान्माघमासस्यशेषेया
प्रथमाफाल्गुनस्यचाकृष्णा चतुर्दशीसातुशिवरात्रिःप्रकीर्तितेतिहेमाद्रौवचनाच्च

नार्यंनिर्णयस्तत्रेतिरात्रौयामचतुष्टयेपूजाविधानाद्यस्मिन्दिने अधिकारात्रिव्या
प्तिःसाग्राह्या । साम्येतुपूर्वैवेतिहेमाद्रिरूचितवान् । वस्तुतस्तुप्रतिमासकृष्णा
चतुर्दश्यामपिसर्वकामप्रदंकृष्णाचतुर्दश्यांशिवव्रत मित्युपक्रम्यचतुर्दशाब्दंकर्त
व्यंशिवरात्रिव्रतंशुभमितिहेमाद्रौकालोत्तरेशिवरात्रिशब्दप्रयोगात् । कौण्डपा
यिनामयनाग्निहोत्रेनैत्यकाग्निहोत्रधर्माइवतद्धर्मप्राप्तिःस्यादेव । अतःप्रदोषनि
शीथोभयव्याप्त्यैवनिर्णयइतिवयंप्रतीमः (अस्यारंभोहेमाद्रौस्कांदे) आदौमा
र्गशिरेमासिदीपोत्सवदिनेपिवा ॥ गृह्णीयान्माघमासेवाद्वादशैवमुपोषयेत् ॥
(तथा) दीपोत्सवेतथामाघेकृष्णायातुचतुर्दशी । द्वादशस्वपिमासेषुप्रकुर्यादिह
जागरम् ॥ एवंद्वादशवर्षेषुद्वादशैवतपोधनान् । वरयेदितिशेषः चतुर्दशवाविप्रा
नश्राचार्यंचकृत्वा । कुंभोपरिन्यसेद्देवमुमयासहितंशिवम् ॥ सौवर्णंप्यथवारौ
प्यंवाताम्रेसंस्थितंशुभेइत्युक्तम् ॥ हैमींमूर्तिंसंपूज्यस्थिरंचरंवालिंगंपंचामृतसह
स्रशतपंचाशत्तदर्धान्यतरकुंभैः संस्नाप्यसंपूज्यजागरंकृत्वापरेद्युस्तिलान्सहस्रं
शतंवाहुत्वाविप्रेभ्यो वस्त्राणिद्वादशगाश्चदत्वा आचार्यायधेनुंशय्यांचदत्वा
विप्रान्भोजयेदितिमदनरत्नेउक्तम् ।माघामावास्यायुगादिः । तदुक्तम् ।माघमासे
त्वमावास्येति । अन्यत्प्राग्वत् (तथान्योपिविशेषोविष्णुपुराणे) माघासि
तेपंचदशीकदाचिदुपैतियोगंयदिवारुणेन ॥ ऋक्षेणकालःसपरःपितॄणांनह्य
ल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसाविति ॥ वारुणंशतभिषक् । इदंचकुंभादित्येज्ञेयमिति
हेमाद्रिः (भारते) कालेधनिष्ठायदिनामतस्मिन्भवेत्तुभूपालतदापितृभ्यः ॥ दत्तं
तिलान्नंप्रददातितृप्तिंवर्षायुतंतत्कुलजैर्मनुष्यैरिति ॥ फाल्गुनपौर्णमासीहोलि
का । साचसायाह्नव्यापिनीग्राह्यासायाह्ने होलिकांकुर्यात्पूर्वाह्णेक्रीडनंगवा
मितिवचनादितिनिर्णयामृतेउक्तम् (ज्योतिर्निबंधेतु) प्रतिपद्भूतभद्रासुयार्चिता
होलिकादिवा ॥ संवत्सरंचतद्राष्ट्रं पुरंदहतिसाद्भुतम् ॥ प्रदोषव्यापिनीग्राह्या
पौर्णिमाफाल्गुनीसदा ॥ तस्यांभद्रामुखंत्यक्त्वापूज्याहोलानिशामुखइतिनारद
वचनात्प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम् (हेमाद्रौमदनरत्नेचभविष्ये) अस्यांनिशागमेपा
र्थसंरक्ष्याःशिशवोगृहे ॥ गोमयेनोपलिप्तेचसचतुष्केगृहांगणेइत्यादिनातत्रैवत्त

हिधानाच्च। तेनेयंपूर्वविद्धा। श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी॥ पूर्वविद्धैवक र्त्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमितिब्रह्मवैवर्तात्‌ २ दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौपरैव पूर्वदिनेभद्रासत्त्वात्तत्रचहोलिकानिषेधात्‌ (तदुक्तंनिर्णयामृतेमदनरत्नेचपुराण समुच्चये) भद्रायांदीपिताहोलीराष्ट्रभंगंकरोतिवैनगरस्यचनैवेष्टातस्मात्तांपरिव र्जयेत्‌(तथा) भद्रायांद्वेनकर्त्तव्येश्रावणीफाल्गुनीतथा॥ श्रावणीनृपतिंहंतिग्रामं दहतिफाल्गुनी(तथा) दिनार्धात्परतोपिस्यात्फाल्गुनीपौर्णिमायदि॥रात्रौभद्रा वसानेतुहोलिकादीप्यतेतदेति॥ यदातुपूर्वदिनेचतुर्दशीप्रदोषव्यापिनीपरदिने चक्षयवशात्सायाह्नात्प्रागेवपूर्णिमासमाप्यतेतदा पूर्वदिनसंपूर्णरात्रौभद्रासत्त्वा त्तत्रचतन्निषेधात्परेऽह्निप्रतिपद्येवकुर्यात्‌। सार्धयामत्रयंवास्यात्द्वितीयदिवसे यदा॥ प्रतिपद्वर्धमानातुतदासाहोलिकास्मृतेतिभविष्यवचनादितिनिर्णयामृत कारः(मदनरत्नेप्येवम्‌) यत्तु। वह्नौवह्निं परित्यजेदितिभविष्यम्‌। वह्नौहोलि कायांवह्निं प्रतिपदंवर्जयेदित्यर्थः तदुक्तंभिन्नविषयमितितत्रैवोक्तम्‌। अन्येतुत स्यांभद्रामुखंत्यक्त्वेत्यर्थः। प्रदोषव्यापिनीचेत्स्याद्यदापूर्वदिनेतदाभद्रामुखंवर्ज यित्वाहोलिकायाःप्रदीपनमितिनारदवचनात्‌। निशागमेप्रपूज्येतहोलिकास र्वदाबुधैः॥ नदिवापूजयेत्ढुंढां पूजितादुःखदाभवेदितिदिवोदासीयेवचनात्‌। यामत्रयोर्ध्वयुक्ताचेत्प्रतिपत्तुभवेत्तिथिः॥ भद्रामुखंपरित्यज्यकार्याहोलीमनी षिभिरितिविद्याविनोदेऽभिधानाच्च॥ भद्रामुखंविहायपूर्वदिनएवकार्येत्याहुः। भद्रामुखंतुनाड्यस्तुपंचवदनंगलकस्तथैकेतिरत्नमालोक्तंज्ञेयम्‌ (शिष्टाचारो ऽप्येवमेव) अत्रचेच्चंद्रग्रहणंतदाततोर्वाङ्‌निशिभद्रावर्ज्यपौर्णमास्यांहोलिकादी पनम्‌। अथपरेऽह्निग्रस्तोदयस्तदापूर्वदिनेभद्रावर्ज्यरात्रौचतुर्थयामेविष्टिपुच्छेवा होलिकाकार्या। ग्रहोत्तरंप्रतिपत्सत्त्वात्तत्पूर्वंचदिवाहोलानिषेधादिति। दिवो दासचंद्रप्रकाशेवस्तुतस्तु। परदिनेप्रदोषेपौर्णमासीसत्त्वेकर्मकालस्पर्शेचतुर्थ यामादिगौणकालग्रहणमानाभावाद्भद्राभावाच्चग्रहणकालएवहोलाकार्या। न चसर्वेषामेववर्णानांसूतकंराहुदर्शने॥ स्नात्वाकर्माणिकुर्वीतशृतमन्नंविवर्जयेदि तिनिषेधात्‌। कथंसूतकेहोलेतिवाच्यम्‌। तस्योत्तरार्धशेषत्वात्‌(पूजामंत्रस्तु)अ

मृक्याभयसंत्रस्तैःकृतात्वंहोलिबालिशैः॥ अतस्त्वांपूजयिष्यामिभूतेभूतिप्रदाभवेति॥ यत्तुवार्तिककारैर्होलिकाआचारप्राप्तेत्युक्तम्। तन्नहेमाद्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यासिद्धानिकृत्वाचिंताज्ञेया। आर्त्याधिकारणवत्। हुताशिनीमलमासेनभवति॥ इयंमन्वादिरपि। सातुपौर्वाह्णिकीग्राह्या। मलमासेसतिमन्वादिश्राद्धंमासद्वयेकार्यमित्युक्तंप्राक्(कृत्यचिंतामणौब्राह्मे) नरोदोलागतंदृष्ट्वागोविंदंपुरुषोत्तमम्॥ फाल्गुन्यांसंयतोभूत्वागोविंदस्यपुरंव्रजेत्॥ चैत्रकृष्णप्रतिपदिवसंतोत्सवः। साचौदयिकीग्राह्या। प्रवृत्तेमधुमासेतु प्रतिपद्युदितेरवाविति भविष्योक्तेः। दिनद्वयेतथात्वेपूर्वा। वत्सरादौवसंतादौबलिराज्येतथैवच॥पूर्वविद्धैवकर्तव्याप्रतिपत्सर्वदाबुधैरिति॥ वृद्धवशिष्ठवचनात् (अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये) चैत्रेमासिमहाबाहोपुण्येतुप्रतिपद्दिने॥ यस्तत्रश्वपचंस्पृष्ट्वास्नानंकुर्यान्नरोत्तमः नतस्यदुरितंकिंचिन्नाधयोव्याधयोनृपेति (तथा) प्रवृत्तेमधुमासेतु प्रतिपद्युदितेरवौ॥ कृत्वाचावश्यकार्याणिसंतर्प्यपितृदेवताः॥ वंदयेद्धोलिकाभूतिंसर्वदुःखोपशांतये (मंत्रश्च) वंदितासिसुरेंद्रेणब्रह्मणाशंकरेणच॥ अतस्त्वंपाहिनोदेविभूतेभूतिप्रदाभवेति (अत्रचूतकुसुम प्राशनमुक्तंतत्रैवपुराणसमुच्चये) वृत्तेतुषारसमयेसितपंचदश्यांप्रातर्वसंतसमयेसमुपस्थितेच। संप्राश्यचूतकुसुमंसहचंदनेनसत्यंहिपार्थपुरुषोथसमाःसुखीस्यात् (मंत्रस्तु) चूतमग्र्यंवसंतस्यमाकंदकुसुमंतव॥ सचंदनंपिबाम्यद्यसर्वकामार्थसिद्धयइति। चैत्रामावास्यामन्वादिः। साचापराह्णव्यापिनीग्राह्या। कृष्णपक्षस्थत्वात् इतिफाल्गुनमासःसमाप्तः। सर्वंनिरूपितमिदंगहनंतुकालतत्त्वंविचार्यवचनैःप्रचनयैश्चसम्यक्॥ तद्दोषदृष्टिमपहायविवेचनीयंविद्वद्भिरत्यविरतंप्रणतोस्मितेषु॥१॥ मयासहासहार्यादिहगादितमंदमतिनाकिमेतच्चक्रंवाध्यवसितुमपिस्वल्पमतिना॥ तदेवंयत्किंचिद्गदितमिह विख्यातमहिमाप्रतापोयंसर्वो विकसतितुपित्रो प्रचरणयोः २॥ योभाट्टतंत्रगहनार्णवकर्णधारःशास्त्रांतरेषुनिखिलेष्वपिमर्मभेत्ता॥ योत्रश्रमःकिलकृतःकमलाकरेणप्रीतोमुनातुहृदतीबुधरामकृष्णः॥

इतिश्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टानुजभट्टकमलाकरकृतेनिर्णयसिंधौसंवत्सरकृत्यनिरूपणंनामद्वितीयपरिच्छेदःसमाप्तः॥

अथ तृतीयपरिच्छेदः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः अथप्रकीर्णकनिर्णयः ॥ श्रीरामकृष्णात्मजतनयःकमलाकरसं ज्ञितः ॥ निरूप्यर्तिथिकृत्यंतुप्रकीर्णंवक्तुमुद्यतः ॥ १ ॥ तत्रादौसंस्कारेषुगर्भा धानम् । तत्रप्रथमरजोदर्शनेदुष्टमासग्रहणसंक्रमादिफलंतच्छांत्यादिर्चपितृकृत भट्टकृतप्रयोगरत्नेज्ञेयम् ॥ किंचिदुच्यते (मदनरत्नेनारदः)*अमारिक्ताष्टमीष ष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि ॥ परिघस्यतुपूर्वार्द्धेव्यतीपातेचवैधृतौ ॥ संध्यासूपप्लवे विष्ट्यामशुभंप्रथमार्त्तवम् । रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी ॥ पतिव्र ताक्लेशभागीसूर्यवारादिषुक्रमात् । वैधव्यंसुतलाभश्चमैत्रंशत्रुविवर्द्धनम् ॥ मित्रला भःशत्रुवृद्धिःकुलवृद्धिर्बंधुनाशनम् ॥ मरणंवंशवृद्धिश्चनिराहारःकुलक्षयः ॥ ते जश्चसुतनाशश्चकुलहानिस्तिथिक्रमात् (गर्गः) सुभगाचैवदुःशीलावंध्यापु त्रसमन्विता । धर्मयुक्ताव्रतस्थाचपरसंतानमोदिनी ॥ सुपुत्राचैवदुष्टपुत्रापतिसेवाप्र रतासदा ॥ दीनाप्रजावतीचैवपुत्राढ्याचत्रकारिणी ॥ साध्वीप्रीतिप्रियानित्यंसुपु त्राकष्टचारिणी । स्वकर्मनिरताहिंस्रापुण्यपुत्रादिसंयुता ॥ नित्यंधनचयासक्ता पुत्रधान्यसमन्वितामूर्खाचाज्ञापुण्यवतीदस्रर्क्षादिःक्रमात्फलम् ॥ कुलीरवृषचा पांत्यनृयुक्कन्यातुलाघटा ॥ राशयःशुभदाज्ञेयानारीणांप्रथमार्तवे (गर्गः) सुभगा श्वेतवस्त्रास्यात्दृढवस्त्रापतिव्रता ॥ क्षौमवस्त्राक्षितीशास्यान्नववस्त्रासुखान्विता ॥ दुर्भगाजीर्णवस्त्रास्याद्रोगिणीरक्तवाससा ॥ नीलांबरधरानारीपुष्टपतिविधवात तः ॥ वस्त्रेस्युर्विषमारक्तबिंदवःपुत्रमाप्नुयात् ॥ समाश्चेत्कन्यकाश्चेतिफलंस्या त्प्रथमार्त्तवे ॥ अथस्त्रीसंसर्गवर्जनमाह (वसिष्ठः) प्रभूतदोषेयदिदृश्यतेतत्पु ष्पंतदाशांतिककर्मकार्यम् ॥ विवर्जयेदेवतदैकशय्यांयावद्रजोदर्शनमुत्तमेह्नि ॥ (ज्योतिर्निबंधेवसिष्ठः) आद्यर्तौपौषशुक्राजेमधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा

* संमार्जनीकाष्ठतृणादिशूर्पाहस्तेदधानाकुलटातदास्यात् । तल्पोपभोगेनमसिस्थिताचेत्दृष्टंरजोभाग्य वतीतदास्यादितिप्रथमेरजसिसर्वमिदंमितिमयूखे

रिक्तामाकृष्टिभस्थः पितृपरसदनेरात्रिसंध्यापराह्णे॥ मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णांविवर मनरुणाल्पाधिकास्नंगराष्ट्रोत्पातःपापस्थलग्नंनसदरुणाजरन्नीलरक्तांबरंच। आद्यर्तौदुर्भगानारीबिठकुंभेचेंद्रजस्वला ॥ वंध्याचैवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् ॥ गंडेतुपुंश्चलीनारीव्याघातेचात्मघातिनी । वज्रे चस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी ॥ परिघेमृतवंध्याचवैधृतौपतिमारिणीशेषाः शुभावहायोगायथानामफलप्रदाः (शांतिमाहप्रयोगपारिजातेशौनकः) सार्तवानांतुनारीणांशांतिंवक्ष्यामिशौनक ॥ पंचमेह्निचतुर्थेवाग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ द्रोणप्रम[illegible]णधान्येनव्रीहिराशित्रयंभवेत् ॥ कुंभत्रयंन्यसेद्राशौतंतुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥ सूक्तेनाथनवर्चेनप्रसुव आदइत्यथ॥ ऋचायाःप्रवतस्तद्वद्गायत्र्याचततःक्रमात् ॥ मध्यकुंभेक्षिपेद्धान्यमौषधानिचहेमच ॥ उदुंबरःकुशोदूर्वाराजीववटबिल्वकाः ॥ विष्णुक्रांताथतुलसी बर्हिर्षशंखपुष्पिका ॥ शतावर्यश्वगंधाचनिर्गुंडीसर्षपद्वयम् ॥ अपामार्गःपलाशश्चपनसोजीवकस्तथा ॥ प्रियंगवश्चगोधूमाव्रीहयोऽश्वत्थसवच ॥ क्षीरंदधिचसर्पिश्चपद्मपत्रंतथोत्पलम् ॥ कुरंटकत्रयंगुंजावचाभद्रकमुस्तकाः ॥ द्वात्रिंशदौषधानीहयथासंभवमाहरेत् मृत्तिकाश्चौषधादीनितन्मंत्रेणक्षिपेत्क्रमात्॥ कुंभोपरिन्यसेत्पात्रंकांस्यंमृद्वेणुताम्रजम् ॥ भुवनेश्वरींन्यसेत्तत्रइंद्राणींचपुरंदरमजपेदुगायत्रिमाहोमाच्छ्रीसूक्तंचजपेत्ततः॥स्पृशन्वैदक्षिणंकुंभंऋत्विगेकोजपेदथ॥ चत्वारिरुद्रसूक्तानिचतुर्मंत्रोत्तराणिच॥ संस्पृशन्नुत्तरंकुंभंश्रीसूक्तंरुद्रसंख्यया॥ सन्नइंद्राग्निसूक्तंचतत्रैवसंस्पृशन्जपेत् ॥ कुंभस्यपश्चिमेदेशेशांतिहोमंसमाचरेत् ॥ दूर्वाभिस्तिलगोधूमैःपायसेनघृतेनच ॥ तिसृभिश्चैवदूर्वाभिरेकैकाचहुतिर्भवेत् ॥ अष्टोत्तरसहस्रंवाशतमष्टोत्तरंतुवा ॥गायत्र्यैवतुहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयम् ततःस्विष्टकृतंहुत्वासमुद्रादूर्मिसूक्ततः ॥ संततामाज्यधारांतांपूर्णाहुतिमथाचरेत् अथाऽभिषेकंकुर्वीतप्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥ आपोहिष्ठेतिनवभिःसूक्तेनचततः परम् ॥ इन्द्रोअंगतदृचेनैवपावमानैःक्रमेणतु ॥ उभयंशृणवच्चैनंस्वस्तिदाविशस्पकया ॥ त्र्यंबकेनमंत्रेणजातवेदसएकया (समुद्रज्येष्ठाइत्यादित्रायंतांचत्रिभिःक्रमात्) इमाआपऋयृचेनैवदेवस्यत्वेतिमंत्रतः ॥ मंत्रेणायतमीशानंत्वमग्नेरुद्रइत्य

य ॥ तमुष्टुहीतिमंत्रेणभुवनस्यपितरंतथा ॥ यातेरुद्रेतिमंत्रेणशिवसंकल्पमंत्रतः ॥ इन्द्रस्त्वावृषभंपंचमंत्रैश्चत्वाभिषेचयेत् ॥ धेनुंपयस्विनींदद्यादाचार्यायचभूषणं ॥ सदक्षिणमनड्वाहंप्रदद्याद्रुद्रजापिने ॥ महाशांतिंप्रजप्याथब्राह्मणांभोजयेदथ (नारदः) तत्रशांतिंप्रकुर्वीतघृतदूर्वातिलाक्षतैः ॥ प्रत्येकाष्टशतंचैवगायत्र्याजुहुयात्ततः ॥ स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये (प्रकारांतरंमदनरत्नेज्ञेयं)विस्तरान्नोच्यते ॥ ग्रहणोरजोदर्शनेतुजातकर्मप्रस्तावेशांतिंवक्ष्यामः (प्रथमर्तौविशेषःस्मृतिचन्द्रिकायां) प्रथमर्तौतुपुष्टिपरायाःपतिपुत्रवतीःक्रियाः ॥ अक्षतैरासनंकृत्वातस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागन्धपुष्पादीन्दद्युस्तांबूलकंस्रजं ॥ दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपेवासयेद्गृहे ॥ लवणापूपमुद्गादिदद्यात्ताभ्यःस्वशक्तितइति (द्वितीया * ऋतुमतीनियममाहमदनपारिजातेदक्षः) अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनम् ॥ नकुर्यात्साऽऽर्त्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथा (अत्रिरपि) वर्जयेन्मधुमांसंचपात्रेखर्वेचभोजनं ॥ गंधमाल्यंदिवास्वापंतांबूलंचास्यशोधनं ॥ दर्भेशयावेभुंजीतपेयंचांजलिनापिवेत् (मदनरत्नेहारीतः) रजःप्रादुर्भावेदधःशयीतभूमौकार्ष्णायसेपाणौमृन्मयेवाश्नीयात्इति (विष्णुधर्मे) आहारंगोरसानांचपुष्पालंकारधारणम् ॥ अंजनंकंकतंदंताःपीठशय्याधिरोहणम् ॥ अग्निसंस्पर्शनंचैवबर्ज्जयेच्चदिनत्रयं ॥ तथाप्रथमर्तौःपूर्वंस्त्रीगमनंनकार्यं प्राग्रजोदर्शनात्पत्नींनेयाद्गत्वापतत्यधः ॥ व्यर्थीकारेणशुक्रस्यब्रह्महत्यामवाप्नुयादितितत्रैवाश्वलायनोक्तेः (तत्रऋतौगमनमाहयाज्ञवल्क्यः) षोडशर्त्तुनिशा स्त्रीणांतास्मिन्युग्मासुसंविशेदिति ॥ (अनृतावप्याहगौतमः) ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धमिति ॥ (मनुः) ऋतुःस्वाभाविकःस्त्रीणांरात्रयःषोडशस्मृताः ॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तुनिंदितैकादशीतुया ॥ त्रयोदशीचशेषास्युःप्रशस्तादशरात्रयः (मदनरत्नेदेवलः) तस्मात्त्रिरात्रंचांडालींपुष्टिपतांपरिवर्जयेत् ॥ (तत्रतिथ्यादीनाहश्रीधरः)षष्ठ्यष्टमींपंचदशींचतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्रहित्वा ॥ शेषाःशुभाः

*स्त्रीधर्मिणीत्रिरात्रंतुस्वमुखंनैवदर्शयेत् ॥ स्ववाक्यंश्रावयेन्नापियावत्स्नानान्नशुद्ध्यति ॥ सुस्नाताभर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्यकस्यचित् ॥ अथवामनसिध्यात्वापतिंभानुंविलोकयेदितियाज्ञवल्क्योपि ॥

स्युस्तिथयोनिषेकेवाराःशशांकार्कसितेंदुजानां ॥ उभयत्रपक्षद्वये (आर्योगुरुः) सितःशुक्रःइंदुजोबुधः ॥ विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानि निषेककार्ये ॥ पूज्यानिपुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्याश्चमध्यमफलाविफलाःस्युरन्ये (विष्णवादिदैवत्यनक्षत्राणयुपक्रांतानिरत्नमालायां) भेशादस्त्रयमाग्निधातृशशिनःशर्वादितिर्वाक्पतिः ॥ कद्रूजाःपितरोभगोर्यमरवित्वष्टाह्वयामारुतः ॥ शक्राग्नीत्वथमित्रइंद्रनिर्ऋतीतोयंचविश्वेविधिर्गोविंदोवसवोंबुपाजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ उत्तराशब्देनोत्तरात्रयं॥ अत्रमलस्यपूज्यत्वमुक्तम्॥ (याज्ञवल्क्येनतु) सर्वंगच्छन्त्स्त्रियंक्षाम±मांसघांमूलंचवर्जयेदित्युक्तं ॥ तेनपर्वत्रमूलंचिंत्यं ॥ अत्रसमासुपुत्राविषमासुकन्येतिज्ञेयंयुग्मा*सुपुत्राजायंतेस्त्रियोयुग्मासुरात्रिष्विविति(हेमाद्रौशंखोक्तेः) तत्राप्युत्तरोत्तराःप्रशस्ताःतदाहापस्तंबः ॥ (तत्राप्युत्तराप्रशस्तेतितत्रैवव्यासः) रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितः ॥ पंचम्यांपुत्रिणीनारीषष्ठ्यांपुत्रस्तुमध्यमः ॥ सप्तम्यांअप्रजायोषिदष्टम्यामीश्वरःपुमान्॥ नवम्यांशुभगानारीदशम्यांप्रवरःसुतः॥ एकादश्यामधर्मास्त्रीद्वादश्यांपुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यांसुतापापावर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चआत्मवेदीदृढव्रतः॥प्रजापतिश्चचतुर्दश्यांपंचदश्यांपतिव्रता॥ आश्रयःसर्वभूतानांषोडश्यांजायतेपुमानिति(अत्रचतुर्थदिननिषेधेपि)स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौ गच्छेद्विचक्षणइतिभारतोक्तेः ॥ चतुर्थेहनिस्नातायांयुग्मासुवागर्भसंदधानीतिहारीतोक्तेर्विकल्पोज्ञेयः (तत्रापि) स्नानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनिशस्यते॥ गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्ते कथंचनेत्यापस्तंबोक्तेर्व्यवस्थाज्ञेया (प्रभासखण्डेमरीचिः) शुद्धाभर्तुश्चतुर्थेह्निस्नानेनस्त्रीरजस्वला ॥ दैवेकर्मणिपित्र्येचपंचमेहनिशुद्ध्यति॥औत

±क्षामांकृशां ॥ क्षामताचरजस्वलाव्रतजन्याअल्पस्निग्धभोजनादिनावाकार्या ॥ (तदाहबृहस्पतिः लघ्वाहारांस्त्रियंकुर्यादेवंसंजयनेत्सुतमिति ॥ पुमान्पुंसोधिकेशुक्रेस्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाइतिच १ ॥

*यदायुग्मास्वपिरात्रिषुशोणिताधिक्यंतदास्त्र्येवभवतिपुरुषाकृतिः ॥ अयुग्मास्वपिशुक्राधिक्येपुमानेवस्त्र्याकृतिः ॥ कालस्यनिमित्तत्वात् ॥ शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेनप्राबल्यात्तस्मात्क्षामाकार्तव्येतिमिताक्षरायां २ ॥

कर्ममध्येरजस्वलाचेत्तत्रचतुर्थदिनेप्यधिकारः ॥ अथयदाचिरात्रिणीस्यादथै नामुपहूयेदित्यापस्तंबसूत्रात् ॥ चतुर्थेहनिगोसूत्रमिश्राभिरद्भिः स्नातावासोयो क्त्रजालानिमंत्रैर्धारयेदितिसोमेप्युक्तं ॥ एवंसर्वत्रश्रौतकर्मणीतिधूर्तस्वामिरा माराडारादयः ॥ अत्रसर्वास्वयुग्मासुगमनमावश्यकंयुग्मास्वितिबहुवचननिर्देशा दितिविज्ञानेश्वरः ॥ तत्रैकस्यांरात्रौसकृदेवकार्यं ॥ सुस्थइन्दौसकृत्पुत्रंलक्षण्यं जनयेत्पुमानितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ इदंचर्तौगमनमन्यकालेप्रतिबन्धादिनागम नासम्भवेश्राद्धेकादश्यादावपिकार्यं ॥ ब्रह्मचर्येचपर्वाण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जये दितियाज्ञवल्क्योक्तेःव्याख्यातं चेदंमिताक्षरायाम् ॥ यत्तुश्राद्धादौब्रह्मचर्यविहि तंतत्राप्यृतौगच्छतोनब्रह्मचर्यस्खलनदोषइति ॥ पर्वाणीतिबहुत्वेनाष्टमीचतुर्द श्योर्ग्रहणमितिचमदनरत्नेप्येवं (यत्तु हेमाद्रौशिवरहस्ये) दिवाजन्मदिनेचैवन कुर्यान्मैथुनंव्रती ॥ श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थीनचपर्वस्वितितदनृतुविषयं ॥ ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्नितिमनूक्तेः (दर्शादौतुनभवत्येव) पर्वणांप्युदस्तत्वात् ॥ ऋतुकालंनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् ॥ तत्रगच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेवस्वितिवृद्धमनूक्तेः (श्राद्धेब्रह्मचर्यनियतमित्युक्तं) पृथ्वीचन्द्रोदये प्येवं । एतत्सतिसम्भवेज्ञेयं ॥ अनेकभार्यस्यतुयौगपद्येहेमाद्रौकश्यपः ॥ यौग पद्येतुतीर्थानांविवाहक्रमशोव्रजेत् ॥ रक्षणार्थंसपुत्रांवाग्रहणक्रमशोपिवेति ॥ (ग्रहणमृतुग्रहणं) ऋग्विधाने ॥ विष्णुर्योनिंजपेत्सूक्तंयोनिस्पृष्ट्वात्रिभिर्व्रती॥ गर्भाधानंततःकुर्यात्सपुत्रोजायतेध्रुवम् ॥ अगमनेदोषमाहपराशरः॥ ऋतुस्नातां तुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति ॥ घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयः ॥ अ स्यापवादमाहमदनरत्नेव्यासः व्याधितोबन्धनस्थोवाप्रवासेष्वथपर्वसु । ऋतु कालेपिनारीणांभ्रूणहत्याप्रमुच्यते। वृद्धांवन्ध्यामसद्वृत्तांमृतापत्यामपुष्पिणीं । कन्यांचबहुपुत्रांचवर्जयन्मुच्यतेभयात् । वृद्धाङ्गतरजस्काम। गर्भाधानांगहोमा करणेप्रायश्चित्तमाहपारिजातेआश्वलायनः ॥ गर्भाधानस्याकरणात्तस्यजात स्तुदुष्यति ॥ अकृत्वाणांद्विजेदत्वाकुर्यात्पुंसवनंपतिः ॥ गर्भाधानंचमलमासशु क्रास्तादावपिकार्यं ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुसीमंतऋतुजन्मसु ॥ सुराप्सुरेज्ययोश्चैव

मौढ्यदोषोनविद्यतइतिज्योतिर्निबन्धेभृगूक्तेः ॥ ऋतौगमनेपराशरः ॥ ऋतौतु
गर्भशंकित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतं ॥ अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवत् ॥
(स्त्रीणांतुनस्नानं) उभावप्यशुचीस्यातांदम्पतीशयनंगतौ ॥ शयनादुत्थितानाः
रीशुचिःस्यादशुचिः पुमानितिवृद्धशातातपोक्तेः ॥ अत्रकश्चिद्विशेषउच्यते ॥
तत्ररात्रौरजसिजननादौचरात्रिंत्रिभागांकृत्वा आद्यभागद्वयंचेत्पूर्वदिनंग्राह्यं ॥
परतस्तूत्तरमितिमिताक्षरायाम् ॥ यत्तुप्रागर्धरात्रात्प्राग्वा सूर्योदयात्पूर्वदिनमि
त्युक्तं ॥ तत्रदेशाचाराद्व्यवस्था ॥ तथासप्तदशदिनपर्यंतंपुनारजोदृष्टौस्नानमा
त्रं अष्टादशेएकरात्रं ऊनविंशेद्व्यहः ॥ विंशतिप्रभृतित्रिरात्रमितितत्रएवज्ञेयं
यत्तुचतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वंनविद्यतेइतितत्रस्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतं ॥ एतच्चय
स्याविंशतिदिनोत्तरंप्रायशोरजस्तत्रोक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ त्रयोदशदिनादूर्ध्वंप्रायो
रजोवतीनामेकादशदिनात्प्रागशुचित्वंनास्ति॥एकादशदिनेएकरात्रं ॥ द्वादशे
द्विरात्रं।ऊर्ध्वंत्रिरात्रमिति॥प्रयोगपारिजातेप्येवं॥रोगजेतुतत्रैवविशेषःसंग्रहेरो
गेणयद्रजः स्त्रीणामन्वहंहिप्रवर्त्तते ॥ नाशुचिस्तुभवत्तेनयस्माद्वैकारिकंमतमि
ति ॥ कर्माधिकारस्तुरजोनिवृत्तावेव ॥ साध्वाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीर
जस्वला ॥ यावत्प्रवर्त्तमानंहिरजोनैवनिवर्त्ततइतिश्राद्धहेमाद्रौशंखोक्तेः (तत्रा
पिस्वकालेऽशुचिरेवेत्याहऋष्यशृंगः) रोगजेवर्त्तमानेपिकाले निर्यातिकालि
कं ॥ तस्मात्कालेप्रमत्तास्यादन्यथासंकरोभवेत् (तथा) रजस्वलायारजस्व
लांतरस्पर्शेऽकामतःस्नानंकामतउपवासःपंचगव्याशनंच ॥ असवर्णानांतुब्राह्म
णयाक्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेणकृच्छ्रार्द्धपादोनकृच्छ्र कृच्छ्राणिक्षत्रियादीनांतुकृ
च्छ्रपादएवक्षत्रियादीनांहीनवर्णस्पर्शेत्रिरात्रमुपवासः ॥ वैश्याशूद्र्योःपूर्वयास्प
र्शेहोरात्रंद्विरात्रंच ॥ एतच्चकामतः ॥ अकामतश्चप्राक्शुद्धेरनशनं ॥ अकाम
तश्चंडालादिस्पर्शेप्यनशनमेवप्राक्शुद्धेः ॥ कामतस्तु ॥ प्रथमेह्नित्र्यहः
द्वितीयेद्व्यहस्तृतीयएकाहः ॥ चस्पर्शेतुद्व्यहएकाहोवा ॥ भुंजानायाश्चांडा
लादिस्पर्शेषड्रात्रं॥ उच्छिष्टयोःस्पर्शेतुकृच्छ्रइत्यादिमिताक्षरायांज्ञेयं ॥ स्मृ
त्यर्थसारेतुसर्वत्रशातापत्यायाः स्पर्शेस्नानेकृतेभुक्तिः पश्चादशनप्रत्याम्नायद्द

ति (स्नानविधिंचाहपराशरः) स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रांत रिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् ॥ सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन ॥ नव स्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासप्रधारयेत् ॥ अथरजस्वलास्नानं (दैवज्ञवल्लभः) ब्र ह्मानुराधाश्विनसौम्यभेषुहस्तानिलाखंडलवासवेषु ॥ विश्वार्यमर्क्षोत्तरभाद्रभेषु वरांगनास्नानविधिःप्रदिष्टः (ज्वरेतूशनाः) ज्वराभिभूतायानारीरजसाचपरि प्लुता ॥ कथंतस्याभवेच्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा ॥ चतुर्थेहनिसंप्राप्तेस्पृशेद न्यातुतांस्त्रियं॥सासचैलावगाह्यापःस्नात्वास्नात्वापुनःस्पृशेत्॥दशद्वादशकृत्वो वाआचामेच्चपुनःपुनः॥ अंतेचवाससांत्यागःततःशुद्धाभवेत्तु सेति ॥ इदंचातुरस्ना नेज्ञेयं ॥ आतुरेस्नानउत्पन्नेदशकृत्वोह्यनातुरइतिपराशरोक्तेः॥ रजसोऽज्ञाने तुपराशरमाधवीयेप्रजापतिः ॥ अविज्ञातेमलेसाचमलवद्वसनायदि ॥ कृतं गृहेषुदुष्टंस्याच्छुद्धिर्नस्यात्त्रिरात्रतः (देवजानीयेकारिकायां) उच्छिष्टातु द्विजातीनांरजःस्त्रीयदिपश्यति ॥ उपवासमधोच्छिष्टेऊर्ध्वोच्छिष्टेत्र्यहंक्षिपेत् (अथपुंसवनं) प्रयोगपारिजातेजातकरार्यः ॥ द्वितीयेवातृतीयेवामासिपुंस वनंभवेत् ॥ व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यंसीमंतेनसहाथवा (बृहस्पतिः) तृतीयेमा सिकर्तव्यंगृष्टेरन्यत्रशोभनं। गृष्टेप्रचतुर्थेमासेतुषष्ठेमास्यथवाष्टमे ॥ सकृत्प्रसूतागृ ष्टिः ॥ एतेनप्रतिगर्भमपिभवतीतिज्ञायते ॥ बह्वृचकारिकापि॥ कर्तास्याद्देवर स्तस्यायस्याः पत्युरसंभवः ॥ आवर्त्ततइदंकर्मप्रतिगर्भमितिस्थितिः (ब्राह्मे) गर्भाधानादिसंस्कर्त्तापिताश्रेष्ठतमःस्मृतः॥ अभावेस्वकुलीनःस्याद्बांधवोऽन्यगो त्रजः(मदनरत्नेसत्यव्रतः)मृतोदेशांतरगतोभर्त्तास्त्रीयस्यसंस्कृता ॥ देवरोवागुरु र्वापिवंशयोवापिसमाचरेत् (हेमाद्रौयमः) प्रथमेमासिद्वितीयेवायदापुन्नक्षत्रेण चंद्रमायुक्तः स्यादितिवराहः॥ हस्तोमूलंश्रवणःपुनर्वसुमृगशिरस्तथापुष्यः ॥ पुंसंज्ञकेषुकार्येष्वेतानिशुभानिधिष्ण्यानि। अनुराधापिपुन्नक्षत्रंअनुराधासुहवि षावर्धयंतइतिश्रुतेः (गर्गोपि) पुन्नामश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः ॥ अभि जित्प्रोष्ठपाचैवअनुराधातथाश्वयुक् (नृसिंहः) रिक्तांपर्वचनवमींत्यक्त्वापुंसवने शुभाः॥ ज्योतिर्निबंधेवशिष्ठः ॥ मृत्युश्चसौरेस्तनुहानिरिंदोमृतप्रजापुंसवने

बुधस्य ॥ काकीचवंध्याभवतीहशुक्रेस्त्रीपुत्रलाभोरविभौमजीवैः ॥ अनवलोभ नस्याप्ययमेवकालः ॥ दीपिकायांतुचतुर्थे८नवलोभनमित्युक्तं ॥ अथसीमंतः ॥ हेमाद्रौबैजवापः ॥ अथसीमंतोन्नयनं ॥ चतुर्थेपंचमेषष्ठेचेति (वशिष्ठः) चतुर्थे सप्तमेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्टमे ॥ हेमाद्रौशंखः ॥ गर्भस्पंदनेसीमंतोन्नयनं (याव (ज्ञानप्रसवः काण्र्णाजिनिः) गर्भलंभनमारभ्ययावन्नप्रसवस्तदा । सीमंतोन्नय नंकुर्याच्छंखस्यवचनंयथा (मासप्रचात्रसौरःसावनोवाकालविधाने) चतुर्थ षष्ठाष्टममासभाजिसौरेणगर्भेप्रथमंविधेयं ॥ सीमंतकर्मद्विजभामिनीनांमासे८ ष्टमेविष्णुबलिंचकुर्यात (वशिष्ठः) चतुर्थेसावनेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्ट मे (ज्योतिर्निबंधेनारदः) अरिक्तापर्वदिवसेकुजजीवार्कवासरे (कालविधा ने) सीमंतेतिष्यहस्तादितिहरिशशभृत्पौष्णविध्युत्तराख्याःपक्षछिद्रं चरिक्तां पितृतिथिमपहायापराःस्युःप्रशस्ताः ॥ अदितिःपुनर्वसुः (पक्षछिद्रंत्वाहवशि ष्ठः) चतुर्दशीचतुर्थीचअष्टमीनवमीतथा ॥ षष्ठीचद्वादशीचैवपक्षछिद्राह्वयः स्मृतः ॥ क्रमादेतासुतिथिषु वर्जनीयाश्चनाडिकाः ॥ भूता ५ ष्ट ८ मनु १४ तत्त्वां २५ क ९ दश १० शेषास्तुशोभनाः (कालनिर्णये) शुभसंस्थेनिशाना थेचतुर्थीं चचतुर्दशीं ॥ पौर्णमासींप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणि (बृहस्पतिः) पर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविना ॥ चतुर्दशीचतुर्थीचशुक्लपक्षेशुभप्र दे (नारदः) विप्रक्षत्रिययोःकुर्याद्दिवासीमंतकर्मतत ॥ वैश्यशूद्रकयोरेतद्दि वानिश्यपिकेचन ॥ वाराःपूर्वोक्ताएव (एतच्चसकृत्प्रतिगर्भंवाकार्यमितिहेमा द्रिः) एतचकृतसंस्काराःसीमंतेनद्विजस्त्रियः ॥ यंयंगर्भंप्रसूयंतेससर्वःसंस्कृतोभ वेदितिहारीतोक्तेः॥सीमंतोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारइष्यते ॥ केचिद्गर्भस्यसंस्का रात्प्रतिगर्भंप्रयुंजतेइतिहेमाद्रौविष्णुवचनाच (सएव) स्त्रीयद्यकृतसीमंताप्रस वेत्तुकथंचन ॥ गृहीतपुत्राविधिवत्पुनःसंस्कारमर्हति (सीमंतेभोजनेप्रायश्चि त्तमुक्तंपराशरमाधवीयेधौम्येन) ब्रह्मौदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा ॥ जातक र्मनवश्राद्धेभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत (ऋग्विधानेतु) आरइवेत्जपेन्मंत्रंशतवारंनसं शयः ॥ सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकिल्बिषात्तदेति (अथगर्भिणीतत्पतिधर्माः ।

वराहः) सामिषमशनंयत्नात्प्रमदापरिवर्जयेत् ततःप्रभृतिगृह्यकारिकायां ॥ अंगारभस्मास्थिकपालचुल्लीशूर्पादिकेषूपविशेन्ननारी ॥ सोलूखलादये दृषदादिकेवाप्यंनैतुप्रौढ्ये नतथोपविष्टा ॥ नोमार्जनीगोसर्पपिंडकादीकुर्यान्नवारिरायवगाहनंसा ॥ अंगारभूत्याननखैर्लिखेत्सामांकलिंवपूर्भंगमथोनकुर्यात् ॥ नोमुक्तकेशीविवशाथवास्याद्दुंक्तोनसंध्यावसरेनशेते ॥ नासंगलंवाक्यमुदीरयेत्साशून्यालयंवृक्षतलेनयायात् (विष्णुधर्मोत्तरे) कटुतीक्ष्णकषायाणिशात्युष्णलवणानि च ॥ आयासंचव्यवायंचगर्भिणीवर्जयेत्सदा (हेमाद्रौकौंडिन्यः) मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः ॥ नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवच(मिताक्षरायां) उदन्वतोंभसिस्नाननखकेशादिकर्त्तनं ॥ अंतर्वत्न्याःपतिःकुर्वन्नप्रजाजायतेध्रुवं (पृथ्वीचंद्रोदयेगारुडे) गयायांपिंडदानस्यनकदाचिन्निराक्रिया ॥ अत्रकालेदानप्रत्ययस्मृतेर्निषिद्धकालस्यैवापवादोनतुजीवत्पितृकगर्भिणीपत्याशौचादिनिमित्तस्य ॥ अग्निहोत्रेशावज्जीवत्कालपरत्वाभावात् ॥ अन्यथाशौचेपिगयायात्राश्राद्धंचस्यात्यत्रतुनिमित्तसंयोगस्यापवादोयथाशौचेग्निहोत्रादेः यथावाजीवत्पितृकस्यमातुर्गयान्वष्टकादौतत्रतदेवभवतिनान्यदितिसंक्षेपः (प्रयोगपारिजातेकश्यपः)गर्भिणीकुंजराश्वादिशैलहर्म्याधिरोहणं ॥ व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहणंत्यजेत् ॥ शोकंरक्तविमोक्षंचसाध्वसंकुक्कुटासनं । व्यवसायंदिवास्वापंरात्रौजागरणंत्यजेत्(मदनरत्नेस्कांदे) हरिद्रांकुंकुमंचैवसिंदूरंकज्जलंतथा कूर्पासकंचतांबूलंमांगल्याभरणंशुभं ॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम भर्तुरायुष्यमिच्छंतीदूरयेद्गर्भिणीनहि (बृहस्पतिः) चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेगर्भिणीयदा ॥ यात्रानित्यंविवर्ज्यास्यादाषाढेतुविशेषतः (याज्ञवल्क्यः) दौहृदस्याप्रदानेनगर्भोदोषमवाप्नुयात् ॥ वैरूप्यंमरणंचापितस्मात्कार्यंप्रियंस्त्रियः॥ दौहृदंगर्भिणीप्रियं (तत्रैवाश्वलायनः) वपनंमैथुनंतीर्थंवर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ श्राद्धंचसप्तमान्मासादूर्ध्वंचान्यत्रवेदवित् (श्राद्धंतद्भोजनमितिप्रयोगपारिजातः कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायांच) क्षौरंशवानुगमनंनखकृन्तनंचयुद्धादिवास्तुकरणंत्वतिदूरयानं ॥ उद्वाहमौपनयनंजलधेश्चगाहमायु

स्यार्थमितिगर्भिणीकापतीनां (रत्नसंग्रहेगालवः) दहनंवपनंचैवचौलंवैगि
रिरोहणं ॥ नावश्चारोहणंचैववर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥ अव्यक्तगर्भापतिरब्धि
यानंमृतस्यवाहंसुरकर्मसंगं ॥ तस्यांतुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिं
नकुर्यात् ॥ अव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासत्रयात्परं ॥ दशमासात्परतःसूतिर्नवमे
रिष्टवासिनी (अथसूतिकागृहप्रवेशः । गर्गः) रोहिण्यैंदवपौष्णेषुस्वातीवरु
णयोरपि । पुनर्वसौपुष्यहस्तधनिष्ठास्त्रुत्तरासुच ॥ मैत्रेत्वाष्ट्रे तथाश्विन्यांसूति
कागारवेशनम् (एतच्चसंभवे) प्रसूतिसमयेकालेसद्यएवप्रवेशयेदितिवशिष्ठोक्तेः
तच्चनैर्ऋत्यांकार्यं । वारुण्यांभोजनगृहंनैर्ऋत्यांसूतिकागृहमितिवशिष्ठोक्तेः
(विष्णुधर्मे) दशाहंसूतिकागारमायुधैश्चविशेषतः । वह्निनातिंदुकालातैःपूर्ण
कुंभैःप्रदीपकैः । मुसलेनतथावारिवर्णकैश्चचित्रितेनचेति (अथजातकर्म । पारि
जातेवशिष्ठः) श्रुत्वाजातंपितापुत्रंसचैलंस्नानमाचरेत् (मनुः) प्राङ्नाभिवर्धना
त्पुंसोजातकर्मविधीयते । वर्द्धनंछेदनं (हेमाद्रौबैजवापः) जन्मनोनंतरंकार्यंजात
कर्मयथाविधि । दैवादतीतकालंचेदतीतेसूतकेभवेत् (पृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुधर्मे)
अच्छिन्ननाभिकर्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनि ॥ पुत्रपदेनकन्यापिगृह्यते (तदाहतत्रैव
कार्ष्णाजिनिः) प्रादुर्भावेपुत्रपुत्र्योर्ग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वानंतरमात्मीया
न्पितॄन्श्राद्धेनतर्पयेत् (एतच्चरात्रावपिकार्यं) पुत्रजन्मनियात्रायांशर्वर्यांदत्त
मक्षयमितितत्रैवव्यासोक्तेः (बैजवापः) जातमात्रकुमारस्यजातकर्मविधीय
ते ॥ स्तनप्राशनतःपूर्वंनाभिकर्तनतोपिवा ॥ एतेननैमित्तिकमपीदंजातेष्टिवदा
शौचांतेकार्यमितिशंकापरास्ता । जातेकुमारेपितॄणामामोदात्पुण्यंतदहरि
तिहारीतोक्तेश्च । अत्रश्राद्धमामेनहेम्नावाकार्यमित्युक्तं (पृथ्वीचंद्रोदयेआ
दित्यपुराणे) जातश्राद्धेतुपक्वान्नंनदद्याद्ब्राह्मणेष्वपीति॥हेमाद्रिस्तु ॥ पुत्रजन्म
निकुर्वीतश्राद्धंहेम्नैवबुद्धिमान् । नपक्वेननचामेनकल्याणान्यभिकामयन्निति
संवर्तोक्तेर्हेम्नैवेत्याह (एतच्चजननाशौचेमरणाशौचेचकार्यमित्याहमिताक्षरा
यांप्रजापतिः) आशौचेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् । कर्तुस्तात्कालिकीशु
द्धिःपूर्वाशौचेनशुद्ध्यति (केचित्तु) मृताशौचस्यमध्येतुपुत्रजन्मयदाभवेत् । आ

शौचावगमेकार्यंजातकर्मयथाविधीतिस्मृतिसंग्रहोक्तेराशौचांतेकार्यमित्या
हुः (स्मृत्यर्थसारेपिविकल्पउक्तः)मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेषामुदयेषुच ॥ गुरौशु
क्रेथवाकेंद्रे जातकर्मचनामच (मुहूर्तादिलक्षणमाहश्रीधरः) रोहिण्युत्तरभंस्थिरं
शिरिश्चमूलेंद्रोरगादारुणंक्षिप्रंचाश्विर्दिनेशपुष्यसनलेंद्राग्नीतुसाधारणं ॥ उग्रं
पूर्वमघांतकंमृदुगतिस्त्वाष्ट्रांत्यमैत्रंचरंविष्णुस्वातिमरुतोडुवस्वदितयःकुर्युःस्वसंज्ञा
फलं । अत्रसर्वत्रजातकर्मनामकर्मादावुक्तकालातिक्रमेणसप्ताह्यादिकंज्ञेयम् । देशाक्का
लोपघाताद्यैःकालातिक्रमणंयदि ॥ अनस्तगेगुरौशुक्रेदुसितेतत्कार्यंचोत्तरायणे । इति
मदनरत्नेनारदोक्तेः (बृहस्पतिरपि)मुख्यालाभेविधिज्ञैर्विधिप्रचंत्योप्रमा
दतः ॥ नक्षत्रतिथिलग्नानांविचार्यैवंपुनःपुनः ॥ सूतकेसंध्ययोर्विशेषंवक्ष्यामः ॥
अथजन्मनिदुष्टकालाः (तत्रगंडांतः । ज्योतिर्निबंधेनारदः) पूर्णानंदाख्ययोस्ति
थ्योःसंधिर्नाडीद्वयंतथा॥गंडांतंमृत्युदंजन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु॥कुलीरसिंहयोः
कीटचापयोर्मीनमेषयोः। गंडांतमंतरालंस्याद्घटिकार्धंमृतिप्रदं॥सार्पैंद्रपौष्णभे
ष्वंत्ययोडशांशाभसंधयः॥तदग्रभेष्वाद्यपादाभानांगंडांतसंज्ञकाः(रत्नमालायां)
पौष्णाश्विन्योःसार्पपित्र्यर्क्षयोश्चयच्चज्येष्ठामूलयोरंतरालं।स्याद्गंडांतं स्या
च्चतुर्नाडिकंहियात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् (रत्नसंग्रहेनवसीतारिष्टे) सर्वे
षांगंडजातानांपरित्यागोविधीयते ॥ वर्जयेद्दर्शनंयावत्षण्मासिकंभवेत् ।ति
थ्यर्क्षगंडेपितृमातृनाशोलग्नेतुसंधौतनयस्यनाशः ॥सर्वेषुनोजीवतिहन्तिबन्धून्
जीवन्पुनःस्याद्बहुवारणाश्वः (अथैषांदानमुत्तरगार्ग्ये)तिथिगंडेत्वनड्वाहंनक्षत्रे
धेनुरुच्यते॥कांचनंलग्नगंडेतुगंडदोषोविनश्यति॥उत्तरेतिलपात्रंस्यात्पुष्येगोदा
नमुच्यते॥अजाप्रदानंत्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वाषाढेचकांचनं।उत्तरापुष्यचित्रासुपूर्वाषाढो
द्भवस्यच । कुर्याच्छांतिंप्रयत्नेनन्नक्षत्राकरजांबुधः॥(अथाश्लेषाफलं) मूर्धास्यने
त्रगलकांसयुगंचबाहूहृज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः । बाणाद्रिनेत्रहुतभुक्श्रु
तिनागरुद्रषट्नंदपंचघटिरसःक्रमशस्तुनाड्यः॥ राज्यंपितृक्षयोमातृनाशःकाम
क्रियारतिः ॥ पितृभक्तोबलीस्वघ्नस्त्यागीभोगीधनीक्रमात् ॥ अथज्येष्ठाफ
लंब्रह्मयामले ॥ ज्येष्ठादौजननीमाताद्वितीयेजननीपिता ॥ तृतीयेजननीभ्राता

स्वयंमाताचतुर्थके ॥ आत्मानंपंचमेहन्तिषष्ठेगोत्रक्षयोभवेत् । सप्तमेचोभयकुलंज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥ नवमेश्वशुरंहन्तिसर्वंहन्तिदशांशकइति (अथमूलफलं ॥ भल्लाटः) अभुक्तमूलसम्भवंपरित्यजेत्तुबालकं । समाष्टकंपिताथवानतन्मुखंविलोकयेत् ॥ तदाद्यपादकेपिताद्वितीयकेजनन्यथ । धनक्षयस्तृतीयकेचतुर्थकःशुभावहः ॥ प्रतीपमन्त्यपादतःफलंतदेवसार्पभे(अभुक्तमूलंत्वाहवृद्धवशिष्ठः) ज्येष्ठांतेघटिकाचैकामूलादौघटिकाद्वयं । अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्रजातंशिशुंत्यजेत् ॥ केचिज्ज्येष्ठांत्यमूलाद्यंचपादमभुक्तमूलमाहुः (कश्यपसंहितायांत्वन्यथोक्तं) मूलाद्यपादजोहंतिपितरंतुद्वितीयजः । मातरंस्वंतृतीयेथानिसुहृदंतुरीयजः ॥ फलंतदेवसार्पर्क्षेप्रतीपंत्वंत्यपादतः ॥ अथमूलवृक्षः (जयार्णवे) मूलस्तंभस्त्वचाशाखापत्रंपुष्पंफलंशिखा । वेदाश्चमुनयश्चैवदिशश्चवसवस्तथा ॥ नन्दाबाणारसारुद्रामूलभेदःप्रकीर्तितः । मूलेमूलविनाशायस्तंभेहानिर्धनक्षयः ॥ त्वचिभ्रातृविनाशायशाखामातृविनाशकृत् ॥ पत्रेसपरिवारःस्यात्पुष्पेषुनृपवल्लभः । फलेषुलभतेराज्यंशिखायामल्पजीवितं ॥ अन्यत्रवान्यथोक्तं ॥ मूलेसप्तघटीषुमूलहननंस्तम्भेष्टसुस्वक्षयं त्वग्दिग्बन्धुविनाशनंचविटपेरुद्रैर्हतोमातुलः ॥ पत्रेर्कैःसुकृतीतुबाणकुसुमेमंत्रीफलेसागरैराजावह्निशिखाल्पमायुरिति सन्मूलांघ्रिपेस्यात्फलम् (भूपालवल्लभः) वृषालिसिंहेघुघटेचमूलंदिविस्थितंयुग्मतुलांगनांत्ये ॥ पातालगंमेषधनुःकुलीरनक्रेषुमर्त्येष्ववतिसंस्मरंति ॥ स्वर्गेमूलेभवेद्राज्यंपातालेचेद्धनागमः । मर्त्यलोकेयदामूलंतदाशून्यंसमादिशेत् (वशिष्ठः) नैरृत्यभोद्भवसुतःसुतावाक्षिप्रादवश्यंश्वशुरंनिहंति ॥ तदंत्यपादेजनितोनिहंति तस्योत्क्रमेणाहिभवेत्कलत्रम् ॥ सुरेशताराजनिताधवाग्रजं द्विदैवताराजनितातुदेवरम् ॥ पुरन्दरर्क्षेजनितःसुतस्तथास्वस्याग्रजंहन्तिनपुत्रितायदि (प्रयोगपारिजाते) मूलजाश्वशुरंहंति व्यालजाचतदङ्गनाम ॥ माहेन्द्रजाग्रजंहन्तिदेवरन्तुद्विदैवजा (नृसिंहप्रसादे) धवाग्रजंहन्तिसुरेंद्रजातातथैवपत्न्याभगिनीपुमांश्च । द्विदैवजादेवरमाशुहन्याद्भार्यानुजामाशुनिहन्तिसूनुः ॥ पत्न्यग्रजामग्रजंवाहन्तिज्येष्ठर्क्षजःपुमान् । तथाभार्यास्वसारंवाशा

त्तकंवाह्निदैवजः ॥ कन्यकादेवरंहन्तिविशाखांत्यसमुद्भवा । आद्यपादत्रयेणैव
आद्यभेतुपुमान्भवेत् ॥ नहन्याद्देवरंकन्यातुलामिश्राद्विदैवजा । तदृक्षांतोद्भवा
वर्ज्यादुष्टावृश्चिकपुच्छवत् ॥ चित्राद्यर्धेपुष्यमध्येद्विपादेपूर्वाषाढाधिष्ण्यपा
देतृतीये । जातःपुत्रश्चोत्तराद्येविनश्येत्मातापित्रोर्भ्रातरंबालनाशं ॥ द्विमासंचो
त्तरादोषःपुष्येचैवत्रिमासकः । पूर्वाषाढाष्टमेमासिचित्रायाःषाण्मासिकंफलं ॥
नवमासंतथाश्लेषामूलेचाष्टकवर्षकं । ज्येष्ठापंचदशेमासिपुत्रदर्शनवर्जिता ॥
(वसिष्ठः) व्यतीपातेंगहानिःस्यात्परिघेमृत्युमादिशेत् । वैधृतौपितृहानिःस्या
न्नष्टेंदावंधतांव्रजेत् ॥ मूलेसमूलनाशःस्यात्कुलनाशोमृतौभवेत् । विकृतांगश्च
हीनश्चसंध्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वण्यपिप्रसूतौचसर्वारिष्टभयप्रदः । तद्वत्सदंत
जातश्चपादजातस्तथैवच ॥ विपरीतप्रसूतौतुनाभिनालेनवेष्टितः । राष्ट्रस्यनृप
तेश्चैवस्वस्यापिचविनाशकः ॥ तस्माच्छांतिंप्रकुर्वीतग्रहाणांक्रूरचेतसां (गर्गः)
कृष्णांचतुर्दशींषोढांकुर्यादादौशुभंस्मृतं । द्वितीयेपितरंहन्तितृतीयेहन्तिमात
रम् ॥ चतुर्थेमातुलंहंतिपंचमेवंशनाशनम् ॥ षष्ठेतुधननाशःस्यादात्मनोवंशना
शनम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनशांतिंकुर्याद्विधानतः ॥ अथपित्रोर्नक्षत्रेजन्मदोषः ॥
(तत्रदेवकीर्तिः) यद्येकस्मिन्नधिष्ण्येजायन्तेदुहितरोथवापुत्राः । पितुरंतकरा
ह्येतेयद्यपरेप्रीतिरतुलास्यात् (गर्गः) एकस्मिन्नेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः
प्रसूतिश्चतयोर्मृत्युर्भवेदेकस्यनिश्चितं (शौनकः) ग्रहतोचन्द्रसूर्यस्यप्रसूतिर्य
दिजायते । व्याधिपीडातदास्त्रीणामादौतुक्लेशदर्शनात् ॥ इत्थंसंजायतेयस्यत
स्यमृत्युर्नसंशयः (शांतिस्तु) तदृक्षाधिपतेरूपंसुवर्णेनप्रकल्पयेत् । सूर्यग्रहेसूर्य
रूपंहैमंचन्द्रन्तुराजतम् ॥ राहुरूपंप्रकुर्वीतनागेनैवविचक्षणः ॥ नागःसीसं ॥ त्रया
णांचैवरूपाणांस्थापनंतत्रकारयेत् ॥ आकृष्णेनाप्यायस्वभानोरितिपूजामंत्राः
नक्षत्रदेवतायास्तन्मंत्रेण ॥ संपूज्यतुयजेत्सूर्यसमिद्भिश्चार्कसंभवैः ॥ चंद्रग्रहेच
पालाशैर्दूर्वाभीराहुमेवच ॥ समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्यशेषायजुहुयाद्बुधः ॥ आज्येन
चरुणाचैवतिलैश्चजुहुयात्ततः । पंचगव्यैःपंचरत्नैःपंचत्वक्पंचपल्लवैः । जलै
रौषधिकल्कैश्चअभिषेकंसमाचरेत् । मंत्रैर्वारुणसंभूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः

इमंमेगंगेपुरतस्तत्वा यामीतिमंत्रकैः । यजमानस्ततो दद्याद्भक्त्याप्रतिकृति त्र्यर्मिति (मात्स्ये) अकालप्रसवानार्यःकालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैवयुग्मप्रसवकास्तथा ॥ अमानुषाअमुंडाश्चअजातव्यंजनास्तथा । हीनांगा अधिकांगाश्चजायंतेयदिवास्त्रियः ॥ पशवःपक्षिणश्चैव तथैवचसरीसृपाः विनाशंतस्यदेशस्यकुलस्यचविनिर्दिशेत ॥ निर्वासयेत्तांनगरात्ततःशांतिसमाचरेत(पाद्मे)उपरिप्रथमंयस्यजायंतेचशिशोर्द्विजाः । दंतैर्वासहयस्यस्याज्जन्मभार्गवसत्तम ॥ द्वितीयेचतृतीयेचचतुर्थेपंचमेतथा । यदादंताश्चजायंतेमासेचैवमहद्भयं॥मातरंपितरंवाथखादेदात्मानमेवच। गजपृष्ठगतंबालंनौस्थंवास्थापयेद्द्विज॥ तदभावेतुधर्मज्ञकांचनेवावरासने । सर्वौषधैःसर्वगंधैर्बीजैःपुष्पैःफलैस्ततः ॥ पंचगव्येनरत्नैश्चस्नपतांकाभिश्चभार्गव । स्थालीपाकेनधातारंपूजयेत्तदनंतरं ॥ सप्ताहंचात्रकर्तव्यंतथाब्राह्मणभोजनं । भद्रासनेनिवेश्यैनंमृद्भिर्मूलैःफलैस्तथा ॥ सर्वौषधैःसर्वगंधैःसर्वबीजैस्तथैवच । स्नापयेत्पूजयेच्चात्रवह्निं सोमंसमीरणं ॥ पर्वतांश्चतथाख्यातान्देवदेवंचकेशवं । एतेषामेवजुहुयाद्व्रतमग्नौयथाविधि ॥ ब्राह्मणानांतुदातव्यास्ततःसंपूज्यदक्षिणा(ब्रह्मयामले) प्रथमंदंतनिर्मुक्तिरूर्ध्वंबालस्यचेद्भवेत ॥ कंशायसमातुलस्येहतदाप्रोक्तामनीषिभिः ॥ सौवर्णंराजतंवापि ताम्रं कांस्यमयंतुवा । दध्योदनेनसंपूर्णंपात्रंदद्याच्छिशोःकरे ॥ समंत्रंभाजनंदत्वा सपश्येन्मातुलःशिशुं ॥ सालंकारंसवस्त्रंचशिशुमालिंग्यसादरं (तत्रमंत्रः) रक्षमांभागिनेयत्वंरक्षमेसकलंकुलं॥ गृहीत्वाभाजनंसान्नंप्रसन्नोभवसर्वदा॥ निर्विघ्नंकुरुकल्याणंनिर्विघ्नांचस्वमातरं । मय्यात्मानमधिष्ठाप्यचिरंजीवमयासह ॥ सर्वंकृतेविधानेतुविघ्नःकोपिनजायतइति (अथत्रिकशांतिःशांतिसर्वस्वे) सुतत्रयेसुताचेत्स्यात्तत्रयेवासुतोयदि । मातापित्रोःकुलस्यापितदानिष्टंमहद्भवेत॥ ज्येष्ठनाशोधनेहानिर्दुःखंवासुमहद्भवेत । तत्रशांतिंप्रकुर्वीतवित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ जातस्यैकादशाहेवाद्वादशाहेशुभेदिने । आचार्यमृत्विजोवृत्वाग्रहयज्ञपुरःसरं ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशेंद्रप्रतिमाःस्वर्णतःकृताः । पूजयेद्धान्यराशिस्थंकलशोपरिभक्तितः ॥ पंचमेकलशेरुद्रं पूजयेद्रुद्रसंख्यया । रुद्रसूक्तानिचत्वारिशांतिसू

क्तानिसर्वशः ॥ द्विजस्तत्रजपेद्धोमकालेशुचिस्समाहितः । आचार्योजुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुं ॥ अष्टोत्तरसहस्रंवाशतंवात्रिशतंतुवा । देवताभ्यश्चतुर्व क्त्रादिभ्योगृहपुरःसरं ॥ ब्रह्मादिमन्त्रैरिंद्रस्ययतइंद्रभयामहे । ततःस्विष्टकृतंहुत्वा बलिंपूर्णाहुतिंततः ॥ अभिषेकंकुटुंबस्यकृत्वाचार्यंप्रपूजयेत् । हिरण्यंधेनुरेका चऋत्विजांदक्षिणाततः ॥ आज्यस्यवीक्षणंकृत्वाशांतिपाठंतुकारयेत् । प्रति मांगुरवेदत्वाउपस्कारसमन्वितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यादीनानाथांश्चतत् र्पयेत् । एवंशांतिविधानेनसर्वारिष्टंप्रलीयतइति ॥ अन्येषुमूलाद्यृक्षेषुशांत्यादि प्रयोगपारिजातेमत्कृतेशांतिरत्नेचज्ञेयं (मिताक्षरायांमार्कंडेयः) रक्षणीया तथाषष्ठीनिशातत्रविशेषतः ॥ रात्रौजागरणंकार्यंजन्मदानांतथाबलिः ॥ पुरु षाःशस्त्रहस्ताश्चनृत्यगीतैश्चयोषितः । रात्रौजागरणंकुर्युर्दशम्यांचैवसूतके ॥ (व्यासः) सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः । तासांयागनिमित्तंतुशुद्धिर्ज न्मनिकीर्तिता ॥ प्रथमेदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा ॥ त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्र जन्मनि (अपरार्केब्राह्मे) कन्याश्चतस्रोराकाद्यावातघ्नीचैवपंचमी ।क्रीडनार्था चबालानांषष्ठीचाशशुरक्षिणी ॥ खड्गेतुपूजनीयावैवैश्यैर्व्रात्यैर्द्विजातिभिः ॥ राकानुमतिःसिनीवालीकुहूरितिचतस्रःकन्याइत्यर्थः ॥ अथदत्तकपरिग्रहवि धिः (पारिजातेशौनकः) अपुत्रोमृतपुत्रोवापुत्रार्थंसमुपोष्यच । वाससीकुंडले दत्वाउष्णीषंचांगुलीयकं ॥ बंधूनन्नेनसंभोज्यब्राह्मणांश्चविशेषतः । अन्वा धानादियत्तत्रकृत्वाज्योत्पवनांतकं ॥दातुःसमक्षंगत्वातुपुत्रंदेहीतियाचयेत् । दाने समर्थोदातास्मैयेयज्ञेनेतिपंचभिः ॥ देवस्यत्वेतिमंत्रेणहस्ताभ्यांपरिगृह्यच । अंगा दंगेत्यृचंजप्त्वाआघ्रायशिशुमूर्धनि ॥ गृहमध्येतमाधायचरुंहुत्वाविधानतः ॥ यस्त्वाहृदात्यृचाचैवतुभ्यमग्रऋचैकया ॥ सोमोददिदत्येताभिःप्रत्यृचंपंचभिस्त था ॥ स्विष्टकृदादिहोमंचकृत्वाशेषंसमापयेत् ॥ सच ॥ ब्राह्मणानांसपिंडेषुकर्त व्यःपुत्रसंग्रहः ॥ तदभावेसपिंडोवाअन्यत्रतुनकारयेत् ॥ मिताक्षरादौतुव्याहृति भिराज्येनहोमउक्तः । सचहोमोत्तरंजलपूर्वकंदेयः ॥ नवाङ्मात्रेण ॥ व्याहृति भिर्हुत्वाप्रतिगृह्णीयादितिवशिष्ठोक्तेः मातापितावादद्यातांयमद्भिःपुत्रमापदि ॥

सदृशंप्रतिसंयुक्तंसज्ञेयोदत्रिमःसुतइतिमनूक्तेः (तत्रैववशिष्ठः) नत्वेवैकंपु
त्रंदद्यात्प्रति गृह्णीयाद्वानस्त्रीपुत्रंदद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वाअन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरि
ति । इदंचभर्तृसत्वे अन्यथादद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्रिमःस्मृतइतिवच स
व्यासवचोविरोधःस्यात् ॥ दानंप्रतिग्रहोपलक्षणं ॥ यत्तु । समंत्रकहोमस्यपुत्रप्र
तिग्रहांगत्वात् ॥ व्याहृत्यादिमंत्रपाठेचस्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् । तयोर्दत्तकपु
त्रोनभवत्येवेतिशुद्धिविवेकेरुद्रधरेणोक्तं ॥ वाचस्पतिश्चैवमेवाह । तन्न । भर्तु
रनुज्ञयास्त्रियाअपिप्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपिमेधातिथिनाभार्यात्ववदद्दृष्टरूपंदत्त
कत्वंहोमसाध्यमुक्तं। स्त्रियाश्चहोमासंभवस्तथापिव्रतादिवद्विप्रद्वाराहोमादि
कारयेदितिहरिनाथादयः । संबंधतत्त्वेप्येवं । एवंशूद्रस्यापि ॥ स्त्रीशूद्राश्चसध
र्माणइतिस्मृतेः ॥ अतएवशूद्रकर्तृकहोमोविप्रद्वारैवपराशरेणोक्तः ॥ दक्षि
णार्थंतुयोविप्रःशूद्रस्यजुहुयाद्धविः । ब्राह्मणस्तुभवेच्छूद्रःशूद्रस्तुब्राह्मणोभवेत्
(अत्रमाधवाचार्यः)योविप्रःशूद्रदक्षिणामादायतदीयंहविःशांतिपुष्ट्यादिसिद्ध
येवैदिकैर्मंत्रैर्जुहोति।तस्यविप्रस्यैवदोषः ॥ शूद्रस्तुहोमफलंलभतैवेतिव्याचक्ष
ते॥ दत्तकेविशेषः (कालिकापुराणे) पितुर्गोत्रेणयःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते ॥
आचूडांतंनपुत्रःसपुत्रतांयातिचान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथादासउच्यते ॥ ऊर्ध्वंतु पंचमाद्वर्षान्नदत्ताद्याः
सुतानृप । गृहीत्वापंचवर्षीयंपुत्रेष्टिंप्रथमंचरेत् ॥ पंचमोर्ध्वंस्वदानेच्छोरेवदा
नंनचान्यथा । विक्रयंचैवदानंचननेयाःस्युरनिच्छवः ॥ दाराःपुत्राश्चसर्वस्वमा
त्मनैवतुयोजयेदितिहेमाद्रिमाधवधृतव्यासदक्षादिवचनात् (यच्चयाज्ञवल्क्यः)
स्वंकुटुंबाविरोधेन देयंदारसुतादृतइति ॥ तदूर्ध्वंस्वदानानिच्छुपुत्रपरम् ॥ तेन
सर्वस्वदानेस्वदानेच्छुदारपुत्रदानंसिद्धम्॥ यत्तु ॥ विश्वविदधिकरणेक्षये । तत्र
पुत्रादीनांज्ञातित्वेनस्वशब्दवाच्यत्वात्पुत्रत्वेनदानमाशंक्यानिराकृतम् ॥ जन्य
पुंस्त्वस्यदानेनानिष्पत्तेः । दासत्वेनदानंभवत्येव ।तस्माद्यथेष्टविनियोगार्हत्वंस्व
त्वंभवत्येव । पुत्रेस्वत्वाभावंवदन्पुत्रक्रयविक्रयादिशुनःशेपविक्रयादिश्रौतलिं
गाद्दासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगात् ॥ सूर्वएव ॥ योनहिश्रभायारणःशे

वोन्वोदर्योमनसामंतवाउइतिश्रुतौदत्तकनिषेधः ॥ सोप्यौरसातिशयार्थः ॥ अ
न्यथाशुनःशेपादिप्रतिग्रहश्रौतलिंगविरोधापत्तेः ।उपेयांतवपुत्रतामित्युक्तेः ॥
इदंचश्रौतलिंगंस्वयंदत्तक्रीतपरं । नदत्तकपरं ॥ द्वादशविधपुत्रमध्येदत्तात्मातु
स्वयंदत्तः । क्रीतश्चताभ्यांविक्रीतइतियाज्ञवल्क्येनतयोर्दत्तकाद्भेदोक्तेः ॥ तयो
श्चदत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहइतिकलौनिषेधात्तेनसंस्कारोत्तरं स्वयंक्रीतो
नभवति ॥ तदुत्तरं ॥ दत्तकोनभवत्येवेतिसिद्धम् ॥ अथयमलयोःसंस्कारक्रमा
र्थंज्येष्ठकनिष्ठभावउच्यते (मनुः) पुत्रःकनिष्ठोज्येष्ठायांकनिष्ठायांचपूर्वजः ॥
कथंतयोर्विभागःस्यादितिचेत्संशयोभवेत् ॥ सदृशःस्त्रीप्रजातानांपुत्राणामवि
शेषतः । नमातृतोज्यैष्ठ्यमस्तिजन्मतोज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ तेनकनिष्ठायांपूर्वंजात
एवज्येष्ठोनज्येष्ठायांपश्चाज्जातइत्यर्थः ॥ सएवश्राद्धाधिकारी ॥ जन्मज्येष्ठेन
चाह्वानंसुब्रह्मण्यास्वपिस्मृतं । यमयोश्चैवगर्भेषुजन्मतोज्येष्ठतामता (देवलः)
यस्यजातस्ययमयोःपश्यंतिप्रथमंमुखं ॥ संतानःपितरश्चैवतस्मिन्ज्यैष्ठ्यं प्रति
ष्ठितम् (भागवतेतु) द्वौतदाभवतोगर्भासूतिर्वशाविपर्ययादित्युक्तेः ॥ पश्चादुत्प
न्नस्यज्यैष्ठ्यमुक्तं ॥ अत्रदेशाचारतोव्यवस्था ॥ पूर्वमेवतुयुक्तंगर्भाष्टमइत्यादौ
विशेषनिर्देशादेवगर्भग्रहणंनान्यत्र ॥ अन्यथातद्वैयर्थ्यात् (अथसूतिकास्नानं ॥
ज्योतिषे) करेंद्रभाग्यानिलवासवांत्यमैत्रेंदवाश्विध्रुवभेहिपुंसां ॥ तिथावरिक्ते
शुभसाममंतिप्रसूतिकास्नानविधिंमुनींद्राः(अथनामकर्म॥ मदनरत्नेबृहस्पतिः)
द्वादशेदशमेवापिजन्मतोपित्रयोदशे ॥ षोडशेविंशतौचैवद्वात्रिंशेवर्षतःक्रमात्
(याज्ञवल्क्यः) अहन्येकादशेनाम (हेमाद्रौभविष्ये) नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यां
मासिकेचन । अष्टादशेहनितथावदंत्यन्येमनीषिणः ॥ दशम्यामतीतायामिति
ज्ञेयं । आशौचापगमेनामधेयमितिविष्णूक्तेः (गृह्यपरिशिष्टेपि) जननाद्दश
रात्रेव्युष्टेशतरात्रेसंवत्सरेवानामकरणं ॥ व्युष्टेतीते (ज्योतिर्निबन्धेगर्गः)
असंक्रांतिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेपिनाचरेत् (श्रीधरः) मित्रादित्यमघोत्तरा
मृतभिषक्स्वातीश्विनीवाच्युतप्राजेशार्कशशांकपौष्णादितत्कपुष्येषुराशौस्थि
रे ॥ रिक्तांपंचदशींविहायनवमींशुद्धेष्टमेभार्गवज्ञाचार्यामृतपादआद्यदिवसेनामा

न्निकुर्याच्चिक्षणोः (मनुः) शर्मांतंब्राह्मणस्यस्याद्धर्मांतंक्षत्रियस्यतु । वैश्यस्यधनसंयुक्तं शूद्रस्यप्रेष्यसंयुतं (मदनरत्नेनारदीये) सूतकांतेनामकर्मविधेयंस्वकुलोचितं । नामपूर्वंतुमासस्यमंगलंतुसमाक्षरैः (तत्रैवगार्ग्यः) मासनामगुरोर्नामदद्याद्बालस्यवैपिता (स्मृतिसंग्रहे) कृष्णोनंतोच्युतश्चक्रीवैकुंठोथजनार्दनः । उपेंद्रोयज्ञपुरुषोवासुदेवस्तथाहरिः ॥ योगीशःपुंडरीकाक्षोमासनामान्यनुक्रमात् ॥ अत्र मार्गशीर्षादिश्चैत्रादिर्वाक्रमइति (मदनरत्ने) तन्मासनामप्रथमंदद्यात्संबुध्यचैवहि । देवालयगजाश्वानांवृक्षाणांवापिकूपयोः ॥ सर्वापणानांपुरायानांचिह्नार्थयोषितांनृणां । काव्यानांचकवीनांचपश्वादीनांचसर्वशः ॥ राजप्रासादवास्तूनांनामकर्मविशिष्यते ॥ नाक्षत्रमपिनामकार्यं ॥ अभिवादनीयंचसमीक्षेततन्मातापितरौविद्यातामोपनयनादित्याश्वलायनोक्तेः ॥ कुलदेवतानक्षत्रसंबद्धंपितानामकुर्यादितिमदनरत्नेशंखोक्तेः तच्चनक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरंकुर्यादित्युक्तंपारिशिष्टे तदक्षरादिकंनामयस्मिन्नधिष्ठायेयदाक्षरमिति (सुदर्शनभाष्येतु) रोरेमनृज्येविसुवृद्धिरादैष्ठांत्येचवांतेश्रवणाश्वयुक्षु ॥ शेषेषुनाम्नोःकपरःस्वरोंत्यःस्वाप्चारदीर्घःसविसर्गइष्टः ॥ इत्युक्तंष्ठांत्येतिप्रोष्ठपदेत्यत्रादौष्ठात्परेचवृद्धिःप्रौष्ठपादइति ॥ अंत्यमपभरणीशब्दःश्रुतावुक्तः ॥ तत्रश्रवणादौचवादिवृद्धिः । अपभरणाआपभरणाइत्यादि (मदनरत्नेवशिष्ठः) जन्माहेद्वादशाहेवादशाहेवाविशेषतः । उत्तरारेवतीहस्तमूलपुष्यासवारुणाः ॥ श्रवणादितिमैत्रंचस्वातीमृगशिरस्तथा ॥ प्राजापत्यंधनिष्ठाचप्रशस्तानामकर्मणि (अथदोलारोहः ॥ पारिजातेबृहस्पतिः) दोलारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा । षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशेदिवसेपिवा (ज्योतिर्निबंधे) करत्रयेवैष्णवरेवतीषुदितिद्वयेवाश्विनकध्रुवेषु ॥ कुर्याच्छिशूनांनृपतेश्चतद्वदांदोलनंवैसुखिनोभवंति (तत्रैव) आंदोलाशयनेपुंसोद्वादशोदिवसःशुभः । त्रयोदशस्तुकन्यायानानक्षत्रविचारणा ॥ अन्यस्मिन्दिवसेचेत्स्यात्तिर्यगास्येप्रशस्यते (अथदुग्धपानम् ॥ नृसिंहः) एकत्रिंशद्दिनेचैवपयःशंखेनपाययेत् । अन्नप्राशननक्षत्रेदिवसोदयराशिषु (अथकर्णवेधःमदनरत्नेवशिष्ठश्रीधरौ) मासेषष्ठेसप्तमेवाष्टमेवावेध्यौकर्णौद्वादशेषोडशेह्नि ॥ मध्येनाह्नःपूर्व

भागेनरात्रौ नक्षत्रेद्वेद्वेतिथीवर्जयित्वा ॥ अत्रजन्ममासोवर्ज्यः (ज्योतिर्निबंधे गर्गः) मासेषष्ठेसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे । कर्णवेधंप्रशंसंति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये(मदनरत्ने)प्रथमेसप्तमेमासिअष्टमेदशमेथवा द्वादशेचतथाकुर्यात्कर्णवेधंशुभावहं (हेमाद्रौव्यासः) कार्तिकेपौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुनेपिवा । कर्णवेधंप्रशंसंतिशुक्लपक्षेशुभेदिने (श्रीधरः) हरिहयकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्यादितिवसुयुघटालीसिंहवर्ज्येसुलग्ने । शशिगुरुबुधकाव्यानांदिनेपर्वरिक्तारहिततिथिषुशुद्धेनैधनेकर्णवेधः(मदनरत्नेबृहस्पतिः) द्वितीयादशमीषष्ठीसप्तमीचत्रयोदशी । द्वादशीपंचमीशस्तातृतीयाकर्णवेधने । सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः । शूद्रस्यचायसीसूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका (हेमाद्रौदेवलः) कर्णरंध्रेरवेश्छायानविशेदग्रजन्मनः।तद्दृष्ट्वाविलयंयांतिपुण्यायाघौघ्चपुरातनाः(शंखः) अंगुष्ठमात्रसुषिरौकर्णौनभवतोयदि । तस्मैश्राद्धंनदातव्यंदत्तंचेदासुरंभवेत (अथतांबूलभक्षणं ॥ चंडेश्वरः) सार्धमासद्वयेदद्यात्तांबूलंप्रथमंशिशोः ॥ कर्पूरादिकसंमिश्रंविलासायहितायच । मूलार्काश्विचित्रकरतिष्यहरींद्रभेषुपौष्णोतथासृगशिरोदितिवासवेषु । अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषुतांबूलभक्षणविधिर्मुनिभिःप्रदिष्टः (अथनिष्क्रमणं ॥ ज्योतिर्निबंधे) तृतीयेवाचतुर्थेवामासिनिष्क्रमणंभवेत (यमः) ततस्तृतीयेकर्तव्यंमासिसूर्यस्यदर्शनं । चतुर्थेमासिकर्तव्यंशिशोश्चंद्रस्यदर्शनं । अत्रसूर्येन्द्वोःकर्मणीयेत्तयोःश्राद्धंनविद्यतइतिछंदोगपरिशिष्टात्तच्छंदोगानांनिष्क्रमणेवृद्धिश्राद्धंनास्तीतिकल्पतरुः(व्यासः)मैत्रेपुष्यपुनर्वसुप्रथमभेपौष्णानुकूलेविधौहस्तेचैवधनेश्वरेचमृगभेताराःशुभास्तासुच॥कुर्यान्निष्क्रमणंशिशोर्बुधगुरोशुक्रेविरिक्तेतिथौ कन्याकुंभतुलामृगारिभवनेसौम्यग्रहालोकिते (मदनरत्ने)अन्नप्राशनकालेवाकुर्यान्निष्क्रमणक्रियां(विष्णुधर्मे)दिगीशानांदिनेतत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्विजैः। पूजनंवासुदेवस्यगगनस्यचकारयेत । बहिर्निष्क्रमणसमयेदुर्गेहातशंखपुण्याहनिःस्वनैः।चंद्रार्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच॥निक्षेपार्थमिमंदाम्रतेमेरक्षंतुसर्वदा ॥अप्रमत्तंप्रमत्तंवा दिवारात्रमथापिवा ॥ रक्षंतुसततंसर्वे देवाःशक्रपुरोगमाः(माधवीयेमार्कंडेयः) अप्रतीथप्रविन्यस्यशिल्पभां

डानिसर्वशः । शस्त्राणिचैववस्त्राणिततःपश्येत्तु लक्षणं ॥ प्रथमंयत्स्पृशेद्बालस्ततोभांडंस्वयंतदा ॥ जीविकातस्यबालस्यतेनैवतुभविष्यतीति (अथोपवेशनं प्रयोगपारिजातेपाद्मेविष्णुधर्मेच) पंचमेचतथामासि भूमौतमुपवेशयेत् । तत्रसर्वेग्रहाःशस्ताभौमोप्यत्रविशेषतः ॥ उत्तरात्रितयंसौम्यपुष्यर्क्षशाक्रदैवतं । प्राजापत्यंचहस्तश्चप्रशस्तमाश्विनमित्रभं ॥ वाराहंपूजयेद्देवंपृथिवींचतथाद्विजं ॥ रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे ॥ आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये । अचिरादायुषस्त्वस्ययेकेचित्परिपंथिनः ॥ जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेणतान्॥वरेण्याशेषभूतानांमातात्वमसिकामधुक् ॥ अजराचाप्रमेयाचसर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणांभूतानांप्रतिष्ठानाव्ययाह्यसि ॥ कुमारंपाहिमातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतां (अथान्नप्राशनं ॥ पारिजातेनारदः) जन्मतोमासिषष्ठेस्यात्सौरेणान्नाशनंपरं । तदभावेष्टमेमासिनवमेदशमेपिवा ॥ द्वादशेवापिकुर्वीतप्रथमान्नाशनंपरं।संवत्सरेवासंपूर्णेकेचिदिच्छंतिपण्डिताः (मदनरत्नेलौगाक्षिः) षष्ठेन्नप्राशनंजातेषुदंतेषुवेति (शंखः) संवत्सरेन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरेवेति (ज्योतिर्निबंधे नारदः)षष्ठेवाप्यष्टमेमासिपुंसांस्त्रीणांतुपंचमे । सप्तमेमासिवाकार्यंनवान्नप्राशनंशुभं॥ रिक्तांदिनक्षयंनंदांद्वादशीमष्टमीममां ॥ त्यक्त्वान्यतिथयःप्रोक्ताःसितजीवज्ञवासराः । चंद्रवारंप्रशंसंतिकृष्णेचांत्यत्रिकंविना (श्रीधरः) आदित्यतिष्यवसुसौम्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः । बालान्नभोजनविधौदशमेविशुद्धेछिद्रांविहायनवमींतिथयःशुभाःस्युः (वसिष्ठः) बालान्नभुक्तौव्रतबंधनेचराजाभिषेकेखलुजन्मधिष्ण्ये । शुभंत्वनिष्टंसततंविवाहेसीमंतयात्रादिषुमंगलेषु (मार्कंडेयविष्णुधर्मयोः) ब्रह्माणंशंकरंविष्णुंचंद्रार्कौचदिगीश्वरान् । भुवंदिशश्चसंपूज्यहुत्वावह्नौतथाचरुं ॥ देवतापुरतस्तस्यधात्र्युत्संगगतस्यच । अलंकृतस्यदातव्यमन्नंपात्रेसकांचनं ॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तंप्राशयेत्पायसंतुवेति (अथाब्दपूर्तिः ॥ व्यवहारनिर्णये) नवांबरधरोभूत्वापूजयेच्चचिरायुषं । मार्कंडेयंनरोभक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततोदीर्घायुषंव्यासं रामंद्रौणिंकृपंबलिं । प्रह्लादंचहनूमंतंविभीषणमथार्चयेत् ॥ स्वनक्षत्रंजन्मतिथिंप्रा

प्यसंपूजयेन्नरः । षष्ठींचदधिभक्तेन वर्षेवर्षेपुनः पुनः ॥ तिथितत्त्वेप्रतन्नाम भिस्तिलहोमोप्युक्तः (आदित्यपुराणे) सर्वैश्चजन्मदिवसेस्नातैर्मङ्गलवारि भिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाःप्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रंचपितरौतथादेवःप्र जापतिः । प्रतिसंवत्सरंयत्नात्कर्त्तव्यश्चमहोत्सवः (कृत्यचिंतामणौ) गुडदुग्ध तिलान्दद्याद्धस्तेग्रंथींचबन्धयेत् । गुग्गुलंनिंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकं ॥ संपूज्यभानुर्विघ्नेशौसहर्षीन्प्रार्थयेदिदं। चिरंजीवीयथात्वंभोभविष्यामितथामु ने ॥ रूपवान्वित्तवांश्चैवश्रियायुक्तश्चसर्वदा । मार्कंडेयनमस्तेस्तुसप्तकल्पांत जीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थंप्रसीदभगवन्मुने । चिरंजीवीयथात्वंतुमुनीनांप्र वरद्विज ॥ कुरुष्वमुनिशार्दूलतथामांचिरजीविनं ॥मार्कंडेयमहाभागसप्तकल्पां तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकंवरदोभव । सतिलंगुडसंमिश्रमंजल्यर्ध मितंपयः ॥ मार्कंडेयाद्वरंलब्ध्वापिबाम्यायुर्विवृद्धयेइतिपयःपिबेत्(तिथितत्त्वे स्कांदे) खंडनंनखकेशानांमैथुनाध्वगमौतथा । आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौवि वर्जयेत् (तत्रैवदीपिकायां) कृतांतकुजयोर्वारेयस्यजन्मतिथिर्भवेत् । अनुक्षयो गसंप्राप्तौविघ्नस्तस्यपदेपदे ॥ कृतांतःशनिः ॥ तस्यसर्वौषधिस्नानंगुरुदेवाग्नि पूजनं (वृद्धमनुः) मृतेजन्मनिसंक्रांतौ श्राद्धेजन्मदिनेतथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैवनस्नायादुष्णवारिणा ॥ अत्रजन्मतिथिरौदयिकीग्राह्या ॥ युगाद्यावर्षवृद्धि श्चसप्तमीपार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षंतेनतत्रतिथियुग्मतेतिकृत्यतत्त्वार्णववच नात् ॥ विशेषोमत्कृतशूद्रधर्मज्ञेयः (अथकटिसूत्रं ॥ प्रयोगपारिजातेब्राह्मे) प्र तिसंवत्सरांतर्स्ववक्ष्येनृणांविधिंपरं ॥ दत्त्वागोभूहिरण्यादितथास्वर्णादिनिर्मि तं ॥ बध्नीयात्कटिसूत्रंचवासःसंगृह्यनूतनं । दूर्वांकुरैस्तथाज्येनचरुणावापिना विनं । आयुष्यहोमंकृत्वाचतर्पयेत्पितृदेवताः (अथचौलं ॥ प्रयोगपारिजाते षड्गुरुशिष्यः) जाताधिकाराज्जन्मादितृतीयेब्देतुचौलकं । आद्येब्देकुर्वते केचित्पंचमेब्देद्वितीयके ॥ उपनीत्यासहैवेतिविकल्पाःकुलधर्मतः (बृहस्प तिः) तृतीयेब्देशिशोर्गर्भाज्जन्मतोवाविशेषतः । पंचमेसप्तमेवापिस्त्रियापुं सोपिवासमं (तत्रैवनारदः) जन्मतस्तुतृतीयेब्दे श्रेष्ठमिच्छंतिपंडिताः ॥ पंचमे

सप्तमेवापिजन्मतोमध्यमंभवेत् ॥ अथमंगर्वतस्यात्तुनवमैकादशेपिवेति (पारिजाते बृहस्पतिः) उत्तरायणगेसूर्येविशेषात्सौम्यगोलके॥ शुक्लपक्षेशुभंप्रोक्तंकृष्णापक्षेशुभेतरत्। अशुभान्यविभागःस्यात्कृष्णपक्षेत्रिधाकृते(तत्रैववशिष्ठः)द्वित्रिपंचमसप्तम्यामेकादश्यांतथैवच। दशम्यांचत्रयोदश्यांकार्यंक्षौरंविजानता(नृसिंहीये) षष्ठ्यष्टमीचतुर्थीचनवमीचचतुर्दशी । द्वादशीदर्शपूर्णेहेप्रतिपच्चैवनिंदिताः (वशिष्ठः)रवेरंगारकस्यैवसूर्यपुत्रस्यचैवहि। निंदितादिवसाःक्षौरेशेषाःकार्यकराःस्मृताः(ज्योतिर्निबंधेबृहस्पतिः) पापग्रहाणांवारादौविप्राणांशुभदंरवौ क्षत्रियाणांतमाःसूनौविट्शूद्राणांशनौशुभं ॥ हस्तात्रिपंचविष्णुपौष्णाश्वचश्रविष्ठादित्यपुष्यभं। सौम्यंचित्रेनवक्षौरेउत्तमानवतारकाः ॥ त्रीण्युत्तराणिवायव्यंरोहिणीवारुणंतथा। क्षौरेश्रामध्यमाःप्रोक्ताःशेषाद्वादशगर्हिताः ॥ निधनेजन्मनक्षत्रेवैनाशेचंद्रमेष्टमे। विपत्करेवधेक्षौरंप्रत्यरेचविवर्जयेत् ॥ अत्रलग्नशुद्धिरन्येचयोगाज्ज्योतिर्विद्भ्योज्ञेयाः । अन्येचविशेषाःप्रथमश्रुकर्मनिर्णये वक्ष्यंते॥ एतच्चशिशोर्मातरिगर्भिण्यांनकार्यम् (तदाहज्योतिर्निबंधेमदनरत्नेचवृद्धगार्ग्यः)पुत्रचूडाकृतौमातायदिस्यागर्भिणीभवेत् । शस्त्रेणमृत्युमाप्नोतितस्मात्क्षौरंविवर्जयेत् ॥ अस्यापवादमाहतत्रैवनारदः ॥ सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् (पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वंतुगर्भिण्यामपिकारयेत्॥ यदिगर्भविपत्तिःस्याच्छिशोर्वामरणंयदि। सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यते(बृहस्पतिः)गर्भिण्यांमातरिशिशोःक्षौरकर्मनकारयेत्। व्रताभिषेकेप्येवंस्यात्कालोवेदव्रतेष्वपि ॥ अभिषेकःसमावर्तनं ॥ गर्भिण्यामपिपंचमासपर्यंतंनदोषइत्युक्तं (मुहूर्तदीपिकायांगर्गः)पंचममासादूर्ध्वंमातुर्गर्भस्यजायतेमृत्युरिति (मदनरत्नेबृहस्पतिः) पुत्रचूडाकृतौमातागर्भिणीयदिवाभवेत्। विपद्यतेगुरुस्तत्रदंपतीशिशुरन्ततः ॥ गर्भेमातुःकुमारस्यनकुर्याच्चौलकर्मतु ॥ पंचमासादधःकुर्यादतऊर्ध्वंनकारयेत् (गर्गः) ज्वरस्योत्पादनंयस्यलग्नंतस्यनकारयेत् । दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थोधर्मंसमाचरेत् ॥ लग्नर्मितिमंगलोपलक्षणम् (ज्योतिर्गर्गः) विवाहोत्सवयज्ञेषुमातायदिरजस्वला। तदासमृत्युमाप्नोतिपंचमंदिवसंविना (वशिष्ठः) यस्यमांग

लिकंकार्यंतस्यमातारजस्वला । अर्थंतदेव (तत्रैवबृहस्पतिः) प्राप्तमभ्युदयश्रा द्धंपुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नीरजस्वलाचेत्स्यान्नकुर्यात्तत्पितातदा ॥ पितेतिक र्तृमात्रोपलक्षणं (संकटेतुवाक्यसारेउक्तं) अलाभेहमुहूर्तस्यरजोदोषेह्युप स्थिते । श्रियंसंपूज्यविधिवत्ततोमंगलमाचरेत् ॥ एतच्चमंडनोत्तरंनकार्यं ॥ नमं डनाच्चापिहिमुंडनंचगोत्रैकतायाअर्थादिनाब्दभेदइतिमदनरत्नेवशिष्ठोक्तेः (तत्रैव कात्यायनः) कुलेऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्नतुमुंडनं ॥ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्या न्मंगलत्रयम् (तथावृद्धमनुः) एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः । नसमा नक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते (आशौचेतुसंग्रहे) संकटेसमनुप्राप्तेसूतकेस मुपागते । कूष्मांडाभिधं तंहुत्वागांचदद्यात्पयस्विनीं ॥ चूडोपनयनोद्वाह प्रतिष्ठादिकमाचरेदिति (ज्योतिर्निबंधे) षष्ठेब्देषोडशेवर्षेविवाहाब्देतथैव च । अंतर्वत्न्यांचजायायांनेष्यतेमुंडनंक्वचित् ॥ अन्योपिविशेषोविवाहप्र करणेवक्ष्यते (दीपिकायां) नचूडाजन्मभाग्नेयदाररणेषुशनौकुजे ॥ प्रतिपद्व द्रिक्तासुविद्यारंभस्तुपंचमे (प्रयोगरत्ने) मध्येशिरसिचूडास्याच्छिखानांतुद क्षिणे । उभयोःप्रवरयोर्वैकल्पप्यपानांशिखामता ॥ माधवीयेप्येवं ॥ आपस्तं बस्त्वाह ॥ तूष्णींकेशान्विनीययथर्षिशिखानिदधाति ॥ यथर्षिप्रवरसंख्यया तासांमध्येशिखावर्जमुपनयनेवपनंकार्यं ॥ प्रतिदिशंप्रवपतीत्युपनयनेतेनैवोक्तेः रिक्तोवाएषोनपिहितोयन्मुंडस्तस्मैतदपिधानंयच्छिखेतिश्रुतेः ॥ विशिखो व्युपवीतश्चयत्करोतिनसत्कृतमितिनिषेधाच्च । सत्रेतुवचनात्सशिखंवपनमि तिसुदर्शनभाष्येउक्तं (यत्तु) कुमाराविशिखाइवेतिलिंगंतच्छंदोगपरं (अपरार्के मदनरत्नेचलौगाक्षिः) दक्षिणतःकमुंजावशिष्ठानामुभयतोत्रिकल्पयपानांमुंडाभृ गवः। पंचचूडाआंगिरसोवाजिमेके । मंगलार्थंशिखिनोऽन्येयथाकुलधर्मंवेति । कमुंजाशिखा । वाजिः केशपंक्तिः (स्मृतिदर्पणे) एकाशिखादक्षिणतोवशिष्ठगोत्रस्यपंचांगिरसोभृगोस्तु ॥ नैकाशिखाकश्यपगोत्रजानांशिखोभयत्रापि यथाकुलंच। एतच्छूद्रातिरिक्तविषयंशूद्रस्यानियताःकेशवेषाइतिवशिष्ठोक्तेः। (यत्तुपाद्मे नशिखीनोपवीतीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरमितिशूद्रमुपक्रम्योक्तं

तदसच्छूद्रस्येतिकेचित् ॥ विकल्पइतितुयुक्तं (अतएवहारीतः) स्त्रीशूद्रौतुशि खांछित्वाक्रोधाद्वैराग्यतोपिवा । प्राजापत्यंप्रकुर्यातांनिष्कृतिर्नान्यथाभवेत् ॥ एततपरिग्रहपक्षे ॥ अत्रदेशभेदाद्व्यवस्थेतिदिक् (इत्यौतिर्निबंधे) नर्मदोत्तरदेशे तुसिंहस्थेदेवमंत्रिणि ॥ शुभकर्मनकुर्वीतनिषेधोनास्तिदक्षिणे (अत्रभोजनेप्रा यश्चित्तमुक्तंपराशरमाधवीये) निवृत्तेचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा । चरे त्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येषुतुसंस्कारेषूपवासेनशुद्ध्यति । एते संस्काराःस्त्रीणाममंत्रकाःकार्याः । होमस्तुसमंत्रकइतिप्रयोगपारिजाते (आ श्वलायनोपि) होमकर्मतुपुंवत्स्यात्स्त्रीणांचूडाकृतावपीति (मनुरपि) अमंत्रका तुकार्येयंस्त्रीणामावृदशेषतइति । होमोप्यमंत्रकइत्येकेसंस्काराः । स्त्रीणामहो मकास्तूष्णींस्युरितिस्मृत्यर्थसारेहोमोनेतिवृत्तिकृत (अथविद्यारंभःमदनरत्ने नृसिंहः) अक्षरस्वीकृतिंकुर्यात्प्राप्तेपंचमहायने । उत्तरायणगेसूर्येकुंभमासंविव र्जयेत् (दीपिकायाम्) वर्षेपर्जन्यकेकालेषष्ठींरिक्तांशनिंकुजं । अनध्यायान्विना नत्वादेवंग्रन्थकृतंगुरुं (श्रीधरः) हस्तादित्यसमीरमित्रपुरजितपौष्णाश्विचित्रा च्युतेऽर्कवारार्कशीदिनोदयादिरहितेराशौस्थिरेचोभये ॥ पक्षेपूर्णनिशाकरेप्र तिपदंरिक्तांविहायाष्टमींषष्ठींसप्तमशुद्धभाजिभवनेप्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः (विष्णुध र्मोत्तरे) पूजयित्वाहरिंलक्ष्मींतथादेवींसरस्वतीं । स्वविद्यासूत्रकारांश्चस्वांवि द्यांचविशेषतः ॥ एतेषामेवदेवानांनाम्नातुजुहुयाद्घृतम् । दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणां कर्तव्यंचात्रपूजनमितिअथधनुर्विद्यादीपिकायां) अदितिगुरुयमार्कस्वातिचि त्राश्विनीषुध्रुवहरिवसुमूलेष्विंदुभागांत्यभेषु । शनिशशिबुधवारेविष्णुबोधे पिपौषेशुभमयतिथियोगेचापविद्याप्रदानं ॥ अथानुपनीतस्यविशेषः (गौतमः) प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाइति । भक्षणंलशुनादेरपीतिहरदत्तः (अपरा र्केवृद्धशातातपः) शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतं । रजस्वलादिसंस्प र्शेस्नानमेवकुमारके । प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारक स्तुविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबंधनं (आपस्तंबोपि) अन्नप्राशनातप्रभृतीभवत्यासं वत्सरादित्येकेइति ॥ गौतमोपि ॥ नतदुपस्पर्शनादाशौचम् । तस्यानुपनीतस्य

चंडालादिस्पृष्टस्यापिस्पर्शान्नस्नानं । इदंचषष्ठवर्षात्प्राक्‌ऊर्ध्वंतुस्नानंभवत्येव बालस्यपंचमाद्वर्षाद्रक्षार्थंशौचमाचरेदितिस्मृतेः ॥ कामचारादिकेप्येवं । ऊ नैकादशवर्षस्यपंचवर्षात्परस्यच । चरेद्गुरुःसुहृच्चैवप्रायश्चित्तंविशुद्धये ॥ अतोबालतरस्यास्यनापराधोनपातकमितिस्मृतेरितिहरदत्तः । स्मृत्यर्थसारेप्ये वं ॥ अथोपनयनं (आश्वलायनः) गर्भाष्टमेष्टमेवाब्दे पंचमेसप्तमेपिवा ॥ द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रोवर्षेत्वेकादशेनृपः (मनुः) ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यंविप्रस्यपंचमे ॥ राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे(विष्णुः) षष्ठेतुधनकामस्यविद्याकाम स्यसप्तमे । अष्टमेसर्वकामस्यनवमेकांतिमिच्छतः ॥ आपस्तंबः ॥ गर्भाष्टमेषुब्राह्म णमुपनयीत । बहुवचनंगर्भषष्ठगर्भसप्तमयोःप्राप्त्यर्थमितिसुदर्शनभाष्ये । केचि त्तु विप्रस्यषष्ठंनमन्यंते ॥ आपस्तंबःअथकाम्यानिसप्तमे ब्रह्मवर्चसकामसष्टम आयुष्कामंनवमेतेजस्कामंदशमेऽन्नाद्यकाममेकादशइंद्रियकामंद्वादशेपशुकाम मुपनयेत(गौणकालमाहमनुः)आषोडशाद्ब्राह्मणस्यसावित्रीनातिवर्तते। आद्वा विंशात्क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः(ज्योतिर्निबंधे) अग्रजावाहुजावैश्याःस्वावधे रूर्ध्वमब्दतः । अकृतोपनयाः सर्वेवृषलास्ववतेस्मृताः(गर्गः) विप्रंवसंतेक्षितिपंनि दाघेवैश्यंघनांतेव्रतिनंविदध्यात ॥ माघादिशुक्लांतिकपंचमासाः साधारणावा सकलद्विजानां (हेमाद्रौज्योतिषे) माघादिषुचमासेषुमौंजीपंचसुशस्यते(का लादर्शेवृद्धगार्ग्यः)माघादिमासषट्केतुमेखलाबंधनंमतं ॥ चूडाकरणसत्रंचश्रा वणादौविवर्जयेत ॥ मैत्रेयसूत्रेपि ॥ वसंतोग्रीष्मःशरदित्यृतवोवर्णानुपूर्व्येणमा घादिषण्मासावासर्ववर्णानामेतदुदगयनसनयोर्विकल्पइति ॥ अत्रेदंतत्त्वं ॥ ना त्रवसंतेनोत्तरायणस्यसंकोचःश्राद्धदर्शस्यापराह्णेविधिनेवाधानेवसंतादेः । कृत्ति कादिनेचसायंप्रातर्विधिनायावज्जीवविधेरिवयुक्तः । आद्ययोः । परस्परव्यभि चाराान्नियमः । अंत्येनिमित्तेसांगकर्मोक्तेःकालापेक्षा ॥ इहनूत्तरायणंविना वसंतस्याभावाच्चानियमःनवानिमित्तत्वं । नचैकवृणोतद्गीतवदवयुत्यानुवादः तद्वाक्यभेदापरिहारात ॥ उत्तरायणविधिवैयर्थ्यात्त्वनुकल्पोयमिति । माघ आदिर्येषांपंचानांसवंषट्(पारिजातेबृहस्पतिः) झषचापकुलीरस्थोजीवो

व्ययशुभगोचरः॥अतिशोभनतांदद्यादिवाहोपनयादिषु(वृत्तशते)नजन्मधिष्ण्ये नचजन्ममासेनजन्मकालोर्यदिनेविदध्यात् । ज्येष्ठेनमासिप्रथमस्यसूनोस्तथा सुतायाअपिमंगलानि(राजमार्तंडः) जातंदिनंदूषयतेवशिष्ठोह्यष्टौचगर्गोनियतंदशात्रिः । जातस्यपक्षंकिलभागुरिश्चशेषाःप्रशस्ताःखलुजन्ममासि। जन्ममासेतिथौभेचविपरीतदलेसति। कार्यंमंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः। जन्ममासनिषेधेपिदिनानिदशवर्जयेत् । आरभ्यजन्मदिवसाच्छुभास्युस्तथयोपरे (ग्रंथांतरे)व्रतेजन्मत्रिखारिस्थोजीवोपिष्टोऽर्चनात्सकृत् । शुभोंतकालेतुर्याष्ट व्ययस्थोद्विगुणार्चनात् । शुद्धिर्नैवगुरोर्यस्यवर्षेप्राप्तेऽष्टमेयदि । चैत्रेमीनगतेभानौतस्योपनयनंशुभं। जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशत्रुभेगुरौ। मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवौ(नारदः)बालस्यबलहीनोपिशांत्याजीवोबलप्रदः॥ यथोक्तवत्सरेकार्यमनुक्तेचोपनायनंशांतिश्चाग्रेवक्ष्यते(ज्योतिर्निबंधेनृसिंहः) तृतीयापंचमीषष्ठीद्वितीयाचापिसप्तमी । पक्षयोरुभयोश्चैवविशेषेणासुपूजिताः॥ धर्मकामौसितेपक्षेकृष्णेचप्रथमातथा॥ शुक्लत्रयोदशींकेचिदिच्छंतिमुनयस्तथा (टोडरानंदेवशिष्ठः) नैमित्तिकमनध्यायंकृष्णेचप्रतिपद्दिनम् । मेखलाबंधनेशस्तंचौलेवेदव्रतेऽप्यपि । प्रशस्ताप्रतिपत्कृष्णेनपूर्वापरसंयुता ॥ एतदतीतकालस्यातंस्यवटोरुपनयनविषयम् । प्रशस्ताप्रतिपत्कृष्णेकदाचिच्छुभेविधौ॥ चंद्रेबलयुतेलग्नवर्गाणामपिलंघनइतिव्यासोक्तेरित्याहुः। एवंसप्तम्यपि। तस्यागलग्रहत्वोक्तेः (बृहस्पतिः) शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्यत्रिकंविना (तथा) मिथुनेसंस्थितेभानौज्येष्ठमासोनदोषकृत् (मदनरत्नेनारदः) विनर्तुनावसंतेनकृष्णपक्षेगलग्रहः। अपराह्णेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति ॥ अपराह्णेस्त्रिधाविभक्तदिनतृतीयांशइत्युक्तं॥ तत्रैव ॥ वसंतेगलग्रहेनदोषइत्यर्थः (नारदः) कृष्णपक्षेचतुर्थीचसप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कंचअष्टावेतेगलग्रहाः (वशिष्ठः) पापांशकगतेचंद्रेअरिनीचस्थितेपिच । अनध्यायेचोपनीतःपुनः संस्कारमर्हतिअनध्यायस्यपूर्वेद्युस्तस्यचैवापरेहनि। व्रतबंधंविसर्गंचविद्यारंभंनकारयेत् (राजमार्त्तंडः) आरंभानंतरंयत्रप्रत्यारंभोनसिद्ध्यति । गर्गादिमुनयः

सर्वेतमेवाहुर्गलग्रहम् (ज्योतिर्निबंधे) अष्टकासुचसर्वासुयुगमन्वंतरादिषु ॥ अन ध्यायंप्रकुर्वीततथासोपपदास्वपि (सोपपदास्तुस्मृत्यर्थसारे) सिताज्येष्ठेद्वितीया चआश्विनेदशमीसिता: ॥ चतुर्थीद्वादशीमाघेएता:सोपपदा:स्मृता: (एवंप्रदोष स्वरूपमाहगोभिल:) षष्ठीचद्वादशीचैव अर्धरात्रोननाडिका । प्रदोषमिहकुर्वी ततृतीयातुनयामिका (ज्योतिर्निबंधेव्यास:) याचैवंवैशाखसितातृतीयामाघ स्यसप्तम्यथफाल्गुनस्य । कृष्णेद्वितीयोपनयेप्रशस्ताप्रोक्ताभरद्वाजमुनींद्रमुख्यैः ॥ अत्रापिकृष्णप्रतिपज्ज्ञेयम् (यत्तु वृहद्गार्ग्य:) अनध्यायेप्रकुर्वीतयस्तनैमित्ति कोभवेत् । सप्तमीमाघशुक्लेतुतृतीयाचाक्षयातथा । बुधत्रयेंदुवाराश्चप्रशस्तानि व्रतबंधनइतितत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम् । स्वाध्यायविंयुजोघस्रा:कृष्णा प्रतिपदादय: । प्रायश्चित्तनिमित्ते तुमेखलाबंधनेमताइतितेनैवोक्तेरितिनि र्णयामृतकालादर्शौ । यद्यप्यथोपेतपूर्वस्येत्युक्त्वाअनिरुक्तंपरिदानंकालश्चे त्याश्वलायनेनपुनरुपनयनेकालानियमउक्तस्तथापिनिमित्तांतरमेवसः । तदा नीमकरणेतु पूर्वोक्तकालोज्ञेय: प्रतिवेदमुपनयनेकालानियमइतितु युक्तम् (गर्गः) ग्रहेरवींद्वोरवनिप्रकंपकेतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । अतेदशाहानिव दंतितज्ज्ञास्त्रयोदशाहानिवदंतिकेचित् (संकटेतुचंडेश्वर:) दाहेदिशांचैवधरा प्रकंपेवज्रप्रपातेर्थविदारणेच ॥ केतौतथोल्काशुकणप्रपातेत्र्यहंनकुर्याद्व्रतमं गलानि (तत्रैव) वेदव्रतोपनयनेस्वाध्यायाध्ययनेतथा । नदोषोयजुषांसोपपदास्व ध्ययनेपिच (हेमाद्रौज्योतिषे) हस्तत्रयेपुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादि तिविष्णुभेषु॥ शस्तेतिथौचंद्रबलेनयुक्तेकार्योद्विजानांव्रतबंधमोक्षौ (ज्योतिर्नि बंधेनारद:) श्रोत्रांत्यर्कत्रयांत्येज्यचंद्रादित्युत्तराशिवच ॥ विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जे योनिभान्युपनायने (बृहस्पति:) त्रिषूत्तरेषुरोहिण्यांहस्तेमैत्रेचवासवे त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमंह्युपनायनम् (ज्योतिर्निबंधे) पूर्वाहस्तत्रयेसार्पश्रुतिमूलेषु बहवृचां । यजुषांपौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुध्रुवैः ॥ सामगानांहरीशार्कवसुपु ष्योत्तराश्विभैः । धनिष्ठादितिमैत्रार्केष्विंदुपौष्णेष्वथर्वणां (राजमार्तंडस्तु॥ ब्रा ह्मणस्यपुनर्वसुंनिषेधयति) ताराचंद्रानुकूलेषुग्रहाब्देषुशुभेष्वपि ॥ पुनर्वसौकृतो

विप्रःपुनःसंस्कारमर्हति (ज्योतिर्निबंधेनारदः) सर्वेषांजीवशुक्रज्ञवाराःप्रोक्तास्त्र तेशुभाः ॥ चंद्रार्कौमध्यमौज्ञेयौसामबाहुजयोःकुजः ॥ शाखाधिपतिवारश्चशा खाधिपबलंतथा ॥ शाखाधिपतिलग्नंचदुर्लभंत्रितयंव्रते (शाखाधिपाश्चरत्नसं ग्रहे) ऋगथर्वसामयजुषामधिपागुरुभौमोसताः । जीवसितौविप्राणांक्षत्रस्यारो श्चाशुविशांचंद्रइति (पारिजातेबृहस्पतिः) बहुवृचानांगुरोर्वारेयजुर्वेदजुषांबुधे सामगानांधरासूनोरथर्वविदुषांरवेः। अत्रलग्नशुद्ध्यादिदैवज्ञेभ्योज्ञेयमविस्तरभ यान्नोच्यते(लल्लः)व्रतेह्निपूर्वसंध्यायांवारिदोयदिगर्जति ॥ तद्दिनेस्यादनध्यायो व्रतंतत्रविवर्जयेत् (ज्योतिर्निबंधे)नांदीश्राद्धंकृतंचेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः।त दोपनयनंकार्यंवेदारंभंनकारयेत्। एतद्बहुवृचातिरिक्तानां। तेषांतद्दिनेविदारंभा भावात्। अतस्तेषामुपनयनंनभवत्येव। एतरेयोपनिषदि। मृगादिज्येष्ठांतंवर्षतुः। तंविनावर्षादौत्रिरात्रमनध्यायइतिवेदभाष्येउक्तं । एतच्चप्रातर्स्तनितेसायंस्तनिते तुदिवैववरुणंप्रपूजयित्वासायंसन्ध्योत्तरहोमंकुर्यात् । नसंध्यागर्जितेकालेनवृष्ट्यु त्पातदूषिते। ब्रह्मौदनंपचेदग्नौपक्वंचेन्ननिवर्तते । ब्रह्मौदनंपचेदग्नौपक्वमन्नंतु ष्यतीतिसंग्रहोक्तेरितिप्रयोगरत्नेभट्टचरणाः (अत्रशांतिरप्युक्तानृसिंहप्रसादे) ब्रह्मौदनविधेः पूर्वप्रदोषेगर्जितंयदि ॥ तदाविघ्नकरंज्ञेयंबटोरध्ययनस्यतत्त त्स्यशांतिप्रकारंतुवक्ष्येशास्त्रानुसारतः। प्रधानंवायसंसाज्यंद्रव्यंशांतियजोभवेत् । सूक्तंबृहस्पतेर्विद्वान्पठेत्प्रज्ञाविवृद्धये ॥ गायत्रीचैवमंत्रःस्यात्प्रायश्चित्तंतुस र्पिषा। धेनुंसवत्सकांदद्यादाचार्यायपयस्विनीं । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनंचरेत्(उपनयनेचाधिकारिणः ॥ माधवीयेवृद्धमनुनोक्ताः) पितापिता महोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः। उपायनेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः (प्रयो गरत्ने) पितैवोपनयेत्पुत्रंतदभावेपितुःपितातदभावेपि तुर्भ्रातातदभावेतुसोद रःपितेतिविप्रपरंनक्षत्रियादेः। तेषांपुरोहितएव। उपनयनस्यदृष्टार्थत्वात् । ते षांचाध्यापनेऽनधिकारात्। अत्रपितृव्यस्यज्येष्ठभ्रात्रभावेधिकारः । असंस्कृता स्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। तेनेदमविभक्तपरं।पूर्वंतु विभक्तपरं। मातुरजोदोषेतुप्रागुक्तं। अथषंढमूकादीनांविशेषः (प्रयोगपारिजाते

ब्राह्मे)ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणःस्यादितिश्रुतिः । तस्माद्यथांधबधिरकुब्ज वामनपंगुषु ॥ जडगद्गदरोगार्तशुष्कांगविकलांगिषु । मत्तोन्मत्तेषुमूकेषुशयनस्थेनिरिंद्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषुचैतेषुसंस्काराःस्युर्यथोचितं । मत्तोन्मत्तौनसंस्कार्यावितिकेचित्प्रचक्षते । कर्मस्वनधिकाराच्चपातित्यंनास्तिचैतयोः ॥ तदपत्यंचसंस्कार्यमपरेत्वाहुरन्यथा । संस्कारमंत्रहोमादीन्करोत्याचार्यएवतु । उपनेयांश्चविधिवदाचार्यस्यसमीपतः ॥ आनीयाग्निसमीपंवासावित्रींस्पृश्यवाजपेत् । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वंविप्रेणकारयेत् ॥ एवमेवद्विजैर्जातौसंस्कार्यौकुंडगोलकौइति ॥ स्मृत्यर्थसारेप्येवं ॥ कुंडगोलकयोःसंस्कार्यत्वंश्राद्धेनिषेधश्चक्षेत्रजपुत्रविषयः । अन्यस्यविन्नास्त्वेषविधिःस्मृतइतिवचनात् । अब्राह्मण्येनोपनयनाद्यप्राप्तेरित्यपरार्कः । उपनयनंचकुमारंभोजयित्वाकार्यम् । प्रागेवैनंतदहर्भोजयंतीतिमदनपारिजातेगोभिलोक्तेः ।गायत्र्युपदेशप्रचोत्तरतोऽग्नेःकार्यः। उत्तरेणाग्निमुपविशतः । प्राङ्मुखआचार्यः । प्रत्यङ्मुखइतरोऽधीहिभोइतिशांखायनसूत्रोक्तेः ॥ यद्यपिकात्यायनेनाथास्मैसावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेःप्रत्यङ्मुखायेत्युक्त्वादक्षिणतस्तिष्ठतआसीनायवैकेइति विकल्पउक्तस्तथापिकातीयानामेवसः । बह्वृचानांतूत्तरएववैदिक्यात् (भिक्षायांविशेषमाहकात्यायनः)मातरमेवाग्रेभिक्षेत् (पराशरमाधवीये) मातरंवास्वसारंवामातुर्वाभगिनींनिजाम् । भिक्षेतभिक्षांप्रथमंयाचैनंनविमानयेत् (अथसंस्कारलोपेशौनकः) आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीतेतुकर्मणां । व्याहृत्याग्निंतुसंस्कृत्यहुत्वाकर्मयथाक्रमम् । एतेष्वेकैकलोपेतुपादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडायामर्धकृच्छ्रंस्यादापदिस्वेवमीरितं ॥ अनापदितुसर्वत्रद्विगुणंद्विगुणंचरेत् (पारिजातेकात्यायनः) लुप्ते कर्मणिसर्वत्रप्रायश्चित्तंविधीयते । प्रायश्चित्तकृतेपश्चाल्लुप्तंकर्मसमाचरेत् (स्मृत्यर्थसारेचैवं कारिकायांतु) प्रायश्चित्तेकृतेऽतीतेकर्मकृताकृतमित्युक्तं । प्रायश्चित्तकृतेपश्चादतीतमपिकर्मवै । कार्यमित्येकआचार्यानेत्यन्येतुविपश्चितइति । त्रिकांडमंडनेतुकालातीतेषुकार्येषुप्राप्तवत्स्वपरेषुच । कालातीतानिकृत्वैवविदध्यादुत्तराणितु । तत्रसर्वेषांतंत्रेणनांदीश्राद्धंकुर्यात् । देशकाल

कर्त्रैक्याद्गणाशः क्रियमाणानांमातृणांपूजनंसकृत् । सकृदेवभवेच्छ्राद्धमादौनपृथगादितिवचनात् छंदोगपरिशिष्टात् । एतच्चबहूनामपत्यानांयुगपत्संस्कारकरणविषयमितिबोपदेवः । अतीतसंस्काराणांयुगपत्करणइत्यन्ये । तत्रापिचौलस्योपनीत्यासहेतिपक्षे उपनीतिदिनएवानुष्ठानंनपर्वदिने । सहत्वस्यादिवसैक्येसन्निकृष्टतरत्वात् । वृद्धाचारोप्येवं (उपनीतिदिनेमध्याह्नसंध्यामाह पारिजातेजैमिनिः) यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वंकर्मसमाचरेदिति ॥ ब्रह्मगायत्री ॥ यत्तुवचनम् ॥ उपायनेतुकर्तव्यंसायंसंध्येउपासनं आरभेद्ब्रह्मयज्ञंतुमध्याह्ने तुपरेहनीति । तच्छाखांतरविषयमितिपारिजातःविकल्पइतियुक्तंपश्यामः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रंधार्यः । त्र्यहमेतमग्निंधारयंतीत्यापस्तंबोक्तेः । बौधायनसूत्रेतुसदाधारणमप्युक्तं । उपनयनादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते । पाणिग्रहणादित्येकेनित्योधार्योनुगतोनिर्मंथ्यइति । इदंजातारणिपक्षे । अन्यथामंथनासंभवात् (ब्रह्मयज्ञेविशेषमाहतत्रैवजैमिनिः) अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समासतइति येषांतद्दिनएववेदारंभस्तेषांनेदमितिदिक् (अथब्रह्मचारिधर्माः ॥याज्ञवल्क्यः) मधुमांसांजनोच्छिष्टंशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनं । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादिवर्जयेत् (मनुः) अभ्यंगमंजनंचाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणं (वर्जयेदितिप्रकृतं पारिजातेकौर्मे) नादर्शंचैववीक्षेत नाचरेद्दंतधावनं ॥ गुरूच्छिष्टंभेषजार्थंप्रयुंजीतनकामतः । एतच्चित्रयिद्वमधत्रादिविषयं । अन्यस्यगुरूच्छिष्टस्यसर्वदाप्राप्तेः सचेदध्याधीयीतकामंगुरोरुच्छिष्टंभेषजार्थंसर्वंप्राश्नीयादितिवशिष्ठोक्तेः । ज्येष्ठभ्रातुरित्यपिज्ञेयम् । पितुर्ज्येष्ठस्यचभ्रातुरुच्छिष्टंभोज्यमित्यापस्तंबोक्तेः । गुरुपुत्रेतुस्मृत्यंतरेउक्तं । गुरुवद्गुरुपुत्रःस्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् (प्रचेताः) तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनं । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् (यमः)मेखलामजिनंदंडमुपवीतंचनित्यशः । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीतुधारयेत् । अग्नींधनंभैक्ष्यचर्यामधःशय्यांगुरोर्हितं । कुर्यादितिशेषः (मेखलामाहाश्वलायनः) तेषांमेखलामौंजीब्राह्मणस्यधनुर्ज्यासत्रियस्यावीवैश्यस्येति

(आचार्यः) त्रिवृतामेखलाकार्यात्रिवारंस्यात्समावृत्ता । तदग्रंथयस्त्रयःकार्याः
पंचवासप्तवापुनः (मनुः) मौंजीत्रिवृत्समाश्लक्ष्णाकार्याविप्रस्यमेखला ।
त्रिवृताग्रंथिनैकेनत्रिभिःपंचभिरेववा । मौंज्यभावेतुकर्तव्याकुशाश्मंतकबल्व
जैः । अत्रप्रवरसंख्यानियमइतिवृद्धाः (अथदंडाःमनुः) ब्राह्मणोबैल्वपाला
शौक्षत्रियोवाटखादिरौ । पैप्पलौदुंबरौवैश्योदंडानर्हतिधर्मतः (अलाभभावेगौ
तमः) यज्ञियोवासर्वेषांमूर्धललाटनासाप्रमाणाइति (अजिनमाहाश्वलायनः)
अहतेनवाससासंवीतमैणेयेनवाजिनेनब्राह्मणंरौरवेणक्षत्रियमाजेनवैश्यमिति ।
यद्यप्यैणेयशब्देनमृगीचर्मैवोच्यतेएणयाढ्जितिपाणिनिस्मृतेः । एणीयमेणया
श्चर्माद्यमेणस्यैणमुभेत्रिष्ठिवतिअमरकोशाच्च । तथापिकृष्णरुरुबस्तान्यजिना
नीतिशंखोक्तेः । सर्वेषांवारौरवमितियमोक्तेश्चमृगचर्मणासहविकल्पोज्ञेयः
वस्त्राजिनयोस्तुविकल्पः । कार्पासंवाविकृतमितिगौतमोक्तेः (अथयज्ञोपवी
तं ॥ मनुः) कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतंत्रिवृत (पारिजातेदेवलः) का
र्पासक्षौमगोवालशणबल्वतृणादिकं यथासंभवतोधार्यमुपवीतंद्विजातिभिः ॥ शु
चौदेशेशुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके । आवेष्ट्यषण्णावत्यातत्त्रिगुणीकृत्ययत्नतः ॥
अब्लिंगकैस्त्रिभिःसम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतंत्रिवृत । अप्रदक्षिणमावृत्यसाविच्या
त्रिगुणीकृतं । ततःप्रदक्षिणावर्त्तंसमंस्यान्नवसूत्रकं ॥ त्रिरावेष्ट्यदृढंबध्वा ब्रह्मवि
ष्णवीश्वरान्नमेत । तन्नवतंतुकार्यं । साविच्यात्रिगुणांकुर्यान्नवसूत्रंतुतद्भवेदितिते
नैवोक्तेः (छंदोगपरिशिष्टे) त्रिवृदूर्ध्ववृतंकार्यंतंतुत्रयमधोवृतं । त्रिवृतंचोप
वीतंस्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते । ऊर्ध्ववृतंदक्षिणंकरमूर्ध्वंकृत्वावलितं (भृगुः)
वामावर्तवलितंत्रिगुणंकृत्वादक्षिणावर्तवलितंत्रिगुणंकार्यं । सप्तनस्तंतुरेवंत्रि
तंतुकमित्यर्थः (कात्यायनः) पृष्ठदेशेचनाभ्यांचधृतंयद्विंदतेकटिं । तद्धार्यमुप
वीतंस्यान्नातिलंबंनचोच्छ्रितं (वसिष्ठः) नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधोनाभेस्तपः
क्षयः ॥ तस्मान्नाभिसमंकुर्यादुपवीतंविचक्षणः (पारिजातेदेवलः) उपवीतंब
टोरेकंद्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेवयतीनांस्यादितिशास्त्रस्यनिश्चयः । सएव ।
बहूनिवायुष्कामस्य । (तत्रमंत्रमाहसएव) यज्ञोपवीतमितिवाव्याहृत्या

वापिधारयेत् (हेमाद्रौ) यज्ञोपवीतेद्वेधार्येश्रौतेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरी
यार्थेवस्त्राभावेतदिष्यते (देवलः) सावित्र्यादशक्तत्वाद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् ।
विच्छिन्नं वाप्यधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् (मनुः) मेखलामजिनंदण्डमुपवी
तंकमण्डलुं । अप्सुप्रास्यविनष्टानि गृह्णीतान्यानिमन्त्रतः (अथैतल्लोपेप्राय
श्चित्तंमनुः) अकृत्वाभैक्ष्यचरणमसमिध्यचपावकं । अनातुरःसप्तरात्रमवकी
र्णीव्रतंचरेत् (असत्याआपदित्याशेतुयाज्ञवल्क्यः) भक्ष्याग्निकार्येत्यक्त्वातुसप्त
रात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांजुहुयादाहुतिद्वयं । उपस्थानंततःकुर्यात्
समासिंचंत्यनेनतु । मन्त्रास्तुमिताक्षरायांज्ञेयाः (सकृल्लोपेतुऋग्विधाने) मान
स्तोकेजपेन्मन्त्रंशतसंख्यंशिवालये । अग्निकार्यंविनाभुक्त्वानपापंब्रह्मचारिणः
स्मृत्यर्थसारेतुसंध्याग्निकार्यलोपेस्नात्वाऽष्टसहस्रंजपः । भिक्षालोपेष्टशतं । अ
भ्यासेद्विगुणं । पुनःसंस्कारएवेत्युक्तम् (अपरार्केसंवर्तः) यःसंध्यांचैवनोपा
स्तेअग्निकार्यंयथाविधि । गायत्र्यष्टसहस्रंतुजपेत्स्नात्वासमाहितः । अग्निका
र्यंसंध्याद्वयेकार्यं । अग्निकार्यंततःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपीतियाज्ञवल्क्योक्तेः ।
सायमेववा । सायमेववाग्निमिंधीतेत्येकेइतिलौगाक्षिणोक्तेः(पारिजातेवृद्धशा
तातपः) ब्रह्मचारीतुयोऽश्नीयान्मधुमांसंकथंचन । प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषंस
मापयेत् (ऋग्विधाने) तंवोधियाजपेन्मंत्रंलक्षंचैवशिवालये । ब्रह्मचारीस्वध
र्मस्थःन्यूनंचेत्पणमेतितत् (स्त्रीसंगेतुमनुः) अवकीर्णीतुकाणेनगर्दभेनचतुष्पथे ।
स्थालीपाकविधानेनयजेतनिर्ऋतिंनिशि । विस्तरस्तुमिताक्षरादौज्ञेयः (उप
वीतनाशेतुहारीतः) मनोव्रतपतीभिश्चतस्रआज्याहुतीर्हुत्वापुनःप्रतीयात् (त
त्रैवमरीचिः) ब्रह्मसूत्रंविनाभुंक्तेविण्मूत्रंकुरुतेथवा । गायत्र्यष्टसहस्रेणप्राणा
यामेनशुद्ध्यति (मनुः) भोशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवादने । आयुष्मान्भव
सौम्येतिवाच्योविप्राभिवादने । आकारश्चास्यनाम्नोंतेवाच्यः पूर्वाक्षरःप्लुतः ।
शर्मन्नितिनकारात्पूर्वइत्यर्थः । अभिवादनेप्रत्यभिवादनादौविशेषः स्मृत्यर्थसा
रेपारिजातादौज्ञेयः (यमः) ज्यायानपिकनीयांसंसंध्यायामभिवादयेत् । विना
शिष्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिं (अथपुनरुपनयनंपारिजातेशातातपः) लशुनं

गृंजनंजग्ध्वापलांडुंचतथागुनम् ॥ उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ।उपा यनंपुनःकुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुरिति (हेमाद्रौवृद्धमनुः) जीवन्यदिसमागच्छे द्धृतकुंभेनिमज्यच । उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् (तत्रैवपाद्मे) प्रे तशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हति (चंद्रिकायांबौधायनः) सिंधुसौवीरसौरा ष्ट्रांस्तथाप्रत्यंतवासिनः । अंगवंगकलिंगांश्चगत्वासंस्कारमर्हति (हेमाद्रौप्राय श्चित्तकांडेवृद्धगौतमः) खरमुष्ट्रं चर्माहयमनड्वाहमजंतथा । वस्तमारुह्यमुख जः क्रोशेचांद्रं विनिर्दिशेत् (मार्कंडेयः) खरमारुह्यविप्रस्तुयोजनंयदिगच्छ ति । तप्तकृच्छ्रत्रयंप्रोक्तंशरीरस्यविशोधनं। पुनर्जन्मप्रकुर्वीतघृतगर्भविधानतः (मदनरत्नेमिताक्षरायांचस्नानमात्रमुक्तं ॥ मनुः) अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासं सृष्टमेवच ॥ पुनःसंस्कारमर्हंतित्रयोवर्णाद्विजातयः(मिताक्षरायांपराशरः) यः प्रत्यवसितोविप्रःप्रव्रज्यातोविनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्चगार्हस्थ्यंचेच्चिकी र्षति॥संचरेत्त्रीणिकृच्छ्राणित्रीणिचांद्रायणानिच । जातकर्मादिभिःसर्वैःसं स्कृतःशुद्धिमाप्नुयात् (बौधायनसूत्रे) अथोपनीतस्यव्रत्यानिभवंतिनान्यस्यो च्छिष्टंभुंजीतान्यत्रपितृज्येष्ठाभ्यांनस्त्रिया सहभुंजीतमधुमांसश्राद्धसूतकान्नानि दशाहसंधिनीक्षीरंछत्राकनिर्यासौ विलापनंगणान्नंगणिकान्नमित्येतेषुपुनः संस्कारः (प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेअथाप्युदाहरंति)सुराष्ट्रसिंधुसौवीरमवं तींदक्षिणापथम ॥ एतानिब्राह्मणोगत्वापुनःसंस्कारमर्हति। अथपुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामोदेवयजनप्रभृत्यग्निमुखात्कृत्वापालाशींसमिधमाज्येनाऽऽक्ता भ्याधायवाचयति॥पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःकामाःस्वाहेत्यथा व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्मआत्मनोमिंदाभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादिति । द्वाभ्यामथपक्वाज्जु होति। सप्ततेअग्नेसमिधःसप्तजिह्वाःसप्त ० । घृतेनस्वाहेत्यथाज्याहुतीरुपजु होति। येनदेवाःपवित्रेणेतितिसृभिरनुच्छंदसंस्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरदा नादथापरमापरिधानात्कृत्वापालाशींसमिधमाधायाथाव्रत्यप्रायश्चित्तेजुहो त्यथव्याहृतीर्जुहोति। अथापरोब्राह्मणवचनादेवसाविञ्याशतंकृत्वाघृतमभि मंत्र्यप्राश्यकृतप्रायश्चित्तोभवति। गुरोर्वाप्युच्छिष्टंभुंजीतायाप्युदाहरंति ॥ व

पनंदक्षिणादानंमेखलादंडमजिनभैक्ष्यचर्याव्रतानिचनिवर्तंते पुनः संस्कारकर्म्म णीति(आश्वलायनगृह्येपि) अथोपेतपूर्वस्येत्यादिनापुनःसंस्कारउक्तःतथापि आदिव्यतिरेकेणब्रह्मचारिणः प्रेतकर्म्मकरणे पुनरुपनयनमित्यपरार्कादयः (त्रिस्थलीसेतौ) कर्मनाशाज्जलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात्।गंडकीबाहुतरणा त्पुनःसंस्कारमर्हति (गौडास्तु) करतोयाजलस्पर्शात्कर्मनाशाविलंघनादिति पठंति॥ तन्न (दानधर्मेषुकरतोयास्नानेप्राशस्त्योक्तेः) करतोयेसदानीरेस रिच्छ्रेष्ठेतिविश्रुते। आप्लावयस्वपौराणां पापंहरकरोद्भवेतिस्मृतिदर्पणाच्चं द्रिकालिखितस्नानमंत्राच (पराशरः) अजिनंमेखलादंडोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच॥ निवर्तंतेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि (हरदत्तस्तु) यःएकंवेदमधीत्यान्यंवे दमध्येतुमिच्छति। तस्यपुनरुपनयनंतेनप्रतिवेदमुपनयनंकर्तव्यमित्याह। अन्ये नैतन्मन्यंतेसर्वेभ्योवेदेभ्यः साविञ्यनूच्यतइत्यापस्तंबोक्तेः (तद्विधिःकारि कायां) वेदांतरमधीत्यैवऋग्वेदंयेत्वधीयते। उपनीतिरियंतेषामलंकरणवर्जि ता। यद्वेतदुपनीतस्यप्रायश्चित्तंयदाभवेत् । कृताकृतंचवपनं मेधाजननमेवच। मेधाजननसद्भावे व्रतचर्याभवेदिह। अनुप्रवचनीयश्च तदभावेद्वयंनहि। परि दानंनकार्य्यंस्यान्निमित्तानंतरंत्विदं। पूर्व्वस्यावाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीम हइति (यत्तुहारीतः) द्विविधाःस्त्रियःब्रह्मवादिन्यःसद्योवध्वश्च । तत्रब्रह्म वादिनामुपनयनमग्नींधनंवेदाध्ययनंस्वगृहेचभैक्ष्यचर्येति । सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वाविवाहः कार्यइतितद्युगांतरविषयं। पुराकल्पेषुनारीणांमौंजीबंधनमि ष्यते। अध्यापनंचवेदानांसावित्रीवाचनंतथेतियमोक्तेः(अथानध्यायाः॥ पा रिजातेबृहस्पतिः) प्रतिपत्पक्षचतुर्दश्यामष्टम्यांपर्वणोर्द्वयोः॥ श्वोनध्यायेद्य शर्वर्यांनाधीयीतकदाचन (नारदः) अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः । अनध्या यस्तुकर्तव्योमन्वादिषुयुगादिषु(निर्णयामृते) चातुर्मास्यद्वितीयासुमन्वादिषुयु गादिषु॥ अनध्यायस्तुकर्त्तव्योयाचसोपपदातिथिः(गर्गः)शुचावूर्जतपस्येचया द्वितीयाविधुक्षये। चातुर्मास्यद्वितीयास्ताःप्रवदंतिमनीषिणः (स्मृत्यर्थसारेपि) आषाढीकार्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयासुचेति (मनुः) उपाकर्मणिचोत्स

र्गेत्रिरात्रंक्षपणांस्मृतं। अष्टकासुत्वहोरात्रमृत्वंतासुचरात्रिरितिवृत्ति । उत्सर्गेतुम
नूक्तपक्षिणायहोरात्राभ्यांत्र्यहस्यविकल्पइतिविज्ञानेश्वरः । अष्टकाशब्देनसप्त
म्यादित्रयंज्ञेयं। तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमंत्यामेके इतिगौतमोक्तेः । ऋत्वंतास्विति
सौरऋत्वंतासुचांद्रं तस्यपर्वत्वेनैवनिषेधसिद्धेरितिसर्वज्ञनारायणः । एतेनित्या
नैमित्तिकानप्याहयाज्ञवल्क्यः) त्र्यहंप्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु ।
उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेतथा। संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानि
पातने। समाप्यवेदंद्युनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांरा
हुसूतके। ऋतुसंधिषुभुक्त्वावाश्राद्धिकंप्रतिगृह्यच । पशुमंडूकनकुलश्वाहिमा
र्जारसूकरैः। कृतेंतरेत्वहोरात्रंशक्रपातेतथोच्छ्रये । ग्रहणेद्युनिशोक्तावपिग्रस्ता
स्तेत्र्यहमित्युक्तं प्राक् । स्मृत्यर्थसारेतुरात्रौतुगृहेतिस्रोरात्रीःदिवाचत्र्यहमित्यु
क्तं । ऋतुःसौरः भुक्त्वेत्युत्सवविषयं । ऊर्ध्वंभोजनादुत्सवेइतिगौतमोक्तेः। श्रा
द्धिकंमहैकोद्दिष्टभिन्नं । तत्रतुत्र्यहमितिमनुः (स्मृत्यर्थसारेचैवं यत्तुपश्वाद्यंत
रायेत्र्यहमुपवासो विप्रवासश्चेतिगौतमोक्तंतत्प्रथमाध्ययने (याज्ञवल्क्यः)
श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने॥ अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके
देशेशुचावात्मनिचविद्युत्स्तनितसंप्लवे भुक्त्वार्द्रपाणिरंभोंतरर्धरात्रेति। मारुते ।
पांशुप्रवर्षेदिग्दाहेसंध्यानीहारभीतिषु । धावतःपूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते ।
खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षगिरिरोहणे। सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिका
न्विदुः। बाणोवंशः शततंतुर्वीणेतिहरदत्तः। अमेध्याशूतिकादयः। स्तनितंगर्जः।
वर्षातोन्यत्रगर्जवृष्टिविद्युतांयौगपद्येआकालिकः । वर्षासुतात्कालिकइतिना
रायणः। संध्यागर्जेतुहारीतः। सायंसंध्यास्तनितेरात्रिः। प्रातःसंध्यास्तनितेहो
रात्रंरात्रौविद्युत्यपररात्र्यवधिः ॥ विद्युतिनक्तंचापररात्रादितिगौतमोक्तेः ।
तृतीयदिनांशोत्तरंतुविद्युतिसर्वरात्रमित्याहसएव। त्रिभागादिप्रवृत्तौसर्वमिति ॥
अर्धरात्रेमध्ययामद्वयमितिविज्ञानेश्वरः(मध्यदंडचतुष्टयइतिनिर्णयामृते (मनुः)
नविवादेनकलहेनसेनायांनसंगरे । नभुक्तमात्रेनाजीर्णेनवमित्वानसूतके । रुधि
रेचस्रुतेगात्राच्छस्त्रेणचपरिक्षते(कौर्मे) श्लेष्मातकस्यछायायांशाल्मलेर्मधुक

स्यच । कदाचिदर्पिनाध्येयंकोविदारकपित्थयोः (मनुः) शयानःप्रौढपादश्च कृत्वाचैवावसक्थिकाम । नाधीयीताभिषंजग्ध्वासूतकान्नाद्यमेवच । प्रौढपादः पादोपरिपाददाता ॥ आसनारूढपादोवेतिहरदत्तः । सोपपदास्वेतिप्रागुक्तं स्मृत्यर्थसारेश्रवणाद्वादशीमहाभरण्योः । प्रेतद्वितीयायांरथसप्तम्यामाकाशेश वदर्शनेचाहोरात्रं । असपिंडेगुरौमृतेत्रिरात्रम । आचार्येउपाध्यायेचपक्षिणी । आचार्यभार्यापुत्रशिष्येष्वहोरात्रम । अग्न्युत्पातेगोविप्रमृतौत्रिरात्रम । अयने विषुवेचपक्षिणी । अकालवृष्टौच । आरण्यमार्जारसर्पनकुलपंचनखादेरंत रागमनेत्रिरात्रम । आरण्यश्वसृगालादिवानररजकादौद्वादशरात्रं । खरवरा हाष्ट्रचांडालसूतिकोदक्याशवादौमासम । गोगवयाजानास्तिकादौत्रिमासं । ग्रामेश्वपाकादौषण्मासं । गजगंडसारससिंहव्याघ्रमहापापिकृतघ्नादावब्द मनध्यायः । शोभनदिनेचानध्यायः विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिदिवसमात्रेःस गोत्राणामनध्यायः । उदयेस्तमयेचापिमुहूर्तत्रयगामियत । तद्दिनंतदहोरात्रंचा नध्यायंविदोविदुः । केचिदाहुः । क्वचिद्देशेयावत्तद्दिननाडिकाः । तावदेवत्व नध्यायोतत्तन्निमित्तेदिनांतरे । प्रदोषंत्वाहप्रजापतिः । षष्ठीचद्वादशीचैव अर्धरा त्रोननाडिका । प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका (निर्णयामृतेगर्गः) रात्रौ यामत्रयादर्वाक्सप्तमीवात्रयोदशी ॥ प्रदोषःसतुविज्ञेयःसर्वविद्याविगर्हितः । रात्रौनवसुनाडीषुचतुर्थीयदिदृश्यते ॥ प्रदोषःसतुविज्ञेयःसर्वविद्याविगर्हितः (कौर्मे)अनध्यायस्तुनांगेषुनेतिहासपुराणयोः ॥ नधर्मशास्त्रेष्वन्येषुपर्वण्येता निवर्जयेत (शौनकः)नित्येकृपेचकाम्येचक्रतौपारायणेपिच । नानध्यायोस्ति वेदानां[illegible]ग्रहणेस्मृतः । इत्यनध्यायाः (अथमहानाम्न्यादिव्रतं ॥ श्रीधरः) तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणं ॥ चौलवत्सर्वमाख्यातंसगोदानव्रतेषुच (स्मृत्यंलोपेशौनकः)व्रतानिविधिनाकृत्वास्वशाखाध्ययनंचरेत ॥ अकृत्वाभ्यस्य तेयेनसपापीविधिघातकः । प्रत्येकंकृच्छ्रमेकैकंचरित्वाज्याहुतीः शतं । हुत्वाचै वतुगायत्र्यास्नायादित्याहशौनकः (स्मृत्यर्थसारेतु) त्रीनषट्द्वादशवाकृच्छ्रान कृत्वापुनर्व्रतंचरेदित्युक्तं (अथसमावर्तनं । सुरेश्वरः) भौमभानुजयोर्वारेनक्षत्रे

चव्रतोदिते । ताराचंद्रविशुद्धौचस्यात्समावर्तनक्रिया (बौधायनसूत्रेतु) रोहिण्यांतिष्येउत्तरयोः फाल्गुन्योर्हस्तेचित्रायामैंद्रे विशाखायांवास्नायादित्युक्तं (वशिष्ठः) स्नानंमध्याह्नकालेतुहोरायांकारयेच्छुभं । पूर्वाह्णेतदभावेतुकुर्यात्स्नानंयथाविधि ॥ सर्वऋतवोविवाहस्येतिसूत्रात् । यदादक्षिणायनेविवाहस्तदासमावर्तनमपितत्रैव । अन्यथोदगयनेसमावर्तने । अनाश्रमीनतिष्ठेतेतिविरोधःस्यादित्युक्तंसुदर्शनभाष्ये । एतच्चब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यं (तदाह बौधायनः) शौचसंध्यादर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादंडाजिनधारणे दिवास्वापच्छत्रपादुकास्रग्विधारणांगोद्वर्तनानुलेपनांजनद्यूतनृत्यगीतवाद्यादिभिरतोब्रह्मचारीकृच्छ्त्रयंचरेत् । महाव्याहृतिहोमंपाहित्रयोदशहोमंचकुर्यात् समावर्तनोत्तरंपूर्वंमृतानांत्रिरात्रमाशौचंकार्यम् ॥ आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् । समाप्तेतूदकंदत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिमनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीतिविज्ञानेश्वरः । ब्रह्मचर्येयदिकश्चिन्मृतस्तदात्रिरात्रमध्येविवाहःकार्योऽन्यथानेतिसिद्ध्यति । जननेतुसत्यपिनत्रिरात्रम् । तत्रातिक्रांताशौचाभावादुदकंदत्वेतिवचनाच्चेतिदिक् (तत्रापिविकल्पः) पितर्यपिमृतेनैषांदोषोभवतिकर्हिचित् । आशौचंकर्मणोंतेस्यात्त्र्यहंवाब्रह्मचारिणामिति ॥ छंदोगपरिशिष्टात् (स्नातकव्रतान्याहव्यासः) यज्ञोपवीतद्वितयंसोदकंचकमंडलुम् । छत्रंचोष्णीषममलंपादुकेचाप्युपानहौ । रौक्मेचकुंडलेवेदःकृत्तकेशनखःशुचिः । वेदोदर्भवटुः (मनुः) उपानहौचवासश्चधृतमन्यैर्नधारयेत् । उपवीतमलंकारंस्रजंकरकमेवच । अन्यान्यपिबह्वृचगृह्यस्मृत्यादिभ्योज्ञेयानि (अथक्षुरिकाबंधः ज्योतिर्निबंधेनारदः) क्षुरिकाबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तेषुमासेषुशुक्लपक्षेप्ययनस्तगे । जीवेशुक्रेचभूपुत्रेचंद्रताराबलान्विते । मौंजीबंधर्क्षतिथिषुकुजवर्जितवासरे (संग्रहे) शूद्राणांराजपुत्राणांमौंज्यभावेस्त्रबंधनं । मौंजीबंधोक्ततिथ्यादौकार्यंभौमदिनंविना (अथविवाहः याज्ञवल्क्यः) अविप्लुतब्रह्मचर्योलक्षण्यांस्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकांकांतामसपिंडांयवीयसीम् अरोगिणींभ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । लक्षण्यांवाह्याभ्यंतरलक्षणैर्युक्ताम्

ख्यानिकाशीखंडादौप्रसिद्धानि॥ आंतरारायाश्वलायनोक्तान्यष्टौपिंडान्कृत्वे
त्यादीनि (मनुः) असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुः॥ साप्रशस्ताद्विजाती
नांदारकर्मणिमैथुने॥ दत्तमसातुगृहीताअपिसपिंडासगोत्रा॥ तत्कुलनिवृत्तये
चकारान्मातुरसगोत्रादत्तस्यपितुर्जनककुलेपितुरसगोत्रापिसपिंडत्वान्निषिद्धे
त्यन्यश्चकारः॥ असपिंडांसापिंड्यरहिताम्। तच्चैकशरीरावयवान्वयेनभवति
एकस्यहिपितुर्मातुर्वाशरीरस्यावयवाः। पुत्रपौत्रादिषुसाक्षात्परंपरयावाशुक्र
शोणितादिरूपेणानुस्यूताः। यद्यपिपत्न्याःपत्यासहभ्रातृपत्नीनांचपरस्परंनै
तत्संभवति। तथापिआधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोस्त्येव। अस्थिभिःअस्थी
नीतिमंत्रलिंगात्। एकस्यहिपितृशरीरस्यावयवाः। पुत्रद्वारातास्वाहिताइति
मदनरत्नपारिजातविज्ञानेश्वरादयः। वाचस्पतिशुद्धिविवेकशूलपाणयातिगौ
डमैथिलादयोप्येवम्। श्रुतावपि। एतत्षाट्कौशिकंशरीरं। त्रीणिपितृतस्त्री
णिमातृतोऽस्थिस्नायुमज्जानःपितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणिमातृतइति। प्रजामनुप्र
जायसइतिच। चंद्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु। एकपिंडदानक्रियान्व
यित्वंसापिंड्यम्। लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिंडभागिनः। पिंडदःसप्तमस्ते
षांसापिंड्यंसाप्तपौरुषमितिमात्स्योक्तेः। नचपितृव्यादिष्वेतन्नास्तीतिवाच्यम्।
तत्कर्तृकश्राद्धेदैवतैक्येनतत्सत्वात्। देवदत्तकर्तृकश्राद्धेहियेदेवताभूतास्तेषांम
ध्येयःकश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेऽनुप्रविशतितेषांसापिंड्यं। तद्भार्याणामपिभर्तृ
कर्तृकश्राद्धेसहाधिकारित्वेनतदन्वयात्। एकत्वंसागताभर्तुःपिंडेगोत्रेचसूतके
इतिस्मृतेश्च। श्रुतीनांचवैराग्यार्थत्वात्तस्यसापिंड्यनिमित्तत्वेमानाभावात्।
नचमातुलादिष्वेतन्नास्तीतिवाच्यम्। मातामहरूपदैवतैक्यात्। ननुगुरुशिष्या
देरपिश्राद्धदेवतात्वात्सपिंडत्वंस्यात्। किंबहुनासर्वाभावेतुनृपतिःकारयेत्तस्य
रिक्थतइतिमार्कंडेयपुराणाद्राज्ञोपि श्राद्धकर्तृत्वात्सापिंड्यप्रसंगःसत्यम्। पं
चमात्सप्तमादूर्ध्वंमातृतःपितृतस्तथेतियाज्ञवल्क्यवचनेनमातापितृसंबंधएवतत्स
त्वात्। ऊर्ध्वंसापिंड्यंनिवर्ततइतिशेषः। ननुपंचमत्वाद्यत्रनियम्यतेनमातृतइ
त्यादिवाक्यमेतत्। मैवं। मातृकुलेपंचमत्वस्यपितृकुलेसप्तमत्वस्यचबोधनेतुल्य

स्यात् । पौरुषेयत्वाददोषइतिचेत् । तुल्यमन्यत्रापि अन्यकर्तृकेराज्ञस्तत्रपितृ
णांवादेवतात्वाभावाच्च । किंच ।अवयवान्वयपक्षेयथायोगरूढ्यापरिहारस्तथे
हापितेनमातृकुलेपितृकुलेचैकपिंडदानक्रियान्वयित्वंसापिंड्यमित्याहुः। तेनैक
स्यपित्रादयाः। षट्पुत्रादयश्चषट्सपिंडाभवंति।अत्रकेचिदुभयतःसापिंड्यनिवृ
त्तवेवोद्वाहोनान्यथेत्याहुः। शुद्धिचिंतामणिवाचस्पतिहरिदत्तादयस्तु । सगो
त्रत्ववत्सापिंड्यस्यसप्रतियोगिकत्वेनसंयोगवदुभयनिरूप्यत्वात् । एकतोनिवृ
त्तावन्यतोनिवृत्तेरावश्यकत्वान्मूल पुरुषमारभ्याष्टमोवरोमूलपुरुषमारभ्य
द्वितीयात्तृतीयादिकांकन्यामुद्वहेदित्याहुः ॥गौडास्तु ॥ नवधूवरयोःस्वतःसापिं
ड्यं किंतुकूटस्थसंततित्वात्तत्सापिंड्यमेव ॥ अतोष्टमवरंप्रतिकन्यायाअसापिं
ड्येपिकन्यायाःकूटस्थेनसापिंड्यात्तत्संततिस्थत्वाद्वरस्तां प्रतिसपिंडएवेत्यवि
वाहः।सापिंड्यासापिंड्ययोःप्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः । इदमेवचयुक्तं
आशौचेप्येवंसापिंड्यं ज्ञेयम् । यत्रतुमध्येविच्छिन्नमपिसापिंड्यंमंडूकप्लुतिव
त्पुनरनुवर्तते ॥यथा॥कूटस्थात्पंचम्योःकन्ययोःपुत्रौतत्रनिवृत्तिः । तदपत्ययो
स्त्वनुवृत्तिस्तत्रापिनसापिंड्यासापिंड्ययोर्दोषः॥ संबंधिभेदात् । तेनतत्रनविवा
हः। अत्रकूटस्थमारभ्यगणनाकार्या (तदुक्तं) वध्वावरस्यवाताततःकूटस्थाद्यदि
सप्तमः।पंचमीचेत्तयोर्माताततःसापिंड्य निवर्ततइति। कूटस्थोमूलपुरुषः(विश्व
रूपनिबंधे)एवमुक्तप्रकारेणपितृबंधुषुसप्तमात् । ऊर्ध्वमेवविवाह्यत्वंपंचमान्मा
तृबंधुतः। संतानोभिद्यतेयस्मात्पूर्वजादुभयत्रच । तमादायगणाद्धीमान्वरंयावच्च
कन्यकाम्(स्मृतितत्त्वेनारदः)आसप्तमात्पंचमाच्चबंधुभ्यःपितृमातृतः। अविवा
ह्यासगोत्राचसमानप्रवरातथा। अत्रबंधुभ्यइतिपंचमीनिर्देशात् । पितुःपितृष्वसृ
पुत्रात्सप्तमींमातुः।पितृष्वसृपुत्राच्चपंचमीमपित्यजेत् । एवमन्यबंधुषुज्ञेयम्।तत्रा
पि।त्रिगोत्रात्ययेर्वागपिविवाहंकुर्यात्। वक्ष्यमाणवचनात्। त्रिगोत्रगणनाच्चमा
तामहगोत्रापेक्षया।नतुस्वापेक्षया । अन्यथापितुःपितामहदुहितुर्दौहित्रीपुत्रोप
रिणेयास्यात्तद्वध्वाः॥ मातामहगोत्रापेक्षयातुत्रिगोत्रांतर्गतेनविवाहप्रसंगइतिसं
बंधतत्त्वादयोगौडग्रंथाः। संबंधविवेकेमूलपारिणारप्याह। पंचमात्सप्तमाच्चार्वा

णपित्रिगोत्रांतरितांविवाह्या। असंबद्धाभवेन्मातुःपिंडेनैवोदकेनवा। साविवा
ह्याद्विजातीनांत्रिगोत्रांतरिताचयेतिवृहन्मनूक्तेः सन्निकर्षेपिकर्तव्यंत्रिगोत्रा
त्परतोयदीतिदेवलोक्तेश्चेति। एतच्चदाक्षिणात्यानमन्यंते. (यत्तुवसिष्ठः)पं
चमींसप्तमींचैवमातृतःपितृतस्तथेति (यच्चविष्णुपुराणम्) पंचमींमातृपक्षाच्चपि
तृपक्षाचसप्तमीम्। गृहस्थउद्वहेत्कन्यांन्याय्येनविधिनानृपेतितत्पंचमीसप्तमी
मतीत्येतिव्याख्येयम्। पंचमेसप्तमेचैवयेषांवैवाहिकीक्रिया। क्रियापराअपि
हितेपतिताःशूद्रतांगताइत्यपरार्केमरीचिवचनात्(हारलतायांशंखलिखितौ)
सपिंडतातुसर्वेषांगोत्रतःसाप्तपौरुषी। पिंडश्चोदकदानंचआशौचंचतदनुगम्।
गोत्रंसंतानं। आशौचंतानभिव्याप्यगच्छतीत्यर्थः(शुद्धिविवेकेशुद्धिचिंतामणौ
चब्राह्मे) सर्वेषामेववर्णानांविज्ञेयासाप्तपौरुषी। सपिंडतात्तःपश्चात्समानो
दकधर्मता। ततःकालवशात्तत्रविस्मृतौनामगोत्रतः। समानोदकसंज्ञातुतावन्मा
त्रापिनश्यति। सप्तोर्ध्वंत्रयःसोदकास्तेगोत्रजाः(तत्रैवब्राह्मे) अविभक्तधना
स्त्वेतेसपिण्डाःपरिकीर्तिताः॥ तेनाविभक्तधनाभावेविभक्तःसपिंडोधनहारी
नान्यथेत्यर्थःतेनविवाहेआशौचेधनग्रहणेचत्रिधासापिंड्यंसिद्धं॥ यत्तु॥ पंच
मींमातृतः परिहरेत्सप्तमींपितृतस्त्रीन्मातृतः पंचपितृतोवेति पैठीनसिस्मृतौ।
त्रीनित्यनुकल्पइतिमाधवोक्तेः। पंचमींसप्तमींचैवमातृतः पितृतस्तथा। दशभिः
पुरुषैःख्याताच्छ्रोत्रियाणांमहाकुलात्। उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वंतदभावेतुसप्तमीम्
पंचमींतदभावेतुपितृपक्षेप्ययंविधिः। सप्तमींचतथाषष्ठींपंचमींचतथैवच। ए
वमुद्वाहयेत्कन्यांनदोषःशाकटायनः। तृतीयांवाचतुर्थींवापक्षयोरुभयोरपि
विवाहयेन्मनुः। प्राहपाराशर्योगिरायमःयस्तुदेशानुरूपेणकुलमार्गेणचोद्वहे
न्नित्यंसव्यवहार्यःस्याद्वेदाश्चैतत्प्रदृश्यतइतिचतुर्विंशतिमतात्। चतुर्थीमुद्वहे
त्कन्यांचतुर्थःपंचमोपिवा। पराशरमतेषष्ठींपंचमोनतुपंचमीमितिपराशरोक्ते
श्चानुकल्पत्वेनापदिपञ्चम्यादिपरिणयनंकार्यमितिप्रतीयते। अत्रहितदभावे
इतिस्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम्। तत्रयथाश्रुतंज्ञेयम्॥ पूर्वोक्तमरीचिवचोविरोधात्।
वस्तुनिविकल्पासंभवात्। पंचमात्सप्तमाद्धीनांयःकन्यामुद्वहेद्द्विजः। गुरुतल्पी

सविज्ञेयःसगोत्रांचैवमुद्वहन्निर्तिविष्णूक्तेः । पराशरस्यमूलाभावाच । तस्मान्म दनपारिजाताद्युक्तादिशादत्तकसापत्नसंबंधाद्यनु प्रवेशेब्राह्मणादीनांक्षत्रियादि सपिंडविषयेवापूर्वोक्तानिनेयानि । नत्वनुकल्पइतिभ्रमितव्यं । यत्तु स्मृतिचंद्रि कामाधवादयश्राहुः । तृतीयेसंगच्छावहैचतुर्थेसंगच्छावहाइतिशतपथश्रु ते । तृ तीयांजहुर्मातुलस्येवयोषांभागस्तेपैतृष्वसेयीवपामिवेति । गर्भेनुनौजनितादंपती करितिचमंत्रवर्णात् मातृष्वसृसुताकेचित्पितृष्वसृसुतांतथा । विवहंतिक्वचिद्दे शेसंकोचयापिसपिण्डतामिति शातातपोक्तेश्चमातुलकन्योद्वाहः कार्यःय द्यपिपितृष्वसृ कन्योद्वाहोपि प्राप्तस्तथाप्यस्वर्ग्यंलो कविद्विष्टंधर्म्मंमप्या चरेन्नत्विर्तिनिषेधाद्वचनांतरेणतदुद्वाहस्याविधानाचनकार्यः । अयंतुदाक्षिणा त्यशिष्टाचारात् कार्यइति । नचपूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता । मानान्तरेणा सिद्धौउपरिहिदेवेभ्योधारयतीति वदनुवाद नुपपत्त्याविधिकल्पनात् ॥ (यत्तु शातातपः) मातुलस्यसुतामूढ्वा मातृगोत्रान्तथैवच । समानप्रवरांचैवत्यक्त्वा चान्द्रायणंचरेत् (यच्चमनुः) पैतृष्वसेयींभगिनींस्वस्रीयांमातुरेवच । मातुश्च भ्रातुराप्तस्यगत्वाचान्द्रायणंचरेत् । एतास्तिस्रस्तुभार्यार्थेनोपयच्छेत्तुबुद्धिमान् (यच्चव्यासः) मातुःसपिण्डाद्यत्नेनवर्जनीयाद्विजातिभिरितितद्गान्धर्वादिवि वाहोढमातृविषयमतत्रपितृगोत्रानिवृत्तेः (अतएवमार्कंडेयपुराणम्) गान्धर्वा दिविवाहेषुपितृगोत्रेणधर्मवित्ति ॥ ब्राह्मादिविवाहेतुपरिणीतेवेति ॥ भट्टसो मेश्वरोपितृतीयेऽध्यायेवाक्यपादेमातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्यस्मृतिविरोधेनाचार प्राप्तस्यास्यवार्तिके बाधोक्तावपिपूर्वोक्तश्रौत लिंगबलीयस्त्वादस्यकर्तव्यता माह । तदेतद्दत्तकस्यपालकदत्तमातृसोदरकन्या विषयत्वेन । सवर्णमातुल कन्या विषयत्वेन युगांतरपरत्वेन चोपपन्नमपि अविचारितरमणीयंयथात थास्तु (तथापिकलौतावन्निषिद्धमेव) गोत्रान्मातुःसपिण्डाच्चविवाहोगोवध स्तथेत्यादिपुराणात् (माधवीये) बौधायनोप्यस्यानिन्दामाह । पंचधाविप्रति पत्तिर्दक्षिणातस्तथोत्तरतऊर्णाविक्रयोनुपेतेनस्त्रियाच सहभोजनंपर्युषितभोज नंमातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनमिति । अथोत्तरतःसीधुपानादिकमुक्त्वाइतर

इतरस्मिन्नकुर्वन्दुष्यति इतरइतरस्मिन्निति । भट्टसोमेश्वरेणापिस्मृतिविरुद्धानां मातुलकन्योद्वाहादीनामस्मद्वचनादप्रामाण्यमित्युक्तम् (बृहस्पतिरपि) उद्वह्यतेदाक्षिणात्यैर्मातुलस्यसुताद्विजैः । मत्स्यादाश्चनराःपूर्वेव्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरेमद्यपाश्चैवस्पृश्यानृणांरजस्वला॥ इत्यनाचारत्वमाह (अतएव हेमाद्रौमात्स्ये) कर्नाटकादीनांतत्कारिणांश्राद्धेनिषेधः । वोपदेवेनापिलिखितंब्राह्मे । यश्चमातुलजोद्वाहीयश्चवैवृषलीपतिः । श्राद्धंनगच्छेत्तद्विप्रःकृतं यच्चनिराशिषमिति । तस्मान्मातृतःपंचपितृतःसप्तत्यक्त्वोद्वहेदितिसिद्धम् (स्कन्धविवेकेसुमन्तुः) ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छित्तिर्भवति । आसप्तमादिक्थविच्छित्तिर्भवति । आतृतीयात्पिण्डविच्छित्तिरन्यथा । पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद्ब्रह्मतुल्योभवति (अस्यार्थमाहशूलपाणिः) जीवत्पित्रादित्रिकस्यवृद्धप्रपितामहादयस्त्रयः । श्राद्धदेवतात्वात्पिण्डभाजोभवंति । तदूर्ध्वंत्रयोनवपुरुषपर्यंतालेपभाजः । श्राद्धकर्त्ताचदशमइति दशमादूर्ध्वंसापिंड्यनिवृत्तिः । दशमादित्युपलक्षणं । तेनपितृपितामहजीवनेनवपुरुषपर्यंतंपितृजीवनेचाष्टपुरुषपर्यंतंसापिण्ड्यमितिज्ञेयम् ॥ अपुत्रधनग्रहणेसन्निहिताभावे सप्तपुरुषपर्यंतमधिकारः।धनग्राहिणमारभ्यतृतीयः पौत्रः तदूर्ध्वंश्राद्धविच्छेदः। अन्यथाधनहारित्वेपुत्रश्राद्धाकरणेब्रह्महत्येत्यर्थः । आतृतीयादित्यनूढकन्याविषयं ॥ अप्रत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषोविज्ञायतइति वशिष्ठोक्तेः । एतच्चाशौचविषयंसापिंड्यं नतुविवाहादौ। तत्रपूर्वोक्तवचनैः । पंचमत्वसप्तमत्वनियमादितिमेधातिथिप्रमुखादाक्षिणात्याः। वाग्दानोत्तरमेतदितिशुद्धिविवेकः।मातृकुलविषयंकानीनकन्यकाविषयंचैतत् । अन्यथाअप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यं साप्तपौरुषं। प्रत्तानांभर्तृसापिंड्यं प्राहदेवः । प्रजापतिरितिकौर्मेणविरोधःस्यादितिरत्नाकरस्मृतितत्त्वादितिगौडग्रन्थाः। युक्तंचैतत् । अन्यथाकन्योत्पत्तौपुरुषत्रयपर्यंतमेवसूतकंस्यान्नोर्ध्वं (सापत्नमातामहकुलेत्वाह मिताक्षरायांशंखः) यद्येकजाताबहवःपृथक्क्षेत्राःपृथक्जनाः । एकपिण्डाःपृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु। पृथक्क्षेत्राःभिन्नजातीयाःस्त्रीषुजाताःपृथक्जनाः । सजातीयभिन्नमातृषु

जाताः।अत्रत्रिपुरुषंसापिंड्यमितिविज्ञानेश्वरोव्याचख्यौ(पृथ्वीचंद्रोदयेसापिंड्यदीपिकायांचैवम्) मदनपारिजातेतुपृथक्क्षेत्रजाः भिन्नमातृजाःपृथक्जनाः भिन्नजातीयाः। एतद्विजातीयसापत्नमातृकुलेचतुःपुरुषंसापिंड्यं । पंचमींसप्तमींचैवमातृतःपितृतस्तथेतिवशिष्ठोक्तेः। सप्तमींमितिब्राह्मणादीनांक्षत्रियादिदारोत्पन्नपितृकुलविषयंचेत्युक्तं।तत्स्वकपोलकल्पितत्वात् । ग्रन्थांतरविरोधाच्चनिर्मूलम् । पितृपत्न्यःसर्वामातरइत्युक्त्वामनुंतुनातदपत्यानिभागिनेयानीतिपृथङ्निषेधाच्च।अन्यथासपिंडत्वेनैवनिषेधात् । सपत्नमातुलत्वादिनिर्देशोव्यर्थः । अतएवतेनस्मृतिकौमुद्यांसवर्णासापत्नमातामहकुलपरत्वेनतथैवपूर्ववचनंव्याख्यातम्।तेनवाशिष्ठंपंचमींसप्तमींमतीत्येतिव्याख्येयम् । तस्मात्प्राच्यैर्वव्याख्यायुक्ताप्रयोगरत्नेभट्टैः । स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषुचसपत्नमातामहकुलेयावदुक्तंवाचनिकमेवसापिंड्यमुक्तम् (यथाहसुमंतुः) मातृपितृसंबद्धाआसप्तमादविवाह्याभवंति।आपंचमादन्येषांपितृपत्न्यःसर्वामातरस्तद्भ्रातरोमातुलास्तद्भगिन्योमातृष्वसारस्तद्दुहितरश्चभगिन्यस्तदपत्यानिभागिनेयानि । अन्यथासंकरकारिणःस्युस्तथाध्यापयितुरेतदेवेति।आपंचमादितिमातृकुलेत्रिगोत्रांतरितविषयंवेतिप्राच्याः (मात्स्ये) समानप्रवराश्चैवशिष्यसंततिरेवच।ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैवसंततिःप्रतिषिध्यते । तद्भगिन्योमातृष्वसारइतितुआकरेनपठितम्। क्वचिद्वचनादविवाहः(यथागृह्यपरिशिष्टे) अविद्धरूपंयामुपयच्छेतेत्युक्त्वाविरुद्धसंबंधःस्वयमेवोक्तः।यथाभार्यास्वसृदुहितापितृव्यपत्नीस्वसाचेति (बौधायनः) मातुःसपत्न्याभगिनीतत्सुतांचविवर्जयेत् । पितृव्यपत्न्याभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत्।अतोमातृष्वसुःसापत्नपुत्रकन्याप्यविवाह्यासपत्नमातृकुलजामिति मदनपारिजातोक्तेरितिकेचित्।केचित्तुज्येष्ठोभ्रातापितुःसमइतिमनूक्तेस्तत्पत्न्यामातृत्वात्तत्पितुर्मातामहत्वात् । ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगिनीनविवाह्या (तथा) उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पितेतिमनूक्तेर्गुरुणा त्रिपुरुषंसापिंड्यंसर्वापिनिवाप्यः।अतस्तेषांकन्यानोद्वाह्याः।गायत्र्याउपदेष्टुश्चकन्यांनैवोद्वहेद्द्विजः।गुरोश्चकन्यांशिष्योवातत्संतत्यापिनेष्यते।पुरुषत्रयपर्यंतंभ्रात्रादेर्नै

तदिष्यते । वाक्संबंधकृतानांतुस्नेहसंबंधभागिनां । विवाहोवनकर्तव्योलोकगर्हा प्रसज्यतइतिवचनाच्चेत्याहुः। तन्नमूलंचिंत्यम् । दत्तकविषयेतूच्यते (तत्रगौतमः) ऊर्ध्वंसप्तमात्पितृबंधुभ्योबीजिनश्चमातृबंधुभ्यः । पंचमादितिबंधुग्रहणाच्चदत्तकमात्रपरमिदम् ॥ किंतुसंतानेपि । एतत्क्षेत्रजादिसर्वहद्या मुख्यायणापरमितिहरदत्तः । अत्रस्मृतिचन्द्रिकानियोगात । यउत्पादयतितस्माद्बीजिनोप्यूर्ध्वंसप्तमादित्यर्थइति । दत्तकस्यजनकविषयमे तदितिसापिंड्यमीमांसायांतेनदत्तकस्यजनककुलेसप्तपौरुषंजननीकुलेपञ्चपौरुषसापिंड्यं । दत्तकीतादिपुत्राणां बीजवत्तुःसपिंडता । सप्तमीपंचमीचैवगोत्रित्वं पालकस्यचेतिबृहन्मनूक्तेः । बीजिनश्चेतिगौतमोक्तेश्च । पालकपितृकुलेतुपंचपुरुषं । पालकमातृकुलेत्रिपुरुषं (तथाचापरार्केपैठीनसिः) त्रीन्मातृतःपंचपितृतःपुरुषानतीत्योद्वहेदिति । एतत्सएवव्याचख्यौ । दत्तकादीन्पुत्रान्पितृपक्षतोनिवृत्तपिंडगोत्रापेयान्प्रत्येतदुच्यतेपञ्चपितृतइतितेनान्यात्प्रतीति (यत्तुवृद्धगौतमः) स्वगोत्रेषुकृतायेस्युर्दत्तकीतादयःसुताः । विधिनागोत्रसायांतिनसापिंड्यंविधीयते (यच्चवशिष्ठः) अन्यशाखोद्भवोदत्तःपुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेणस्वशाखोक्तविधिनास्यात्स्वशाखभागिति (यच्चनारदः) धर्मार्थंवर्धिताःपुत्रास्तत्तद्गोत्रेणपुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वंतेषुकेवलमीरितमिति । तत्पालककुलेसप्तपौरुषंसापिंड्यंनेत्येवंपरंनतुसर्वथासापिंड्यनिषेधपरमितिसापिंड्यमीमांसायाम् । मदनपारिजातादौपिदत्तकानुप्रवेशेऽल्पंसापिंड्यंप्रतिभाति ॥ तथाहि ॥ तेनत्रीनतीत्येत्युदाहृत्ययस्यमातादत्तपुत्रीप्रतिगृहीतापुत्रीकृतातस्याः प्रतिगृहीतृकुलेत्रीनतीत्येति । पंचपितृतइतियस्यदत्तपुत्रः पितातस्यदत्तस्ययज्जनककुलंतद्विषय मित्युक्तमव स्तुतस्तु पूर्ववचसां महानिबंधेषु क्वाप्यनुपलंभादपरार्कादिलिखनाभावात । पूर्वोक्तव्यवस्थायाश्चप्रतीतिभिन्नानतुल्यत्वाद्यैरेतल्लिखितंतेषामेवशोभते । सम तुपालककुले एकपिंडदानक्रियात्वायित्वरूपं सप्तपौरुषमेवसापिंड्यं । बीजिनश्चेति गौतमोक्तेर्जनककुलेपितावदेवत्रीन् मातृतइत्यादितुसवर्णासापत्नमातृकुलपरं । यद्येकजाताबहवइतिशांखैककत्वादितियुक्तंप्रतिभाति । अतएवा

स्यद्व्यामुष्यायणत्वंहेमाद्रिप्रवरमंजरीवृत्तिकृन्नारायणादिभिरुक्तम् । भट्टसोमे
श्वरेणापिपृथायाःकुन्तिभोजस्यपालककन्यात्वेपि । ऊर्ध्वंसप्तमात्पितृबन्धु
बीजिनश्चेतिगौतमोक्तेर्द्विमायाः पृथायाःजनकस्यशूरसेनस्यकुलेपिसाप्तपौ
रुषंपालककुलेपितावदेवसापिण्ड्यमुक्तमपिवाकारणाग्रहणेइत्यत्र सापिण्ड्य
दीपिकायांतुदत्तक्रीतादीनांजनकगोत्रेणोपनयनेकृते जनककुलेसाप्तपौरुषंसा
पिण्ड्यम् । पालकमातापितृकुलेत्रिपुरुषं । पिण्डनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणंत्रि
पुरुषंसापिण्ड्यम्पालकगोत्रेणोपनयनेतत्कुलेसाप्तपौरुषमित्युक्तम् । तन्न । चू
डोपायनसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः । दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासउच्य
तइतिकालिकापुराणादुपनयनोत्तरंदत्तकनिषेधात् । त्रिपुरुषमित्यत्रापिमूलं
मृग्यमित्यलम्बहुना (मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनांकन्यानामियंसंख्या
रामवाजपेयिनोक्ता) उद्वोढुःपितरौपितुश्चापितरौतज्जन्मकृद्दम्पतीद्वंद्वंतस्यच
तुष्कमष्टचततोप्यस्यक्रमात्षोडश । वंशारम्भकदम्पतीप्रमितिरित्यासप्तकसं
रदाएकैकान्वयकन्यकाःपितृकुलत्वासप्तकसंभुवे । यद्यप्येकस्यबहवःसुताःस्यु
स्तदपीहतु । सम्बन्धसम्यादेकैकगणनेत्यवधार्यताम् । एकस्मान्मिथुनात्सु
तोथदुहिताद्वंद्वद्वयंतद्द्वया तस्माद्द्वंद्वचतुष्कमष्टचततोतःषोडशांऽष्टोरदाः ॥
यावत्सप्तमकक्षमग्निऋतवःकन्याइहैकान्वये तादृत्तैर्गुणितारसैकसदृशोवंशे
सपिण्डाःपितुः । मातुर्जन्मददम्पतीचमिथुनद्वंद्वंतयोःसागरास्तस्याःपंचमकक्ष
मष्टमितिरित्येकान्वयःपुंसुते । द्वंद्वाद्वाद्वयुगंभतोब्धयइतोऽष्टौपंचकक्षंशरस्तो
रायःसप्तगुणाःशराश्चविधवोमातुःसपिण्डाःकुले ।कुलद्वयस्यकन्यकायुतामिथः
सपिण्डकाः । हिमांशुदृग्धराद्दृशोर्विवाहकर्मवर्जिताइति । एतच्चसर्ववर्णानांसा
धारणं । सर्वत्रसापिण्ड्यसद्भावादितिविज्ञानेश्वरोक्तेः । पंचमात्सप्तमादूर्ध्वंमा
तृतःपितृतःक्रमात् । सपिण्डतानिवर्ततसर्ववर्णेष्वयंविधिरितिहरनाथधृतदेव
लवचनाच्च । सम्बन्धतत्त्वेसुमंतुः । पितृष्वसृसुतामातृष्वसृसुतांमातुलसुतांमातृ
सगोत्रांसमानार्षेयींविवाह्य । चांद्रायणंचरेत्परित्यज्यैनांमातृवद्विभृयादिति
दिक् । ऋषेरिदमार्षंप्रवरः । गोत्रंप्रसिद्धं । समानेआर्षेगोत्रेयस्यतस्माज्जाता

यानभवतितान् (अथसंक्षेपेणगोत्रप्रवरनिर्णयः) तौचभिन्नौनिषेधेनिमित्तम् ।
सगोत्रायदुहितरंनप्रयच्छेदित्यापस्तंबोक्तेः । असमानप्रवरैर्विवाहइतिगौतमो
क्तेश्च (तत्रगोत्रलक्षणमाहप्रवरमंजर्यांबौधायनः) विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वा
जोथगौतमः । अत्रिर्वसिष्ठःकश्यपइत्येतेसप्तऋषयः । सप्तानामृषीणामगस्त्या
ष्टमानांयदपत्यंतद्गोत्रमिति । यद्यपिकेवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादिषुकेवलांगिर
सेषुचहरितादिषुचनैतत् । भृग्वंगिरसोरुक्तेष्वनंतर्भावात् तथाप्यत्रेष्टापत्तिरेवेति
केचित् । अतएवस्मृत्यर्थसारे । प्रवरैक्यादेवात्राविवाहउक्तः । यद्यपिवसिष्ठादी
नांनगोत्रत्वंयुक्तं । तेषांसप्तर्षित्वेनतदपत्यत्वाभावात् । तथापितत्पूर्वभाविव
सिष्ठाद्यपत्यत्वेनगोत्रत्वंयुक्तम् । अतएवपूर्वेषांपरेषांचैतद्गोत्रम् । अविशेषो
ऽस्मत्कृतप्रवरदर्पणेज्ञेयः । प्रवरास्तुप्रवरणानिप्रवरः । कल्पकाराहिवासिष्ठे
तिहोतावसिष्ठवदित्यध्वर्युरित्यादिना येषांप्रवरणमामनंतितेप्रवराः । तच्चवर
णंयद्यपिक्वचिद्दृश्यते । तथापिपूर्ववदृषिभेदोद्रष्टव्यः । अन्यथातेषांत्र्यार्षेयेप
कार्षेइत्यादि निर्देशानुपपत्तेः । अन्येतुतद्गोत्राणांत्र्यार्षेयइतिभेदमाहुरितिदि
क् ॥ तत्त्वंतुगोत्रभूतस्यपितृपितामहप्रपितामहाएवप्रवराः । पितैवाग्रेथपुत्रो
थपौत्रइतिशतपथश्रुतेः । परंपरंप्रथममित्याश्वलायनोक्तेश्च (अत्रविशेषमा
हबौधायनः) एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र
भृग्वंगिरसांगणादिति (स्मृत्यर्थसारे) प्रीयमाणातयावापिसत्त्यावानुवर्तन
म । एकस्यदृश्यतेयत्र तद्गोत्रंतस्यकथ्यते (भृग्वंगिरोगणेषुतुमाधवीयेस्मृ
त्यंतरे) पंचार्षेयेषु सामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः । भृग्वंगिरोगणेष्वेवशेषे
ष्वेकोपिवारयेत् । शेषगोत्रेष्वेकोपिसमानः प्रवरोविवाहंवारयेदित्यर्थः ।
बौधायनोपि ॥ भृग्वंगिरसावर्धितेत्यद्व्यार्षेयसन्निपाते ॥ विवाहस्त्र्यार्षेयस
न्निपातेविवाहः । पंचार्षेयाणामितिभृग्वंगिरोगणेष्वपिजमदग्निगौतमभरद्वा
जेष्वेकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्यसाम्येवा सगोत्रत्वादेवाविवाहइतिदिक् (अथ
गोत्राणिप्रवराश्चोच्यंते ॥ तत्रबौधायनः) गोत्राणांतुसहस्राणिप्रयुतान्यर्बु
दानिच । ऊनपंचाशदेवैषांप्रवराऋषिदर्शनात् । तत्रसप्तभृगवः । वत्साविदाश्च

र्ष्टिषेणायस्कामित्रयुवावैन्याः शुनकाइति । वत्सानांभार्गवच्यावनाप्नवानौर्व
जामदग्न्येति । भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा । भार्गवच्यावनाप्नवानेतिवा । विदा
नांपंच । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति । भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा । एतौद्वौजा
मदग्न्यसंज्ञौ । आर्ष्टिषेणानां । भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । भार्गवा
र्ष्टिषेणानूपेतिवा । एषांत्रयाणांपरस्परमविवाहः ॥ वात्स्यानाम् ॥ भार्गवच्या
वनाप्नवानेति । वत्सपुरोधसयोःपंच । भार्गवच्यावनाप्नवानवात्स्यपौरोधसेति
वैजवानिमथितयोःपंच । भार्गवच्यावनाप्नवानवैजवनैमथितेति । एतेत्रयःक्वचि
दाम्रआसपिपूर्वैरविवाहः । अथतत्तद्गणास्थाऋषयोन्यच्चविशेषोसत्वातेप्रवर
दर्पणोक्तेयः । यस्कानाम् । भार्गववैतहव्यसावेतसेति । मित्रयुवानाम् । भार्गव
वाध्र्यश्वदैवोदासेति । भार्गवच्यावनदैवोदासेतिवा । वाध्र्यश्वेत्येकोवा । वैन्या
नांभार्गववैन्यपार्थेति । एतएवपृथैताः । शुनकानांशुनकेतिवा । गार्त्समदेतिद्वौ
वा । भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेतित्रयोवा । वेदविश्वज्योतिषांभार्गववेदवैश्वज्योति
षेति । शाठरमाठराणांभार्गवशाठरमाठरेति । एतौद्वौक्वचित् । यस्कादीनांस्व
गणंत्यक्त्वासर्वैर्विवाहः(तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे) यस्कामित्रयुवावैन्याःशुनकाःप्रवरै
र्युताः ॥ स्वंस्वंहित्वागणांसर्वैर्विवहेयुःपरावरैरिति । अथांगिरसः तेगौतमाः भर
द्वाजाःकेवलांगिरसश्चेतित्रिधा । अत्रगौतमादश । आयास्याः । शरद्वंताः
कौमंडादीर्घतमसः । औशनसः । कारेणुपालेयाः । राहूगणाः । सोमराजकाः
वामदेवाः बृहदुक्थाश्चेति । तत्रायास्यानां । आंगिरसायास्यगौतमेति । शरद्वं
तानांआंगिरसगौतमशारद्वन्तेति । कौमंडानांआंगिरसौतथ्यकाक्षीवंतगौतम
कौमंडेतिवा ॥ आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसौतथ्या
गौतमौशिजकाक्षीवतेतिवा । आंगिरसौशिजकाक्षीवतेतित्रयोवा । दीर्घत
मसां । आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति । आंगिरसौतथ्यदैर्घतमसे
तित्रयोवा । औशनसां । आंगिरसगौतमौशनसेतित्रयः । कारेणुपालानां । आं
गिरसगौतमकारेणुपालेतित्रयः । राहूगणानांआंगिरसराहूगणगौतमेति ।
सोमराजकानां । आंगिरससोमराजकगौतमेति । वामदेवानां । आंगिरसवाम

देव्यगौतमेति । बृहदुक्थानां । आंगिरसबार्हदुक्थगौतमेति । आंगिरसवामदेव
बार्हदुक्थेतिवा । उतथ्यानामांगिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानामांगिरसौ
शिजकाक्षीवतेत्यापस्तंबः । आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेतिकात्या
यनः । सतौशौकाश्चैव । रघुवानां । आंगिरसराघुवगौतमेतिकेचित् । तन्नमूलंचिं
त्यम् । एषांसर्वेषांगौतमानामविवाहः (अथभरद्वाजाः) तेचत्वारः । भरद्वाजा
गर्गाऋक्षाःकपयइति । भरद्वाजानामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः । गर्गा
णामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येतिपंच । आंगिरसशैन्यगार्ग्येतिपंच
आंगिरसशैन्यगार्ग्येतिवा ॥ अंत्ययोर्व्यत्ययोवाभारद्वाजगार्ग्यशैन्येतिवा । गर्ग
भेदानां । आंगिरसतैत्तिरकापिभुवेति । ऋक्षाणांकपिलानांचांगिरसबार्हस्प
त्यभरद्वाजवांदनमातवचसेतिपंच । आंगिरसवांदनमातवचसेतित्रयोवा । कपि
लानामांगिरसामहीयवोरुक्षयसेति । आत्मभुवाम् । आंगिरसभारद्वाजबार्ह
स्पत्यमंत्रवरात्मभुवेतिपंच । अयंक्वाचित् । भारद्वाजानांसर्वेषामविवाहः । अथ
केवलांगिरसः । हरितानांआंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति । आद्योमांधातावा ।
कुत्सानाम् । आंगिरसमांधातृकौत्सेति । कण्वानामांगिरसाजमीढकाण्वेति ।
आंगिरसघोरकाण्वेति । रथीतराणामांगिरसवैरूपराथीतरेति ॥ आंगिर
सवैरूपपार्षदश्वेतिवा । अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेतिवा । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा मुद्
गलानामांगिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति । आद्यस्तार्क्ष्योवा । आंगिरसतार्क्ष्यमौ
द्गल्येतिवा । विष्णुवृद्धानामांगिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति । एषांस्वगणेवि
हायसर्वैर्विवाहोभवति । हरितकुत्सयोस्तुनभवति (अथात्रेयाः) तेचत्वारः ।
आत्रेयाः । वाद्भुतकाः । गविष्ठिराःमुद्गलाइति । आद्यानामात्रेयार्चनानसश्या
वाश्वेति । वाद्भुतकानां । आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति । धनंजयानांआत्रेयार्चना
नसधानंजयेतिकेचित् । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति । आत्रेयगावि
ष्ठिरपौर्वातिथेतिवा । मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमं
गलबैजवापानामात्रेयार्चनानसातिथेति । आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेतिवा ।
सुमंगलानांअत्रिसुमंगलश्यावाश्वेतिकेचित् । अत्रेःपुत्रिकापुत्राणाम् । आत्रेय

वामरथ्यपौत्रिकेति । अत्रैषांसर्वेषामविवाहः (अथविश्वामित्राः) तेदश कुशिकाःलोहिताः । रौक्षकाः । कामायनाः । कताः । धनंजयाः । अघमर्षणाः पूरणाः । इंद्रकौशिकाइति । कुशिकानांविश्वामित्रदेवरातौदलेति । लोहितानांविश्वामित्राष्टकलौहितेति । अंत्ययोर्व्यत्ययोवा । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेतिवा । विश्वामित्राष्टकेतिद्वौवा । रौक्षकाणांवैश्वामित्रगाथिनरैवणेतिवैश्वामित्ररौक्षकरैवणेतिवा । कामकायनानांवैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेतिवा अजानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजेति । वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेतिवा ॥ अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानांवैश्वामित्रपौरणेति द्वौवा । वैश्वामित्रदेवरातपूरणेतिवा । इंद्रकौशिकानांवैश्वामित्रेंद्रकौशिकेतिद्वौ । धनंजयानांविश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाघमर्षणेतिवा । कतानांवैश्वामित्रकात्यात्कीलेति । एतेबौधायनोक्ताः । रौहिणानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणेति । रेणूनांवैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । वेणूनांवैश्वामित्रगाथिनवैणवेति । जह्नूनांवैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां । वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेतिउदवेणूनांवैश्वामित्रगाथिनवैणवेति एतेआश्वलायनमात्स्योक्ताः । अन्यैस्त्वन्येपिप्रचुराउक्ताः । तेऽन्यत्रमत्कृतौज्ञेयाः । एषांविश्वामित्राणामविवाहः (अथकश्यपाः) तेपंच । निध्रुवाः । कश्यपाः । शांडिलाः । रैभाः । लौगाक्षयश्च । निध्रुवाणांकाश्यपावत्सारनैध्रुवेति । कश्यपानांकाश्यपावत्सारासितेति । रैभाणांकश्यपावत्साररैभ्येति । शांडिलानांकाश्यपवत्सारासितेति । रैभीणांकश्यपावत्साररैभ्येति । शांडिलानांकाश्यपशांडिल्येति । अंत्यस्थानेदेवलोवासितोवा । शांडिलासितदेवलेतिवा । कश्यपासितदेवलेतिवाअंत्ययोर्व्यत्ययोवा । देवलासितेतिद्वौवा । लौगाक्षीनांत्र्यार्षः । सर्वांकश्यपानामविवाहः (अथवशिष्ठाः) तेपंच । वशिष्ठाः । कुंडिनाः । उपमन्यवः । पराशराः । जातूकर्णाश्चेति । वशिष्ठानां । वाशिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्वेति । वाशिष्ठेत्येकोवा । कुंडिनानांवाशिष्ठमैत्रावरुणकौंडिन्येति । उपमन्यूनां । वाशिष्ठेन्द्रप्रमदाभिरद्वसव्येति । वाशिष्ठाभरद्वस्व

द्रप्रसदेतिवा। आद्ययोर्व्यत्ययोवा। पराशराणांवाशिष्ठशाक्यपाराशर्येति। जातूकर्ण्यानां। वाशिष्ठात्रिजातूकर्ण्येति। वाशिष्ठानांसर्वेषामविवाहः। अं त्यस्यात्रिभिश्च (अथागस्त्याः) तेचत्वारः। इध्मवाहाः। सांभवाहाः। सो मवाहाः। यज्ञवाहाश्चेति। आद्यानांआगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति। आग स्त्येकोवा। सोमवाहानां। आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति। सांभवाहानांसां भवाहोंत्यः। यज्ञवाहानांयज्ञवाहोंऽत्यः। आद्यौपूर्वोक्तावेव। सारवाहानांतदं तास्त्रयः। दर्भवाहानांतदंतास्त्रयः। अगस्तीनामागस्त्यमाहेंद्रमायोभुवेति। पूर्ण मासानां आगस्त्यपौर्णमासपारणेति। हिमोदकानां आगस्त्यहैमवर्चिहै मोदकेति। पाणिकानामागस्त्यपैनायकपाणिकेति। एतेषद्भिर्क्वाचित्त। अग स्तीनांसर्वेषामविवाहः (अथद्विगोत्राः) शौंगशैशिरीणां। आंगिरसबार्हस्प त्यभारद्वाजकात्याक्षीलेतिपंच। कात्याक्षीलयोःस्थानेशौंगशैशिरीवा। आं गिरसकात्याक्षीलेतित्रयोवाएषांभरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः। एवंकपिला नांक्रतानांचसंस्कृतिपूतिमाषादीनां। आंगिरसगौरिवीतसांकृत्येति। शाक्त्य गौरिवीतसांकृत्येतिवाएषांस्वगणस्थैर्वशिष्ठैः शौंगशैशिरैर्लौगाक्षिभिश्चावि वाहः। कश्यपैरपीतिप्रयोगपारिजाते। लौगाक्षीणांकाश्यपावत्सारवाशिष्ठे ति।काश्यपावत्साराऽसितेतिवाएतेहर्वाशिष्ठानक्तंकश्यपाः। एषांवशिष्ठैःकश्य पैः। संस्कृताद्यैश्चाविवाहः। देवरातस्यजामदग्न्यैर्विश्वावावाहइतिप्रयोगपा रिजातेयदुक्तंतद्युश्चश्रुतौ। यथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रतां। आंगिरसोजन्म नास्याजीगर्तिःश्रुतः। कर्विरित्यंगिरोगणस्थत्वेनभार्गवजामदग्न्यत्वस्मृते र्बाधात। तेनप्रत्यक्षश्रुत्याहरिवंशादिस्मृतेश्चबाधात। तेनद्वौदेवरातौ। एक आंगिरसःश्रुत्युक्तः। अन्योभार्गवःतयोः कल्पभेदेप्यांगिरसेनदेवरातेनजमद ग्न्येर्भवत्येवविवाहः।भार्गवेणतुनेतितत्वम्। धनंजयानांविश्वामित्रैरत्रिभिश्चा विवाहः। जातूकर्ण्यानांवशिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः। एवंदत्तक्रीतकृत्रिमस्व यंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनांउत्पादकपालकयोः। पित्रोर्गोत्रप्रवरावर्ज्याइतिप्रवर मंजरीनारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयःअत्रसर्वत्रोपपत्तयः। मूलंचमत्कृतेप्र

वरदर्पणोज्ञेयमितिदिक् । क्षत्रियवैश्ययोस्तुपुरोहितगोत्रप्रवरावेवेतिसर्वसिद्धांतः । यद्यपिबह्वृचपरिशिष्टेकपिभरद्वाजयोर्विवाहउक्तस्तथापि । भरद्वाजाश्चकपयोगर्गारौक्षायणाइति । चत्वारोपिभरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वयेयुर्मिथः कपिगर्गभरद्वाजामिथोरौक्षायणाद्विजाः । नोद्वहेयुःसगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च कुत्रचिदिति । स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाहएवतयोरितिप्रवरमंजर्यांयद्यपीदमुक्तम् । तथापिभृग्वंगिरोगणेषुतुभवत्येव (तथाबह्वृचपरिशिष्टेबौधायनः) एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणात् (माधवीयेस्मृत्यंतरे) पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः ॥ भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवारयेदिति देशाचाराच्च॥ सोप्याभीरदेशेप्रसिद्धः (चतुर्विंशतिमते) यस्तुदेशानुरूपेणकुलमार्गेणचोद्वहेत् ॥ नित्यंसन्व्यवहार्यःस्याद्दाचैतत्प्रदुष्यतइतिदिक् (तथाचभृगुः) यस्मिन्देशेपुरेग्रामेत्रै विद्येनगरेपिवा योयत्रविहितोधर्मस्तंधर्मंनविचालयेदिति । पुनश्चतुर्विंशतिमते ॥ यस्मिन्देशेतुआचारःपारंपर्यक्रमागतः ॥ वर्णानांकिलसर्वेषांसदाचारःसउच्यते ॥ स्वगोत्राद्यज्ञानेतुसत्याषाढः । अथाज्ञानबंधोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेणावेति आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तुद्विजःस्वयम् । दत्वात्मानंतुकस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरोभवेत् ॥ यद्वास्वगोत्रप्रवरविधुरोजामदग्निजः । विवाहंचनतेनैवगोत्रेणातुसमाचरेदितिकश्चित् (दिवोदासीयेपि) स्वगोत्रप्रवराज्ञानेजमदग्निमुपाश्रयेत् । (अथमातृगोत्रनिर्णयःशातातपः) मातुलस्यसुतामूढ्वामातृगोत्रांतथैवच । समानप्रवरांचैवगत्वाचांद्रायणंचरेत् (यद्यपि) सगोत्रांमातुरप्येकेनेच्छंत्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञातेप्युद्वहेदविशंकितइतिव्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेनसगोत्रत्वदोषस्तथापिनेदंकलौप्रवर्तते ॥ गोत्रान्मातुःसपिंडाच्चविवाहोगोवधस्तथेतिकलिवर्ज्यत्वोक्तेः । इदंमातृगोत्रवर्जनंमाध्यंदिनीयानामेव । मातृगोत्रंमाध्यंदिनीयानामपुत्रायाश्चेति । सत्याषाढोक्तेरितिकश्चिन्महाराष्ट्रकल्पितम् । तन्निर्मूलम् । अन्यथागुर्जरादेः कातीयस्यकुतोननिषेधः । अतएवप्रवरमंजरीकारः । दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषांमातृगोत्रंवर्ज्यमितियत्तुगुर्जरादीनांमा

ध्र्यंदिनीयानामप्याचरणाच्च । एकस्मिन्प्रवरेतुल्येमातृगोत्रेवरस्यच ॥ तमुद्वाहंनकुर्वीतसाकन्याभगिनीस्मृतेतिमातृकुलेप्रवरचिंतनमुक्तम् । तदासुरादिविवाहोढापरमितिदिक् । विस्तरस्तुग्रंथांतरेभ्योज्ञेयः (सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तंस्मृत्यर्थसारे) इत्थंसगोत्रसंबंधविवाहविषयेस्थिते । यदिकश्चिदज्ञानतस्तांकन्यामूढ्वोपगच्छति । गुरुतल्पव्रताच्छुध्येद्गर्भस्तज्जोऽत्यतांव्रजेत् । भोगतस्तांपरित्यज्यपालयेज्जननीमिव । अज्ञानादैंदवैःशुद्ध्येत्त्रिभिर्गर्भस्तुकश्यपः । एवंसापिंड्येऽपि । सपिंडापत्यदारेषु प्राणात्यागोविधीयतइतिवृद्धयमोक्तेः (तिथितत्त्वेबौधायनः) सपिंडांसगोत्रांचेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनांबिभृयात् । (कन्याविवाहकालउक्तोज्योतिर्निबंधे) षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः सोमोभुंक्तेततस्तद्वद्गंधर्वश्चतथाऽनलः (राजमार्त्तंडः) अयुग्मेदुर्भगानारीयुग्मेतुविधवाभवेत् । तस्माद्गर्भान्वितेयुग्मेविवाहेसापतिव्रता । मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षेयुग्मेऽपिमासत्रयमेवयावत् । विवाहशुद्धिंप्रवदंतिसंतोवात्स्यादयःस्त्रीजनिजन्ममासात् (पराशरमाधवीयेतु)जन्मतोगर्भाधानाद्वापंचमाब्दात्परंशुभं । कुमारीवरणंदानंमेखलाबंधनंतथेत्युक्तम् (संबंधतत्त्वेयमः)कन्याद्वादशवर्षाणियाप्रदत्तावसेद्गृहे । ब्रह्महत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्स्वयं (भारते) त्रिंशद्वर्षःषोडशाब्दांभार्यांविंदेतनग्निकां । दशवर्षोऽष्टवर्षांवाधर्मेसीदतिसत्वरः । अतोप्रवृत्तेरजसिकन्यांदद्यात्पितासकृत् (तत्रैव) सप्तसंवत्सरादूर्ध्वंविवाहःसार्ववर्णिकः कन्यायाःशस्यतेराजन्नन्यथाधर्मगर्हितः (राजमार्तंडः) राहुग्रस्तेतथाशुद्धेपितृणांप्राणसंशये । अतिप्रौढाचयाकन्याचंद्रलग्नबलेनतु । चकारादतिबाला । प्राणसंशयइत्युक्तेः (मनुः) त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यांहृद्यांद्वादशवार्षिकीं । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षांवाधर्मेसीदतिसत्वरः (यद्यपि) विवाहस्त्वष्टवर्षायाःकन्यायाःशस्यतेबुधैरितिसंवर्त्तोक्तेरतऊर्ध्वंरजस्वलेत्यादेश्चदशवर्षादूर्ध्वंविवाहोनिषिद्धः । तथापिदातुरभावेद्वादशषोडशाब्देज्ञेयेत्रीणिवर्षाण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनमिति । पराशरमाधवीयेबौधायनोक्तेश्च (मनुः) स्त्रीसंबंधेदशैतानिकुलानिपरिवर्जयेत् । हीनक्रियंनिःपुरुषंनिश्छंदोरोमशार्शसम् ॥ क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकु

च्छिकुलानि च । नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नांत्यपर्वतनामिकां । नपक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम् (यमः) तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् । तथामूलजादीनां फलं प्रागुक्तम् (तथा) वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिघटितविचारो ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयः । विस्तरात्तु नोच्यते (अथगुर्वर्कबलं ॥ ज्योतिर्निबंधे गर्गः) स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ॥ तयोश्चंद्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् । जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः । विवाहेऽथ चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः (देवलः) न ष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा । स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या वंध्या भवेत्सुरगुरौ क्रमशोभिजन्म (बृहस्पतिः) झषचापकुलीरस्थो जीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु (लल्लः) द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च । प्राप्ते पाणिग्रहणो जीवे वैधव्यमाप्नोति (गर्गः) सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात्परं गुरुः । पंचषष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥ सप्तमात्पंचवर्षेषु स्वोच्चस्वर्क्षगतो यदि । अशुभोपि शुभं दद्याच्छुभक्षेत्रे किं पुनः । रजस्वलायाः कन्याया गुरुशुद्धिं न चिंतयेत् । अष्टमेपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् । अर्कगुर्वोर्बलं गौर्या रोहिण्यर्कबला स्मृता ॥ कन्या चंद्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला (अथ बृहस्पतिशांतिः ॥ शौनकः) कन्यकोद्वाहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते ॥ ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥ सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ ईशान्यां धवलं कुंभं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पं च पलाशं चैव सर्षपान् ॥ मांसी गुडूच्यपामार्गी विडंगी शंखिनी वचा ॥ सहदेवी हरिक्रांता सर्वौषधिशतावरी ॥ बला च सहदेवी च निशाद्वितयमेव च ॥ कृत्वाज्यभागपर्यंतं स्वशाखोक्तविधानतः ॥ ग्रहोक्तमंडलेभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः कुंभानुमंत्रणम् ॥ अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवव्रीहितिलाः साज्या मंत्रेणैव बृहस्पतेः ॥ अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुनर्दारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् ॥ कुंभाभिमंत्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमंत्रतः ॥ प्रतिमां कुंभवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजये

त्यश्चाच्छुभदःस्यान्नसंशयः ॥ इतिबृहस्पतिशांतिः (शौनकः) गुर्वादित्येव्य तीपातेवक्रातीचारगेगुरौ॥नष्टेशशिनिशुक्रेवाबालेवृद्धेऽथवागुरौ॥पौषेचैत्रेऽथ वर्षासुशरद्यधिकमासके ॥ केतूद्गमेनिरंशेऽर्केसिंहस्थेमरसंक्रिया ॥ विवाहव्रत यात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकं ॥ क्षौरंविद्योपविद्यांचयत्नतःपरिवर्जयेत् (मदनपा रिजातेज्योतिःसागरे) बालेशुक्रेवृद्धेशुक्रेवृद्धेजीवेनष्टेजीवे ॥ बालेजीवेजीवे सिंहेसिंहादित्येजीवादित्ये ॥ तथामलिम्लुचेमासिगुराचार्येऽतिचारगे॥ वापी कूपविवाहादिक्रियाःप्रागुदितास्त्यजेत् ॥ सिंहस्थंमकरस्थंचगुरुंयत्नेनवर्जयेत् (लल्लः) अतिचारगतोजीवस्तंराशिंनैवचेत्पुनः ॥ लुप्तःसंवत्सरोज्ञेयःसर्वकर्मब हिष्कृतः (सिंहस्थगुरोरपवादमाहपराशरः) गोदाभागीरथीमध्येनोद्वाहःसिं हगेगुरौ ॥ मघास्थेसर्वदेशेषुतथामीनगतेरवौ (वसिष्ठोपि) विवाहोदक्षिणेकू लेगौतम्यांनेतरत्रतु ॥ भागीरथ्युत्तरेकूलेगौतम्यादक्षिणेतथा ॥ विवाहोव्रतबं धश्चसिंहस्थेज्येनदुष्यति (कन्यादातृक्रममाहयाज्ञवल्क्यः) पितापितामहोभ्रा तासकुल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरः परः ॥ अप्रयच्छन् समाप्नोतिभ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥गम्यत्वभावेदातॄणांकन्याकुर्यात्स्वयंवरं (भ्रा तॄणांसंस्कृतानामेवाधिकारमाहसएवयाज्ञवल्क्यः) असंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रा तृभिःपूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशंतुतुरीयकम् ॥ अत्रचकारे णपूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने स्वांशसमांशचतुर्थभागदाने वासंस्कृतग्रहणांव्यर्थंस्यात् । अतःकर्तृनियमोयं । तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिस त्वेमात्रादेरेवाधिकारोनभ्रातुरित्युक्तं संबंधतत्त्वादौ । कन्यास्वयंवरेमातुर्दातृ त्वेचताभ्यामेवनांदीश्राद्धंकार्यम् । तत्रचस्वयंप्रधानसंकल्पमात्रंकृत्वान्यब्राह्म णद्वाराकारयेदितिप्रयोगपारिजाते । वरस्तुसंस्कृतभ्रात्राद्यभावेस्वयमेवनांदी श्राद्धंकुर्यात् । नमातापुत्रेषुविद्यमानेषुनान्यंवैकारयेत्स्वधामितिनिषेधात् उ पनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वाच्चेतिपृथ्वीचंद्रोदयः (माधवीयेपरार्केचना रदः) पितादद्यात्स्वयंकन्यांभ्राताद्वानुमतेपितुः ॥ मातामहोमातुलश्चसकुल्यो बांधवस्तथा ॥ मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्तते ॥ तस्यामप्रकृतिस्थायांक

न्यांदद्युःस्वजातयः ॥ सकुल्यःपितृपक्षीयोबांधवोमातृवंशजः (मदनपारिजाते कात्यायनः) स्वयमेवौरसींदद्यात्पित्रभावेस्वबांधवाः ॥ मातामहस्ततस्तोन्यांहिमातावाधर्मजांसुताम् ॥ ततोन्यामौरसींभिन्नां धर्मजांनियोगात्क्षेत्रजांमातामहोमातामातुलोवादद्यात् । तेनौरसीदानेपितृबंधुषुसत्सुमातामहादीनांनाधिकारःअनुमतिंविना (अस्यापवादस्तत्रैव) दीर्घप्रवासयुक्तेषुपौगंडेषुतुबंधुषुमातातुसमयेदद्यादौरसीमपिकन्यकाम् (मनुः) यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमाव्रजेत् (परकीयकन्यादानेविशेषोमदनरत्नेस्कांदे) आत्मीकृत्यसुवर्णेन परकीयांतुकन्यकाम् ॥ धर्मेणविधिनादानमसगोत्रेपियुज्यते॥ अत्रप्रकृतिग्रहणादप्रकृतिस्थेनकृतमकृतमेव । स्वतंत्रोपियदितत्कार्यंकुर्यादप्रकृतिंगतः । तदप्यकृतमेवस्यादस्वातंत्र्यस्यहेतुतः इत्यपरार्केनारदोक्तेः । यदितुसप्तपदीविवाहहोमादिप्रधानंजातंतदंगवैकल्येपिनावृत्तिर्विवाहस्य । गौडाअप्येवमाहुः (तत्रैवमरीचिः) गौरींददन्नाकपृष्ठेवैकुंठंरोहिणींददत् ॥ कन्यांददद्ब्रह्मलोकंरौरवंतुरजस्वलाम् (अथमासनिर्णयः ॥ तत्रजन्ममासेविशेषःप्रागुक्तः ज्योतिःप्रकाशेव्यासः) माघफाल्गुनवैशाखेयदूढामार्गशीर्षके॥ ज्येष्ठेवाषाढमासेचसुभगावित्तसंयुता॥ श्रावणेवापिपौषेवाकन्याभाद्रपदेतथा ॥ चैत्राश्वयुक्कार्तिकेषुयातिवैधव्यतांलघु(नारदः) माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभप्रदाः॥ कार्तिकोमार्गशीर्षश्चमध्यमौनिंदिताःपरे (वशिष्ठः)पौषेपिकुर्यान्मकरस्थितेर्केचैत्रेभवेन्मेषगतेपिदास्यात् ॥ प्रशस्तमाषाढकृतंविवाहंवदंतिगर्गामिथुनस्थितेर्के(आचार्यचूडामणौज्योतिर्गर्गराजमार्तंडौ) मांगल्येषुविवाहेषुकन्यासंवरणेषु च ॥ दशमासाःप्रशस्यंतेचैत्रपौषविवर्जिताः ॥ आपस्तंबःसर्वऋतवोविवाहस्य । शैशिरौमासौपरिहाप्योत्तमंचनैदाघम् । अत्रमाघफाल्गुनाषाढवर्जंनवमासामुख्यःकालइतिसुदर्शनभाष्येऽविलायांब्रह्मतीर्थैश्चोक्तम् (बौधायनसूत्रेपि) सर्वेमासाविवाहस्यशुचितपस्तपस्यवर्जमित्येके । तेनपूर्वोत्तराशिशिरसंबंधिनौमासौपौषचैत्रौविवाहइति । निर्णयामृतव्याख्यानंमौख्यंकृतमित्युपेक्ष्यं । निशाचेत्सर्वेषुवादशास्वपिमासेषूद्वहेदितिकालादर्शः । यत्तुज्योतिषेमाघादि विषयस्तेगृह्यसूत्रा

र्णांद्विजपरत्वेनप्राबल्याच्छूद्रादिपराः (ज्योतिषे) वात्स्योवर्षमन्नमिच्छति तथान्येभ्योयनंचोत्तरंश्रीवासंतमृतुंविहायमुनयोमांडव्यशिष्याजगुः ॥ दैवंप्रो ज्झ्य पराशरः परिणयेत्पौषंचदौर्भाग्यदंह्याषाढादि चतुष्टयं ननिनदंकैश्चित्त प्रदिष्टंबुधैः (चण्डेश्वरः) मार्गमासितथाज्येष्ठेक्षौरंपरिणयंव्रतम् ॥ ज्येष्ठपुत्र दुहित्रोस्तुयत्नेनपरिवर्जयेत् ॥ कृत्तिकास्थंरविंत्यक्त्वाज्येष्ठे पुत्रस्यकारयेत् ॥ उद्वाहादिषुकार्येषुदिनानिदशवर्जयेत् (रत्नकोशे) जन्मर्क्षेजन्मदिवसे जन्म मासे शुभंत्यजेत् ॥ ज्येष्ठेमास्याद्यगर्भस्यशुभंवर्ज्यंस्त्रियाअपि (पराशरः) अज्ये ष्ठाकन्यकायत्रज्येष्ठपुत्रोवरोयदि ॥ व्यत्ययेवातयोस्तत्रज्येष्ठमासः शुभप्रदःमि हिरः ॥ ज्येष्ठस्यज्येष्ठकन्यायाविवाहोनप्रशस्यते ॥ तयोरन्यतरेज्येष्ठेज्येष्ठो मासःप्रशस्यते ॥ द्वौज्येष्ठौमध्यमौप्रोक्तावेकंज्येष्ठंशुभावहम् ॥ ज्येष्ठत्रयंनकुर्वीत विवाहेसर्वसंमतम् ॥ यत्तुसार्वकालमेकेविवाहमितितदासुरादिविवाहविषयम् । धर्म्येषुविवाहेषुकालपरीक्षणांनाधर्म्येष्विर्तिगृह्यपरिशिष्टात् ॥ रत्नमालायाम प्येवं ॥ तेनाहुरादयोमाघचैत्रादिर्निषिद्धकालेप्यपिभवंति । मासाःसौराः । सौरोमासोविवाहादावित्युक्तेः । झषोर्निद्योयदिफाल्गुनेस्यादजस्तुवैशाखग तोननिंद्यइतित्वपवादः । अथदशदोषाः (व्यवहारोच्चये) वेधप्रचलत्ताचतथै वपातःखर्जूरवेधोदशयोगचक्रम्॥ युतिप्रचजामित्रमुपग्रहप्रचबाणाख्यवज्रे चद शैवदोषाः ॥ एषांलक्षणंज्योतिर्येज्ञेयम् (अतिचारगेगुरौतुर्वशिष्ठः) अतिचा रगतेजीवेवर्जयेत्तदनंतरम् ॥ विवाहादिषुकार्येषुअष्टाविंशतिवासरान् (रत्नमा लायाम) एकपंचनवयुग्मषट्दशमीणिमत्रचतुरष्टलाभगाः ॥ द्वादशाब्जवृषभा दिराशितोघातचन्द्रइतिकीर्तितोबुधैः (नारदः) भूबाणानंदहस्ताग्रचरसादिव ह्निशैलजाः ॥ वेदावसुशिवादित्याघातचंद्रोयथाक्रमम् ॥यात्रायांयुद्धकार्येषुघात चंद्रंविवर्जयेत् ॥ विवाहेसर्वमांगल्येचौलादौव्रतबंधने ॥ घातचंद्रोनैवचिंत्यइति पाराशरोऽब्रवीत् ॥ (ज्योतिर्निबंधे)विवाहचौलव्रतबंधयज्ञेपट्टाभिषेकेचतथैव राज्ञाम्॥ सीमंतयात्राप्रसुतथैवजातेनोचिंतनीयःखलुघातचंद्रः(नारदः) अकालजा भवेयुश्चेद्विद्युन्नीहारवृष्टयः ॥ प्रत्यर्कपरिवेषेंद्रचापाकाध्वनयोर्यदि ॥ दोषा

यमंगलेगुनंनदोषायैवकालजाः॥ अकालवृष्टिस्वरूपमाहलल्लः पौषादिचतुरो
मासाः प्रोक्तावृष्टिरकालजेति ॥ (शार्ङ्गधरः निर्घातेक्षितिचलनेग्रहयुद्धे राहु
दर्शनेचैव)आपंचदिनात्कन्यापरिणीतानाशमुपयाति॥ उल्कापातेंद्रचापप्रबल
घनरजोधूमनिर्घातविद्युद्वृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैकरात्रम
दुःस्वप्नेदुर्निमित्तेष्वशुभफलदृशोदुर्मनोभ्रांतबुद्धौचौलेमौंजीनिबंधेपरिणयनवि
धौसर्वदात्याज्यमेव (ज्योतिःप्रकाशे) अर्वाक्षोडशनाड्यःसंक्रांतेःपुण्यदाः
परतः॥ उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौविवर्ज्यास्ताः (गर्गः) दिग्दाहेदिनमे
कंचगृहेसप्तदिनानितु॥ भूकंपेचसमुत्पन्नेत्र्यहमेवतुवर्जयेत्॥ उल्कापाते[illegible]दिव
संधूमेपंचदिनानिच॥ वज्रपातेचैकदिनंवर्जयेत्सर्वकर्मसु॥ दर्शनादर्शनाद्राहुके
त्वोःसप्तदिनंत्यजेत्॥ यावत्केतूदयस्तावदशुभःसमयोभवेत् ॥ अस्यापवादो
ऽद्भुतसागरे अर्धदिवसत्रयमध्येभूदपानीयंयदाभवति ॥ उत्पातदोषशमनंतदैव
संप्राहुराचार्याः (संबंधतत्त्वे)भूकंपादेर्नदोषोऽस्तिवृद्धिश्राद्धेकृतेसति॥ अथपरि
हार्येकन्यायावैधव्ययोगेविशेषउच्यते (मार्कंडेयपुराणे) बालवैधव्ययोगेतुकुं
भद्रुप्रतिमादिभिः॥ कृत्वालग्नंततः पश्चात्कन्योद्वाह्येतिचापरे (अत्रपुन
र्दोषाभावउक्तोविधानखंडे) स्वर्णाम्बुपिप्पलानांचप्रतिमाविष्णुरूपिणी॥ त
यासहविवाहेतुपुनर्भूत्वंनजायते (सूर्यारुणसंवादे) विवाहात्पूर्वकालेच चंद्रता
राबलान्विते॥ विवाहोक्तेनतांकन्यांकुंभेनसहचोद्वहेत् ॥ सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चा
द्दशतंतुविधानतः॥ कुंकुमालंकृतंदेहंतयोरेकांतमंदिरे॥ ततःकुंभंचनिःसार्यप्रभ
ञ्ज्यसलिलाशये॥ ततोऽभिषेचनंकुर्यात्पंचपल्लववारिभिः॥ कुंभप्रार्थनात्रैव॥
वरुणांगस्वरूपायजीवनानांसमाश्रय॥ पतिंजीवयकन्यायाश्चिरंपुत्रसुखंकुरु॥
देहिविष्णोवरंदेवकन्यांपालयदुःखतः॥ ततोऽलंकारवस्त्राढ्यांवरायप्रतिपाद
येत्॥ इतिकुंभविवाहः॥ मूर्तिदानमपितत्रैवोक्तं॥ब्राह्मणांसाधुसामंत्र्यसंपूज्यवि
विधार्हणैः॥ तस्मैदद्याद्विधानेनविष्णोर्मूर्तिंचतुर्भुजां॥ शुद्धवर्णसुवर्णेनवित्तश
क्त्याथवापुनः॥ निर्मितांरुचिरांशंखगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥ दधानांवाससी
पीतेकुमुदोत्पलमालिनीं॥सदक्षिणांचनादद्यांमंत्रमेनमुदीरयेत्॥ यन्मयाप्रांचजनु

धिष्ण्यंत्वायपतिसमागमम् ॥ विद्योपविद्याशस्त्राद्यैर्हतोबातिविरक्तया ॥ प्राप्यामा
नंसहाघोरंयशःसौख्यधनापहम् ॥ वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशायशुभलब्धये ॥ब
हुसौभाग्यलब्ध्यैश्चमहाविष्णोरिमांतनुम् ॥ सौवर्णीं निर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्र
ददेद्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीतित्रिवारंप्रजपेदिति ॥ एवंसर्वत्वतितस्योक्तिंगृही
त्वास्वगृहंविशेत् ॥ ततोवैवाहिकंकुर्याद्विधिदाताशुभादृशः ॥ अन्येप्यश्वत्थ
विवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैवज्ञेयाः (विस्तरभयान्नोच्यतेअथप्रतिकूलादिज्यो
तिर्निबंधेगर्गः) कृतेतुनिश्चयेपश्चान्मृत्युर्भवतिकस्यचित् ॥ तदानमंगलंकुर्या
त्कृतेवैधव्यमाप्नुयात् (ज्योतिर्मेधातिथिः) वधूवरार्थंघटितेसुनिश्चितेवरस्य
गेहेप्यथकन्यकायाः॥ मृत्युर्यदिस्यान्मनुजस्यकस्यचित्तदानकार्यंखलुमंगलं
बुधैः ॥ मंगलंविवाहः (स्मृतिचंद्रिकायाम्) कृतेवाङ्निश्चयेपश्चान्मृत्युर्मर्त्य
स्यगोत्रिणः॥ तदानमंगलंकार्यंनारीवैधव्यदंध्रुवम्(भृगुः)वाग्दानानंतरंयत्रकुल
योःकस्यचिन्मृतिः ॥ तदोद्वाहोनैवकार्यःस्ववंशक्षयदोयतः (शौनकः) वरव
ध्वोःपितामातापितृव्यश्चसहोदरः ॥ एतेषांप्रतिकूलंचमहाविघ्नप्रदंभवेत् ॥
पितापितामहश्चैवमाताचैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचावि
वाहिता ॥ एभिरत्रविपन्नैश्चप्रतिकूलंबुधैःस्मृतम् ॥अन्यैरपिविपन्नैस्तुकेचिदू
चुर्नतद्भवेत् (मांडव्यः)वाग्दानानंतरंमातापिताभ्राताविपद्यते ॥ विवाहोनैवकर्त
व्यःस्ववंशस्थितिमिच्छता (संकटेतुमेधातिथिः) वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्य
चिन्मृतिः ॥ तदासंवत्सरादूर्ध्वंविवाहःशुभदोभवेत् (स्मृतिरत्नावल्याम्) पितुर
ब्दमशौचंस्यात्तदर्धंमातुरेवच । मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्धंभ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्ये
षांतुसपिंडानामाशौचंमासमीरितं ॥ तदंतेशांतिकंकृत्वा ततोलग्नंविधीयते ॥
(ज्योतिःप्रकाशे) प्रतिकूलेऽपिकर्तव्यविवाहोमासतःपरः ॥ शांतिंविधायगांद
त्वावाग्दानादिचरेत्पुनः ॥ शांतिंविनायकशांतिं(तथाचमेधातिथिः) संकटेस
मनुप्राप्तेयाज्ञवल्क्येनयोगिना । शांतिरुक्तागणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेदिति॥
प्रतिकूलेनकर्तव्योगच्छेद्यावदृतुत्रयम् ॥ प्रतिकूलेपिकर्तव्यमित्याहुर्बहवोबुधाः॥
प्रतिकूलेसपिंडस्यमासमेकंविवर्जयेत् (ज्योतिःसारे)दुर्भिक्षेराष्ट्रभंगेचपित्रोर्वा

प्राणसंशये ॥ प्रौढायामपिकन्यायांनानुकूल्यंप्रतीक्ष्यते(मेधातिथिः) पुरुषत्रय
पर्यंतंप्रतिकूलंस्वगोत्रिणाम्॥ प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथामंडनमुंडने ॥ प्रेतकर्माण्य
निर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रियां ॥ आचतुर्थंततःपुंसिपंचमेशुभदंभवेत् ॥ अथरजोदो
षेनिर्णयः (माधवीये) प्रारंभात्प्राग्विवाहस्यमातायदिरजस्वला ॥ निवृत्ति
स्तस्यकर्तव्यासहत्वश्रुतिचोदनात् ॥ आरंभात्नांदीश्राद्धात् । नांदीमुखंविवा
हादावित्यादिनातस्यैवप्रारंभोक्तेः (मेधातिथिः) चौलेचव्रतबंधेचविवाहेयज्ञ
कर्मणि ॥ भार्यारजस्वलायस्यप्रायस्तस्यनशोभनं ॥ वधूवरान्यतमयोर्जननीचे
द्रजस्वला ॥ तस्याःशुद्धेःपरंकार्यंमांगल्यंमनुरब्रवीत् (वृद्धमनुः) विवाहव्रतचू
डासुमातायदिरजस्वला ॥ तदानमंगलंकार्यंशुद्धौकार्यंशुभेप्सुभिः (गर्गः) य
स्योद्वाहादिमांगल्येमातायदिरजस्वला ॥ तदानतत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरंयतः
(नांदीश्राद्धोत्तरंरजोदोषेतुकपर्दिकारिकासु) सूतिकोदक्ययोःशुध्येद्गांदद्या
द्धोमपूर्वकम् ॥ हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत् ॥ प्रत्यृचंपायसंहुत्वा
अभिषेकंसमाचरेदिति (सूतकादिसंकटेतु) कूष्मांडीभिर्घृतंहुत्वापयस्विनींगां
चदत्त्वाविवाहादिकुर्यादितिचप्रागुक्तं (अथैकक्रियानिर्णयःज्योतिर्निबंधेवृद्ध
मनुः) एकमातृजयोरेकवासरेपुरुषस्त्रियोः॥ नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधी
यते ॥ एतेनएकस्यपुंसोविवाहद्वयमेकदिनेनिषिद्धंमातृभेदाभावात् (नारदः) पु
त्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतुत्रये ॥ नतयोर्व्रतमुद्वाहान्मंडनादपिमुंडनम्(वरा
हः)विवाहस्त्वेकजातानांषण्मासाभ्यंतरेयदि ॥ असंशयंत्रिभिर्वर्षैस्तत्रैकावि
धवाभवेत् (मदनरत्नेवसिष्ठः) नपुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपिविवाहकार्यंदुहितुःप्रकु
र्यात् ॥ नमंडनाच्चापिहिमुंडनंचगोत्रैकतायांयदिनाब्दभेदः ॥ एकोदरभ्रातृविवा
हकृत्यंस्वसुर्नपाणिग्रहणंविधेयम् ॥ षण्मासमध्येमुनयःसमूचुर्नमुंडनंमंडनतोपि
कार्यम्॥एतदपवादस्तत्रैव॥ ऋतुत्रयस्यमध्येचेदन्याब्दस्यप्रवेशनम्॥ तदाह्येकोद
रस्यापिविवाहस्तुप्रशस्यते(सारावल्यां)फाल्गुनचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने ॥
भेदाब्दस्यप्रकुर्वीतनर्तुत्रयविलंघनं (संहिताप्रदीपे) ऊर्ध्वंविवाहात्तनयस्यनैवका
र्योविवाहोदुहितुःसमार्धं॥ अप्राप्यकन्यांश्वशुरालयंचवधूःप्रवेश्यास्वगृहंचनादौ

(मदनरत्नेवसिष्ठः)द्विशोभनंत्वेकगृहेऽपिनेष्टंशुभंतुपश्चान्नवभिर्दिनैस्तु॥आवश्य
कंशोभनमुत्सवोवाद्वारेथवाचार्यविभेदतोवा॥ एकोदरप्रसूतानांनाग्निकार्यत्रयं
भवेत्॥ भिन्नोदरप्रसूतानांनेतिशातातपोऽब्रवीत् (ज्योतिर्निबंधेकात्यायनः)कु
लेऋतुत्रयादर्वाङ्मुंडनान्नतुमुंडनं॥ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्यान्मंगलत्रयम्॥ कुर्वं
तिमुनयःकेचिदन्यस्मिन्वत्सरेलघु॥ लघुवागुरुवाकार्यंप्राप्तंनैमित्तिकंतुयत्॥
पुत्रोद्वाहःप्रवेशाख्यःकन्योद्वाहस्तुनिर्गमः॥ मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगल
म्॥ चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जयेन्मंडनात्परम्॥ मौंजीचोभयतःकार्यायतोमौंजीनमुं
डनम्॥ अभिन्नवत्सरेऽपिस्यात्तदहस्तत्रभेदयेत्। अभेदेतुविनाशःस्यान्नकुर्यादेकमं
डपे॥ संकटेतुकपर्दिकारिकासुवराहमिहिरश्च। उद्वाह्यपुत्रींनपिताविदध्यात्पु
त्र्यंतरस्योद्वहनंकदाचित्॥ यावच्चतुर्थदिनमत्रपूर्वंसमाप्यचान्योद्वहनंविदध्यात्
(कश्यपः)मौंजीबंधस्तथोद्वाहःषण्मासाभ्यंतरेऽपिवा॥पुंस्युद्वाहंनकुर्वीतविभक्ता
नांनदोषकृत् (ज्योतिर्निबंधे) विवाहमारभ्यचतुर्थिमध्येश्राद्धंदिनंदर्शदिनंयदि
स्यात्॥ वैधव्यमाप्नोतितदाशुकन्याजीवेत्पतिश्चेदनपत्यतास्यात् (तथा) विवा
हमध्येयदिचेत्क्षयाहस्तत्रस्वमुख्याःपितरोनयांति॥ वृत्तेविवाहेपरतस्तुकुर्या
च्छ्राद्धंस्वधाभिर्नतुदूषयंति॥ स्वधाभिरितिश्रुतेश्च (मासिकविषयेकालहेमा
द्रौशाट्यायने) प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसपिंडीकरणंतथा॥ अपकृष्यापिकुर्वीतक
र्तुंनांदीमुखंद्विजः (वृद्धिंविनापकर्षदोषमाहतत्रैवोशनाः) वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु
प्रेतश्राद्धानियश्चरेत्॥ सश्राद्धीनरकेघोरेपितृभिःसहमज्जतीति॥ मेधातिथिः॥
प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रियाम्॥ आचतुर्थंततःपुंसिपंचमेशुभदंभवेत्
(स्मृत्यंतरे) सपिंडीकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि॥ पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तर
निषेधनात् (स्मृतिसारावल्याम्) भ्रातृयुग्मेस्वसृयुग्मेभ्रातृस्वसृयुगेतथा॥ एकस्मि
न्मंडपेचैवनकुर्यान्मंडनद्वयम्॥ सोदरविषयमेतत् (यमः) एकोदरप्रसूतानामेक
स्मिन्नवासरेपुनः॥ विवाहेनैवकुर्वीतमंडनोपरिमंडनम् (गार्ग्यः) भ्रातृयुग्मेस्वसृयु
ग्मेभ्रातृस्वसृयुगेतथा॥ नकुर्यान्मंगलंकिंचिदेकस्मिन्मंडपेऽहनि॥ एकस्मिन्वा
सरेप्राप्तेकुर्याद्यमलजातयोः॥ क्षौरंचैवविवाहंचमौंजीबंधनमेवच (ज्योतिर्व

वरणे) एकोदरयोरेकदिनोद्वहनेभवेन्नाशः ॥नद्यंतरएकदिनेकेप्याहुःसंकटेशु भम ॥ ऊर्ध्वंविवाहाच्छुभदोनरस्यनारीविवाहोनऋतुत्रयंस्यात ॥ नारीविवाहा त्तदहेपिशस्तंनरस्यपाणिग्रहमाहुरार्याः ॥ भिन्नमातृजयोस्तुएकवासरेविवाह माहमेधातिथिः । पृथङ्मातृजयोःकार्यौविवाहस्त्वेकवासरे ॥ एकस्मिन्मंड पेकार्यःपृथग्वेदिकयोस्तथा ॥ पुष्पभद्रकयोःकार्यंदर्शनंनशिरस्थयोः ॥ भगि नीभ्यामुभाभ्यांचयावत्सप्तपदीभवेत ॥ यमयोस्तुविशेषः (भट्टकारिकायाम)ए कस्मिन्वत्सरेचैकवासरेमंडपेतथा ॥ कर्तव्यंमंगलंस्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः (ज्योतिर्निबंधेनारदः) प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मैदुहितृद्वयम ॥ नैवैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्येतुकन्यके ॥ नैवंकदाचिदुद्वाहोनैकदामुंडनद्वयम ॥ नैकजन्येतुक न्येद्वेपुत्रयोरेकजन्ययोः ॥ नपुत्रीद्वयमेकस्मैप्रदद्यात्तुकदाचनेति ॥ कन्यायार जोदर्शनेतुअपरार्केसंवर्तः ।माताचैवपिताचैवज्येष्ठभ्रातातथैवच॥त्रयस्तेनरकंयां तिदृष्ट्वाकन्यांरजस्वलाम (हारीतः) पितुर्गेहेतुयाकन्यारजःपश्यत्यसंस्कृता ॥ साकन्या वृषलीज्ञेयातत्पतिर्वृषलीपतिः ॥ देवलात्रिकश्यपाः पूर्वार्धंतदेव । भ्रूणहत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावृषलीस्मृता ॥ यस्तांसमुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ अश्राद्धेयमपांक्तेयंतंविद्याद्वृषलीपतिम (माधवीयेबौधायनः) त्रीणिवर्षाण्यृतुमतीकांक्षेतपितृशासनम (विष्णुः) ऋतु त्रयमुपास्यैवकन्या कुर्यात्स्वयंवरम (अत्रवरस्यदोषाभावमाहयमः) कन्याद्वादशवर्षाणियाप्र दत्तावसेद्गृहे ॥ भ्रूणहत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्स्वयम ॥ एवंचोपनतांप तींनावमन्येत्कदाचन ॥ नतुतांबंधकोंविद्यान्मनुःस्वायंभुवोऽब्रवीत (मनुः) अ लंकारंनाददीतपितृदत्तंस्वयंवरे ॥ पितृदत्तंमातृदत्तंस्तेयीस्याद्यदिसंहरेत (वरं प्रत्याह) पित्रेनदद्याच्छुल्कंतुकन्यामृतुमतींहरन ॥ सहस्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिबोधनात (अत्रप्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन) कन्यामृतुमतींशुद्धांकृत्वा निष्कृतिमात्मनः ॥ शुद्धिंचकारयित्वातामुद्वहेदनृशंस्यधीः ॥ पिताऋतुत्रयस्यपु न्त्यास्तुगणयेदादितःसुधीः ॥ दानावधिगृहेयत्नात्पालयेच्चरजोवतीम॥ दद्यात्तदृ तुसंख्यागाःशक्तःकन्यापितायदि॥दातव्यैकापिनिःस्वेनदानेतस्यायथाविधि ॥

दद्याद्वाब्राह्मणोध्वन्नमतिनिःस्वःसदक्षिणाम् ॥ तस्यांतीतंतुसंख्येयेषुवरायप्रतिपा
दयेत् ॥ उपोष्यत्रिदिनंकन्यांरात्रौपीत्वागवांपयः ॥ अदृष्टरजसेदद्यात्कन्या
यैरत्नभूषणाम् ॥ तामुद्वहन्वरश्चापिकूष्मांडैर्जुहुयाद्द्विजइति (मदनपारिजाते
यज्ञपार्श्वः) विवाहैर्विततेयज्ञेहोमकालउपस्थिते ॥ कन्यामृतुमतींदृष्ट्वाकथंकु
र्वंतियाज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि ॥ युंजानामाहु
तिंहुत्वाततस्तंत्रंप्रवर्तयेत् (बौधायनसूत्रे) अथयदिकन्योपसाद्यमानाचोह्यमा
नावारजस्वलास्यात्तामनुमंत्रयेत्॥पुमांसौमित्रावरुणौपुमांसावश्विनावुभौ॥पुमा
निंद्रश्चसूर्यश्चपुमांसंचदधात्विन्द्रियमिति ॥अथद्वादशरात्रमलंकृत्यप्राशयेत्पंचग
व्यमथशुद्धांकृत्वाविवहेत् । अत्रगांधर्वाद्यष्टौविवाहास्तद्व्यवस्थाचाकरेज्ञेया(म
नुः)षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरान्॥ विट्शूद्रयोस्तुतानेवविद्याद्धर्म्यानरा
क्षसान् (चतुरः) आसुरगांधर्वराक्षसपैशाचान्तान्राक्षसवर्ज्यान्वैश्यशूद्रयोःस
एव । आसुरंवैश्यशूद्रयोः (हेमाद्रौपैठीनसिः) राक्षसोवैश्यस्यपैशाचःशूद्रस्यप्र
चेताः। पैशाचोसंस्कृतप्रसूतानांप्रतिलोमजानांच(मनुः)राज्ञस्तथासुरोवैश्येशूद्रे
चांत्यस्तुगर्हितः(क्षत्रियादेःसंकटेपैशाचमाहमाधवीयेवत्सः)सर्वोपायैरसाध्या
स्यात्तुकन्यापुरुषस्ययाः॥चौर्येणापिविवाहेनसाविवाह्यारहःस्थिता (गान्धर्वा
दिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकंदानमाहतत्रैवयमः) नोदकेननवावाचाकन्यायाःपति
रुच्यते ॥ पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वंसप्तमेपदे (पराशरमाधवीयेदेवलोपि)
गांधर्वादिविवाहेषुपुनर्वैवाहिकोविधिः॥ कर्तव्यश्चत्रिभिर्वर्णैःसमर्थेनाग्निसा
क्षिकः ॥ त्रैवर्णोक्तेर्गांधर्वादौविप्रवर्जमधिकारउक्तः (तत्रैवपरिशिष्टे) गान्ध
र्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसश्चयः ॥ पूर्वंपरिणयस्तेषुपश्चाद्धोमोविधीयते ॥
अतोहोमादावकृतेभार्यात्वाभावाद्वरांतरायदेया (तथाचतत्रैववसिष्ठबौधायनौ)
बलादपहृताकन्यामंत्रैर्यदिनसंस्कृता ॥ अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसे
ति ॥ अत्रमंत्रसंस्काराभावेऽन्यस्मैदानस्यसर्वविवाहेषुसाम्याद्बलादपहारेराक्षस
पैशाचयोर्विशेषवचनंव्यर्थंतेनतयोर्यदिनसंस्कृतासंस्कृतावेत्याहृत्य कन्यानुम
त्याभावेन्यस्मैदेयेतिव्याख्येयं (मदनपारिजातेनारदः) पाणिग्रहणिकामंत्रा

नियतंदारलक्षणम् ॥ तेषांचनिष्ठाविज्ञेयाविद्वद्भिःसप्तमेपदे ॥ स्मृतिचन्द्रिकाया
मपरार्केचैवं (आशौचेतुयाज्ञवल्क्यः) दानेविवाहेयज्ञेचसंग्रामेदेशविप्लवे ॥ आ
पद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते ॥ केषामित्यपेक्षिते(ब्रह्मपुराणोउक्तं)दातुः
प्रतिगृहीतुश्चकन्यादानेचनोभवेत् ॥ विवाहयिष्णोःकन्यायालाजहोमादिक
र्मणीति ॥ व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेऽर्चनेजपे ॥ आरब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतु
सूतकमितिविष्णुवचनाच (प्रारम्भस्तेनैवोक्तः) प्रारम्भोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रत
सत्रयोः ॥ नान्दीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति ॥ वरणमितिमधुपर्कप
रं । गृहीतमधुपर्कस्ययजमानाच्चऋत्विजः ॥ पश्चादशौचेपतितेनभवेदितिनि
श्चयइतिब्राह्मोक्तेः ॥ मधुपर्कात्पूर्वंतुभवत्येवाशौचमितिशुद्धिविवेकः ।रामा
राडारभाट्येप्येवम् (नान्दीमुखावधिश्चस्मृत्यन्तरे) एकविंशत्यहर्यज्ञेविवाहे
दशवासराः ॥ त्रिषट्चौलोपनयनेनांदीश्राद्धंविधीयते (आरम्भाभावेपिलग्नां
तराभावेगद्यविष्णुः) तदेवप्रतिष्ठाविवाहयोःपूर्वंसंभृतयोरपीति (अत्रप्रायश्चित्त
माहमदनपारिजातेविष्णुः) अनारब्धविशुद्ध्यर्थंकूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् । गांद
द्यात्पञ्चगव्याशीततःशुद्ध्यतिसूतकी(संग्रहेपि)संकटेसमनुप्राप्तेसूतकेसमुपागते ।
कूष्माण्डीभिर्घृतंहुत्वागांचदद्यात्पयस्विनीम् ॥ चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादि
कमाचरेत् ॥ यदैवसूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया (अन्नादिषुविशेषःषट्त्रिंश
न्मते) विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके ॥ परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्त
मैः ॥ परैरसगोत्रैः । भुंजानेषुतुविप्रेषुत्वंतरामृतसूतके ॥ अन्यगेहोदकाचांताः
सर्वेतुशुचयःस्मृताः ॥एकदाशौचात्पूर्वमपृथक्कृतान्नविषयं ॥ तत्रशेषमन्नंत्या
ज्यमित्यर्थः(पृथक्कृतेषुतुबृहस्पतिराह)विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके॥ पूर्व
संकल्पितान्नेषुनदोषःपरिकीर्तितइति (धर्मार्थविवाहकरणेफलमुक्तं महाभार
ते) ज्ञात्वास्ववित्तसामर्थ्यादेकंचोद्वाहयेद्द्विजं ॥ तेनाप्याप्नोतिततस्थानंशिव
भक्तोनरोध्रुवम् (अपरार्केदक्षः)मातापितृविहीनंतुसंस्कारोद्वाहनादिभिः ॥ यः
स्थापयतितस्येहपुण्यसंख्यानविद्यते (मदनरत्नेभविष्ये) विवाहादिक्रियाका
लेतत्क्रियासिद्धिकारणम् ॥ यःप्रयच्छतिधर्मज्ञःसोश्वमेधफलंलभेत् (कन्यागृहे

भोजननिषेधोऽपितत्रैव अप्रजायान्तुकन्यायांनभुंजीतकदाचन ॥ दौहित्रस्यमुखं दृष्ट्वाकिमर्थमनुशोचति (अपरार्केआदित्यपुराणे) विष्णुंजामातरंमन्येतस्यकोपंनकारयेत् ॥ अप्रजायांतुकन्यायांनाश्नीयात्तस्यवैगृहे ॥ब्रह्मदेयांनवैकन्यांदत्वाश्नीयात्कदाचन ॥ अथभुंजीथमोहाच्चेत्पूयाशेनरकेवसेत् (तत्रैवकश्यपः) अहतंयंत्रनिर्मुक्तंवासःप्रोक्तंस्वयंभुवा॥ शस्तंतन्मांगलिकेषुतावत्कालंनसर्वदा॥यन्त्रनिर्मुक्तंनूतनम् (विवाहमध्येस्त्रियासहभोजनेऽपिनदोषइत्याहहेमाद्रौप्रायश्चित्तकाण्डेगालवः) विवाहकालेयात्रायांपथिचौरसमाकुले ॥ असहायोभवेद्विप्रस्तदा कार्यंद्विजन्मभिः ॥ एकयानसमारोहएकपात्रेचभोजनम् ॥ विवाहेपथियात्रायां कृत्वाविप्रोनदोषभाक् ॥ अन्यथादोषमाप्नोतिपश्चाच्चांद्रायणंचरेत् ॥ मित्ताक्षरायामप्येवम् (रत्नमालायाम्) मूलमैत्रमृगरोहिणीकरैःपौष्णमारुतमघोत्तरान्वितैः ॥ भौमसौररविवारवर्जितेपाणिपीडनविधिर्विधीयते (अत्रानिष्टनक्षत्रादौदानमुक्तंज्योतिषे) विपत्तारेगुडंदद्यान्निधनेतिलकांचनम् ॥ प्रत्यरेलवणंदद्याच्छागंदद्यात्त्रिजन्मसु ॥ चंद्रेचशंखंलवणंचतारेतिथौविरुद्धेत्वथतंदुलांश्च॥ धान्यंचदद्यात्करणेचवारेयोगेविरुद्धेकनकंप्रदेयम् (विवाहमंडपमाहवशिष्ठः) षोडशारत्निकंकुर्याच्चतुर्द्वारैरुपशोभितम् ॥मंडपंतोरणैर्युक्तंतत्रवेदिंप्रकल्पयेत्॥ अष्टहस्तंतुरचयेन्मंडपंवाद्वियट्करं (दैवज्ञमनोहरः) चित्राविशाखाशततारकाश्विनीज्येष्ठाभरण्योर्नियमाच्चतुष्टयम् ॥ हित्वाप्रशस्तंफलतैलवेदिकाप्रदानकंकंडनमंडपादिकम् (हेमाद्रौव्यासः) कंडलदलनयवारकमंडपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम् ॥ तत्संबंधिगवागतमृक्षेवैवाहिकेकुर्यात् ॥ यवारकंचिकसा इति प्रसिद्धम् ॥ वैवाहिकेतुदिवसेशुभेवाथतिथौशुभे ॥ चतुर्थकंप्रकुर्वीत विधिदृष्टेनकर्मणा (वेदिमाहनारदः) हस्तोच्छ्रितांचतुर्हस्तैश्चतुरस्रांसमंततः॥ स्तंभैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागेतुसद्मनि ॥ समांतथाचतुर्दिक्षुसोपानैरतिशोभिताम् ॥ प्रागुदक्प्रवणारंभास्तंभहंसशुकादिभिः ॥ सर्वविधासारुरुसैन्मिथुनैसार्गिनवेदिकामिति (सप्तर्षिमते) मंगलेषुचसर्वेषुमंडपोगृहमानतः ॥ कार्यः षोडशहस्तोवाहद्यू नहस्तोदशावधि ॥ स्तंभैश्चतुर्भिरेवात्रवेदीमध्येप्रतिष्ठिता ॥

हस्तोवध्वाः सोपानंपश्चिमतः उपरिभागेउक्तपरिमाणाञ्चिह्नम् (अत्रमृदाहरणं ज्योतिर्निबंधेनारदः) कर्तव्यंमंगलेष्वादौमंगलायांकुरार्पणम् ॥ नवमेसप्तमेवापिपंचमेदिवसेपिवा ॥ तृतीयेबीजनक्षत्रे शुभवारेशुभोदये ॥ सम्यग्गृहाणयलंकृत्यवितानध्वजतोरणैः ॥ सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वाप्रागुत्तरांदिशम् ॥ तत्रमृत्स्निकतांशुभ्रलक्ष्णांगृहीत्वापुनरागतः ॥ मृन्मयेष्वथवावैणवेषुपात्रेषुयोजयेत् ॥ अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् (शौनकः) आधानंगर्भसंस्कारं जातकर्म्म चनामच ॥ हित्वान्यत्रविधातव्यंमंगलेंकुरवापनम् (बृहस्पतिः) आत्यंतिकेषुकार्येषु कार्यसद्योऽङ्कुरार्पणम् (तत्रैववाग्दानंहरिद्रावंदनंचकार्यम् । ज्योतिःप्रकाशे) चतुर्थोमंडपःश्रेष्ठःसप्तमःपंचमस्तथा ॥ नवमैकादशौश्रेष्ठौनेष्टौयष्ठतृतीयकौ ॥ विवाहभेस्वोदयेवाकन्यावरणमाचरेत् (वरस्यापिवरणमाहचंडेश्वरः) उपवीतंफलंपुष्पंवासांसिविविधानिच॥ देयंवरायवरणे कन्याभ्रात्राद्विजेनवेति (वाग्दानोत्तरंवरमरणेऽपरार्कस्मृतिचंद्रिकायां वशिष्ठः) अद्भिर्वाचाचदत्तायांम्रियेतोर्ध्वंवरोयदि ॥ नचमंत्रोपनीतास्यात्कुमारीपितुरेवसा (यत्तुनारदः) उद्वाहितापिसाकन्यानचेत्संप्राप्तमैथुना ॥ पुनःसंस्कारमर्हेतयथाकन्यातथैवसेति (यच्चकात्यायनः) वरोयद्यन्यजातीयःपतितःक्लीबएवच॥विकर्मस्थःसगोत्रोवादासोदीर्घामयोपिवा॥ ऊढापिदेयासान्यस्मैसहावरणभूषणेति॥ इदंकलौनिषिद्धम्।देवरेणसुतोत्पत्तिर्दत्ताकन्यानदीयतइत्यादित्यपुराणोक्तकलौनिषेधात् । दत्ताशब्दऊढापरःऊढायाःपुनरुद्वाहमितिहेमाद्रावुक्तेः (अतएवसगोत्रासपिंडादिविवाहेपि) भोगतस्तांपरित्यज्यपालयेज्जननीमिवेत्युक्तम् (देशांतरगमनेतुकात्यायनः) वरयित्वातुयःकश्चित्प्रणश्येत्पुरुषोयदा ॥ ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्यकन्यान्यंवरयेद्वरम् (अपरार्केनारदोपि) प्रतिगृह्यतुयःकन्यांवरोदेशांतरंव्रजेत् ॥ त्रीनृतूनसमतिक्रम्यकन्याऽन्यंवरयेद्वरम् (शुल्कदानेतुमनुवशिष्ठौ) कन्यायांदत्तशुल्कायांम्रियतेयदिशुल्कदः॥ देवरायप्रदातव्यायदिकन्यानुमन्यते (चंद्रिकायांकात्यायनः) प्रदायशुल्कंगच्छेद्यःकन्यायाःस्त्रीधनंतथा ॥ धार्यासावर्षमेकंतुदेयान्यस्मैविधानतः ॥ अनेके

श्योर्हिदत्तायामनूढायांतुतद्भवेत् । पूर्वागतश्चसर्वेषांलभेताद्यवरस्तुताम् ॥ पश्चा
द्वरेणायद्दत्तंतस्याःप्रतिलभेतसः ॥ अथागच्छेन्नवोढायांदत्तंपूर्ववरोहरेत् (याज्ञव
ल्क्यः)सकृत्प्रदीयतेकन्याहरंस्तांचौरदंडभाक् । दत्तामपिहरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चे
द्वरआव्रजेत् ॥ पूर्वस्यदोषसत्वेइदमितिविज्ञानेश्वरः (संबंधतत्त्वेवसिष्ठः) कुल
शीलविहीनस्यषण्ढादिपतितस्यच ॥ अपस्मारिविधर्मस्यरोगिणांवेषधारि
णाम् ॥ दत्तामपिहरेत्कन्यांसगोत्रोढांतथैवच ॥ (मनुः) षंढांधबधिरादीनांवि
वाहोस्तियथोचितम् ॥ विवाहसंभवेतेषांकनिष्ठोविवहेत्तदा ॥ पितृव्यपुत्रेसाप
त्नेपरदारसुतेषुच ॥ विवाहाधानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणम् ॥ अन्यद्वक्तव्यंवि
स्तरभीतेर्नोच्यतइतिदिक् । अत्रनांदीश्राद्धेविशेषंतदधिकारिविशेषंचाग्रेवक्ष्या
मः । इदंचाद्यविवाहेपिताकुर्याद्द्वितीयादौवरएव । नांदीश्राद्धंपिताकुर्यादाद्येपा
णिग्रहेपुनः ॥ अतऊर्ध्वंप्रकुर्वीतस्वयमेवतुनांदिकमितिस्मृतेः (त्रिकांडमंड
नोपि)पित्रोस्तुजीवतोःकुर्यात्पुनःपाणिग्रहंयदा ॥ पितुर्नांदीमुखंश्राद्धंनोक्तंतस्य
मनीषिभिरिति (रेणुकाकारिका) उक्तकालेविवाहांगंकुर्यान्नांदीमुखंपिता
देशांतरेविवाहश्चेत्तत्रगत्वाभवेदिदम् (लग्नघटीस्थापनमाहनारदः) षडंगुल
मितोत्सेधंद्वादशांगुलमायतम् ॥ कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रंतद्दशभिःपलैः ॥ ताम्र
पात्रेजलैःपूर्णेमृत्पात्रेवाथवाशुभे ॥ मंडलार्धोदयंवीक्ष्यरवेस्तत्रविनिक्षिपेत् (तत्र
मंत्रः) मुख्यंत्वमसियंत्राणांब्रह्मणानिर्मितंपुरा । भवभावायदंपत्योः कालसा
धनकारणमिति (वरस्यमधुपर्कमाहयाज्ञवल्क्यः) प्रतिसंवत्सरंत्वर्च्याःस्ना
तकाचार्यपार्थिवाः ॥ प्रियोविवाह्यश्चतथायज्ञंप्रत्यृत्विजःपुनः (अत्रविशेषो
गृह्यपरिशिष्टे) वरस्ययाभवेच्छाखातच्छाखागृह्यचोदितः ॥ मधुपर्कःप्रदात
व्योह्यन्यशाखेपिदातरि । अत्रवरदातृशब्दौऋत्विगाद्युपलक्षणम् (तदाहुः)
अर्च्यशाखयामधुपर्कइति । अर्च्यस्ययच्छाखीयंकर्मतच्छाखयामधुपर्कइति
याज्ञिकाः । जयंतस्तुवरणावत्सर्वत्रयजमानशाखयैवमधुपर्कइत्याह । यत्तुनाद्रि
यंतेवृद्धाः । अत्रपंचाशताभवेद्ब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरइत्यादिगृह्यपरिशिष्टादेर्विष्ट
रादिलक्षणंमधुपर्कादिविधिश्चस्वगृह्यादेर्ज्ञेयः (कन्यादानेप्रपितामहपूर्वकस

त्युक्तंस्मृत्यर्थसारे) नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम्॥ नामसंकीर्तयेद्विद्वान
न्यत्रपितृपूर्वकम् ॥ नांदीमुखेइतिबह्वृचाद्यतिरिक्तविषयम् (गृह्यपरिशिष्टेपि
शाखानुलोम्याम्नानात । व्यासः)भुक्त्वासमुद्वहेत्कन्यांसाविशेषग्रहीतग्रा ॥ उ
पोषितःसुतांदद्यादर्चितायद्विजायतु ॥ भुक्त्वेतिमधुपर्केविधभोजनपरम् (गृह्यप
रिशिष्टे)कन्यांवरयमाणानामेषधर्मोविधीयते ॥ प्रत्यङ्मुखावरयंतिप्रतिगृह्णं
तिप्राङ्मुखाः(मदनरत्नेऋष्यशृंगो)वरगोत्रंसमुच्चार्यप्रपितामहपूर्वकम् ॥ नामसं
कीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेवहि ॥ तिष्ठेत्पूर्वमुखोदातावरःप्रत्यङ्मुखोभवेत् ॥
मधुपर्कार्चितायैनांतस्मैदद्यात्सदक्षिणाम् ॥ उदपात्रंततोगृह्यमंत्रेणानेनदापयेत्
गौरींकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिताम् ॥ गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रस
माश्रय ॥ भूमिंगांचैवदासींचवासांसिचस्वशक्तितः । महिषींवाजिनश्चैवदद्या
त्स्वर्णमणीनपि। ततःस्वगृह्यविधिनाहोमाद्यंकर्मकारयेत् ॥ यथाचारंविधेया
निमांगल्यकुतुकानिच (एतत्कन्याप्रदानंत्रिःकार्यमितिशौनकः । गृहप्रवेशनीय
होमेविशेषमाहाश्वलायनः) अर्धरात्रेव्यतीतेतुपरेद्युःप्रातरेवहि ॥ गृहप्रवेश
नीयःस्यादितियज्ञविदोविदुरिति (औपासनहोमेविशेषमाहशौनकः) यदि
रात्रौविवाहाग्निरुत्पन्नःस्यात्तथासति ॥ उपक्रम्योत्तरस्याह्नःसायंपरिचरेदमु
म ॥ यदिरात्रौनवनाडीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदातदैवहोमारंभः तदुत्तरंचेत्परदिने
सायमारंभइतिसुदर्शनभाष्येउक्तम् (अथदेवकोत्थापनं) समेचदिवसेकुर्याद्देव
कोत्थापनंबुधः ॥ षष्ठंचविषमंनेष्टंमुक्त्वापंचमसप्तमौ (निर्णयदीपेगार्ग्यः)
नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् ॥ दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानंशीतोदके
नच ॥ अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच ॥ ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमाति
लंघनम् ॥ उपवासंव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच ॥ नैवकुर्युःसपिंडाश्चमंडपोद्वासना
वधि (बृहस्पतिः) तीर्थेविवाहेयात्रायांसंग्रामेदेशविप्लवे ॥ नगरग्रामदाहेच
स्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति (योगयाज्ञवल्क्यः) नस्नायादुत्सवेतीतेमंगलंविनिवर्त्य
च ॥ अनुव्रज्यसुहृद्बंधूनर्चयित्वेष्टदेवताम् (ज्योतिषे) स्नानंसचैलंतिलमिश्रकर्म
प्रेतानुयानंकलशप्रदानम् ॥ अपूर्वतीर्थामरदर्शनंचविवर्जयेन्मंगलतोऽब्दमेकम् ॥

मासषट्कंविवाहादौव्रतप्रारंभणेनच ॥जीर्णभांडादिनत्याज्यंगृहसंमार्जनंतथा ॥ ऊर्ध्वंविवाहात्पुत्रस्यतथाचव्रतबंधनात् ॥ आत्मनोमुंडनंनैववर्षंवर्षार्धमेवच ॥ अभ्यंगेसूतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि॥मांगल्येषुचसर्वेषुनधार्यंगोपिचंदनम् (ज्योतिर्निबंधे) उद्वाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्भर्तुर्गृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनिजतनुंज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम्॥ पौषेचश्वशुरंपतिंचमलिनेचैत्रेस्वपित्रालयेतिष्ठंतीपितर्यंनहंतिनभयंतेषामभावेभवेत् (निबंधे) विवाहात्प्रथमेपौषेआषाढेचाधिमासके॥नसाभर्तुर्गृहेतिष्ठेच्चैत्रेपितृगृहेतथा(हेमाद्रौस्मृत्यंतरे) विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकम्॥ पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् (तथा) अर्धंपूर्ववत्।सपिंडानैवकुर्वीरन्नद्भिःस्नानमृतुत्रये ॥ तीर्थेसंवत्सरेप्रेतेपितृयज्ञेमहालये॥कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वपणंसदा (अथवधूप्रवेशः।जयतुंगे)मार्गशीर्षेतथामाघेमाधवेज्येष्ठसंज्ञके ॥ सुप्रशस्तेभवेदेष्वप्रवेशोनवयोषिताम् (नारदः) आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमेदिने॥ वधूप्रवेशःसंपत्त्यैदशमेथसमेदिने (संग्रहे) विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतिथौषोडशवासरांतात् ॥ ऊर्ध्वंततोऽब्देयुजिपंचमांतादतःपरस्तोन्नियमोनचास्ति (नारदः) समेवर्षेसमेमासेयदिनारीगृहंव्रजेत् ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुःसानारीमरणंव्रजेत् (प्रयोगरत्नेतु) वधूप्रवेशःप्रथमेतृतीयेशुभप्रदःपंचमकेथवाब्दे ॥ द्वितीयकेवाथचतुर्थकेवाषष्ठेवियोगामयदुःखदः स्यादित्युक्तंतन्निर्मूलंचिंत्यम् (वृद्धगार्ग्योपि) षष्ठाष्टमेवादशमेदिनेवाविवाहमारभ्यवधूप्रवेशः॥ पंचांगसंशुद्धदिनंविनापिविधावसद्गोचरगोपिकार्यः(लल्लः) स्वभुवनपुरवेशेदेशानांविप्लवेतथोद्वाहे ॥ नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति (मांडव्यः) नित्ययानेगृहेजीर्णेप्राशनादिषुसप्तसु ॥ वधूप्रवेशमांगल्येनमौढ्यं गुरुशुक्रयोः (ज्योतिःप्रकाशे) वामेशुक्रेनवोढायाःसुखंहानिश्चदक्षिणे ॥ धनंधान्यंचपृष्ठस्थेसर्वनाशःपुरःस्थिते ॥ नवोढायास्तुयैर्दृष्ट्यंयदुक्तंसंमुखेभृगौ । तदेवविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे ॥ पूर्वंतोभ्युदितेशुक्रेप्रयायाद्दक्षिणापरे ॥ पश्चादभ्युदितेचैवयायात्पूर्वोत्तरेदिशौ (व्यवहारतत्त्वे) पौष्णातकराचश्रवणाचयुग्मेहस्तत्रयेमूलमघोत्तरासु ॥पुष्येचमैत्रेचवधूप्रवेशोरिक्तेतरेव्यर्ककुजेचशस्तः

(गर्गः) व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणेवैधृतावपि ॥ श्राद्धंविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपि
मानवः (तथा) अमासंक्रांतिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेदिति (अथद्विराग
मनम् ॥ रत्नकोशे)माघफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने ॥ गुर्वादित्यविशुद्धौ
स्यान्नित्यंपत्नीद्विरागमः (बादरायणः)नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुरा
धाश्विनीशुक्रेभास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे प्रशस्तेतिथौ ॥ कुंभोजालिगतेर
वौशुभकरेप्रातोदयेभार्गवेजीवज्ञास्फुजितांदिनेनववधूवेश्मप्रवेशः शुभः (अथ
पुनर्विवाहः । श्रीधरीये)पुनर्विवाहंवक्ष्यामिदंपत्योःशुभवृद्धिदम् ॥ लग्नेंदुलग्न
योर्दोषेग्रहतारादिसंभवे ॥ अन्येष्वशुभकालेषुदुष्टरोगादिसंभवे ॥ विवाहेचापि
दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्यदोषस्यशांत्यर्थंपुनर्वैवाह्यमिष्यते(याज्ञवल्क्यः)
सुरापीव्याधिताधूर्तावंध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा ॥ स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्यापुरुषद्वेषि
णीतथा (मनुः) वंध्याष्टमेधिवेत्तव्यादशमेतुमृतप्रजा ॥ एकादशेस्त्रीजननीसद्य
स्त्वप्रियवादिनी (संग्रहेतु) अप्रजांदशमेवर्षेस्त्रीप्रजांद्वादशेत्यजेत् ॥ मृतप्र
जांपंचदशेसद्यस्त्वप्रियवादिनीम् (याज्ञवल्क्यः) एकामुत्क्रम्यकामार्थमन्योल
ब्धुंयइच्छति ॥ समर्थस्तोषयित्वार्थैःपूर्वोढामपरांव्रजेत् ॥ आज्ञासंपादिनींद
क्षांवीरसूं प्रियवादिनीम् ॥ त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणंस्त्रियाः (मनुः)
अधिवेत्तातुयानारीनिर्गच्छेद्रोषितागृहात् ॥ सासद्यःसन्निरोद्धव्यात्याज्यावाकु
लसन्निधाविति (हेमाद्रौकात्यायनः)अग्निर्निशिष्टादिशुश्रूषांबहुभार्यःसवर्णया ॥
कारयेत्तद्बहुत्वंचेज्ज्येष्ठयागर्हितानचेदिति (याज्ञवल्क्यः) सत्यामन्यांसवर्णा
यांधर्मकार्यंनकारयेत् ॥ सवर्णासुविधौधर्म्येज्येष्ठयानविनेतरा (द्वितीयविवा
हहोमेग्निमाहकात्यायनः) सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुंकारणांतरात् ॥ यदी
च्छेदग्निमान्कर्तुंक्वहोमोस्यविधीयते ॥ स्वेग्नावेवभवेद्धोमोलौकिकेनकदाचन
(त्रिकांडमंडनोपि) आद्यायांविद्यमानायांद्वितीयामुद्वहेद्यदि ॥ तदावैवाहिकं
कर्मकुर्यादावसथेग्निमान्(सुदर्शनभाष्येतु) द्वितीयविवाहहोमोलौकिकएवनपू
र्वोपासनेइत्युक्तम् (इदंचासंभवेतत्रचाग्निद्वयसंसर्गःकार्यस्तदाहशौनकः) अथा
ग्न्योर्गृह्ययोर्योगंसपत्नीभेदजातयोः॥सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहंवक्ष्यामिशौनकः

अरोगामुद्वहेत्कन्यांधर्मलोपभयात्स्वयम् ॥ कृतेतत्रविवाहेचव्रतांतेतुपरेहनि ॥ पृथक्स्थंडिलयोरग्निंसमाधाययथाविधि ॥ तत्रकृत्वाज्यभागांतं मन्वाधाना दिकंततः ॥ जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौतयान्वारब्धआहुतिः ॥ अग्निमीळेपुरोहितं सूक्तेनत्वर्चेनतु ॥ समिद्धोनंसमारोप्यअयंतेयोनिरित्यृचा ॥ प्रत्यवरोहेत्यन याकनिष्ठाग्नौनिधायतम् ॥ आज्यभागांततंत्रादिकृत्वारभ्यतदादितः ॥ समन्वा रब्धएताभ्यांपत्नीभ्यांजुहुयाद्घृतम् ॥ चतुर्गृहीतमेताभिऋग्भिःषड्भिर्यथाक्र मम् ॥ अग्नावग्निश्चरतीत्यग्निनाग्निःसमिध्यते॥ अस्तीदमितितिसृभिःपाहि नोअग्नएकया ॥ ततःस्विष्टकृदारभ्यहोमशेषंसमापयेत् ॥ गोयुगंदक्षिणादेया श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥ पत्न्योरेकार्यदिमृतादग्ध्वातेनैवतांपुनः ॥ आदधीतान्य यासार्द्धमाधानविधिनागृहीति(बौधायनसूत्रेतु) अथयदिगृहस्थोद्वेभार्येविंदेतक थंतत्रकुर्यादितियस्मिन्कालेविंदेतोभाववग्नीपरिचरेदपराग्निमुप समाधायपरि स्तीर्याज्यंविलाप्यस्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वाऽन्वारब्धायां जुहोतिनमस्तऋषेरा दाव्यधायैत्वास्वधायैत्वामानइंद्राभिमतस्त्वदृष्वारिष्टां संग्वब्रह्मन्नवेदसुस्वाहेत्य थाऽयंतेयोनिऋत्वियइतिसमिधिसमारोपयेत् । पूर्वाग्निमुपसमाधायाजुहवा नउद्बुध्यस्वाग्नइतिसमिधमाधायपरिस्तीर्यस्रुचिचतुर्गृहीत्वाद्वयोभार्ययोरन्वा रब्धयोर्यजमानोभिमृशति योब्रह्मा ब्रह्मणइत्येते नसूक्तेनैकंचतुर्गृहीतं जुहोत्य ग्निमुखान्कृत्वापक्वांजुहोतिसंमितंसंकल्पेथामितिपुरोनुवाक्यामनूच्याग्नेपुरीष्ये इतियाज्ययाजुहोत्यथाज्याहुतीरुपजुहोतिपुरीष्यमस्तमित्यंतादनुवा कस्यस्वि ष्टकृतप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरदानादथाग्रेणाग्निंदर्भस्तंबेहुतशेषंनिदधातिब्रह्मजज्ञा नंपिताविराजामितिद्वाभ्यांसंसर्गविधिःकार्यः (द्वितीयादिविवाहेकाल उक्तः संग्रहे) प्रमदामृतिवासरादितःपुनरुद्वाहविधिर्वरस्यच ॥ विषमेयुगवत्सरेशुभो युगलेचापिमृतिप्रदोभवेत् (तृतीयविवाहेनिषेधोमात्स्ये) उद्वहेदितिसद्वयर्थ तृतीयांनकदाचन ॥ मोहादज्ञानतोवापियदिगच्छेतुमानुषीम् ॥ नश्यत्येवनसंदे हागर्गस्यवचनंयथेति (संग्रहे) तृतीयांयदिचोद्वाहेत्तर्हिसाविधवाभवेत् ॥ च तुर्थादिविवाहार्थंतृतीयेऽर्कंसमुद्वहेत् (तद्विधिस्तु) रविशन्योर्हस्तेवावरःसं

कल्प्यस्वस्तिवाचनंनांदीश्राद्धंकृत्वाचार्यंवृत्वा । आकृष्णेनेतिछायायुतंसूर्यम र्कंसंपूज्यगुडौदनंदत्वा । वस्त्रेणतंतुभिरावेष्ट्य । त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वछायया सहितोरवे ॥ तृतीयोद्वाहजंदोषंनिवारयसुखंकुर्विंतिसंप्रार्थ्यजलेनत्रिः सिंचेत् ममप्रीतिकरायेयंमयासृष्टापुरातनी ॥ अर्कजाब्रह्मणासृष्टाअस्माकंप्रतिरक्षतु॥ नमस्तेमङ्गलेदेविनमः सवितुरात्मने ॥ त्राहिमांकृपयादेवीपत्नीत्वंमेइहागता ॥ अर्कत्वंब्रह्मणासृष्टःसर्वप्राणिहितायच॥वृक्षाणामादिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धनः ॥ तृतीयोद्वाहजंपापंमृत्युंचाशुविनाशयेति॥ ततआचार्यःकाश्यपगोत्रामादित्यप्रपौत्रींसवितुःपौत्रींममपुत्रीमर्ककन्याममुकगोत्रायवरायदास्येइतिवाग्दानंकृत्वावरस्यमधुपर्कंकृत्वाऽतःपटंधृत्वास्वस्तिनइतिसूक्तंजप्त्वा पूर्ववत्कन्यां दत्वा । अर्ककन्यामिमामित्यूहेनकन्यादानमंत्रमुक्त्वादक्षिणांदद्यात् । ततोगायत्र्यावेष्टितसूत्रेणाऽहत्सामेतिमंत्रेणाकंकणांबध्वाऽर्कस्याचतुर्दिक्षुकुंभेषुविष्णुंसंपूज्याग्निप्रतिष्ठाप्याघारांतेसंगोभिरंगिरोबृहस्पतये यस्मैत्वाकामकामायेत्यृचाऽग्नयेव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यंहुत्वाचार्यायगोयुगंदत्वा । मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा ॥ अर्काऽपत्यानिनोदेहितत्सर्वंक्षंतुमर्हसीतिनमेदितिदिक् इतिनिर्णयसिंधौविवाहः (रत्नमालायाम्) प्राजापत्येपुष्यभेमद्विदैवेपुरुयेऽप्ये ष्वास्वंदवकृत्तिकासु॥अग्न्याधानंह्युत्तराणांत्रयेपिचित्रादित्येकीर्तितंगर्गमुख्यैः (आश्वलायनः) अग्न्याधेयंकृत्तिकासुरोहिण्यांमृगशिरसिफल्गुनीषुविशाखयोरुत्तरयोः प्रौष्ठपदयोरेतेषांकस्मिंश्चिद्वसंतेपर्वणिब्राह्मण आदधीतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्षत्रियवैश्योपकृष्टा यस्मिन्कस्मिंश्चिदृतावादधीतसोमेनयक्ष्यमाणोनर्तुंपृच्छेन्ननक्षत्रम् । सोमाधानेकृत्वाद्यनालोचनमार्तपरम् । अथोखलुयदैवैनंयज्ञोपनमेदथादधीतसैवास्यर्विधिरितिसोमेनयक्ष्यमाणो नर्तुंपृच्छेन्ननक्षत्रंतदेतदार्तस्यातिबेलंवाश्रद्धायुक्तस्यभवतीतिबौधायनोक्तेरिति (मदनरत्नेबृहस्पतिः) पुष्याग्नेय्युत्तरादित्यपौष्णाज्येष्ठाचित्रार्कद्विदैवेंदुभेषु। कुर्युर्वह्न्याधानमाद्यंवसंतग्रीष्मोष्मांतेष्वेवविप्रादिवर्णाः (कालादर्शे) अग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे॥ उपक्रम्ययथाकालमुपासीरन्द्विजातयः॥ सोमंचपशुबंधंचसर्वा

प्रयविकृतीरपि ॥ सौम्यायनेयथाकालंविदध्युर्गृहमेधिनः ॥ अत्रविशेषःपूर्वमुक्तः । अग्निहोत्रकालउक्तः (छंदोगपरिशिष्टे) उदितेनुदितेचैव समयाध्युषितेतथा ॥ सर्वथावर्ततेयज्ञइतीयंवैदिकीश्रुतिः (तस्यांस्वरूपंतत्रैव) रात्रेस्तु षोडशेभागेग्रहनक्षत्रभूषिते ॥ कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्याद्विचक्षणः ॥ तथा प्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले ॥ रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् ॥ रेखामात्रंप्रदृश्येतरश्मिभिश्चसमन्वितः ॥उदितंतंविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् (आश्वलायनः) उषोदयंव्युषितउदितेवा । सायंतुसएव ॥ अस्तमितेहोमइति (गोणकालमाहसएव) प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातरिति (छंदोगपरिशिष्टे) यावत्सम्यङ्नभाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः ॥ नचलोहितमापैतितावत्सायंतुहूयते ॥ औपासनेप्येवम् तस्याग्निहोत्रेणप्रादुष्करणहोमकालौव्याख्याताविंत्याश्वलायनोक्तेः (अथावसथ्याधानम् ॥ पारस्करः) अवसथ्याधानंदारकालेदायाद्यकालएकेश्रामिति । दायाद्यकालोविभागकालः (मदनरत्नेव्यासः) अग्निर्वैवाहिकोयेननगृहीतःप्रमादिना ॥ पितर्युपरतेतेनगृहीतव्यःप्रयत्नतः ॥ योगृहीत्वाविवाहाग्निंगृहस्थइतिमन्यते ॥अन्नंतस्यनभोक्तव्यंवृथापाकोहिसः स्मृतः ॥ ज्येष्ठभ्रातरिपितरिवासाग्नौकनिष्ठस्यपुत्रस्यवाऽन्यभावेपिनदोषः(तदाहतत्रैवगार्ग्यः) पितृपाकोपजीवीवाभ्रातृपाकोपजीविकः ॥ ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानदुष्येताग्निनाबिना (गृहस्थस्याध्ययनमाहसत्यव्रतः) अनधीत्यद्विजोवेदंस्नात्वोद्वाह्य यथातथा ॥ अधीतेब्रह्मचर्येणसांगंवेदंगुरोर्गृहे ॥ इदंचाधानंज्येष्ठे कृताधानेनकार्यम् ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थिते ॥ परिवेत्तासविज्ञेयः परिवित्तिस्तुपूर्वजइतिमनुशातातपोक्तेः । स्मार्तेप्येवम् । सोदर्ये तिष्ठतिज्येष्ठेनकुर्यात्तद्दारसंग्रहम् ॥ आवसथ्यंतथाधानंपतितस्तुतथाभवेदिति तत्रैवगार्ग्योक्तेः (आज्ञायांत्वदोषमाहसुमंतुः) ज्येष्ठोभ्रातायदातिष्ठेदाधानंनैव चाश्रयेत् ॥ अनुज्ञातस्तुकुर्वीतशंखस्यवचनंयथा(वृद्धवशिष्ठः)अग्रजस्तुयदाऽनग्निरादध्यादनुजःकथम् ॥ अग्रजोनुमतंकुर्यादग्निहोत्रंयथाविधि (हारीतः) सोदराणांतुसर्वेषांपरिवेत्ताकथंभवेत्॥दारैस्तुपरिविद्यंतेनाग्निहोत्रेणनेज्यया॥

अधिकारिणोपिभ्रातुरनुज्ञयाकुर्यादितिमदनपारिजातः ॥ विवाहस्त्वनुज्ञया पिनेत्यर्थः ॥ सोदरोक्तेरसोदराणांसापत्नदत्तकादीनांनदोषः । दत्तकस्यापि सोदराविवाहाभावेदोषएव (तदाहहेमाद्रौवसिष्ठः) पितृव्यपुत्रान्सापत्ना न्परनारीसुतांस्तथा ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगेनदोषःपरिवेदने । परनारीसुताः दत्तकादयः (देशांतरेविशेषमाहसएव) अष्टौदशद्वादशवर्षाणिज्येष्ठंभ्रातर मनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणःप्रायश्चित्तीभवतीति (क्लीबादावप्यदोषमाहकात्या यनः) देशांतरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान् ॥ वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतु ल्यातिरोगिणः ॥ जडमूकांधबधिरकुब्जवामनखंजकान् ॥ अतिवृद्धानभार्यां श्चकृषिसक्तान्नृपस्य च ॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्चकामतोकारिणस्तथा॥ कुटिलो न्मत्तचोरांश्चपरिविंदन्नदुष्यति (आशार्केपि) उन्मत्तःकिल्बिषीकुष्ठीपतित क्लीबएववा ॥ राजयक्ष्मामयावीचनन्याय्याःस्यात्प्रतीक्षितुम् ॥ गर्गःज्येष्ठेछिन्न हस्तादावपिनपरिवेत्तृत्वम्(तदाहत्रिकांडमंडनः) दर्शादिपौर्णमासेष्टिसोमेज्यां मग्निसंग्रहम् ॥ अग्निहोत्रंविवाहंचप्रयोगेप्रथमेस्थितम् ॥ नकुर्याज्जनकेज्येष्ठे सोदरेचाप्यकुर्वति ॥ क्षेत्रजादावबीजानेविद्यमानेपिसोदरे ॥ नाधिकारविघातो स्तिभिन्नोदर्येपिचौरसे ॥ पंग्वंधमूकबधिरपतितोन्मादवदूषणे ॥ संन्यस्तेचछिन्न हस्तादौयद्वाषंढादिदूषणे॥ जनकेसोदरेज्येष्ठेकुर्यादेवेतरःक्रियामिति । आरोह तंदशतंशाक्करीमित्याधानेमंत्रवर्णाच्च ॥ शाक्करीरंगुलीः । तंत्ररत्नेप्युक्तम् । अंगवै कल्यात्पूर्वमाहिताग्नित्वेऽधिक्रियतैवनित्येषु । आधानंतुनकुर्यात्तस्यनैमित्ति कत्वादिति ॥ एवंचतुरंगुलेपि । षडंगुलकाणविवर्णादेस्त्वस्त्येवाधिकारः । प कादशासुदर्शांतर्गतेः । शारीरकार्श्यंवाविप्रतिषिद्धमितिहिरण्यकेशिसूत्रेकर्म शक्तिहेतोरेवांगवैकल्यस्यनिषेधात् ॥ अतएवद्राह्यायणसूत्रेयाज्यश्चप्रथमैस्त्रि भिर्गौरि न्यूनांगस्याप्यधिकारउक्तः (अपरार्केउशनाः) पितापितामहोय स्यअग्रजोवायकस्यचित् ॥ तपोग्निहोत्रमंत्रेषुनदोषःपरिवेदने (पितुराज्ञायाम प्यदोषमाहमदनरत्नेसुमंतुः) पित्रायस्यतुनाधानंकथंपुत्रस्तुकारयेत् ॥ अग्निहो त्रेधिकारोस्तिशंखस्यवचनंयथेति ॥ नाधानंकृतमित्यर्थः । (एतदाज्ञायामेवेतिहे

मादिः । यत्तु) पितुःसत्यप्यनुज्ञानेनादधीतकदाचनेति ॥ तत्रस्त्यधिकारे ज्ञेयम्
(अथशूद्रसंस्काराः ॥ यमः) शूद्रोप्येवंविधःकार्योविनामंत्रेणसंस्कृतः ॥ नकेन
चित्समसृजच्छंदसातंप्रजापतिः (छंदसामंत्रेण । व्यासोपि) गर्भाधानंपुंसवनंसी
मंतोजातकर्मच ॥ नामक्रियानिष्क्रमोन्नप्राशनंवपनक्रिया ॥ कर्णवेधोव्रतादे
शोवेदारंभक्रियाविधिः ॥ केशांतस्नानमुद्वाहोविवाहाग्निपरिग्रहः ॥ त्रेताग्नि
संग्रहश्चैवसंस्काराःषोडशस्मृताइत्युक्त्वाह नवैताःकर्णवेधांतामंत्रवर्जंस्त्रियाः
क्रियाः ॥ विवाहेमंत्रतस्तस्याः शूद्रस्याःमंत्रतोदशेति (मदनरत्नेहिरण्यगर्भदा
नेतु) गर्भादानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंतथा ॥ कुर्युर्हिरण्यगर्भस्यततस्तेद्विजपुंग
वाइत्युक्त्वाजातकर्मादिकाःकुर्यात्क्रियाःषोडशापराइत्यत्रस्त्रियाजातकर्म
नामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडविवाहाःषट् । शूद्राणांतुषडेतेपंचमहायज्ञा
श्चेत्येकादशेत्युक्तम् । रूपनारायणहरिहरभाष्ययोरप्येवम् (शार्ङ्गधरस्तु)
द्विजानांषोडशैवस्युःशूद्राणांद्वादशैवहि ॥ पंचैवमिश्रजातीनांसंस्काराःकुलध
र्मतः ॥ वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतम् विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानासमं
त्रतइत्याह । अपरार्कस्तुगर्भाधानमृतौपुंसइत्यत्राह । एतच्चातुर्वर्ण्यपरम् । नहि
जातिमात्रपरम् । तथासत्युपनयनविधायवाच्यंस्यादिति । तेनतन्मतेषौभवंति ।
ब्राह्मेतुविवाहमात्रसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदेत्युक्तम् । अत्रसदसच्छूद्रगोचरत्वेन
देशभेदाद्वाव्यवस्था।(यत्तुमनुः)नशूद्रेपातकंकिंचिन्नचसंस्कारमर्हतीति (तदर्थमाह
मेधातिथिः) यत्सामान्यतोनिषिद्धंस्तेयानृतादितदतिक्रमेऽस्यपापंयथाद्विजा
नाम्उपनयनरूपंसंस्कारंचनार्हतीति।तेचतूष्णींकार्याः।शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्ण
त्वाद्धर्ममर्हतिवेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेतिव्यासोक्तेः । अमंत्रस्य
तुशूद्रस्यविप्रोमंत्रेणगृह्यतेइतिमरीच्युक्तेश्च । इयंपरिभाषासर्वार्थातेनशूद्रध
र्मेषुसर्वत्रविप्रेणमंत्रःपठनीयः । सोपिपौराणएवेतिशूलपाणिः । एवंस्त्रीणाम
पीतिदिक् ॥

इति रामकृष्ण भट्टात्मज कमलाकरभट्ट कृते निर्णयसिन्धौ संस्कार निर्णयः ॥

(अथसुद्रकालाःतत्रजलाशयस्यवाराहः) हस्तेचांबुपपौष्णाकेशवमघामित्रो त्तरारोहिणीदेवेज्येषुचशुक्रसौम्यशशभृद्वाणीशवारांशके ॥ रिक्तांछिद्रतिथिं विहायवृश्चभेनक्रेकुलीरेघटेमीनेकूपतडागकर्ममुनयःशंसंतिशुद्धेऽष्टमे ॥ हस्तोम घानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तरारोहिणीरोहिणयः॥ शतभिषगित्यारंभेकूपानांशस्यतेभग णाः(हेमाद्रौभविष्ये)तस्मिन्नसलिलसंपूर्णेकार्तिकेतुविशेषतः ॥ मुनयःकेचिदि च्छंतिच्छतीतेचोत्तरायणे॥नकालनियमस्तत्रसलिलंतत्रकारणम(दीपिकापि) मार्तंडेंदुशुद्धौसुरराजदशयनेमाघवहृकस्यशुक्रेमूलाषाढोत्तराग्विश्रवणगुरुक रेपौष्णशुक्राज्यचंद्रे॥ मैत्रेब्राह्मेचपूर्णामदन१३रवि१२तिथौ द्वितीयातृतीयेका र्यातोयप्रतिष्ठाज्ञगुरुसितदिनेकालशुद्धेसुलग्ने (वराहः) आग्नेयेयदिकोणेग्राम स्यपुरस्यवाभवतिकूपः॥नित्यंसकरोतिभयंदाहंचसमानसंप्रायः॥नैर्ऋत्येबालभ यंवनिताक्षयंचवायव्ये ॥ दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वाशेषास्तुशुभावहाःकूपाः(वास्तुशा स्त्रे) भूतिंपुष्टिंपुत्रहानिंपुरंध्रीनाशंमृत्युंसंपदंशत्रुबाधाम ॥ किंचित्सौख्यंशंभुकोणादिकुर्यात्कूपोमध्येगेहमर्थक्षयंच ॥ उत्सर्गविधिप्रचोक्तोबहवृचपरिशिष्टे (अथातोवापीकूपतडागयज्ञंव्याख्यास्यामः) पुण्येऽह्नि उदकसमीपेऽग्निंसमाधा यवारुणंचरुंश्रपयित्वाज्यभागांते आज्याहुतीर्जुहुयात ॥ समुद्रज्येष्ठेतिप्रत्यृचंत तोहविषाष्टौतत्त्वायामीतिपंचत्वंनो अग्नेइतिद्वेइमंमेवरुणेतिचस्विष्टकृतंनवसम मार्जनांतेधेनुंतारयेत । अवतीर्यमाणामनुमंत्रयेत । इदंसलिलंपवित्रंकुरुष्वशुद्धा पूताअमृताःसंतुनित्यम॥ मांतारयंतिकुरुतीर्थाभियेकंलोकाल्लोकं तरतेतीर्यतेचे तिपुच्छाग्रेन्वारब्धउत्तीर्यापोअस्मान्मातरः शुंधयंत्वित्यथापराजितायांदिश्युप स्थापयेत्सूयवसाद्भगवतीतिहिंकृतंचेडिंकृणवतीत्यलंकृतांविप्रायदद्यादित रां नाशक्त्यादक्षिणांततउत्सृजेद्देवपितृमनुष्याः प्रीयंतामिति ब्राह्मणान्भोजयि त्वापवस्त्ययनंवाचयीतेति ॥ विस्तरस्तुमात्स्योक्तोऽस्मत्कृतेजलाशयोत्सर्गवि धौज्ञेयः (कूपादेरुत्सर्गाकरणेदोषउक्तोभविष्ये) सदाजलंपवित्रंस्यादपवित्रम मसंस्कृतं ॥ कुशाग्रेणापिराजेंद्रनस्पृष्टव्यमसंस्कृतं (तथा) वापीकूपतडागादौ यज्जलंस्यादसंस्कृतं ॥ अपेयंतद्भवेत्सर्वंपीत्वाचांद्रायणंचरेत (अथवृक्षारोप

णांचंडेश्वरः) आदित्यचांद्रादितिष्यविशाखपौष्णमूलोत्तरात्रयतुरंगमवारुणा
श्च । एतेषुतारकगणेषुहितंनराणांदृक्षादिरोपणमिहोपदिशंतिधीराः (अ
थमूर्तिप्रतिष्ठा वशिष्ठः) हस्तत्रयेमित्रहरित्रयेचपौष्णादयादित्य[illegible]येभेषु ॥
तिस्रोत्तराधातृशशांकभेषुसर्वामरस्थापनमुत्तमंस्यात् (मात्स्ये) चैत्रेवाफाल्गु
नेवापिज्येष्ठेवामाधवेतथा ॥ माघेवासर्वदेवानांप्रतिष्ठाशुभदाभवेत् ॥ नारदस्तु
चैत्रंनिषेधयति । विष्णोश्चैत्रेवमासेषुमाघादिषुचपंचस्विति । तेनात्रविकल्पः ।
अत्रमाघमासेविष्णु प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः ॥ माघेकर्तुर्विनाशायफाल्गु
नेशुभदाभवेदिति (विष्णुधर्मोक्तेरितिहेमाद्रिः मात्स्ये) वृद्धावनकरीस्फी
तातथाप्रतिपदिस्मृता ॥ द्वितीयायांधनोपेतातृतीयायांधनप्रदा ॥ चतुर्थ्यां
नाशमाप्नोति यमस्यस्यात्सुखावहा ॥ विनायकस्य देवस्यतथा तत्रहित
प्रदा ॥ पञ्चम्यांश्रीयुताकर्तुर्वरदाचतथाभवेत् ॥ षष्ठ्यांलक्ष्मीयुतानित्यंसप्त
म्यांरोगनाशिनी ॥ अष्टम्यांधान्यबहुलानवम्यांचविनश्यति ॥ भद्रकाल्यः कृता
तत्रकर्तुर्भवतितुष्टये ॥ धर्मवृद्धिकरीज्ञेयादशम्यांतुतथातिथौ ॥ एकादश्यांत
थायुक्ताद्वादश्यांसर्वकामदा ॥ त्रयोदश्यांतथाज्ञेयाचतुर्दश्यांविनश्यति ॥ कृष्ण
पक्षेपंचदश्यांकर्तुःक्षयकरीभवेत् ॥ पंचदश्यांतथाशुक्लेसर्वकामकरीभवेत् आ
षाढेद्वेतथामूलमुत्तरात्रयमेवच ॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यःपूर्वाभाद्रपदातथा ॥ ह
स्ताश्विनीरेवतीचपुष्योमृगशिरास्तथा ॥ अनुराधातथास्वातीप्रतिष्ठासुप्रशस्य
ते (श्रीपतिः) रोहिण्युत्तरपौष्णवैष्णवकरादित्याश्विनीवासवानूराधेंदवजीव
भेषुगदितंविष्णोःप्रतिष्ठापनम् ॥ पुष्यश्रुत्यभिजित्सुरेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कंद
योर्मैत्रेतिग्मरुचेःकरेनिरृ्तिभेदुर्गादिकानांशुभम् ॥ गणपरिवृढरक्षोयक्षभूता
सुराणांप्रमथफणिसरस्वत्यादिकानांचपौष्णे ॥ श्रवसिसुगतनाम्नोवासवेलोक
पानांनिगदितमखिलानांस्थापनंचस्थिरेषु ॥ तेजस्विनीक्षेमकृदग्निदाहविधा
यिनीस्याद्वरदादृढाच ॥ आनंदकृत्कल्पविनाशिनीचसूर्यादिवारेषुभवेत्प्रति
ष्ठा (माधवीयेवैखानसः) मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥ महिषासुर
हंत्र्यश्चस्थाप्यावैदक्षिणायने (वैशब्दोप्यर्थेलिंगप्रतिष्ठायांविशेषः ॥ हेमाद्रौ

लक्षणसमुच्चये) उत्तरायणगतेभानौलिंगस्थापनमुत्तमम् ॥ दक्षिणेत्वयनेपूज्य
मिव ग्रहिंभयावहम् ॥ स्वगृहेस्थापनंनेष्टंतस्माद्वैदक्षिणायने ॥ स्थापनंतुप्रकर्त्त
व्यंशिशिरादावृतुत्रये ॥ प्रावृषिस्थापितंलिंगंभवेद्वरदयोगदम् ॥ हेमंतेज्ञानदं
चैवलिंगस्यारोपणंमतम् (रत्नावल्याम्) माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढेषुपंच
सु ॥ मासेषुशुक्लपक्षेषुलिंगस्थापनमुत्तमम् (विष्णोरप्याहतत्रैववैखानसः) मार्ग
शीर्षादिमासौद्वौनिंदितौब्रह्मणापुरा ॥ मासेषुफाल्गुनःश्रेष्ठश्चैत्रोवैशाखएव
च ॥ वृषेवाप्याश्वयुङ्मासेश्रावणेमासिवाभवेत् ॥ बौधायनसूत्रेविष्णुप्रतिष्ठा
मुपक्रम्यद्वादश्यांश्रोणायांवायानिचान्यानिपुण्यनक्षत्राणीति । कृत्तिकादि
विशाखांतेष्वित्यर्थः (सर्वदेवेषुमासविशेषोहेमाद्रौविष्णुधर्मे) माघेकर्तुर्विनाशा
य फाल्गुनेशुभदाभवेत् ॥ लोकानंदकरीचैत्रेवैशाखेवरसंयुता ॥ आज्ञायुतासदा
ज्येष्ठेआषाढेधर्मवृद्धिदा ॥ श्रावणेधनहीनास्यात्प्रौष्ठपादेविपद्यति ॥ आश्विव
नेनाशमाप्नोति वह्निनाकार्तिकेतथा सौम्येसौभाग्यमतुलं पौषेपुष्टिरनुत्तमा ॥
दोषान्विताधिमासेस्यात्कर्तुर्नाशनमेवचेति ॥ अत्रश्रावणाश्विनयोर्निषेधो
मार्गशीर्षविधिश्चविष्णुव्यतिरिक्तविषयः ॥ पूर्वोक्तवचनादितिहेमाद्रिः ॥
माघश्रावणभाद्रपदनिषेधः ॥ शिवव्यतिरिक्तविषयः । तत्रतस्योक्तेः (देविस्था
पने तत्रैवविशेषोदेवीपुराणे) देव्यामाघेऽश्विनेमासेउत्तमासर्वकामदा (तथा)
नतिथिर्नचनक्षत्रंनोपवासोत्रकारणम् ॥ सर्व्वकालंप्रकर्त्तव्यंकृष्णपक्षेविशेषतः ॥
अन्यश्चात्र विचारोहेमाद्रौज्ञेयः (नारदः) हंत्यर्थहीनाकर्तारं मंत्रहीनातु
ऋत्विजम् ॥ स्त्रियंलक्षणहीनातुनप्रतिष्ठासमोरिपुः (अत्राधिकारिणउक्ताः
कृत्यकल्पतरौदेवीपुराणे) वर्णाश्रमविभेदेनदेवाःस्थाप्यास्तुनान्यथा ॥ ब्रह्मा
तुब्राह्मणैःस्थाप्योगायत्रीसहितःप्रभुः ॥ चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुखा
र्थिभिः ॥ भैरवोपिचतुर्वर्णैरंत्यजानांतथामतः मातरःसर्वलोकैस्तुस्थाप्याःपू
ज्याःसुरोत्तमाः ॥ लिंगंगृहीयतिर्वापिसंस्थाप्यतुयजेत्सदा ॥ (शिवसर्वस्वेभवि
ष्ये) यस्तुपूजयतेलिंगंदेवादिमांजगत्पतिम् ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवाम
त्परायणः ॥ तस्यप्रीतःप्रदास्यामिशुभाँल्लोकाननुत्तमान् (तिथितत्त्वेस्कांदे)

शूद्रःकर्माणियोनित्यंस्वीयानिकुरुतेप्रिये ॥ तस्याहमर्चांगृह्णामिचंद्रखंडविभूषिते ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थश्चसुव्रते ॥ सर्वंदिनेदिनेदेवंपूजयेदंबिकापतिम ॥ संन्यासीदेवदेवेशंप्रणामेनैवपूजयेत ॥ नमोंतेनाशिवेनैवस्त्रीणांपूजाविधीयते ॥ एतच्चपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगपूजाविषयम ॥ यानितु (त्रिस्थलीसेतौनारदीये) यःशूद्रेणार्चितंलिंगंविष्णुंवाप्रणमेन्नरः ॥ नतस्यनिष्कृतिर्दृष्टाप्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ नमेद्यःशूद्रसंस्पृष्टंलिंगंवाहरिमेववा ॥ ससर्वयानातंभोगीयावदाचंद्रतारकम ॥ पाखंडपूजितंलिंगंनत्वापाखंडतांव्रजेत ॥ आभीरपूजितंलिंगंनत्वानरकमश्नुते ॥ योषिद्भिःपूजितंलिंगंविष्णुंवापिनमेत्तुयः ॥ सकोटिकुलसंयुक्तमाकल्पंरौरवेवसेदित्यादीनि ॥ तानिनूतनस्थापितलिंगादिविषयाणि ॥ यदाप्रतिष्ठितंलिंगंमंत्रविद्भिर्यथाविधि ॥ तदाप्रभृत्यशूद्रश्चयोषिद्वापिनसंस्पृशेदितितत्रैवोक्तेः ॥ प्रतिष्ठायांतुशूद्रादीनांनाधिकारः । स्त्रीणामनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर ॥ स्पर्शनेनाधिकारोस्ति विष्णोर्वाशंकरस्यवा ॥ यःशूद्रसंस्कृतंलिंगंविष्णुंवापिनमेन्नरः ॥ इहैवाप्यंतदुःखानिपश्यत्यामुष्मिकंकिमु ॥ शूद्रोवानुपनीतोवास्त्रियोवापतितोपिवा ॥ केशवंवाशिवंवापिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते इतिबृहन्नारदीयस्कांदोक्तेरितित्रिस्थलीसेतौपितामहचरणाः । चतुर्वर्णैरितिपूर्वोक्तवचनाद्धरिवादिप्रतिष्ठायां शूद्रस्यविकल्पइतियुक्तंपश्यामः (तत्रैवगौतमः) शिवार्चनंसदाप्येवंशुचिःकुर्यादुदङ्मुखः ॥ वाचस्पतिमतम । प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तुप्रातःसायंनिशास्वितिति (प्रयोगपारिजातेगृह्यपरिशिष्टे) प्रतिमाप्राङ्मुखीचेदुदङ्मुखोयजेत्ताऽन्यत्रप्राङ्मुखः । एतच्चस्थिरप्रतिमाविषयं । अन्यत्रचलार्चासु (अथप्रतिमाः ॥ भार्गवार्चनदीपिकायांभविष्ये) सौवर्णीराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् ॥ पाषाणधातुयुक्तावारीतिकांस्यमयीतथा॥ रीतिःपित्तलं। शुद्धदारुमयीवापिदेवतार्चाप्रशस्यते ॥ अंगुष्ठपर्वादारभ्यवितस्तिंयावदेवतु ॥ गृहेषुप्रतिमाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः (पंचरात्रेतु) मृद्दारुलाभागोमेद वधूच्छिष्टमयींत्वितिनिषेधउक्तः (भागवते) शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती ॥ मनोमयीमणिम

यीप्रतिमाष्टविधास्मृता ॥ काष्ठंमधुकस्यैव । तत्रकाष्ठेषुमधुकमानीयचवसुंधरे॥ कृत्वाततप्रतिमांचैवप्रतिष्ठाविधिनार्चयेदितिवराहोक्तेः (देवीपुराणे) सप्तांगुलंसमारभ्ययावच्चद्वादशांगुलम् ॥ गृहेष्वर्चासमाख्यातापासादेवाधिकाशुभा ॥ (तिथितत्त्वेकालिकापुराणे) प्रतिमायाःकपोलौद्वौस्पृष्ट्वादक्षिणपाणिना प्राणप्रतिष्ठांकुर्वीततस्यदेवस्यवाहरेः ॥ अन्येषामपिदेवानांप्रतिमासुचपार्थिव॥ प्राणप्रतिष्ठाकर्तव्यातस्यांदेवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्यबीजेनतद्विष्णोरित्यनेनच॥ तथैवहृदयेंगुष्ठंदत्त्वामाश्वत्थमंत्रवित् ॥ एभिर्मंत्रैःप्रतिष्ठांतुहृदयेपिसमाचरेत् ॥ अस्यैप्राणाःप्रतिष्ठंतुअस्यैप्राणाःक्षरंतुच ॥ अस्यैदेवत्वमर्चायैमामहेतिचकश्चन॥ (हयशीर्षपंचरात्रे) अर्चकस्यतपोयोगादर्चनस्यातिशायनात्। आभिरूप्याच्चबिंबानांदेवःसान्निध्यमृच्छति (प्रयोगपारिजातेव्यासः) प्रतिमापट्टयंत्राणांनित्यंस्नानंनकारयेत् ॥ कारयेत्पर्वदिवसेयदावामलधारणम् (लिंगेविशेषस्तिथितत्त्वेभविष्ये) मृद्भस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयंतथा ॥ कृत्वालिंगंसकृत्पूज्यवसेत्कल्पायुतंदिवि ॥ वार्क्षंवित्तप्रदंलिंगंस्फाटिकंसर्वकामदं ॥ कृत्वापूजयेद्विप्रंद्रलप्स्यसेवांछितंफलम् ॥ (तत्रैवकालकौमुद्यांस्कांदे) अक्षादल्पपरीमाणांनलिंगंकुर्याद्विचक्षणः ॥ कुर्वीतांगुष्ठतोह्रस्वंन कदाचित्समाचरेत् ॥ अक्षोऽशीतिर्गुंजा गुंजाःपंचाल्पमाषकः॥तेषोडशाक्षःकर्षोस्त्रीत्यमरकोशात् प्रयोगपारिजातेक्रियासारे) नवाष्टसप्तांगुलिकंलिंगंश्रेष्ठमिहोच्यते॥ षट्पंचकचतुर्मानंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम्। त्रिद्व्येकांगुलिमानंयत्त्रिविधंतत्कनीयसम् ॥ एवंनवविधंप्रोक्तंचरलिंगंयथाक्रमम् (अथपंचसूत्रीनिर्णयः ॥ गौतमीतंत्रे) लिंगमस्तकविस्तारोलिंगोच्छ्रायसमोमतः ॥ परिधिस्तत्त्रिगुणितस्तद्वत्पीठंव्यवस्थितम् ॥ प्रणालिकातथैवस्यात्पंचसूत्रीविनिर्णयः ॥ अत्र तत्त्वम् । लिंगमस्तकविस्तारंलिंगोच्चतासमंकृत्वाततत्रिगुणासूत्रेणवेष्टनार्हंलिंगस्थौल्यं कृत्वाततत्समंवृत्तंचतुरस्रंवापीठविस्तारमधःप्रोर्ध्वंचकुर्यात् ॥ पीठोच्चतातुलिंगोच्चतातोद्विगुणापीठमध्येलिंगाद्दगुणस्थलंपीठोच्चतातृतीयांशेनकंठं कृत्वातस्योर्ध्वंअधश्चसमं वप्रद्वयंयथायोग्यंकृत्वा लिंगविस्तारयष्ट्यांशेनपीठोपरिबाह्यमेखलांकृत्वातदंतःसंलग्नतत्समंखातंकृत्वा

पीठादूर्ध्वमिहलिंगसमदीर्घां पीठार्धदीर्घां वा मूले दैर्घ्यसमविस्तारां तृतीयांशेन मध्ये खातां पीठवत्समेखलां प्रनालिकां कुर्यादिति। अत्र मूलं सिद्धांतशेखरे शैवागमे च ज्ञेयम् (निर्णयतत्त्वे ब्राह्मे) सर्वमेव प्रमाणज्ञो विज्ञः शिवसूर्यार्चनं विना (तत्रैव वाराहपाद्मयोः) गृहे लिंगद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा। द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा॥ शक्तित्रयं तथा नार्च्यं गणेशत्रयमेव च ॥ द्वौ शंखौ नार्चयेच्चैव भग्नां च प्रतिमां तथा॥ नार्चयेच्च तथा मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा॥ गृहे विनष्टा भग्नाश्च नार्च्याः पूज्या वसुंधरे। तासां पूजनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद्गृही॥ शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं नहि॥ विषमा नैव पूज्यास्तु विषमेष्वेक एव हि॥ शालग्रामशिलाभग्ना पूजनीया सचक्रका॥ खंडिता त्रुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा (वाराहे) द्वारकाचक्रयोर्देवि शालग्रामशिलां नरः॥ सुवर्णसहितां दद्यात्पृथ्वीदानफलं लभेत् (तत्रैव) यः पुनः पूजयेत्कृष्णां शालग्रामशिलाशतम्। तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं वर्षशतैरपि (देवीपुराणे) ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च पृथिवीपते॥ स्वधर्मतत्परा विष्णुमाराधयति नान्यथा (अविभक्तानामपृथग्देवपूजा सा ह प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः) पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम्॥ अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्पृथक् (तत्रैव विष्णुधर्मे) शालग्रामशिलां वापि चक्रांकितशिलां तथा॥ ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत्॥ इदं स्पर्शरहितपूजाविषयम्। शूद्रो वानुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा॥ केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ ब्राह्मणस्यापि हरिं विष्णुं नस्पृशेच्छूद्र इच्छती॥ सनाश्चामृतनायाव तस्या नास्ति निष्कृतिः॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर ॥ स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शंकरस्य चेति स्कांदात्॥ स्पर्शरहितां तु त्रयो भक्त्यैव। शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णो वसुंधरे॥ स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः॥ मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो योषिद्वापि कदाचन॥ स पतेन्नरके घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥ यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुंधरे॥ दूरादेवास्पृशन्पूजां कारयेत्सुसमाहितः इति वाराहोक्तेः॥ शालग्रामशिलामार्चे निषेधो न प्रतिमादौ। सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः॥ लिंगान्यपि तु पूज्यानि नराणाभिः कल्पितानि च। इति तत्रैवोक्तेः। चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्या ह्ययरा

अन्यजातिभिः ॥ वैश्यैर्द्विजैवसंपूज्यौतथैकः शूद्रजातिभिरितिस्कांदात् ॥ अ
न्येतुदीक्षितविषयत्वेनव्यवस्थामाहुः (विष्णुधर्मे) तयोरसंभवेचार्चाविसाचेहनव
धास्मृता ॥ रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातथा ॥ रैत्तिकार्चातथालौहीशैलजा
द्रुमजातथा ॥ अधमाधमार्चाविज्ञेयामृन्मयाप्रतिमाचया ॥ यथांफलानितत्रैववज्ञे
यानि । नार्च्यागृहेऽश्मजामूर्तिश्चतुरंगुलतोऽधिका ॥ नवितस्त्यधिकाधातुसंभ
वाथ्ययदृच्छता ॥ एवंलक्षणसंपन्नापारंपर्यक्रमागता ॥ उत्तमासातुविज्ञेयागुरु
दत्तापितत्समा (तत्रैवपाद्मे शालग्रामंप्रक्रम्य) तत्राप्यामलकीतुल्यापूज्यासूक्ष्मै
वयाभवेत् ॥ यथायथाशिलासूक्ष्मातथास्यात्तुमहत्फलम् (तथा) यवमात्रंतुग
र्तःस्याद्यवार्धलिंगमुच्यते ॥ शिवनाभिरितिख्यातास्त्रिषुलोकेषुदुर्लभः (तत्रैव)
शालग्रामसमयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् ॥ वाराणस्यायवाधिकंसमंताद्योजनत्रय
म् ॥ योमृतस्तत्समीपेतुमृतोवानीयतोऽतिकं ॥ सवैमोक्षमवाप्नोतिसत्यंसत्यंनचान्य
था (तत्रैव) चक्रांकमिथुनंपूज्यंनैकंचक्रांकमर्चयेत् ॥ चक्रांकमिथुनात्सार्द्धंशा
लग्रामंप्रपूजयेत् (तत्रैववाराहे) म्लेच्छदेशेशुचौवापिचक्रांकोयत्रतिष्ठति ॥ योज
नानांतथात्रीणिममक्षेत्रंवसुंधरे (तत्रैवशालग्रामंप्रक्रम्य) क्रयक्रीतापरिज्ञेयामध्य
मायाचिताधमा (प्रयोगपारिजातेवाराहे) एवंलक्षणसंपन्नापारंपर्यक्रमागता ॥
उत्तमासातुविज्ञेयागुरुदत्तापितत्समा (अथपार्थिवपूजानंदीपुराणे) आयुष्मान्ब
लवान्श्रीमान्पुत्रवान्धनवान्सुखी ॥ वरमिष्टंलभेल्लिंगंपार्थिवंयःसमर्चयेत् ॥ त
स्मात्तुपार्थिवंलिंगंज्ञेयंसर्वार्थसाधकम् (तत्रैव) गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलिपुष्पनिवे
दने ॥ त्र्येयानमःशिवायेतिमंत्रःसर्वार्थसाधकः ॥ सर्वमंत्राधिकश्चायमोंकाराद्यः
षडक्षरः (भविष्ये) मूर्तयोऽष्टौशिवस्यैताःपूर्वादिक्रमयोगतः ॥ आग्नेय्यांताःप्रपू
ज्यास्तुवेद्यांलिंगेशिवंयजेत् ॥ अत्रनप्राचीमग्रतःशंभोरितिरुद्रयामलोक्तेर्निषेधात् ।
नांतरालंप्राचीकिंतुप्रसिद्धैव (तिथितत्त्वेदेवीपुराणे) मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाह्
वानमेवच ॥ स्नपनंपूजनंचैवविसर्जनमतःपरम् ॥ हरोमहेश्वरश्चैवशूलपाणिःपि
नाकधृक् ॥ शिवःपशुपतिश्चैवमहादेवइतिक्रमः (स्कांदे) शुष्कान्यपिचपत्रा
णिशिवस्यनिवेदयेत् (तत्रैवभविष्ये) धत्तूरकैश्चयोलिंगंसकृत्पूजयतेनरः ॥ स

गीतलक्षफलंप्राप्य शिवलोकेमहीयते (योगिनीतंत्रे) शिवागारेझल्लकंचसूर्यागारे
चशंखकम् ॥ दुर्गागारेवंशवाद्यंमधुरींनचवादयेत् (श्राद्धहेमाद्रौस्कांदे) स्पृष्ट्वारु
द्रस्यनिर्माल्यंवाससाआप्लुतःशुचिः (प्रयोगपारिजातेक्रियासारे) मध्यमानामि
कामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजयेत् ॥ अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनिर्माल्यमपनोदयेत् ॥ अपनीतं
चनिर्माल्यंचंडेशायनिवेदयेत् । अशून्यमस्तकंलिंगंसदाकुर्वीतपूजकः (शूलपा
णौलैंगे) वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् ॥ नचैवापूज्यभुंजीतशिवलिंगेम
हेश्वरम् ॥ सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंशिवपूजनम् (तिथितत्त्वेलैंगे) विनाभस्मत्रिपुंड्
रेणविनारुद्राक्षमालया ॥ पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि
कर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम् (रुद्राक्षधारणेविशेषःशिवरहस्ये) एकवक्त्रःशिवःसा
क्षाद्ब्रह्महत्यांव्यपोहति ॥ अवध्यत्वंप्रतिस्रोतोवह्निस्तंभंकरोतिच ॥ द्विवक्त्रोहर
गौरीस्याद्गोवधाद्यघनाशकृत् ॥ त्रिवक्त्रोह्यग्निजन्माद्यपापराशिंप्रणाशयेत् ॥
चतुर्वक्त्रःस्वयंब्रह्मानरहत्यांव्यपोहति ॥ पंचवक्त्रस्तुकालाग्निरगम्याभक्ष्यपाप
नुत् ॥ षड्वक्त्रस्तुगुहोज्ञेयोभ्रूणहत्यादिनाशयेत् ॥ सप्तवक्त्रःस्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभ
यापहः ॥ एकादशमुखोरुद्रोनानायज्ञफलप्रदः ॥ द्वादशास्यस्तथादित्यःसर्वरोग
निवर्हणः ॥ त्रयोदशमुखःकामःसर्वकामफलप्रदः ॥ चतुर्दशास्यःश्रीकंठोवंशो
द्धारकरःपरइति ॥ तथा । विनामंत्रेणयोधत्ते रुद्राक्षंभुविमानवः ॥ सयातिनर
कान्घोरान्यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ पंचामृतंपंचगव्यंस्नानकालेप्रयोजयेत् ॥ रुद्रा
क्षस्यप्रतिष्ठायांमंत्रंपंचाक्षरंतथा ॥ त्र्यंबकादिमंत्रंचतथातत्रप्रयोजयेत् ॥ यद्वा
ओंअघोरओंह्रूंअघोरतरओंह्रींह्रांनमस्तेरुद्ररूपेहुंस्वाहा ॥ अनेनाभिमंत्र्य धारयेत्
(तथा) अष्टोत्तरशतंकार्यंचतुःपंचाशदेववा ॥ सप्तविंशतिमानावाततोहीनाधमाः
स्मृताः (प्रजापतिः) मोक्षार्थीपंचविंशत्याधनार्थीत्रिंशताजपेत् ॥ पुत्रार्थीपंचविंश
त्यापंचदश्याभिचारके ॥ सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया । यत्करोतिन
रःपुण्यंसर्वंकोटिगुणंभवेत् ॥ योददातिद्विजेभ्यश्चरुद्राक्षंभुविसन्मुखम् । तस्यप्री
तोभवेद्रुद्रःस्वपदंचप्रयच्छतीति (पदार्थादर्शेबोपदेवः) रुद्राक्षान्कंठदेशेदशनपरि
मितान्मस्तकेविंशतिद्वे षट्षट्कर्णप्रदेशेकरयुगुलकृते द्वादशद्वादशैव ॥ बाह्वो

रिंदोःकलाभिर्नयनयुगहृत्तेएकमेकं शिखायांवसस्यष्टाधिकंयःकलयतिशतकं
सःस्वयंनीलकंठः (हेमाद्रौ शिवधर्मे) स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यंगःपंचविंशतिःपला
नांद्वेसहस्रेतुमहास्नानंप्रकीर्तितम् ॥ पंचविंशत्पलंलिंगेअभ्यंगंकारयेदथ ॥ शिव
स्यसर्पिषास्नानंप्रोक्तंपलशतेनच ॥ तावतामधुनाचैवदध्नाचैवततःपुनः ॥ तावतै
वचक्षीरेणागव्येनैवभवेत्ततः ॥ भयःसार्धसहस्रेणपलानामैक्षवेणच ॥ रसेनकार
येत्स्नानंभक्त्याचोष्णांबुनाततः (विठ्ठलवादौतुस्कांदे)क्षीराद्दशगुणंदध्नाघृतेनैव
दशोत्तरम् ॥ घृताद्दशगुणंक्षौद्रंक्षौद्राचैक्षवजंतथा (ब्राह्मे)देवानांप्रतिमायत्रघृता
भ्यंगक्षमाभवेत् ॥ पलानितत्रदेयानिश्रद्धयापंचविंशतिः ॥ इदंक्रोडीकृताभिप्रा
येण(तत्रैवसंग्रहे) विठ्ठक्सेनायदातव्यंनैवेद्यस्यशतांशकम् ॥ पादोदकंप्रसादंच
लिंगेचंडेश्वरायतु(पंचायतनसन्निवेशमाहबोपदेवःपदार्थादर्शेच) शंभौमध्यग
तेहरीनहरभूदेव्योहरौशंकरे भास्येनागसुतारवौ हरगणेशाजांबिकाः स्थापि
ताः ॥ देव्यांविष्णुहरेभवक्त्रवयोलंबोदरेजेश्वरेनांवाःशंकरभागतोऽतिसुखदान्य
स्तास्तुहानिप्रदाः ॥ शंकरभागतः । ईशानकोणादारभ्यप्रदक्षिणमित्यर्थः(अत्र
दिक्स्वरूपमुक्तं प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे) देवस्यमुखम[illegible]दिशंप्राचींप्रकल्प
येत् ॥ तदादिपरिवाराणांमंगाद्यावरणस्थितिः(प[illegible])पूर्विर्विनायक
श्चंडीईशोविष्णुस्तुपंचमः ॥ अनुक्रमेणपूज्यंतेव्युत्क्रमेतु[illegible]भयम्(त[illegible])पूज्यपूज
कयोर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः(अथकेशवादिमूर्तयः । [illegible]) केविणोवा
दापुरुपेप्रजाच्यक्तमनाविना ॥ वाथोनृहसानिश्रीपामाचगोवि[illegible]पे ॥ अत्रकोवि
णवित्याद्यैःकेशवविठ्ठलवादिचतुर्विंशतिमूर्तयोऽभिधीयंते । शंखशंखातचगेच
क्रगदेज्ञेयेत्यर्थः । शिष्टेभुजेपद्मंत्वर्थतःसिद्धम् ॥ अत्रदक्षिणाधः करक्रमेणज्ञेय
म । दक्षिणोऽधःकरक्रमादितिहेमाद्रौवचनात् । तेनहेमाद्रिणासंवादः । विश
व्देनविपरीतंशचेइत्यर्थः अत्रापिशब्दादनुवृत्तिः । शंखादगदाचक्रेइत्यर्थः ।
गपेइत्यत्रापिशादनुवर्तते । शंखादगदापद्मेइत्यर्थः । विपरीतेपद्मगदेइत्यत्रापि
शंखाज्ज्ञेये । चपेचक्रपद्मे । शंखाचक्रपद्मेइत्यर्थः विइत्यत्रापिपद्मचक्रेइति ।
तेनचगादेइत्यष्टौमूर्तयः । गपेइत्यष्टौमूर्तयः । चपेइत्यत्रच । अत्रमतंहेमाद्रौज्ञेय

म (अथबौधायनसूत्रम । त्रैविक्रमींचानुस्मृत्यलिंगार्चाप्रतिष्ठोच्यते) यजमानः पूर्वोक्तकालेपर्वेद्युः । दशद्वादशषोडशान्यतरहस्तंमंडपंकृत्वाग्नेयेहस्तमात्रंचतुरस्रंकुंडंस्थंडिलंवापूर्वतोहस्तमात्रांवेदींनैर्ऋतेवास्तुमंडलमध्येवेदीं तदुपरिसर्वतोभद्रंकृत्वाप्राणानायम्यास्यांमूर्तौदेवस्यसान्निध्यसिद्ध्यर्थं दीर्घायुर्लक्ष्मी सर्वकामसमृद्ध्यक्षय्यसुखकामोऽमुकमूर्तिप्रतिष्ठांकरिष्यइतिसंकल्प्य।गणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजननांदीश्राद्धानि कृत्वाचार्यं चतुरोऋत्विजश्चवृत्वावस्त्राद्यैःपूजयेत । अथाचार्यः । यदत्रसंस्थितमितिसर्षपान्विकीर्यापोहिष्ठेतिकुशोदकेनभूमिंप्रोक्ष्य।देवाआयांतु।यातुधानाअपयांतु । विष्णोदेवयजनंरक्षस्वेतिभूमौप्रादेशंकृत्वाऽस्मत्कृततुलापद्धतिमार्गेणमंडपप्रतिष्ठांकृत्वाऽकृत्वावापर्वरात्रौहिरण्योपधानंदेवंपंचगव्येहिरण्ययवदूर्वाश्वत्थपलाशपर्णैरापोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्चनइत्यनुवाकेनाभिषिच्यव्याहृतिभिरिदंविष्णुरितिफलयवदूर्वाः समर्प्यरक्षोहणमितिहस्तेकंकणंबध्वा वाससाच्छाद्य।अवतेहेडउदुत्तममितिजलेधिवासयेत।इदंबौधायनोक्तम। ततश्चलालिंगार्चायांवाअग्निंप्रतिष्ठाप्यमोसीरनीवारचरुंकृत्वाविष्णुश्चेत कृसरमपिश्रपयित्वाज्यभागांतेपलाशोदुंबराश्वत्थशम्यपामार्गसमिद्भिःआज्येन चरुणातिलैर्वाप्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौवाहुतीर्लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्योहुत्वास्थाप्यदेवमंत्रेणपूर्वोक्तसमित्तिलनैवारचर्वाज्यैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिंवाहुत्वा अग्नियजुर्भिरित्यनुवाकेनदशाहुतीर्जुहुयात।प्रतिद्रव्यहोमांतेदेवंपादनाभिशिरःस्पृशेत्अाज्यहोमेचोत्तरतःसजलकुंभेसंपातान्नयेत । तेषांमंत्राः ।इंद्रायेंदोइतींद्रस्य । स्योनेतिपृथिवीमूर्तेः । अघोरेभ्यइतितत्पतेःसर्वस्य । अग्नआयाहीत्यग्नेः । अग्निंदूतमित्यग्निमूर्तेः । नमःशर्वायपशुपतयेचेतिपशुपतेः यमायसोमंयमस्य असिहवीरितियजमानमूर्तेः । स्तुहिश्रुतंतत्पतेःउग्रस्य । असुन्वंतंनिर्ऋतेः । आकृष्णेनसूर्यमूर्तेः । योरुद्रोअग्नौइतितत्पतेरुद्रस्य । इमंमेवरुणस्य । शंनोदेवीजलमूर्तेः । नमोभवायेतिभवस्य। आनोनियुद्भिरितिवायोः । वातआवातुवायुमूर्तेः । तमीशानंतत्पतेरीशानस्य । आप्यायस्वेतिकुबेरस्य ।वयंसोमेतिसो

मूर्तेः। तत्पुरुषायमहादेवस्य। अभित्वाइशानस्य। आदित्प्रत्नस्येत्याकाश
स्य॥ नमउग्रायचेतितत्पतेर्भीमस्यततोदेवस्यपादौस्पृशेत्। सर्वांद्वितीयेहुत्वाना
भिंतृतीयेमध्यंचतुर्थेउरः पंचमेशिरःस्पृष्ट्वाप्रतिपर्यायंसंपातजलेनदेवं अभिषि
चेत्।ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्याचार्यंतोषयेत्।स्थिरलिंगार्चादौतुनेदानी
मग्निस्थापनहोमादिकार्यम्। ततोदेवंनत्वा॥स्वागतंदेवदेवेशविश्वरूपनमोस्तुते।
शुद्धेपित्वदधिष्ठानेशुद्धिं कुर्मःसहस्वतामितिसंप्रार्थ्य। उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइतिस
कृत्विगुत्थाप्य। पूर्वमकृतेग्न्युत्तारणोऽधुनावाकार्यम्। अग्निःसप्तिमितिसूक्त
मग्निपदहीनंपठित्वातत्सहितंपुनःपठेत्। एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिंवापठ
न्जलंपातयेत् ततोर्चांद्वादशवारंमृदाजलेनचप्रक्षाल्यमंत्रवत्पंचगव्यंकृत्वापयः
पृथिव्यामावोराजानमितिचसंस्नाप्य।आप्यायस्वदधिक्राव्णास्तेजोसिमधुवाता
आयंगौरितिचामृतैःसंस्नाप्य। लिंगंचेन्नमस्तेरुद्रमन्यवइत्यष्टाभिःसंस्नाप्यघृते
नाभ्यज्योद्वर्तनेनोद्वर्त्योष्णोदकेनप्रक्षाल्यगंधंदत्वासंपातोदकेनाभिषिच्यसपल्ल
वैःचतुर्भिःकुंभैरापोहिष्ठेतित्रिभिराकलशेष्वितिचप्रत्येकंसमुद्रज्येष्ठाइति चतुर्भि
राकलशेष्वितिचमीलितैःसंस्नाप्योदुंबरादिपीठेऽर्चांसुपवेश्य परितोष्टदिक्षु
सजलकुंभान्संस्थाप्यतेषुगंधपुष्पदूर्वाः क्षिप्त्वाद्येसप्तमृदःद्वितीयेपुष्करपर्णश
मीविकंकताश्मंतकत्वचः पल्लवांश्चतृतीयादिषुसप्तधान्यं पंचरत्नफलपुष्पा
णिकुशदूर्वागोरोचनसंपातोदकगंधफलसर्वौषधीःक्षिप्त्वा। क्रमेणापोहिष्ठेति
तिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतुर्भिः। पवमानानुवाकेनचाभिषिच्यैककुंभेशमीप
लाशवटखदिरबिल्वाश्वत्थविकंकतपनसाम्रशिरीषोदुंबराणां पल्लवान्कषायां
श्चक्षिप्त्वाआश्वत्थेवइत्यभिषिच्य। पंचरत्नोदकेनहिरण्यवर्णाइतिसंस्नाप्य
वाससीदत्वाउपवीतादिदीपांतंकृत्वाहिरण्यगर्भः। यआत्मदा। यःप्राणतः।
यस्येमे। येनद्यौः। यंक्रंदसी। आपोहयत्। यश्चिदापो। इत्यष्टौपिष्टदीपान्
दत्वा। सुवर्णशलाकयातैजसपात्रस्थंमधुघृतंचगृहीत्वारोचित्रं देवानांतेजोसीति
मंत्राभ्यांॐनमोभगवतेतुभ्यंशिवायहरयेनमः॥हिरण्यरेतसेविष्णोविश्वरूपाय
तेनमइतिचदक्षिणसव्येदेवनेत्रेमंत्रावृत्त्यालिखेत्।अंजंतित्वेत्यंजनेनमधुनावाक्त्वा

देवस्यत्वेतिमध्वाज्यशर्कराभिरंक्त्वातेनैवांजनेनपुनरंजयेत् । अत्रानङ्गमीतिशेषः । स्थिरलिंगेतुस्वर्णसूच्यागंधेन । ॐनमोभगवतेरुद्रायहिरण्यरेतसेपरायपरमात्मनेविश्वरूपायोमाप्रियायनमइत्यङ्क्त्वांजनादिनांजयेत् ॥ ततःआदर्शभक्ष्यादिदर्शयेत् ॥ ततःकर्ताआचार्यायगणमृत्विग्भ्यश्चदक्षिणांदद्यात् । अथाचार्यःप्रत्यृचमादौप्रणवंवदन्पुरुषसूक्तेनस्तुत्वा । वंशपात्रेपंचवर्णौदनेनदेवस्यनीराजनंकारयित्वारुद्रायचतुर्थ्यादौदद्यात् । मंत्रस्तुओंनमोरुद्रायसर्वभूताधिपतयेदीप्तशूलधरायोमादयितायविश्वाधिपतयेरुद्रायवैनमोनमः । शिवमर्हितंकर्मास्तुस्वाहेति ॥ अश्वत्थपर्णभूतेभ्योनमइति । केचिदेतद्द्वावौस्थिरप्रतिष्ठायामिच्छंति । अथाचार्यःसर्वतोभद्रे देवानावाहयेत् । मध्येब्रह्माणम् । पूर्वादिदिक्षु इंद्रादिलोकपालान् । ईशानेंद्राद्यंतरालेषुवसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । अश्विनौ । विश्वान्देवान् । पितॄन् । नागान् । स्कंदवृषौ । ब्रह्मेशानाद्यंतरालेषुदक्षविष्णुदुर्गास्वधाकारमृत्युरोगान् । समुद्रान्सरितःमरुतःगणाधिपंचेति । मध्येएव पृथिवींमेरुंसंस्थाप्यदेवंचावाह्य । प्रागादिवज्रं शक्तिं दंडं खड्गं पाशं अंकुशं गदां शूलं । तद्बाह्ये गौतमं भरद्वाजं विश्वामित्रं कश्यपं जमदग्निं वशिष्ठं अत्रिं अरुंधतींच । तद्बाह्ये नवग्रहान् । तद्बाह्ये ऐन्द्रीं कौमारीं ब्राह्मीं वाराहीं चामुंडांवैष्णवीं माहेश्वरीं वैनायकीमिति । एताः नामभिरावाह्यसंपूज्य । अर्चायांदेवंतन्मंत्रेणावाह्य । मंडलमध्येर्चासुप्रतिष्ठोभवेतिनिवेश्यसंपूज्य । वह्नौमंडल देवतानांनामभिस्तिलाज्येन दशदशाहुतीर्हुत्वा प्रत्यायांदेवमाराध्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वादेवेन्यासंकुर्यात् (तद्यथा) पुरुषात्मनेनमः ॥ प्राणात्मनेन० प्रकृतितत्त्वाय० बुद्धितत्त्वाय० अहंकारतत्त्वाय० मनस्तत्त्वाय० इतिसर्वांगे ॥ प्रकृतितत्त्वाय ० बुद्धितत्त्वाय ० हृदितत्त्वाय० शब्दतत्त्वाय ० शिरसि ॥ स्पर्शतत्त्वाय ० त्वचि ॥ रूपतत्त्वाय ०हृदि ॥ एवं रसगंधश्रोत्रत्व क्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसत्त्वरजस्तमोदेहतत्त्वानिविन्यसेत् ॥ ततःपुरुषसूक्तस्याद्यमृग्द्वयंकरयोः ॥ तदुत्तरंजान्वोः ॥ तदुत्तरंकट्योः ॥ तंयज्ञमितितिस्रः ॥ नाभिहृत्कंठेषुतस्माद

श्वेतिद्वयंबाहवोः ॥ ब्राह्मणास्येतिद्वयंनासयोः॥ नाभ्येतिद्वयमक्ष्णोः ॥ अंत्यां शिरसि ॥ केचित्तत्त्वन्यासमन्यथैवाहुः । पुरुषप्रकृतिमहदहंकारतत्त्वानि । शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि। आकाशवायुतेजोप्पृथिवीश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनस्तत्त्वानीति । केचिदेतानिस्थिरलिंगादावेवेच्छंति । ततःसुखशायीभवेतिशय्यायां देवंस्थापयित्वामंडलशय्ययोरंतरालेनगंतव्यमितिप्रैषंदत्वा मंडलदेवताभ्योनामभिःपायसेनचरुणावाबलिंदद्यात । नीवारचरुशेषेणादिग्बलिम । नेदंस्थिरप्रतिष्ठायाम । स्थिरलिंगार्चादौत्वयंविशेषःअग्निस्थापनहोमवर्ज्यंसर्वंपूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्निस्थापनंकृत्वा पूर्वोक्तहोमंकुर्यात ॥ नात्रनैवारश्चरुः विष्णुश्चेत्पूर्वोक्तहोमंकृत्वापुरुषसूक्तेनप्रत्यृचमाज्यंहुत्वा इदंविष्णुरिति पादौस्पृष्ट्वा पुनस्तावेवहुत्वा विष्णोर्नुकमितिनाभिंस्पृष्ट्वापुनस्तावेवहुत्वा । अतोदेवेतिशिरःस्पृष्ट्वा पुनस्तावेवहुत्वापुरुषसूक्तेनसर्वांगंस्पृशेत । स्थिरलिंगंचेदग्निस्थापनादिपूर्वोक्तसमिदाज्यतिलाहुतीर्हुत्वा ।यातइषुरित्यनुवाकांतंद्रापेसहस्राणीत्यनुवाकाभ्यांचप्रत्यृचमाज्यंहुत्वासर्वोवैरुद्रइतिमूलंस्पृशेत। पुनस्तावेवहुत्वाकद्रुद्रायेतिमध्यं। पुनस्तावेवहुत्वा । नमोहिरण्यबाहवइत्यग्रम। पुनस्तावेवहुत्वासर्वरुद्रेणसर्वांगंस्पृशेत। ततोधामंतइतिपूर्णाहुतिंजुहुयान्नवाएवमधिवासनंकृत्वापरेद्युः सद्योवापीठिकांस्थापयित्वामहीमूर्ठिवत्यावाह्य । अदितिर्द्यौरितिस्तुत्वा । ह्रांनमइतिसंपूज्यतेनैवपूर्णाहुतिंहुत्वा । उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिदेवमुत्थाप्यएठपांजलिंदत्वा। पुरुषसूक्तेनस्तुत्वाउदुत्यमित्युत्थाप्यकनिक्रददितिसूक्तेनविष्णुसद्योजातमितिपंचानुवाकैर्लिंगंगृहंप्रवेश्यपीठिकायांइंद्रादिनामभिरष्टरत्नानि क्षिप्त्वासप्तधान्यरूप्यत्रयमनःशिलाःक्षिप्त्वापायसेनसंलिप्यप्रणवेनांगन्यासंकृत्वासुवर्णशलाकामंतरितांकृत्वाओंसुलग्नेप्रतितिष्ठपरमेश्वरेत्युक्त्वाअतोदेवेति विष्णुंरुद्रेणचलिंगंस्थापयेत। ततःप्राणप्रतिष्ठा। चलार्चादौत्वधिवासनांतेपरेद्युरुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिदेवमुत्थाप्यपुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यांस्तुत्वाघृतेब्रीहिचरुंकृत्वातद्देवतामंत्रेणदशाहुतीर्हुत्वानामभिर्जुहुयात । अग्नयेस्वाहा । सोमायस्वाहा ।धन्वंतरये

स्वाहा । कुह्वै स्वाहा । अनुमत्यैस्वाहा । प्रजापतयेस्वाहा । परमेष्ठिनेस्वाहा ब्रह्मणेस्वाहा । अग्नयेस्वाहा । सोमायस्वाहा । अग्नयेन्नादायस्वाहा । अग्नये न्नपतयेस्वाहा । प्रजापतयेस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा । सर्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहा।भूर्भुवःस्वःअग्नयेस्विष्टकृतेइति । ततःसन्नतेपुनरस्त्वेत्याभ्यांपूर्णाहुतिः। ततः आचार्यायाश्रीयधीरितिसर्वौषधीःसमर्प्य। संपातोदकंदेवमंत्रेणशतवारम भिमंत्र्यतेनैवाभिषिंचेत् । ततःउत्तिष्ठेतिदेवमुत्थाप्य। विश्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय देवंध्यात्वाजपेत् ब्रह्मणेनमः। एवंविष्णवेरुद्राय०।इंद्रादीनष्टौवसुभ्योरुद्रेभ्यआ दित्येभ्योऽश्विभ्यांमरुद्भ्यः कुबेरायगंगादिमहानदीभ्योऽग्नीषोमाभ्या मिंद्रा ग्निभ्यांद्यावापृथिवीभ्यांधन्वंतरयेसर्वग्रायविश्वेभ्योदेवेभ्योब्रह्मणेनमइति।ततः संपातोदकेनयजमानमभिषिच्य । देवंध्यात्वाप्रतिष्ठपरमेश्वरेतिपुष्पांजलिंनि वेद्य। सच्चिदानंदब्रह्मैवभक्तानुग्रहायगृहीतविग्रहंकरचरणाद्यवयवविनशंखचक्रा द्यायुधवंतंनिजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमलेऽवस्थितंसर्वलोकसाक्षिणमस्यांसं परमेश्वरसिपरमांश्रियंगमयेति । मंत्रेणपुष्पांजलावागतंविभाव्याऽचार्योविन्य स्यप्राणप्रतिष्ठांकुर्यात्(यथा) प्राणप्रतिष्ठामंत्रस्यब्रह्मविष्णुरुद्राऋषयः । ऋग्य जुःसामानिछंदांसि । क्रियामयवपुः । प्राणाख्यादेवता । आंबीजम् । क्रोंशक्तिः प्राणप्रतिष्ठायांविनियोगः । ततोऋष्यादीन्क्रमेणशिरोमुखहृदयगुह्यपादेषुवि न्यस्य । ओंकंखंगंघंङं अंपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनेआंहृदयायनमः । ओं चंछंजंझंञं इंशब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मनेईंशिरसेस्वाहा । ओंटंठंडंढंणंउंश्रोत्रत्व क्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मनेऊंशिखायैवषट् । ओंतंथंदंधंनंएं वाक्पाणिपादपायूप स्थात्मनेऐं कवचायहुम् । ओंपंफंबंभंमंवचनादानविहरणोत्सर्गानंदात्मने औंने त्रत्रयायवौषट् । ओंयंरंलंवंशंषंसंहंलंक्षंअंमनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने। अःअस्त्रा यफट् । एवंआत्मनिदेवेचकृत्वादेवंस्पृष्ट्वाजपेत् । ओंआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहं सःदेवस्यप्राणाइहप्राणाः । ओंआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहंसःदेवस्यजीवइहस्थितः ओंआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहंसःदेवस्यसर्वेन्द्रियाणि । ओंआंह्रींक्रोंअंयंरंलंवंशं षंसंहंसः । देवस्यवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाइहागत्यस्वस्तयेसुखेनचिरंति

ष्ठंतुस्वाहेति। ततोऽर्चाहृद्यंगुष्ठंदत्वाजपेत्अस्यैप्राणाःप्रतिष्ठंतुअस्यैप्राणाःक्षरंतु
च॥ अस्यैदेवत्वमर्चायैमामहेतिचकश्चनेति॥ ततःप्रणवेनसंरुध्यसजीवंध्यात्वाभ्रु
वाद्यौरितितृचंजप्त्वाकर्णेगायत्रींदेवमंत्रंचजप्त्वा कर्णेगायत्रींदेवमंत्रंचजप्त्वापु
रुषसूक्तेनोपस्थायपादनाभिशिरःस्पृष्ट्वा। इहैवैधीतिविसृजेत्। ततःकृतस्वागतं
देवदेवेशमज्ञानाद्यात्त्वमिहागतः।प्राकृतंत्वमदृष्ट्वामांबालवत्परिपालय॥धर्मार्थका
मसिद्ध्यर्थंस्थिरोभवशुभायनः॥ सान्निध्यंतुसदादेवस्वार्चायांपरिकल्पय॥याव
च्चंद्रावनीसूर्यास्तिष्ठंत्यप्रतिघातिनः॥ तावत्त्वयात्रदेवेशस्थेयंभक्तानुकंपया॥ भ
गवन्देवदेवेशत्वंपितासर्वदेहिनाम्॥ येनरूपेणभगवंस्त्वयाव्याप्तंचराचरम्॥ते
नरूपेणदेवेशस्वार्चायांसन्निधौभवेतिनमेत्। एतदंतेसर्वदेवानांसमानम्। देवमंत्रश्च
मूलमंत्रोवैदिकोवाग्राह्यः। अथाचार्यःकर्तावालिंगमर्चावाओं०भूः पुरुषमावा
हयामि।ओंभुवःपुरुषमावाहयामि।ओं०स्वःपुरुषमावाहयामि। ओं०भूर्भुवःस्वः
पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य।प्रणवेनासनंदत्वातेनैवदूर्वाश्यामाकविष्णुक्रांतापद्म
मिश्रंपाद्यम्।इमाआपःशिवतमाःपूताःपूततमामेध्यामेध्यतमाअमृताअमृतरसाःपा
द्यास्ता। जुषतांप्रतिगृह्यतांप्रतिगृह्णातुभगवान्महाविष्णुर्विष्णवेनमइतिपाद्य
म्। भगवान्महादेवोरुद्रायनमइतिलिंगे। इमाआपआचमनीयास्ताजुषतामित्या
चमनीयम्। अर्घ्याइत्यर्घ्यम्। ततोवेदमंत्रैःसंस्नाप्यइदंविष्णुरितिविष्णौ। न
मोअस्तुनीलग्रीवायेतिलिंगेप्रतिसरंविसृज्य। इमेगंधाःशुभादिव्याःसर्वगंधैर
लंकृताः॥ पूताब्रह्मपवित्रेणपूताःसूर्यस्यरश्मिभिः। पूताइत्यादिपूर्ववत्। इतिगंध
म्। इमेमाल्याःशुभादिव्याःसर्वमाल्यैरलंकृताः॥ पूताइत्यादिमाल्यम्इमेपुष्पाः
शुभाइत्यादिपुष्पम्। वनस्पतिरसोद्भूतोगंधाढ्योधूपउत्तमः॥ आघ्रेयःसर्वदेवा
नांधूपोयंप्रतिगृह्यताम्॥ प्रतिगृह्णात्वित्यादिधूपम्। ज्योतिःशुक्रंचतेजश्च
देवानांसततंप्रियः॥ प्रभाकरःसर्वभूतानांदीपोयंप्रतिगृह्यताम्॥ इतिदीपंदत्वा
विष्णोसंकर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युत जनार्दनो
पेंद्रहरिश्रीकृष्णेतिद्वादशनामभिः केशवादिद्वादशनामभिर्वापुष्पाणिसम्यग्
तैरेवतर्पणंकृत्वा। पायसगुडौदनंचवौदनानि। पवित्रंतेविततमितिनैवेद्यक

सरं पूर्वोक्तनामभिर्हुत्वा तेनैव शार्ङ्गिणे श्रियै सरस्वत्यै विष्णवे इति हुत्वा । विष्णोर्नु कं वीर्याणि । तदस्य प्रियमभिपाथो । प्रतद्विष्णु स्तवते वीर्येण । परो मात्रया तन्वा वृधान० विचक्रमे पृथिवीमेष एतां० । त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां । इति द्वादशनामभिश्चामुष्मै स्वाहेति जुहुयात् । लिंगे तु दीपांतं कृत्वा । भवाय० देवाय० शर्वाय० ईशानाय० पशुपतये० रुद्राय० उग्राय० भीमाय० महते देवाय नम इति पुष्पाणि दत्त्वा । तैरेव तर्पणं कृत्वा । पवित्रं त इति पायसं गुडौदनं च निवेद्य पूर्वोक्तनामभिः क्रमं हुत्वा । भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहेत्याद्यष्टभिर्गुडौदनं हुत्वा । भवस्य देवस्य सुताय स्वाहेत्याद्यैर्हरिद्रौदनं हुत्वा । त्र्यम्बकं यजामहे० । मानो महान्तमुत मानो० । मानस्तोके तनये० आरात्ते गोघ्नमुत पूरुषघ्ने० विकिरिद विलोहित० सहस्राणि सहस्रशो इति द्वादशभिर्हुत्वा । शिवाय शंकराय सहमानाय शितिकंठाय कपर्दिने ताम्राय अरुणाय अपगुरमाणाय हिरण्यबाहवे सस्पिंजराय बभ्लुशाय हिरण्याय इति च जुहुयात् । ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य पूर्वोक्तसर्वहविर्भिर्विष्णवे लिंगाय वा बलिं दद्यात् (मन्त्रस्तु) त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं नारायणं विश्वसृजं यजामहे ॥ त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मनात्मन् प्रतिगृह्णीष्व हव्यमिति । लिंगे तु नारायणपदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततोऽश्वत्थपर्णे भूर्भुवः स्वरोमिति हुतशेषं निधाय प्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजे आत्मने परमात्मने नम इति नत्वा आचार्याय शतं तदर्धं तदर्धं द्वादश ति स्रकं वा गां दत्त्वा ऋत्विग्भ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा शतं द्वादश वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति संक्षेपः । प्रसादसाम्ये नूतनेऽपि तु मात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेव कुर्यात् ॥ गोरुत्तारणपात्रोप्रक्षेपादि तु न भवति द्वारलोपात् । वारुणहोमस्थाने वास्तुहोमः । अन्यत्तद्वदेव ॥

इति भट्टकमलाकरकृतौ लिंगाद्यर्चाप्रतिष्ठाविधिः ॥

अथ पुनः प्रतिष्ठातामधिकृत्य हयशीर्षपंचरात्रे) ॥ चांडालमद्यसंस्पर्शाद्दूषिता वह्निनाथवा ॥ अपुण्यजनसंस्पृष्टा विप्रक्षतजदूषिता संस्कार्येति शेषः (पदार्थादर्शे ब्राह्मे) खंडिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे मानविवर्जिते ॥ यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभू

शिषु ॥ अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्पर्शदूषिते ॥ दशस्वेतेषुनोचक्रुःसन्निधानंदिवौकसः ॥ यागःपूजा । पशुर्गर्दभादि (पंचरात्रे)खंडितास्फुटितादग्धायस्मात् चभयावहा ॥ तस्मात्समुद्धरेत्तांतुपूर्वोक्तविधिनानरः ॥ अर्चाभंगादावुपवासःकार्यः। नराज्ञोविप्लवेश्नीयात्क्षुरार्चाविप्लवेतथेति विष्णुधर्मोक्तेः(सिद्धांतशेखरे) चौरचंडालपतितश्वोदक्याःस्पर्शनेसति ॥ शिवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् (पंचरात्रे)अंगादंगादिसंधानेप्रतिष्ठांपुनराचरेत्॥जलाधिवासविहितनेत्रोन्मीलनवर्जितां (शुद्धिविवेकेविष्णुः) द्रव्यवत्कृतशौचानांदेवतार्चानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरिति । अर्चाःप्रतिमाः । तद्द्रव्यस्यताम्रादेरुक्तशौचंकृत्वा पुनः प्रतिष्ठांकुर्यादित्यर्थः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् (तद्विधिर्बौधायनसूत्रे) पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वमेकरात्रंद्विरात्रमेकमासंद्विमासंवार्चनादिविच्छेदे शूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शने पूर्वोक्ते कालेपुण्याहंवाचयित्वा युग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वानिशायांजलाधिवासंकृत्वाश्वोभूतेकलशपूर्णेनपंचगव्येनतत्तन्मंत्रैः स्नापयित्वाऽन्यंकलशंशुद्धोदकेनापूर्यतस्मिन्नवरत्नानिप्रक्षिप्यतंकलशंतत्तद्गायत्र्याष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारंवाभिमंत्र्यतेनोदकेनदेवंस्नापयेत्ततः शुद्धोदकेनस्नापयेदष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवापुरुषसूक्तेनमूलमंत्रेणच । ततःपुष्पाणिदत्वायथासंभवमर्चयित्वाशुद्धौदनंनिवेदयेदिति।बुद्धिपूर्वंतुविच्छेदेपूर्वोक्तांप्रतिष्ठांपुनःकुर्यात् । पूर्वोक्तविष्णुवचनात् इदंमलमासशुक्रास्तादावपि कार्यमितिमदनरत्नेहेमाद्रौच (देवार्चाप्रासादभेदनेतु शूलपाणौकाश्यपः) वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायनभेदनेप्रायश्चित्तंचतस्रआज्याहुतीर्जुहुयात् । इदंविष्णुर्मानस्तोके विष्णोःकर्माणिपादोस्येतियांदेवतामुत्सादयेत् तस्यैदेवतायैब्राह्मणान्भोजयेदिति । शंखलिखितौप्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभंगेषुतत्समुत्थानंप्रतिसंस्कारोऽष्टशतंचनिपातितानामिति । समुत्थानंप्रतिक्रियाप्रतिसंस्कारः । पुनःप्रतिष्ठा । अष्टशतंपणादंडश्चेत्यर्थः (अथजीर्णोद्धारः) सचलिंगादौदग्धेभग्नेचलितेवाकार्यः । अयंचानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिंगादौभंगादिदुष्टेपिनकार्यः । तत्रतुमहाभिषेकंकुर्यादितित्रिविक्रमः । कर्त्तामुकदेवस्यजीर्णोद्धारंकरिष्यइत्युक्त्वाप्रणम्य

हंवार्चयित्वाआचार्यमृत्विजश्चकृत्वा। लिंगेओंव्यापकेश्वरहृदयायनमः।ओं व्यापकेश्वरशिरसेस्वाहेत्येवंषडंगंकृत्वाघोरमंत्रंशतं जप्त्वाऽग्निंप्रतिष्ठाप्याघोरेणाघृतसर्षपैःसहस्रंहुत्वा। इंद्रादिभ्योनाम्नाबलिंदत्वाजीर्णदेवंप्रणवेनसंपूज्य ब्रह्मादिमंडलदेवतानांहोमंपूर्वोक्तंकृत्वादेवंप्रार्थयेत् । जीर्णभग्नमिदंचैवसर्वदोषावहंनृणाम् ॥ अस्योद्धारेकृतेशांतिःशास्त्रेऽस्मिनकथितात्वया ॥ जीर्णोद्धारविधानंचनृपराष्ट्रहितावहम् ॥ तदधिष्ठितांदेवप्रहरामित्वाज्ञयेति ॥ ततःक्षाराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्भिश्चाष्टोत्तरसहस्रंशतंवादेवमंत्रेणाहुत्वांऽगानांदशांशेनलिंगचालनार्थंसहस्रंशतंवापायसेनहुत्वालिंगंप्रार्थयेत्। लिंगरूपंसमागत्ययेनेदंसमधिष्ठितम् ॥ यायास्त्वंसंमितंस्थानंसंत्यज्यैवशिवाज्ञया ॥ अत्रस्थानेचयाविद्यासर्वविद्येश्वरैर्युता ॥ शिवेनसहसंतिष्ठेतिमंत्रितजलेनाभिषिच्यविसर्जयेत्। ततोऽस्त्रमंत्रितेनखनित्रेणखात्वालिंगमादायनद्यादौवामदेवेनलिंगंप्रणवेनमूर्तिंक्षिपेत्। दारुजंतुमधुनाऽभ्यज्याघोरेणदहेत्। हेमरत्नादिमयंतुदग्धंचलितंवापुनस्तत्रैवस्थापयेत्। ततःशांत्यैअघोरेणातिलैःसहस्रंहुत्वाप्रार्थयेत्। भगवन्भूतभव्येशलोकनाथजगत्पते॥ जीर्णलिंगसमुद्धारःकृतस्तवाज्ञयामया ॥ अग्निनादारुजंदग्धंक्षिप्तंशैलादिकंजले॥ प्रायश्चित्तायदेवेशअघोरास्त्रेणतर्पितम् ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतोवापियथोक्तंनकृतंयदि॥ तत्सर्वंपूर्णमेवास्तुत्वत्प्रसादान्महेश्वरेति ॥ ततोयजमानःप्रार्थयेत्। गोविप्रशिल्पिभक्तानामाचार्यस्यचयज्वनः॥ शांतिर्भवतुदेवेशअच्छिद्रंजायतामिदम् (मू र्तौतुविशेषः) त्वत्प्रसादेननिर्विघ्नंदेहंनिर्मापयत्यसौ ॥ वासंकुरुहरत्रैवतावत्त्वंचाल्पकेगृहे ॥ वसन्नक्तेशंसाहित्वेहमूर्तिंवैतवपूर्ववत् ॥ यावत्कारयतेभक्तःकुरुतस्यचवांछितमिति॥ ततोनवांमूर्तिलिंगंवाकृत्वोक्तविधिनास्थापयेत्। मूलंत्वग्निपुराणेस्पष्टम् । इतिजीर्णोद्धारः (अथतुलसीग्रहणम्। देवयाज्ञिककृतेस्मृतिसारे) वैधृतौचव्यतीपातेभौमभार्गवभानुषु ॥ पर्वद्वयेचसंक्रांतौद्वादश्यांसूतकद्वये ॥ तुलसींयेविचिन्वन्तितेछिंदंतिहरेःशिरः (विष्णुधर्मोत्तरे)रविवारंविनादूर्वांतुलसींद्वादशींविना ॥ जीवितस्यविनाशायप्रविचिन्वीतधर्मवित् (तथा) संक्रांतावर्कपक्षांते द्वादश्यांनिशिम

न्ध्ययोः ॥ यैश्छिन्नंतुलसीपत्रं तैश्छिन्नंहरिमस्तकम् (पाद्मे) द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रंचकार्तिके ॥ लुनातिसनरोगच्छेन्निरयानतिगर्हितान् (रुद्रयामले) द्वादश्यांच दिवास्वापस्तुलस्यवचयस्तथा ॥ विष्णोःपूजैवर्दिवास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः (विष्णुधर्मे) नच्छिंद्यात्तुलसींविप्रोद्वादश्यांवैष्णवः क्वचित् ॥ देवार्थेतुलसीच्छेदोहोमार्थेसमिधांतथा ॥ इन्दुक्षयेनदुष्येतगवार्थेद्रतृणस्यच (ग्रहणमन्त्रस्तुपाद्मे) तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंकेशवप्रिये ॥ केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोभनेइति (पारिजातेदक्षः) समित्पुष्पकुशादीनांद्वितीयःप्रहरोमतः ॥ अथपुष्पादेःपर्युषितत्वम् (भार्गवार्चनेभविष्ये) प्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरमहर्निशम् ॥ तुलस्याविल्वपत्रेषुसर्वेषुजलजेषुच ॥ नपर्युषितदोषोस्तिमालाकारगृहेपिच (बृहन्नारदीये) वर्ज्यंपर्युषितंपुष्पं वर्ज्यंपर्युषितंजलम् ॥ नवर्ज्यंतुलसीपत्रंनवर्ज्यंजाह्नवीजलम् (तत्रैवपाद्मे) तुलसीपर्युषिता नैवविल्वंतुत्रिदिनावधि ॥ पद्मंपंचदिनात्त्याज्यंशेषंपर्युषितंविदुः (स्कान्दे) पालाशंदिनमेकन्तु पंकजंचदिनत्रयम् ॥ पंचाहंविल्वपत्रंच दशाहंतुलसीदलम् (पदार्थदर्शेबोपदेवस्त्वन्यथाह) विल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशता केतकीभृङ्गदूर्वा मन्दाम्भोजाहिदर्भामुनितिलतगरब्रह्मकल्हारमल्ल्यः ॥ पंचाश्वारातिकुम्भीदमनमरुवकाविल्वतोहानिमस्ताख्रिंश ३० द्येका १ र्य ६ रीशो ११ दधि ४ निधि९ वसु८ भू १ भू१ । यमा २ भयमवम् ॥ अस्यार्थः॥शताशतावरी । मन्दः मन्दारः । अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः । करवीरः कुम्भीपाटलेतिकैदेवनिघंटुः । अरयःषट् ईशाःएकादश । उदधयश्चत्वारः निधयोनव । वसवोऽष्टौ । भूः एकः । यमौ द्वौ । विल्वमारभ्याऽहिपर्यंतंगणयित्वादर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादिगणयेदित्यर्थः । सर्वाह्निनोत्तरपर्युषितानीत्यर्थः (टोडरानंदेस्कान्दे दमनमुपक्रम्य) तस्यमालाभगवतः परमप्रीतिकारिणी ॥ शुष्कापर्युषितावापिनदुष्टाभवतिक्वचित् (तिथितत्त्वेमात्स्ये) विल्वपत्रंचसाध्यंचतमालामलकीदले ॥ कल्हारंतुलसींचैवपद्मंचमुनिपुष्पकं ॥ एतत्पर्युषितंनस्यात् कुशाश्चकलिकास्तथा (स्मृतिसारावल्याम्) जलजानांच

सर्वेषांपत्रःशामहतस्यच ॥ कुशपुष्पस्यरजतहुवर्णाकृतयोरपि ॥ नपर्युषित
दोषोस्तितीर्थतोयस्यचैवहि ॥ मुकुलैर्नार्चयेद्देवं पंकजैर्जलजैर्विना (अथ
शिवनिर्माल्यनिर्णयः सिद्धान्तशेखरे) धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादि
कान ॥ विहायशेषंनिर्माल्यंचण्डेशायनिवेदयेत ॥ अन्यद्दन्नादिपानीयंतांबूलं
गन्धपुष्पकम ॥ दद्याच्चण्डायनिर्माल्यंशिवभक्तान्तुसर्वशः ॥ आचार्यशिवच
ण्डानामाज्ञाभंगेतुलक्षकम ॥ धनस्यभक्षणेतेषांपादोनंलक्ष्मीरतम ॥ निर्माल्ये
भक्षितेलक्षपादतःशुद्धिमीरिता ॥ दानंचभक्षणासमं तदर्धन्तदुपेक्षणे ॥ अकामा
द्भक्षणेयद्वा निर्माल्यस्यजपेत्सुधीः ॥ ब्रह्मपंचकसाहस्रं धर्मेणासहितंततः ॥
कामतोभक्षणेदीक्षाप्रायश्चित्तंनचान्यतः॥ निर्माल्यंलंघनेघोरंप्रजपेदयुतंततः॥
स्पर्शश्चलंघनसमो विक्रयेभक्षणेनच (स्मृत्यर्थसारेपि) शैवसौरनिर्माल्येनैवे
द्यभक्षणेचान्द्रमभ्यासेद्विगुणामत्याभ्यासेप्रतपनम॥ अन्यनिर्माल्येप्यनापद्येवमि
तिइदंचज्योतिर्लिंगाद्यतिरिक्तविषयम (तथाचपुरुषार्थप्रबोधेभविष्ये) ज्योति
र्लिंगंविनालिंगंयःपूजयतिसत्तमः ॥ तस्यनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम ॥
शालग्रामोद्भवेलिंगेबाणालिंगेस्वयम्भुवि ॥ रसलिंगेतथार्षेचसुप्रसिद्धप्रतिष्ठि
ते ॥ हृदयेचन्द्रकान्तेच स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते ॥ शिवदीक्षावताभक्ते नेदंभ
क्ष्यमितीर्यते (तथा) बाणलिंगेस्वयम्भूतेचन्द्रकान्तेहृदिस्थिते ॥ चान्द्राय
णसमंज्ञेयंशम्भोर्नैवेद्यभक्षणं । लिंगेस्वयम्भुवेबाणेरत्नजेरसनिर्मिते ॥ सिद्धप्र
तिष्ठितेचैवनचण्डाधिकृतिर्भवेत ॥ यत्रचण्डाधिकारोस्तितद्भोक्तव्यंनमानवैः॥
चण्डाधिकारोनोयत्रभोक्तव्यंतत्रभक्तितः (त्रैविक्रम्याम) बाणलिंगेचलोहेच
सिद्धलिंगेस्वयम्भुवि ॥ प्रतिमासुचसर्वासुनचण्डोधिकृतोभवेत ॥ अत्रब्रह्मा
पिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यंयस्तुधारयेत ॥ तस्यपापंमहच्छीघ्रंनाशयिष्येमहाव्रतेइ
तिस्कांदादशुचिनानग्राह्यंशिवनिर्माल्यं । किंतुस्नात्वेतिस्मार्ताः अनुपनीतेनग्रा
ह्यमितिश्रीदत्तःशिवदीक्षाहीनैर्नग्राह्यमितिशैवाः । तिथितत्त्वेहेमाद्रौपरिशिष्टे
अग्राह्यंशिवनैवेद्यंपत्रंपुष्पंफलंजलं॥शालग्रामशिलासंगात्सर्वंयातिपवित्रताम॥
पंचायतनपूजायांतत्रैणाचनिवेदितमित्यर्थः (शिवपुराणे) येवीरभद्रशसिताःशि

वर्भक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुयेभक्तायेनदीक्षिताः॥ तेषामनर्हमीशस्य
तत्प्रसादचतुष्टयम् (काशीखण्डे) जलस्यधारणांमूर्ध्निविश्वेशस्नानजन्मनः ॥
शं जालंधरोबंधःसमस्तसुखवल्लभः (तथा) स्नापयित्वाविधानेनयोलिंगस्नप
नोदकं॥ त्रिःपिबेत्त्रिविधंपापंतस्येहाशुविनश्यति॥लिंगस्नपनवार्भिर्यःकुर्यान्मू
र्ध्न्यभिषेचनम् ॥ गंगास्नानफलंतस्यजायतेऽत्रविपाप्मनः। इदंपूर्ववाक्यवशाद्वि
श्वेश्वरविषयमितिकेचित्। काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिंगविषयम् (काशीखं
डेरत्नेश्वराख्याने) तथैवदर्शनादित्यन्ये (अथकृषिः। राजमार्तंडः) ऋक्षेषूत्तर
पौष्णवैष्णवमघामूलानुराधाश्विनी प्राजापत्यकराहिदैवतगुरुप्रालेयपादेषु च ॥
निर्दोषैर्वृषभैर्हलेष्वसुमनोमालाभिरभ्यर्चितैर्दत्वाक्षेत्रपतेर्बलिंहलधरःक्षेत्रंततः
कर्षयेत्॥प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्तंडतिष्याश्विनीपौष्णानुष्णमरीचयः
शतभिषक्स्वातीविशाखातथा ॥ जीवार्केन्दुसितेंदुनंदनदिनेलग्नेचसौम्योदयेस
स्यानांवपनेतथैवलवनेशस्तास्तथारोपणे (चंडेश्वरः) हस्तचित्रादितिस्वाती
रेवत्यांश्रवणत्रये ॥ स्थिरलग्नेगुरोर्वारेबीजंधार्यंशुभाप्तये ॥ ओंधनदायसर्व
लोकहितायदेहिमेधान्यंस्वाहा ॥ लेखयित्वाइमंमंत्रंधान्यागारेनिधापयेत् ॥ स
स्यवृद्धिंपरांकुर्यात्पूजितंप्रतिपूजयेत्॥ दक्षिणादिङ्मुखगमनंगमनमभिनवाद्गुना
रीषु ॥ व्ययमपिसस्यधनानांनबुधाबुधवासरेकुर्युः ॥ शनिवारेधनोकार्योव्ययन
धान्यव्ययोबुधैः (अथवस्त्रंश्रीपतिः) रोहिणीयुक्करपंचकेध्रुवभेष्युत्तरासुच
पुनर्वसुद्वये ॥ रेवतीचवसुदैवतेचभेनव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते॥ जीर्णंरवौसततमंबु
भिरार्द्रमिन्दौभौमेशुचेबुधदिनेतुभवेद्धनाय ॥ ज्ञानायमंत्रिणिभृगौप्रियसंगमाय
मंदेमलायचनवांबरधारणंस्यात् ॥ रोहिणीगुरुपुनर्वसूत्तरेयाबिभर्तिनववस्त्रभूष
णे ॥ सानयोषिदवलंब्रतेपतिंस्नानमाचरतिवारुणेऽपिया ॥ अथालंकारवलया
दि (दैवज्ञवल्लभः) नासत्यपुष्यवसुभिःकरपंचकेनमार्तंडभौमगुरुदानवमंत्रिवारे
मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशंखदंतरक्तांबराणिविधृतानिभवंतिसिद्ध्यै (ज्योतिर्नि
बंधे)हस्तानुराधमृगपूष्यधनिष्ठयुक्ताचित्रोत्तरासुचपुनर्वसुरोहिणीषु ॥ लग्नेस्थि
रेरविसुतेंदुजजीववारेहेमादिधारणविधिःकथितोनराणाम् (तत्रैवश्रीपतिः)

पौष्णाश्विनीवसुकरादिषु पंचकेषु कौसुंभहेममणिविद्रुमकाचशंखाः ॥ नार्या
धृताःसुतसुखार्थकराभवंतिब्रह्मोत्तरादितिगुरुष्वहुखायभर्तुः (तत्रैव) शंखादि
वररत्नानिपुष्यादित्युत्तरासुच ॥ रोहिण्यांनैवगृह्णीतभर्तुर्जीवितकांक्षिणी
(अथसूचीकर्म) वासवादितिभत्वाष्ट्रमैत्रचंद्राश्विनीषुच ॥ सूचीकर्मतुनारीणामे
भिर्ऋक्षैःप्रशस्यते (अथशय्या) हस्तादितिब्रह्मगुरूत्तराणिपौष्णाश्विमूलेंदु
भचित्रभानि ॥ वारेषुजीवेंदुसितेंदुजानांशय्यासनारंभणमुत्तमंस्यात् (अथशस्त्र
धारणम्) पुष्येचादितिचित्रपश्चतन्येशक्रोत्तरारेवतीस्वातीवाजिविशाखासि
द्धसहितेभानौगुरौभार्गवे ॥ कुम्भेकीटगृहेवृषेमृगपतौचेंदौशुभैर्वीक्षितेसन्नाहःश
रखड्गकुंतछुरिकाधार्यानृपाणांहिताः (अथस्वामिसेवा। चंडेश्वरः) रोहिणयु
त्तरपौष्णोषुवसुवारुणयोरपि ॥ सेवेतस्वामिनंभृत्यःशुभवारोदयेतथा (ज्योति
र्निबंधे) दासीदासादिभृत्यानांकुर्यात्संग्रहणंबुधैः ॥ स्थिरलग्नेशुभेहृष्टेमंदवारे
विशेषतः (अथगजाश्वदोलाः ॥ सएव) पौष्णप्रजेशादितिभद्वयानिहस्तादि
षट्कश्रवणोत्तराणि ॥ दोलादिमातंगतुरंगमाणामारोहणेभीष्टफलप्रदानि॥
(अथनृत्यम्) हस्तःपुष्योवासवंरोहिणीचज्येष्ठापौष्णांवारुणांचोत्तराश्च ॥ पू
र्वाचार्यैःकीर्तितश्चक्रवर्तीनृत्यारंभेशोभनोऽयंभवर्गः(अथराजदर्शनं। श्रीपतिः)
मृगाश्विपुष्यश्रवणाश्विविष्णुहस्तध्रुवत्वाष्ट्रभपूषभानि ॥ मैत्रेणयुक्तानिनरेश्वरा
णांविलोकनेभानि शुभप्रदानि (अथक्रयविक्रयौ) भाद्रद्वयत्रिदशमंत्रिदि
वाकरेषु सलानिलोत्तरतुरंगमरेवतीषु ॥ सारंगपाणिरजनीकरमैत्रभेषुलाभः
सदैवभवतिक्रयविक्रयाभ्यां (वस्त्रेतु) चित्राशतभिषास्वातीरेवतीचाश्विनी
शुभा ॥ श्रवणश्चतथाप्रोक्तावस्त्राणांक्रयणेशुभाः (अथसेतुः) स्वातीयु
क्तेमंदवारेवृषलग्नेशुभेदिने ॥ सेतूनांबंधनंकार्यंध्रुवभेचार्कजीवयोः (अथप
शुकृत्यम्। श्रीपतिः) चित्रोत्तरावैष्णवरोहिणीषुचतुर्दशीदर्शदिनाष्टमीषु ॥
स्थानप्रवेशागमनंविदध्यात्पुमान्पशूनांनकदाचिदेव (चंडेश्वरः) हस्तमूलवि
शाखासुरेवत्यांश्रवणेतथा ॥ मैत्रेचवारुणेऽदृष्टेपशुक्रयणमुच्यते ॥ पूर्वात्रयाशृ
तमयूखहुताशनेषुइंद्राग्निवाजिवसुवारुणशंकरेषु ॥ एतेषुगोमहिषदंतितुरंग

सादिनानाप्रकारपशुजातिर्गतिःप्रशस्ता (अथगजदंतच्छेदः ॥ ज्योतिर्निबंधे) त्वाष्ट्रे वैष्णवआश्विन्यामादित्येवसुदैवते ॥ दंतिनांशुभदंकर्म पुष्येहस्तेच कर्तनम् (अथनिक्षेपः) भरणीनीरिशपर्वाणिआर्द्राश्लेषामघातथा ॥ चित्राज्येष्ठाविशाखाचमूलंमृगपुनर्वसू ॥ एभिर्दत्तंप्रयुक्तंचयद्यन्निक्षिप्यतेधनम् ॥ पृष्ठतोधावमानस्यनिर्धनेनोपपद्यते (अथक्षणमोक्षः। श्रीधरः) वाणीशमंदविवसांशकलग्नयुक्तेरिक्तासुमंदविवसेकुलिकोदयेच ॥ मैत्रेद्वितीयपदमैत्रमुहूर्तयुक्ते राश्युद्गमेचक्षणमोक्षमुशंतिसंतः(अथराजमुद्रा) मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषुभेषुयोगप्रशस्तेशनिचंद्रवर्ज्ये ॥ वारेतिथौपूर्णजयाह्वयेचमुद्राप्रतिष्ठाशुभदाहिराज्ञाम् (अथनौः। चण्डेश्वरः) पौष्णाश्विनीतुरगवारुणमित्रचित्राशीतांशुरश्मिवसवोनलवंत्यमूनि ॥ वारेचजीवभृगुनंदनकेप्रशस्तेनौकादिसंघटनवाहनमेषुकुर्यात् (अथभोगः) गुरुभरविभानुराधाविशाखौपौष्णाश्विरोहिणीषुस्यात् ॥ स्वात्युत्तरासुकुर्याच्छयनासनभोगभोगादि(अथश्मश्रुकर्म।श्रीपतिः)पुष्येपौष्णाश्विनीत्वैंदवेचशाक्रेहस्ताद्येऽधिकेश्यदित्याः ॥ क्षौरंकार्यंवैष्णवादित्रयेचमुक्त्वाभौमादित्यपातंगिवारान् ॥ नस्नातभुक्तोत्कटभूषितानामभ्यक्तयात्रासमरोत्सुकानां ॥ क्षौरंविदध्यान्निशिसंध्ययोर्वाजिजीविषूणांनवमेन ह्न(त्रिस्थलीसेतौवृद्धगार्ग्यः) स्वग्रारसौरवारेषुरात्रौपातेव्रताहनि। श्राद्धाहःप्रतिपद्रिक्ताभद्राःक्षौरेषुवर्जयेत्॥ (गार्ग्यः) षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमीतथा ॥ आसुसन्निहितंपापंत्रियुतैलभगेक्षुरे (राजमार्तंडः)देवकार्येपितुःश्राद्धे स्वेरंशपरिक्षये।क्षौरकर्मनकुर्वीतजन्ममासेचजन्मभे(बृहस्पतिः) राजकार्येनियुक्तानांनराणांभूपजीविनाम्॥ श्मश्रुलोमनखच्छेदोनास्तिकालविशोधनम् (तथा) क्षौरंनैमित्तिकंकार्यंनिषेधेसत्यपिध्रुवम् ॥ पित्रादिमृतिदीक्षासुप्रायश्चित्तंचतीर्थके ॥ केचित्तूत्तरार्धमन्यथापठंतिमुंडनस्यनिषेधेऽपिकर्तनंतुविधीयतइति (नारदः) नृपविप्राज्ञयायज्ञेमरणेबंधमोक्षणे ॥ उद्वाहेऽखिलवारर्क्षतिथिषुक्षौरमिष्टदम् (भारते) प्राङ्मुखःश्मश्रुकर्माणिकारयीतसमाहितः ॥ उदङ्मुखोवाप्यभूत्वातथायुर्विंदतेमहत् (अपरार्के) उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवावपनंकारयेत्सुधीः ॥ केशश्मश्रुलोमनखान्यु

दक्षसंस्थानिवापयेत् ॥ दक्षिणांकर्णमारभ्यधर्मार्थंपापसंक्षये ॥ शिखाद्येनेवसं
स्कारेशिखाद्यंतंशिरोवपेत् (यतीनांतुविशेषोनिर्णये) कक्षोपस्थशिखावर्जमृ
तुसंधिषुवापयेदिति ॥ अन्येपिविधिप्रतिषेधाःप्रागुक्ताः(अथैधनसंग्रहः)ब्रह्मा
निलार्कमघमूलत्रिपूर्वरौद्रपौष्णानुराधगुरुविष्णुविशाखयुक्ते ॥ वारेकुजार्कभृ
गुनंदनसोमजानां श्रेष्ठेंधनस्यकरणं भवतिप्रशस्तम् (अथनवान्नम् । श्रीपतिः)
रेवतीश्रुतिपुनर्वसुहस्तब्राह्मतःपृथगपिद्वितयेच॥ त्र्युत्तरेषुगदितंपृथुकानांप्राशनं
नवनवान्नविधानं (अथनवभोजनपात्रम् । ज्योतिर्निबंधे) भोज्यपात्रंसुधासिंधौ
घटयेद्वासमाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् (अथनवपर्णफला
दिभक्षणम् । चंडेश्वरः) मूलाश्विमैत्रकरतिष्यहरींद्रभेषुपौष्णोत्तरेंदवपुनर्वसुवा
सवेषु ॥ वारेषुभूमितनयार्कजवारवर्जंतांबूलनूतनफलाद्यशनंहिताय (अथहोमे
आहुतिपातः (ज्योतिषे) तरणिविद्भृगुभास्करिचन्द्रमाः कुजसुरेज्यविधुंतुद
केतवः ॥ रविभतोदिनभंगणयेत्क्रमात्प्रतिखगंत्रितयंत्रितयंन्यसेत् ॥ दिनकरा
र्कितमःकुजकेतवोहुतभुजेनशुभास्त्वितरेशुभाः ॥ हवनचक्रमिदंप्रविलोक्यतां
हवनकर्मणिसर्वसमृद्धये (अत्रशांतिरुक्ताविष्णुधर्मे) क्रूरग्रहमुखेचैवसंजातेहव
नेशुभे ॥ शांतिंविधायगांदद्याद्ब्राह्मणायकुटुंबिने ॥ आयसींप्रतिमांकृत्वानि
क्षिपेत्तामधोमुखीं ॥ गोमूत्रमधुगंधाद्यैरर्चितांप्रतिमांततः ॥ स्वस्थांनिधायसंपू
ज्यतत्रहोमोविधीयते (अत्रापवादःक्रियासारे) नित्येनैमित्तिकेदुर्गाहोमादौन
विचारयेत् (अथज्वरादौफलम् । श्रीपतिः) स्वात्याश्लेषारौद्रपूर्वासुशाक्रेरो
गोत्पत्तिर्जायतेयस्यपुंसः ॥ तद्वैयज्र्यंव्याप्रतोनिःप्रयत्नःस्याद्दुग्धाब्धेर्लब्धजन्मा
पिवैद्यः ॥ व्याध्युत्पत्तिर्यस्यपौष्णेतमैत्रेप्राणत्राणंजायतेतस्यकृच्छ्रात् ॥ दैत्ये
सौम्येरोगमुक्तिस्तुमासाद्धिंशत्यास्याद्वासराणांमघासु ॥ पक्षाद्धस्तेवासवेसर्हि
दैवेमूलाश्विन्योरश्विनीधिष्ठणयेनवाहात् ॥ याम्येत्वाष्ट्रे वैष्णवेवारुणेचनैरुज्यंस्या
न्नूनमेकादशाहात् ॥ आहिर्बुध्न्येतिष्यसंज्ञेयमाख्येप्राजापत्यादित्ययोःसप्तरात्रा
त् ॥ रोगान्मुक्तिर्जायतेमानवानांनिःसंदिग्धंजल्पितंगर्गमुख्यैः(ज्योतिषे) सक्रा
द्दोर्निधनंदशाहमनिलाद्ब्राह्मणाविषयत्पर्वताःसप्ताङ्गात्रितयप्रचमास्युगुलंमासेमू

तिःपक्षकः ॥ द्वौमासावथविंशतिर्दशनिशाःपक्षांतपक्षानखामासौपक्षदशांत पक्षककुभःपीडादिनान्यश्विभात (दैवज्ञः) उरगवरुणरौद्रावासवेंद्राग्निपूर्वायमवह्निविशाखापापवारेणयुक्ताः ॥ तिथिषुनवमिषष्ठीद्वादशीवाचतुर्थीभवतिमरणायोगोरोगिणांकालहेतुः ॥ अत्रकुंभेहैमींनक्षत्रदेवताप्रतिमांसंपूज्यद्वादशदलेषुसंकर्षणादिद्वादशमूर्तीर्द्वादशादित्यान्वासंपूज्य दूर्वासमित्तिलक्षीराज्यैर्णाधज्यात्तद्देवतायैअष्टोत्तरशतंहुत्वादध्योदनंबलिंदत्वाचार्याय गांप्रतिमांचदत्वा विप्रान्भोजयेदितिसंक्षेपः । विशेषस्तुव्रतहेमाद्रौपदार्थादर्शेचज्ञेयः (अथभैषज्यं । चंडेश्वरः) मूलानुराधमृगतिष्यपुनर्वसौचपौष्णाश्विनीश्रवणशुक्रकरत्रयेचवारेषुवाकर्पतिदिनेषुसितेंदुशस्तेभैषज्यभक्षणममीषुहितंनराणाम् (अथारोग्यस्नानम् । श्रीपतिः) इन्दोर्वारेभार्गवेचध्रुवेषुसार्पादित्यस्वातियुक्तेषुभेषु ॥ पित्र्येचांतेवापिकुर्यात्कदाचिन्नैवस्नानंरोगनिर्मुक्तजंतुः ॥ चरेविलग्नेरविभौमवारेरिक्तेतिथौस्याद्बहुलेचपक्षे ॥ विष्टायेचरोगनिपीडितानांस्नानंनराणांनिरुजत्वकारि) अथदंतधावनंपृथ्वीचन्द्रोदयेविष्णुः) प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषुच ॥ नवम्यांभानुवारेचदंतकाष्ठंविवर्जयेत् (नारदः) चतुर्दश्यष्टमीपौर्णमासीसंक्रमणेषुच ॥ नंदासुचनवम्यांचदंतकाष्ठंविवर्जयेत् ॥ श्राद्धेयज्ञेचनियमेतथाप्रोषितभर्तृका ॥ व्यतीपातेचसंक्रांत्यांनंदाभूताष्टपर्वसु ॥ तैलंक्षौरंरतिंमांसंदंतकाष्ठंचवर्जयेत् (वशिष्ठः) शन्यर्कशुक्रवारेषुकुजाहेव्रतवासरे ॥ जन्माहेश्राद्धदिवसेदंतकाष्ठंविवर्जयेत् (हेमाद्रौस्कांदे) अभ्यंगेजलधिस्नानेदंतधावनमैथुने ॥ जातेचनिधनेचैव तत्कालव्यापिनीतिथिः (संवर्तः) रवौविवाहश्राद्धेचैववर्जयेद्दंतधावनम् (व्यासः) अलाभेदंतकाष्ठानां निषिद्धानांतथातिथौ ॥ अपांद्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनम् (अथामलकस्नानं । व्यासः) श्रीकामःसर्वदास्नानंकुर्वीतामलकैर्नरः ॥ सप्तमींनवमींचैवपर्वकालंविवर्जयेत ॥ चन्द्रसूर्योपरागेचस्नानमामलकैस्त्यजेत् (ऋतुः) षष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशी ॥ संक्रान्तौरविवारेच स्नानमामलकैस्त्यजेत् (यत्तु) नवमीदशमीचैव तृतीयाचत्रयोदशी ॥ प्रतिपद्द्वादशीकृष्णा स्नानंतामुक्त्विवर्जयेत् (यच्च) दर्शेस्नानं

नकुर्व्वीत मातापित्रोःसुजीवतोः ॥ पुत्रःकुर्व्वन्निराचष्टे पित्रोरन्नतिजीविते
इति कण्वयमाद्यैःस्नानमात्रंनिषिद्धं । तच्चभोगार्थस्नानपरं । ननित्यनैमित्ति
कपरमितिहेमाद्रिः (अथतैलस्नाननिषेधः । कात्यायनः) पक्षादौचरवौ
षष्ठ्यां रिक्तायाञ्चतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिःपरिहीयते
(गर्गः) पञ्चदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांरविसंक्रमे ॥ द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योस्तैल
स्पर्शंविवर्जयेत् ॥ नचकुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यान्तथैवतथा ॥ शाश्वतींगतिम
न्विच्छन्दशम्यामपिपण्डितः (तत्रैवायुर्वेदे) षष्ठ्यांदिनक्षयेष्टम्यामेकादश्यांच
पर्वसु ॥ द्वादश्यांचचतुर्दश्यांपंचम्यांप्रतिपत्तिथौ ॥ व्रतेश्राद्धदिनेजन्मन्यित्तये
श्रवणार्द्रयोः॥ ज्येष्ठोत्तराफाल्गुनीषुव्यतीपातेचवैधृतौ ॥ विष्टियोगेचसंक्रांतौ
मन्वादिषु युगादिषु ॥ नाभ्यंगंतत्रबालानांवृद्धानांतुनदोषकृदिति (व्यवहारत
त्त्वे) संक्रांतिभद्राव्यतिपातवैधृतिषष्ठ्यष्टमीपर्वसुनार्कभूसुते ॥स्नानेद्वितीयादश
मीचगर्हिताःषष्ठ्यादिमाद्यारदवावनेष्टमाः (अस्यापवादमाहतत्रैवप्रचेताः)सा
र्षपंगंधतैलंचयत्तैलंपुष्पवासितं ॥ अन्यद्द्रव्ययुतंतैलंनदुष्यतिकदाचन(आयुर्वेदे)
निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणोत्सवपर्वसु।किंचिद्गोघृतयुक्तंवाविप्रपादरजोन्वि
तं॥भानौदूर्वान्वितंभौमेभूयुक्तंपुष्ययुग्गुरौ॥सर्वेषांसर्वदातैलमभ्यंगेषुनदुष्यति॥
मंगलेष्वप्यदोषः। मांगल्यंविद्यतेस्नानंवृद्धिपूर्वोत्सवेषुच॥ स्नेहमात्रसमायुक्तंम
ध्याह्नात्प्राक्तदिष्यते ॥ इतिमदनपारिजातेकात्यायनोक्तेः (हेमाद्रौबृहन्मनुः)
तैलाभ्यंगोनार्कवारेनभौमेनोसंक्रांतौवैधृतौविष्टिषष्ठ्योः ॥ पर्वस्वष्टम्यांचनेष्टः
सद्भिः प्रोक्तानमुक्तावासरेसूर्यसूनोः (तिलस्नाननिषेधस्तुषट्त्रिंशन्मते) तथास
प्तम्यमावास्यासंक्रांतिग्रहजन्मसु ॥ धनपुत्रकलत्रार्थीतिलपिष्टंनसंस्पृशेत्(अथगृ
हारंभः । ज्योतिर्निबंधेबादरायणः) वैशाखेफाल्गुनेपौषेश्रावणेमार्गशीर्षके ॥
सूत्रारंभःशिलान्यासःस्तंभारंभःप्रशस्यते(नारदः) सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रा
वणकार्तिकाः॥ मासाःस्युर्गृहनिर्माणेपुत्रारोग्यधनप्रदाः॥ अत्रवृषसिंहवृश्चि
काःवैशाखश्रावणकार्तिकाःसौराज्ञेयाइतिकालादर्शः(तत्रैवकारणतंत्रे) स्थिर
मासेस्थिरेराशौस्थिरेशेनववेश्मनाम॥ कुर्वीतस्थापनंशंकोःशंभुस्थापनमेववा॥

कार्तिकनिषेधस्तुलापरः । कुंभेमाघेपिसर्वेषांमंदिराणामुपक्रमम् ॥ मट्टर्षयःप्र
शंसंतिधान्यागारंविहायच ॥ निषेधोधान्यगृहपरः । पाकभोजनशालादौमार्ग
शीर्षेचफाल्गुनः॥ रथ्यागेहमठादौचसहस्यःशुचिरेवतु ॥ पौषाषाढनिषेधस्तु
प्रधानगृहपरः।नप्रधानगृहारंभंकुर्यात्पौषेशुचावपीतितत्रैवोक्तेः (ज्योतिस्तत्त्वे)
पूर्वापरास्यंतुनभोत्यपौषेयाम्योत्तरास्यंसहसिद्वितीये ॥ कार्यंगृहंजीवबुधर्क्षगा
र्केनोचास्तगौजीवसितौचहित्वा (रत्नमालायां) कर्कनक्रहरिकुंभगतेऽर्के
पूर्वपश्चिममुखानिगृहाणि ॥ तौलिमेषवृषवृश्चिकयातेदक्षिणोत्तरमुखानिव
दंति (दैवज्ञवल्लभः) शोकंधान्यंपंचताग्निःपशुत्वंस्वाप्निनैस्वंसंगरंभृत्यनाशम्॥स्व
श्रीप्राप्तिंवह्निभीतिंचलक्ष्मींकुर्युश्चैत्राद्यागृहारंभकाले (गर्गः) ध्युत्तरामृगरो
हिण्यांपुष्येमैत्रेकरत्रये ॥ धनिष्ठाद्वितयेपौष्णेगृहारंभःप्रशस्यते ॥ रोहिण्यांश्र
वणात्रयेदितियुगेहस्तत्रयेमूलकेरेवत्युत्तरफाल्गुनीष्वुरगभेमैत्रोत्तराषाढयोः॥ श
स्तंवास्तुकुजार्कवर्जितदिनेगोकुंभसिंहेमुखे कन्यायांमिथुनेनभःशुचिसहेराधा
र्कजेफाल्गुने (कालादर्शेसनत्कुमारः) आदित्यभौमवर्जंतुसर्वेवाराःशुभप्रदाः
(वास्तुशास्त्रे) मार्गशीर्षेतथापौषेवैशाखेश्रावणेतथा ॥ फाल्गुनेचकृतंवेश्मसर्व
संपत्प्रदंभवेत् ॥ कार्तिकेमाघमासेचचैत्रेज्येष्ठेतथाश्विने ॥ मास्याषाढेभाद्रपदेन
कुर्यात्सर्वथागृहं ॥ द्वितीयाचतृतीयाचपंचमीसप्तमीतथा ॥ त्रयोदशीचदशमी
पूर्णाचैकादशीतथा॥वेश्मारंभेशुभायस्युर्विशेषाच्छुक्लपक्षगाः (व्यवहारसारे)
शिलान्यासःप्रकर्तव्योगृहाणांश्रवणेमृगे ॥ पौष्णेहस्तेचरोहिण्यांपुष्याश्विन्यु
त्तरात्रये(वास्तुप्रदीपे)अधोमुखैर्भैर्विदधीतखातंशिलास्तथैवोर्ध्वमुखैश्चपट्टम् ॥
तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटयानंगृहप्रवेशोमृदुभिर्ध्रुवैश्च (लल्लः) स्नानंचपाकंशयनं
चभोज्यंराजालयंवाजिगृहंधनस्य॥देवस्यपूर्वादिदशाक्रमेणमध्येसभाभूपनिवेश
नाय (शिल्पशास्त्रे) कन्यासिंहेतुलायांभुजगपतिमुखंशंभुकोणेविनखातंवाय
व्येस्यात्तदास्यंत्वलिधनमकरेईशखातंवदंति ॥ कुंभेमीनेचमेषेनिर्ऋतिदिशिमु
खंखातवायव्यकोणेचाग्नेःकोणेमुखंवैवृषमिथुनगतेकर्कटेरक्षखातं (तत्त्वचिं
तामणौ)यच्चदैर्घ्यंगृहादीनांद्वात्रिंशद्धस्ततोधिकं ॥ नतत्रचिंतयेद्धीमानयणानाय

व्ययादिकान (राजमार्तंडः) आयव्ययौमासशुद्धिंचतथागारेनचिंतयेत ॥ शिला न्यासादिनोकुर्यात्तथागारपुरातने (व्यवहारतत्त्वे) निषिद्धेऽपिकालेयुस्वानु कूलेशुभेदिने ॥ तृणकाष्ठगृहारंभेमासदोषोनविद्यते (चंडेश्वरः) पूर्णादिस्व्वष्ट मीयावत्पूर्वास्यंवर्जयेद्गृहं ॥ उत्तरास्यंनकुर्वीतनवम्यादिचतुर्दशीं ॥ अमावा स्याष्टमींयावत्पश्चिमास्यंविवर्जयेत ॥ नवम्यादौतथायाम्यंयावत्कृष्णाचतुर्दशी ध्रुवंदृष्ट्वाथवास्मृत्वाकर्तव्यंवास्तुरोपणम ॥ सायाह्नेवर्जदिवसेरात्रौत्यक्त्वामहानि शाम (वराहः) दक्षिणपूर्वकोणेकृत्वापूजांशिलांन्यसेत्प्रथमाम ॥ शेषाःप्रद क्षिणेनस्तंभाश्चैवंसमुत्थाप्याः (कालादर्शेवास्तुशास्त्रे) खातेचैवशिलान्या सेवृषचक्रंप्रशस्यते (तचोक्तंशांतिरत्ने) चतुर्हस्तप्रमाणंतुखात्वागर्तंसमंततः कुंभोदकैः सेचयेयुःशांतिपाठपुरःसरं ॥ ततईशानदिग्भागे साक्षतंरत्नपंचकम साज्यंकुंभंस्थिरंमुक्त्वावास्तुपूजनपूर्वकं ॥ कुंभोपरिशिलान्यासःकर्तव्यस्तद नंतरं (अथगृहप्रवेशः ॥ बृहस्पतिः) नंदायांदक्षिणंद्वारंभद्रायांपश्चिमेनतु जयायामुत्तरद्वारंपूर्णायांपूर्वतोविशेत (वशिष्ठः) कृत्वाशुक्लंपृष्ठतोवामतो र्कंविप्रान्पूज्यानग्रतःपूर्णकुंभं ॥ हर्म्यंरम्यंतोरणस्रग्वितानैःस्त्रीभिःस्रग्वीगीतट वाद्यैर्विशेच (व्यवहारतत्त्वे) सौम्यायनेश्रावणमार्गपौषेजन्मर्क्षलग्नोपचयोद येशे ॥ वामंगतेर्केगृहवास्तुपूजांकृत्वाविशेद्वैप्रमभकूटशुद्धम (वास्तुशास्त्रे) ल ग्नात्प्रागादितोदिक्षुद्वौद्वौराशीनियोजयेत ॥ एकमेकंन्यसेत्कोणेसूर्यंवामंवि चिंतयेत (वशिष्ठः) चंद्रज्ञार्यसितवासरेषुचश्रीकरंसुतमहार्थलाभदं ॥ सूर्यसूनु दिवसेस्थिरप्रदंकिंतुचौरभयमत्रनिर्दिशेत(रत्नकोशे) पुष्येधनिष्ठामृगवारुणेषु स्वायंभुवर्क्षत्रिषुचोत्तरासु ॥ अक्षीणचंद्रे शुभदेनृपस्यतिथावरिक्तेचगृहप्रवे शः (नारदः) प्रवेशोमध्यमोज्ञेयःसौम्यकार्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुनवैशा खज्येष्ठमासेषुशोभनः ॥ अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनं ॥ गृहंनप्रविशेद्धी मानापदामाकरंहितत ॥ ज्येष्ठःक्षुद्रगृहपरः (वृद्धगार्ग्यः) भानोश्चभौमस्यवि वाहवारेमूलादियोगानशुभान्नवाधि ॥ रिक्तातिथिश्चापिमृदुध्रुवर्क्षेसौम्या यनेचप्रविशेद्गृहाणि (रत्नमालायाम) त्वाष्ट्रमित्रशशिपुष्यदैवतान्यासनंति

मुनयोमृदुन्यथ ॥ मैत्रगेहर्रतिभूषणांबरोद्दगीतमंगलविधानमेषुच ॥ रोहिणयु त्तरात्रयंचध्रुवाणि । प्रवेशप्रथवास्तुपूजांकृत्वाकार्यः । जीर्णाद्वारेतथोद्यानेत थागृहनिवेशने ॥ नवप्रसादभवनेप्रासादपरिवर्तने ॥ द्वाराभिवर्तनेतद्वत्प्रासादेषु गृहेषुच ॥ वास्तूपसमनंकुर्यात्पूर्वमेवविचक्षणइतिमात्स्योक्तेः (तत्रैव) कृत्वाग्रहो द्विजवरानथपूर्णकुंभंदध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ॥ दत्वाहिरण्यवसनानित थाद्विजेभ्योमांगल्यशांतिनिलयंस्वगृहंविशेच ॥ गृह्योक्तहोमविधिनाबलिकर्म कुर्यात्प्रासादवास्तुशमनेचविधिर्यउक्तः ॥ संतर्पयेद्द्विजवरानथभक्ष्यभोज्यैः शु क्लांबरःस्वभवनंप्रविशेत्सुरूपं (अथकलिवर्ज्यानि बृहन्नारदीये) समुद्रयातुःस्वी कारःकमंडलुविधारणं ॥ द्विजानामसवर्णासुकन्यासूपयमस्तथा ॥ देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्केपशोर्वधः ॥ मांसदानंतथाश्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्ता क्षतायाःकन्यायाःपुनर्दानंपरस्यच ॥ दीर्घकालंब्रह्मचर्यंनरमेधाश्वमेधकौ ॥ रहः प्रस्थानगमनंगोमेधश्चतथामखः ॥ इमान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिणः कमण्डलुः । सोदकंचकमंडलुमित्युक्तः । मृन्मयोवा । दत्ताऊढा । ऊढायाः पुनरुद्वाहंज्येष्ठांशंगोवधस्तथा ॥ कलौपंचनकुर्वीत भ्रातृजायांकमंडलुमिति हेमाद्रौवचनात् । ऊढायाःपुरपुरुषसंयोगान्मृतेदेयेतिकेचनेत्यादिभिर्बिवाह्यतो क्ता (हेमाद्रौब्राह्मे) गोत्रान्मातुःसपिंडाच्चविवाहोगोवधस्तथा ॥ नराश्वमेधौम द्यं चकलौवर्ज्यंद्विजातिभिः ॥ गोत्राद्गोत्रजायाःपितृष्वसुःमातृसपिंडात्मातु लात्तत्कन्यायांविवाहःकलौनकार्यः । तेनयानितद्विधायकानितानियुगांतर विषयाणि (तथाव्यासः) तृतीयांमातृतःकन्यांतृतीयांपितृतस्तथा ॥ शुल्केन चोद्वहिष्यंतिविप्राःपापविमोहिताः ॥ इति कलौतन्निंदामाहभातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तंचैतत्प्राक् । मद्यंस्त्रीभ्यश्चशुरामाचामसित्यादिना विहितसपिवर्ज्यं (हेमाद्रौआदित्यपुराणे) विधवायांप्रजोत्पत्तौदेवरस्यनियो जनं ॥ बालायाःक्षतयोन्यास्तुवरेणान्येनसंस्कृतिः ॥ कन्यानामसवर्णानांविवा हश्चद्विजन्मभिः ॥ आततायिद्विजाग्र्याणांधर्मयुद्धेनहिंसनम् ॥ द्विजस्याब्धौ तुनौयातुःशोधितस्यापिसंग्रहः ॥ सत्रदीक्षाचसर्वेषांकमंडलुविधारणम् ॥ महाप्र

स्थानगमनंगोसंज्ञाप्तेश्चगोसवे ॥ सौत्रामण्यामपिसुराग्रहणस्यचसंग्रहः ॥ अ
ग्निहोत्र हवन्याश्चलेहोलीढापरिग्रहः ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्यमघसंकोचनंत
था ॥ प्रायश्चित्तविधानंचविप्राणांमरणांतिकं ॥ संसर्गदोषस्तेयान्यमहापा
तकानिष्कृतिः ॥ संसर्गदोषस्तत्संसर्गीचपंचमइत्युक्तः। स्तेयंचतदन्यानिमहापा
तकानि । ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पानित्रीणि । तेषांकामकृतानांमरणांतिकं
प्रायश्चित्तंविप्राणांकलौनेत्यर्थः मरणांतिकेहिजातिवधनिमित्तद्वादशाब्दद्वि
गुणंब्रह्मवधनिमित्तंचद्विगुणंभवति। तच्चतुर्थेनास्तिनिष्कृतिरितिनिषिद्धम्। न
चात्महत्याविधिनातद्बाधः तेनह्यात्महत्यानिमित्तस्यैवबाधोनजातिवधनिमि
त्तस्याभिन्नविषयत्वात्। संसर्गिणस्तुकामतोपिव्रतस्यैवोक्तेर्नमरणांतिकम्।
नापिस्तेयेतत्रराज्ञोवधकर्तृत्वात्। तेनतयोर्मरणांतिकाभावात्। तयोरेवनिष्कृ
तिर्नान्येषांत्रयाणां युगांतरेतुकलौनिषेधबलात्प्रवृत्तिः। एतद्विप्रपरंनक्षत्रिया
देः। तदुक्तंविप्राणांमरणांतिकमिति। विशेषोस्मत्कृतेप्रायश्चित्तरत्नेज्ञेयः।
वरातिथिपितृभ्यश्चपशूपाकरणक्रिया ॥ दत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहः॥स
वर्णान्यांगनादुष्टैःसंसर्गःशोधितैरपि ॥ अयोनौसंग्रहेवृत्तेपरित्यागोगुरुस्त्रियः॥
परोद्देशात्मसंत्यागउद्दिष्टस्यापिवर्जनम्॥ प्रतिमाभ्यर्चनार्थायसंकल्पश्चसधर्म
कः॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेवच॥ शामित्रंचैवविप्राणांसोमविक्रयणं
तथा ॥ षड्भक्तानशनेचान्नहरणंहीनकर्मणः(माधवीयेपृथ्वीचंद्रोदयेच) शूद्रेषु
दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणां ॥ भोज्यान्नतागृहस्थस्यतीर्थसेवातिदूरतः ॥
शिष्यस्यगुरुदारेषुगुरुवद्वृत्तिशीलता । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता
तथा॥प्रजार्थंतुद्विजाग्र्याणांप्रजारणिपरिग्रहः॥ब्राह्मणानांप्रवासित्वंमुखाग्नि
धमनक्रिया॥बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहोविधिचोदितः॥यतेश्चसर्ववर्णेषुभिक्षा
चर्याविधानतः॥ नवोदकेदशाहंचदक्षिणागुरुचोदिता॥ब्राह्मणादिषुशूद्रस्यप
चनादिक्रियापिच ॥ भृग्वग्निपतनैश्चैववृद्धादिमरणेतथा ॥ गोतृप्तिशिष्टेपय
सिशिष्टैराचमनक्रिया ॥ पितापुत्रविरोधेषुसाक्षिणांदंडकल्पनं ॥ यतेःसायंगृ
हत्वंचसूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ एतानिलोकगुप्त्यर्थंकलेरादौमहात्मभिः ॥ नि

वर्त्तितानिविद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकंबुधैः॥ सुराग्रहणास्यतत्कर्तुः संग्रहोव्यवहारकः॥
नचमद्यंचेतिसामान्ये नर्निषिद्धस्याऽनेनोपसंहार इतिवाच्यम् । निषिद्धस्यनि
वृत्तिमात्रफलत्वेनविशेषानपेक्षत्वात् । नहिंस्यादित्यस्यनब्राह्मणंहन्यादित्यने
नोपसंहारेहिंसां तरस्यादोषत्वापत्तेश्चनिरूपितंचैतद्धेमाद्रिणाऽन्यत्रेत्युपरम्य
ते। सुराग्रहस्योद्देश्यस्यसौत्रामणिविशेषणाविवक्षयावाजपेयेपिनिषेधः। सौत्रा
मण्यांतुपयोग्रहावास्युरित्यापस्तंबोक्तवैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः। वाज
पेयेतुतत्रप्राप्तौमानाभावात्सोमसुरयोःसहत्यागेनाशेषुराद्रव्यत्वात्तत्र प्रत्यक्षतया
यागनामत्वेनतांविनासंज्ञायोगात्कलौनाधिकारइतियुक्तंप्रतीमः। त्रिकांडमं
डनादिलिखनंतुनिर्मूलमनाकरंच । वृत्तेतिएकाहाद्ब्रह्मणःशुद्धेर्यो ग्निवेदस
मन्वितइतिउक्तः । आद्यस्याशौचस्यसंकोचोनतस्यनिठक्कतिद्वं ष्टाभृग्वग्निपत
नाद्वृतेइत्युक्तस्यप्रायश्चित्तस्यविधानंउपदेशः । कलौकर्त्तव्यलिप्यतेइतिव्यासो
क्तेः। पतितसंसर्गदोषसत्त्वेपिपातित्यंनेत्यर्थः। अन्यथासंसर्गःशोधितैरपीति
विरोधापत्तेः । स्तेयभिन्नेमहापापेरहस्यकृतेप्रायश्चित्तंनेत्यर्थः। सवर्णान्या
असवर्णास्त्रियादिस्तयादुष्टेअयोनौ शिठ्यादौचतस्तस्तुपरित्याज्याःशिठ्यगा
गुरुगाचयेत्युक्तस्त्यागः। परोद्देशेनब्राह्मणाद्यर्थंआत्मत्यागः। यद्वापरोद्देशा
त्मत्यागोगोदानंमनसापात्रमुद्दिश्येत्युक्तं । उद्दिष्टस्यत्यक्तस्यवर्जनंप्रतिग्रहसम
र्थोपीत्युक्तं। वेतनग्रहणेनप्रतिमापूजा। स्वाशौचकालाद्विज्ञेयंस्पर्शनंतुत्रिभागत
इत्युक्तस्पर्शः। षड़िति। उपोषितस्त्र्यहंस्थित्वाधान्यमब्राह्मणाद्धरेदित्युक्तम
न्नचौर्यम्। आपद्दिक्षात्रादिवृत्तिः। मुखेनैवधमेदग्निमित्युक्तंधमनम्। दशाहेनै
वशुद्धेतभूमिष्ठंचनवोदकमित्युक्तोदशाहः । गुरवेतुवरंदत्वेत्युक्त्वादक्षिणाशू
द्रेषुदासगोपालेतु। कंदूपक्वंस्नेहपक्वंयद्दुग्धेनपाचितम् ॥ एतान्यशूद्रान्यभुजो
भोज्यानिमनुरब्रवीदित्यपरार्केहुसंत्क्ताशूद्रस्यपाकक्रिया ॥ पितापुत्रविवादेतु
साक्षिणांत्रिपणोदमइत्युक्तः। सायंगृहत्त्वंविधूमेसन्नमुसलेइत्युक्तं (पृथ्वीचंद्रे
णोत्) अटंतिवसुधांविप्राःपृथ्वीदर्शनायच । अनिकेताह्यनाहारायत्रसायंगृहा
स्तुतेइतिविष्णुपुराणोक्तोनिषिद्धः। तेनज्ञातशीलपांथादेःश्राद्धादौविनियोगो

नकार्यः । कलावित्यर्थउक्तः । एतानिवर्ज्यानीत्यर्थः (निगमः) अग्निहोत्रंगवा लंभंसंन्यासंपलपैतृकं ॥ देवराच्चसुतोत्पत्तिःकलौपंचविवर्जयेत् ॥ अग्निहोत्रंत दर्थसमाधानं।एतच्चसर्वाधानपरं। अर्धाधानंस्मृतौश्रौतस्मार्ताग्न्योस्तुपृथक्कृतिः॥ सर्वाधानंतयोरैक्यकृतिःपूर्वयुगाश्रयेतिलौगाक्षिवचनादितिस्मृतिचंद्रिकायाम्॥ एतेनचत्वार्यब्दसहस्राणिचत्वार्यब्दशतानिच ॥ कलेर्यदागमिष्यंतितदात्रेता परिग्रहः॥ संन्यासश्चनकर्तव्योब्राह्मणेनविजानतेतिव्यासवचनंव्याख्यातम्॥ (सर्वाधानेपिविशेषमाहदेवलः) यावद्वर्णविभागोस्तियावद्वेदःप्रवर्तते ॥ संन्या संचाग्निहोत्रंचतावत्कुर्यात्कलौयुगेइति॥ अत्रपूर्वयुगाश्रितेतिलौगाक्षिवाक्येपू र्वयुगानिकृतादीनित्येकोर्थः। अन्येतुयुगस्यपूर्वंकलेःपूर्वोभागः। सचत्वार्यब्द सहस्राणीतिपूर्वोक्तवाक्याच्चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षावच्छिन्नः॥ तस्मिन्भागेस र्वाधानंकार्यम्। तदुत्तरेतुयावद्वर्णविभागोस्तीतिवाक्यात्वर्ण विभागपर्यंतमर्धा धानमित्याहुः। संन्यासस्त्रिदंडः॥

इतिश्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौतृतीयपरिच्छेदेकलिवर्ज्यानिसमाप्तानि ॥

अथतृतीयपरिच्छेदेश्राद्धप्र०प्रारभ्यते

अथश्राद्धनिर्णयः ॥ नानानिबंधवैमत्यभ्रांतचित्तोद्भवधीर्यथा॥ कमलाकर संज्ञेनक्रियतेश्राद्धनिर्णयः (तत्स्वरूपमाहपृथ्वीचंद्रोदयेमरीचिः) प्रेतंपितॄंश्च निर्दिश्यभोज्यंयत्प्रियमात्मनः॥ श्रद्धयादीयतेयत्रतच्छ्राद्धंपरिकीर्तितम् ॥ ब्राह्मणस्वीकारांतश्चतुर्थ्यंतपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागःश्राद्धमित्यर्थः । तत्रयद्यपिहोमपिंडभोजनानि प्रधानमितिहेमाद्रिः । होमश्चपिंडदानंचतथा

ब्राह्मणभोजनं॥ श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादेकस्मिन्नोपचारिकमिति॥ श्रीधरश्च।
तथापिकश्चिद्विशेषंवक्ष्यामः । निमित्तभेदेभोजनस्यपिंडानांवानिषेधेनप्राधा
न्यंविरुणद्धि । असोमयाजिनोदधिपयोयागवत् (यच्चशूलपाणिः) नित्यश्राद्ध
मदैवंस्यादर्घ्यपिंडविवर्जितमिति ॥ हारीतीयेनित्यश्राद्धमाघादौपिंडनिषेधो
स्तिनचप्राप्तिंविनासः । नचादेशंविनाप्राप्तिः । नचांगत्वेनविनातिदेशः । प्रधा
नस्यानतिदेशात्। सन्नमेउपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः।तेनभोजनप्रधानंपिंडोंगम् ।
पिंडदानमात्रविधिस्त्वंगभूतात् कर्मांतरमेवप्रकरणांतरन्यायादिति । तन्न । जा
तश्राद्धेनदद्यात्तु पक्वान्नंब्राह्मणेष्वपि ॥ नपक्वंभोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोपिकदाचने
त्याद्यैर्जातश्राद्धशूद्रश्राद्धादौभोजनस्यनिषेधेनांगत्वापत्तेः । नतौपशौकरोतीति
वदुपजीव्यविरोधेनविकल्पापत्तेश्च । तेनश्राद्धशब्दाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौनि
षेधः।पर्युदासोवादीक्षितोनददातिनजुहोतिनासोमयाजीसन्नयेदितितत्त्वम् । ध
र्मप्रदीपेपि। यजुषांपिंडदानंतुबह्वृचानांद्विजार्चनम् ॥ श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादु
भयंसामवेदिनां ॥ तच्चपितृन्यजेतपितृभ्योदद्यादित्युभयप्रयोगदर्शनाद्यागदा
नोभयात्मकं । पितरोदेवताइतिप्रगुद्देश्यकत्वाद्यागत्वं विप्रापेक्षयाचदानत्वमि
त्यविरुद्धम् । एतेननायंयागः । देवतोद्देशेनत्यागोयागःयागोद्देश्यायाश्चदेवतेत्या
त्माश्रयादितिगौडमतमपास्तंवैधशब्द विशेषोद्देश्यत्वस्यतस्येदमितिस्वत्वारो
पप्रतियोगित्वस्यवादेवतात्वात् (तत्रैवहमनुः) श्राद्धात्परतरंनान्यच्छ्रेयस्कर
मुदाहृतम् (आदित्यपुराणे) नसंतिपितरश्चेतिकृत्वामनसियोनरः ॥ श्राद्धंनकु
रुतेतत्रतस्यरक्तंपिबंतिते (तद्भेदानाहविश्वामित्रः) नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंवृद्धि
श्राद्धंसपिंडनम् ॥ पार्वणंचेतिविज्ञेयंगोष्ठ्यांशुद्ध्यर्थमष्टकं ॥ कर्मांगंनवमंप्रोक्तं
दैविकंदशमंस्मृतम् ॥ यात्रास्वेकादशंप्रोक्तंपुष्ट्यर्थंद्वादशंस्मृतमिति (श्राद्धल
क्षणेभविष्ये) अहन्यहनियच्छ्राद्धंतन्नित्यमितिकीर्तितं ॥ वैश्वदेवविहीनंत
दशक्तावुदकेनतु ॥ एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धंतन्नैमित्तिकमुच्यते ॥ तदप्यदैवंकर्तव्य
मयुग्मानभोजयेद्द्विजान् ॥ कामायविहितंकाम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ वृद्धौय
त्क्रियतेश्राद्धंवृद्धिश्राद्धंतदुच्यते ॥ गन्धोदकतिलैर्युक्तंकुर्यात्पात्रचतुष्टयं ॥ अ

ण्यार्थंपितृपात्रेषुप्रेतपात्रंप्रसेचयेत् ॥ येसमानाइतिद्वाभ्यामेतद्विज्ञेयंसपिण्डनम् नित्येनतुल्यशेषंस्यादेकोद्दिष्टंस्त्रियाअपि ॥ एतदुभयमेवास्त्रियः । तेनस्त्रीकर्तृकं स्त्रीसंप्रदानकंचेत्युभयनियमइति कल्पतरुः ॥ अमावास्यायांयत्क्रियतेतत्पा र्वणमितिस्मृतम् । क्रियतेवापर्वणियत्तत्पार्वणमितिस्थितिः (अत्रपर्व) चतुर्द श्यष्टमीचैवअमावास्याचपौर्णिमा ॥ पर्वाण्येतानिराजेन्द्ररविसंक्रमणंतथेति॥ विष्णुपुराणोक्तंसंक्रांत्यादिगोष्ठ्यांयत्क्रियतेश्राद्धंगोष्ठीश्राद्धंतदुच्यते ॥ बहू नांविदुषांसंपत्सुखार्थंपितृतृप्तये ॥ क्रियतेशुद्धयेयत्तुब्राह्मणानांतुभोजनम् ॥ शुद्ध्यर्थमितितत्प्रोक्तंवैनतेयमनीषिभिः ॥ निषेककालेसोमेचसीमन्तोन्नयने तथा ॥ ज्ञेयंपुंसवनेचैवश्राद्धंकर्मांगमेवच ॥ देवानुद्दिश्ययच्छ्राद्धंतत्तुदैविकमुच्य ते ॥ गच्छन्देशांतरंयस्तुश्राद्धंकुर्यात्तुसर्पिषा ॥ यात्रार्थमितितत्प्रोक्तंप्रवेशे चनसंशयः ॥ शरीरोपचयेश्राद्धमर्थोपचयएवच ॥ पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचा रिकमुच्यते ॥ गोष्ठ्यांश्राद्धकर्तृसमुदायेसंभूयसामग्रीसंपादनेनश्राद्धमित्यर्थः । युगपत्तीर्थादिप्राप्तौविदुषां श्राद्धसंपदासुखार्थंभिन्नपाकाशक्तौबहुपितृकश्राद्ध मेकःकुर्यादितिकल्पतरुः । शङ्खधरस्त्वशुद्धिश्राद्धंप्रायश्चित्तांगमितिमैथि लाः । अत्रपार्वणैकोद्दिष्टवृद्धिसपिण्डीकरणात्मकंचतुर्विधमेवमुख्यमतस्यैवा यंप्रपंचः (अथश्राद्धदेशाः । मनुः) शुचिदेशंविविक्तंतुगोमयेनोपलेपयेत् ॥ दक्षिणाप्रवणंचैवप्रयत्नेनोपपादयेत् (पृथ्वीचन्द्रोदयेविष्णुधर्मे) दक्षिणाप्रवणे देशेतीर्थादौचगृहेपिवा ॥ भूसंस्कारादिसंयुक्तेश्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नतः(तत्रैवप्रभास खण्डे) तीर्थादष्टगुणंपुण्यंस्वगृहेददतःशुभे (भारते) तस्यदेशाःकुरुक्षेत्रगयाग ङ्गासरस्वती ॥ प्रभासंपुष्करंचेतितेषुश्राद्धंमहाफलं (स्कांदे) तुलसीकाननच्छा यायत्रयत्रभवेद्द्विज ॥ तत्रश्राद्धंप्रदातव्यंपितॄणांतृप्तिहेतवे (माधवीयेश्राद्धोप क्रमेव्यासः) महोदधौप्रयागेचकाश्यांचकुरुजांगले (शङ्खः) गङ्गायमुनयोस्ती रेपयोष्ण्यामरकंटके ॥ नर्मदाबाहुदातीरेभृगुलिंगेहिमालये ॥ गङ्गाद्वारेप्रयागे चनैमिषेपुष्करेतथा ॥ सन्निहत्यांगयायांचदत्तमक्षय्यतांव्रजेत् ॥ अपिजायेतसो स्माकंकुलेकश्चिन्नरोत्तमः ॥ गयाशीर्षेवटेश्राद्धंयोनोदद्यात्समाहितः ॥ ए

एष्टव्याबहवः पुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेत ॥ यजेतवाश्वमेधेननीलंवावृषमुत्सृजेत (आदित्यपुराणे) पंचक्रोशंगयाक्षेत्रंक्रोशमेकंगयाशिरः ॥ महानद्याःपश्चिमेनयावद्गृध्रेश्वरोगिरिः ॥ उत्तरेब्रह्मयूपस्ययावद्दक्षिणमानसम ॥ एतद्गयाशिरोनामत्रिषुलोकेषुविश्रुतमिति (शूलपाणौबृहस्पतिः) गङ्गायांधर्मपृष्ठेचसरसिब्रह्मणस्तथा ॥ गयाशीर्षेक्षयवटेपितॄणांदत्तमक्षयं ॥ धर्मारण्यंधर्मपृष्ठंधेनुकारण्यमेवच ॥ दृष्ट्वैतानिपितॄन्श्चार्च्यवंशान्विंशतिमुद्धरेत (त्रिस्थलीसेतौवायवीये) शमीपत्रप्रमाणेनपिण्डंदद्याद्गयाशिरे ॥ उद्धरेत्सप्तगोत्राणिकुलमेकोत्तरंशतं (सप्तगोत्राणि) पितामाताचभार्याचभगिनीदुहितातथा ॥ पितृमातृष्वसाचैवसप्तगोत्राणिवैविदुरिति ॥ एषांगोत्राणामेकोत्तरशतंकुलंपुरुषाइत्यर्थः(तेचोक्तास्तत्रैव)तत्त्वानिविंशतिनृषाद्वादशैकादशादश॥अष्टाविंतिचगोत्राणांकुलमेकोत्तरंशतं(तत्त्वानिचतुर्विंशतिः)तेचद्वादशपूर्वाद्वादशपरः। एवमग्रेपि (प्रयोगपारिजातेपाद्मे) शालग्रामसमयोमुद्राराशिस्थितायत्रकुत्रचित ॥ वाराणस्यांयत्राधिकंसमन्ताद्योजनत्रयं(तथा) यत्किंचित्पतेत्कंकुर्यात्सपिण्डंवातदन्तिके ॥ विष्णुलोकंसगच्छेत्तु लभतेशाश्वतंपदम (तत्रैववाराहे) चक्रांकस्यतुसान्निध्यंयत्कर्मक्रियतेनरैः ॥ स्नानंदानंतपःश्राद्धंसर्वमक्षयतांव्रजेत (अथनिषिद्धदेशाःपृथ्वीचन्द्रोदयेस्कान्दे) त्रिशंकोर्वर्जयेद्देशं सर्वंद्वादशयोजनं ॥ उत्तरेणमहानद्या दक्षिणेनतुकीटकात ॥ देशस्त्रैशंकवोनाम श्राद्धकर्मणिवर्जितः (वायवीये) प्रनष्टाश्रमधर्माश्चदेशावर्ज्याःप्रयत्नतः (यमः) रूक्षंकृमिहतंक्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकं ॥ देशंत्वनिष्टशब्दंच वर्जयेच्छ्राद्धकर्म्मणि (तत्रैवशंखः) गोगजाश्वादिजुष्टेषु कृत्रिमायांतथाभुवि ॥ नकुर्याच्छ्राद्धमेतेषुपारक्यासुचभूमिषु (यमः) परकीयेप्रदेशेषुपितॄणांनिर्वपेत्तु यः ॥ तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्मविहन्यते (ब्राह्मभारतयोरपि) परकीयगृहेयस्तुस्वान्पितॄन्तर्पयेद्यदि ॥ तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्तिपितरोबलात ॥ अग्रभागंततस्तेभ्योदद्यान्मूल्यंचजीवितम ॥ श्राद्धार्हाणामग्रभागश्राद्धंतदनर्हाणांशूद्राणांतुमूल्यमितिकेचित। षोडशीपिण्डेबान्धवानामपिपिण्डोक्तेः। येबांधवाबांधवा

वेत्यादितर्पणबाधापत्तेश्च । नामगोत्रपूर्वंश्राद्धनिषेधोनान्यत्रेतिगौडाः । विप्रासुतस्यशूद्रापुत्रश्राद्धनिषेधोनान्यत्र । अन्नदानंचान्नत्यागात्पूर्वंकार्यमितिमैथिलाः । तन्न । अग्रभागस्यश्राद्धपरत्वेमानाभावात् । अन्नदानेचनिषेधाभावात् ॥ त्यागात्पूर्वंकरणेनंगेनव्यवधानापत्तेः । अंगत्वेचमानाभावात् (इदंचस्वाम्यनुज्ञाभावेतदुक्तंतत्रैवब्राह्मे) स्वनुज्ञातेषुगेहेषुस्वेष्वनुज्ञापितेषुच ॥ श्राद्धमेतेषुदातव्यंवर्ज्यमेतेषुनोच्यते ॥ किरातेषुकलिंगेषुकोंकणेषुखसेष्वपि ॥ सिन्धोरुत्तरकूलेषुनर्मदायाश्चदक्षिणे ॥ पूर्वेणकरतोयायानदेयंश्राद्धमुच्यते ॥ इदंकाम्यविषयं । अन्यथात्तत्यानांसर्वश्राद्धाकरणापत्तेः (नर्मदादक्षिणोपवादःस्कांदे) सह्यस्यचोद्भवोयत्र यत्रगोदावरीनदी ॥ पृथिव्यामपिकृत्स्नायांसप्रदेशोतिपावनः (परकीयत्वापवादआदित्यपुराणे) अटव्यःपर्वताःपुण्या नदीतीराणियानिच ॥ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहितेषुपरिग्रहः ॥ वनानिगिरयोनद्यस्तीर्थान्यायतनानिच ॥ देवखाताश्चगर्ताश्चनस्वाम्यंतेषुविद्यते (स्मृतिसारे) नैकवाससनचद्वीपेनांतरिक्षेकदाचन ॥ श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचित् ॥ (दिवोदासीये) म्लेच्छदेशेतथारात्रौसंध्यायांविप्रवर्जितः ॥ नश्राद्धमाचरेद्विद्वान्नचाकाशेकथंचन (अथश्राद्धकालाः) तेचसंक्रांतियुगादिमहालयादयः । प्रायेणपूर्वपरिच्छेदद्वयेउक्ताएव । केचिदुच्यंते (पृथ्वीचंद्रोदयेवृद्धपराशरः) श्राद्धंवृद्धावचन्द्रेभ छायाग्रहणसंक्रमे ॥ नवोदकेनवान्नेचनवच्छन्नेतथागृहे ॥ नवैक्षवेषुचेहंतेपितरोहिमघास्वपि ॥ पितरःस्पृहयंत्यन्नमष्टकासुमघासुचेति ॥ शातातपपाठः । नवोदकेनवकूपवाप्यादावितिकेचित् । वर्षोपक्रमेआर्द्राप्रवेशइतिगौडाः (नवान्नश्राद्धेविशेषोज्योतिषे) ज्येष्ठाशेषार्धगेसूर्येमृगनेत्रानिशात्मके ॥ नवान्नभोजनश्राद्धंजन्मचन्द्रतिथौनच ॥ आश्लेषार्द्राकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदेषुच ॥ गुरुभौमदिनेरिक्तेतिथौनाद्यान्नवोदनं (तत्रैव) वृश्चिकेशुक्लपक्षेतुनवान्नंशस्यतेबुधैः ॥ अतःकृष्णपक्षेनेतिगौडाः (मैथिलास्तु) अकृताग्रयणांचैवधान्यजातंनरोत्तमइतिवाराहोक्तेः । प्रतिधान्यंश्राद्धमाहुः । तन्न । जातपदस्यश्राद्धयोग्यसमूहपरत्वात् (हेमाद्रौजातूकर्ण्यः) ग्रहोपरागेचसुतेचजाते

पित्र्येगयायामयनद्वयेच ॥ नित्यंचशंखेचतथैवपद्मेदत्तम्भवेन्निष्कसहस्रतुल्य म ॥ शंखंप्राहुरमावास्यांक्षीणाचंद्रांद्विजोत्तमाः ॥ अष्टकासुभवेत्पद्मं तत्रदत्तन्त थाक्षयम् (तत्रैवशंखः) यदाविष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैवच ॥ पद्मकंनाम तत्प्रोक्तमयनाच्चचतुर्गुणम् (याज्ञवल्क्यः) अमावास्याष्टकावृद्धिःकृष्णपक्षोय नद्वयं ॥ द्रव्यंब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ व्यतीपातोगजच्छायाग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥ श्राद्धंप्रतिरुचिश्चैवश्राद्धकालाःप्रकीर्तिताः ॥ कृष्णपक्षःसर्वो पि । शाकेनापरपक्षंनातिक्रमेत् । मासिमासिवाशनमितिश्रुतेः । ऊर्ध्वंवाचतु र्थ्यायदहःसम्पद्यतेऽष्टते चतुर्दशीमितिकात्यायनोक्तेः । मासिमासिकार्यमपर पक्षस्यापराह्णः । अथानित्यापस्तंबोक्तेपूर्चवीप्सयासर्वकृष्णपक्षेषुनित्यम् । ते नोपसंहारान्महालयपरत्वंपरास्तं । अत्रप्रत्यहंपंचम्यादियदहःसंपत्तिर्वेतित्रयः पक्षाः । यदैकदिनेश्राद्धंतदादार्शंपृथगेव । याज्ञवल्क्येनामावास्यायाःपृथङ्निर्दे शात् । एतेनकृष्णपक्षेयदहःसंपद्यते । अमावास्यायांतुविशेषेणेतिनिगमोक्तेर्गु णोपरपक्षश्राद्धस्यामावास्येति मूलपाणिमतमप्यपास्तम् । अशक्तोदर्शेनापि मासिश्राद्धसिद्धिरितिनारायणवृत्तिःनिरग्निकानांकर्कस्यंप्रिच्चाद्दिने । आहिता ग्नेस्तुदर्शएव । नदर्शेनविनाश्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनइतिमनूक्तेः (सर्वकृष्णप क्षाशक्तौमात्स्ये) अनेनविधिनाश्राद्धंत्रिरब्दस्येहनिर्वपेत् ॥ कन्याकुंभवृषस्थे र्केकृष्णपक्षेचसर्वदा (कर्कोपि) आहिताग्नेःसंवत्सरेत्रिःश्राद्धनियमइतिदेवलः । अनेनविधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंसकृत् ॥ द्विश्चतुर्वायथाश्राद्धंमासेमासेदिनेदि ने ॥ कृष्णपक्षेऽपिमहालयस्यश्रेष्ठत्वम् । तच्चोक्तंप्राक् (व्यतीपातेविशेषमाह हेमाद्रौशंखः) फलंलक्षगुणमुत्पत्तौभ्रमणेकोटिरुच्यते ॥ पतनेशतकोट्यस्तुपाते वैदत्तमक्षयम् (ज्योतिःशास्त्रे) द्वाविंशतिस्तथोत्पत्तौ भ्रमणेचैकविंशतिः ॥ प तनेदशनाड्यस्तुपातितेसप्तनाडिकाः (अंत्यौचद्वौव्यतीपातौप्रागुक्तौहेमाद्रौमा र्कंडेयः)यदाचश्रोत्रियोभ्येतिगृहंवेदविदग्निवित् ॥ तेनैकेनापिकर्तव्यंश्राद्धंच विषुवत्कुभं ॥ इदंचापिंडंकार्यमितिहेमाद्रिः । एतज्जीवत्पितृकोकुर्यात् । उ द्वाहेपुत्रजननेपित्र्येष्ट्यांसौमिकेमखे ॥ तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतःपितुर

तिमैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे फलविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि ॥ द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकश
फांस्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरौप्ये सकुप्यके ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वका
मानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥ एताः कृष्णप
क्षस्याएव। महालयेतु फलभूमेति पृथ्वीचंद्रोदयः (पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः)
अमावास्या व्यतीपाते पौर्णमास्याष्टकासु च ॥ विद्वान्श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रति
पद्यते ॥ एतन्माध्यादिपरम् । व्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ॥ पौर्ण
मासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥ प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णात्रयोदशी ॥
एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिरिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः (विष्णुः) मा
घी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णात्रयोदशीति । अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पतरुः ॥ श्रावण्यू
र्ध्वमपि मघायोगसंभवात्त्रयोदशी विशेषणमिति गौडाः (नक्षत्रेष्वपि याज्ञव
ल्क्यः) स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ॥ पुत्रान्श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं
मुख्यतां शुभम् ॥ प्रवृत्तचक्रतां वाणिज्यप्रभृतीनपि ॥ अरोगित्वं यशो वीतशो
कतां परमां गतिम् ॥ धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ॥ अश्वानायुश्च वि
धिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥ फ
लांतराण्यपि महाभारते कौर्मादिषु ज्ञेयानि (माधवीये मरीचिः) कृत्तिकादिषु ऋक्षे
षु श्राद्धेष्वेतत्फलमीरितम् ॥ विष्कंभादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते (बृहस्पतिः) आ
रोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजितम् ॥ सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्र
मम् ॥ सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम् ॥ बवादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते
फलम् (अन्यानि च श्राद्धावसराणि श्राद्धादीनि प्रागुक्तानि मार्कंडेयपुराणे) श्राद्धार्हद्र
व्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ॥ जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया (अथ श्राद्धा
धिकारिणः । चन्द्रिकायां सुमन्तुः) मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः ॥ पै
तृमेधिकसंस्कारं मंत्रपूर्वं समाहितः (तत्रैव हेमाद्रौ शंखः) पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिंड
दानोदकक्रिया ॥ पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥ अत्र यद्यपि पुत्रपदं क्षेत्र
जादिद्वादशविधपुत्रपरम् (ते च द्वादश एव याज्ञवल्क्येनोक्ताः) औरसो धर्मपत्नी

जस्तत्समःपुत्रिकासुतः ॥ क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा ॥ गृहेप्रच्छन्नउत्प
न्नोगूढजस्तुसुतःस्मृतः ॥ कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतःस्मृतः ॥ अक्षतायां
क्षतायांवाजातःपौनर्भवस्तथा ॥ दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकोभवेत् ॥ क्रीत
श्चताभ्यांविक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृतः ॥ दत्तात्मातुःस्वयंदत्तोगर्भेविन्नःसहोढ
जः ॥ उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः । पिंडदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावेपरःपर
इति ॥ तथापिदत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहइतिहेमाद्रावादिपुराणोक्तेः कलावितरे
षांपुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तकपरमेव ॥ यद्यपिपिंडदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावेपरःपर
इतियाज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावेदत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावेपौत्रःतदभावेप्रपौत्र
स्तदभावेदत्तकादयइतिज्ञेयम् ॥ पुत्रेणलोकाञ्जयतिपौत्रेणानंत्यमश्नुते ॥ अथ
पुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपमिति जीमूतवाहनधृतवसिष्ठहारीतशंखलि
खितोक्तेः । लोकानंत्यंदिवःप्राप्तिःपुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरितियाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ पुत्रः
पौत्रश्चतत्पुत्रःपुत्रिकापुत्रएवच । पत्नीभ्राताचतज्जश्चपितामातास्नुषातथा ॥
भगिनीभागिनेयश्चसपिंडःसोदकस्तथा ॥ असंनिधानेपूर्वेषामुत्तरेपिंडदाःस्मृ
ताः (स्मृतिसंग्रहे) प्रपौत्रानंतरंपुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्चदत्तकस्य (यद्यपिबृह
स्पतिना) पुत्रश्चपुत्रिकापुत्रःस्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ॥ रिक्थेचपिंडदानेचसमानौ
परिकीर्तिताविति पौत्रसाम्यमुक्तं (याज्ञवल्क्येनच) औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समः
पुत्रिकासुतइतिऔरससाम्यम् (तथापि) लोकेराजसमोमंत्रीत्यादौकिंचिन्न्यूने
समशब्दप्रयोगात् । गौणमुख्ययोःसाम्ययोगाच्चस्तुत्यर्थंतत् । नतुसमविकल्पइ
तिभ्रमितव्यम् । पुत्रःपौत्रःप्रपौत्रोवाभ्रातावाभ्रातृसंततिः ॥ सपिंडसंततिर्वापि
क्रियार्हानृपजायते ॥ तेषामभावेसर्वेषांसमानोदकसंततिः ॥ मातृपक्षसपिंडेन
संबद्धायेजलेनवा ॥ कुलद्वयेपिचोच्छिन्नेस्त्रीभिःकार्याक्रियानृप ॥ तत्संघातग
तैर्वापितद्रिक्थात्कारयेन्नृपेतिविष्णुपुराणाच्चेति । प्रपौत्रानंतरंदत्तकादयइति
पृथ्वीचंद्रमदनरत्नकालादर्शादयः । मदनपारिजातेप्येवम् (बोपदेवरुद्रधरादय
स्तु) पुत्रेषुविद्यमानेषुनान्यंवैकारयेत्स्वधामिति (सुमंतूक्तेः) पितामहःपितुःप
श्चात्पंचत्वंयदिगच्छति ॥ पौत्रेणैकादशाहादिकर्तव्यंश्राद्धषोडशम् ॥ नैतत्पौ

नेणाकर्तव्यंपुत्रवांप्रचेत्पितामहइति (छंदोगपरिशिष्टेच) पुत्रशब्दस्यद्वादशवि
धसुतपरत्वात्पूर्वाभावेपर:पर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्चदत्तकाद्यभावेपुत्रादीनामप्य
धिकारइत्याहु:। तद्गौणमुख्ययो:साम्यायोगाद्दत्तकेसतिपौत्रस्यांशहरत्वस्या
प्यप्राप्तेःपुत्रपदस्यौरसमात्रपरत्वाच्चिंत्यम्। अतएवनिषेधादुपनीतपौत्रसत्वे
प्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकार: (औरसश्चानुपनीतोपिकुर्यादित्याह पृथ्वीचं
द्रोदयेसुमंतु:) श्राद्धंकुर्यादवश्यंतुप्रमीतपितृकोद्विज: ॥ व्रतस्थोवाव्रतस्थोवाप
कएवभवेद्यदि(वृद्धमनु:)कुर्यादनुपनीतोपिश्राद्धमेकोहिय:सुत:॥ पितृयज्ञाहुतिं
पाणौजुहुयाद्ब्राह्मणास्यस: ॥ एकोमुख्यऔरसइत्यर्थ: (मनु:) नह्यस्मिन्युज्य
तेकर्मकिंचिदामौंजिबंधनात्। नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृते॥ ब्रह्म
वेद: (सुमंतुरपि) नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मयावन्मौंजीनिबध्यते। मंत्राननुपनीतो
पिपठेदेवैकऔरस: ॥ अयंमंत्रपाठ:त्रिवर्षकृतचूडस्यैव॥ अनुपनीतोपिकुर्वीत
मंत्रवत्पितृमेधिकम्। यद्यसौकृतचूड:स्याद्यदिस्याच्चत्रिवत्सरइतिसुमंतूक्ते:(य
त्वन्याग्र:) कृतचूडस्तुकुर्वीतउदकंपिंडमेवच। स्वधाकारंप्रयुंजीतवेदोच्चारंनका
रयेदिति (यच्चस्मृतिसंग्रहे) कृतचूडोनुपेतश्चपित्रो:श्राद्धंसमाचरेत्। उदाह
रेत्स्वधाकारंनतुवेदाक्षराण्यसाविति तत्र प्रथमवर्षचूडाविषयमितिमाधवमद
नरत्नपृथ्वीचंद्रा: ॥ त्रिवर्षोर्ध्वंमंत्रवत्त्वस्यविकल्पइतिचंद्रिकावोपदेवश्च। द
त्तकादिपरोनिषेधइतिवयम् (मदनरत्नेस्कांदे) यज्ञेषुमंत्रवत्कर्मपत्नीकुर्याद्यथा
नृप॥ तथोर्ध्वदैहिकंकर्मकुर्यात्साधर्मसंस्कृता (अशक्तौतुकात्यायन:) असंस्कृ
तेतुपत्न्याचह्यग्निदानंसमंत्रकम् ॥ कर्तव्यमितरत्सर्वंकारयेदन्यमेवहि ॥ पुत्र
श्चजातमात्रोधिकारी (किंतुवर्षात्तरमित्याहकालादर्श:) चौलादाद्याब्दिका
दर्वाङ्नकुर्यात्पैतृमेधिकम्॥ पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेणसंस्कुर्याद्दृणमोचनात्॥ पि
तरमाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेनकर्मणा॥ एतच्चौरसस्यैव। दत्तकादीनांतूपनीता
नामेवाधिकारइतिकालादर्श: (पृथ्वीचंद्रोदयेपिस्कान्दे (पित्रोरनुपनीतो
पिविदध्यादौरस:सुत:। और्ध्वदैहिकमन्येतु संस्कृता:श्राद्धकारिणइति ॥
अन्यत्रापि। दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोस्माभि: पूर्वमुक्त:प्रपौत्राभा

वेदत्तकादयएकादशपुत्राः । तदभावेभर्तुःपत्नीतस्याश्चसः । अपुत्राश्शयनंभर्तुःपा
लयंतीव्रतेस्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डंकृत्स्नमंशंलभेतचेतिवृद्धमनूक्तेः ॥
भार्यापिण्डंपतिर्दद्याद्भर्त्रेभार्यातथैवच । श्वश्र्वादेश्चस्नुषाचैव तदभावेसपि
ण्डकाइति ॥ पुत्राभावेतुपत्नीस्यात्पत्न्यभावेतुसोदरइतिचहेमाद्रौशंखोक्तेः
(पृथ्वीचंद्रोदयस्तु) कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्चये । पत्न्यभावेधिकुर्युस्तेश्र
प्रशस्ताःस्मृताहितेइतिस्मृतिसंग्रहात् । पत्न्यभावेकानीनादयइत्याह । पत्युर
पिसपत्नीपुत्रेसतिनाधिकारः । पितृपत्न्यःसर्वामातरइतिसुमंतूक्तेः ॥ विदध्या
दौरसःपुत्रो जनन्याश्चौर्ध्वदेहिकं । तदभावेसपत्नीजः क्षेत्रजाद्याःस्मृतास्तथा ॥
तेषामभावेतुपतिस्तदभावेसपिण्डकाइति ॥ मदनरत्नेकात्यायनोक्तेश्च ॥ बह्वी
नामेकपत्नीनामेषएवविधिःस्मृतः ॥ एकाचेत्पुत्रिणीतासांसर्वासांपिण्डदस्तु
सइतिबृहस्पतिवचनाच्च ॥ अपरार्केप्येवम् । तेनयच्छुद्धिविवेकेउक्तंसत्यपिस
पत्नीपुत्रेपत्युरेवाधिकारइति तन्निरस्तम् (यत्तत्रैवकात्यायनः) नभार्यायाःप
तिर्दद्यादपुत्रायाअपिक्वचित् (यच्चविष्णुपुराणं) कुलद्वयेपिचोत्सन्नेस्त्रीभिःका
र्याक्रियानृपेति (यच्चमार्कंडेयपुराणम्) सर्वाभावेस्त्रियःकुर्युःस्वभर्तॄणाममंत्र
कमितितदासुरादिविवाहोढाविषयम् ॥ धर्मैर्विवाहैरूढायासापत्नीपरिकी
र्तिता ॥ क्रयक्रीतातुयानारीनसापत्न्यभिधीयते ॥ नसादैवेनसापित्र्येदासींतां
मुनयोविदुरितिमाधवीयेशातातपोक्तेः (यत्तुशुद्धिरत्नाकरःशूलपाणिश्च)
अपुत्रस्यचयापुत्रीसापिपिण्डप्रदाभवेत् ॥ तस्यापिण्डान्वदन्त्येकेवामकाहेनैवनि
क्षिपेदितिजाबालोक्तेः ॥ भर्तुर्धनहरापत्नीतांविनादुहितास्मृता ॥ अंगादंगा
त्सम्भवतिपुत्रवद्दुहितानृणामितिबृहस्पतिदुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्चापुत्राभावे
कन्यातदभावेसपत्नीपुत्रइत्याहतुःतत्पूर्वविरोधात् । मातुर्दुहितरःशेषमृणात्ता
भ्यऋतेन्वयइति दुहितुर्मातृधनग्राहित्वेनपुत्रस्यतच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्चोपे
क्ष्यम् । वचनन्तुभ्रातृपुत्राद्यभावविषयम् पत्न्यभावेअविभक्तस्यसोदरः पूर्वोक्त
शंखवचनात् । विभक्तस्यतुदुहिताधनहारित्वात् । पूर्वोक्तजाबालवचनाच्च ।
तत्राप्यूढानूढसमवायेऊढैव । दुहितापुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तुसंस्कृता ॥ आ

पौत्रमुदकंपिण्डमेकोद्दिष्टंसदातयोरितिभरद्वाजोक्तेः ॥ तदभावेदौहित्रःधन
हारित्वात् । मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदैहिकं ॥ कुर्वन्मातामहस्या
पिव्रतीनभ्रश्यतेव्रतादितिचंद्रिकायांवृद्धमनूक्तेः । यथाव्रतस्थोपिसुतःपितुःकु
र्यादौर्ध्वक्रियांनृप ॥ उदकाद्यांमहाबाहो दौहित्रोपितथार्हतीत्यपरार्केभविष्यो
क्तेश्च (एतद्धनहारिणाआवश्यकंनान्यस्येत्याहतत्रैवस्कन्दः) श्राद्धंमातामहा
नांतुअवश्यंधनहारिणा॥दौहित्रेणार्थनिष्ठत्त्यैकर्तव्यंपूर्वमुत्तरमिति । तेनदौहि
त्रोत्रपुत्रीकृतइतिदेवयाज्ञिकोक्तिःपरास्ता ॥ अत्रपत्नीदौहित्रसमवायेधनपरत्वा
त्पत्न्यैवकुर्यात् । दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वेविभक्तस्यदौहित्रःअविभागेभ्रातृपुत्रः ।
भ्रातृतत्पुत्रसत्त्वेकनिष्ठश्चेत्भ्रातैव । ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रःकुर्यादितिदाक्षिणात्य
ग्रन्थाः (हारलतादौतु) भ्रातुर्भ्रातास्वयंचक्रेतज्जायाचेन्नविद्यते । तस्यभ्रातृसुत
श्चक्रेयस्यनास्तिसहोदरइतिब्राह्मोक्तेः । पत्नीकुर्यात्सुताभावेपत्न्याभावेस
होदरइतिकौर्माच्चज्येष्ठभ्रातैवकुर्यान्नतत्पुत्रः ॥ यत्तु नानुजस्यतथाग्रजइतितत्क
निष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् (यच्चमनुः) सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ॥
सर्वास्तांस्तेनपुत्रेणपुत्रिणोमनुरब्रवीदितितत्सहोदरभावविषयमित्युक्तं ॥ एते
नपुत्रत्वातिदेशोयम् । अतस्तस्मिन्सतिएकादशपुत्राःप्रतिनिधयोनकार्याः ।
सस्वापिण्डदोंशहरश्चेति अत्रापिवाचस्पतिमनुकोटाकल्पतरुरत्नाकरादयःप
रास्ताः । द्वादशपुत्राभावेपत्नी दुहितर इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ तस्माद्दत्त
कपुत्रप्रशंसैवमितिविज्ञानेश्वरः । अविभक्तविषयंवा (मदनरत्नेस्मृतिसंग्रहे)
पुत्रः कुर्यात्पितुःश्राद्धं पत्नीचतदसन्निधौ । धनहार्य्यथदौहित्रस्ततोभ्राताचत
त्सुतः ॥ भ्रात्रोः सहोदरो भ्राताकुर्य्याद्वाहादितत्सुतः ॥ ततस्त्वसोदरोभ्रातातद
भावेचतत्सुत इति भ्रातृपुत्राभावेक्रमेणपितृस्नुषास्वसृतत्पुत्रादयः ॥ धनहारि
त्वात् (भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाहमदनरत्नेकात्यायनः) अनुजाअग्रजावापि
भ्रातुःकुर्वीतसंस्क्रियां ॥ ततःस्वसोदरास्तद्वत्क्रमेणतनयस्तयोः (अपरार्केकार्ष्णा
जिनिः) पुत्रःशिष्योथवापत्नीपिताभ्रातास्नुषागुरुः ॥ स्त्रीहारीधनहारीचकु
र्यात्पिण्डोदकक्रियाम् (मार्कण्डेयपुराणे) पुत्रोभ्राताचतत्पुत्रः पत्नीमातात

थापिता ॥ वित्ताभावेपिशिष्यश्चकुर्वीरन्नौर्ध्वदैहिकं ॥ तेनवित्तहारीश्वरत्विजश्च इतिकालादर्शः ॥ अत्रपाठक्रमोनविवक्षितः । पूर्ववाक्येऽर्थतः शाठ्यादिभिः श्रौतक्रमोक्तः ॥ अथजिह्वायामथवक्ष्यइतिवत् (पृथ्वीचन्द्रोदयेवृद्धमनुः) स्नुषास्वस्रीयतत्पुत्रज्ञातिसम्बन्धबान्धवाः ॥ पुत्राभावेतुकुर्वीरन्सपिण्डांतंयथा विधि (मार्कण्डेयपुराणे) पुत्राद्युत्सन्नबन्धोश्चसखापिश्वशुरस्यच ॥ जामातास्नेहवत्कुर्यादखिलंपैतृमेधिकं (चन्द्रिकायांवृद्धशातातपः) मातुलोभागिनेयश्चस्वस्रीयोमातुलस्यच ॥ श्वशुरस्यगुरोश्चैवसख्युर्मातामहस्यच ॥ एतेषां चैवभार्याणां स्वसुर्मातुःपितुस्तथा ॥ श्राद्धमेषांतुकर्तव्यमितिवेदविदोविदुः (शुद्धिविवेकेपृथ्वीचन्द्रोदयेचब्राह्मे) दत्तानांचाप्यदत्तानां कन्यानांकुरुते पिता ॥ चतुर्थेहनितास्तेषांकुर्वीरन्सुसमाहिताः ॥ दत्तावाग्दत्ताः ॥ मातामहानांदौहित्राःकुर्वन्त्यहनिचापरे ॥ तेपितेषांप्रकुर्वीतद्वितीयेहनिसर्वदा ॥ जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषांतेपिचसंयताः ॥ मित्राणांतदपत्यानांश्रोत्रियाणांगुरोस्तथा ॥ भागिनेयसुतानांचसर्वेषांत्वपरेहनि ॥ राजासतिसपिण्डेतुनिरपत्येपुरोहितः ॥ मंत्रीवातदशौचन्तुपुराचीत्वाकरोतिसः (अत्रद्वितीयाहादौश्राद्धविधानमस्थिसंचयपरं । कालादर्शे) दाहादिसंत्रवत्तपित्रोर्विदध्यादौरसःसुतः ॥ तदभावेतु पौत्रश्चप्रपौत्रःपुत्रिकासुतः ॥ दौहित्रोधनहारीचभ्रातातत्पुत्रएवच ॥ पितामातास्नुषाचैवस्वसातत्पुत्रएवच ॥ सपिण्डःसोदकोमातुःसपिण्डश्चसहोदकः ॥ स्त्रीचशिष्यर्त्विगाचार्याजामाताथसखापिवा ॥ उत्सन्नबन्धोरिक्थेनकारयेदवनीपतिः (गौतमः) पुत्राभावेसपिण्डामातृसपिण्डाःशिष्याश्चदद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ (यत्तुचंद्रिकायांवृद्धशातातपः) प्रीत्याश्राद्धंप्रकर्तव्यंसर्वेषांवर्णलिंगिनामितितत्सवर्णविषयम् ॥ ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानांनकुर्यात्कर्मकिंचन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वातज्जातितांव्रजेदितिब्राह्मोक्तेः ॥ नब्राह्मणेनकर्तव्यंशूद्रस्याप्यौर्ध्वदैहिकं ॥ शूद्रेणवाब्राह्मणस्यविनापारसवात्क्वचिदितिपारस्करोक्तेश्च ॥ पारसवऊढशूद्रपुत्रः ॥ अत्रेदंतत्त्वं ॥ सर्वत्रपुत्रादेःसर्वस्याभावेपत्न्यादेरधिकारउक्तः ॥ तत्राभावोऽसन्निधिर्नाशश्चोच्यते ॥ अतएवपूर्वत्रअस

न्निधानेपूर्वेषामित्युक्तम्। तत्रासन्निधौपत्न्यादेःसर्वाधिकारेप्राप्ते॥ प्रोषितावसि
तेपुत्रःकालादपिचिरादपि ॥ एकादशाद्याःक्रमशोज्येष्ठस्यविधिवत्क्रियाः ॥
ज्येष्ठेनैवतुयत्कृतमित्याद्यैर्दर्शांतरेऽपवादात्पुत्रनाशेएव पत्न्यादेःसपिण्डनादाव
धिकारः॥ असन्निधौतुतत्पूर्वमेवनोर्ध्वं ॥ अतोनधिकारिणाभ्रात्रादिनाकृतमप्य
कृतमेवेतिपुनरावर्तनीयम् । मासिकापकर्षोप्यावर्तनीयः ॥ एकादशाहमासि
कानिनावर्तंते। तज्ज्यायसापिकर्तव्यंसपिण्डीकरणंपुनरितिवदावृत्तिविधाना
भावादितिकेचित् ॥तन्न॥ अस्यनिर्मूलत्वात्। अतस्तदपिकनिष्ठकृतमावर्तते। वृ
द्धिश्रौतसपिण्डपितृयज्ञार्थंतुकृतंनावर्तते। नासपिण्डयाग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञंसमा
चरेत्। नपार्वणानाभ्युदयंकुर्वन्नलभतेफलमितिवृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति॥ भ्रातावा
भ्रातृपुत्रोवेत्यादिहारीतादिवचोभ्यःकनिष्ठादेरप्यधिकारात्। यथात्रज्येष्ठकर्तृ
कत्वबाधस्तथापुत्रकर्तृकत्वस्यापिबाधः। सपिण्डनेतुबहुवक्तव्यंतन्निर्णयेवक्ष्या
मः । अधिकारविशेषेणक्रियाव्यवस्थोक्ता(विष्णुपुराणे) पूर्वाःक्रियामध्यमा
श्चतथाचैवोत्तराःक्रियाः । त्रिप्रकाराःक्रियाह्येतास्तासांभेदान्शृणुष्वमे ॥ आ
दाहाद्द्वादशाहाच्चमध्येयाःस्युःक्रियानृप। ताःपूर्वामध्यमामासिमास्येकोद्दिष्टसं
ज्ञिताः॥प्रेतेपितृत्वमापन्नेसपिंडीकरणादनु। क्रियंतेयाःक्रियाःपुत्रप्रोच्यन्तेता
नृपोत्तराः॥पितृमातृसपिण्डैश्चसमानसलिलैस्तथा। तत्संघातगतैश्चैवराज्ञावा
धनहारिणा॥पूर्वामध्याश्चकर्तव्याःपुत्राद्यैरेवचोत्तराः॥दौहित्रैर्वानरश्रेष्ठकार्या
स्तत्तनयैस्तथा॥मृताहनितुकर्तव्याःस्त्रीणामप्युत्तराःक्रियाः॥दौहित्रतत्पुत्रयोर्ध
नहारिणोरिदं॥ एवमन्यस्यधनहर्तुःयश्चार्थहरःसपिंडदायीत्यापस्तंबोक्तेः ॥
प्रेतस्यप्रेतकार्याणिअकृत्वाधनहारकः॥ वर्णानांयद्वधेप्रोक्तंतद्व्रतंप्रयतश्चरेदि
तिपृथ्वीचंद्रोदयेव्याघ्रपादोक्तेः (मदनरत्नेस्कांदेपि) मलमेतन्मनुष्याणांद्रवि
णांयत्प्रकीर्तितमित्युक्त्वा। ऋषिभिस्तस्यनिर्दिष्टानिष्कृतिःपावनीपरा। आदेह
पतनात्तस्यकुर्यात्पिंडोदकक्रियामित्युक्तं (क्रियानिबंधेकात्यायनः) नचमाता
नचपिताकुर्यात्पुत्रस्यपैतृकम् । नाग्रजश्चतथाभ्राता भ्रातॄणांतुकनीयसां (पृ
थ्वीचंद्रोदयेबौधायनः) पित्राश्राद्धंनकर्तव्यंपुत्राणांतुकथंचन ॥ भ्रात्राचैवनक

र्त्तव्यंभ्रातॄणांचकनीयसाम् ॥ यदिस्नेहेनकुर्यात्तांसपिंडीकरणंविना ॥ गयायां
तुविशेषेणाज्यायानपिसमाचरेत् ॥ अन्याभावेपित्रादिरपिकुर्यात् ॥ उत्सन्नबां
धवंप्रेतंपिताभ्राताथवाग्रजः ॥ जननीचापिसंस्कुर्यान्महदेनोन्यथाभवेदितिसुमं
तूक्तेः (ब्रह्मचारिणांतुशुद्धिविवेकेपृथ्वीचंद्रोदयेचब्राह्मे) असमाप्तव्रतस्यापि
कर्त्तव्यंब्रह्मचारिणः ॥ श्राद्धंतुमातापितृभिर्नतुतेषांकरोतिसः ॥ श्राद्धंमासिका
न्दिकादिसर्वंकार्यमित्यर्थः ॥ नत्विवतिनिषेधोन्यसत्वे(यत्तुछंदोगपरिशिष्टे) न
त्यजेत्सूतकेकर्मब्रह्मचारीस्वयंक्वचित् ॥ नदीक्षणात्परंयज्ञेनकृच्छ्रादितपश्चर
न् ॥ पितर्यपिमृतेनैषांदोषोभवतिकर्हिचित् ॥ आशौचंकर्मणोंतेस्यात्त्र्यहंवा
ब्रह्मचारिणां (यच्चयाज्ञवल्क्यः) नब्रह्मचारिणःकुर्युरुदकंपतितास्तथेतितदप्य
न्यसत्वे॥ अन्याभावेतुब्रह्मचारिणापिकार्यंपूर्वोक्तवृद्धमनुवचनात् ॥ आचार्य
पित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रतीव्रती ॥ संकटान्नंचनाश्नीयान्नचतैः सहसंवसेदि
तितेनैवोक्तेः ॥ ब्रह्मचारिणः शवकर्मणोव्रतान्निवृत्तिरन्यत्रमातापित्रोरिति
वशिष्ठोक्तेः ॥ अत्राशौचमेकाहंवक्ष्यामः ॥ प्रागुपनयनान्मृतस्यतुपंचवर्षोत्तर
सपिंडीकरणवर्ज्यंषोडशश्राद्धादिसर्वंकार्यमित्युक्तंदेवजानीये॥ असंस्कृतानांभू
मौपिंडंदद्यात्संस्कृतानांकुशेष्विवतिप्रचेतोवचनाच्च॥एतच्चाग्रेवक्ष्यामः(अविभक्ता
नांविशेषमाहपृथ्वीचंद्रोदयेमरीचिः) बहवःस्युर्यदापुत्राः पितुरेकत्रवासिनः॥
सर्वेषांतुमतंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतम् ॥ द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेवकृतंभवेत् ॥ ज्ये
ष्ठस्यकर्तृत्वेपिसर्वेफलभागिनइत्यर्थः । तेनयेब्रह्मचर्यपरान्नवर्जनादयः । फ
लसंस्कारास्तेसर्वेषांभवंतीतिसिद्धम् । संसृष्टीनामप्येवंतुल्यत्वात् (विभक्तानां
विशेषमाहोशनाः) नवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिचषोडश ॥ एकेनैवतुकार्या
णिसंविभक्तधनेष्वपि (लघुहारीतः) सपिंडीकरणांतानि यानिश्राद्धानिषो
डश ॥ पृथङ् नैवसुताःकुर्युःपृथग्द्रव्याअपिक्वचित् ॥ ऊर्ध्वंसपिंडीकरणात्सर्वे
कुर्युःपृथक्पृथक् (मदनरत्ने) विभक्तास्तुपृथक्कुर्युःप्रतिसंवत्सरादिकम् ॥ एकेनै
वाविभक्तेषुकृतेसर्वैस्तुतत्कृतम् ॥ एतेनान्दिकादिष्वविभक्तानामनियमइतिवद
न्शूलपाणिःपरास्तः॥दत्तकस्तुजनकस्यपुत्राद्यभावेदद्यान्नतत्सत्वे ॥ गोत्ररिक्थे

जनयितुर्नभजेद्दत्त्रिमःसुतः॥गोत्ररिक्थोनुगःपिंडोव्यपैतिददतःस्वधेतिमनूक्तेः॥ इदंजनकस्यपुत्रसत्त्वविषयम् । एतच्चप्रवरमंजर्यांकात्यायनलौगाक्षिभ्यांस्पष्टमु क्तं ॥ अथयेदत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्षेयाजातास्तेद्व्या मुष्यायणाभवंति ॥ यथाशौंगशैशिरीणांयानिचान्यान्यपेवमुद्दिष्टानिकुला निभवंतीत्यादिनाद्वयोः पित्रोः प्रवरानुक्त्वोक्तम् । अथयदेषांस्वाःभार्या स्वप त्यंनस्यादृक्थंहरेयुः पिंडंचैभ्यस्त्रिपुरुषंदद्युर्व्यद्युभयोर्नस्यादुभाभ्यामेवस्युरेक स्मिन्श्राद्धेपृथगुद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिगृहीतारंचोत्पादयितारंचात्त तीयात्पुरुषादिति (हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः) यावंतःपितृवर्ज्याःस्युस्तावद्भिर्दत्त कादयः ॥ प्रेतानांयोजनंकुर्युःस्वकीयैःपितृभिःसह ॥ द्वाभ्यांसहाथतत्पुत्राःपौ त्रास्त्वेकेनतत्समम् ॥ चतुर्थपुरुषेछेदस्तस्मादेयाविपूरुषी॥ साधारणेषुकालेषु विशेषोनास्तिवर्गिणाम्॥ मृताहेत्वेकमुद्दिश्यकुर्युःश्राद्धंयथाविधीति (अस्या र्थमाहहेमाद्रिः। दत्तकादयः)जनकपालकयोःकुलेप्रेतानांस्ववर्गीयैःसपिण्डनंकु र्युः। दत्तकानांपुत्रास्तुपितुर्दत्तकस्यपितृभ्यांजनकपालकाभ्यांस्वपितामहाभ्यां सपिण्डनंकुर्युः ॥ तेषांपौत्राःस्वपितरंदत्तकेनपितामहेनतज्जनकेनचसपिण्डये युः। चतुर्थोपितत्कुलस्थएव। तेषांप्रपौत्रस्तुदत्तकस्यप्रपितामहस्यपालककुल स्थंचतुर्थंयोजयेन्नवा ॥ छंदइच्छादर्शमहालयादौतुद्वयोःपित्रोःपितामहयोःप्र पितामहयोर्वाश्राद्धंदेयम् । तत्रद्वयोःपित्राद्योः पृथक्पिण्डदानंद्वयोरुद्देशेनैको वेति (अत्रकेचित्)आवयोरयमितिपरिभाष्ययोदत्तस्तस्येदंद्वयोःपित्रोःश्राद्धं । यस्त्वपरिभाष्यदत्तः सग्रहीतुरेव । सपालकायैवदद्यादित्याहुः॥ अत्रमूलंतएवप्र ष्टव्याः॥ वस्तुतस्तुजनकस्यपुत्रपत्न्याद्यभावेदत्तकोद्वयोर्दद्यादन्यथापालकायैव प्रागुक्तकात्यायनवचनात् । मानवीयमप्येतद्विषयमेव । गोत्रंतुश्राद्धेपालकस्यैव विवाहादौतूभयोरित्यादिमत्कृतप्रवरदर्पणोज्ञेयं । यस्तुमूल्यक्रीतायांपरभार्या यांदास्यांचोत्पन्नः सक्रीजनकस्यदद्यात् । मूल्यंविनाह्वयमुपगतायांतुक्षेत्रिणएव (तदुक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेकौर्मे)अनियोगात्सुतोयस्तुमुल्यतोजायतेत्विह ॥ प्रदद्या द्बीजिनेपिण्डंक्षेत्रिणोनुततोन्यथेति ॥ क्षेत्रजादेर्विशेषस्तुकलौतदभावान्नोच्य

तइतिदिक् (जारजानांविशेषमाहापरार्केनारदः) जायंतेत्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ॥ अरिक्थभाजस्तेसर्वेबीजिनामेवतेसुताः ॥ दद्युस्तेबीजिनेपिण्डं माताचेच्छुल्कतोहृता। अशुल्कोपहृतायांतुपिण्डदावोढुरेवते (धर्मार्थश्राद्ध करणेफलमाहचन्द्रिकायांशातातपः) प्रीत्याश्राद्धंतुकर्तव्यं सर्वेषांवर्णलिंगि नाम ॥ एवंकुर्वन्नरःसम्यङ्महतींश्रियमाप्नुयात् (गयायामपितत्रैवब्रह्मवैवर्ते) आत्मजोवाथवान्योपिगयाभूमौयदातदा ॥ यन्नाम्नापातयेत्पिण्डंतन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ एतच्चयदाफलभूमार्थिनाद्विस्त्रिर्वाक्रियतेतदाप्रेतशिलाश्राद्धवर्ज्यंकु र्यात्तस्यप्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्तस्यचजातत्वादितिकेचित् । वस्तुतस्तुसंन्यासि श्राद्धवदत्रापिसर्वंकार्यम्। स्वांगेधिकारादितियुक्तंप्रतीमः॥ संन्यस्तपित्रादिस्तु पितुःपित्रादिभ्यःसर्वंश्राद्धेषुदद्यादित्युक्तंप्राक् । वक्ष्यतेचजीवत्पितृकश्राद्धे। अत्रस्त्रीशूद्राणांश्राद्धंमंत्रवर्ज्यंतूष्णींभवति । स्त्रीणाममंत्रकंश्राद्धंतथाशूद्रासुतस्य च ॥ प्राग्द्विजाश्चव्रतादेशात्ते चकुर्युस्तथैवतदिति हेमाद्रौमरीचिवचनात्सिद्ध म॥ अयमेवविधिःप्रोक्तःशूद्राणांमंत्रवर्जितः ॥ अमंत्रस्यतुशूद्रस्यविप्रोमंत्रेणगृ ह्यतइतिब्राह्मोक्तेश्च ॥ गृह्यतेसंबद्ध्यते । अस्यश्राद्धप्रकरणपाठेपिपरिभाषा त्वान्नप्रकरणेनसंकोचोयुक्तः।तेनशूद्रस्यस्नानदानादावपिविप्रेणमंत्रपाठःकार्यः। अमन्त्रश्चेतिविशेषणात् । स्त्रियाअपीतिशूलपाणिः । यत्तुतेनोक्तंमंत्रजन्य नियमादृष्टसिद्धिस्तुनमस्कारेण । अनुमतोस्यनमस्कारोमन्त्रइतिगौतमोक्तेरि तितन्न । दृष्टद्वारैवाहतत्वप्राप्तिर्नस्वातंत्र्येण। अन्यथानखविपूतेप्यवघातजन्या दृष्टार्थंसोपिक्रियतेतिकिंचिदेतत् ॥ तेनपितॄणांनामगोत्रतइत्यादौयत्रद्विजाना मपिनाममन्त्रउक्तस्तत्रप्रतिप्रसवमात्रार्थंयुक्तम् । नतिलावपनादावपि। अत्रके चित् । वैदिकमन्त्रोविप्रस्यपौराणास्तुशूद्रैःपठनीयः। नहिवेदेष्वधिकारःक्व चिच्छूद्रस्यविद्यते । पुराणेष्वधिकारोमेदर्शितोब्राह्मणैरिहेतितत्रैवपाद्मोक्ते रित्याहुः॥ गौडाअप्येवंतन्न ॥ नाध्येतव्यमिदंशास्त्रंवृषलस्यतुसन्निधावितिकौ र्मे। पुराणनिषेधेनवेदस्यदूरापास्तत्वात् । अध्येतव्यंब्राह्मणेनवैश्येनक्षत्रिये णच ॥ श्रोतव्यमेवशूद्रेणनाध्येतव्यंकदाचन ॥ श्रौतंस्मार्तंचवैधर्मंप्रोक्तमस्मि

न्नृपोत्तम ॥ तस्माच्छूद्रैर्विनाविप्रंनश्रोतव्यंकदाचनेतितत्रैवपुराणाधिकारेभवि
ष्योक्तेश्च ॥ एतेननाध्येतव्यमितिनिषेधोमंत्रेतरपुराणपरइतिश्रीदत्तादिमतमपा
स्तम् । तेनपौराणमंत्राणामेवविप्रेणपाठोनवैदिकानामितिसिद्धम् । द्विजस्त्रि
यस्तुसंकल्पमात्रंस्वयंकृत्वावैदिकमंत्रयुक्तं सर्वंब्राह्मणद्वाराकारयेयुरितिप्रयोग
पारिजातः । अतएवस्त्रीणामित्यकृतविवाहस्त्रीपरमितिहेमाद्रिराह । अनुपनी
तस्तुवैदिकमन्त्रयुक्तंसर्वंस्वयमेवकुर्यादित्युक्तंप्राक् । यत्तुप्राक्द्विजाश्चव्रतादे
शादितितदशक्तविषयमचूडविषयंवेतिदिक् ॥ शूद्रस्यतुसदामश्राद्धमेव ॥ सदा
चैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविधीयतइतिसुमंतूक्तेः (पृथ्वीचन्द्रोदयेमात्स्येपि) एवं
शूद्रोपिसामान्यं वृद्धिश्राद्धंचसर्वदा ॥ नमस्कारेणमंत्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा
(तत्रैववृद्धपराशरः) आमान्नेनतुशूद्रस्य तूष्णींतुद्विजपूजनं ॥ कृत्वाश्राद्धंतुनि
र्वाप्य सजातीनाशयेदथ ॥ एव । आमंशूद्रस्यपक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ॥
(हेमाद्रौभविष्ये) धर्मेप्सवस्तुधर्मज्ञायदिशूद्राःप्रकुर्वते ॥ अग्नौकरणमंत्रश्च
नमस्कारोविधीयते ॥ आवाहनादिकर्तव्यंयथाशूद्रेणतच्छृणु ॥ देवानांदेवना
म्नातुपितृणांनामगोत्रतः ॥ पिंडादीन्निर्वपेद्वीरनामतोगोत्रतस्तथा ॥ शूद्राणां
गोत्राभावेपिकाश्यपंगोत्रंज्ञेयम् ॥ तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाःकाश्यप्यइतिश्रुतेः ।
गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिव्याघ्रपादोक्तेश्चेतिहेमाद्रिः ॥ एवमन्यत्रगोत्राज्ञानेतर्प
णादिषुचज्ञेयम् (तत्रैवभविष्ये) शूद्रस्तुगृहपाकेननपिंडान्निर्वपेत्तथा ॥ सक्तु
मूलंफलंतस्यपायसंवाभवेत्स्मृतम् (गौतमः) अनुमतोस्यनमस्कारोमंत्रइति ।
देवताभ्यःपितृभ्यःश्चेत्ययंनमस्कारमंत्रइतिकेचित् । विज्ञानेश्वरोप्येवमाह
(हेमाद्रिस्तु) शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनाबुधइतिमात्स्ये (मंत्रनिषेधान्ना
ममंत्रेणेत्याहपृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे) राजकार्यैर्नियुक्तस्यबंधनिग्रहवर्तिनः ॥ व्य
सनेषुचसर्वेषुश्राद्धंविप्रेणकारयेत् (यत्तुभारतेराजधर्मेषु) यवनाःकिरातागां
धाराश्चीनाःशबरबर्बराः ॥ शकास्तुषाराःकंकाश्चपल्लवाश्चांध्रमद्रकाइत्यु
क्त्वा ॥ ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चवैश्याःशूद्राश्चमानवाः । कथंधर्मांश्चरिष्यंतिस
र्वेविषयवासिनः ॥ इतिचोक्त्वा । वेदधर्मक्रियाश्चैवतेषांधर्मोविधीयते । पितृ

यज्ञास्तथाकूपाःप्रपाश्चशयनानिच ॥ दानानिचयथाकालंद्विजेभ्योविसृजेत्स दा (तथा) दक्षिणासर्वयज्ञानांदातव्याभूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञामहार्हाश्च कर्तव्याःसर्वदस्युभिरितिम्लेच्छादीनांश्राद्धविधानम् । तदपिसजातीयभोजनद्र व्यदानादिपरंनतुश्राद्धपरमिति ॥

इतिश्रीनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौश्राधिकारनिर्णयः ॥

(अथपितरः। हेमाद्रौमात्स्यदेवलौ)नामगोत्रंपितॄणांतुप्रापकंहव्यकव्ययोः अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्येव्यवस्थिताः ॥ नाममंत्रास्तथादेशाभवांतरगता नपि ॥ प्राणिनःप्रीणायंत्येवतदाहारत्वमागतान् ॥ देवोयदिपिताजातःशुभकर्मा नुयोगतः ॥ तस्यान्नममृतंभूत्वादेवत्वेप्यनुगच्छति ॥ गांधर्वेभोगरूपेणपशुत्वेच तृणंभवेत् ॥ श्राद्धान्नंवायुरूपेणनागत्वेप्युपतिष्ठति ॥ पानंभवतियक्षत्वेराक्षस त्वेतथामिषम् ॥ दनुजत्वेतथामद्यंप्रेतत्वेरुधिरोदकम् ॥ मनुष्यत्वेन्नपानादिनाना भोगकरंभवेत् ॥ अत्रपित्रादिशब्दैर्जनकादीनामेवदेवतात्वमुच्यतेनवस्वादीनाम् असावेवतइतियजमानस्यपित्रेइतिशतपथश्रुतेः ॥ यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रे पिंडंनिधायेति विष्णवादिस्मृतेश्च (यत्तुमनुदेवलौ) वसवःपितरोज्ञेयारुद्राज्ञे याःपितामहाः ॥ प्रपितामहास्तथादित्याःश्रुतिरेषासनातनी (यच्चयाज्ञवल्क्यः) वसुरुद्रादितिसुताःपितरःश्राद्धदेवताइति ॥ तदभेदज्ञानार्थम् (यानितुहेमाद्रौनं दिपुराणे) विष्णुःपितास्यजगतोदिव्योयज्ञःसएवच ॥ ब्रह्मापितामहोज्ञेयोह्य हंचप्रपितामहइति (यच्चभविष्ये) अनिरुद्धःस्वयंज्ञेयःप्रद्युम्नश्चपितास्मृतः संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तुतत्पिता स्वयंकर्ता (यत्तुतत्रैव) प्रथमोवरु णोज्ञेयःप्राजापत्यस्तथापरः ॥ तृतीयोग्निःस्मृतःपिंडोह्येषपिंडविधिःस्मृतः (यच्चमनुः) सोमपानामविप्राणांक्षत्रियाणांहविर्भुजः ॥ वैश्यानामाज्यपानाम् शूद्राणांतुसुकालिनः (यच्चादित्यपुराणे) मासाश्चपितरोज्ञेयाऋतवश्चपि तामहाः ॥ संवत्सरःप्रजानांचसुद्वेकःप्रपितामहः (यच्चनंदिपुराणे) अग्निष्वा त्ताब्राह्मणानांपितरःपरिकीर्तिताः ॥ राज्ञांबर्हिषदोनामविशांकाव्याःप्रकीर्ति

ताः॥सुकालिनस्तुशूद्राणांव्यामास्त्वेच्छांत्यजातिषु॥ अत्रावाहनादिषुपित्रादयः समुच्चयेनविकल्पेनवायथाचारंतत्तद्देवतारूपेणवाच्याइतिहेमाद्यादयः (हेमाद्रौ ब्राह्मे) पार्वणंकुरुतेयस्तुकेवलंपितृहेतुकम्॥ मातामह्यंनकुरुतेपितृहासप्रजायते (धौम्यः) पितरोयत्रपूज्यंते तत्रमातामहाध्रुवम्॥ अविशेषेणकर्तव्यं विशेषान्नरकंव्रजेत् (अस्यापवादमाहकात्यायनः) कर्षूसमन्वितंमुक्त्वातथाद्यंश्राद्धषोडशम्। प्रत्याब्दिकंतुशेषेषुपिंडाःस्युःषडितिस्थितिः॥ कर्षूसमन्वितंसपिंडीकरणम्। दर्शादौसपत्नीकानामेवदेवतात्वम्॥ स्वेनभर्त्रासमंश्राद्धंमाताभुंक्तेसुधासमं॥ पितामहीचस्वेनैव तथैवप्रपितामहीतितत्रैवोक्तेः (चंद्रिकायांचतुर्विंशतिमते) क्षयाहंवर्जयित्वैकंस्त्रीणांनास्तिपृथक्क्रिया॥ केचिदिच्छंतिनारीणांपृथक्श्राद्धंमहर्षयः॥ अन्वष्टकासुवृद्धौचगयायांचक्षयेहनि॥ अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिनासहेतिकात्यायनोक्तेश्च॥ अस्यानिर्मूलतांवदंतोगौडास्त्वत्रापि॥अत्रभागइत्यध्याहारः॥अन्यथासपत्निकार्येमात्रेइतिप्रयोगापत्तेः। अत्रमातृशब्दोजनन्यामेवमुख्यः। तेनसपत्नमातृभ्योनदद्यात्। एवंपितामह्यादिशब्दैः पितृजनन्यादयएवोच्यंतेइतितत्सपत्नीभ्योनदेयमितिहेमाद्रिःकारुण्येनतुमहालयादौदेयमितिसएव(अथविश्वेदेवाः॥हेमाद्रौशंखबृहस्पती)इष्टिश्राद्धेक्रतुदक्षौसत्यौनांदीमुखेवसू॥ नैमित्तिकेकामकालौकाम्येचधुरिलोचनौ॥ पुरूरवाद्रवौचैवपार्वणेसमुदाहृतौ॥ तत्रैव। उत्पत्तिंनामचैतेषां नविदुर्येद्विजातयः॥अयमुच्चारणीयस्तैःश्लोकःश्रद्धासमन्वितैः॥आगच्छंतुमहाभागाविश्वेदेवामहाबलाः॥ येयत्रविहिताःश्राद्धेसावधानाभवंतुतेइति॥ इष्टिश्राद्धंप्रतिसर्चिरित्युक्तमितिकल्पतरुः। आधानादिकर्मांगमित्यन्ये। नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम्। एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धंतन्नैमित्तिकमुच्यतेइतिभविष्योक्तेः। एतच्चापिएकोद्दिष्टंदैवहीनमिति तत्रविश्वेदेवनिषेधस्तथापि नवश्राद्धेद्वादशमासिकेच कामकालौज्ञेयौ। नवश्राद्धं दशाहानिनवमिश्रंतुषड्ऋतून्। अतःपरंपुराणंवैत्रिविधंश्राद्धमुच्यते॥ यस्मिन्नेवपुराणेवाविश्वेदेवानलेभिरे॥ आहुरंतद्भवेच्छ्राद्धंवृषलमंत्रवर्जितमितिबह्वृचपरिशिष्टात्। एतच्चबह्वृचानामेवतेषामेवोक्तेः। अन्येषां

तुनात्रविश्वेदेवाइतिकात्यायनोक्तेस्तन्निषेधएवेति पृथ्वीचंद्रोदयः । अन्येतुनै
मित्तिकंसपिंडीकरणमाहुः । भविष्येयद्यप्येकोद्दिष्टंतच्छब्देनोक्तं तथापितद
प्यदैवंकर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजानिति तत्रैवविश्वेदेवनिषेधात् । यद्यपिस
पिंडीकरणेप्येकोद्दिष्टत्वं तथापिसपिंडीकरणश्राद्धं देवपूर्वंनियोजयेदिति
वचनात्तत्परत्वम् (हेमाद्रावादित्यपुराणे) विश्वेदेवौक्रतुदक्षःसर्वास्विष्टिषुकी
र्तितौ ॥ नित्यंनांदीमुखेश्राद्धेवसुसत्यौचपैतृके ॥ नवान्नलंभनेदेवौकामकालौ
सदैवहि ॥ अपिकन्यागतेसूर्येकाम्येचधुरिलोचनौ ॥ पुरूरवार्द्रवौचैवविश्वे
देवौतुपार्वणे (क्वचिद्विश्वेदेवापवादमाहहेमाद्रौशातातपः) नित्यंश्राद्धमदैवंस्यादे
कोद्दिष्टंतथैवच ॥ मातुःश्राद्धंचयुग्मैःस्याद्दैवंप्राङ्मुखैःपृथक् ॥ योजयेद्देवपू
र्वाणिश्राद्धान्यन्यानियत्नतः ॥ नांदीश्राद्धेभिन्नप्रयोगपक्षेमातुःश्राद्धंसदैवमिति
हेमाद्रिः । अथविप्राः ॥ तेचोत्तममध्यमाधमभेदैस्त्रिविधाः । तत्राद्याः । अत्रम
दीयाःश्लोकाः । त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुश्चबह्वृचोप्याथर्वणोयाजुषसामगौच ॥
षडंगविच्चत्रिसुपर्णवेत्ताप्यथर्वशीर्षाध्ययनेरतश्च । शतायुर्वेदार्थविदौप्रवक्ता
स्याद्ब्रह्मचारीचतथाग्निविच्च ॥ सौदवृत्तिःसत्यवाक्पुरुषैःस्वैर्मातापित्रोः पंच
भिःख्यातवंशः॥पत्नीयुक्तोज्येष्ठसामापुराणवेत्तापुत्रीचेतिहासेष्वभिज्ञः॥ योगी
भिक्षुःसामगोब्रह्मवेत्तापंचाग्निश्चश्रोत्रियस्तत्सुतोवा ॥ शंभुध्यायीश्रीशपादा
ब्जसेवीपांथश्चैतेतूत्तमाःसंप्रदिष्टाः॥ भिक्षुर्योगीपांथएतेत्वलभ्याभाग्याल्लब्धा
श्चेत्तदाभोजनीयाः।श्राद्धेविप्रेषूपविष्टेषुपश्चात्संप्राप्ताश्चेद्द्विप्रपंक्तौतुभोज्याः।
अत्रमूलंहेमाद्रौज्ञेयम् (तत्रैवनारदः) योवैयतीननादृत्यभोजयेदितरान्द्विजान् ॥
विजानन्वसतोग्रामेकव्यंतद्यातिराक्षसान् (दीपकलिकायांदक्षः) विनामांसेन
मधुनाविनादक्षिणयाशिषा ॥ परिपूर्णंभवेच्छ्राद्धंयतिषुश्राद्धभोजिषु ॥ एतच्च
ज्ञानिविषयम् । त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णोयजुर्वेदैकदेशौतद्व्रतेनतदध्यायिनौ । च
यस्यसप्तपूर्वेसोमपाःत्रिसुपर्णइतिबोपदेवः । त्रिमधुऋग्वेदैकदेशस्तदध्यायी ।के
चिन्नाचिकेतंचयनंत्रिःकृतवानित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धम् (हेमाद्रौगौतमः)
युवभ्योदानंप्रथमंपितृवयसइत्येके(मात्स्येमनुः) षडच्याकुरुतेवाचंयश्चसोमं

सतेध्वरम् ॥ सामस्वरविधिज्ञश्चपंक्तिपावनपावनः (कौर्मे) असमानप्रवरै
कोह्यसगोत्रस्तथैवच ॥ असंबंधीचविज्ञेयोब्राह्मणाःश्राद्धसिद्धये (गारुडे)
श्राद्धेषुविनियोज्यास्तेब्राह्मणाब्रह्मवित्तमाः ॥ येयोनिगोत्रमंत्रांतेवासिसंबंधव
र्जिताः (मनुः) नमित्रंभोजयेच्छ्राद्धेधनैःकार्योस्यसंग्रहः ॥ नारिंनमित्रंयंविद्यात्तं
तुश्राद्धे निमंत्रयेत् ॥ इयोर्भ्रात्रोःश्राद्धेभोजनंनिषिद्धम् । पितृपुत्रौभ्रातरौद्वौ
निरग्निंगुर्विणीपतिम् ॥ सगोत्रप्रवरंचैवश्राद्धेषुपरिवर्जयेदिति श्राद्धदीपकलि
कायांजातूकर्ण्योक्तेः (अथमध्यमाः । हेमाद्रौकौर्मगार्ग्यौ) नैकगोत्रेहविर्द
द्याद्यथाकन्यातथाहविः ॥ अभावेह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तुभोजयेत् (अत्रके
चित्स्वशाखीयान्मुख्यानाहुःपठंतिच) निमंत्रयीतपूर्वेद्युःस्वशाखीयान्द्विजो
त्तमान् ॥ स्वशाखीयद्विजाभावेद्विजानन्यान्निमंत्रयेदिति ॥ इदंतुनिर्मूलत्वाद्धे
माद्रिणादूषितत्वाच्चोपेक्ष्यम् (मनुरपि) यत्नेनभोजयेच्छ्राद्धेब्राह्मणंवेदपार
गं ॥ शाखांतगमथाध्वर्युं छंदोगंवासमाप्तिगम् ॥ एषामन्यतमोयस्यभुंजीतश्रा
द्धमर्चितः ॥ पितृणांतस्यतृप्तिःस्याच्छाश्वतीःसाप्तपौरुषी (अत्रमासकाःश्लो
काः) मातामहोमातुलभागिनेयदौहित्रजामातृगुरुस्वशिष्याः॥ ऋत्विक्चया
ज्यश्वशुरौस्वबंधुश्यालाःगुणाढ्यास्त्वनुकल्पभूताः ॥ बांधवोमातृष्वसृपितृष्वसृ
मातुलपुत्राइतिबोपदेवः (अत्रमूलंहेमाद्रौज्ञेयम् ॥ सगुणास्वस्त्रीयाद्यतिक्रमेदो
षएव) सप्तपूर्वान्सप्तपरान्पुरुषानात्मनासह ॥ अतिक्रम्यद्विजानेतान्नरके
पातयेत्खग ॥ संबंधिनस्तथासर्वान्दौहित्रंविट्पतिंतथा ॥ भागिनेयंविशेषेणात
थाबंधुंखगाधिपेतिमदनरत्नेभविष्योक्तेः । अतएवयाज्ञवल्क्योब्राह्मणप्रातिवे
श्यानामेतदेवनिमंत्रणाइतिगुणार्यतिक्रमेदशपणांदंडमाह । आसन्नमात्रपरमिदम्
मूर्खेतुनदोषः । ब्राह्मणातिक्रमोनास्तिमूर्खेवेचैवविवर्जिते॥ज्वलंतमग्निमुत्सृज्य
नहिभस्मनिहूयतइतिकात्यायनोक्तेः ॥ विप्रस्यापिदोषः ।अविद्वान्प्रतिगृह्णा
नोभस्मीभवतिदारुवदितिमनूक्तेः(अपरार्केअत्रिः) षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योर्वाग
श्राद्धेयास्तुगोत्रिणः ॥ षड्भ्यस्तुपरतोभोज्याः श्राद्धेस्युर्गोत्रजाअपि ॥ एतच्च
ब्राह्मणालाभेअपिमन्दात् (असंभवेहेमाद्रौगौतमः) शिष्यांश्चैकेसगोत्रांश्च

भोजयेद्दूर्ध्वं त्रिभोगुणावतः (आपस्तंबः) ब्राह्मणान्भोजयेद्योनिगोत्रमंत्रांतेवा
स्यसंबंधिनः । गुणाहान्यांतुपरेषांसमुदितःसोदर्योपिभोजयितव्यः । एतेनांतेवा
सिनोव्याख्याताइति (अत्रविशेषमाहात्रिः) पितापितामहोभ्रातापुत्रोवाथसपिं
डकः ॥ नपरस्परमर्घ्याःस्युर्नश्राद्धे ऋत्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोप्येतेसकु
ल्याब्राह्मणाःस्मृताः ॥ वैश्वदेवेंनियोक्तव्यायद्येतेगुणवत्तराः ॥ सगोत्रानन्नियो
क्तव्याःस्वियश्चैवविशेषतइति (अथवर्ज्याः । अत्रमासकाःश्लोकाः) वर्ज्यान्प्रव
क्ष्येत्वथरोगिवैरिहीनाधिकांगानांकितवानकृतघ्नान् ॥ नक्षत्रपा[illegible]चजीवमा
नान्भैषज्यवृत्त्यापिचराजभृत्यान् ॥ संगीतकायस्थकुसीदवृत्त्यावेदक्रयेणापिक
वित्ववृत्त्या ॥ देवार्चनेनापिचजीवमानान्स्वाध्यायदाराग्निसुतात्यक्तान् ॥ दु
र्बालखल्वाटकुनख्यधर्मिनटांश्चपौनर्भवकृष्णदंतान् ॥ अगारदाहीगरदःसमुद्र
यायीचकुंडाश्वथकूटकारी ॥ बालांश्चयोध्यापयतेस्वपुत्रादत्वान्नविद्यस्त्वथकुंड
गोलौ ॥ अग्रेदिधिषुश्चाःपतिरस्त्रकर्तासोमक्रयीतैलिककेकरासौ । युद्धाचार्यःप
क्षिणांपोषकश्चस्रोतोभेत्तावृक्षसंरोपकश्च ॥ मेषाणांवामहिषाणांचपुष्टचा
स्वीयस्त्रीपुत्रहितैर्यश्चजारैः ॥ जीवत्यथैनुश्चदत्तानुयोगात्तद्व्यप्राप्त्यावेदमुद्गा
टयंतः ॥ योग्रामयाजिपशुकेशविक्रयीस्तेनशिल्पोपपतिवादकारकान् ॥ अर्थ
कामरतशूद्रयाजकश्मश्रुहीनजटिमुंडिनिघृणान् । यस्यचैवगृहिणीरजस्वला
स्वार्थपाककरणापदायकान् ॥ क्लीबकुष्ठयतिभिलोहितेक्षणान्कुब्जवामनमृषा
तिशापिनः । पुत्रहीनसथकूटसाक्षिणांप्रेतहारिकमथाज्ययाजकं ॥ स्वात्मदातृ
परिवेत्त्याजकस्तेनहिंसकमुखान्विवर्जयेत् ॥ अत्रमूलंहेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेचज्ञे
यं (भारतेदानधर्मेषुश्राद्धवर्ज्यविप्राधिकारे) कितवोभ्रूणहायक्ष्मीपशुपालो
निराकृतिः ॥ ग्रामप्रेष्योवार्धुषिकोगायकःसर्वविक्रयी ॥ सामुद्रिकोराजभृत्य
स्तैलिकःकूटकारकः ॥ पित्राविवदमानश्चयस्यचोपपतिगृहे ॥ अभिशस्तस्त
थास्तेनःशिल्पंयश्चोपजीवति ॥ पर्वकारश्चसूचीचमित्रध्रुक्पारदारिकः ॥
अव्रतानामुपाध्यायःकांडपृष्ठस्तथैवच ॥ श्वभिश्चयःपरिक्रामेद्यः शुनादष्टएव
च ॥ परिवित्तस्तथास्तेनोदुश्चर्मागुरुतल्पगः ॥ कुशीलवोदेवलकोनक्षत्रैर्य

श्चजीवति॥ ईदृशाब्राह्मणाज्ञेयाअपांक्तेयायुधिष्ठिर(तथा) ऋणाकर्त्ताचयोरा
जन्यश्चवार्धुषिकोनरः (काण्डपृष्ठः) स्वशाखांत्यक्त्वापरशाखयोपनीतस्त
दध्यायीच (क्षत्रियवैश्यवृत्तौनारदस्तु) तस्यामेवतुयोवृत्तौ ब्राह्मणोवसतेर
सात् । कांडपृष्ठश्च्युतोमार्गात्सोऽपांक्तेयःप्रकीर्तितः (इत्याहहारीतः) शूद्रापु
त्रास्तथायेचैतेक्रीतकाःसुताः॥ तेसर्वेमनुनाप्रोक्ताःकांडपृष्ठानसंशयः (अन्ये
ऽपिहेमाद्रौमात्स्ये) त्रिशंकून्बर्बरानंध्रान्चीनद्रविडकोंकणान् ॥ कर्णाटकांस्त
थाभीरान्कालिंगांश्चविवर्जयेत् (तत्रैवसौरपुराणे) अंगवंगकलिंगांश्चसौरा
ष्ट्रान्गुर्जरांस्तथा॥ आभीरान्कौंकणांश्चैवद्राविडान्दाक्षिणायनान्॥ आवंत्या
न्मागधांश्चैवब्राह्मणांस्तुविवर्जयेत् (चंद्रिकायांयमः) काणाःकुब्जाश्चषंढा
श्चकुनखागुरुतल्पगाः॥ मानकूटास्तुलाकूटाःशिल्पिनोग्रामयाजकाः॥ राज
भृत्यांधबधिरमूकखल्वाटपंगवः॥ वणिजोमधुहर्त्तारोगरदावनदाहकाः। सम
यानांचभेत्तारःप्रदानेयेनिवारकाः। प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्चतथाप्रव्रजिताश्चये।
यश्चप्रव्रजिताज्जातःप्रव्रज्यावसितश्चयः। अवकीर्णीचवीरघ्नोगुरुघ्नःपितृदू
षकः (श्राद्धकाशिकायांकात्यायनः) छिन्नघ्नःकीलदुश्चर्मागुल्मीतिकपिल
स्तथा॥ छिन्नोष्ठशिश्नलिंगश्चनैवकेतनमर्हति ॥ छिन्नघ्नःपित्रोर्वंशेत्रिपुरुषं
विछिन्नवेदाग्निः (हेमाद्रौमरीचिः) अविद्धकर्णाःकंठाश्चलंबकर्णास्तथैवच।
वर्जनीयाःप्रयत्नेनब्राह्मणाःश्राद्धकर्मणि (ब्राह्मे) मूकश्चपूतिनाशश्चछिन्नांग
श्चाधिकांगुलिः ॥ गलरोगीचगद्गमानस्फुटितांगश्चसज्वरः॥ षंढत्वरसंदां
श्चश्राद्धेऽतानिवर्जयेत् (लंबकर्णश्चाहतत्रैवगोभिलः) हनुमूलादधःकर्णौलं
बौतुपरिकीर्तितौ॥ द्व्यंगुलेऽध्यंगुलेवास्तावितिशातातपोऽब्रवीत् (चंद्रिकायां
यमः) द्व्यंगुलातीतकर्णास्यभुंजतेपितरोनतु। षंढश्चात्रचंद्रिकोक्तोसप्तविधो
ग्राह्यः(यथा)षंढकोवातजःषंढःपंडःक्लीबोनपुंसकः॥ कीलकश्चेतिसप्तैवंक्लीव
भेदाःप्रकीर्तिताः॥ पराशरमाधवीयेतुचतुर्दशविधउक्तः। तेषांस्वरूपाणितत्रैव
ज्ञेयानि(चंद्रिकायांशातातपः) अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येयजंत्यल्पदक्षिणैः॥ तेषा
मन्नंनभोक्तव्यमपांक्तास्तेप्रकीर्तिताः॥ एतच्चशक्तौसत्यां(अपरार्केभारते) अत्र

तोक्रितवस्तेन: प्राणिविक्रयकोपिवा॥ पश्चाचेत्पीतवान्सोमंसोनिके तनमर्हति (श्राद्धदीपकलिकायांयमः) अपत्नीकश्चवर्ज्यःस्या त्सपत्नीकोप्यनग्निकः (तत्रैवाश्वलायनः)प्रतिमाविक्रयंयोवैकरोतिपतितस्तुसः॥ जीवनार्थंपरास्थीनि धृत्वातीर्थंप्रयातियः । मात्रापित्रोर्विनासोपिपतितःपरिकीर्तितः (तत्रैवजातूक र्ण्यः)यत्रमातुलजोढाहीयत्रवावृषलीपतिः ॥ श्राद्धंनगच्छेत्तद्विप्राःकृतंयचनिरा मिषं ॥ पितृपुत्रौभ्रातरौद्वौनिरग्निर्गुर्विणीपतिः॥ सगोत्रप्रवरंचैवश्राद्धेषुपरिव र्जयेत् (बृहन्नारदीये) शंखंचक्रंमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा ॥ सशूद्रवद्बहि ष्कार्यःसर्वस्माद्विजकर्मणः । शंखचक्राद्यंकनंचगीतनृत्यादिकंतथा॥ एकजा तेरयंधर्मोनजातुस्याद्विजन्मनः ॥ तेनयेतप्तसुद्रादिविधयस्तेशूद्रविषया इति (पृथ्वीचंद्रोदये) शिवकेशवयोरंकान्शूलचक्रादिकान्द्विजः ॥ नधारयेत्मति मान्वैदिकेवर्त्मनिस्थितइत्याश्वलायनोक्तेश्च । नृत्यंचोदराद्यर्थंनिषिद्धमिति श्रीधरस्वामी । अन्येपिनिषिद्धानिबंधेषुज्ञेयाइतिदिक् ॥अत्रविप्राणांग्राह्यत्वो क्त्यैवतद्वर्ज्यानांनिषेधेसिद्धेपुनर्वर्ज्यपरिगणनं निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणप्राप्त्यर्थमि तिविज्ञानेश्वरः (कुष्ठिकाणादेरपवादोहेमाद्रौवशिष्ठः) अपिचेन्मंत्रविद्युक्तःशा रीरैःपंक्तिदूषणैः ॥ अदूष्यंतंयमःप्राहपंक्तिपावनएवसः॥ क्वचिद्विप्राणांजातिमा त्रेणाग्राह्यत्वमुक्तं (चन्द्रिकायामाग्नेये) यदिपुत्रोगयांगच्छेत्कदाचित्कालपर्य यात् ॥ तानेवभोजयेद्विप्रान्ब्राह्मणायेप्रकल्पिताः ॥ ब्रह्मणाकृतसंस्थानाविप्रा ब्रह्मसमाःस्मृताः ॥ अमानुषागयाविप्राब्राह्मणायेप्रकल्पिताः। तेषुतुष्टेषुसंतुष्टाः पितृभिःसहदेवताः (तत्रैव) नविचार्यंकुलंशीलंविद्याचतपएवच ॥ पूजितैस्तै स्तुसंतुष्टादेवाःसपितृगुह्यकाः ।गयायांनिर्गुणाश्चपितेएवभोज्याइतिहेमाद्रौश्च । क्षयवटश्राद्धएवतन्नियमोनान्यत्रेतित्रिस्थलीसेतौपितामहचरणाः (पृथ्वीचं द्रोदयेपिपाद्मे) तीर्थेषुब्राह्मणांनैवपरीक्षेतकदाचन ॥ अन्नार्थिनमनुप्राप्तंभोज्यंतं मनुरब्रवीत् ॥ (स्कांदेपि) ब्राह्मणान्नपरीक्षेततीर्थक्षेत्रनिवासिनः (मनुः) न ब्राह्मणंपरीक्षेतदैवेकर्मणिधर्मवित् ॥ पित्र्येकर्मणितुप्राप्तेपरीक्षेतप्रयत्नतः ॥ असंभवपरमेतदितिमेधातिथिः (हेमाद्रौव्यासः) गायत्रीसारमात्रोपिवरंविप्रःसु

यंत्रितः॥नार्यंत्रितश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी॥ काणाःकूटाश्चकुब्जाश्चदरि
द्राव्याधितास्तथा।सर्वेश्राद्धेनियोक्तव्यामिश्रितावेदपारगैः(अथर्वविप्रनिमंत्रणम
चंद्रिकायांवाराहे)वस्त्रशौचादिकर्तव्यंश्वःकर्तास्मीतिजानता॥ स्थानोपलेपनंकृ
त्वाततोविप्रान्निमंत्रयेत ॥ दंतकाष्ठंचविसृजेद्ब्रह्मचारीशुचिर्भवेत (तत्रैवप्रचे
ताः)दक्षिणांचरणांविप्रःसव्यंवैक्षत्रियस्तथा॥पादावादायवैश्योद्वौशूद्रःप्रणतिपू
र्वकम (बृहस्पतिः) उपवीतीततोभूत्वादेवार्थंतुद्विजोत्तमान ॥ अपसव्येनपित्र्ये
थस्वयंशिष्योथवासुतः(प्रचेताः) सवर्णंप्रेषयेदाप्तंद्विजानांतुनिमंत्रणे (पृथ्वीचं
द्रोदयेस्कांदे) राजकार्येनियुक्तस्यबंधनिग्रहवर्त्तिनः॥ व्यसनेषुचसर्वेषुश्राद्धंवि
प्रेणकारयेत (चंद्रिकायांयमः) अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नंवृषलेननिमंत्रितम॥ तथै
ववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमंत्रितम (तत्रैवपैठीनसिः)सप्तपंचद्वौवाश्रोत्रियान्नि
मंत्रयेत (अश्वलायनसूत्रेपि)एकैकमेकैकस्यद्वौद्वौत्रींस्त्रीन्वावृद्धौफलभूयस्त्वंद्वा
र्विति (वृद्धिश्राद्धेगौतमः)नवावरानभोजयेदयुजोवायथोत्साहम (याज्ञवल्क्यः)
द्वौदैवेप्राकत्रयः पित्र्येउदगेकैकमेववा । मातामहानामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकम
(दीपकलिकायांपराशरः)संपत्तावर्थपात्राणामेकैकस्यत्रयस्त्रयः॥पित्रादेर्ब्राह्म
णाःप्रोक्ताश्चत्वारोवैश्वदेविके (वृद्धयाज्ञवल्क्यः) दशैकंपंचवाविप्रानपार्वणे
विनियोजयेत। अत्रवैश्वदेवेद्वौचतुरोवोपवेश्यपित्रादीनामेकैकस्यस्थानेएकंत्री
न्पंचसप्तनववोपवेशयेदितिनक्षुसार्यः (मनुः) द्वौदैवेपितृकृत्येत्रीनेकैकमुभय
त्रवा । भोजयेत्सुसमृद्धोपिनप्रसज्येतविस्तरे। सत्क्रियांदेशकालौचशौचंब्राह्म
णसंपदम ॥ पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरम(पृथ्वीचंद्रोदयेशातातपः)
द्वौदैवेथर्वणौ विप्रौप्राङ्मुखावुपवेशयेत ॥ पित्र्येतूदङ्मुखांस्त्रींश्च बह्वृचा
ध्वर्युसामगान (अत्यशक्तौहेमाद्रौदेवलः)एकेनापिहिविप्रेणषट्पिंडंश्राद्धमाचरे
त ॥ षडर्घ्यान्दापयेत्तत्रषड्भ्योदद्यात्तथाहविः(गोभिलः) यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धे
छंदोगंतत्रभोजयेत । ऋचोयजूंषिसामानित्रितयंतत्रविद्यते (अत्रवैश्वदेवेविशेष
माहतत्रैववशिष्ठः) यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेदैवंतत्रकथंभवेत ॥ अन्नंपात्रेसमुद्धृत्यस
र्वस्यप्रकृतस्यच ॥ देवतायतनेकृत्वाततःश्राद्धंसमाचरेत ॥ प्रास्येदग्नौतदन्नंतुद

द्याद्ब्रह्मचारिणो ॥ एतच्चसपिंडीकरणवर्ज्यंज्ञेयम् । नत्वेवैकंसर्वेषांकाममना
द्येइत्याश्वलायनोक्तेः (अस्यार्थउक्तोनारायणवृत्तौ) आद्यंसपिंडीकरणंतद्वर्जेषु
श्राद्धेषुकामंत्रयाणामेकंभोजयेत् ॥ सपिंडीकरणेतुनियतंत्रिभिर्भवितव्यमिति ।
अनाद्येपार्वणवर्जितेवा । अभोजनेआमहेमश्राद्धादौवा । अन्नाभावेतिव्याख्यां
तरंतन्नैवज्ञेयम् (कारिकापि) दैवेपित्र्येथवैकैकंसपिंडीकरणंविनेति (अत्रैकवि
प्रेसाग्नेर्विशेषमाहपृथ्वीचंद्रोदयेप्रचेताः) एकस्मिन्ब्राह्मणेदैवेसाग्नेरग्निर्भवे
त्सदा ॥ अनग्नेःकुशमुष्टिःस्याच्छ्राद्धकर्मणिसर्वदा (सर्वथाविप्रालाभेतत्रैवहेमा
द्रौवसत्यव्रतः) निधायदर्भनिचयमासनेषुसमाहितः ॥ प्रैषानुप्रैषसंयुक्तंसर्वंश्रा
द्धंप्रकल्पयेत् ॥ अत्रप्राप्त्यभावात्सत्रेइवकर्तृत्वकार्येयजमानविधौनदक्षिणेतिके
चित्तन्न । अदृष्टार्थायाःदक्षिणायाःप्राप्तेः । सर्वतोत्विजरेतुभ्यंयच्चश्राद्धसदक्षिणा
मितिपाद्मात् ॥ विदध्याच्छ्रौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरीभवेत् ॥ स्वयंचेदुभयंकुर्याद
न्यस्मैप्रतिपादयेदितिछंदोगपरिशिष्टाच्च (एवंयतिश्राद्धेपिकात्यायनः) यज्ञ
वस्तुनिमुष्टौचस्तंबेदर्भवटौतथा ॥ दर्भसंख्यानविहितापिष्टरास्तरणेषुच (सति
श्राद्धेतुविप्रालाभेसुवासिन्योपिभोजनीयाइत्याहापरार्केवृद्धवसिष्ठः) सतिश्रा
द्धेतुविप्राणामलाभेपूजयेदपि ॥ पतिपुत्रान्विताभव्यायोषितोष्टौकुलोद्भवाइति॥
अथावितिवृद्धिश्राद्धविषयम् (पाद्मेउत्तरखंडे) सकृदभ्यर्चितंलिंगंशालग्रामशि
लांचयः ॥ पीठेसंस्थापयित्वातुश्राद्धंचक्रुःतेनरः ॥ पितरस्तस्यतिष्ठंतिकल्प
कोटिशतंदिवि (चंद्रिकायांमात्स्ये) पठन्निमंत्र्यनियमान्श्रावयेत्पैतृकान्बुधः ॥
अक्रोधनैःशौचपरैःसततंब्रह्मचारिभिः ॥ भवितव्यंभवद्भिश्चमयाचश्राद्धकारि
णा (यत्तुमनुः) सर्वायासविनिर्मुक्तैःकामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यंभवद्भिर्नः
श्वोभूतेश्राद्धकर्मणीतितत्पूर्वेद्युर्निमंत्रणपरंनतदह्नः (तद्देवलः) असंभवेपरेद्यु
र्वाब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत् । अज्ञातीनसमानार्षान्युग्मानात्मशक्तितः (कात्याय
नः) अनिंद्येनामंत्रितोनापक्रामेत्केतनंगृह्यशक्तःअथश्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः (त
त्रानिमंत्रितविप्रत्यागेऽपरार्केयमः) केतनंकारयित्वातुयोतिपातयतिद्विजम् ॥ ब्र
ह्महत्यामवाप्नोतिशूद्रयोनौचजायते ॥ आमंत्र्यब्राह्मणांयस्तुयथान्यायंनपूजये

त ॥ अतिकृच्छ्रात्सुघोरात्तु तिर्यग्योनिषु जायते (प्रमादात्त्यागेतुहारीतः) प्रमादा
द्विस्मृतंज्ञात्वाप्रसाद्यैनंप्रयत्नतः ॥ तर्पयित्वायथान्यायंसर्वंतत्फलमश्नुते (प्रमा
दाभावेतुनारायणः) एकस्मिन्नेनसिप्राप्तेब्राह्मणोनियतःशुचिः ॥ यतिचांद्रा
यणंकृत्वातस्मात्पापात्प्रमुच्यते (यमः) आमंत्रितस्तुयोविप्रोभोक्तुमन्यत्रग
च्छति ॥ नरकाणांशतंगत्वाचांडालेष्वभिजायते (तत्रैवदेवलः) पूर्वंनिमंत्रितो
ऽन्येननकुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ॥ भुक्त्वाहारोऽथवाभुंक्तेसुकृतंतस्यनश्यति (यदिविप्रो
विलंबेततदोक्तमादित्यपुराणे) आमंत्रितश्चिरंनैवकुर्याद्विप्रःकदाचन ॥ देवता
नांपितॄणांचदातुरन्नस्यचैवहि ॥ चिरकारीभवेद्द्रोहीपच्यतेनरकाग्निना (पृ
थ्वीचंद्रोदयेयमः) निमंत्रितस्तुयोविप्रोह्यध्वानंयातिदुर्मतिः ॥ भवंतिपितरस्त
स्यतंमासंपांसुभोजनाः ॥ आमंत्रितस्तुयःश्राद्धेहिंसांवैकुरुतेद्विजः ॥ पितरस्त
स्यतंमासंभवंतिरुधिराशनाः ॥ आमंत्रितस्तुयोविप्रोभारमुद्वहतेद्विजः ॥ पितर
स्तस्यतंमासंभवंतिस्वेदभोजनाः ॥ निमंत्रितस्तुयोविप्रःप्रकुर्यात्कलहंयदि ॥ पि
तरस्तस्यतंमासंभवंतिमलभोजनाः (शंखः) निमंत्रितस्तुयःश्राद्धेमैथुनंसेवतेद्वि
जः ॥ श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचयुक्तःस्यान्महतैनसा ॥ मैथुनंऋतावपिनिषिद्धं ।
ऋतुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् ॥ तत्रगच्छन्नवाप्नोतिह्यनिष्टानिफ
लानिवैतितत्रमाधवीयेचवृद्धमनूक्तेः ॥ श्राद्धंकरिष्यन्कृत्वावाभुक्त्वावापि
निमंत्रितः ॥ उपोष्यचतथाभुक्त्वानोपेयाचऋतावपि ॥ भोक्ष्यन्करिष्यन्श्वः
श्राद्धंपूर्वरात्रौप्रयत्नतः ॥ व्यवायंभोजनंचापिऋतावपिविवर्जयेदितितत्रैवाश्व
लायनोक्तेश्च (विज्ञानेश्वरस्तु) श्राद्धेऋतौगच्छतोपिनदोषइत्युक्तंतत्स्वगति
कगतित्वेज्ञेयं (बृहस्पतिः) द्विनिशंब्रह्मचारीस्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैःसह ॥ अ
न्यथावर्तमानौतुस्यातांनिरयगामिनौ ॥ पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुनं ॥
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैवसर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥ स्वाध्यायंकलहंचैवदिवास्वापंतथैवच
(यत्तु श्राद्धकारिकायांपुराणसमुच्चये)कृत्वातुरुधिरस्रावंनदद्यान्नश्राद्धमाचरेत्॥
एकंद्वेत्रीणिवाविद्वान्दिनानिपरिवर्जयेदितितन्निर्मूलम् (पृथ्वीचंद्रोदयेयमः)
पुनर्भोजनमध्वानंभाराध्ययनमैथुनम् ॥ संध्यांप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धभोक्ताऽष्टवर्जयेत्॥

इतिसंध्यानिषेधःप्रायश्चित्तात्पूर्वंज्ञेयः(यथाहोशना:)दशकृत्वःपिबेदापोगा यत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः ॥ ततःसंध्यामुपासीतजपेच्चजुहुयादपि (गौडास्तु) सायंसं ध्यांपरान्नंचछेदनंचवनस्पतेः ॥ अमावास्यांनकुर्वीतरात्रिभोजनमेवच ॥ द्यूतंच कलहंचैवसायंसंध्यांदिवाशयं ॥ श्राद्धकर्ताचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदिति कामधेनौवराहाद्युक्तेः ॥ श्राद्धकर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुः ॥ शिष्टास्तुनि र्मूलत्वमाहुः॥ होमनिषेधस्तुस्वविषयः ॥सूतकेचप्रवासेचअशक्तौश्राद्धभोजने॥ एवमादिनिमित्तेषुहावयेन्नतुहापयेदितिच्छंदोगपरिशिष्टात्(तत्रैवादित्यपुराणे) निमंत्रितस्तुनश्राद्धे कुर्याद्भार्यादिताडनं (चंद्रिकायांप्रचेताः) श्राद्धभुक्प्रातरु त्थायप्रकुर्याद्दंतधावनं॥श्राद्धकर्तानकुर्वीतदंतानांधावनंबुधः(हेमाद्रौजाबालिः) दंतधावनतांबूलंतैलाभ्यंगमभोजनं॥रत्यौषधपरान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति(वि ष्णुरहस्ये) श्राद्धोपवासदिवसेखादित्वादंतधावनं ॥ गायत्र्याशतसंपूतमंबुप्रा श्यविशुद्ध्यति ॥ पुनर्भोजनमध्वानंयानमायासमैथुनं ॥ दानप्रतिग्रहौहोमंश्राद्ध भुक्त्वष्टवर्जयेत(सोमोत्पत्तौ)वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतिम॥घोरायांभ्रू णहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ एतद्विहितेध्माद्व्यतिरेकेण । वनस्पतिगते सोमेसंधानंयस्तुकारयेत ॥ गावस्तस्यप्रणश्यंतिचिरकालमुपस्थिताः (वनस्प तिगतस्वरूपमाहपृथ्वीचंद्रोदयेव्यासः) त्रिमुहूर्तंवसेदर्केत्रिमुहूर्तंवसेज्जले॥ त्रिमु हूर्तंवसेद्गोषुत्रिमुहूर्तंवनस्पतौ (कलिकायांवृद्धमनुः)निमंत्र्यविप्रांस्तदहर्वर्ज येन्मैथुनंक्षुरं ॥ प्रमत्ततांचस्वाध्यायंक्रोधशौचतथानृतम ॥ केचिन्निमंत्रणात्पू र्वंशुद्ध्यर्थंपूर्वेद्युर्हिक्षौरंकुर्वंतितन्नमूलंमृग्यम (मरीचिः) षष्ठ्यांपर्वसुपक्षादौरि क्ताभद्रार्तिथिष्वपि ॥ पातेश्राद्धे व्रताहेचक्षौरंवर्ज्यंनिशासुच ॥ यदाकर्तुरश क्त्यातत्पुत्रशिष्यादिःश्राद्धंकरोतितदाकर्त्राप्रतिनिधिनाचप्रागुक्तानियमाःका र्याः ॥ नशक्नोतिस्वयंकर्तुंयदाह्यनवकाशतः ॥ श्राद्धं शिष्येणपुत्रेणतदान्येना पिकारयेत ॥ नियमानाचरेत्सोपिनियतांप्रचवसुंधरे ॥यजमानोपितान्सर्वाना चरेत्सुसमाहितइतिहेमाद्रौवाराहोक्तेः ॥ (स्त्रियस्तुपाद्मे) मुक्तकच्छातुयाना रीमुक्तकेशीतथैवच ॥ हसतेवदतेचैवनिराशाःपितरोगताः (आश्वलायनः)

श्राद्धे द्विभोजयेद्वास्तौ न बालानपि यत्नतः ॥ प्राक्पिंडदानाद्गंधाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहम् ॥ वास्तौ गृहे (अथ श्राद्धवस्तूनि ॥ तत्रादौ कुशाः । पृथ्वीचंद्रोदये दक्षः) समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ अत्र धा भक्तदिने द्वितीयो भाग इत्यर्थः (तत्रैव यमः) समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि ॥ मूलेन लोकान्जयति शक्रस्य सुमहात्मनः (व्यासः) तर्पणादीनि कार्याणि पितॄणां यानि कानि चित् ॥ तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सपत्रैर्विशेषतः (शालंकायनः) सपिंडीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया। सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् (शंखः) अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् (हारीतः) पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिंजुलैः ॥ एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् (स्मृत्यर्थसारे) सर्वेषां वा भवेत् द्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं नवम् (रत्नावल्याम्) द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः (हेमाद्रौ स्कांदे) अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा ॥ द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके (पवित्राभावे तु तत्रैव सुमंतुः) समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे ॥ सव्ये चैव तथा त्रीन्वै बिभृयात्सर्वकर्मसु (बौधायनः) हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासने पि तथैव च (दर्भग्रहणे मंत्रमाह शंखः) विरिंचिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ॥ नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव (स्मृत्यर्थसारे) हुंफट्कारेण मंत्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत् (भारद्वाजः) प्रेतक्रियार्थं पित्रर्थमभिचारार्थमेव च ॥ दक्षिणाभिमुखश्छिंद्यात्प्राचीनावीतिको द्विजः (कुशाभावे ऽपरार्के सुमंतुः) कुशाः काशाः शरो गुंद्रो यवा दूर्वा ऽथ बल्वजाः ॥ गोकेशमुंजकुंदाश्च पूर्वाभावे परः परः (काशादौ विशेषमाह शंखः) काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशंकया ॥ प्रायश्चित्ते नियुज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च (पृथ्वीचंद्रोदये यमः) मासि मास्युद्धृता दर्भा मासि मास्येव चोदिताः (षट्त्रिंशन्मते) मासेनस्यादमावास्या दर्भा ग्राह्या नवाः स्मृताः (गृह्यपरिशिष्टे) ये च पिंडास्थिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ॥ अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते (लघुहारीतः) पथि दर्भाश्चितौ दर्भा विदर्भा यज्ञभूमिषु ॥ स्तरणासनपिंडेषु षट्कुशान्परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ॥ हता

मूत्रपुरीषाभ्यांतेषांत्यागोविधीयते (हेमाद्रौ) अन्यानिचपवित्राणिकुशदूर्वा
त्मकानिच ॥ हेमात्मकपवित्रस्यह्येकांनार्हतिवैकलाम् (अथर्ववि:) (हेमा
द्रौप्रचेता:) कृष्णामाषास्तिलाश्चैवश्रेष्ठा:स्युर्यवशालय: ॥ महायवाव्रीहियवा
स्तथैवचमधूलिका: ॥ कृष्णा:श्वेताश्चलोहाश्चग्राह्या:स्यु:श्राद्धकर्मणि ॥ महा
यवावेणुबीजं । मधूलिकायावनालाइतिहेमाद्रि: (कल्पतरुश्चभारते) वर्धमा
नंतिलंश्राद्धमक्षय्यंमनुरब्रवीत् ॥ सर्वकामै:सयजतेयस्तिलैर्यजतेपितृन् (चंद्रि
कायांदेवल:) इष्टापूर्तेमृताहेचदर्शवृद्ध्यष्टकासुच ॥ पात्रेभ्यस्तेषुकालेषुदेयं
नैवकुभोजनं(सायणीये)अगोधूमंचयच्छ्राद्धंमाषमुद्गविवर्जितं ॥ तैलपक्वेन र
हितंकृतमप्यकृतंभवेत् (हेमाद्रावत्रि:) अगोधूमंचयच्छ्राद्धंकृतमप्यकृतंभवेत्
(तत्रैवब्राह्मे) यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा । संतर्पयेत्पितृन्मुद्गै
श्श्यामाकै:सर्षपद्रवै: ॥ नीवारैर्हरिश्यामाकै:प्रियंगुभिरथार्चयेत् ॥(हेमाद्रौका
र्ष्णाजिनि:)यदिष्टंजीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्ययत्नत: ॥ सत्वनोदुत्तरंमार्गंततोया
तिनसंशय: (कालिकायामाश्वलायन:)कदल्यादिफलै:शस्तैर्मूलैरार्द्रादिकैरपि
गोरसैर्मधुनादध्नाश्राद्धेसंतर्पयेत्पितृन् ॥ कदल्याम्रफलादीनिश्राद्धेसंपादयेत्सु
धी: (हेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेचमार्कंडेय:) गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गै:सतीनैश्चणकैर
पि ॥ श्राद्धेषुदत्तै:प्रीयंतेमासमेकंपितामहा: ॥ विदारीचभरुंडैश्चतिलै:शृंगा
टकैस्तथा ॥ कंचुकैश्चतथाकंदै:कर्कंधूबदरैरपि॥ पालेवतैरारुकैश्चाप्यक्षोटै:
पनसैस्तथा ॥ काकोल्याक्षीरकाकोल्यातथापिंडालकै:शुभै: ॥ लाजाभिश्च
सधानाभिस्त्रपुसैश्चारुचिर्भटै: ॥ सर्षपाराजकाशाभ्यामिंगुदैराजजंबुभि: ॥
प्रियालामलकैर्मुख्यै:फल्गुभिश्चातिलंटकै: ॥ वेत्रांकुरैस्तालकंदैश्चक्रिका
क्षीरिकावचै: ॥ लोचै:समोचैर्लकुचैस्तथावैबीजपूरकै: ॥ कुंजातकै:पद्मकलै
र्भक्ष्यभोज्यैश्चसंस्कृतै: ॥ रागखांडवचोष्यैश्चत्रिजातकसमन्वितै: ॥ दत्तैस्तु
मासंप्रीयंतेश्राद्धेषुपितरोनृणाम् ॥ एषांकोशहेमाद्र्यादिव्याख्यावैद्यकाद्यनुसारे
णामध्यदेशभाषयानामान्युच्यंते । सतीनै:कलायै: । कलायस्तुसतीनकइत्यमर: ।
वटूरीतिप्रसिद्धे: ॥ विदारीतत्कंदेनभरुंडजलजं । मखाणाइतिश्राद्धमंजर्यां ।

भूकूष्मांडमित्यन्ये । शृङ्गाटकंसिंघाडा । कंचुकःकंचनारः । कंदःसूरणः । आर्शोघ्नःसूरणःकंदइत्यमरः । कर्कंधूःवन्यंसूक्ष्मंबदरं । पालेवतंकोशातकी । आरुकंआरूई । अक्षोटंअखरोटः । काकोलीक्षीरकाकोल्यौगौडेषुप्रसिद्धौ॥ पिंडालकंसुथनी । महाराष्ट्राणांमोहलकंदइतिप्रसिद्धम् । त्रपुसादयस्त्रयःकर्कटीभेदाः । चिर्भटंखर्बुजम् । सर्षपाइतिदीर्घश्छांदसः । प्रियालंचिरौंजी । फल्गुउदुंबरं । तिलंटकंपटोलकं । तालकंदःकंदविशेषः । चक्रिकांतितिणीबिंबा । क्षीरिकाखीरिणी । मोचंकदलीफलं । लकुचंवडहरम् । सुजातकंगौडदेशेप्रसिद्धं । पद्मफलंगट्टा । रागखांडवःपिप्पलीशुंठियुक्तस्तुमुद्गयूषस्तुखांडवः॥ रागखांडवतांयातिशर्करासंयुतंतुतत् इत्युक्तःपानविशेषः ॥ त्रिजातंलवंगैलापत्रकाणि (मदनरत्नेकौर्मे) कालशाकंचवास्तूकंमूलकंकृष्णनालिका॥ प्रशस्तानीतिशेषः।(हेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेचवायुपुराणे) कालशाकंमहाशाकंद्रोणाशाकंतथार्द्रकम् ॥ बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमं ॥ चव्यंपालिवटाक्षोटखर्जूरंचकसेरुकम् ॥ कोविदारश्चकंदश्चपटोलंबृहतीफलं ॥ पिप्पलीमरिचंचैवएलाशुंठीचसैंधवं ॥ शर्करागुडकर्पूरबदरीद्रोणपत्रकं (तथा) मधुकंरामठंचैवकर्पूरंगुडमेवच ॥ श्राद्धकर्मणिशस्तानिसैंधवंत्रपुसंतथा ॥ रामठंहिंगुः ॥ कसेरुःकोविदारश्चतालकंदस्तथाबिसम् ॥ तमालंशतकंदश्चमध्वालुःशीतकंदकम् ॥ कालेयंकालशाकंचसुनिषण्णंसुवर्चलं ॥ मांसंशाकंदधिक्षीरंचांबुवेत्रांकुरस्तथा ॥ कट्फलंकौंकणीद्राक्षालकुचंमोचमेवच ॥ अलाबुग्रीवकंचारंकर्कंधूर्मधुसाह्वयम् ॥ वैकंकतंनारिकेलंशृङ्गाटकपरूषकं ॥ पिप्पलीमरिचंचैवपटोलंबृहतीफलं ॥ एवमादीनिचान्यानिस्वादूनिमधुराणिच ॥ नागरंचार्द्रकंदेयंदीर्घमूलकमेवचेति (तथा) शर्करासीरसंयुक्ताःपृथुकानित्यमक्षयाः ॥ द्रोणशाकंगूमइतिप्रसिद्धम् । मृद्वीद्राक्षा । आम्रातंआंबाडाइतिप्रसिद्धोवृक्षः । तत्फलंचपालिवंतंजंबीरं । पालिआलनितिगौडप्रसिद्धंवा । खर्जूरंखजूरइतिप्रसिद्धम् । कसेरुःजलजःकंदः । कोविदारःकंचनारसदृशः । तालकंदःतालमूली । विसंभसींडं । शतकंदःशतावरी ॥ शीतकंदः । शालुकंसेरुकीतिप्रसिद्धम् । का

लेयंकरालसंज्ञःशाकः । दारुहरिद्रावेति (पृथ्वीचंद्रोदयः) सुनिषसांकर्कटी । सुदृशंसुलटीयाइतिगौडप्रसिद्धंसुवर्चलंशाकविशेषः । कट्फलंश्रीपर्णीवृक्षफलं। कौंकणीअम्लरसाद्राक्षा । तिंदुकंडिंडिसमितिकैदेवः । तिंदुफलंवा । ग्रीवकंफलविशेषः । चारंसुद्रतालं । मधुसाह्वयंमधूकपुष्पंफलंवा । वैकंकतंचैंचीतिगौडाख्यातम् । पद्मकंपद्मसमिति प्रसिद्धम् । नागरंशुंठी (पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे) आम्रमाम्रातकंबिल्वंदाडिमंबीजपूरकं ॥ प्राचीनामलकंक्षीरंनारिकेरंपरूषकं ॥ नारंगकंचखर्जूरंद्राक्षानीलकपित्थकम् ॥ पतालिफलजातानिश्राद्धेदेयानियत्नतः (मात्स्ये) अन्नंतुसदधिक्षीरंगोघृतंशर्करान्वितम् ॥ मासंप्रीणातिसर्वान्वैपितॄन्नित्याहकेशवः (याज्ञवल्क्यः) हविष्यान्नेनवैमासंपायसेनतुवत्सरम् ॥ मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥ ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमं ॥ मासवृद्ध्याभितृप्यंतिदत्तैरिहपितामहाः खड्गामिषंमहाशल्कंमधुमुन्यन्नमेवच ॥ लोहामिषंकालशाकंमांसंवाध्रीणसस्यच (निगमः) त्रिःपिबंतींद्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धमजापतिम् ॥ वाध्रीणसंतुतंप्राहुर्याज्ञिकाःश्राद्धकर्मणि ॥ वाध्रीणसोजरच्छागइतिमेधातिथिःकात्यायनः । छागोस्तनपानालभ्यःशेषाणिक्रीत्वालब्ध्वावास्वयंमृतानांवाहृत्यपचेत । (कौर्मे) क्रीत्वालब्ध्वास्वयंवाथमृतानाहृत्यवाद्विजः ॥ दद्याच्छ्राद्धेप्रयत्नेनतदस्याक्षय्यमुच्यते (श्राद्धेदत्तस्यमांसस्याभक्षणेदोषमाहमनुः) नियुक्तस्तुयथान्यायंयोमांसंनात्तिमानवः । सप्रेत्यपशुतांयातिसंभवानेकविंशतिम् ॥ अत्रबहुवचनेषुश्राद्धेमांसमधुनोःप्राशस्त्योक्तेः ॥ विनामांसेनयच्छ्राद्धंकृतमप्यकृतंभवेदिति हेमाद्रौदेवलोक्तेः । यच्छ्राद्धंमधुनाहीनंतद्रसैःसकलैरपि ॥ मिष्टान्नैरपिसंयुक्तंपितॄणांनैवतन्मये ॥ अणुमात्रमपिश्राद्धेयदिनस्याच्चमाक्षिकम् ॥ नामापिकीर्तनीयस्यात्तत्पितॄणांप्रीतयेतत्त्वइतिहेमाद्रौब्राह्मोक्तेश्च॥ मांसमधुनोःश्राद्धेनियतत्वंगम्यतेगौडनिबंधेमात्स्यसुमंतूक्तेः ॥ मध्वाभावेगुडोदेयःक्षीरस्यचतथादधि ॥ नलभ्यतेघृतंयत्रकुर्यात्घृतवतीजपं (श्राद्धकालिकायांनागरखंडे) कथंचिद्यदिविप्रेभ्योनदत्तंभोजनेमधु ॥ पिंडास्तुनैवदातव्याःकदाचिन्मधुनाविना ॥ वृहत्प

रागरस्तुमांसंनिषेधति ॥ यस्तुप्राणिवधंकृत्वामांसैस्तर्पयतेपितॄन ॥ सविद्वां श्चंदनंदग्ध्वाकुर्यादंगारविक्रयम ॥ क्षिप्त्वाकूपेयथाकंचिद्वालमादातुमिच्छति ॥ पतत्यज्ञानतःसोपिमांसेनश्राद्धकृत्तथा (सएव) सर्वथान्नंयदानस्यात्तदैवामिषमाश्रयेत ॥ ब्राह्मणश्चस्वयंनाद्यात्तच्चश्रादिहतंयदि (भागवतेपि) नदद्यादामिषंश्राद्धेनचाद्याद्धर्मतत्त्ववित मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया ॥ तथेतिशेषः । अत्रकेचित । मुन्यन्नंब्राह्मणस्योक्तंमांसंक्षत्रियवैश्ययोः॥ मधुप्रदानंशूद्रस्यसर्वेषांवाविरोधियदितिहेमाद्रौपुलस्त्योक्त्याःव्यवस्थामाहुः (पृथ्वीचंद्रोदयस्तु) अक्षतागोपशुश्चैवश्राद्धेमांसंतथामधु ॥ देवराच्चसुतोत्पत्तिःकलौपंचविवर्जयेदितिनिगमोक्तेः ॥ वरातिथिपितृभ्यश्चपशूपाकरणक्रियेतिकलिवर्ज्येषुहेमाद्रावादित्यपुराणात (बृहन्नारदीये) मांसदानंयथाश्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्तथे त्युक्त्वाइमान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिणइतिवृहन्नारदीयेभिधानाच्चमांसविधिःकलिव्यतिरिक्तविषयः ॥ कलौमांसनिषेधानांचदेशाचारातव्यवस्था ॥ तथाचभृहन्नारदीयेश्राद्धंप्रकृत्य । यथाचारंप्रदेयंतुमधुमांसादिकंतथा ॥ देशाचाराःपरिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ॥ अन्यथापतितोज्ञेयःसर्वधर्मबहिष्कृतइति ॥ यस्मिन्देशेपुरेग्रामेत्रैविद्येनगरेपिवा ॥ योयत्रविहितोधर्मस्तंधर्मनविचारयेदितिभृगूक्तेश्चेत्याहुस्तन्न ॥ होलिकाधिकरणन्यायेनदेशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनायोगात । निरूपितंचतत्रपितामहचरणैर्मांसमीमांसायामित्यादिक् ॥ (मनुः) संवत्सरंतुगव्येनपयसापायसेनच ॥ वार्ध्रीणसस्यमांसेनतृप्तिर्द्वादशवार्षिकी । त्रिपिबंत्विंद्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धमजापतिं । वार्ध्रीणसंतुतंप्राहुर्याज्ञिकाःश्राद्धकर्मणि ॥ (क्षीरादौविशेषमाहहेमाद्रौसुमंतुः) पयोदधिघृतं चैवगवांश्राद्धेषुपावनम ॥ महिषीणांघृतंप्राहुःश्रेष्ठंनतुपयःक्वचित(याज्ञवल्क्यः)संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयःपरिवर्जयेत ॥ औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यकमथाविकम (हेमाद्रौहारीतः) नवसूतायाःसप्तरात्रादित्येकेदशरात्रादित्यपरेमासेनोपेयुषंभवतीतिधर्मविदः ॥ एतद्रजोभावपरम (देवलः) अजाविमहिषीणांतुपयःश्राद्धेषुवर्जयेत । विकारान्पयसश्चैवमाहिषंतुघृतंहितम (तत्रै

वब्राह्मे) माहिषं चामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवम् । स्त्रैणामौष्ट्रं पाचितं च दधि क्षीरं त्यजेद्घृतम् ॥ सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि । दीर्णं तक्रमपेतं च नष्टास्वादं च फेनवत् (माहिषापवादोपरार्के ब्राह्मे) देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुद्धृतम् । आरण्यमहिषीक्षीरं शर्करासुतिसंयुतम् ॥ मध्वक्तं तु हितं चैव दद्यात्तदमृतं यतः ॥ सुतिः क्षीरसारः । आढकीमुद्गां चैवम् (यद्यपि याज्ञवल्क्येन) अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् । अस्नेहा अपि गोधूम यवगोरस विक्रिया इति पर्युषितं दध्यादि भोज्यमुक्तं तथापि गुडमरीचाक्तस्य पर्युषितदोषो ऽभिधीयत इति हेमाद्रिः (तत्रैव ब्राह्मे) कालं शाकं तंदुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ॥ शाकमारण्यकं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु नित्यशः ॥ तन्दुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः ॥ महाराष्ट्राणां माठ इति प्रसिद्धम् ॥ आरण्यकं कांजीचूचादि (तत्रैव) दाडिमं मागधीं चैव नागरार्द्रकतिन्तिणीः । आम्रातकं जीरकं च कुवरं चैव योजयेत् ॥ मागधी पिप्पली । नागरं शुंठी । कुवरं कुस्तुम्बरं । धणाया इति प्रसिद्धम् (वायवीये) अगस्तस्य शिवास्ताम्राः काथायाः सर्वशश्च । शिवा नवपल्लवाः (प्रभासखंडे) आरामस्य तुलसीसंताः कलापाः सर्वशश्च ॥ सोमन्ता नवपल्लवाः (कौर्मे) तमालं शतकन्दं च मध्वालुं शीतकन्दली । मध्वालुः मोहलकन्दः । शीतकन्दली रातालु इति प्रसिद्धम् (अथवर्ज्यं मार्कण्डेयपुराणे) यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपार्जितम् । अन्यायकन्याशुल्कार्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितम् ॥ पित्रर्थं मे प्रयच्छ स्वेत्युक्त्वाथ चाप्युपाहृतं (चन्द्रोदये शंखः) भूस्तृणं शिरसा शिग्रु पालक्यं मृचुकन्तथा । कूष्माण्डालाम्बुवार्त्ताक कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥ पिप्पलीं मरिचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम् । कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत् ॥ राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान्कोरदूषकान् । लोहितान्वृक्षनिर्यासान्श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥ भूस्तृणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा निर्गुण्डीति माधवः ॥ तुलसीति पृथ्वीचन्द्रोदयः । सा च भक्ष्यत्वेनानिषिद्धानप्रदत्वेनेति गौडाः ॥ पालंकी पालक इति प्रसिद्धा । मृचुकं जलजः शाकः । समुकमिति पाश्चात्या दरशाक इति हेमाद्रिः । मरीचान्यार्द्राणीति हेमाद्रिः । कृतं लवणं सांभरभिन्नम् । सैंधवं लवणं चैव तथा

मानसहम्भवम । यच्चसामुद्रिकंभवेदिति मूलपाणीपाठः । पवित्रेपरमेह्येतेप्रत्य क्षेऽपिनित्यशइतिवायवीयोक्तेः । मानससाम्भरम (यत्तुभविष्यम) तर्जन्या दन्तकाष्ठञ्चप्रत्यक्षंलवणंतथेति । तत्रक्षारलवणंवारिरितिप्रसिद्धंनिषिद्धं ॥ भुक्त्वा तुक्षारलवणंत्रिरात्रन्तुवनेवसेदिति ब्राह्मोक्तेरिति मूलपाणिः । क्षीरलवण मितियावत । क्षीरमिश्रंलवणंनिषिद्धमितिवाचस्पतिः ॥ राजमाषाःरक्तराइति प्रसिद्धाः । कोरदूषकः चणकोद्रवः (चन्द्रिकायांशंखः) पिण्डालकंचतुंडी रंकरमर्दञ्चनालिकं । कूष्माण्डंबहुबीजानिश्राद्धेदत्त्वाव्रजत्यधः । पिण्डालकंम हाराष्ट्रे पेण्डरमितिप्रसिद्धम । तुण्डीरंबिम्बीफलमितिकेदेवः । करमर्दंकरवं दमितिप्रसिद्धम । तत्रैव । बिडालोच्छिष्टमाघ्रातंश्राद्धेयत्नेनवर्जयेत । कूष्माण्डं माहिषीक्षीरमाढक्योराजसर्षपाः ॥ चणकाराजमाषाश्चघ्नन्तिश्राद्धंनसंश यः (वृद्धपराशरः) करीरफलपुष्पाणि विडंगमरिचानिच । जम्भारिकाम जम्बीरासपक्वम्बीजपूरकम ॥ जंब्वलाबूनिपिप्पल्यःपटोलंपिण्डमूलकम । म सूरांजनपुष्पंचश्राद्धेदत्त्वापतत्यधः ॥ जम्बुसूक्ष्मा (माधवीयेचतुर्विंशतिमते यावनालान्कुलित्थांश्च वर्जयन्तिविपश्चितः ॥ यावनालाजोंधला ॥ अत्र यानिचशाकादीनिविहितनिषिद्धानितेषांविकल्पः । अन्यथा । श्यामाकैश्च शाकैःशाकैर्नीवारैश्चप्रियंगुभिः । गोधूमैश्चतिलैर्मुद्गैर्मासंप्रीणयतेपितॄ नि ति । गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैःसतीनैश्चशाकैरपीतिहेमाद्रौकौर्मविष्णुधर्मादिविरो धःस्यात ॥ पिप्पलीमरीचादेस्तुप्रत्यक्षस्यनिषेधोनत्वन्यद्रव्यमिश्रस्य ॥ सौवी रतिकतैलवणादिभिस्तुपाकस्यसिद्धिर्महतीहयैस्तु । तद्बीजपूरानमरिचादि योगात्सिद्धम्प्रदेयंनतुदुष्यतीहेतिपृथ्वीचन्द्रोदयेवृद्धपराशरोक्तेः (तत्रैव) दा तुश्चयस्मिंमनसोभिलाषः श्रद्धाभवेद्यच्चदीयमाने । श्राद्धेषुदेयंविधिवत्तदेव तद्दत्तमक्षय्यमितिब्रुवन्ति ॥ एतन्निषिद्धेतरविषयम (चन्द्रिकायां) कृष्ण धान्यानिसर्वाणिवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । नवर्जयेत्तिलांश्चैवमुद्गमाषांस्तथैवच (मात्स्ये) मसूरशणनिष्पावराजमाषकुसुम्भिकाः । पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारि भद्राटरूषकाः ॥ नदेयाःपितृकार्येषुपयश्चाजाविकन्तथा । कोद्रवोदारवरक

कपित्थमधुकातसी॥ एतान्यपिनदेयानिपितृभ्यःश्राद्धमिच्छता॥ निष्पावाःव
ल्लाः (यत्तुमार्कंडेयः) प्रियंगवः कोविदारानिष्पावाश्चात्रशोभनाइतितत्रनि
ष्पावःश्वेतशिंबीतिदानसागरेश्राद्धप्रकाशेचोक्तम् ॥ बिल्वंचरिक्तंनिषिद्धं ॥ जं
बीरंरक्तबिल्वंचशालस्यापिफलंत्यजेदितिब्राह्मोक्तेः ॥ पारिभद्रोनिंबतरुरि
त्यमरः (रक्तमंदारइतिहेमाद्रिः) आटरूषोवासातपुष्पं । उद्दारःकांचनारः ।म
धूकंज्येष्ठीमधवीतिचंद्रिका । चरकावनमुद्गाः (हेमाद्रौब्रह्मांडे) आसनारूढ
मन्नाद्यंपादोपहतमेवच । अमेध्यैर्जंगमैःस्पृष्टंशुष्कंपर्युषितंचयत् । द्विःस्विन्नंप
रिदग्धंचतथैवाग्रावलेहितम् ॥ शर्कराकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥ पि
ण्याकंमथितंचैवतथातिलवणंचयत् ॥ सिद्धाःकृताश्चयेभक्ष्याःप्रत्यक्षलवणी
कृताः । वाससाचावधूतानिवर्ज्यानिश्राद्धकर्मणि ॥ द्विःस्विन्नंयत्सकृत्पाकेनभ
क्ष्यमपिहिंगुजीरकादिसंस्कारार्थंपुनःवच्यतेतद्वर्ज्यम् ॥ यत्तुतिक्तशाकान्नवि
कारादिद्विःपाकेनैवभक्षणार्हंतन्ननिषिद्धम् ॥ अग्रावलेहितमास्वादितपूर्वं । प
र्युषितस्यतदानिषेधेपिपुनर्वचनम् । अपूपाश्चकरंभाश्चधानावटकसक्तवः ।
शाकंमांससमूरंचसूपंकृसरमेवच । यवागूःपायसंचैवयच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । स
र्वंपर्युषितंभोज्यंशुष्कंचेत्परिवर्जयेदितिमाधवीयेयमोक्तावटकादेरपिपर्युषि
तस्यनिषेधार्थमितिचंद्रिकादयः (वर्ज्येषुविश्वामित्रः) कपित्थंकुरुकंचैवनालि
केरंचपैत्तिकम् । जंबूफलादिपक्वंचपिण्याकंतंदुलीयकम् (हेमाद्रौषट्त्रिंशन्म
ते) वर्ज्यामर्कटकाःश्राद्धेराजमाषास्तथैवच ॥ मर्कटकाःनाकाइतिप्रसिद्धाः
(पैठीनसिः) वृत्ताकंनालिकापोतकुसुंभाश्मंतकानिच । शाकानामभक्ष्याइति ।
पोतंपोईतिप्रसिद्धम् (मार्कंडेयः) वर्ज्याश्चाभिषवानित्यंशतपुष्पागवेधुकाः ।
जंबीरकंफलंवर्ज्यंकोविदाराश्चनित्यशः ॥ अभिषवःशुक्ताइतिचंद्रिका । सं
धानकमितिपृथ्वीचंद्रः । शतपुष्पाशोवाइतिप्रसिद्धम् (शाठ्यायनः) मारिषं
नालिकाचैवरक्तायाचकलंबिका । असुरान्नमिदंसर्वंपितॄणांनोपतिष्ठते ॥ मा
रिषंमध्यदेशेमरुसाइतिमहाराष्ट्रे घुराजगिराइतिचप्रसिद्धम् ॥ कलंबिकावेरावा
कृतिपत्रा ॥ तथैवगांधारिकापटोलानिश्राद्धकर्मणिवर्जयेत् ॥ गांधारिकातंदु

लीयमितिचंद्रिका । जवासाख्यादुरालभेतिकैदेवः (भारते) हिंगुद्रव्येषुशाके षुअलाबुंलशुनंतथा । कुकुंडकान्यलाबूनिकृष्णांलवणमेवच । पुनरलाबुग्रहणामु भयालाबुनिषेधार्थमितिपृथ्वीचंद्रः ॥ कुकुंडकंवर्तुलकुष्मांडम (तत्रैव) कुस्तुंबु रुंकलिंगोत्थंवर्जयेदाम्लवेतसं (हेमाद्रौब्राह्मे) वार्ताकंपंचर्णिंबंचलोमशानिफ लानिच । कलिंगंरक्तचारंचवीणाकंघृतचारकम ॥ कपालंकाचमारिंचकरंजं पिडमूलकम । गृञ्जनंचुलिकांचैवगाजरंजीवकंतथा॥ वृन्ताकंश्वेतं । कंडूरांश्वेत वृन्ताकंकूष्मांडंचविवर्जयेदितिदेवलोक्तेः ॥ तेनकृष्णस्यनिषेधइतिचंद्रिकामा धवौवस्तुतस्तुसदाश्वेतनिषेधात्पुनःश्राद्धेनिषेधोव्यर्थः । तेनभक्ष्यस्यकृष्णवृन्ता कस्यापि निषेधार्थमिदमितिवयम ॥ कंडूराकपिकच्छूः । कुंभांडंवृत्तालाबुः । पंचणिंबंवल्लमसूरराजमाषमठकुलित्थाः। लोमशानिकपित्थानि । रक्तचारंलो हितचारफलम । वीणाकंकृष्णादीर्घकर्कटी। घृतचारकंचिरस्थितचारफलम । चारोलीतिप्रसिद्धम । कपालंनारिकेलम। काचंकचूवृक्षफलं। मारीचंआर्द्र मरीचानि । गृञ्जनंपलांडुभेदः । पर्पिचमर्दिशिप्रसिद्धः । नतुगाजरम । तस्यपृ थगुक्तेः । हेमाद्रिणातुगृञ्जनंगाजरमेवोक्तम । गौडश्राद्धकौमुद्यामप्येवंतच्चिंत्य म ॥ चुक्रिकाचिरकालशुक्तं पानकम (चंद्रिकायांहारीतः) नवटप्लक्षोदुंबरपी लुदधित्थनीपमातुलिंगानिभक्षयेत ॥ शेलुःभोकरसंज्ञः । दधित्थंकपित्थं (स्मृ तिसारे) क्षीरेतुलवणंदत्वाउच्छिष्टे पिचयद्घृतम । स्नानंरजकतीर्थेषुताम्रे ग व्यंक्षुरासमम (गौडनिबंधसागरेस्मृतिः) नारिकेरोदकंकांस्ये ताम्रपात्रेस्थितंम धु । गव्यंचताम्रपात्रस्थंमद्यतुल्यंघृतंविना ॥ ताम्रपात्रेघृतंमांसंपंचगव्यंघृतेतरत आमिषंतुगवांमांसंदधिमद्यंपयोरजः ॥ द्रव्यांतरयुतंमांसंपयसासंयुतंदधि ॥ पयो नुघृतसारंचताम्रपात्रेनदुष्यति (अथजलम याज्ञवल्क्यः) शुचिगोतृप्तिकृत्तोयंप्र कृतिस्थंमहीगतं (वर्ज्यंजलमुक्तंहेमाद्रौब्रह्माण्डे) दुर्गंधिफेनिलंक्षारंपंकिलं पल्वलोदकम । नभवेद्यत्रगोतृप्तिर्नक्तंयच्चाप्युपाहृतम ॥ यच्चसर्वार्थमुत्सृष्टंयच्चा भोज्यनिपानजम ॥ तद्वर्ज्यंसलिलंतातसदैवश्राद्धकर्मणि ॥ निषिद्धोजलाशयः (शुद्धितत्त्वेशंखः) स्नानमाचमनंदानं देवतापितृतर्पणम । शूद्रोदकैर्नकुर्वीतत

थामेध्यादिनिःसृतैः (हेमाद्रावादित्यपुराणे) चिरंपर्युषितंवापिशूद्रस्पृष्टमथापि
वा ॥ जाह्नव्याःस्नानदानादौपुनात्येवसदापयः (कात्यायनः) अपोनिशिनगृ
ह्णीयाच्चापिवैचकदाचन । उद्धृत्यापिनमुपर्यग्नेर्धाम्नोधाम्नइतीरयेत् (रजोदो
षेतुप्रागुक्तंनारदीये) त्यजेत्पर्युषितंपुष्पंत्यजेत्पर्युषितंजलम् । नत्यजेज्जाह्न
वीतोयंतुलसीबिल्वपद्मकम् (अन्यान्यपिपृथ्वीचंद्रोदयेमात्स्ये) मध्याह्नः
खड्गपात्रंचतथानेपालकंबलः । रौप्यंदर्भास्तिलागावोदौहित्रश्चाष्टमःस्मृतः ॥
पापंकुत्सितमित्याहुस्तस्यसंतापकारिणः । अष्टावेतेयतस्तस्मात्कुतपाइतिविश्रु
ताः (ब्राह्मे) यतिस्त्रिदंडःकमलंराजतंपात्रमेवच । दौहित्रंकुतपःकालश्छागःकृ
ष्णाजिनंतथा ॥ भस्मानीतिशेषः ॥ दौहित्रंखड्गपात्रमितिकल्पतरुः (अपरा
र्केस्मृत्यंतरे) अपरंदुहितुश्चैवखड्गपात्रंतथैवच । घृतंचकपिलायागोर्दौहित्र
मितिकीर्तितम् (ब्रह्मांडे) अमावास्यागतेसोमेयातुस्त्रवतिगोस्तनात् । तस्या
गोर्यद्भवेत्क्षीरंतद्दौहित्रमुदाहृतम् (स्मृतिसंग्रहे) उच्छिष्टंशिवनिर्माल्यंवांतंचमृ
तकर्पटम् । श्राद्धेसप्तपवित्राणिदौहित्रःकुतपस्तिलाः ॥ उच्छिष्टंवत्सस्यदुग्ध
मित्यर्थः ॥ शिवनिर्माल्यंगंगोदकं । वांतंमधु । मृतकर्पटंतसरीपट्टम् (तिलेष्वा
पस्तंबः) अरण्यांयेसमुत्पन्नाअकृष्टफलितास्तथा । तेवैश्राद्धेपवित्राःस्युस्तिला
स्तेनतिलास्तिलाः ॥ अभावेग्राम्याः ॥ गौराःकृष्णास्तथारण्यास्तथैवत्रिविधास्ति
लाइतिब्राह्मोक्तेः (अथवर्ज्यानिचंद्रिकायांयमः) कुक्कुटोविड्वराहश्चकाक
श्चाथविडालकः । वृषलीपतिश्चवृषलःषंढोवीरारजस्वला ॥ एतेतुश्राद्धकाले
वैवर्जनीयाःप्रयत्नतः ॥ खंजःकाणःकुणिःश्वित्रीदातुःप्रेष्यकरस्तथा । न्यूनांगो
ह्यतिरिक्तांगस्तमप्यपनयेत्ततः (वायवीये) अन्नंपश्येयुरेतेतुर्यदिवैहव्यकव्य
योः । तत्सृष्टव्यंप्रधानार्थसंस्कारस्त्वाप्रदिस्मृतः (सुमंतुः) चांडालादिवीक्षितम
न्नमभोज्यमन्यत्रभृङ्गस्यहिरण्योदकस्पर्शात् (तत्रैवजमदग्निः) शुद्धंस्यादथकू
ष्मांड्यःपावमान्यस्तरत्समाः । पूतेनवारिणाचैभिर्नदोषमपानुदेत् (चंद्रोदये)
पादुकोपानहौछत्रंचित्ररक्तांबरंतथा । रक्तपुष्पंचमार्जारंश्राद्धभूमौविवर्जयेत्
(निर्णयदीपे) घंटानिनादोहयसंनिधानंभूकांबकंदलीदलंच । उन्मत्तजात्य

कंहयारिजानिश्राद्धस्यवैगुण्यकराणयमूनि ॥ हयारिजंमहिषीक्षीरादि । अ
थश्राद्धदिनकृत्यम् (चन्द्रोदयेउशना:) गोमयोदकैर्भूमिभाजनशौचंकुर्यात् (प
राशरः) कांजिकंदधितक्रंचशृतंवाशृतमेवच । पूर्वमेवनदातव्यमेकोद्दिष्टेथपार्व
णे (हेमाद्रौपराशरः) गृहाग्निशिशुदेवानांब्रह्मचारितपस्विनाम् । तावन्नदीय
तेकिंचिद्यावत्पिंडान्ननिर्वपेत् ॥ (कौर्मे) तिलान्विकिरेत्तत्रसर्वतोबंधयेदजान्
(तत्रैवदेवलः) तथैवयंत्रितोदाताप्रातःस्नात्वासहांबरः । आरभेतनवैःपात्रैरन्नारं
भंचबांधवैः ॥ अत्रात्मनेपदात्स्वयमेवपाकःकार्यः ॥ अशक्तौपत्न्यातदभावेबां
धवैः ॥ ततस्तुनिपुणाचाशुसीताजनकनंदिनीतिपाद्मलिंगादितिहेमाद्रिः (श्राद्ध
दीपकलिकायामाश्वलायनः) समानप्रवरैर्मित्रैःसपिंडैश्चगुणान्वितैः । कृतोप
कारिभिश्चैवपाककार्यंप्रशस्यते (व्यासः) गृहिणीचैवसुस्नाताप्राकंकुर्यात्प्रय
त्नतः । निष्पन्नेषुचपाकेषुपुनःस्नानंसमाचरेत् (पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे) रजस्व
लांचपाखंडांपुंश्चलींपतितांतथा । त्यजेच्छूद्रांतथावंध्यांविधवांचान्यगोत्रजाम् ॥
न्यंगकर्णींचतुर्थाहःस्नातामपिरजस्वलाम् । वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थंसमातृपितृवं
शजाम् ॥ मातृपितृवंशजभिन्नांत्यजेदित्यर्थः (स्मृतिसारे) नपाकंकारयेत्पुत्री
मन्यांवाप्यन्यगोत्रजाम् । मृतवंध्यांचगर्भघ्नीं गर्भिणींचैवदुर्मुखीम् (पाक
भांडानितुहेमाद्रौनागरखंडे) सौवर्णान्यथरौप्याणिकांस्यताम्रोद्भवानिच ।
मार्तिकान्यपिभव्यानि नूतनानिदृढानिच (तत्रैवादित्यपुराणे) पचेदन्नानि
सुस्नातःपात्रेषुशुचिषुस्वयं । स्वर्णादिधातुजातेषुमृन्मयेष्वपिवाद्विजः ॥ अच्छि
द्रेष्वविक्लिन्नेषुतथानुपहतेषुच । नायसेषुनभिन्नेषुदूषितेष्वपिकर्हिचित् ॥ पूर्वं
कृतोपयोगेषु मृन्मयेषुनतुकर्हिचित् (वायुपुराणे) नकदाचित्पचेदन्नमयस्था
लीषुपैतृकं । अयसोदर्शनादेवपितरोपिद्रवन्तिहि ॥ कालायसंविशेषेणनिंदंति
पितृकर्मणि । फलानांचैवशाकानांछेदनार्थनियोजितु ॥ महानसेपिशस्त्राणि
तेषामेवहिसन्निधिः । दृश्यतेनेतरस्यात्रआयसस्यदर्शनं ॥ श्राद्धदेशेतुनिदुखा
पितृणांतृप्तिमिच्छता । महानसेपिशुक्लानांसर्वकार्यनदर्शनम् (तत्रैव) पचमा
नस्तुभांडेषुभक्त्यातास्रमयेषुच । समुद्धरतितान्घोरात् पितॄन्दुःखमहार्णवात् ॥

तैजसानामभावेतुपिठरेमृन्मयेपिच । नवेशुचौप्रकुर्वीतपाकंपित्रर्थमादरात्
(तत्रैवादित्यपुराणे) पक्वान्नस्थापनार्थंतुशस्यन्तेदारुजान्यपि । दर्व्यादीन्य
पिकार्याणियज्ञियैरपिदारुभिः (यमः) विवाहेप्रेतकार्येचमातापित्रोःक्षये
हनि । नवभाण्डानिकुर्वीतयज्ञकालेविशेषतः (अथपाकाग्निः) हेमाद्रौप्रजा
पतिः) औपासनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेवच (पृथ्वीचंद्रोदयेंगिराः) शाला
ग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्होमोविधीय
ते (मनुः) वैवाहिकेग्नौकुर्वीतगृह्यंकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपंक्ति
ञ्चान्वाहिकींद्विजः ॥ श्राद्धस्यगृह्यत्वंचोक्तमपरार्केण(अत्रविशेषःकर्मप्रदीपे)
प्रातर्होमन्तुनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनात् । शेषंमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचरेत्॥
पाकांतेग्निंतमाहृत्यगृह्याग्नौतुपुनःक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादतं
द्रितः ॥ तदभावेलौकिके । ततःपचेयुरन्नानिनिर्वापानंतरंशनैः । वैवाहिकेग्ना
वन्यत्रलौकिकेवापिसंयत इतिकालिकायांसंग्रहोक्तेः ॥ पित्रर्थनिर्वापंकृत्वेत्य
र्थः (अतएवहेमाद्रौवायुपुराणे) पित्रर्थंनिर्वपेद्भूमौकूर्चेवादर्भसंस्कृते (तत्रैव
पाद्ममात्स्ययोः) अग्निमान्निर्वपेत्पैत्र्यंचरुंवासममुष्टिभिः । पितृभ्योनिर्वपामी
तिसर्वंदक्षिणतोन्यसेत् ॥ चरुग्रहणाच्चशाकादावितिहेमाद्रिः ॥ पिण्डपितृय
ज्ञार्थपाकविषयोयंनिर्वापइतितुयुक्तं ॥ अयंचेतरेषामग्निः ॥ आश्वलायनाना
न्तुगुरुणाभिसृताअन्यतोवापक्षीयमाणाअमावास्यायांशान्तिकर्मकुर्वीरन्नि
त्यादिसूत्रेणापचनाग्नेस्त्यागमुक्त्वा इहैवायमितरोजातवेदाइत्यर्धर्चेन शामामयी
श्रामरणाभ्यामग्निंमंथेत्सपचनाग्निर्भवतीतिसूत्रेणतौचोक्तेः ॥ पचनाग्नावे
वपाकः॥ बौधायनेनाप्युक्तंआहृतपचनाग्निमौपासनंवाभिप्रव्रजन्तीति ॥ स्मा
र्ताग्नौपाकस्त्वन्यशाखाविषयइतिकेचित् ॥ वस्तुतस्तुपूर्वोक्तस्यसर्वाधानवि
षयत्वंयुक्तम् ॥ शिष्टाचारेपिनपचनोदृश्यते ॥ अपर्डक्त्वाग्निमपिसर्वाधानप
क्षेवैश्वदेवश्राद्धंचपचनेकुर्यादन्यथौपासनेइत्युक्तं ॥ अग्नौकरणन्तुप्रयोगपारि
जातादिभिरानिष्कादिसर्वश्राद्धेषु पिण्डपितृयज्ञव्यतिषंगोक्तेर्लौकिके पचने
वापाकेकृतेपिगृह्याग्नौपक्वचरुणैवकार्यमितिप्रतिभाति ॥ मदनरत्नेप्येवम् ॥

विधुरेत्सन्नाग्न्यादेस्तुपृष्टोदिविविधानेनाग्निसम्पादनमित्युक्तंहरिहरभाष्ये
इतिपाकाग्निः (चन्द्रिकायांमार्कंडेयः) अह्नःषट्सुमुहूर्त्तेषु गतेषुप्रयतान्द्वि
जान् । प्रत्येकंप्रेषयेत्तेषां प्रदायामलकोदकम् (देवलः) ततोनिवृत्तेमध्याह्ने
कृत्तरोमनखान्द्विजान् । अभिगम्ययथान्यायंप्रयच्छेद्दंतधावनम् ॥ तैलमभ्य
ञ्जनंस्नानंस्नानीयंचपृथग्विधम् । पात्रैरौदुंबरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥ औदुम्ब
रैस्ताम्रमयैः । अत्रक्षौरामलकस्नानादेर्निषिद्धतिथ्यादिव्यतिरिक्तविषयमि
तिहेमाद्रिमाधवश्च (यत्तुचन्द्रिकायांप्रचेताः) तैलमुद्वर्तनंस्नानंदद्यात्पूर्वाह्णए
वच । श्राद्धभुग्भ्योनखश्मश्रुच्छेदनंतुनकारयेदितितन्निषिद्धतिथ्यादिविषयम्
निषिद्धतिथ्यादितुप्रागुक्तम् (अभ्यंगेतुकालिकायांकात्यायनः) तैलमुद्वर्तनेदेये
ब्राह्मणेभ्यःप्रयत्नतः । तैरभ्यंगश्चकर्तव्योवर्ज्यकालंनचिन्तयेत् (अपरार्केप्र
चेताः) स्नातोधिकारीभवतिदैवेपित्र्येचकर्मणि । श्राद्धकृच्छुक्लवासाःस्यान्मौ
नीचविजितेन्द्रियः (हेमाद्रौजाबालिः) ताम्बूलंदन्तकाष्ठंचस्नेहस्नानमभोज
नम् । रत्यौषधंपरान्नानि श्राद्धकर्ताविवर्जयेत् (वस्त्रेविशेषमाहतत्रैवभृगुः)
नग्नःस्यान्मलवद्वासा नग्नःकौपीनकेवलः । द्विकच्छोनुत्तरीयश्चअकच्छो
वस्त्रएवच ॥ नग्नःकाषायवासाःस्यान्नग्नश्चार्द्रपटःस्मृतः । नग्नोद्विगुण
वस्त्रःस्यान्नग्नोरक्तपटःस्मृतः ॥ नग्नस्तुस्निग्धवस्त्रःस्यान्नग्नःस्यूतपटस्तथा ॥
ततःकर्ताऊर्ध्वपुंड्रं कुर्यात् ॥ जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । त
त्सर्वंनश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रं विनाकृतमितिहेमाद्रावुक्तेः ॥ यज्ञोदानंजपोहोमः
स्वाध्यायःपितृकर्मच । वृथाभवतिविप्रेंद्रऊर्ध्वपुंड्रं विनाकृतमितिबृहन्नारदीया
त् ॥ ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यात्दैवेपित्र्येचकर्मणीतिवृद्धपराशरोक्तेश्च(अन्येतु)
ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । श्राद्धकालेतुसंप्राप्तेकर्ताभोक्ताच
तत्त्यजेत् ॥ वामहस्तेचदर्भास्तुगृहेरंगावलिंतथा । ललाटेतिलकंदृष्ट्वानिराशाः
पितरोगताइतिसंग्रहोक्तेः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वाचंद्राकारमथापिवा । श्राद्धक
र्तानकुर्वीतयावत्पिंडान्ननिर्वपेदितिविश्वप्रकाशेवचनाच्चनकार्यमित्याहुः ॥ अ
त्राचाराद्व्यवस्था (अतएवबृहन्नारदीये) ऊर्ध्वपुंड्रं चतुलसींश्राद्धेनेच्छंतिकेच

नेति ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविधिर्विप्रविषयः ॥ निषेधःकर्तृपरइतिपृथ्वीचन्द्रः (यत्तु हेमाद्रौदेवलः) ललाटेपुंड्रकंदृष्ट्वास्कंधेमाल्यंतथैवच ॥ निराशाःपितरोयांति दृष्ट्वाचवृषलीपतिमितितद्गंधेनत्रिपुंड्रविषयम् ॥ प्राक्पिंडदानाद्गंधाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहमित्याश्वलायनोक्तेः ॥ पुंड्रं वर्तुलमित्यपरार्केमदनरत्नेच ॥ पृथ्वीचंद्रस्तुपुंड्रं त्रिपुंड्रम् ॥ ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्याच्चकुर्याद्वैत्रिपुंड्रकम् । निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुंड्रकमितिबृहत्पराशरोक्तेः ॥ भोक्तुस्तिर्यग्लेपोभवत्येव ॥ वर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धकालेचसर्वदा । तिर्यगप्यूर्ध्वपुंड्रं वाधारयेत्तुप्रयत्नतइतिव्यासोक्तेरित्याह (पृथ्वीचन्द्रोदयेब्राह्मे) सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसर्वशुद्ध्येतदंभत्यागेनचैवहि (श्राद्धारंभकालमाहापरार्के गौतमः) आरभ्यकुतपेश्राद्धंकुर्यादारोहणंबुधः । विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणंतुनलंघयेत् ॥ एतदेकोद्दिष्टे (पार्वणेतूक्तंमात्स्ये) ऊर्ध्वंमुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपंचकंह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते (तथा) मध्याह्नेसर्वदा यस्मान्मन्दीभवतिभास्करः । तस्मादनंतफलदस्तत्रारम्भोविशिष्यते (अथश्राद्धपरिभाषा (चन्द्रिकायांकात्यायनः) दक्षिणंपातयेज्जानुंदेवान्परिचरन्सदा । पातयेदितरंजानुंपितॄन्परिचरन्सदा (बौधायनः) प्रदक्षिणन्तुदेवानांपितॄणामप्रदक्षिणम् । देवानामृजवोदर्भाःपितॄणांद्विगुणास्तथा (पृथ्वीचन्द्रोदयेशंखः) आवाहनार्घ्यसंकल्पेपिण्डदानान्नदानयोः । पिण्डाभ्यंजनकालेतुतथैवांजनकर्मणि । अक्षय्यासनयोःपाद्येगोत्रंनामप्रकाशयेत् (तत्रैवपरिशिष्टे) क्षणोर्घपिण्डदानेचगन्धधूपाक्षयेतथा । संकल्पेचासनेदीपे अंजनाभ्यंजनेतथा । अन्नार्घ्यदानाद्यंतेषुगोत्रंनामचकीर्तयेत् (कलिकायांसंग्रहे) आसनावाहनेपाद्ये अन्नदानेतथैवच । अक्षय्येपिण्डदानेचषट्सुनामानिकीर्तयेत् (मात्स्ये) सम्बन्धंप्रथमंब्रूयाद्गोत्रंनामतथैवच । पश्चाद्रूपंविजानीयात्क्रमएषसनातनः (तत्रैव) सकारेणतुवक्तव्यंगोत्रंसर्वत्रधीमता । सकारःकुतपोज्ञेयस्तस्माद्यत्नेनतंवदेत् ॥ यथाकाश्यपसगोत्रेति ॥ पराशरसगोत्रस्यवृद्धस्यतुमहात्मनः । भिक्षोःपंचशिखस्याहंशिष्यःपरमधार्म्मिकइतिमोक्षधर्म्मेषुप्रयोगाच्च ॥ तेनगोत्रमगोत्र

योः पर्यायत्वाच्छाखाभेदाद्व्यवस्थेतिमूलपाणिः॥एतद्येषामाम्नातंतेषामेव(हेमाद्रौबृहत्प्रचेताः) गोत्रंस्वरांतंसर्वत्रगोत्रस्याक्षय्यकर्मणि। गोत्रस्तुतर्पणेप्रोक्तःकर्तादातानमुह्यति॥ सर्वत्रैवपितःप्रोक्तःपितातर्पणकर्मणि। पितुरक्षय्यकालेतुपित्र्येसंकल्पनेतथा॥ शर्मन्नर्घ्यादिकेकार्यंशर्मातर्पणकर्मणि। शर्मणोक्षय्यकालेतुपितॄणांदत्तमक्षयं। स्वरांतंसम्बुद्ध्यंतमितिहेमाद्रिः(तत्रैवचन्द्रिकायांचस्मृत्यंतरे) गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमुच्यते। यस्मादाहश्रुतिःसर्वाःप्रजाःकश्यपसम्भवाः (यत्तुसत्याषाढः) अथाज्ञातबन्धोःपुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेणवेतितद्विवाहपरम् (नामोच्चारणेविशेषमाहहेमाद्रौबौधायनः) शर्मांतंब्राह्मणस्योक्तंवर्मांतंक्षत्रियस्यतु। गुप्तांतंचैववैश्यस्यदासांतंशूद्रजन्मनः(पित्रादिनामाज्ञानेतत्रैव) पृथिवीवत्पितावाच्यस्तत्पिताचांतरिक्षवत्। अभिधानापरिज्ञानेदिविवत्प्रपितामहः॥ पित्रादीनांनामयदापुत्रैर्नज्ञायतेतदा॥ आपस्तम्बसूत्रेप्येवम्॥ एतदन्यशाखापरम् (आश्वलायनानांतूक्तंतत्सूत्रे) यदिनामान्यविद्वांस्ततपितृपितामहप्रपितामहेतिब्रूयात् (तत्कारिकापि) नामानिचेन्नजानीयात्तत्तेत्यादिवदेत्क्रमात्॥ तत्तेतिसंबंधमात्रपरम् ॥ तेनपितृव्यादावपितथेतिगौडाः ॥ स्त्रीणांदांतंनामज्ञेयम् ॥ दांतंनामस्त्रीणामितिपृथ्वीचंद्रोदयेगोभिलोक्तेः॥ केचिद्देवीशब्दांतमाहुः॥ अन्येतुदेवीदासीतिद्वयोःसमुच्चयमाहुः (हेमाद्रौनारायणः) विभक्तिभिस्तुयत्किंचिद्दीयतेपितृदैवते। तत्सर्वंसफलंज्ञेयंविपरीतंनिरर्थकम् (चंद्रिकास्मृत्यर्थसारयोश्चनारदीये) अक्षय्यासनयोःषष्ठीद्वितीयावाहनेतथा। अन्नदानेचतुर्थीस्याच्छेषाःसंबुद्धयःस्मृताः (यत्तुव्यासः) चतुर्थीचासनेनित्यंसंकल्पेर्घ्यविधीयते। प्रथमातर्पणेप्रोक्तासम्बुद्धिमपरेजगुरिति॥ अत्रशाखाभेदाद्व्यवस्थेतिहेमाद्रिः (हेमाद्रौभृगुः) अर्घ्यावनेजनेपिंडमन्त्रंप्रत्यवनेजनम्। संबुद्धिंतत्रकुर्वीतशेषेषष्ठीविधीयते (तत्रैवमातुर्विशेषोनागरखंडे) मातर्मात्रेतथामातुरासनेकल्पनेक्षये । गोत्रेगोत्रायैगोत्रायाःप्रथमाद्याविभक्तयः (हेमाद्रौप्रभासखंडे) यज्ञोपवीतिनाकार्यंदैवंकर्मप्रदक्षिणम्। प्राचीनावीतिनाकार्यंपितृकर्माप्रदक्षिणं॥ अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेस्तूत्तरीयेणैवसव्यापस

व्येन्नैये ॥ तस्योपवीतस्थानीयत्वात ॥ अपसव्यंक्रमाहस्त्रंकृत्वाकश्चित्सगोत्र
जइतिब्राह्माचेतिवाचस्पतिः ॥ यत्तुकेचित । सदोपवीतिनाभाव्यमित्यस्यपुरु
षार्थत्वात ॥ प्राचीनावीतिकालेप्युपवीतांतरेणतत्कार्यमेवेति तन्न ॥ विशेषे
णावाधात (जमदग्निः) सक्तस्तोत्रजपंत्यक्त्वापिंडाघ्राणंचदक्षिणाम ॥ आह्वानं
स्वागतंचार्घ्यंविनाचपरिवेषणम ॥ विसर्जनंसौमनस्यमाशिषांप्रार्थनंतथा ॥
विप्रप्रदक्षिणांचैवस्वस्तिवाचनकंविना ॥ पितॄनुद्दिश्यकर्तव्यंप्राचीनावीतिना
सदा (हेमाद्रौसंग्रहे) आदौविप्रांघ्रिशौचांतेभ्यर्चनेविकिरेकृते । पिंडानभ्यर्च
यित्वाचविसर्ज्यब्राह्मणांस्तथा ॥ आचमेच्छ्राद्धकर्ताचस्थानेष्वेतेषुसप्तसु । आ
द्यंतयोर्द्विराचामेच्छेषेषुतुसकृत्सकृत (तत्रैव) श्राद्धारंभेवसानेचपादशौचार्चनां
तयोः । विकिरेपिंडदानेचषट्स्वाचमनमिष्यते (आश्वलायनः) दानाध्ययनवे
दार्चाजपहोमव्रतादिकान । नकुर्याच्छ्राद्धदिवसेप्राग्विप्राणांविसर्जनात ॥ एत
च्चित्यवर्ज्यमिति । वोपदेवः ॥ इदंविष्णुभिन्नदेवपरम ॥ विष्णोर्निवेदितान्नेन
यष्टव्यंदेवतांतरम । पितृभ्यश्चापितद्देयंतदनंत्यायकल्पते ॥ पितृशेषंतुयोदद्याद्ध
रयेपरमात्मने । रेतोधाःपितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिनइतिस्कांदात ॥ पितरः
सर्वेमनुष्याविष्णुनाशितमश्नन्तीतिश्रुतेः ॥ यःश्राद्धकालेहरिभुक्तशेषंददातिभ
क्त्यापितृदेवतानाम । तेनैवपिंडांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटिंपितरस्तृप्तइ
तिब्राह्मोक्तेश्चेतिश्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्यादयः ॥ एतत्सर्वनिबंधविरोधा
न्निर्मूलं (अत्रविशेषोहेमाद्रौविष्णुधर्मे) श्राद्धाह्नितुसमभ्यर्च्यनृवराहंजनार्दनम
(शिवपुराणे) पूजयित्वाशिवंभक्त्यापितृश्राद्धंप्रकल्पयेत ॥ पूर्वनिषेधस्तुवि
हितभिन्नपरः(तथाहेमाद्रौ)देव्यर्चादक्षिणांगादिःपादजान्वंसमूर्धनि । शिरोंस
जानुपादेषुवामांगादिचपैतृकम (कालिकायांस्मृत्यंतरे) श्राद्धारंभेतुयेदर्भाःपा
दशौचेविसर्जयेत । अर्चनादौतुयेदर्भाउच्छिष्टांतेविसर्जयेत ॥ मार्जनादौतुये
दर्भाःपिंडोत्थानेविसर्जयेत ॥ उत्थानादौतुयेदर्भादक्षिणांतेविसर्जयेत ॥ प्रार्थ
नादौतुयेदर्भानमस्कारेविसर्जयेत (ऊहमाहविष्णुः) मातामहानामप्येवंश्राद्धं
कुर्याद्विचक्षणः ॥ मंत्रोहेनयथान्यायं शेषाणांमंत्रवर्जितम ॥ यथान्यायमितियत्र

बहुवचनांतःपितृशब्दस्तत्रसर्व्वपितृवाचित्वान्नोहः॥ तत्रापिशुंधंतांपितरइत्यत्रो
हएव। सर्व्वपितृवाचित्वेउत्तरमंत्रद्वयवैयर्थ्यात्॥ बहुवचनन्तुनोह्यते ॥ प्रकृ
तावसमर्थत्वात्पाशानितिवत्॥ ऋगंतेचनोहः ॥ तस्माद्दृचंनोहेर्दितिनिषेधात्
एकोद्दिष्टेप्येवम्॥ प्रेतैकोद्दिष्टेत्वेकवन्मंत्रानूहेनैकोद्दिष्टे इतिविष्णूक्तेरूहः॥
अत्रबहुवचनस्याप्यूहोवचनात्॥ वृद्ध्यादौतुविशेषंवक्ष्यामः॥ शेषाणामिति
पितृव्याद्येकोद्दिष्टेआवाहनादिमंत्रवर्ज्यंकार्यमितिकल्पतरुः॥ ऊहयोग्यपितृ
पदवान्मंत्रएवतत्रनप्रयोज्यः॥ नतूहः। नापिपितृपदरहितःप्रयोज्यइतिशूल
पाणिः॥ अर्थांतरंचोक्तंप्राक्(बह्वृचकारिकापि) अर्घ्यप्रदानमंत्रेतुमात्रादि
पदमावपेत्। शुंधंतामितिपित्रादौमात्रादिपदमावपेत्॥ मातृश्राद्धेपिंडदानेयेच
त्वामत्रान्वित्यत्रनोहइतिवृत्तिकृत्(तथा) मातुःश्राद्धेप्यनूहेनकुर्यात्पिंडानुमं
त्रणम्। दशादानमुपस्थानंतद्वत्कार्यमितिस्थितिः॥ प्रवाहणमनूहेनतद्वत्प्राशन
मिष्यते(तथा)आयंतुनस्तिलोसीतिउशंतस्त्वेतियानितु ॥ अनूह्यःपितृशब्दो
ऽपितृसामान्यवाचकः(आपस्तम्बानांतुवक्ष्यते। हेमाद्रौमार्कण्डेयः) स्नातः
स्नातान्समाहूतान्स्वागतेनार्चयेत्पृथक्(कालिकायांनारदीये) प्रायश्चित्त
विशुद्धात्मातेभ्योऽनुज्ञांप्रगृह्यच। दद्याद्ब्रह्मदण्डार्थेहिरण्यंकुशमेवच(तत्रैव
संग्रहे) तिथिवारादिकंज्ञात्वा संकल्प्यचयथाविधि। प्राचीनावीतिनाकार्य्यं
सर्वसंकल्पनादिकम्॥ सम्बन्धंप्रथमंब्रूयान्नामगोत्रेतथैवच। वस्त्रादिरूपतांचा
पिस्वपितॄणामनुक्रमात्(पृथ्वीचन्द्रोदयेनारदीये) श्राद्धार्थंसमनुप्राप्तान्वि
प्रान्भूयोनिमंत्रयेत्॥ आपस्तंबस्तुपूर्व्वेद्युर्निमंत्रणंपरेद्युर्द्वितीयंतृतीयमामंत्रण
मित्याह॥ यूयंमयानिमंत्रणीयाइतिनिवेदनरूपंआद्यम्(तद्विधिमाहशौनकः)
गृहीत्वामुकसंज्ञस्यामुकगोत्रस्यचामुकेः। श्राद्धेतुवैश्वदेवार्थंकरणीयःक्षणस्त्व
या॥ इत्येवंश्राद्धकृद्ब्रूयाद्दोंतथेतिवदेत्तुसः। श्राद्धस्यकर्तासब्रूयात्तंप्राप्नोतु
भवानिति॥ सवदेत्प्राप्नवानीतिइतरस्तंप्रतिद्विजः॥ देवौपार्वणेपुरूरवार्द्रवौ
वाच्यौ॥ पित्रादेरप्यनेनैववृणीतविधिनाद्विजान्। ततःकर्ताबह्वृचोऽनाहिता
ग्निःपिण्डपितृयज्ञंपरिस्तरणादीध्माधानांतंकुर्यात्॥ अथर्वणानेनाप्येवमिति

प्रयोगपारिजातेपरिशिष्टेच ॥ भाष्यकारमतेऽप्यन्दिकेप्येवम् ॥ वृत्तिकारमते नेदम् (हेमाद्रौभृगुः) समार्जितोपलिप्तेतुद्वारिकुर्वीतमण्डले॥उदक्प्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणंदक्षिणाप्लवम् (व्याघ्रः) उत्तरेक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसेत्कुशान् । दक्षिणेदक्षिणाग्रांस्तुसतिलान्विन्यसेत्कुशान् (तत्रैवबौधायनः) चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचन्द्रकम् ॥ कर्तव्यमानुपूर्व्येणब्राह्मणादिषुमण्डलम्(तत्रैवलौगाक्षिः)हस्तद्वयमितंकार्यंवैश्वदेविकमंडलम् ॥ दक्षिणेचचतुर्हस्तंपितॄणांसंप्रशोधने (कालिकायांसंग्रहेतु) प्रादेशमात्रंदेवानां चतुरस्रन्तुमण्डलम् ॥ त्यक्त्वाषडंगुलंतस्मा द्दक्षिणेवर्तुलन्तथेत्युक्तम् (स्मृत्यन्तरे) गर्तःपञ्चांगुलोविप्रे जानुमात्रोमहीभुजि । प्रादेशमात्रोवैश्येच साधिकःसतुशूद्रके ॥ तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन व्याख्यातोदैवपित्र्ययोः । चतुरस्रंवर्तुलञ्चकथितंगर्तलक्षणम् ॥ पादप्रक्षालनंप्रोक्त मुपवेश्यासनेद्विजान् । तिष्ठंचेत्क्षालनंकुर्य्या न्निराशाःपितरोगता इति तत्समूलत्वेमण्डलाग्रेपृथक्ज्ञेयम् (तत्रगोमयेहेमाद्रौभृगुः) अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्चविशेषतः । आर्त्तायानवसूताया नगोर्गोमयमाहरेत् (मात्स्ये) अक्षताभिःसपुष्पाभिस्तदभ्यर्चापसव्यवत् । विप्राणांक्षालयेत्पादा नभिवन्द्यपुनःपुनः ॥ प्रत्यङ्मुखःस्थितःकुर्य्याद्विप्रपादाभिषेचनम् (तत्रैव भविष्ये) प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शन्नोदेवीरितित्यृचा (पृथ्वीचन्द्रोदयेवृद्धवशिष्ठः)नकुशग्रन्थिहस्तस्तु पाद्यंदद्याद्विचक्षणः (कालिकायांसंग्रहे) ततःप्रक्षालयेत्पादौभार्यास्त्राविवारिणा (तथा) श्राद्धकालेयदापत्नीवामेनोरप्रदाभवेत् । आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठते (तत्रैव) नाधःप्रक्षालयेत्पादौकर्त्तापित्रादिकर्मसु ॥ पाद्यानंतरमर्घ्यमपिदद्यादितिहेमाद्रिः (तत्रैवलौगाक्षिः) मंडलादुत्तरेदेशेदद्यादाचमनीयकम् (तत्रैव) विधायक्षालनंतेषांद्विराचमनमिष्यते । स्वयं चापिद्विराचामेद्विधिज्ञःश्रद्धयान्वितः (हेमाद्रौनारदीये) यत्राचमनवारीणिपादप्रक्षालनोदकैः । संगच्छंतेबुधाःश्राद्धमासुरंतत्प्रचक्षते (हेमाद्रौव्यासः) सव्येनैवासनंदत्त्वादक्षिणेदक्षिणंकरम् ॥ व्याहृतीभिःसमस्ताभिरासनेषूपवेशयेत् ॥ समाध्वमितिचैवोक्त्वादक्षिणंजानुसंस्पृशन् । आस्यतामिति तान्ब्रूया दासनं

संस्पृशन्त्रपि (हेमाद्रौशातातपः) द्वौदैवेथर्वणौविप्रौप्राङ्मुखावुपवेशयेत्। पित्र्ये तदंमुखांस्त्रीन्‌ऋग्वबह्वृचाध्वर्युसामगान् (याज्ञवल्क्यः) द्वौदैवेप्राक्त्रयःपित्र्येउदगेकैकमेववा (यत्तुहेमाद्रौहारीतः) दक्षिणाग्रदर्भेषुप्राङ्मुखान्भोजयेदुदङ्मुखानित्येके तितन्मैत्रायणीयविषयम् ॥ प्राङ्मुखान्भोजयेदुदङ्मुखानित्येके इतितत्परिशिष्टात् ॥ विकल्पइतिहेमाद्रिः (माधवीयेयमः) भिक्षुकोब्रह्मचारी वाभोजनार्थमुपस्थितः।उपविष्टेष्वनुप्राप्तःकामंतमभिभोजयेत् (कौर्मे) अतिथिर्यस्यनाश्नातिनतच्छ्राद्धंप्रचक्षते (विप्रनियमेमाधवीये) पवित्रपाणयःसर्वेतेचमौनव्रतान्विताः ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शंवर्जयंतःपरस्परम् (तत्रासनानिपृथ्वीचंद्रोदयेयमः) आसनंकुतुपंदद्यादितरद्वापवित्रकम् (हेमाद्रौचमत्कारखंडे) पितृणांघटितंहैमंराजतंवापिचासनम् ॥ येनताम्रमयंदत्तमासनंपितृकर्मणि ॥ सर्वेदिव्यासनारूढोनरिहप्रच्यवतेदिवः (हेमाद्रौनागरखंडे) अयःशंकुमयंपीठंप्रदेयंनोपवेशने (कालिकायांसंग्रहे) क्षौमंदुकूलंनैपालमाविकंदारुजंतथा ॥ तार्णंपार्णं बृसींचैवविष्टरादिचविन्यसेत् ॥ अग्निदग्धान्यायसानिभग्नानिचविवर्जयेत् (हेमाद्रौछागलेयः) पश्चाद्भागादुपक्रम्यप्राच्यांपंक्तिर्यथाभवेत् ॥ दक्षिणासंस्थिता ह्येषापितृणांश्राद्धकर्मणि (पुलस्त्यः) श्रीपर्णीवारुणीक्षीरीजंबुकाम्रकदंबकाः।सप्तमंवाकुलंपीठं पितृणांदत्तमक्षयं (संग्रहे) शमीचकाश्मरीशालुःकदंबोवारुणस्तथा । पंचासनानिशस्तानिश्राद्धेदेवार्चनेतथा (कारिका) द्वौदैवेप्राङ्मुखौपित्र्येत्रीन्विप्रानुदगाननान् (पैठीनसिः) कुतपःश्राद्धवेलायांश्रोत्रियोयदिदृश्यते (आश्वलायनः) नीवीवासोदशांतेनस्वरक्षार्थप्रबंधयेत् (वृद्धयाज्ञवल्क्यस्तु) दक्षिणेकटिदेशेतुतिलैःसहकुशत्रयम् (यस्तुकातीयम्) नीवीकार्या दशायुक्तिर्वामकुक्षौकुशैःसहेतितद्वृद्धिश्राद्धे ॥ पितॄणांदक्षिणेपार्श्वेविपरीतातुदैविकइतिस्मृत्यंतरात् ॥ वामेदक्षिणेवेत्याचाराद्व्यवस्थेतिमदनपारिजाते (आचार्यः) प्राणायामत्रयंकृत्वागायत्रीस्मरणंतथा । श्राद्धंकर्तास्मीतिवदेद्द्विप्रैर्वाच्यंकुरुष्वच (ब्राह्मे) ततस्तिलान्गृहेतस्मिन्विकिरेच्चाप्रदक्षिणम् । अश्द्धयापरयायुक्तोजपेदपहताइति (स्मृत्यर्थसारे) अपहताइतितिलान्विकीर्यउदी

रतामित्यृचाप्रोक्षेत् (पराशरः) तद्विष्णोरितिमंत्रेणगायत्र्याचप्रयत्नतः । प्रोक्षयेदन्नजातंतुशूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये (हेमाद्रौब्रह्मांडे) श्राद्धभूमौगयांध्यात्वाध्यात्वादेवंगदाधरम् । वस्वादींश्चपितॄन्ध्यात्वाततःश्राद्धंप्रवर्तते ॥ देवताभ्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यएवच । नमःस्वाहायैस्वधायैनित्यमेवनमोनमः ॥ आदिमध्यावसानेषुत्रिरावृत्तंजपेद्बुधः । पितरःक्षिप्रमायांतिराक्षसाःप्रवदंतिच (तत्रैव स्कांदे) तिलारक्षंत्वसुरान्दर्भारक्षंतुराक्षसान् । पंक्तिंवैश्रोत्रियोरक्षेदतिथिःसर्वरक्षकः (वसिष्ठः) शुद्धवतीभिःकूष्मांडीभिःपावमानीभिश्चपाकादिप्रोक्षयेत् (अथदेवार्चा) तत्रप्रत्युपचारमाद्यंतयोरपोदद्यादित्युक्तंवृत्तौस्मृत्यर्थसारे च (हेमाद्रौब्राह्मे) आसनेष्वासनन्दद्याद्वामेवादक्षिणेपिवा । पितृकर्मणिवामे चदैवेदद्यात्तुदक्षिणे (प्रचेताः) आसनेष्वासनंदद्यान्नतुपाणौकदाचन । धर्मासीत्यथमंत्रेणगृह्णीयुस्तेतुतान्कुशान् ॥ धर्मासिविशिराजाप्रतिष्ठितइतिमंत्रः (गालवः) दर्भानादायहस्ताभ्यांगृहीत्वादक्षिणेकरे । दैवेक्षणःक्रीयतांतुनिरंगुष्ठं करंततः ॥ ओंतथेतिद्विजाब्रूयुस्तेप्राप्नोतुभवानिति ॥ कर्ताब्रूयात्ततोविप्रःप्राप्नवानीतिवैवदेत् (पृथ्वीचन्द्रोदयेबृहन्नारदीये) यवैर्दर्भैश्चविश्वेषांदेवानामिदमासनम् । दत्त्वेतिभूयोदद्याद्वैदैवेष्वाइतिक्षणम् ॥ तच्चस्वस्थाच्चतुर्थ्यावाकार्यमितिसएव ॥ ततोर्घ्यंकल्पयेदितिमन्वादयः ॥ शौनकजयंताभ्यामर्घ्यरहितस्येदवार्चनस्योक्तेः ॥ आश्वलायनानांदैवेर्घ्यदानंवोपदेवस्तन्न ॥ परिशिष्टप्रयोगपारिजातविरोधात् ॥ वृद्धिश्राद्धेतुदैवेप्यर्घ्यंदद्यात् ॥ देवेभ्योपिपृथग्दद्यादित्याहार्घ्यंश्रुतिचोदनादिति शौनकोक्तेः (अथार्घ्यपात्रपृथ्वीचन्द्रोदयेमात्स्यपाद्मयोः) पात्रंत्रनस्पतिमयंतथापर्णमयंपुनः । जलजंवापिकुर्वीततथासागरसंभवम् (ब्राह्मे) सौवर्णताम्ररौप्याश्मस्फाटिकंशंखशुक्तयः । भिन्नान्यपि हियोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि (हेमाद्रौप्रजापतिः) सौवर्णराजतंताम्रंखाङ्गंमणिमयंतथा । यज्ञियंचसमंवापिअर्घ्यार्थंपूरयेद्बुधः ॥ अत्रविप्रैकत्वाहित्वचतुष्वादावर्घ्यपात्रेद्वेएव ॥ मानवसूत्रेतुद्वेवैश्वदेविकेत्रीणिपित्र्येएकैकस्मिन्यत्रचेत्युक्तंतदेकविप्रपरम् ॥ पात्रालाभपरंचेतिहेमाद्रिः ॥ मदनरत्नेतुदैवेए

कपात्रमुक्तम् ॥ पृथ्वीचन्द्रोदयेपिश्रीगणपतेत्कपात्राणि द्वेदैवेवैश्वदेविकइति बृह त्पराशरोक्तेर्द्वेएवेत्याह ॥ बह्वृचानांतुदैवेविप्रद्वित्वेप्येकमर्घ्यपात्रमश्वगोदद्या दित्युक्तंपरिशिष्टेप्रयोगपारिजातेच (कलिकायांहारीतः) दत्तमक्षय्यतांयाति खड्गेनार्घ्यंतुयत्कृतम् (वृद्धमनुः) मृन्मयंदारुजंपात्रमयःपात्रंचयद्भवेत् । राजतन्दै विकेकार्येशिलापात्रंचवर्जयेत् (पुराणसमुच्चये) मृत्स्नाभवंतथाकांस्यम् रक्तंजतु संभवम् । त्रपुसीसलोहभवंसदापात्रंविवर्जयेत् (तत्रैव) अष्टांगुलंभवेत्पात्रंपितृणां राजतंशुभम् । दशांगुलंतुदेवानांसौवर्णंशक्तितःकृतम् ॥ स्थापयेदर्घ्यपात्रेद्वेन्युब्जे तत्रकुशोपरि । द्वेद्वेपवित्रेविधिवत्पात्रयोश्चोपरिक्षिपेत् (यज्ञपार्श्वः) पवित्रस्ये तिमंत्रेणपवित्रेछेदयेत्तुते । ओषधीमंतरेकृत्वाअंगुष्ठांगुलिपर्वणोः । स्फ्येनका ष्ठेनलोहेननमृन्मयनखादिभिः (वशिष्ठः) तूष्णींप्रोक्ष्यांभसापात्रेकुर्याद्दूर्ध्वंबिले ततः । पूरयेत्पात्रयुग्मंतुकृत्वोपरिपवित्रके (वृद्धपराशरः) पात्रद्वयमथार्घ्यार्थं तैजसंचैकवस्तुनः । प्राङ्मुखोमरतीर्थेनशन्नोदेव्योदकंक्षिपेत् । यवोसीतियवां स्तत्रतूष्णींपुष्पाणिचंदनम् (मानवसूत्रे) सुमनसःप्रक्षिप्योत्पूयवान्प्रक्षिप्येति (य वोसीतिमंत्रःपाद्मे) यवोसिधान्यराजोवावारुणोमधुमिश्रितः । निर्णोदःसर्वपा पानांपवित्रमृषिभिःस्मृतः ॥ राजोवावारुणोमधुसंयुतइतिपरिशिष्टपाठः ॥ गो भिलेनतुयवोसिसोमदेवत्यइतितिलमंत्रोत्रस्वाहायुक्तउक्तः (हेमाद्रौयमः) यवह स्तस्ततोदेवान्विज्ञाप्यावाहनंप्रति । आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासइत्यृचा (वृ द्धपराशरः) ततःसव्यकरंन्यस्यविप्रदक्षिणजानुनि । देवानावाहयिष्येहमिति वाचमुदीरयेत् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासआगत । विश्वेदेवाःशृणुतेममि तिमंत्रद्वयंपठेत् (श्राद्धविशेषेविप्रवेदेवानामज्ञानेहेमाद्रौबृहस्पतिः) उत्पत्तिंनाम चैतेषांनविदुर्येद्विजातयः । अयमुच्चारणीयस्तैर्मंत्रःश्रद्धासमन्वितैः ॥ आगच्छंतु महाभागाविश्वेदेवामहाबलाः । येअत्रविहिताःश्राद्धेसावधानाभवंतुते ॥ इदंचा वाहनमर्घ्यपत्रासादनात्प्राक्हेमाद्रिणोक्तम् ॥ तत्रकातीयैःप्राक्कार्यंतथैवतत्सूत्रा त ॥ अन्यैस्तदुत्तरम् (पृथ्वीचंद्रोदयेशंखः) सयवंपुष्पमादायचरणादिशिरोंतिं कम् । अर्चतेत्यर्चनंकुर्यादंतरेचोदकंतथा । पिञ्येतुमूर्द्धादिपादांतम् ॥ पादप्रभृति

मूर्द्धांतंदैविकेपूजनंभवेत् । शिरःप्रभृतिपादांतंनमोवइतिपैतृकेइतिमदनरत्नेप्रचेत
सोक्तेः(कालिकायांसंग्रहे) तिष्ठन्कृतांजलिर्भूत्वापठेन्मंत्रंसमाहितः । विश्वेदेवाः
शृणुतेइत्यागच्छत्वपरंततः (हेमाद्रौजातूकर्ण्यः) ततोर्घ्यपात्रसंपत्तिंवाचयित्वा
द्विजोत्तमान् । तदग्रेचार्घ्यपात्रंतुस्वाहार्घ्याइतिविन्यसेत् (गार्ग्यः) दत्वाहस्तेप
वित्रंचकृत्वापूजांचपादतः । यादिव्याइतिमंत्रेणहस्तेत्वर्घ्यंविनिक्षिपेत्(संग्रहे)
विश्वेदेवाइदंवोर्घ्यमितिदानंसमादिशेत् । तदंतेस्वाहानमइतिवाच्यम्॥ यादिव्या
इतिमंत्रेणस्वाहाकारंनमोंतकमितिहेमाद्रौनागरखंडात्(आथर्वणसूत्रेतु)पाद्यम
र्घ्यमाचमनीयमितिद्विजकरेनिनयेदित्यस्यैवत्रयमुक्तम्(गभस्तिः) अर्घ्यंचपिंड
दानंचस्वस्त्यक्षय्येतथैवच। गंधपुष्पादिकंसर्वंहस्तेनैवतुदापयेत्॥प्रतिविप्रंयादि
व्येत्यावृत्तिः॥ बहृचानांत्वनेनदत्तार्घ्यानुमंत्रणम्॥ततःपात्रंदक्षिणेदेवेभ्यःस्था
नमसीतिन्युब्जमुत्तानंवाकार्यमितिगारुडेउक्तम्॥एतदापस्तंबानांनियतमन्येषां
न(हेमाद्रौविष्णुधर्मे) गंधैःपुष्पैश्चधूपैश्चवस्त्रैश्चाप्यथभूषणैः । अर्चयेद्ब्राह्म
णान्शक्त्याश्रद्दधानःसमाहितः(पृथ्वीचंद्रोदयेमार्कंडेयः) चंदनागरुकर्पूरकुंकु
मानिप्रदापयेत्(विष्णुः)चंदनकुंकुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थेति(व्यासः)
अपवित्रकरोगंधैर्गंधद्वारेतिपूजयेत् (कालिकायांस्मृतिः)गंधद्वारेतिवैगंधमायने
तेचपुष्पकम् । धूरसीत्यमुनाधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपकम् ॥ युवंवस्त्राणिमंत्रेणव
स्त्रंदद्यात्प्रयत्नतः । आसनेस्त्वासनंब्रूयादर्घ्येस्त्वर्घ्यंद्विजोत्तमः ॥ सुगंधिश्चपुष्पु
ष्पाणिसुमाल्यानिसुधूपकः ॥ सुज्योतिश्चैवदीपेतुस्वाच्छादनमितिक्रमः ॥ वि
प्राणांगंधेनवर्तुलंत्रिपुंड्रं वानकार्यम् (हेमाद्रौदेवलः)ललाटेपुंड्रकंदृष्ट्वास्कंधेमा
लांतथैवच । निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचवृषलीपतिम् ॥ पुंड्रं वर्तुलमित्यपरा
र्केमदनरत्नेच । पुंड्रं त्रिपुंड्रं वर्तुलमर्धचंद्रंच ॥ ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यान्नकुर्याद्वैत्रिपुं
ड्रकं॥ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्याद्दैवेपित्र्येचकर्मणि । निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैव
त्रिपुंड्रकमितिवृद्धपराशरोक्तेस्तिर्यक्लेपोभवत्येव॥ वर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धका
लेचसर्वदा। तिर्यगप्यूर्ध्वपुंड्रं वाधारयेत्तुप्रयत्नतइतिव्यासोक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः
(यत्तुबृहन्नारदीये)ऊर्ध्वपुंड्रं चतुलसींश्राद्धेनेच्छंतिकेचनेतितत्कर्तृपरम् (हेमा

द्रौब्राह्मे) पूतिकंमृगनाभिंचरोचनंरक्तचंदनम् । कालेयकंतुग्रगंधंतुरुष्कंचापिव र्जयेत् ॥ कस्तूर्यांविकल्पइतिहेमाद्रिः (वृद्धशातातपः) पवित्रंतुकरेकृत्वायःस मालभतेद्विजान् । राक्षसानांभवेच्छ्राद्धंनिराशैःपितृभिर्गतैः (पुष्पंतुब्राह्मे) जा तीचंपकलोध्रश्चमल्लिकाबाणबर्बरी । चूताशोकाटरूषंचतुलसीशतपत्रकं ॥ कुब्जकंतगरंचैवभृंगमारण्यकेतकी । यूथिकामतिमुक्तंचश्राद्धेयोग्यानिभोद्वि जाः ॥ कमलंकुमुदंपद्मंपुंडरीकंचयत्नतः ॥ इंदीवरंकोकनदंकह्लारंचनिवेदयेत् (हेमाद्रौवायुभविष्ययोः) सुकुमारैःकिसलयैर्यवदूर्वांकुरैरपि । संपूजनीयाः पितरःश्रेयस्कामेनसर्वदा (स्कांदे) जातिश्चसर्वादातव्यामल्लिकाश्वेतयूथि का । जलोद्भवानिसर्वाणिकुसुमानिचचंपकम् (तत्रैववृद्धमनुः) ननियुक्तःशि खावर्ज्यंमाल्यंशिरसिधारयेत् (वर्ज्यानिपृथ्वीचंद्रोदयेभविष्ये) केतकींतुल सीपत्रंबिल्वपत्रंचवर्जयेत् । द्रोणांचकरवीरंच धत्तूरंकिंशुकंतथा (माधवीये स्मृत्यर्थसारेतुलसीनिषिद्धा) तुलसीनिषेधोनिर्मूलइतिहेमाद्रिः ॥ समूलत्वेपि पिंडपरः ॥ तुलसीगंधमाघ्रायपितरस्तुष्टमानसाः । प्रयांतिगरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनइतिप्रयोगपारिजातेपाद्मोक्तेरितिबोपदेवः (वृद्धपराशरः) नजा तीकुसुमैर्विद्वान्बिल्वपत्रैश्चनार्चयेत् । जपादिकुसुमंभिंटीरूपिकासकुरंटिका पुष्पाणिवर्जनीयानिश्राद्धकर्मणिनित्यशः(हेमाद्रौशंखः) उग्रगंधीन्यगंधीनिचै त्यवृक्षोद्भवानिच । पुष्पाणिवर्जनीयानिरक्तवर्णानियानिच ॥ जलोद्भवानिदेया नि रक्तान्यपिविशेषतः (अंगिराः) नजातीकुसुमानिदद्यान्न कदलीपत्रमि तिजातांविकल्पइतिहेमाद्रिः ॥ निषेधःपिंडविषयः ॥ कुंदंशंभौचनोदद्यान्नो न्मत्तं गरुडध्वजे । पिंडेजातीचनोदद्याद्देवीमर्केणनार्चयेदिति वृद्धयाज्ञवल्क्यो क्तेरितिबोपदेवः (स्मृतिसारे) आगस्त्यंभृंगराजंचतुलसीशतपत्रिका । चं पकंतिलपुष्पंचषडेतेपितृवल्लभाः ॥ केतकींकरवीरंचबकुलंकुंदकंतथा । पाट लांचैवजातींचश्राद्धेयत्नेनवर्जयेत्(केचित्पिंडेतुलसीमाहुः) पितृपिंडार्चनंश्राद्धे यैःकृतंतुलसीदलैः ॥ पीडिताःपितरस्तैस्तुयावच्चंद्रार्कमेदिनीति मार्कंडेयोक्तेः (धूपस्तत्रैवविष्णुधर्मे) धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचंदनसारजः । अगरुश्चसकर्पू

रस्तुरुष्कस्त्वक्तथैवच (विष्णुः) घृतमधुयुक्तंगुग्गुलुंश्रीखंडदेवदारुसरला
दिदद्यादिति (तत्रैवदेवलः) येहिप्राण्यंगजाधूपाहस्तवाताहताश्चये ॥ नतेश्रा
द्धेनियोक्तव्यायेचकेचोग्रगंधयः ॥ घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवातृणगुग्गुलुम् (दीपमा
हविष्णुः)घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः । वसामेदोद्भवंदीपंप्रयत्नेनविवर्ज
येत् (वस्त्रंब्राह्मे) कौशेयंक्षौमकार्पासंदुकूलमहतंतथा । श्राद्धेष्वेतानियोदद्या
त्कामानाप्नोतिचोत्तमान् (हेमाद्रौब्रह्मवैवर्ते) यज्ञोपवीतंदातव्यंवस्त्राभावेविजा
नता । पितृभ्योवस्त्रदानस्यफलंतेनाश्नुतेखिलम् (तत्रैवपाद्मे) निष्क्रयोवाय
थाशक्तिवस्त्राभावेप्रदीयते । अन्यान्यपिचदेयानि (तत्रैवकालिकापुराणेधा
त्वादिनिर्मितारम्यादीपिकाःश्राद्धकर्मणि । पितॄनुद्दिश्ययोदद्यात्सभवेद्भाज
नंश्रियः ॥ योधूपदानपात्रंतु पात्रमारार्तिकस्यच । दद्यात्पितृभ्यःप्रयतस्तस्य
स्वर्गेक्षयागतिः(विष्णुधर्मे) यःकंचुकंतथोष्णीषंपितृभ्यःप्रतिपादयेत् । ज्वरोद्भ
वानिदुःखानिसकदाचिन्नपश्यति। स्त्रीणांश्राद्धेतुसिंदूरंदद्युश्चंडातकानिच॥नि
मंत्रिताभ्यःस्त्रीभ्योयेतेस्युःसौभाग्यसंयुताः(हेमाद्रावादित्यपुराणे) नक्तश्यावर्णं
दातव्यंनापिकार्पाससंभवम् । पितृभ्योनापिमलिनंनोपयुक्तंकदाचन ॥ नच्छि
द्रितंनापदशांनधौतंकारुणापिच । कार्पासनिषेधोन्यसंभवे (तत्रैव) पितॄनस
त्कृत्यवासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् । यज्ञोपवीतदानेनविनाश्राद्धंतुनिष्फलम् ॥ स
तद्यतिस्त्रीशूद्रश्राद्धेपिदेयमितिहेमाद्रिः (तत्रैवनृसिंहपुराणे) कमंडलुंताम्रमयं
श्राद्धेषुप्रददातियः ॥ काष्ठेर्निर्मितंवापिनारिकेलमथापिवा ॥ दद्यात्कमंडलुं
श्राद्धेसःश्रीमानभिजायते । योमृत्तिकाविरचितान्श्राद्धेषुचघटान्शुभान् ॥ प्रद
द्यात्करकान्वापिसोऽक्षयंविंदतेसुखम् (तत्रैव) उपानच्छत्रवस्त्राणिभुक्तिपात्रंक
मंडलुम् । शयनासनयानानिदर्पणव्यजनानिच ॥ अन्नंसुसंस्कृतंगंधांस्तांबूलंदी
पचामरम् । पितृभ्योयःप्रयच्छेत्तुविष्णुलोकंसगच्छति (सौरपुराणे) चाम
रंतालवृन्तंचश्वेतच्छत्रंचदर्पणम् । दत्त्वापितॄणामेतानिभूमिपालोभवेदिह (तत्रै
वनंदिपुराणे) अलंकाराःप्रदातव्यायथाशक्तिहिरण्मयाः ॥ केयूरहारकटक
मुद्रिकाकुंडलादयः(तथा) स्त्रीश्राद्धेषुप्रदेयाःस्युरलंकारास्तुयोषिताम् । मंजीर

मेखलादामकर्णिकाकंकणादयः ॥ आदर्शव्यजनच्छत्रशयनासनपादुकाः ॥
मनोज्ञाःपट्टवासाश्चसुगंधाश्चूर्णमुष्टयः । अंगारधानिकाःशीतेयोगपट्टाश्चवृ
ष्टयः ॥ कटिसूत्राणिरौप्याणिमेखलाश्चैवकंबलाः ॥ कर्पूरादेश्चभांडानितां
बूलायतनंतथा ॥ भोजनाधारयंत्राणिपतद्ग्रहांस्तथैवच । तथांजनशलाकाश्च
केशानांचप्रसाधनम् ॥ एतान्दद्यात्तु यःसम्यक्सोश्वमेधफलंलभेत् (स्कांदे) सौ
वर्णंराजतंवापिकांस्येनाप्यथनिर्मितम् । दत्वाभोजनपात्रंतुसम्राट्भवतिभूतले॥
(वामनपुराणे) बंदीकृतास्तुयेकेचित्स्वयंवायदिवापरैः । येनकेनाप्युपायेन
यस्तान्मोचयतेनरः ॥ पितरस्तस्यगच्छंतिशाश्वतंपदमव्ययम् (पराशरः) वाच
येत्पारिपूर्णत्वंवासोदत्वाविधानतः (नारदीये) दैवैश्चसमनुज्ञातोयजेत्पितृगणां
स्तथ ॥ तत्रपित्र्येआसनाद्यशेषमर्चनकांडवैश्वदेविकंज्ञेयं (विशेषस्तूच्यते॥तत्रा
सनेद्विगुणभुग्नाः कुशाः) अत्रावाहनमासनात्पूर्वंवार्घ्यपूरणोत्तरंवाग्नौकरणो
त्तरंवेतिस्मृतिषुपक्षाउक्ताः ॥ एषांशाखाभेदेनव्यवस्था ॥ द्वितीयपक्षएवबहुसं
मतः (तत्रार्घ्यमाश्वलायनः) तैजसाश्ममयमृन्मयेषुत्रिषुपात्रेष्वेकद्रव्येषुवादर्भां
तर्हितेष्वपःप्रसिच्य । शन्नोदेवीरित्यनुमंत्र्यतिलानावपति । तिलोसिसोमदेव
त्योगोसवेदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिःप्रत्तस्स्वधयापितॄनिमांल्लोकान्प्रीणयाहिनः
स्वधानमइति ॥ अश्ममयंस्फाटिकादिमृन्मयंहस्तकृतमेव ॥ कुलालचक्रनिष्प
न्नमासुरंदैविकंनतत् ॥ तदेवहस्तघटितंदैविकंकेवलंतथेतिच्छंदोगपरिशिष्टात् ॥
(अन्यान्यपिपात्राणिपूर्वमुक्तानिमनुः)अन्नाभावेद्विजाभावेयद्येकोब्राह्मणोभ
वेत् । पात्राण्यासादयेत्त्रीणिनतुब्राह्मणसंख्यया ॥ दत्तकादेःकर्तुर्द्विपितृत्वादा
वपिवचनात् ॥ त्रीण्येवपात्राणीतिहरिहरः (माधवीयेबैजवापः) अर्घ्येपि
तॄणांत्रीण्येवकुर्य्यात्पात्राणिधर्मवित् ॥ एकस्मिन्वाबहुषुवाब्राह्मणेषुयथा
विधि ॥ हेमाद्रावप्येवम् ॥ अत्रानुमंत्रणंसकृत् ॥ तिलोसीत्यस्यप्रतिपात्रमावृत्तिः
पितृशब्दस्यानुहश्चेतिवृत्तिकृत् ॥ दर्भांश्चत्रिगुणांपवित्रम् ॥ तिस्रःशलाकास्तु
पितृपात्रेषुपार्वणे । एकोद्दिष्टेशलाकैकां निधायोदकमाहरेदिति हेमाद्रौचतु
र्विंशतिमतात् (तत्रैवविष्णुः) दक्षिणाग्रदर्भेषुदक्षिणापवर्गंचमसेषु पवित्रं

तर्हितिष्ठपत्र आसिंचेच्छन्नोदेवीतिमंत्रेणजलसेचनंबह्वृचभिन्नविषयम् ॥ अत्रा
स्मिन्पक्षेप्रतिपात्रंमंत्रावृत्तिः (कारिकायाम्) गंधपुष्पाणिचैतेषुपात्रेषुप्रक्षिपेद
थ (ब्राह्मे) जलंक्षीरंदधिघृतंतिलतंडुलसर्षपान्। कुशाग्रमधुपुष्पाणिदत्त्वाचामे
त्ततःस्वयम् (जातूकर्ण्यः) ततोर्घ्यपात्रसंपत्तिंवाचयित्वाद्विजोत्तमान् ॥ तदग्रे
ऽर्घ्यपात्राणिस्वधाऽर्घ्याइतिविन्यसेत् ॥ ततस्तिलहस्तोविप्रसव्यजानौदक्षिण
करंन्यस्यावाहनंपृच्छेत् ॥ अत्रगोत्रसम्बन्धनामानिद्वितीयांतत्त्वंचप्रागुक्तम् (बैज
वापगृह्ये) तिष्ठन्पितॄनावाहयिष्यामीत्यामंत्र्य (कौर्मे) अपसव्यंततःकृत्वापितॄ
णांदक्षिणामुखः आवाहनंततःकुर्यादुशंतस्त्वेत्यृचाबुधः ॥ आवाह्यतदनुज्ञातोज
पेदायंतुनस्ततः। अत्रसव्यस्यापिप्रागुक्तेर्विकल्पः ॥ अत्राद्यमंत्रावृत्त्याऽस्मत्पित
रममुकशर्म्माणममुकगोत्रंवसुरूपमावाहयामीत्युक्त्वामूर्धादिपादांततिलान्वि
कीर्यायंतुनइतिसर्वांतेसकृज्जपेदितिनिबंधाः ॥ अत्रोपवेशनसंवेशनपाद्यार्घ्याच
मनीयान्यपिहेमाद्रिणोक्तानितान्यथर्ववेदिनांनियतानिनान्येषाम् ॥ तेषांच
प्रपितामहादिपत्रंतंप्रातिलोम्येनसर्वःप्रयोगः (वाराहे) गंधपुष्पार्चनंकृत्वादद्या
द्धस्तेतिलोदकम् (गार्ग्यः) शिरस्तःपादतोवापिसम्यगभ्यर्चयेत्ततः ॥ ततःस्वधा
ऽर्घ्याइतिपितृपितामहादिविप्राग्रेप्रत्येकंनिवेदयेदितिकारिकायांवृत्तौच (आ
श्वलायनः) प्रसव्येनेतरपाणयंगुष्ठांतरेणोपवीतीत्वादक्षिणेनवासव्योपगृहीतेन
पितरिदंतेअर्घ्यंपितामहेदंतेअर्घ्यंप्रपितामहेदंतेअर्घ्यमित्यप्पूर्वताःप्रतिग्राहयि
ष्यन्सकृत्सकृत्स्वधाअर्घ्याइतिप्रसृष्टाअनुमंत्रयीत ॥ यादिव्याआपःपृथिविसं
बभूवुर्याअंतरिक्ष्याउतपार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णायज्ञियास्तानआपःशंस्यो
नाभवंतु ॥ अर्घ्यादिप्राग्गंधादेर्यज्ञोपवीतमेव ॥ अर्घ्यदानात्प्रागन्याअपो
दद्यात् ॥ यद्यप्यत्रसव्येनदक्षिणेनवाऽर्घ्यंदद्यादित्युक्तंतथापिदक्षिणेनेत्यभिमतो
र्थः ॥ कारिकायांवृत्तौचैवम् ॥ पित्रादेस्त्रिभिःपात्रैर्दद्यात् ॥ पितुःस्थानेविप्र
त्रयंचेदेकमर्घ्यंविभज्यदद्यात् ॥ त्रयाणांस्वधाअर्घ्याइतिसकृन्निवेदनम् ॥ एवं
पैतामहादावपि ॥ अन्यजलदानमर्घ्यमंत्राश्चप्रतिविप्रमावर्तंते ॥ तेषुगंधादौच
प्रतिविप्रंपदार्थानुसमयःकाण्डानुसमयोवापित्रादित्रयाणामेकविप्रपक्षेत्रिभिः

पात्रैरेकस्यैवार्घ्यंदद्यादितिवृत्तिः (कारिकापि) स्वधाऽर्घ्यइत्यपोर्घ्यस्ताउपवी तीनिवेदयेत् ॥ निवेदनात्प्राक्प्राचीनावीतमेवेत्यर्थः ॥ अर्घ्यंसशेषमादाय दक्षिणेनतुपाणिना । सव्यहस्तगृहीतेनर्नानयेत्पितृतीर्थतः ॥ दत्वादत्वानिनीतास्तायादिव्याचानुमंत्रयेत् (यत्तु) यादिव्याइतिमंत्रेणहस्तेऽर्घ्यंविनिक्षिपेदिति (यच्चवाराहे) तिलांबुनाचापसव्यंदद्यादर्घ्यादिकंद्विजइति (यच्चव्यासः) गोत्रसंबंधनामानिपितॄणामनुकीर्तयन् एकैकस्यतुविप्रस्यअर्घ्यपात्रंविनिक्षिपेदितितद्धस्तचार्तिरिक्तविषयम् ॥ ततआचामेत् ॥ एवंमातामहेष्वपि (आश्वलायनः) संस्रवान्समवनीयताभिरद्भिःपुत्रकामोमुखमनक्ति । संस्रवशेषः । संस्रवोहिपरिशिष्टोभवतीतिमातपथश्रुतेः॥केचित्तुहस्तगलितांबुवदंति॥ समवनीयात्येकैपात्रेपितृपात्रंआसिंचेत्तिवृत्तिःप्रथमेपात्रे संस्रवान्समवनीयेति कातीयसूत्राच्च ॥ ब्राह्मेतुप्रतिबिंबावलोकनमुक्तम् ॥ स्कांदेत्वायुःकामस्यनेत्रासेचनमुक्तम् ॥ पित्र्यविप्रैःप्राङ्मुखस्यकर्तुरभिषेकःकार्यइतिकेचित् (आश्वलायनः) नोद्धरेत्प्रथमंपात्रंपितॄणामर्घ्यपातितम् । आवृतास्तत्रतिष्ठंतिपितरःशौनकोऽब्रवीत् ॥ यावद्विप्रविसर्जनमितितुर्यपादेयमोयःपाठः (अत्रवृत्तिः) पितृपात्रंसमवनयनदेशान्नचालयेदाश्राद्धसमाप्तेः । यस्मात्तत्रतृतीयपात्रेणावृत्ताइति॥ यद्वा । प्रथमपात्रमेवन्यग्विलंकुर्यादिति॥ कामाभावेपीदमेवशेषप्रतिपादनम्(हेमाद्रौकौर्मे) संस्रवांश्चततःसर्वान्पात्रेकुर्यात्समाहितः । पितृभ्यःस्थानमसीतिन्युब्जंपात्रंनिधापयेत्(शूलपाणीयमस्तु) पैतृकंप्रथमंपात्रंतस्मैपैतामहंन्यसेत्।प्रपितामहंततोन्यस्यनोद्धरेन्नचचालयेदित्याह ॥ अथसंस्रवानातृतीयतृतीयेनाच्छाद्यन्युब्जीकुर्यादितिसर्वैकवाक्यतयार्थ इति केचित् (अत्रिः) गंधादिभिस्तदभ्यर्च्यतृतीयेनापिधापयेत् पितृभ्यःस्थानमसीतिशुचौदेशेऽर्चितेऽर्चयेत्॥ अर्चनंन्युब्जीकृतेपितुल्यंन्युब्जमुत्तरतोन्यसेदितिप्रचेतसोक्तेः ॥ सर्वविप्रोत्तरतोन्यसेदिति हेमाद्रिकल्पतरुः ॥ विप्रवामेइतिहलायुधः ॥ कर्तुर्वामेइतिशूलपाणिः ॥ उत्तानंविवृत्तंवापिपितृपात्रंनतद्भवेदित्युशनसोक्तेर्न्युब्जतैवसाधुः॥मातामहादिसंस्रवानपिपितृपात्रएवगृहीत्वाप्रयजवत्तन्त्रेणान्युब्जीकुर्यादिति शूलपाणिःसंक्षे

न्निष्टेतुहेनन्युब्जतेतिपितृभक्तौश्रीदत्तः(यमोपि) स्पृष्टमुत्तानमन्यत्रनीतमुद्घाटितंतथा॥ पात्रंदृष्ट्वाव्रजंत्याशुपितरस्तंशपंतिच(वैश्वदेवेउत्तानमितिमदनपारिजातःवैजवापः)तस्योपरिकुशान्दत्वाप्रदद्याद्देवपूर्वकंगंधपुष्पाणिधूपंचदीपंवस्त्रोपवीतके॥ अत्रगंधादेर्देवेपित्र्येचपदार्थानुसमयस्ययाज्ञवल्क्योक्तकांडानुसमयेनविकल्पोज्ञेयः॥ बह्वृचानांतुसूत्रेदेवानुक्तेःकांडानुसमयएव॥ अत्रप्राचीनावीतीनामगोत्रसंबुद्ध्याद्युक्तंप्राक्॥ अन्यद्दैववत्तदंतेआचमनंच(हेमाद्रौकालिकापुराणे)निर्वर्त्यब्राह्मणादेशात्क्रियामेवंयथाविधि ।भाजनानिततोदद्याद्धस्तशौचंपुनःक्रमात्॥ आदेशात्पात्राणिदद्यादित्यन्वयः॥ तेनतत्रापिप्रश्नानुज्ञेज्ञेये। (तत्रैवब्राह्मे) मंडलानिचकार्याणिनैवारैश्चूर्णकैःशुभैः। गौरमृत्तिकयावापिभस्मनागोमयेनवा(भृगुः)भस्मनावारिणावापिकारयेन्मंडलंततः। चतुःकोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु। मंडलाकृतिवैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतं॥ (बह्वृचपरिशिष्टेतु) दैवेचतुरस्रंपित्र्ये वृत्तंमंडलंकृत्वाक्रमेणासयवान्सतिलांश्चदर्भान्दद्यादित्युक्तम् (मार्कंडेयः) यातुधानाःपिशाचाश्चक्रूरायेचैवराक्षसाः। हरंतिरसमन्नस्यमंडलेनविवर्जितम् (हेमाद्रौहारीतः) भूमावेवनिदध्याच्चोपरिपात्राणीति (तानिचहेमाद्रावत्रिराह) भोजनेहैमरौप्याणिदैवेपित्र्येयथाक्रमम् (हारीतः) राजतपर्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति(तत्रैववाराहे) सौवर्णानिहरौप्याणिकांस्यानितदसंभवे। अन्यान्यपिहिकार्याणिदारुजान्यपिजानता॥ नायसान्यपिकार्याणिपैत्तलानिनतुक्वचित्। नचसीसमयानीष्टशस्यंतेत्त्रपुजान्यपि (अत्रिः) पंचाशत्पलिकंकांस्यंह्यधिकंभोजनायवै। गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरौप्ययोः॥ पालाशेभ्योविनानस्युःपर्णपात्राणिभोजने (पृथ्वीचंद्रस्तु) कांस्यपात्रेहविर्दृष्ट्वानिराशाःपितरोगताइतिब्राह्मोक्तेःकांस्यपात्रनिषेधमाह (बोपदेवस्तुस्मृतिसंग्रहमुदाजहार) श्राद्धेपलाशपात्राणिमधुकौदुंबराणिच। पारिकाकुटजप्लक्षकंकचानिक्रमाज्जगुः॥ कदलीचूतपनसजंबुपुन्नागचंपकाः। अलाभेसुखपात्राणांग्राह्यास्युःपितृकर्मणीति (हेमाद्रौतुकदलीपात्रनिषेधमाहांगिराः) नजातीकुसुमानिदद्यान्नकदलीपात्रमिति

(क्रतुः) असुराणांकुलेजातारंभापूर्वपरिग्रहे । तस्यदर्शनमात्रेणनिराशाःपित रोगताः ॥ एवंपात्राणयासाद्यभस्ममर्यादांकृत्वाविप्रहस्तशोधनंकुर्यात् ॥ तत्रापि शंगरक्षणोइतिमंत्रद्वयंकेचित्पठंति (मात्स्ये) अकृत्वाभस्ममर्यादांयःकुर्या त्पाणिशोधनम् । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठते (तत्रैवब्रह्मांडे) प्रक्षाल्य हस्तपात्रादिपश्चाद्दद्याद्विधानवत् । प्रक्षालनजलंदर्भैस्तिलैर्मिश्रंक्षिपेच्छुचौ ॥ मंडलोपरीतिहेमाद्रिः (अथाग्नौकरणं ॥ हेमाद्रौमार्कंडेयः) आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौसमाहितः । अनाहिताग्निश्चौपसनेऽग्न्याभावेद्विजेप्सु वा ॥ (वायवीये) आहृत्यदक्षिणाग्निंतुहोमार्थंवैप्रयत्नतः । अग्न्यर्थंलौकिकेवापि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥ आहिताग्निःसर्वाधानी ॥ अर्धाधानीतुगृह्यएवेतिचंद्रि कापरार्कमिताक्षरामाधवादयः ॥ तस्यापिदक्षिणाग्नौलौकिकोगृह्यइतिहेमा द्रिःकल्पतरुश्च ॥ आद्यपक्षएवतुयुक्तोबहुसंमतश्च ॥ यद्यपिस्मार्ताग्नौकर णंश्रौतेदक्षिणाग्नौनयुक्तंतथापिवचनाद्भवतीतिहेमाद्रिचंद्रिकादयः ॥ इदंदर्श श्राद्धएव ॥ आब्दिकादिषुतुसर्वाधानीपाणावर्धाधानीगृह्येकुर्यादितिहेमाद्रिमा धवादयश्च ॥ पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः । पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वा हार्यकंबुधइतिलौगाक्ष्यादिभिःक्रमोक्तेर्विहृतदक्षिणाग्निसत्त्वात् ॥ अतएवात्र वचनेसाग्निकआहिताग्निरुक्तोहेमाद्रिणा ॥ एतदापस्तंबादीनामेव ॥ आ श्वलायनस्याहिताग्नेःपाणावेवेतिवृत्तिः ॥ अर्धाधानिनोगृह्यएवव्यतिषंगेणेति प्रयोगपारिजातेपरिशिष्टेच ॥ बोपदेवस्त्वाहहोमशब्दःपिंडपितृयज्ञपरःपितृ यज्ञेतुजुहुयाद्दक्षिणाग्नौसमाहितः । श्राद्धेत्वौपासनाग्नौतुनिरग्निर्लौकिकेन ले ॥ अनग्निर्दूरभार्यश्चपार्वणेसमुपस्थिते । संध्यायाग्निंततःकुर्याद्धोममग्निं समुत्सृजेदितित्रिकांडमंडनोक्तेः ॥ श्राद्धेगृह्याग्नावेवेतिलौकिकाग्न्यादिवि धानंचतैत्तिरीयादिविषयम् ॥ बह्वृचस्यत्वनग्नेरपिपाणिहोमएवअग्निपाणि विनासूत्रेविधानांतरानुक्तेः ॥ अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावेवोपपादयेदितिमनू क्तेश्च ॥ वृत्तावप्येवम् ॥ क्वचित्साग्नेरपिपाणिहोमउक्तोगृह्यपरिशिष्टे ॥ अन्वष्टक्यंचपूर्वेद्युर्मासिमास्यथपार्वणम् । काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्ट

मम ॥ चतुर्थ्याद्येषुचाग्नीनांवह्नौहोमोविधीयते । पित्र्ययत्राह्मणहस्तेस्यादुत्तरेषुचतुर्थ्यपीति ॥ एकोद्दिष्टंसपिंडीकरणंमुद्वेतन्निषेधात् ॥ बह्वृचभाष्यकारास्तुसर्वैकोद्दिष्टेषुपाणिहोममाहुः ॥ इदंबह्वृचानामेव॥ अत्र दंतःस्वत । स्थालीपाकेनसहपिंडार्थमुद्धृत्येतिसूत्रेनानापूर्वःस्थालीपाकश्चोद्यते ॥ सर्वश्राद्धेषुप्रसंगात्तेनानुवादोयमितिवृत्तिकारोक्तेः ॥ पार्वणेश्राद्धिकस्याग्नेःस्यव्यतिषंगस्यवार्त्तिकादिष्ववीतिदेशादधीधानिनोपिपाणिहोमएवेतिवृत्तिस्वरसः ॥ एवंमासिकादावपि ॥ षोडशेमासिकेश्राद्धे सपिंडीकरणेतथा । पाणावेवतुहोतव्यमन्यत्राग्नौतुहूयतेइतिबोपदेवोदाहृतवचनाच (भाष्यकारमतेतु) सूत्रेस्थालीपाकेनेतिकरणत्वान्निरवत्कृतश्राचपार्वणेप्रसंगम ॥ ततःकाम्यादिषुतदभावेकार्यस्यपिंडदानस्याप्यभावः ॥ एतदेवानुसृत्यविकृतावपिवार्षिकादौव्यतिषंगउक्तःप्रयोगपारिजातेपरिशिष्टेच॥ तेनैतन्मतेऽर्धाधानिनोग्नावेव॥ वस्तुतस्तुस्थालीपाकेसहशाखयाप्रस्तरंप्रहरतीतिवत्सहभावमात्रश्रुतेः ॥ पत्नीवतेत्वस्तुरूपलक्षणमिवनांगत्वम ॥ तस्त्वेवानांगानुरोधेनप्रधानभूतपिंडदानत्यागोयुक्तः ॥ तेनव्यतिषंगाभावेप्यग्नौहोमोभवतीतिबोपदेवः ॥ अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निमतस्तुसर्वमतेग्नावेव ॥ वार्षिकादौवृत्तिमतेव्यतिषंगोन ॥ अन्यमतेत्वस्ति ॥ अत्रयथाचारमनुष्ठेयम (आश्वलायनः) उद्धृत्यघृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौकरिष्ये । करवैकरवाणीतिवाप्रत्यनुज्ञा । क्रियतांकुरुष्वकुर्वित्यथाग्नौजुहोतियथोक्तंपुरस्तादिति ॥ व्यतिषंगपक्षेइदमितिवृत्तिः ॥ करवैकरवाणीत्यत्राग्नाविःअनुषंगःपुरस्तात्पिंडपितृयज्ञे ॥ तचैवम्। मेक्षणेनावदायावदानसंपदाजुहुयात्सोमायपितृमतेस्वधा नमोग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइति स्वाहाकारेणवाग्निंपूर्वंयज्ञोपवीतीमेक्षणमनुप्रहृत्येति ॥ अवदानसंपदाउपस्तरणाद्यपेक्षयेत्यर्थः ॥ व्यतिषंगपक्षेश्रितिप्रणीतेयंहोमोन्यथामुख्येश्रितिप्रणीतेग्नाविध्ममुपसमाधायेतिबह्वृचपरिशिष्टात् ॥ केचित्तस्यरक्षोनिबर्हणार्थत्वान्मुख्येवदंति ॥ तदेतद्विरोधाचिंत्यमप्रयोगपारिजातेप्येवम (शौनकः) स्वाहाकारेणहोमेतुभवेद्यज्ञोपवीतवान्तत्रप्रागग्नयेहुत्वापश्चात्सोमायहूयते ॥ अग्नौयज्ञोपवी

त्येवप्रक्षिपेन्मेक्षणांततः (छंदोगपरिशिष्टे)अग्नौकरणहोमश्चकर्तव्यउपवीतिना। अपसव्येनवाकार्योदक्षिणाभिमुखेनच॥ कातीयानांत्वपसव्यमेवपिंडपितृयज्ञवद्धुत्वेतिसर्वातिदेशात्॥ सव्यंतुछंदोगपरम्॥ गोभिलेनैतदुत्तरमेवापसव्योक्तेः॥ छंदोगाजुहुयुःसव्येनापसव्येनयाजुषाइतिवृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च (अथपाणिहोमः॥ आश्वलायनः)अभ्यनुज्ञायांपाणिष्वेवेति॥ पिंडपितृयज्ञकल्पाभावेनाग्न्यभावेकाम्यादिविषयोऽयम्॥ तेनबह्वृचानामेकोद्दिष्टेपाणिहोमोभवत्येव॥ निषेधोऽन्यपरः॥ पाणिष्वितिबहुवचनात्सर्वविप्रपाणिषुहोमइतिवृत्तिः॥ एवंमातामहेऽपि (शौनकोऽपि) सर्वेषामुपविष्टानांविप्राणामथपाणिषु।
विभज्यजुहुयात्सर्वंन्सोमायेत्यादिमंत्रतः (यत्तुहेमाद्रौकात्यायनः) पित्र्येयःपंक्तिमूर्धन्यस्तस्यपाणावनग्निकः॥ हुत्वामंत्रवदन्येषांतूष्णींपात्रेषुनिक्षिपेदितिबह्वृचातिरिक्तानाम् (यत्तु तत्रैवमात्स्ये) अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणौवाथजलेपिवा॥ अजकर्णेश्वकर्णेवागोष्ठेवाथशिलान्तिकइतितत्तीर्थश्राद्धविषयम्॥ तद्यदापांसमीपेस्याच्छ्राद्धंजेयोविधिस्तदेतितत्रैवकात्यायनोक्तेः॥ निर्जलेत्वजकर्णे (यत्तुचन्द्रोदयेयमः)देवविप्रकरेऽग्निः कृत्वाग्नौकरणंद्विजइतितदभार्यपरम्॥ अपत्नीकोयदाविप्रःश्राद्धंकुर्वीतपार्वणम्॥ पित्र्यविप्रैरनुज्ञातोविश्वेदेवेषुहूयते इतितत्रैवकात्यायनोक्तेः॥ हूयतेइतिच्छान्दसोव्यत्ययः (हेमाद्रौवायवीये) विष्णुरेवैकेकुर्याच्छेषंपित्र्येनिवेदयेत् (दैवविप्रानेकत्वेतत्रैव)
विप्रवेदेवयद्येकस्मिन् भवेयुद्वर्ज्यदयोद्विजाः॥ कदैकपाणौहोतव्यंस्याद्विधिर्विहितस्तदा॥ सोप्याद्यःप्रथमंवाजियन्यत्रेतिन्यायात्॥ तेनमृतभार्यस्यदैवेहोमः॥ अनुपनीतब्रह्मचार्यादेस्तुपित्र्ये॥ अग्न्याभावःस्मृतस्तावद्यावद्भार्यांनविन्दतीतिहेमाद्रौजातूकर्ण्योक्तेः॥ सभार्यस्यनष्टाग्नेरपिपित्र्यविप्रकरेइतिपृथ्वीचन्द्रः॥ उपवीतित्वेनदैवेहोमः प्राचीनावीतेनपित्र्ये॥ यद्वासर्वत्रदैवपित्र्यकरयोर्विकल्प इति हेमाद्रौमदनरत्नेपारिजातेच॥ यदातुपितृमातामहयोर्दैवपित्र्यविप्रभेदस्तदाभेदेनपाणिहोमइत्यपरार्कचन्द्रिकादयः॥ यदातुदेवन्तंत्रंतदातंत्रेणासकृदेवपाणिहोमइतिकेचित् (हेमाद्रिस्तु) मातामहस्यभेदे

पिकुर्यात्तन्त्रेणासाग्निकः इतिकातीयस्मृतेर्भेदमाह ॥ एवंपिण्ड्येपि ॥ माधवी
येप्येवम् ॥ एवंसाग्नेरपिविदेशादौपाणिहोमोज्ञेयः ॥ यत्तु कर्केणाग्निंविनाश्रा
द्धमेवनास्तीत्युक्तंतत्सपिंडीकरणवार्षिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव (यत्तु वृ
हन्नारदीये) अनग्निर्दूरभार्यश्चपार्वणेसमुपस्थिते । भ्रातृभिःकारयेच्छ्राद्धंसा
ग्निकैर्विधिवद्द्विजाः ॥ क्षयाहदिवसेप्राप्तेस्वस्याग्निर्दूरगोयदि । तथैवभ्रातरः
स्युश्चेल्लौकिकाग्नाविति स्थितिः ॥ औपासनाग्नौदूरस्थेसमीपेभ्रातरिस्थि
ते । यद्यग्नौजुहुयाद्वापिपाणौवासहिपातकी ॥ औपासनाग्नौदूरस्थेकेचिदि
च्छंतिसत्तमाः ॥ पाणावेवतुहोतव्यमितितेनैतत्समंजसमितितद्बहूनानादरादुपेक्ष्य
म् (हेमाद्रौयमः) अग्नौकरणवत्तत्रहोमोविप्रकरेभवेत् । पर्युक्ष्यदर्भानास्तीर्य
यतोह्यग्निसमोद्विजः ॥ मेक्षणेनकरेणवाहोमः ॥ मेक्षणप्रहरणंनेतिवृत्तिः ॥
(स्मृतिरत्नावल्याम्) नानुज्ञापाणिहोमेस्यात्त्वस्तःपर्यहनोक्षणे । नाग्नेतमद्यादि
तिचनस्थातासिध्ममेक्षणे ॥ कर्काचार्योप्येवमाह ॥ माधवीयेचंद्रिकायांचानु
ज्ञादिसर्वंभवतीत्युक्तं (पाणिहोमेप्रश्नाद्याहापरार्के शौनकः) अनग्निश्चेदाज्यं
गृहीत्वाभवत्स्वेवाग्नौकरणमितिपूर्ववत्तथास्त्विति (आश्वलायनः) यदिपा
णिठवाचांतेठवन्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्नेसृष्टंदत्तमक्षु वमिति ॥ पाणौहुतंपात्रे
निधायविप्रैराचम्यभोजनार्थमन्नेपरिविष्टेहुतशेषंपात्रेषुदद्यादित्यर्थः ॥ सृष्टंप्र
भूतं ॥ नैमित्तिकंचेदमाचमनंनहुतभक्षणनिमित्तम् । अन्नंपाणितलेदत्तंपूर्वमश्नं
त्यबुद्धयः । पितरस्तेनतृप्यंतिशेषान्नंनलभंतिते ॥ यच्चपाणितलेदत्तं यच्चान्यदु
पकल्पितम् ॥ एकीभावेनभोक्तव्यंपृथग्भावोनविद्यतेइतिबह्वृचपरिशिष्टात् ॥
हेमाद्रावप्याचमनेहेत्वर्थवादउक्तःपाण्यास्योहिद्विजःस्मृतइति ॥ भाठयेत्वाचां
तेषुभक्षितेषु ॥ चमुभक्षणेइति ॥ भक्षणोत्तरंचनाचमनमग्निसाम्यात् ॥ पूर्वनि
षेधस्तुसपिंडीकरणेज्ञेयः ॥ ददातिचोदितत्वान्नत्वत्रजुहोतिचोदितत्वादित्यु
क्तं ॥ नत्वेतद्बहुसंमतम् (यत्तु बौधायनेन) तास्मस्तुप्राशितेदद्याद्यदन्नंप्रकृतंभवे
दितिभक्षणमुक्तंतत्तच्छाखीयानामेवेतिहेमाद्रिः ॥ (तत्रैवयमः) पिण्ड्यपा
णिहुताच्छेषंपात्रपात्रेषुनिक्षिपेत् । अग्नौकरणशेषंतुनदद्याद्वैश्वदेविके ॥

एतदग्निहोमेपिसमम् ॥ तथाकर्कस्तुसूत्रेहुतशेषंदत्त्वेत्यविशेषात्सर्वविप्रेषुदद्या
दित्याह (तत्रैवरुद्रधरमिश्रः) पित्र्यविप्रकरेहुत्वाशेषंपात्रेषुनिक्षिपेत् । पिंडे
भ्यःशेषयेत्किंचिन्नदद्याद्वैश्वदेविके (अथापस्तंबानांसूत्रे) उद्धीयतामग्नौच
क्रियतामित्यामंत्रयते ॥ काममुद्धीयतांकाममग्नौचक्रियतामित्यतिसृष्टउद्धरे
ज्जुहुयाच्च (नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषोवृहन्नारदीये) नष्टाग्निर्दूरभार्यश्चपार्वणे
समुपस्थिते ॥ संधायाग्निंततोहोमंकृत्वातंविसृजेत्पुनः ॥ अथापूर्वेतितत्काले
ग्निंसंधायहुत्वात्यजेदित्यर्थः ॥ एतदापस्तंबानामेव ॥ पाणिहोमस्तुछंदोगादी
नाम् (विश्वप्रकाशेपि) साग्निरौपासनेनाग्निरग्नौकुर्वीतलौकिके ॥ पाणौहो
मंप्रशंसंतिनत्वापस्तंबशाखिनाम्॥स्नातकाविधुरावास्युर्यदिवाब्रह्मचारिणः ।
अग्नौकरणहोमंतुकुर्युस्तेलौकिकेनले॥ अथापूर्वाग्नेर्मनोज्योतिरुद्बुध्यव्याहृ
तीर्हुनेत्॥ततोनुज्ञातोऽग्नींधनाद्याज्यभागांतेयन्मेमातेत्याद्यैर्जुहुयात् ॥ तत्रसप्ता
न्नाहुतयःषडाज्यस्येतित्रयोदश ॥ व्यत्ययोवा (यथा) यन्मेमाताप्रलुलोभतन्मे
रेतःपितावृंक्तामास्तष्ठतीतिद्वाभ्यामसुष्मैस्वाहेतिपितुर्नाम्नाद्वौहोमौ ॥ यन्मे
पितामहीप्रलुलोभतन्मेरेतःपितामहोवृंक्तामंतर्दधेइतितन्नाम्नापितामहायद्वौ॥
यन्मेप्रपितामहीप्रलुलोभतन्मेरेतः प्रपितामहोवृंक्तामंतर्दधेऋतुभिरितितन्ना
म्नाप्रपितामहायद्वौ (मातामहेषूहः) यन्मेमातामहीतन्मेमातामहोवृंक्तां ॥
अन्यंमातामहाद्वृद्धमित्यादौ ॥ यन्मेमातुःपितामहीप्रलुलोभतन्मेरेतोमातुः॥
पितामहोवृंक्तां ॥ अन्यंमातुःपितामहाद्वृद्धम् ॥ यन्मेमातुःप्रपितामही
प्रलुलोभतन्मेरेतोमातुःप्रपितामहोवृंक्तां । अन्यंमातुःप्रपितामहाद्वृद्धमसर्व
त्राप्यमुष्ठ्याइत्यत्रङेंतंतन्नामयोज्यम् (तत्रगृह्यसंग्रहे) योज्यःपित्रादिशब्दानां
स्थानेमातामहादिकः । अन्नहोमेतथास्पर्शेजलपिंडादिदानके ॥ यन्मेमातामही
त्यादितत्रोदाहरणंभवेत् । ततोयेकेचेत्येकान्नाहुतिः ॥ ततःस्वाहापित्र्येइत्या
द्यैराज्यंहुत्वास्विष्टकृतंहुत्वासर्वभक्ष्यंकिंचिदादायोद्धुण्णांभस्मापोह्यतत्रतूष्णी
मस्वाहाकारेणजुहोति ॥ परिषेचनांतंस्थालीपाकवत् ॥ अयमग्नौकरणहोमो
मासिकश्राद्धएव ॥ तच्चस्मार्ताग्न्यभावेनकार्यमितिकेचित्॥कार्यमेवेतिबहवः॥

अतएवसर्वाधानिनोहोमवर्ज्यंमासिकश्राद्धमुक्तंसुदर्शनभाष्ये॥ महालयेतद्वदित्ये
के॥ प्रकरणांतरत्वात॥ कर्मांतरत्वेनस्मार्तपार्वणवत्कार्यमितित्वस्मद्गुरवः॥
आब्दिकादिषुतुस्मार्तपार्वणविधिरेव॥ एवंमातृवार्षिकादिषु॥ मासिश्राद्धवि
कृतावष्टकायांमातृश्राद्धेवैकृतहोमेनप्राकृतहोमबाधः॥ अन्वष्टकासुमातृश्राद्धंने
तिभाष्ये॥ तत्रापिश्राद्धांतरवत॥ क्रियमाणेतुयन्मेमातेत्यादौगुणत्वेपिमातृप्रा
धान्यंविवक्षितं॥ मासिश्राद्धेनकल्पोव्याख्यातइतिसूत्रात॥ अग्नयेप्येवमनेोता
कार्यमितिवचनादग्निशब्दस्यैववैकृतदेवताभिधायित्वम॥ तेनामुष्याइत्यत्रामु
कशर्मभ्यांपितृभ्यामित्याद्यूहःकार्यः॥ तच्चमासिश्राद्धंजीवत्पित्रादीनांव्युत्क्र
ममृतपित्रादीनांचकार्यमित्युक्तंसुदर्शनभाष्ये॥ तत्प्रकारस्तुवक्ष्यते॥ माता
पित्रोर्द्वित्वादौतुनोहः॥ तस्माद्बहुवचनेनोहेदितिनिषेधात॥ प्रकृतावूहाभावाच्चप
त्नीःसन्नह्येतिवत॥ उपदेशमतेतूहः॥ यथायन्मेमातरोप्रलुलोभतुश्चरत्यावन
नुव्रतेइत्याद्यस्मत्पितृकृतमासिश्राद्धनिर्णयेज्ञेयमितिदिक्॥ अन्यतप्राग्वत (अ
थपरिवेषणं) तच्चोपवीत्येवाज्येनदेवपूर्वमामासुपक्वमितिपात्राणयुपस्तीर्यकु
र्यादितिहेमाद्रिः (भारतेदानधर्मेपि) आज्याहुतिंविनानैवयत्किंचित्परिविष्य
ते। दुराचारैश्चयद्भुक्तंतंभागंरक्षसांविदुः (तत्रैवशौनकः) विधिनादेवपूर्वंतुप
रिवेषणमाचरेत (तत्रैवधर्मः) फलस्यानंतताप्रोक्तास्वयंचपरिवेषणे (तत्रैववायु
भविष्ययोः) भार्यायाःश्राद्धकालेतुप्रशस्तंपरिवेषणम (ब्रह्मांडे) नापवित्रेणनै
केनहस्तेननविनाकुशम। नायसेनायसेनैवश्राद्धेतुपरिवेषयेत (वशिष्ठः) आय
सेनतुपात्रेणयदन्नंसंप्रदीयते। भोक्ताविष्ठासमंभुंक्तेदाताचनरकंव्रजेत (पैठीन
सिः) सीसकायसरीतीपात्राणयर्ज्ञियानि (तत्रैवहारीतः) सौवर्णराजता
भ्यांचखड्गेनौदुंबरेणवा। दत्तमक्षय्यतांयातिफल्गुपात्रेणवापुनः (काष्र्णाजि
निः) दर्व्यादेयंघृतंचान्नंसमस्तव्यंजनानिच। उदकंचैवपक्वान्नंनोदर्व्यातुकदा
चन(यमः)पंक्त्यांविषमदातुश्चनिष्कृतिर्नैवविद्यते (पृथ्वीचन्द्रोदयेपराशरः)
सर्वदार्चतिलाग्राह्याःपितृकृत्येविशेषतः। भोज्यपात्रेतिलान्दृष्ट्वानिराशाःपितरो
गताः (चन्द्रिकायांवृद्धशातातपः) हस्तदत्तास्तुयेस्नेहालवणव्यंजनादयः।

पितृणां नोपतिष्ठंति भोक्ता भुंजीत किल्बिषम् (घृतपात्रविशेषो ग्रन्थांतरे) ओदनेपरमान्ने च पात्रमासाद्य मुद्रधीः । घृतेन पूरयेत्पात्रं तद्घृतं रुधिरं भवेत् ॥ घृतादिपात्राणि भूमौ स्थापयेन्न भोजनपात्रे इति मदनरत्ने (संग्रहे) हस्तदत्तं तु नाश्नीयाल्लवणव्यंजनादिकम् ॥ अपक्वं तैलपक्वं च हस्तेनैव प्रदीयते (पात्रालंभनमुक्तं चतुर्विंशतिमते) उत्तानं दक्षिणं सव्यं नीचं पात्रार्णयुपस्पृशेत् (याज्ञवल्क्यः) दत्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमंत्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजांगुष्ठं निवेशयेत् (बौधायनः) विप्रांगुष्ठेनानखेनानुदिशति ॥ पृथिवीते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि ॥ ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा मे पितॄणां क्षेष्ठा अत्रामुत्रिमल्लोके इति ॥ अग्न्युजुहोम्यग्रे स्वाहाशब्दः कातीयसूत्रे उक्तः ॥ पैत्रे स्वधाशब्दः (अंगुष्ठे विशेषमाह हेमाद्रौ धौम्यः) परिवृत्य नवांगुष्ठं द्विजस्थानेनिवेशयेत् (तथा) उत्तानेन तु हस्तेन द्विजांगुष्ठनिवेशनम् । यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षांसि भुंजते (तत्रैव यमः) विष्णोर्हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षस्व च क्रमात् ॥ दैवेपित्र्ये चेत्यर्थः (तत्रैवात्रिः) सम्बन्धनामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा । पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥ हस्तेनाभुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत् । अत्रान्नदाने चतुर्थी स्यादित्यादिविशेषाः पूर्वमुक्ताः ॥ अत्र पूर्वोक्तमंत्रांते पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा देवता इदमन्नं सपरिकरं हव्यं अयं ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे दत्तं दास्यमानं चातृप्तेः । मयेयं भूः गदाधारो भोक्ता इदमन्नं ब्रह्मसौवर्णपात्रस्थमन्नमक्षय्यवटच्छायास्थं अमुकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतंरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेः स्वाहा नमो न ममेति बह्वृचपरिशिष्टहेमाद्र्यनुमतः प्रयोगः ॥ सर्वपित्र्ये अमुकगोत्र वसुरूपादितत्तन्नामज्ञेयम् ॥ ततो येदेवास इति दैवे ये चेह पितर इति पित्र्ये केचिज्जपंति ॥ ततो छिद्रं वाचयेत् (तत्रैव प्रचेताः) आपोशानकरे विप्रे संकल्प्याच्छिद्रभाषणात् । निराशाः पितरो यांति देवैः सह न संशयः (पारस्करः) संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः । आर्द्रं निवेद्यापोशानं जुयप्रेयोऽथ भोजनम् ॥ निवेद्येति ब्रह्मार्पणं कृत्वेत्यर्थः ॥ अत एव बृहन्नारदीये त्यागमुक्त्वोक्तम् ॥ दत्तं हविः च तत्कर्म विष्णावेवै समर्पयेदिति

(यत्तुकृत्यरत्नेकार्ष्णाजिनिः) अपसव्येनकर्तव्यं पितृकृत्यमशेषतः । अन्नदाना दृतेसर्वमेवंमातामहेष्वपि (तत्र) ब्रह्मार्पणंब्रह्महविः हरिर्दाताहरिर्भोक्ताचतु र्भिश्चेतिकेचित्पठंति (धर्मप्रदीपे) ततोऽन्नंपितृदेवेभ्यःसंकल्प्यचयथाविधि । दत्तंयद्दास्यमानंच आतृप्तेर्नममेतिच (तथा) आर्द्रीआन्नस्यसंकल्पोभूमावेवप्रदी यते ॥ हस्तेपुदीयमानंतुपितॄणांनोपतिष्ठते ॥ वैश्वदेवस्यवामेतुपितृपात्रस्यद क्षिणे । संकल्पोदकदानेस्यान्नित्यश्राद्धेयथारुचि (प्रचेताः) आपोशानंप्रदाया थसावित्रींत्रिर्जपेदथ । मधुवाताइतित्र्यचंमध्वित्येतत्त्रिकंतथा (मिताक्षरायां पारस्करः) संकल्प्यपितृदेवेभ्यःसावित्रीमधुमज्जपः । श्राद्धेनिवेद्यापोशानंतु यथैवाथभोजनम् ॥ गायत्रींत्रिःसकृद्वापिजपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । मधुवाताइतित्र्य चंमध्वित्येतत्त्रिकंतथा ॥ (याज्ञवल्क्यः) सव्याहृतिकांगायत्रीं मधुवाताइतित्र्य चम् । जप्त्वायथासुखंवाच्यंभुंजीरंस्तेपिवाग्यताः ॥ अथाप्युक्तंजुषध्वमितिवा च्यम् (अत्रिः) असंकल्पितमन्नाद्यंपाणिभ्यांयदुपस्पृशेत् । अभोज्यंतद्भवेदन्नंपि तॄणांनोपतिष्ठते ॥ अन्नंदत्तंनगृह्णीयाद्यावत्तोयंनसंपिबेत् (अपोशानेविशेष माहस्मृतिसमुच्चये) आपोशानंवामभागे सुरापानसमंभवेत् । दक्षभागेतुयःकुर्या त्सोमपानसमंभवेत् (तथा) पुनरापूर्यपोशानंसुरापानसमंभवेत् (हेमाद्रावत्रिः) दत्तेवाप्यथवादत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्बलिम् । तदन्नंनिष्फलंयातिनिराशैःपितृ भिर्गतैः ॥ केचिदाज्येनकुर्वंतितन्न । पायसेनतथाज्येन माषान्नेनतथैवच । नकु र्याद्बलिदानंतुओदनेनप्रकल्पयेदितिस्मृतिसारेनिषेधात् (शंखः) श्राद्धेनियु क्तान्भुंजानान्नपृच्छेल्लवणादिषु । उच्छिष्टाःपितरोयांतिपृच्छतोनात्रसंशयः (कात्यायनः) अन्नवत्सुजपेत्सव्याहृतिकांगायत्रींसकृत्तत्रिर्वाराक्षोघ्नीःपौरुषं सूक्तमप्रतिरथमिति (हेमाद्रौसौरपुराणे) ऐंद्रञ्चपौरुषंसूक्तंश्रावयेद्ब्राह्मणां स्ततः (मात्स्यपाद्मयोः) ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणांस्तोत्राणिविविधानिच । इंद्रेश सोमसूक्तानिपावमानीश्चशक्तितः ॥ मंडलंब्राह्मणांतद्वत्प्रीतिकारिचयत्पुनः । अभावेसर्वविद्यानांगायत्रीजपमाचरेत्(पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे) वीणावंशध्वनिंचा थविप्रेभ्यःसंनिवेदयेत् ॥ जपेच्चपौरुषंसूक्तंनाचिकेतत्रयंतथा॥ त्रिमधुत्रिसुपर्णंच

पावमानीर्यजूंषिच (हेमाद्रावत्रिः) हुंकारेणापियोब्रूयाद्धस्तावापिवदेद्गु
णान्। भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रंमुंचेद्धस्तेनवापिवेत्॥ प्रौढपादोबहिःकच्छोबहिर्जानु
करोपिवा। अंगुष्ठेनविनाश्नातिमुखशब्देनवापुनः॥ पीतावशिष्टतोयानिपुनरु
द्धृत्यवापिवेत्। खादितार्धंतुपुनःखादेन्मोदकानिफलानिच॥ मुखेनवाधमेदन्नं
निष्ठीवेद्भाजनेपिवा। इत्थमश्नन्द्विजःश्राद्धंहत्वागच्छत्यधोगतिम् (जाबालिः)
इष्टमुद्यांहविष्यंचदद्यादन्नंशनैःशनैः(वृद्धशातातपः)अपेक्षितंयाचितव्यंश्राद्धार्थ
मुपकल्पितम्। नयाचतेद्विजोमूढःसभवेत्पितृघातकः (यत्तुयमः) श्राद्धेद्विजोनै
वदद्यान्नयाचेन्नैवदापयेदितितदसंपादितवस्तुविषयमितिहेमाद्रिः (हारीतः)ऊ
र्ध्वंपाणिश्चविहसन्सक्रोधोविस्मयान्वितः। भुक्तपृष्टप्रचयद्भुक्तेनतत्प्रीणा
तिवैपितॄन् (प्रचेताः) नस्पृशेद्वामहस्तेन भुंजानोन्नंकदाचन। नपादौनशिरोव
स्तिंनपदाभाजनंस्पृशेत् (शंखः) श्राद्धपंक्तौतुभुंजानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत्॥
तदन्नमत्यजन्भुक्त्वागायत्र्यष्टशतंजपेत् (उशनाः) भोजनंतुनिःशेषंकुर्यात्प्रा
ज्ञःकथंचन॥ अन्यत्रदध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्यएवच (ब्राह्मे) नचाश्रुपा
तयेज्जातुनशुष्कांगिरमीरयेत्॥ नचोद्वीक्षेतभुंजानान्नचकुर्वीतमत्सरम्(यमः)
स्वाध्यायंश्रावयेत्सम्यग्धर्मशास्त्राणिचैवहि (प्रचेताः) भुंजानेषुतुविप्रेषुऋचय
जुःसामलक्षणम्। जपेदभिमुखोभूत्वापित्र्यंचैवविशेषतः॥ यजूंषिचैवरुद्रंचरा
क्षोघ्नीश्चसवथ। राक्षोघ्नीःकृणुष्वरक्षोहणमित्याद्याः (तत्रैवनिगमः) भुंज
त्सुजपेत्पावमानीरुदिरतामध्वन्नवतीश्च॥ अन्नवत्यःपितुंनुस्तोषमिति(पृथ्वी
चंद्रोदयेभरद्वाजः) भुंजानेषुतुविप्रेषुप्रमादात्स्रवतेगुदम्। पादकृच्छ्रं ततःकृत्वा
अन्यंविप्रंनियोजयेत्। क्षणापाद्यादिसत्त्वेत्यर्थः(विप्रवमनेतत्रैवदक्षः) निमंत्रित
स्तुयःश्राद्धेभोजनेमुखनिःसृते। तदैवहोमंकुर्वीतस्नातोविप्रःसमाहितः॥ प्रा
णादिपंचभिर्मंत्रैर्यावद्द्वात्रिंशसंख्यया॥ ब्राह्मणस्तुततःकृत्वाघृतप्राशनमा
चरेत्॥ (ऋग्विधानेतु) इंद्रायसोमसूक्तेनश्राद्धविघ्नोयदाभवेत्। अग्न्यादिभि
र्भोजनेनश्राद्धंसंपूर्णमेवहीत्युक्तम्॥ अग्न्यादिभिरितिलौकिकाग्निस्थापनचरु
निर्वापाज्यभागांतेनामगोत्रपूर्वमग्नौपितॄनावाह्यसंपूज्यान्न त्यागंकृत्वाप्राणा

दिभिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुनेदित्यर्थः ॥ भोजनेनपुनःश्राद्धेन ॥ तेनहोमःपुनःश्राद्धंचे
तिपक्षद्वयमुक्तम् ॥ सूक्तजपस्तूभयानुगतः (स्मृतिसंग्रहे) प्राधान्यंपिंडदानस्यभो
जनस्यतदंगता । अतोभुक्तिक्रियाहानौ श्राद्धवृत्तिं नमन्वते ॥ पिंडदानोत्तरंवां
तौहोमएवनावृत्तिः ॥ पिंडदानात्प्राग्वांतौतद्दिनेउपवासंकृत्वापरेद्युःपुनःश्राद्धं
कार्यमित्यर्थः (तत्रैव) श्राद्धपंक्तौतुभुंजानोब्राह्मणोवमतेयदि ॥ लौकिकाग्नौ
प्रतिष्ठाप्यअर्चयेच्चहुताशनम् (तथा) एकएवयदाविप्रोभोजनेछर्दितोयदि । तदै
वाग्निंसमाधायहोमंकुर्याद्यथाविधि (द्वितीयपक्षेऋग्विधाने) भोजनोपक्रमादू
र्ध्वंप्रक्रमात्पूर्वतोयदि ॥ श्राद्धविघ्नेपुनःकार्यंजपहोमौनदृष्टिदौ (स्मृतिसंग्रहे)
अकृतेपिंडदानेतु भुंजानोब्राह्मणोवमेत । पुनःपाकात्तुकर्तव्यंपिंडदानंयथावि
धि(पिंडदानंश्राद्धम्)अकृतेपिंडदानेतुपितार्थदिवमेत्तदा । पुनःपाकंप्रकुर्वीतश्रा
द्धंकुर्याद्यथाविधीतितत्रैवोक्तेः (तथा) पित्रार्थानांत्रयाणांचपिताच्चवमतेयदि ।
तद्दिनेचोपवासःस्यात्पुनःश्राद्धंपरेहनि ॥ वमनेवाविरेकेवातद्दिनंपरिवर्जयेत् ॥
एषुवचनेषुसूलंचिंत्यं ॥ इदंमासिकाब्दिकविषयम् ॥ दर्शादौतुवांतावामेनतदैव
कार्यम् ॥ श्राद्धविघ्नेद्विजातीनामामश्राद्धंप्रकीर्तितम्॥अमावास्यादिनियतंमास
संवत्सरादृतमरीचिस्मृतेः ॥ श्राद्धेपिंडदानमेवप्रधानमितिकर्काचार्याः ॥ तन्म
तेदक्षोक्तोहोमएवनावृत्तिः ॥ विप्रभोजनमितिमेधातिथिः ॥ भोजनंपिंडदाना
ग्नौकरणानीतिकपर्दिधूर्तस्वामिहेमाद्र्यादयः॥ श्राद्धस्यहोमदानोभयरूपत्वात्सं
प्रदानलाभाद्भोजनस्यांगत्वेपिसोमवमतेइतियुक्तम्॥तन्मतेपूर्वोक्तोनिर्णयः॥
अन्नत्यागमात्रंप्रधानम्॥भोजनंतुप्रतिपत्तिरूपमंगमतोवांतौतद्धानेपिनावृत्तिरिति
गौडमैथिलादयः ॥ नैमित्तिकविधानमित्युक्तंप्रतीमः ॥ अत्रेदंतत्त्वम् । वैश्व
देविकस्यवमनेहोमएवनावृत्तिः । अंगत्वात् । तच्चरक्षार्थत्वादिष्टिश्राद्धेक्रतुदक्ष
इत्यादिस्मृतेश्च ॥ तत्रजयानजुहुयादितिवत् । पितामहादेरपितथा । पितेत्युक्ते
रितिकेचित् । तस्यापिप्रधानत्वात्पितृवदितियुक्तम् । सपिंडीकरणादौवार्षि
कवत्सपिंडीकरणादीनियानिश्राद्धानिषोडश ॥ तत्पिंडप्रधानत्वंप्रेतत्वविनि
वर्तकमितिस्मृते ॥ महैकोद्दिष्टादौतूभयप्राधान्यादावृत्तिरेव । एकएवद्विजोभो

ड्यः पिंडोप्येकोविधीयतइतिस्मृतेः ॥ वृद्धिसंकल्पनित्यश्राद्धादौतुभोजनप्राधा न्यादंतावावृत्तिरेव ॥ वृद्धिश्राद्धेविकल्पेनपिंडदानंबुधैःस्मृतम् । नित्यश्राद्धमदैवंस्यात्पिंडदानविवर्जितमितिस्मृतेः ॥ भुक्तिक्रियायाःप्राधान्यंश्राद्धेसंकल्पसंज्ञके । तत्रैवपितृविप्रस्यतूपघातेपुनःक्रियतेतिसंग्रहोक्तेश्च ॥ मघादावप्येवम् ॥ तीर्थमहालयादौदर्शवदित्याशार्कोद्यालोचनेनप्रतीमः (आश्वलायनः) तृप्तान्ज्ञात्वामधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदंतेति चसंपन्नंस्पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तंतत्तत्स्थालीपाकेनसह पिंडार्थमुद्धृत्यशेषंनिवेदयेत् ॥ अभिमतेनुमतेचेति ॥ अत्रगायत्रीमध्वितित्रिकजपोपिज्ञेयःतृप्तान्बुध्वान्नमादायसतिलंपूर्ववज्जपेदितिप्रचेतसोक्तेः (व्यासः) तृप्ताःस्थेतितुपृष्टास्तेब्रूयुस्तृप्ताःस्मइत्यथ । अभिमतेविप्रैःस्वीकर्तुमीष्टे (शौनकोपि) अन्नशेषैश्चकिंकार्यमितिपृच्छेत्ततांस्ततः । तेइष्टैःसहभोक्तव्यमितिप्रत्युक्तिपूर्वकम् ।प्रदद्युःसकलंतस्मैस्वीकुर्युर्वायथारुचि (श्राद्धविशेषेप्रश्नभेदमाहहेमाद्रौविष्णुः) पित्र्येस्वदितमित्तिगोष्ठ्यांसुशृतंसंपन्नंनित्यभ्युदयेदैवेरोचतइतिआयुष्यमितिस्वैरिषु । स्वैरमिच्छाश्राद्धम् (याज्ञवल्क्यः) अन्नमादायतृप्ताःस्थ शेषंचैवानुमान्यच । तदन्नंप्रकिरेद्भूमौदद्यादापःसकृत्सकृत् । इदंचाग्रविकिरदानमन्यशाखिनाम् ॥ आश्वलायनानांतुपिंडांतएवसूत्रकृतोक्तम् (कात्यायनस्तु) विकिरोत्तरंगायत्र्यादिजपंतृप्तिप्रश्नंचाह (हेमाद्रौदेवलः) ततःसर्वाशनंपात्रेगृहीत्वाविविधंबुधः । तेषामुच्छेषणस्थानेविकिरंभुविनिक्षिपेत् (माधवीयेप्रचेताः) सार्ववर्णिकमादायये अग्नीतिभुविक्षिपेत् । सचकुशेकार्यः ॥ दर्भेषुविकिरश्चयइत्युक्तः ॥ मंत्रःकातीयः ॥ अग्निदग्धाश्चयेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतृप्यंतुतृप्तायांतुपरांगतिमिति (अन्येतु) असोमपाश्चयेदेवायज्ञभागविवर्जिताः । तेषामन्नंप्रदास्यामिविकिरंवैश्वदेविकमितिहेमाद्रौगोभिलोक्तेनदैवे॥असंस्कृतप्रमीतायेत्यागिन्योयाःकुलस्त्रियः।दास्यामितेभ्योविकिरमन्नंताभ्यश्चपैतृकमित्यग्निपुराणोक्तेनपित्र्येन्नंविकीर्ययेअग्निदग्धाइत्युच्छिष्टपिंडंकुशोपरिपृथग्दद्यादित्याहुः ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् (ब्राह्मे) ततःप्रक्षाल्यहस्तौचद्विराचम्यहरिंस्मरेत् (माधवीयेगौतमः) विकिरमुच्छिष्टैःप्रतिपादयेत् ॥

(हेमाद्रौव्यासः) उच्छिष्टैरेवविकिरंसदैवप्रतिपादयेत् (भृगुः) पिंडवत्प्रतिपत्ति
स्याद्विकिरस्येतितौल्वलिः (श्राद्धकारिकायाम्) यजमानस्यदासादीनुद्दिश्य
द्विजसत्तम । तस्माद्दन्नंत्यजेद्भूमौवामभागेषुपैतृके (मनुः) उच्छेषणंभूमिगतम
जिह्मस्याशठस्यच । दासवर्गस्यतत्पित्र्येभागधेयंप्रचक्षते (विष्णुः) उदङ्मु
खेष्वाचमनमादौस्यात्ततः प्राङ्मुखेषुपित्र्येदेवेचेत्यर्थः (शातातपः) विश्वेदेव
निविष्टानांचरमंहस्तधावनम् (हेमाद्रौवाराहे) हस्तंप्रक्षाल्ययपश्चापःपिवेद्भुक्त्वा
द्विजःसदा ॥ तदन्नमसुरैर्भुक्तंनिराशाःपितरोगताः (मरीचिः) हस्तंप्रक्षाल्यगं
डूषंयःपिवेदविचक्षणः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठते (तत्रैवसंग्रहे) प
वित्रग्रंथिमुत्सृज्यमंडलेभुविनिक्षिपेत् । हस्तादीन्क्षालयेद्विद्वान्शरावादीनकुत्र
चित् (व्यासः) तांबूलोद्गिरणंचैवगंडूषोद्गिरणंतथा । कांस्यपात्रेतथाताम्रे न
कुर्वीतकदाचन ॥ उष्णोदकैर्धान्यचूर्णैःकरौस्मश्रूणिशोधयेत् (अथपिंडदानम्)
तच्चार्चनोत्तरमग्नौकरणोत्तरंभोजनोत्तरं विकिरोत्तरंस्वधावाचनोत्तरंविप्रविस
र्जनोत्तरंचेतिहेमाद्रौस्मृतिषुचपक्षाउक्ताः॥ तेषांशाखाभेदेनव्यवस्था॥ प्रेतश्राद्धे
षुपूर्वमन्येषुभोजनोत्तरमितिचंद्रिकामाधवौ ॥ सर्वत्रभोजनोत्तरमितिबहवः
(आश्वलायनः)भुक्तवत्स्वनाचांते षुपिंडान्दद्यादाचांतेष्वेके ॥ भुक्तवत्स्व
तिपूर्वनिषेधार्थम् । साग्निररितिप्रणीतसमीपेऽनग्निर्द्विजसमीपे(हेमाद्रौजातूक
र्ण्यः) व्यासमात्रंसमुत्सृज्यपिंडांस्तत्रप्रदापयेत् । प्रसारितभुजांतरंव्यामः(संक
टेतुव्यासः)अरत्निमात्रमुत्सृज्येति)(यत्तुतत्रैव) सिकताभिमृदावापिवेदीद
क्षिणानिम्नगेतितदन्यशाखिपरम् (देवलः) ततस्तैरभ्यनुज्ञातोदक्षिणांदिशमे
त्यत्र (चंद्रिकायाम्) पिंडनिर्वपणंकार्यंकुशाभावेविचक्षणैः । काशेषुराजदू
र्वासुपवित्रेपरमेहिते(आश्वलायनः) स्फ्येनरेखामुल्लिखेत्॥अपहताअसुरारक्षां
सिवेदिषदइतितामभ्युक्ष्यसकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्य प्राचीनावीतीरेखांत्रिरुदकेनो
पनयेच्छुंधंतांपितरःशुंधंतांपितामहाःशुंधंतांप्रपितामहा इतितस्यांपिंडान्निपृ
णीयात्पराचीनपाणिःपित्रेपितामहायप्रपितामहायैतत्तेसौयेचत्वामत्रान्विति
(हेमाद्रौपारस्करः) कराभ्यामुल्लिखेत्स्फ्येनकुशैर्वापिमहींद्विजःबह्वृचानां

करेणैवलेखाचाग्नेय्यभिमुखेतिवृत्तिः॥ दक्षिणाप्राचीं दिशमुत्कृत्येत्यापस्तंबोक्ते
श्च (देवलः) आवाहयित्वादर्भाग्रैस्तेषांस्थानानिकल्पयेत् । तेष्वासीनेषुपात्रे
णाप्रयच्छेत्सतिलोदकम् ॥ पराचीनेननिर्वपेत्तीर्थेन (वायवीये) मधुसर्पिःस
त्युतांस्त्रीनपिंडान्निर्वपेद्बुधः (त्रिस्थलीसेतौ) तिलमन्नं चपानीयंमूलंकंदंपयस्त
था । मधुसर्पिःसंयुक्तंपिंडमष्टांगमुच्यते (याज्ञवल्क्यः) सर्वमन्नमुपादायसति
लंदक्षिणामुखः । उच्छिष्टसन्निधौपिंडान्दद्याद्वैपितृयज्ञवत् ॥ केचित्तुपिंडेषुमा
षान्वर्जयंति ॥ माषाः श्राद्धेषुनैग्राह्यावर्ज्यपिंडेवारिणापिंडमेकं । ब्राह्मणेषुमाषाश्च
तंतथामाषोविनापिंडयेदितिस्मृतिसारात् ॥ माषाचसर्वमन्नेरेवस्यात्पिंडेमाषविव
र्जयेदितिस्मृतेश्च ॥ अत्रमूलंचिंत्यम् ॥ हेमाद्रौ तु पिंडसर्वमन्नस्यग्रहणंतात्पर्यवाति
वाच्यग्रहणमुक्तम् ॥ अतोऽन्नमनुज्ञाप्यसर्वमेकत्रोद्धृत्येतिकृष्णभट्टीयेदर्भेषुत्री
न्पिंडान्दद्यादितिगोभिलसूत्रे ॥ सर्वस्मादन्नात्तातपिंडान्सतिलान्नि
र्वपेदिति च ॥ यत्रनियमाच्चरभावेपिंडनिवृत्तिःप्राप्नोतीतिसैथिलवाचस्पतौ(तन्न)
मुख्योपवाप्यन्नमप्युक्तंन्यायेप्यर्थकर्मत्वाद्गुणानुरोधेनप्रधानत्यागायोगात्
सर्वेषिद्रव्यांतरेणाकार्येण ॥ अतोनैयंप्रतिपत्तिः ॥ किंतुप्रमाणमनुक्तंप्राक् ॥
अन्यथासपिंडीकरणादौसंयोजनादेःप्रधानस्यलोपापत्तेरित्युक्तिः (अथपिंडप्र
माणम् । हेमाद्रावंगिराः) कपित्थबिल्वमात्रान्वापिंडान्दद्याद्विधानतः । कुक्कु
टांडप्रमाणान्वामलकैर्वदरैःपुराणमिति (तत्रैवयमः) कपित्थमात्रंप्रमाणेपिंडान्
दद्यात्समाहितः । तत्समर्थिकांदद्यात्पिंडांस्तेषुयथांगुले (अंगिराः प्रचेतोभ्यां
तु) एकोद्दिष्टेषुपिंडेतुकपित्थंतुविधीयते ॥ नारिकेलप्रमाणंतुप्रत्यब्देमासि
केतथा ॥ तीर्थेदर्शेचसंप्राप्तेकुक्कुटांडप्रमाणतः । महालयेगयायांचविहितंदानम
केषमर्षसत्याहुः (कार्ष्णाजिनियामाचार्यः) यत्रस्युर्बहवःपिंडास्तत्रामलकवत्को
पमाः । यत्रचैकोभवेत्पिंडस्तत्रखर्जूरसन्निभः ॥ प्रेतपिंडस्तुदेयोयात्रादशांगुल
उच्यतइति (वायवीये) षट्त्रीपिंडास्तुमुष्टीस्तुत्रिवर्गस्यप्रहारघ्नी (हेमाद्रौ
लौगाक्षिः) महालयेगयायांचप्रेतश्राद्धेदशाहिके पिंडमुद्धरणेयत्नःस्यादन्यम
न्यत्रकीर्तयेव (शाट्यायनिः) असावेतत्तइत्युक्त्वातदंतेचस्वधानमः । अ

वित्यत्रसम्बन्धरूपगोत्रादिविशिष्टं पित्रादिनामसम्बुद्ध्यंतमुक्त्वा पुनश्चतुर्थ्यंतंत
दंतेयं पिण्ड इदमन्नं वा स्वधा नमो न ममेति वदेदिति हेमाद्रिः (पित्रादीनामज्ञाने त्वाप
स्तम्बः) यदि नामानि न विन्द्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं द
द्यात् ॥ स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयम् स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृ
तीयम् ॥ एवं मातामहेषु मातृषु च ॥ बहूनां चानाहिताग्नीनां प्राक् (कलिकायां स्मृतिः)
यावद्देवा वरे मन्ये तावत्प्राणान्निरोधयेत् । येषां तु गृह्योक्तो दर्शे माहुः श्राद्धं पृथगुक्तं
तेषां पितृभ्यः पश्चिमे मातृभ्यस्ततः पश्चिमे मातामहीभ्यः पिण्डादिदेयमिति सां
ख्यायनः ॥ अस्मिन्पक्षे ततः पश्चिमे मातामहीभ्यो पिण्डा इति हेमाद्रिः ॥ पर्वा
सु पितृभ्यो दद्यादपरासु स्त्रीभ्य इति सूत्राच ॥ सर्वथा तीर्थे महालये किंचिदिच्छ
न्ति ॥ नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्ये यत्र इति चतुर्विंशतिमतात् ॥ पित्रादिभवदेवत्यत
था द्वारबदेवत्यमित्यग्निपुराणाच ॥ मातृ गां पृथगुक्तम् ॥ अथवा ॥ आचार्यगुरु
शिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च ॥ तत्पत्नीभ्यश्च सर्वेभ्यस्तथैव च जलांजलीन् ॥
पिंडांस्तेभ्यः सदा दद्यात्पृथक् पाभाद्रपदे नर ॥ तीर्थे चैव सर्वेषु माघमासे मघासु चेति
चतुर्विंशतिमते ॥ दौहित्रपुत्रदारांश्च पक्वान्नदा सहोदराः । निःसन्तानां मृताये च
तेभ्योऽप्यथ प्रदीयत इति भविष्ये ॥ एकोद्दिष्टान्युक्तानि तथापि ततः पश्चिमे पिण्ड
दानं ज्ञेयम् ॥ येषां न पृथक्त्वं सपत्नीकाः पित्रादयो वाच्याः ॥ अन्वष्टकायां मातृ
श्राद्धं चैव मृतेऽहनि । एकोद्दिष्टं तथा प्रोक्तं स्त्रीणां नान्यत्पृथग्भवेदिति वृद्धवसिष्ठ
(मनुः) तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ हस्तलेपाभावे पिहस्तौ निमृज्या
देवेति मेधातिथिः (विष्णुः) अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्भमूले करावघर्षणम्
(कलिकायां सुमन्तुः) एकोद्दिष्टे तु कर्तव्यो दर्भमूले प्रेतनिवर्तते । सपिण्डीकरणादी
तु लेपः सर्वत्र स्यते (मनुः) आचम्योदकपराहृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् । षड्ऋतूं
श्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवत् ॥ उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
त्रिः प्राणायामं कृत्वेति मेधातिथिः ॥ असन्नवप्राणांस्त्रिस्संध्यर्तिककौमुदी ॥ मन्व
र्थवसन्तायनमः ॥ नमो वः पितर इत्यादिः । षेयमपबीविनयनशीलम् (आश्वलायनः)
निमृतानुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभाग मावृषायध्वमिति ...

तृप्त्यययथाशक्तिप्राणानासित्वाऽभिपर्यावृत्त्याऽमीमदंतपितरो यथाभागमावृ
षायीषतेतिचरोःप्राणभक्षंभक्षयेन्नित्यंनिनयनमिति ॥ नित्यग्रहणांशेषाभावेपि
कुर्यादित्यर्थः(शौनकः)अथैषामत्रपितरइत्याद्येनानुमन्त्रणम् ॥ अमीमदन्तेत्या
द्येनमन्त्रेणाप्यनुमन्त्रयताम् ॥ पिण्डशिष्टचरोरन्नंकिञ्चिदाघ्रायतत्त्यजेत् ॥ प्र
क्षाल्याचम्यशुंधंतामित्याद्यैर्वपूर्ववत् ॥ मन्त्रैः पिण्डेषुपानीयंनिषिंचेत्पितृतीर्थ
तः (व्याघ्रः) अद्भिःप्रक्षाल्यतत्पात्रंतेहिपिण्डप्रतिपूर्ववत् । कृत्वावनेजनंकुर्यात्पि
ण्डपात्रमधोमुखम् ॥ एतत्कातीयादीनाम् (आचार्यः) ततःसव्यंविहायाचम्यनी
वींविस्रस्यवारयतः (आश्वलायनः) असावभ्यंक्ष्वासावंक्ष्वेतिपिण्डेष्वभ्यंजनां
जनेवासोदद्यादेषामूर्णास्तुकांवापंचाशद्वर्षतायाऊर्ध्वंस्वलोमैतद्वःपितरोवासो
मामेतोऽन्यत्पितरोयुङ्ध्वमिति (श्राद्धचिन्तामणौब्राह्मे) एतद्वःपितरोवासइ
तिजल्पन्पृथक्पृथक् । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यंवासःपठेद्बुधः ॥ इदंकातीया
नाम् ॥ एतदूर्णातन्तवोणप्रतिपिण्डमितितत्सूत्रात् (हेमाद्रौब्राह्मे) ग्रंथयाहुर्वे
कौशुदम्पन्नरोनित्यमेवाहि । तैलंदद्यात्तिलैर्भव्यंग्रहचन्दनाद्यभ्यंजनंहितम् । नीक्षकुंकुंमु
रापीड्इतिप्रसिद्धम् ॥ अञ्जनंप्रायस्यमापिस्तम्भार्धिविष्यथम् (तथैवव्याघ्रः) गन्ध
पुष्पाणिधूपंचदीपंचविनिवेदयेत् (देवलः) दक्षिणाग्रंसर्वभोगांश्चप्रतिपिण्डंप्र
दापयेत् ॥ भक्ष्याणांपूर्वानिष्पन्नव्यंजनान्यपिमानतिच (तत्रैवप्राञ्चः) यत्किं
चिदर्पयतेगेहेभक्ष्यंभोज्यमगर्हितम् । अनिवेद्यनभोक्तव्यंपिण्डमूलेकथंचन ॥
एतत्सव्येनेतिकेचित् ॥ युक्तंत्वपसव्येन (मनुः) अवजिघ्रेच्चतान्पिण्डान्यथा
न्युप्तान्समाहितः । ततोनमोवःपितरइत्यादिनोपस्थानम् (मात्स्ये) आचान्ते
षुचाचम्यवारिदद्यात्सकृत्सकृत् । तिलपुष्पाक्षतान्पश्चादक्षय्योदकमेवच ॥
अत्रदैवसव्यंपित्र्येत्वपसव्यमितिकर्कः ॥ परिभाषोक्तवचनात्सव्यमितियुक्तं ॥
अघोरावाआपःसन्तु । सौमनस्यमस्त्वित्याद्विप्रयोगोज्ञेयः (मात्स्ये) तत्राशीः
प्रतिगृह्णीयाद्द्विजेभ्यःप्राङ्मुखोबुधः । अघोराःपितरःसंतुसन्त्वित्युक्तेपुनर्द्वि
जैः ॥ गोत्रंतथावर्धतांनस्तथेत्युक्तःसतैःपुनः ॥ दातारोनोऽभिवर्धन्तामन्नंचैवेत्यु
दीरयेत् ॥ स्वस्तिवाचनकंकुर्यात्पिण्डानुद्धृत्यभक्तितः ॥ स्वस्तिवाचनात्प्राक्

पात्रचालनंकार्यम् (हेमाद्रौबृहस्पतिः) भोजनेषुचतिष्ठत्सुस्वस्तिकुर्वंतियेद्विजाः
तदन्नमसुरैर्भुक्तंनिराशैःपितृभिर्गतैः (जातूकर्ण्यः) पात्राणिचालयेच्छ्राद्धेस्व
यंशिष्योऽथवासुतः। नस्त्रीभिर्नचबालेननासजात्याकथंचन (याज्ञवल्क्यः) स्वस्ति
वाच्यंततःकुर्यादक्षय्योदकमेवच (तत्रैववृद्धशातातपः) पितॄणांनामगोत्रेण
करेदेयंतिलोदकम्। प्रत्येकंपितृतीर्थेनअक्षय्यमिदमस्त्विति॥ अत्रविशेषःप्रागु
क्ता (तत्रैवनागरखण्डे) उत्तानमर्घ्यपात्रंतुकृत्वादत्वाचदक्षिणाम्। हिरण्यंदेव
तानांचप्रदद्याद्रजतंतथा (बृहस्पतिः) तस्मात्प्रयत्नात्कांक्षिणांवाफलपुष्पमथा
पिवा॥ प्रदद्याद्दक्षिणांयत्नेयथास्यात्सफलोभवेत्॥ अत्रपितृदेवेनदक्षिणादानेअ
पसव्यवत्विप्रोद्देशेनसव्यमितिमाधवः (कालिकायामाचार्यः) स्वाचार्योपवीत्येव
तान्कृत्वादक्षिणांतथा (अत्रिः) वदेच्चतांस्ततोविप्रान्पित्रादिभ्यःस्वधोच्यताम्॥
(गोभिलः) अघोराःपितरःसंत्वित्युक्तेस्वधांवाचयिष्यइतिपृच्छेत्पितृभ्यः
स्वधोच्यतामित्युक्तेऽस्तुस्वधेत्युच्यमानेवारांधारांदद्यादूर्जंवहंतीरिति॥ आपस्तंबेन
तुपुत्रान्पौत्रानभितर्पयंतीरित्यपिपर्यायेवनेमंत्रउक्तः (आश्वलायनः) अथैतान्
प्रवाहयेत्॥ परेतनपितरःसोम्यासोगंभीरेभिःपथिभिःपूर्व्येभिः॥ दत्वायास्म
भ्यंद्रविणेहभद्रंरयिंचनःसर्ववीरंनियच्छतेति (मात्स्ये) वाजेवाजेइतिजपन्कु
शाग्रेणविसर्जयेत् (प्रचेताः) स्वस्तिवाच्यंततःकृत्वापितृपूर्वंविसर्जयेत् (आश्व
लायनः) अन्नंप्रकीर्यापवीत्योंस्वधेतिविसृजेदस्तुस्वधेतिवा (ब्रह्मवैवर्ते) आमा
वाजेतिमंत्रंतुपठित्वाचप्रदक्षिणाम्। द्वारोपांतेततःकृत्वासंयतःप्रविशेद्गृहम्॥
प्रांजलिश्चततःप्राहतान्विप्रान्सत्प्रवादिनः॥ दातारोनोभिवर्धंतामन्नंचनइति
ब्रूहीति॥ एवमस्त्वितितेतंचकथयंतिसमाहिताः॥ एतन्मण्डलदेशेकार्यमिति
हेमाद्रिः (मनुः) दातारोनोभिवर्धंतांवेदाःसंततिरेवच॥ श्रद्धाचनोमाव्यगमद्ब
हुदेयंचनोऽस्त्विति (बौधायनः) अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि॥ याचि
तारश्चनःसंतुमाचयाचिष्मकंचनेति॥ अत्रदातारोनोभिवर्धंतामेवंयाचित्व
मित्यादिऊहेनपठित्वाविप्रैःप्रतिवचनंकार्यमितिसुदर्शनभाष्ये॥ स्वादुषंसदइति
ब्राह्मणाःपितरइतिचमंत्रद्वयंपठंति (शौनकः) ब्राह्मणानथनिर्यातानपरीत्य

त्रिःप्रदक्षिणम् ॥ सस्त्रीकःस्वजनैःसार्द्धंप्रणमेद्रचिताञ्जलिः॥कनिष्ठप्रथमाज्ज्येष्ठ
चरमास्तुःप्रदक्षिणो(हेमाद्रौबृहस्पतिः) अद्यमेसफलंजन्मभवत्पादाब्जवन्दनात्
अद्यमेवंशजाःसर्वेदातावोनुग्रहादिवम् ॥ पत्रशाकादिदानेनक्लेशितायूयमीदृ
शाः॥तत्क्लेशजातंचित्तात्तुविस्मृत्यक्षंतुमर्हथ (प्रचेताः) विसृजेद्भक्तिसंयुक्तःसी
मांतेचाप्यनुव्रजेत् (अथपिण्डप्रतिपत्तिः ॥ हेमाद्रौब्रह्माण्डे) पिण्डमग्नौसदा
दद्याद्भोगार्थीप्रथमंनरः । पत्न्यैप्रजार्थीदद्याद्वैमध्यमंमंत्रपूर्वकम् ॥ उत्तमांगति
मन्विच्छन्गोषुनित्यंप्रयच्छति । आज्ञांप्रज्ञांयशःकीर्त्तिमप्सुपिंडंप्रवेशयेत् ॥
प्रार्थयन्दीर्घमायुष्यंवायसेभ्यःप्रयच्छति ॥ आकाशंगमयेदप्सुस्थितोवादक्षि
णामुखः (आश्वलायनः) वीरंमेदत्तपितरइतिपिण्डानांमध्यमंपत्नींप्राशयेत् ॥
आधत्तपितरोगर्भंकुमारंपुष्करस्रजम् ॥ यथायमरपाअसदितिभर्त्रादत्तस्याद्ये
नादायद्वितीयेनप्राशनम् (आपस्तम्बस्तुदानेमंत्रमाह) अपांत्वौषधीनांरसंप्राश
यामिभूतकृतंगर्भंयत्स्वेतिमध्यमंपत्न्यैप्रयच्छतीति (प्राशनेपि) यथेहपुरुषो
असदितितत्रद्वितीयःपाठोअन्येषांतत्तच्छाखायांज्ञेयः (तत्रैवशङ्खः) पत्नीवा
मध्यमंपिण्डमश्नीयादार्तवान्विता (कलिकायांछागलेयः) प्राचीनावीतिनाऽ
नेकपत्नीपिण्डोविभज्यते ॥ प्रतिपत्न्यस्यमंत्रस्यकर्तव्यावृत्तिरत्रतु(माधवीये
विष्णुधर्मे) तीर्थश्राद्धेसदापिण्डान्क्षिपेत्तीर्थेसमाहितः (याज्ञवल्क्यः) पिण्डां
स्तुगोजविप्रेभ्योदद्यादग्नौजलेपिवा (बृहस्पतिः) अन्यदेशगतापत्नी रोगिणी
गर्भिणीतथा ॥ तदातंजीर्णवृषभश्छागोवाभोक्तुमर्हति (अथपिण्डोपघातेहे
माद्रौप्रायश्चित्तकाण्डेदेवलः)श्वसृगालखरैःपिण्डःस्पृष्टोभिन्नःप्रमादतः॥कर्तु
रायुष्यनाशःस्यात्प्रेतस्तंनोपसर्पति (जातूकर्ण्यःपूर्वश्लोकांते) तद्दोषपरिहा
रार्थंप्राजापत्यंप्रकल्पयेत् ॥ पुनःस्नात्वातदाकर्त्तापिण्डंकुर्याद्यथाविधि ॥ का
कस्पर्शेतुनदोषः ॥ पिण्डोपघातंप्रक्रम्य ॥ धनस्यतुविनाशःस्यात्काकस्पर्शा
दिकेऽग्निनेतितत्रैवश्लोकेगौतमोक्तेः(स्मृतिदर्पणेऽत्रिः)मार्जारमूषकस्पर्शेपिंडे
चद्विदलीकृतेपुनःपिण्डाःप्रदातव्यास्तेनपाकेनतत्क्षणात् (बौधायनः)श्वचांडा
लादिभिःस्पृष्टः पिण्डोयद्युपहन्यते । प्राजापत्यंचरित्वाथ पुनःपिण्डंसमाच

रेव (वोपदेवोप्येवमाह) अथदिनान्तरेतुप्राजापत्यमात्रम् ॥ शेषप्रतिपत्तित्वेन पिण्डावृत्तौमानाभावादितिमैथिलास्तन्न ॥ सपिण्डीकरणादौशेषनाशेसंयोजनादिलोपापत्तेः ॥ तेनवचनाद्दमनइवावृत्तिमात्रंपिण्डदानावृत्तिः ॥ अतएव नचनक्तंश्राद्धंकुर्वीतारब्धेवा ॥ भोजनसमापनादित्यापस्तंबसूत्रम् ॥ रात्रौभोजनमात्रंपूर्वेद्युःकार्यम् ॥ श्राद्धसमाप्तिस्तुपरदिनेएव ॥ समाप्तिपर्य्यन्तंकर्तुरुपवासश्चेतिहरिदत्तेनव्याख्यातम् ॥ तस्मात्पाकान्तरेणापिण्डदानमात्रंकार्य्यम् ॥ अथपिण्डनिषिद्धकालः ॥ सचप्रायेणमहालयादिनिर्णयेपूर्वमुक्तः (हेमाद्रौबृहत्पराशरः) युगादिषुमघायांच विषुवत्ययनेतथा ॥ भरणीषुचकुर्वीत पिण्डनिर्वपणंनहि (स्मृतिरत्नावल्याम्) पुत्रेजातेव्यतीपाते ग्रहणेचन्द्रसूर्य्ययोः ॥ श्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते (तत्रैवकात्यायनः) वृद्धेरनन्तरंचैवयावन्मासःसमाप्यते ॥ तावत्पिण्डान्नैवदद्यान्नकुर्यात्तिलतर्पणम् (बौधायनः) संस्कारेषुतथान्येषु मासंमासार्द्धमेवच (तथा) भानौभौमेत्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासुच ॥ पिण्डदानंमृदास्नानं नकुर्य्यात्तिलतर्पणम् (त्रिस्थलीसेतौकार्ष्णाजिनिः) विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धंतदर्धकम् ॥ उत्तरार्धंप्राग्वत् ॥ वृद्धिमात्रेतथान्यत्र पिण्डदानानिराक्रिया ॥ कृतादारादिभिर्मुख्यैर्मासमेकन्तुकर्मणां (हेमाद्रौज्योतिःपराशरः)विवाहेविहितेमासांस्त्यजेयुर्द्वादशैवहि ॥ सपिण्डाःपिण्डनिर्वापं मौंजीवन्धेषडेवहि (तत्रैव) महालयेगयाश्राद्धे मातापित्रोःक्षयेहनि ॥ यस्यकस्यापिमर्त्यस्य सपिण्डीकरणेतथा ॥ कृतोद्वाहोपिकुर्वीत पिण्डनिर्वपणंसदेति ॥ मातापित्रोरितिक्षयाहविशेषणम् ॥ हविस्सभयत्ववद्विवक्षितम् । तेन भ्रातृपत्न्यादिवार्षिकेपिपिण्डदानंकार्यमितिकेचित् ॥ सपिण्डीकरणंनवश्राद्धषोडशश्राद्धोपलक्षणार्थमितिनिर्णयामृतेउक्तम् (क्षयाहविशेषः संग्रहे) मातापित्रोरब्दकेतुविवाहादिषुसर्वदा ॥ तिलैःपिण्डाःप्रदातव्याअन्यश्राद्धेविवर्जयेत् ॥ अत्रमूलंचिन्त्यम् (रामकौतुके) नन्दाश्चकामरव्यार भृगुवारेनपितृकार्ये ॥ पण्डवैधृतिपातेच पिण्डास्त्याज्याःसुतैर्बुधैः (विश्वरूपनिबन्धे) तिथिवारप्रयुक्तोयो दोषोत्रैवसमुदाहृतः ॥ सश्राद्धेतन्निमित्तेस्यान्नान्यश्राद्धेकदा

चन ॥ अन्यत्तूक्तंप्राक् (उच्छिष्टोद्वासनमाहहेमाद्रौवशिष्ठः) श्राद्धेनोद्वासनी
यानिउच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ॥ श्च्योतन्तेवैसुधाधारास्ताःपिबन्त्यकृतोदकाः
(व्यासः) उच्छिष्टनप्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितोरविः ॥ इदंगृहान्तरसत्त्वे (एक
गृहेतुमनुः) उच्छेषणंतुतत्तिष्ठेद्यावद्विप्राविसर्जिताः ॥ ततोगृहबलिंकुर्य्यादिति
धर्म्मोव्यवस्थितः ॥ बलिंवैश्वदेवादिनित्यकर्मेतिमेधातिथिः (ब्रह्माण्डे) शूद्रा
यचानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टंनदापयेत् (तथा) कामंदद्याच्चसर्व्वन्तु शिष्यायचसु
तायच ॥ भोक्तुरितिशेषः (जातूकर्ण्यः) द्विजभुक्तावशिष्टन्तुशुचिभूमौनिखा
नयेत् (अथवैश्वदेवादिअत्रसामकःश्लोकः) श्राद्धेनाग्निककर्तृकेग्निकरणात्प
श्चाज्जुहोतिर्बलिस्त्वंतेस्यादथवाभवेद्विकिरतःपश्चात्पृथक्त्वेपचेः ॥ श्राद्धा
न्तेत्वथवामहालयविधावूर्ध्वंभुजेस्यात् क्षयेत्वन्तेमाऽसुवमध्यताशुभविधावादौ
तथासाग्निके (अस्यार्थः) साग्नेःपृथक्पाकेनसर्वत्रादौवैश्वदेवः ॥ पक्षान्तंकर्म
निर्वर्त्य वैश्वदेवंचसाग्निकः ॥ पिण्डयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधः ॥ पित्र
र्थंनिर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेवच ॥ वैश्वदेवंनपित्रर्थं नदर्शंवैश्वदेविकमिति लौगा
क्षिस्मृतेः ॥ अत्रसाग्निकआहिताग्निरितिहेमाद्रिः ॥ श्राद्धात्प्रागेवकुर्व्वीत वै
श्वदेवंतुसाग्निकः ॥ एकादशाहिकंभुक्त्वातत्रह्यन्तेविधीयतेइति हेमाद्रौशालं
कायनोक्तेश्च (तत्रैवपरिशिष्टे) सम्प्राप्तेपार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टेतथैवच ॥ अ
ग्रतोवैश्वदेवःस्यात् पश्चादेकादशेहनि ॥ स्मार्त्ताग्निमतांतद्रहितानांवाग्नौकर
णोत्तरंविकिरोत्तरंवा ॥ होममात्रंपृथक्पाकेन ॥ भूतयज्ञादितुश्राद्धान्तएव ॥
अत्रमूलंहेमाद्रिचन्द्रिकादौस्पष्टम् ॥ सर्वेषांश्राद्धांतेवातत्पाकेनवैश्वदेवनित्यश्रा
द्धावीतितृतीयः ॥ श्राद्धंनिर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवादिकंततः ॥ कुर्याद्भिक्षांततोदद्या
द्धन्तकारादिकन्तथेतिपैठीनसिस्मृतेः ॥ ततःश्राद्धशेषात् ॥ श्राद्धाद्धिश्राद्धशेषे
ण वैश्वदेवंसमाचरेदिति चतुर्विंशतिमताच्च ॥ एवंवैश्वदेवकालत्रयस्यश्राद्धार्के
शांखायनपरिशिष्टमुदाहृत्यैवव्यवस्थोक्ता ॥ आदौवृद्धौक्षयेचांते दर्शेमध्येमहा
लये ॥ एकोद्दिष्टेनिवृत्तेतु वैश्वदेवोविधीयत इतिबहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषांश्राद्धांते
एवेति मेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयोबहवः ॥ बोपदेवस्तुवृत्तिकारेणाविसर्जनां

तंश्राद्धमुक्त्वाउच्छेषणांत्विति पूर्वोक्तमनुवाक्योदाहरणाद्बह्वृचानां श्राद्धान्त
एव ॥ मध्यपक्षस्त्वन्यशाखापरइत्याह ॥ हेमाद्रिस्तुबह्वृचानामप्यन्तेएववैश्वदेव
माह ॥ कातीयानांतुश्रौतस्मार्त्ताग्निमतामादावेकेनैवपाकेनेतिकर्कः ॥ अन्ये
षांमतेतैत्तिरीयाणांतुसाग्निकानांसर्वथादौवैश्वदेवः ॥ पंचयज्ञाश्चश्रंतेचेतिसुद
र्शनभाष्येउक्तम् ॥ अस्यपक्षद्वयस्यपूर्ववद्व्यवस्था (हेमाद्रौमार्कंडेयः) ततोनित्य
क्रियांकुर्याद्भोजयेच्च ततोतिथीन् ॥ ततस्तदन्नम्भुंजीत सहभृत्यादिभिर्नरः ॥ त
तःश्राद्धशेषात् ॥ नित्यक्रियांनित्यश्राद्धम् (तत्र) पृथक्पाकेननैत्यकमितितेनै
वोक्ते ॥ पाकैक्येविकल्पः (अथनित्यश्राद्धम्॥हेमाद्रौव्यासः) एकमप्याशये
द्विप्रं षरणामप्यन्वहंगृही ॥ अपीत्यनुकल्पः (प्रचेताः) नामंत्रणांनहोमंचनाह्वा
नंनविसर्जनम् ॥ नपिण्डदानंविकिरंनदद्यादत्रदक्षिणाम् (अत्र) निर्दिश्यभोज
यित्वातु किंचिद्दत्वाविसर्जयेदितितेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः (यत्तु) नित्य
श्राद्धंदैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ॥ दक्षिणारहितंचैव दातृभोक्तृव्रतोज्झित
मितिकाशीखण्डे ॥ तद्दक्षिणाभावपरमितिपृथ्वीचन्द्रः (भविष्ये) आवाहनंस्व
धाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम् ॥ ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवानचैवहि ॥
दातॄणामथभोक्तॄणां नियमोनचविद्यते ॥ एतद्दिवासम्भवेरात्रावपिकार्यम् ॥
दिवोदितानिकर्माणि प्रमादादकृतानिवै ॥ यामिन्याःप्रहरंयावत्तावत्कर्माणि
कारयेदिति बृहन्नारदीयोक्तेः ॥ रात्रौप्रहरपर्य्यंतंदिवाकृत्यानिकारयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञंचसौरंच वर्जयित्वाविशेषतइतिपृथ्वीचन्द्रधृतसंग्रहोक्तेश्च ॥ नचदा
र्शिकाब्दिकाद्यपरात्रौस्यादितिवाच्यम् ॥ इष्टापत्तेः ॥ तस्यातिथिसम्बन्धित
त्वात् ॥संध्यारात्रौनकर्तव्यंश्राद्धङ्खलुविचक्षणैरितिविष्णवाद्यैरात्रौनिषेधात्॥
(अतएवाल्पद्वादश्यां) ऊषःकालेद्वयंकुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकंतदेत्याद्यैर्वाक्यै
स्त्रयोदशीश्राद्धंनापकृष्यते ॥ भिन्नविषयत्वादित्युक्तंमदनरत्ने ॥ नित्यत्वंप
कृष्यते ॥ अन्वहमित्युक्तेरितिथिसवाधिकाभावात् (यथाचसुदर्शनभाष्ये) पर
पक्षेपिच्याणीतिनियमेपिनित्यश्राद्धत्वेसंवत्सरमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ ब
लाच्छुल्कपक्षेपीत्युक्तम् ॥ तथारात्रावपि॥ तथाचमाधवेनप्रतिपत्प्रकरेस्पष्ट

मुक्तम् ॥ वयंचाग्रेवक्ष्यामः ॥ अस्यादिनेकरणोक्तापेयव ॥ रात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेति निषेधादितिपृथ्वीचन्द्रोदयः (पात्राभावेकौर्मे) उद्धृत्यवायथाशक्तिकिंचिद न्नंप्रकल्पयेत् (तत्रप्रतिपत्तिमाहविष्णुः) भिक्षुकाभावेअन्नंगोभ्योदद्यादग्नौवा प्रक्षिपेदिति (हेमाद्रौनागरखंडे) नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिद्ध्यति ॥ श्रा द्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तन्नहापयेत् ॥ षड्दैवतेपृथङ्नेत्यर्थः (मात्स्ये) तत स्तुवैश्वदेवांतेसभृत्यसुतबांधवः ॥ भुंजीतातिथिसंयुक्तःसर्वपितृनिषेवितम् ॥ सर्व पर्वनिषिद्धंमांसमाषाद्यपीत्यर्थः ॥ एवंकृष्णैकादश्यादौगृहिणोपिभोजनम् ॥ अस्यवैधत्वेननिषेधाप्रवृत्तेः ॥ एवंग्रहणावेधेपि ॥ यत्त्वनाहिताग्नेरमाषसमांसं व्रतयोरित्युक्तंतद्धेयमेव ॥ श्रौतत्वेनतस्यबलवत्त्वात् (देवलः) श्राद्धंकृत्वातुयो मर्त्योनभुंक्तेऽथकदाचन ॥ देवाहव्यंनगृह्णंतिकव्यानिपितरस्तथा ॥ शिवरा त्र्येकादश्यादौत्ववघ्राणमेवेत्युक्तंप्राक् ॥ यत्रतूपवासोनावश्यकस्तत्रैकभक्तम याचितंवाकार्यमितिहेमाद्रिः (जातूकर्ण्यः) अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेद्विज न्मभिः ॥ अन्यथाह्यासुरंश्राद्धंपरपाकेचसेविते (श्राद्धशेषभोजनस्यक्वचिन्नि षेधमाहहेमाद्रौप्रायश्चित्तकांडेमार्कंडेयः) पित्रादीनामथाऽन्येषांश्राद्धशेषा न्नभोजनम् ॥ व्रतिनांविधवानांचयतीनांचविगर्हितम् ॥ अन्येभिन्नगोत्राः ॥ व्र तिनोब्रह्मचारिणः॥श्राद्धावशिष्टभोक्तारस्तेवैनिरयगामिनः ॥ सगोत्राणांसकु ल्यानांज्ञातीनांचनदोषकृदितितत्रैवोक्तेः (तत्रैवजाबालिः) विप्रस्त्वन्यगृहेश्राद्धे शिष्टान्नंभोजनंचरेत् ॥ प्राजापत्यविशुद्धिःस्याज्ज्ञातिगोत्रेनदोषकृत्॥ यतीनांव चनंलक्षप्रणवजपश्चेतितत्रैवोक्तम् (अस्यापवादमाहसएव) श्वशुरस्यगुरोर्वापि मातुलस्यमहात्मनः ॥ ज्येष्ठभ्रातुश्चपुत्रस्यब्रह्मनिष्ठस्ययोगिनः॥एतेषांश्राद्धशि ष्टान्नंभुक्त्वादोषोनविद्यते ॥ इतिकेचित्प्रशंसंतिमुनयस्तदसांप्रतम् ॥ विशेषां तरंतत्रैवज्ञेयम् (हेमाद्रौजाबालिः) तांबूलंदंतकाष्ठंचस्नेहस्नानमभोजनम् ॥ रत्यौ षधिपरान्नानिश्राद्धकर्त्ताविवर्जयेत् (पृथ्वीचन्द्रोदयेआचार्यः) नशूद्रंभोजये त्तस्मिन्गृहेयत्नेनतद्दिने ॥ श्राद्धशेषंनशूद्रेभ्यःप्रदद्यादखिलेऽर्वपि ॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौपार्वणश्राद्धम् ॥

अथानुकल्पः (तत्रविप्रालाभे) भोजयेदथवाप्येकंब्राह्मणंपंक्तिपावनम् ॥ दै
वेक्षत्वात्तुनैवेद्यंपश्चात्तस्यतुनिर्वपेदितिशंखोक्तेरेकोविप्रःपूर्वमुक्तः ॥ विप्रा
भावेदर्भवटुः ॥ निधायवादर्भवटूनासनेषुसमाहितः ॥ प्रैषानुप्रैषसंयुक्तंविधानं
प्रतिपादयेदितिदेवलोक्तेः ॥ अशक्तावामश्राद्धम् ॥ आपद्यनग्नौतीर्थेच प्रवासे
पुत्रजन्मनि ॥ आमश्राद्धंप्रकुर्वीतभार्यारजसिसंक्रमेइतिकात्यायनोक्तेः (पृथ्वी
चन्द्रोदयेजमदग्निः) यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्तउत्सन्नाग्निरथापिवा । आमश्राद्धं
तदाकुर्याद्धस्तेग्नौकरणंभवेत् (कौर्मे) अनग्निरध्वनोवापितथैवव्यसनान्वितः ।
आमश्राद्धंद्विजःकुर्याद्वृषलस्तुसदैवहि ॥ आहिताग्नौप्रवासस्थेतत्पत्नीगृहेदर्शं
ऋत्विगादिनाकारयेत् ॥ अमावास्यादिनियतंप्रोषितेधर्मचारिणि ॥ पत्न्यौतु
कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिनेतिलघुहारीतोक्तेरितिपृथ्वीचन्द्रोदयः ॥
आदिपदमाह्निकादिसर्वपार्वणपरमितिशूलपाणिः (सुमंतुः) पाकाभावेधि
कारःस्याद्विप्रादीनांनराधिप । अपत्नीनांमहाबाहोविदेशगमनादिभिः ॥ स
दाचैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविदुर्बुधाः (प्रचेताः) स्त्रीशूद्रःस्वपचश्चैवजातकर्म
णिचाप्यथ । आमश्राद्धंसदाकुर्याद्विधिनापार्वणेनतु । स्वयंपचतीतिस्वप
चअपत्नीकः (विष्णुधर्मे) आत्मनोदेशकालाभ्यांविप्लवेसमुपस्थिते ॥
आपद्यनग्नौतीर्थेचप्रदानेपत्न्यसंभवे ॥ चंद्रसूर्यग्रहेचैवदद्यादामंविशेषतः । न
पक्वंभोजयेद्विद्वानसच्छूद्रोपिकदाचन ॥ भोजयन्प्रत्यवायीस्यान्नचतस्यफ
लंलभेत् ॥ अत्रप्रवासतीर्थग्रहणादावामहेमश्राद्धमेव ॥ पाकश्राद्धंतुनभवत्येवे
तिहेमाद्रिरत्नावल्यादयः (अपरार्कविज्ञानेश्वरादयस्तु) पाकाभावेद्विजाती
नामामश्राद्धंविधीयत इतिसुमंतूक्तेः ॥ साग्निकैर्निरग्निकैश्चप्रवासादौसर्व
थापाकाभावेआमादिकार्यम् ॥ पाकसंभवेत्वन्नेनैवेत्याहुः (अतएवपाकश्राद्धमु
क्त्वा) एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुकर्मसुभार्या विरहितोप्येतत्प्रवासस्थो
पिनित्यशइतिमात्स्येनिरग्नेरपिपाकेनोक्तमितिशूलपाणिकल्पतरू ॥ एतच्छ
न्दःश्राद्धमात्रपरइत्यन्ये ॥ एकोद्दिष्टंतुकर्तव्यंपाकेनैवसदास्वयमितिलघुहारी
तीयमपिसाग्नेरेव ॥ निरग्नेर्महैकोद्दिष्टमप्यामेन ॥ शूद्रस्यतुदशाहपिंडाद्या

मेनेतिहलायुधः ॥ उत्सन्नाग्नीनांत्वामश्राद्धमेवपूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात् (मरीचिः) श्राद्धविघ्नेद्विजातीनामामश्राद्धंप्रकीर्तितम् अमावास्यादिनियतंमासंवत्सरादृते (स्मृतिदर्पणे) मृताहंचसपिंडंचगयाश्राद्धंमहालयम् । आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामेनकर्हिचित् (हेमाद्रौव्यासः) आमंददतुकौंतेयदद्यादामंचतुर्गुणम् । द्विगुणंत्रिगुणंवापिनत्वेकगुणमर्पयेत् ॥ सिद्धान्नेतुविधिर्यःस्यादामश्राद्धेप्यसौविधिः ॥ आवाहनादिसर्वंस्यात्पिंडदानंचभारत ॥ दद्याद्यद्विजातिभ्यःशृतंवाशृतमेववा ॥ तेनाग्नौकरणंकुर्यात्पिंडास्तेनैवनिर्वपेत् (पक्षांतरमाहसएव) आमंददन्हिकौन्तेयतदामंद्विगुणंचरेत् । त्रिगुणंचतुर्गुणंवापिनत्वेकगुणमर्पयेत् (स्मृत्यर्थसारेसममप्युक्तं ॥ बव्हृचपरिशिष्टमते) आमश्राद्धंयदाकुर्यात्पिंडदानंकथंभवेत् । गृहपाकात्समुद्धृत्यसक्तुभिःपायसेनवा ॥ पिंडान्दद्याद्यथालाभंतिलैःसहविमत्सरः (पृथ्वीचन्द्रोदयेव्यासः) आमश्राद्धंयदाकुर्याद्विधिज्ञःश्राद्धदःसदा । हस्तेग्नौकरणंकुर्याद्द्विब्राह्मणस्यविधानतः ॥ एतत्साग्नेर्निरग्नेःसदातत्सत्वात् (यत्तु) आमेनपिंडंदद्याच्चेद्विप्रान्पाकेनभोजयेत् । पक्वेनकुरुतेपिंडमामान्नंयःप्रयच्छति ॥ तावुभौभानुजोप्रोक्तौनरकार्हौनसंशयइतितद्दर्शादिपरम् ॥ देशाचाराद्व्यवस्थेतियुक्तम् (मरीचिः) आवाहनेस्वधाकारेमंत्राऊह्याविसर्जने । अन्यकर्मण्यनूह्यास्युरामश्राद्धविधिःस्मृतः ॥ आवाहनेहविषेअत्तवइत्यत्रस्वीकर्तवेइत्यूहः ॥ स्वधाकारेनमोवःपितरइषेइत्यत्रइषेपदस्थानेआमद्रव्यायेत्यूहः ॥ विसर्जनेवाजेवाजेइत्यत्रत्वन्ना इतिस्थानेतप्स्यतइत्यूहः ॥ यद्यपितस्माद्वचनेऽहेर्दातिकृच्चूहोर्निषिद्धस्तथापिवचनाद्भवति ॥ तृप्तिप्रश्नोवगाहप्रच्छप्रश्नोयथासुखम् । आमश्राद्धेभवेन्नैतदापोशानंचपंचसम ॥ अयंचानुवादःखलेवाल्यांछेदनादीनामिवार्थाभावाल्लोपसिद्धेः (धर्मप्रदीपेतु) आमंचतुर्गुणंदद्यादथवाद्विगुणंतथा । हेमंचाष्टगुणंतद्वदामेहेमेप्यसौविधिः ॥ आमेहेमेतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेत् ॥ गृहपाकात्समुद्धृत्यसक्तुभिःपायसेनवा । पिंडदानंप्रकुर्वीतआमेहैमेकृतेसति ॥ आमश्राद्धे चतुर्थेचप्रेतश्राद्धेतथैवच । विकिरंनैवकुर्वीतमुनिः

कात्यायनोऽब्रवीत्आमश्राद्धमसंगुष्ठमग्नौकरणवर्जितम् । तृप्तिप्रश्नविहीनंतुक
र्तव्यंमानवैध्रुवम्आवाहनाग्नौकरणंविकिरंपात्रपूरणम् । तृप्तिप्रश्नंनकुर्वीत
आमेहेमेकदाचनेत्युक्तम् (एतच्च) आवाहनंभवेत्कार्यमर्घ्यदानंतथैवचेतिहेमा
द्रौभविष्यादिविरोधाच्चिंत्यम् ॥ शाखांतरविषयंवास्तु ॥ विकिरोप्यामेनेतिहे
माद्रिः ॥ शूद्रस्यतुतत्रैवोक्तम् ॥ अग्नौकरणमंत्रश्चनमस्कारोविधीयते । अग्न
येकव्यवाहनायनमः ॥ सोमायपितृमतेनमइत्ययंमंत्रः (मात्स्ये) मंत्रवर्ज्यंहि
शूद्रस्यसर्वमेवविधीयते । एवंशूद्रोपिसामान्यंवृद्धिश्राद्धंचसर्वदा ॥ नमस्कारेण
मंत्रेणकुर्यादामान्नवद्बुधः ॥ तच्चपूर्वाह्णेकार्यम् ॥ आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेएकोद्दि
ष्टंचमध्यतः । पार्वणंचापराह्णेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिहारीतोक्तेः ॥ एतत्
द्विजविषयम् ॥ शूद्रकर्तृकंत्वपराह्णएव ॥ मध्याह्नात्परतोयस्तुकुतुपःसमुदा
हृतः । आमश्राद्धन्तुतत्रैव पितृणांदत्तमक्षयमितिसुमन्तूक्तेरित्यपरार्केहेमाद्रौ
चोक्तम् (तदभावेहेमश्राद्धमाहहेमाद्रौमरीचिः) आमान्नस्याप्यभावेतुश्राद्धंकुर्वी
तबुद्धिमान् । धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येनसुरोचिषा (धर्मः) आमन्तुद्विगुणं
प्रोक्तं हेमन्तद्वच्चतुर्गुणम् (स्मृत्यर्थसारे) हिरण्यमष्टगुणंचतुर्गुणंसमंवादद्यात्
(हेमाद्रौभविष्ये) अन्नाभावेद्विजाभावे प्रवासेपुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धंसंग्रहेच त
थास्त्रीशूद्रयोरपि (षट्त्रिंशन्मतेतुर्यपादे) वर्जयित्वाक्षयेहनीतिपाठः यस्यभा
र्यारजस्वलेतिचव्यासपाठः (पुत्रोत्पत्तौतुहेमनियममाहसंवर्त्तः) पुत्रजन्मनिकु
र्वीत श्राद्धंहेम्नैवबुद्धिमान् । नपक्वेननचामेनकल्याणान्यभिकामयन् (भविष्ये)
गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिःपायसेनवा । पिण्डदानंप्रकुर्वीतहेमश्राद्धेकृतेसति ॥
शूद्रस्तुगृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा । सक्तुमूलंफलंतस्य पायसंवाभवेत्स्मृ
तम् ॥ हेमश्राद्धेपिण्डदानंनेतिदिवोदासः ॥ स्मृत्यर्थसारेतुविकल्पउक्तस्तदाश
यंनविद्मः (षट्त्रिंशन्मते) नामंत्रणाग्नौकरणं विकिरोनैवदीयते । तृप्तिप्रश्नो
पिनैवात्र कर्त्तव्यःकेनचिद्व्रजेत् ॥ अत्रमरीचिनाआमाभावे हेमविधानेनस्थाना
पत्त्याधर्मप्राप्तेःपूर्ववन्मंत्रोहः पूर्वाह्णकालताचज्ञेयेतिदिक् पूर्वोक्तधर्मप्रदीपो
क्तेश्च (व्यासः) हिरण्यमामंत्र्याद्दीयं लब्धंग्रहस्तश्रियादितः । यथेष्टंविनियो

ऽयंस्याद्भुंजीयाद्ब्राह्मणात्स्वयम् ॥ विप्रलब्धंभुञ्जीयात् ॥ क्षत्रियादिलब्धेतु यथेष्टविनियोगः ॥ तेनापिश्राद्धवैश्वदेवादिनकार्यम् ॥ द्रव्योद्देशेनत्यक्तस्यदेवतांतरायत्यागायोगादितिदेवयाज्ञिकः (शूद्रलब्धेनूक्तंतत्रैवषट्त्रिंशन्मते) आमंशूद्रस्ययत्किंचिच्छ्राद्धिकंप्रतिगृह्यते । तत्सर्वंभोजनायालं नित्यनैमित्तिकेनचेति (शुद्धितत्त्वेंगिराः) शूद्रवेश्मनिविप्रेण क्षीरंवायदिवादधि । निवृत्तेननभोक्तव्यं शूद्रान्नंतदपिस्मृतम् । शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तुसदाशुचिः (पराशरः) तावद्भवतिशूद्रान्नं यावन्नस्पृशतिद्विजः । द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्व्वंतन्नविरुध्यते (विष्णुपुराणे) संप्रोक्षयित्वागृह्णीयाच्छूद्रान्नंगृहमागतम् (अंगिराः) पात्रांतरगतंग्राह्यं दुग्धंस्वगृहमागतम् (सपिण्डश्राद्धशक्तावाहहेमाद्रौसंवर्त्तः) समग्रंयस्तु शक्नोति कर्तुंनैवेहपार्वणम् । अपिसंकल्पविधिना कालेतस्यविधीयते ॥ पात्रभोज्यस्यचान्नस्य त्यागःसंकल्पउच्यते (व्यासः) सांकल्पन्तुयदाकुर्यान्नकुर्यात्पात्रपूरणम् । नावाहनाग्नौकरणे पिण्डांश्चैवनदापयेत् ॥ पात्रमर्घ्यस्य ॥ समंत्रकावाहनस्यनिषेधः ॥ तूष्णींतुभवत्येवेतिहेमाद्रिः (स्मृत्यर्थसारे) विकिरन्तुनदातव्यमितितृतीयपादेपाठः (स्मृत्यन्तरे) त्यजेदावाहनंचार्घ्यं मग्नौकरणमेवच । पिण्डांश्चविकिरांश्चैव श्राद्धेसांकल्पसंज्ञके (हेमाद्रौवृद्धशातातपस्तु) पिण्डनिर्वापरहितं यत्तुश्राद्धंविधीयते । स्वधावाचनलोपोत्र विकिरस्तु नलुप्यतइत्याह (पृथ्वीचन्द्रोदयेवसिष्ठः) आवाहनंस्वधाशब्दं पिण्डाग्नौकरणान्तथा । विकिरंपिण्डदानंच सांकल्पेषड्विवर्जयेत् (विकिरेविकल्पःस्मृत्यन्तरे) अंगानिपितृयज्ञस्य यदाकर्तुंनशक्नुयात् । सतदावाचयेद्विप्रान् संकल्पात्सिद्धिरस्त्विति (छागलेयः) पिण्डोयत्रनिवर्तेत मघादिषुकथंचन । सांकल्पन्तुतथाकार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः (कार्ष्णाजिनिः) मौंजीबन्धाद्वत्सरार्धं वत्सरंपाणिपीडनात् । पिण्डान्सपिण्डानोदद्युः प्रेतपिण्डंविनात्वतु ॥ अस्यापवादःपित्रोराब्दिकादौपूर्वमुक्तः (त्यक्ताग्नेरपिसांकल्य मुक्तंषट्त्रिंशन्मते) अनग्निकोयदाविप्र उत्सन्नाग्निस्तथैवच । तथावृद्धिषुसर्वासु संकल्पश्राद्धमाचरेत् (अशक्तौपृथ्वीचन्द्रोदयेवृहन्नारदीये) द्रव्याभावेद्विजाभावे अन्नमात्रन्तु

पाचयेत । पैतृकेनतुसूक्तेन होमंकुर्याद्विचक्षणः (देवलः) पिण्डमात्रंप्रदात व्यमभावेद्रव्यविप्रयोः । श्राद्धीयाहनिसंप्राप्तेभवेन्निरग्निर्नोपिवा (वृद्धवसिष्ठः) किंचिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकंद्विजे । तृणानिवागवेदद्यात्पिण्डांवाप्यथ निर्वपेत ॥ तिलदर्भैःपितॄन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्वकम (हेमाद्रौभविष्ये) अग्नि नावादहेत्तकक्षंश्राद्धकालेसमागते । तस्मिन्वोपवसेदह्निजपेद्वाश्राद्धसंहिताम ॥ श्राद्धसंहितासमंत्रश्राद्धसंकल्पः (विष्णुवराहपुराणयोः) असमर्थोन्नदानस्यधा न्यंमांसंस्वशक्तितः । प्रदास्यतितिलान्वापि स्वल्पांवापिचदक्षिणाम ॥ सर्वा भावेवनंगत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलोकपालाना मिदमुच्चैःपठिष्यति॥ नमेस्तिवित्तंनधनंनचान्नंश्राद्धोपयोग्यंस्वपितॄन्नतोस्मि । तृप्यन्तुभक्त्यापित रोमयैतौभुजौकृतौवर्त्मनिमारुतस्य ॥ इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम॥ यःकरोतिकृतंतेन श्राद्धम्भवतिभारत (प्रभासखण्डे) गत्वारण्यममानुष्यमू र्ध्ववाहुर्विरौत्यदः । निरन्नोनिर्धनोदेवाः पितरोमान्तृणांकथाः ॥ नमेस्तिवित्त नधनंनभार्याश्राद्धंकथंवःपितरःकरोमि । वनंप्रविष्टोयेहतुतन्मयोच्चैर्भुजौकृतौव र्त्मनिमारुतस्य ॥ श्राद्धार्थमेतद्भवतांप्रदत्तंमह्यंदयध्वंपितृदेवताद्याः।आख्यायचो र्ध्वक्षिप्यभुजौततोवै दिवाचरात्रिंसमुपोष्यतिष्ठेत ॥ भवेत्सर्वैतेनकृतेनतेषामृणो नमुक्तःपितृदेवतानाम ॥ इत्यनुकल्पः (अथश्राद्धभोजनेप्रायश्चित्तम) दर्शेषट् प्राणायामाः ॥ वृद्धौत्रयः ॥ संस्कारेषुजातकर्मादिचूडान्तेषुसांतपनम ॥आद्ये चान्द्रंवा ॥ अन्यसंस्कारेषूपवासः॥ सीमन्तेचान्द्रमितिविज्ञानेश्वरः ॥ आपदि नवश्राद्धैकादशाहेषुभोजनेकायः ॥ द्वादशाहेऊनमासेचपादोनः ॥ द्विमासेत्रि पक्षेऊनषण्मासेनाब्दयोश्चार्धकृच्छ्रः ॥ त्रिमासाद्याब्दिकान्तेषुसपिण्डनेचपाद कृच्छ्रउपवासोवा ॥ गुरुद्रव्यार्थभोजनेऽर्धम ॥ जपशीलेतदर्धम ॥ अनापदितून मासांतेषुचाद्रकृच्छ्रायंवा ॥ द्विमासादौपादोनं ॥ त्रिमासादावर्धकायः ॥ आब्दिके पादोनकायः ॥ पुनराब्दिकेएकाहः ॥ क्षत्रियादिश्राद्धेषुद्वित्रिचतुर्गुणानिज्ञे यानि ॥ चाण्डालसर्पश्वादिहतपतितक्लीबादिनवश्राद्धेचांद्रम ॥ आद्यमासि कांतेचांद्रंपराकश्च ॥ द्वादशाहादौपराकः ॥ द्विमासादावतिकृच्छ्रः ॥ त्रिमा

सादौकार्यः ॥ आब्दिकेपादः ॥ अभ्यासेसर्वंद्विगुणम् ॥ आमहेमसंकल्पश्राद्धेषु
तत्तदर्धानि ॥ यतिर्ब्रह्मचारीचोक्तंप्रायश्चित्तंकृत्वात्रीनुपवासान्प्राणायामा
न्घृताशनंचाधिकंकृत्वाव्रतशेषंसमापयेत् ॥ अनापदिद्विगुणम् ॥ दशादौदशगा
यत्रीमंत्रिताआपःपिबेत्षट्प्राणायामान्वा ॥ संस्कारेषुचौलेकृच्छ्रः ॥ सीमंतेचां
द्रम् ॥ अन्येषूपवासइतिदिक् ॥ अत्रमाधवमिताक्षरादौकर्त्रिविरोधोविषयभेदात्प
रिहार्यः ॥ एकादशाहेचांद्रंपुनःसंस्कारश्चेतिप्रायश्चित्तकांडेहेमाद्रिः (यत्तु
शनाः) दशाकृत्वःपिबेदापोगायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजइतितदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्ध
परमितिविज्ञानेश्वरः (अथक्षयाहश्राद्धम् ॥ तत्स्वरूपमाहहेमाद्रौव्यासः)
मासपक्षतिथिस्पृष्टेयोयस्मिन्म्रियतेहनि । प्रत्यब्दंतुतथाभूतंक्षयाहंतस्यतंविदुः
(नारदीये) पारणेमरणेनॄणांतिथिस्तात्कालिकीस्मृता । अत्रचांद्रंमानंज्ञेयं ॥
आब्दिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यतइतिगार्ग्योक्तेः ॥ मलमासमृतस्यतुसौर
म् ॥ मलमासमृतानांतुसौरंमानंसमाश्रयेदितिहेमाद्रावुक्तेः ॥ एतन्मृतमासस्यै
वाधिक्येज्ञेयम् (ब्राह्मे) प्रतिसंवत्सरंकार्यंमातापित्रोर्मृतेहनि । पितृव्यस्याप्य
पुत्रस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यचैवहि ॥ अपुत्रस्येतिभ्रात्राप्यन्वयः ॥ ज्येष्ठस्येतिकनिष्ठस्या
नावश्यकत्वार्थम् (मदनरत्नेभविष्ये) सर्वेषामेवश्राद्धानांश्रेष्ठंसांवत्सरंमतम् ॥
(तथा) भोजकोयस्तुवैश्राद्धंनकरोतिखगाधिप ॥ मातापितृभ्यांसततंवर्षेवर्षेमृ
तेहनि ॥ सयातिनरकंघोरंतामिस्रंनामनामतः ॥ तच्चनानास्मृतिष्वेकोद्दिष्टंपार्व
णंचोक्तम् (आद्यमाहयमः)सपिंडीकरणादूर्ध्वंप्रतिसंवत्सरंसुतैः । मातापित्रोः
पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंमृतेहनि(व्यासः) एकोद्दिष्टंतुकर्तव्यंपित्रोश्चैवमृतेहनि । ए
कोद्दिष्टंपरित्यज्यपार्वणंकुरुतेनरः ॥ अकृतंतद्विजानीयाद्भवेच्चपितृघातकः (अं
त्यमाहशातातपः)सपिंडीकरणंकृत्वाकुर्यात्पार्वणवत्सदा ॥ प्रतिसंवत्सरंश्राद्धं
छागलेनोदितोविधिः ॥ यःसपिंडीकृतंप्रेतंपृथक्पिंडेनियोजयेत् । विधिघ्नस्ते
नभवतिपितृहाचोपजायते ॥ अत्रौरसक्षेत्रजयोःपार्वणंदत्तकादीनामेकोद्दिष्टमि
त्येकःपक्षः ॥ साग्नेःपार्वणंनिरग्नेरेकोद्दिष्टमित्यपरः ॥ तद्दूषणंमिताक्षरादौज्ञे
यं(कल्पतरुस्तु) साग्न्योरौरसक्षेत्रजयोःपार्वणम् ॥ निरग्निकयोस्त्वेकोद्दिष्ट

मित्याह ॥ अपरार्केप्येवम्॥दत्तकादयोदशपुत्रास्तुसाग्नयोनिरग्नयश्चैकोद्दिष्ट
मेवकुर्युः ॥ प्रत्यब्दंपार्वणेनैवविधिनाक्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरेकुर्युरेकोद्दिष्टं
सुतादशेतिजातूकर्ण्योक्तेः ॥ यदातुदत्तकस्यपितादर्शेमहालयेवामृतस्तत्रपार्वणै
कोद्दिष्टयोर्विकल्पः ॥ वस्तुतस्तुसर्वेषांपार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्रीहियववद्विकल्पः ॥
सचदेशाचाराद्व्यवस्थितइतिसर्वनिबंधसिद्धांतः (अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेवृद्धप
राशरः) मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंमृतेहनीत्युक्त्वाह ॥ देशधर्मंसमाश्रित्य
वंशधर्मंतथापरे। सूरयःश्राद्धमिच्छंतिपार्वणंचक्षयाहन्यपीति ॥ तच्चकेवलपितृ
णांनसपत्नीकानामितिहेमाद्रिः ॥ अत्रमातासहानकार्याः ॥ कर्षूसमन्वितंभु
क्त्वातथाद्यंश्राद्धषोडशंप्रत्याब्दिकंचशेषेषुपिंडाः स्युःषडितिस्थितिरितिका
त्यायनोक्तेः ॥ कर्षूसमन्वितंसपिंडनंयैरेकोद्दिष्टंक्रियतेतेषामपिक्वचित्पा
र्वणमेवेतिशंखोक्तेः (एवंसंन्यासिनोपि) एकोद्दिष्टंयतेर्नास्तित्रिदंडग्रहणा
दिह । सपिंडीकरणाभावात्पार्वणंतस्यसर्वदेतिप्रचेतसोक्तेः(वायवीये) संन्या
सिनोप्याब्दिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालयेतुयच्छ्राद्धंद्वादश्यांपार्वणं
हितत् (पृथ्वीचंद्रोदयेवृद्धपराशरः) संग्रामेसंस्थितानांचप्रेतपक्षेशशिक्षये ॥
तेषांपार्वणमेवोक्तंक्षयाहेपिचसत्तमैः ॥ चंद्रक्षयानाशकसंयुगेषुयःप्रेतपक्षेमृत
वान्नसपिंडः । सपिंडितानामपिचाब्दिकानिभवंतितेषामिहपार्वणानि (तथा)
भ्रातुर्ज्येष्ठस्यकुर्वीतज्येष्ठोभ्रातानुजस्यच । दैवहीनंतुतत्कुर्यादितिधर्मविदब्रवीत् ॥
दैवहीनमेकोद्दिष्टम् ॥ ज्येष्ठोभ्रातानाद्यगर्भजः(तथाचतत्रैवशातातपः)अनाद्यगर्भ
ज्येष्ठोपिभ्रातासद्भिर्निगद्यते । कृतेसपिंडनात्तस्यनैवपार्वणमाचरेत् ॥ आद्यग
र्भेतुपार्वणमेकोद्दिष्टंवेत्यर्थः (मातुस्तुहेमाद्रौकात्यायनः) प्रत्यब्दंयोयथाकुर्या
त्पुत्रःपित्रेसदाद्विजः । तथैवमातुःकर्तव्यंपार्वणंचान्यदेववा (यत्तुतेनैवोक्तं) स
पिंडीकरणादूर्ध्वंपित्रोरेवहिपार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टंसदैवत्वि
तितत्सापत्नमातृपरम् (यत्तुवृद्धपराशरः) अपुत्रस्यपितृव्यस्यतत्पुत्रोभ्रातृजोभवे
त् ॥ सएवास्यतुकुर्वीतपिंडदानादिकांक्रियाम् ॥ पार्वणंतेनकार्यंस्यात्पुत्रवद्भ्रातृ
जेनतु । पितृस्थानेतुतंकृत्वाशेषंपूर्ववदुचरेदितितत्पितृवद्देशाचारवद्व्यवस्थित

मितिपृथ्वीचंद्रः (श्राद्धदीपकलिकायांचतुर्विंशतिमतेतु) पितृव्यभ्रातृमातृणांज्येष्ठानांपार्वणंभवेत् । एकोद्दिष्टंकनिष्ठानांदंपत्योःपार्वणंमिथः ॥ अपुत्रस्य पितृव्यस्यभ्रातुश्चैवाग्रजन्मनः । मातामहस्यतत्पत्न्याःश्राद्धंपार्वणवद्भवेदित्युक्तंतत्पत्न्याःकर्तृत्वेपिपार्वणमेव ॥ सर्वाभावेस्वयंपत्न्याः स्वभर्तॄणाममंत्रकम् । सपिंडीकरणंकुर्युस्ततःपार्वणमेवचेतिलौगाक्षिस्मृतेः ॥ ततःपत्न्यपिकुर्वीतसापिंड्यंपार्वणंतथेतिसुमंतूक्तेश्चेतिनिर्णयामृतेउक्तम् ॥ अन्येत्वेतत्पाक्षिकपार्वणपरमाहुः ॥ अतएव मनुः श्राद्धंतुयानारीमोहात्पार्वणमाचरेत् । नतेनतृप्यतेभर्ताकृत्वातुनरकंव्रजेदितिवचनंक्षयाहेपाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थम् ॥ नपार्वणनिषेधार्थमित्युक्तंत्रिस्थलीसेतौभट्टचरणैः ॥ स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यइत्यनेन विरोधाच्च (अपुत्राणांचाहहेमाद्रावापस्तंबः) अपुत्रायेमृताःकेचित्स्त्रियोवापुरुषाश्चये । तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टंनपार्वणम् ॥ मित्रबंधुसपिंडेभ्यःस्त्रीकुमारिभ्यएवच । दद्याद्वैमासिकंश्राद्धंसांवत्सरमतोऽन्यथा ॥ पारिजातेचअन्यथापार्वणमित्युक्त्वासर्वत्रपार्वणमित्युक्तम् । एकोद्दिष्टवाक्यानितुतीर्थमहालयपराणीत्युक्तम् (पृथ्वीचन्द्रोदयेवृद्धगार्ग्यः) मातुःसहोदरायाश्चपितुःसहभवायाश्च ॥ तयोश्चनैवकुर्वीतपार्वणंपिंडनादृते (प्रचेताः) सपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंविधीयते । अपुत्राणांचसर्वेषामपत्नीनांतथैवच ॥ अपत्नीनांब्रह्मचार्यादीनाम् (मार्कंडेयपुराणे) प्रतिसम्वत्सरंकार्यमेकोद्दिष्टंनरैःस्त्रियाः । मृताहनियथान्यायंनृणांयद्वदिहोदितं ॥ नृणामितिदृष्टांताद्गोविप्रहतपाखंड्यादीनांसपिंडनाभावेपिसांवत्सरमेकोद्दिष्टंकार्यमेवेतिशूलपाणिः (अत्रिवृद्धवसिष्ठौ) सपिंडीकरणादूर्ध्वंयत्रयत्रप्रदीयते । भ्रात्रेभगिन्यैपुत्रायस्वामिनेमातुलायच । पितृव्यगुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टंनपार्वणम् (यत्तु जातकर्णः)पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणांतथैवच । मातामहस्यासुतस्यश्राद्धादिपितृवद्भवेदितितदावश्यकत्वार्थंनतुपार्वणार्थमितिहेमाद्रिः ॥ युक्तंत्वेवम् ॥ मातुःपितरमारभ्यत्रयोमातामहाःस्मृताः । तेषांतुपितृवच्छ्राद्धंकुर्युर्दुहितृसूनवइतिपुलस्त्योक्तेर्मातामहस्यपार्वणमेव ॥ तत्साहचर्यात्पितृव्यादीनांतथा ॥ पितृव्यभ्रातृमातृणा

मेकोद्दिष्टंचपार्वणमितिक्षयाहोक्तोपक्रमेपुलस्त्योक्तेश्चविकल्पः (केचित्त्वा पस्तंबादिवाक्यानि) व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानांनैवकार्यासपिंडतेत्यस्यपित्नव्यादि परत्वादकृतसपिंडनपित्नव्यादिपराणीत्याहुः ॥ मातासपत्नमाता ॥ एकोद्दिष्टं तुकानिष्ठपरमिति ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् ॥ विशेषस्त्वधिकारिनिर्णयेप्रागु क्तः ॥ केचित्पुत्रांतराभावेपिपितामहवार्षिकमप्यावश्यकम् ॥ पुत्राभावेच तत्पुत्राःपत्नीमातातथापिता । वित्ताभावेपिसच्छिष्यः कुर्यात्तस्यौर्ध्वदैहिक मितिमार्कंडेयपुराणादित्याहुस्तन्न ॥ पौत्रेणौकादशाहादिकर्तव्यंश्राद्धषोडश मितिकातीयेविशेषोक्तेः (अथक्षयाहद्वैधेनिर्णयः) तत्रैकोद्दिष्टंमध्याह्नेका र्यम् ॥ मध्याह्नश्चपंचधाविभक्तदिनतृतीयभागइतिमाधवः ॥ आमश्राद्धंतुपूर्वा ह्णएकोद्दिष्टंतुमध्यमे । पार्वणंचापराह्णेतु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिहारीतो क्तौप्रातःशब्दसाहचर्यात् ॥ तत्रापिकुतुपादिमुहूर्तद्वितयेज्ञेयम् ॥ प्रारभ्यकुत पेश्राद्धंकुर्यादारौहिणंबुधः । विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणंतुनलंघयेदितिगौ तमोक्तेरेतत्परत्वात् ॥ रौहिणोनवमोमुहूर्तः ॥ मैथिलाःश्राद्धकौमुदीचैवम् ॥ (अन्यथा) ऊर्ध्वंमुहूर्तात्कुतुपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपंचकंह्येतत्स्वधाभव नमिष्यतइत्यादिविरोधात् (दीपिकापि) एकोद्दिष्टमुपक्रमेत्कुतपइति (मा धवीयेव्यासोपि) कुतुपप्रथमेभागेएकोद्दिष्टमुपक्रमे । आवर्तनसमीपेवातत्रैवनि यतात्मवान् ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् ॥ तेनकुतुपादिरौहिणांतोमुख्यःकालः ॥ दिनद्वयेतद्व्याप्तौसमव्याप्तौचपूर्वा ॥ विषमव्याप्तावाधिक्येननिर्णयः ॥ अव्या प्तौपूर्वैव ॥ परविद्धायानिषेधात् ॥ साचपूर्वदिनेरौहिणलंघनापत्तेःपरैवेतिगौ डाः ॥ शुक्लकृष्णावशात्खर्वदर्पाद्यैर्वाव्यवस्थेत्यन्ये ॥ तन्न ॥ परविद्धानिषेध प्राबल्यात् ॥ अत्रमूलंकालमाधवीयेज्ञेयम् ॥ पार्वणंत्वपराह्णेकार्यंपूर्वोक्तवच नात् ॥ मध्याह्नव्यापिनीयास्यात्सैकोद्दिष्टेतिथिर्भवेत् । अपराह्णव्यापिनीया पार्वणेसातिथिर्भवेदितिपृथ्वीचंद्रोदयेवृद्धगौतमोक्तेश्च ॥ पूर्वेद्युरेवपरेद्युरेव वापराह्णव्याप्तौसैवग्राह्या ॥ दिनद्वयेतद्व्याप्तौतदस्पर्शे ऽप्यातःसमव्याप्तौवपूर्वै व ॥ विषमव्याप्तौत्वधिकाग्राह्या ॥ द्वयपराह्णव्यापिनीस्यादाब्दिकस्ययदा

तिथिः । महतीयत्रतद्विद्धांप्रशंसंतिमहर्षयइतिमरीचिस्मृतेः ॥ दर्शंचपूर्णमासंचपितुःसांवत्सरंदिनम् ॥ पूर्वविद्धामकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइत्यपरार्केनारदोक्तेः ॥ द्व्यहेप्यव्यापिनीचेत्स्यान्मृताहस्ययदातिथिः । पूर्वविद्धाप्रकर्तव्यात्रिमुहूर्तभवेद्यदीतिसुमंतूक्तेः ॥ पूर्वस्यांनिर्वपेत्पिंडानित्यांगिरसभाषितमितिहेमाद्रौपाठः (तत्रैवद्वमनुः) नद्व्यहव्यापिनीचेत्स्यान्मृताहस्यचयातिथिः । पूर्वविद्धैवकर्तव्यात्रिमुहूर्ताचयाभवेत् ॥ मदनरत्नेप्येवम् (यत्तुकार्ष्णाजिनिव्यासौ) अह्नोस्तमयवेलायांकलामात्रायदातिथिः । सैवप्रत्याब्दिकेज्ञेयानापरापुत्रहानिदेतित्रिमुहूर्तस्तुतिः ॥ पूर्वेद्युःसायंत्रिमुहूर्तभावेतुपरैव ॥ त्रिमुहूर्तानचेत्तत्रग्राह्यापरैवकुतुर्पाद्दसेतिकालादर्शेगोभिलोक्तेः ॥ कालादर्शेपि । प्रत्याब्दिकेप्येवमेवतिथिर्ग्राह्यापराह्णिकी । उभयत्रतथात्वेतुमहत्त्वेनविनिर्णयः ॥ समत्वेपूर्वविद्धैवद्यतथात्वेपिसायदि । त्रिमुहूर्तभवेत्सायंसर्वेष्टोयंविनिर्णयः (अन्यत्रापि) सायंतन्यपरत्रचेन्मृतातिथिः सैवाब्दिकेमासिके ग्राह्यासाब्द्यपराह्णयोर्यदितदायत्राधिकासामता । तुल्याचेदुभयापराह्णसमयेपूर्वानचेत्तुद्वयेपूर्वैवत्रिमुहूर्तगास्तसमयेनोचेत्परैवोचिता (माधवपृथ्वीचंद्रौतु) दिनद्वयेपराह्णव्याप्तौअंशतःसमव्याप्तौचक्षयेपूर्वावृद्धौपरा॥ खर्वदर्पौपरौपूज्याविदयुक्तेः ॥ अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्यचयातिथिः । क्षयेपूर्वाचकर्तव्यावृद्धौकार्यातथोत्तरेतिबौधायनोक्तेः ॥ क्षयाहस्यतिथिर्यातुअपराह्णद्वयेयदि । पूर्वाक्षयेतुकर्तव्यावृद्धौकार्यातथोत्तरेतिवृद्धनारदीयाच्चेत्याहुः ॥ वृद्धिक्षयौचात्रपरतिथेर्नतुग्राह्यतिथेः ॥ तस्याःक्षयेपराह्णद्वयव्याप्तेरसंभवात (तदाहमाधवः) नग्राह्यतिथिगौवृद्धिक्षयावूर्ध्वतिथेस्तुताविति (यत्तुपृथ्वीचंद्रः) पूर्वोक्तवचनेषुयत्रसायाह्नास्तमययोगिनीतिथिरुक्तातत्रापराह्णव्यापिनीज्ञेया ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तःस्यात्तत्रश्राद्धंनकारयेदितिमात्स्यादौसायाह्नेनिषेधात् ॥ यच्चत्रिमुहूर्तादिग्रहणंतच्छाद्वाहापराह्णरूपत्रिमुहूर्तपरमित्याह ॥ तद्वेमाद्रिमदनरत्नकालादर्शादिग्रन्थविरोधाल्लक्षणापत्तेश्चर्चिन्त्यम् ॥ तस्मात्पूर्वोक्तमेवसाधु॥ यदाविघ्नवशाद्दिनेसांवत्सरश्राद्धंनकृतंतदारात्रावपिकार्यम् ॥ मृताहंसमतिक्रम्य चण्डालेच

भिजायतइतिमरीचिनामृताहातिक्रमेदोषोक्तेः ॥ नचनक्तंश्राद्धंकुर्वीतारब्धेवा भोजनसमापनमित्यापस्तंबेनगौणाकालोक्तेश्चेतिमाधवः ॥ आरब्धेश्राद्धेविघ्न वशाद्रात्रिभागोपातेभोजनसमाप्त्यंतेरात्रौकार्यम् ॥ शेषसमाप्तिःपरदिनएवेति हरदत्तः ॥ ग्रहणादिनेवार्षिकप्राप्तौतद्दिनएवान्नेनामेनहेम्नावाकुर्यात् ॥ नोत्तर दिनेइत्युक्तंप्राक्ग्रहणनिर्णये ॥ तच्चप्रथमाब्दिकंत्रयोदशेमलमासेकार्यम् ॥ अ न्यथान ॥ प्रत्यब्दंद्वादशेमासिकार्यापिण्डक्रियाबुधैः ॥ क्वचित्त्रयोदशेपिस्या दाद्यंमुक्त्वातुवत्सरमितिलघुहारीतोक्तेः ॥ इदमन्त्याधिकमासपरम् ॥ द्वादशेत्र योदशेवातीतइत्यर्थः ॥ तेनयत्रद्वादशमासिकंशुद्धमासेभवति तत्रत्रयोदशेधिके एवाब्दिकंकार्यम् ॥ यत्राधिकमध्येद्वादशमासिकंतत्रतस्यद्विरावृत्तिंकृत्वा चतु र्दशेशुद्धेएवप्रथमाब्दिकमितिमाधवीये ॥ हेमाद्रौचैवम् ॥ द्वितीयाब्दिकन्तुशु द्धमासेएवनाधिकेनाप्युभयोः ॥ मलमासमृतानांतुयदासएवाधिकःस्यात्तदात त्रैवकार्यमन्यथाशुद्धएवेतिप्रागुक्तम् ॥ दर्शोवार्षिकंचेत्तदापूर्ववार्षिकंकृत्वाततः पिण्डपितृयज्ञोदर्शश्राद्धञ्चेति निर्णयदीपिकामतउक्तः (स्मृतिसारेपि) दर्शक्षया हेसम्प्राप्ते कथंकुर्वीतयाज्ञिकाः ॥ आदौक्षयाहंनिर्वर्त्य पश्चाद्दर्शोविधीयत इति ॥ युक्तंत्वेवम् ॥ तद्वचनेमूलाभावात् ॥ पिण्डयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्य्य कम्बुध इति दर्शश्राद्धेपिण्डपितृ यज्ञानंतर्यात्तस्याब्दिकेप्यति देशात्प्राप्तेः ॥ पितृयज्ञानंतरंवार्षिकंततोदर्शश्राद्धमिति ॥ व्यतिषंगस्तुनभवत्येव ॥ तस्यार्थि कत्वात् (कालादर्शोपि) निमित्तानियतत्वाच्चात्रपूर्वानुष्ठानकारणमिति ॥ सर्वा नप्रत्येकरूप्याभावात् क्षयाहनिमित्तस्य । नियतत्वम् ॥ देवजानीयेप्येवम् ॥ एवंमासिकादिष्वपिज्ञेयम् ॥ प्रत्यब्दंयोयथाकुर्यात्सतान्यपीतिसर्वातिदेशात् (मृताहेवृषोत्सर्गउक्तोहेमाद्रौविष्णुधर्मे) अग्नौहितयेच्चैव मृताहेबांधवस्यच । उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याःसमुपागमे ॥ कौमुदीकार्तिकी (अथशुद्धिश्राद्धम् । दिवोदासीये) सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयंभवेत् । तावदेवनभोक्तव्यं स पेहनिकदाचन ॥ वर्षान्तर्सपिण्डनेप्येतत्तुल्यम् ॥ मृताहनितुसम्प्राप्ते यावदब्द चतुष्टयम् । बहिःश्राद्धम्प्रकुर्वीत नकुर्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥ प्रथमेस्थीनिमज्जाच

द्वितीयेमांसभक्षणम । तृतीयेरुधिरंप्रोक्तं श्राद्धंशुद्धंचतुर्थकमिति श्राद्धकारि
कोक्तेः ॥ शुद्धंकिंचिदितिज्ञेयम (स्मृत्यन्तरे) सप्तत्रिंशच्चयेमासान श्राद्धेभुंक्ते
तमोहतः । सपंक्तिदूषितःपापः प्रेतांशीचभवेत्तुसः ॥ तत्रप्रथमेब्देवर्षांतसपिंडन
पक्षेमृताहात्पूर्वेह्निसपिण्डनमब्दपूर्तिश्राद्धञ्चकृत्वा परेद्युर्वार्षिकंकुर्य्यादिति
स्मृत्यर्थसारे उक्तम ॥ हेमाद्रिस्तुमृताहेसपिण्डीकरणेनैववार्षिकसिद्धिः ॥ पूर्णे
संवत्सरेपिण्डः षोडशःपरिकीर्तितः । तेनैवचसपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यत
इतिवचनादित्याह ॥ इदमेवयुक्तम (अथक्षयाहाज्ञानेमरीचिः) श्राद्धविघ्नेसमु
त्पन्ने अविज्ञातमृतेहनि । एकादश्यान्तुकर्तव्यं कृष्णपक्षेविशेषत इत्युक्तेः
(शुक्लैकादश्यामपि वृहस्पतिः) नज्ञायतेमृताहश्चेत प्रमीतेप्रोषितेसति ॥
मासश्चेतप्रतिविज्ञातस्तद्दर्शःस्यादथाब्दिकम ॥ दिनमासौनविज्ञातौ मरणस्य
यदापुनः ।·प्रस्थानमासदिवसौग्राह्यौपूर्वोक्तयादिशा (मदनरत्नेभविष्ये) मृता
हंयोनजानाति मानवोविनतात्मज । तेनकार्यममावास्यांश्राद्धसांवत्सरंसदा ॥
दिनमेवतुजानाति मासंनैवतुयोनरः । मार्गशीर्षेतथाभाद्रे माघेवात्तद्दिनम्भवेत
(निर्णयामृतेतु)यदामासोनविज्ञातोविज्ञातंदिनमेवतु । तदाचाषाढकेमासिमाघे
वातद्दिनंभवेदितिवृहस्पतिस्मृतेराषाढोप्युक्तः (कालादर्शेपि) मासाज्ञाने दिन
ज्ञानेकार्यमाषाढमाघयोरित्युक्तम (हेमाद्रौप्रभासखण्डे) मृताहंयोनजानातिमा
संवापिकथंचन । तेनकार्यममावास्यांश्राद्धंमाघेथमार्गके (भविष्ये) मृतवा
र्ताश्रुतेर्ग्राह्यौतौपूर्वोक्तक्रमेणतु । पूर्वोक्तेतिप्रस्थानदिनाज्ञानेमासज्ञानेचतद्दर्शे ॥
मासाज्ञानेदिनज्ञानेचमार्गादावितिवच्छ्रवणादिनेपिज्ञेयमित्यर्थः ॥ श्रवणदिने
मासाज्ञानेमाघमार्गदर्शे कार्यंपूर्वोक्तप्रभासखण्डात ॥ अतोत्रलोपइतिशूल
पाणयुक्तंहेयम (तिथितत्त्वेयमः) गतस्यनभवेद्वार्तायावद्द्वादशवार्षिकी ॥
प्रेतावधारणंतस्यकर्तव्यंसुतबांधवैः ॥ यन्मासियदहर्यातस्तन्मासितदहःक्रि
या । दिनाज्ञानंकुहस्तस्यआषाढस्याथवाकुहूः (अथश्राद्धविघ्नेनिर्णयः)
तत्रविप्रस्यनिमन्त्रणोत्तरंसूतकेमृतकेचाशौचाभावः ।' निमंत्रितेषुविप्रेषुप्रार
ब्धेश्राद्धकर्मणि । निमन्त्रणाद्धिविप्रस्यस्वाध्यायादिरतस्यच ॥ देहेपितृषुतिष्ठ

त्युनाशौचंविद्यतेक्वचिदितिब्राह्मोक्तेः (क्रतुस्तुविष्णुराह) व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धेहोमेऽर्चनेजपे । आरब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकम् ॥ श्राद्धेप्रारंभस्तत्रै वोक्तः ॥ प्रारम्भोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः । नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धे पा कपरिक्रियेति (माधवीयेब्राह्मेपि) श्राद्धादौपितृयज्ञेचकन्यादानेचनोभवेत् (मिताक्षरायांस्मृत्यंतरे । सद्यःशौचंप्रकृत्य) यज्ञेसम्भृतसम्भारेविवाहेश्राद्ध कर्मणीति ॥ तिथितत्त्वादिगौडग्रंथास्तुनिमन्त्रणोत्तरंकर्तुर्भोक्तुश्चनाशौचम् ॥ निमन्त्रणोत्तरंश्राद्धेप्रारम्भःस्यादितिस्मृतिरितिविष्णूक्तेः ॥ यत्तुश्राद्धे पाक परिक्रियेतितद्दर्शश्राद्धविषयमित्याहुः ॥ दातृगृहेमरणादौब्राह्मेउक्तम् ॥ भोज नार्द्धेतुसंभुक्तेविप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥ गृहेइतिशेषः ॥ यदाकश्चित्तदोच्छिष्टंशेषंत्य क्त्वासमाहितः । आचम्यपरकीयेनजलेनशुचयोद्विजाइति ॥ अस्यश्राद्धविष यत्वंहेमाद्रिणोक्तम् पृथ्वीचन्द्रोदयेप्येवम् ॥ ममतुप्रतिभातीदंविवाहादिविष यम् ॥ नतुश्राद्धविषयंतत्पदाभावात् (विवाहोत्सवयज्ञेष्वित्युपक्रम्य) भुंजानेषु तुविप्रेषु त्वन्तरामृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वेतेशुचयःस्मृताइतिषट् त्रिंशन्मतैकवाक्यात् ॥ निमंत्रितेषुविप्रेषु प्रारब्धेश्राद्धकर्मणीतिपूर्वोक्तविरो धाच ॥ श्राद्धे तुयद्यपिविष्णुनापाकोत्तरमाशौचाभावउक्तस्तथापिकर्तुरेवसः ॥ भोक्तुर्दोषोस्त्येव ॥ अपिदातृगृहीत्रोश्चसूतकेमृतकेतथा । अविज्ञानेनदोषः स्याच्छ्राद्धादिषुकथंचन ॥ विज्ञानेभोक्तुरेवस्यात्प्रायश्चित्तादिकंक्रमादिति माधवीयब्राह्मोक्तेः ॥ आदिशब्देनाशौचमुच्यते (तचाहविष्णुः) ब्राह्मणा दीनामाशौचेयःसकृदेवान्नमश्नातितस्यतावदाशौचम् ॥ यावत्तेषामाशौचव्यप गमेप्रायश्चित्तंकुर्यादिति (यत्तु) देहेपितृषुतिष्ठत्सुनाशौचंविद्यतेक्वचिदिति ब्राह्मन्तत्श्राद्धकालीनस्यनिषेधकम् ॥ नतूत्तरकालीनस्य ॥ शुद्धदीपस्तुनि मन्त्रितेष्वित्यामश्राद्धपरम् ॥ भोजनार्द्धेष्वित्यादित्वन्नश्राद्धपरमित्याह (प्राय श्चित्तंत्वाहमार्कंडेयः) भुक्त्वातुब्राह्मणाशौचेचरेत्सांतपनंद्विजः ॥ एतत्का मतः(अभ्यासेशंखः) ब्राह्मणस्यतथाभुक्त्वामासमेकंव्रतीभवेदिति (अज्ञानात्तु छागलेयः) एकाहंचत्र्यहंपंचसप्तरात्रमभोजनम् । ततःशुचिर्भवेद्विप्रःपंचगव्यं

पिबेन्नरइतिवर्णक्रमेणेदम् ॥ अभ्यासेतुद्वैगुण्यमित्यादिमिताक्षरामाधवीयादौ
ज्ञेयम् ॥ मिताक्षरामाधवादौतुश्राद्धेकर्तुर्भोक्तुश्चसर्वथादोषाभावउक्तः (आ
शौचमध्येश्राद्धदिनप्राप्तौतुमाधवीयेकालादर्शेचऋष्यशृङ्गः) देयेपितृणांश्रा
द्धेतुआशौचंजायतेयदा । आशौचेतुव्यतिक्रान्तेतेभ्यःश्राद्धंप्रदीयते (श्राद्ध
चिन्तामणौज्योतिषे) प्रतिसांवत्सरंश्राद्धमाशौचात्पतितंचयत् । मलमासेपि
तत्कार्यमितिभागुरिभाषितम् ॥ आशौचान्त्यदिनत्वेननिमित्तत्वादित्यर्थः ॥
एतन्मासिकादिपरंनदार्शिकादौ अतएवतुदर्शनभाष्ये अपरपक्षेपिन्याणीति
नियमात्कृष्णपक्षश्राद्धलोपेप्रायश्चित्तमेव ॥ नतुगौणकालेकरणंचोपवा
सः ॥ वेदोदितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्त
मभोजनमितिमनूक्तेरित्युक्तम् ॥ आशौचेतुप्रायश्चित्तमपिन ॥ मुख्यकालेअन
धिकारात् (आशौचान्तेसम्भवेत्तुव्यासः) श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेत्वन्तरामृतसूत
के । अमावास्यांप्रकुर्वीतशुद्धावेकेमनीषिणः (हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मतेपि) मा
सिकेचाब्दिकेत्वह्निसंप्राप्तेमृतसूतके । वदन्तिशुद्धौतत्कार्यं दर्शेचापिविचक्ष
णाः (गोभिलः) देयेप्रत्याब्दिकेश्राद्धे अन्तरामृतसूतके । आशौचानंतरं
कुर्यात्तन्मासेंदुक्षयेतथा (मरीचिः) श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेप्यविज्ञातेमृतेहनि ।
एकादश्यांतुकर्तव्यंकृष्णपक्षेविशेषतः ॥विशेषतइत्युक्तेःशुक्लैकादश्यामपि॥
आशौचेतरविघ्नेएतदितिमाधवपृथ्वीचंद्रौ (यत्त्वत्रिः) तदहश्चेत्प्रदुष्येतके
नचित्सूतकादिना।सूतकानंतरंकुर्यात्पुनस्तदहरेवचेतितत्पूर्वकालाभावेज्ञेयम्॥
एतदाब्दिकेतरश्राद्धपरम् (यच्चदेवलः) एकोद्दिष्टेतुसंप्राप्तेयदिविघ्नःप्रजायते ।
मासेन्यस्मिंस्तिथौतस्मिन्श्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नतइति ॥ तदपिमासिकपरमितिम
दनरत्नेहेमाद्रौच ॥ इदमपिपूर्वकालासंभवेव्याध्यादौविस्मरणेचैवंज्ञेयम् (अथ
भार्यारजोदर्शने) तत्रदार्शिकमामेनकार्यम् । श्राद्धविघ्नेद्विजातीनामामश्राद्धं
प्रकीर्तितम् ॥ अमावास्यादिनियतंमाससंवत्सरादृतेइतिहेमाद्रौहारीतोक्तेः ॥
(व्याघ्रपादोपि) आर्तवेदेशकालानांविप्लवेसमुपस्थिते । आमश्राद्धंद्विजैःका
र्यंशूद्रःकुर्यात्सदैवहीति (दीपिकापि) दर्शेतुभार्यार्तवेत्यामश्राद्धंविधिंप्रवासिवि

धुराद्याश्चाचरेयुर्द्विजाः ॥ वस्तुतस्तु पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयतइ तिसुमंतूक्तेः ॥ पाककर्तृंतरसत्वे ऽन्नेनान्यथामेनेत्युक्तम् ॥ मासिकानि सपिंडानि अमावास्या तथाब्दिकम् । अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वलेति कालिकायाव चनाच ॥ कालादर्शे तु स्त्रिया रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पंचमेहनीति पक्षांतरमुक्तम् ॥ पारिजातेप्येवम् ॥ एवं महालययुगादावपि ॥ आब्दिकं तु रजोदर्शने पितृदिने एव कार्यम् ॥ पुत्रवत्स्त्र्यपि दारेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः ॥ अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वामेन न क्वचिदिति माधवीये लौगाक्षिस्मृतेः (मरीचिरपि) अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला । आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृतेहनि (काष्णार्जिनिः) आपन्नोप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कुत्रचित् । अन्नेन तदमायां वाक्षयो वाहरिवासरे (प्रयोगपारिजाते) रजस्वलायां भार्यायां स्वयाहं यः परित्यजेत् । स वै नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ मासिकानि सपिण्डं च अमावास्या तथाब्दिकम् । अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला (देवयाज्ञिकनिबन्धेपि) भर्तुः श्राद्धं पंचमेह्नि कुर्याद्भार्या रजस्वला ॥ पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्यतः (कालादर्शेपि) रजस्वलां गतेनाग्निर्निर्विदेशस्थोथवाब्दिके ॥ दर्शादाविव नामेनत्वन्नेन श्राद्धमाचरेत् (अन्यत्रापि) विदेशको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्यां । श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नामेन हेम्ना न तु पंचमेह्नि ॥ एवं मासिकेपि ॥ (यत्तु मरीचिः) आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । पंचमे ऽहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृतेहनि (माधवीये) श्राद्धं तदा न कर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेहनीत्युत्तरार्द्धं तदपुत्रकर्तृकश्राद्धविषयम् ॥ अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पंचमेहनीति ॥ श्लोकगौतमोक्तेः ॥ दैवे कर्मणि पित्र्ये वा पंचमेहनि शुद्ध्यतीति प्रभासखण्डाच ॥ नन्वशुचित्वादेव तत्र पंचमेहन्यार्थात् श्राद्धप्राप्तमिति वचनं व्यर्थम् ॥ नैवम् ॥ गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाप्यरोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत्प्रयतास्स्वयमिति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ॥ अनुपनीतस्त्री शूद्रादेश्च श्राद्धमृत्विजा वा कारयेयुः ॥ स्वयं वा ऽमंत्रकं कुर्युरिति स्मृत्यर्थसाराच्चान्यद्वाराकरणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्यत्वदुक्त दिशा आशौचानंतरमश्राद्ध

कर्तव्यताऽवेदकवाक्यवैयर्थ्याच्च ॥ अतःप्रागुक्तमरीच्युक्तेःपत्नीपंचमेऽहनीतियु
क्तम् (यत्तु) सप्ताहात्पितृदेवानांभवेद्योग्याव्रतार्चनेइतितद्रजोनिवृत्तिपरमिति
हेमाद्रिभिन्नसर्वनिबन्धसिद्धांतः हेमाद्रिस्तुश्राद्धादौ स्त्रियासहैवाधिकारात्तस्यां
रजोदुष्टायांतन्निवृत्तेरेकभार्येणपंचमेऽहनिकार्यम् ॥प्रागुक्तमरीच्युक्तेः॥ भार्यां
तरसत्वेतुपृथग्वस्त्वपीतिवचनात्तद्दिनएवेत्याह (दीपिकापि) भार्यर्तौसतिपं
चमेचदिवसेस्याद्दार्षिकंमासिकंपक्वान्नैर्बहुभार्यकस्त्वधिकृतेपत्न्यंतरेत्तिर्वति ॥
कुर्यात्तद्दितयं स्वमुख्यदिवसेइतितच्चिंत्यम् ॥ सहाधिकारःसहत्वश्रुत्यावास्क
फलभाक्त्वेनवापाककर्तृत्वेनवा ॥ नाद्यः । तदभावात् । पाणिग्रहणाद्धिसह
त्वंकर्मस्वित्यस्याग्निसाध्यकर्मविषयत्वात् ॥ आब्दिकस्यचनिरग्नेरपिपाकेनै
वोक्तेः ॥ स्मार्ताग्निसाध्यत्वानियमात्तामपरुध्येतिपूर्वोक्तवचनासत्वाच्च ॥ क
थंचभार्यांतरसत्वेधिकारः ॥ ज्येष्ठयानविनेतरेति नियमात् ॥ ज्येष्ठापरत्वेच
तेनैवसिद्धे वचनवैयर्थ्यात् (नद्वितीयः) अविभक्तभ्रातृष्वेकस्याऽशुचित्वे
न्यस्याधिकारापत्तेः (नतृतीयः) प्रवासनिर्देशसूतिका रोगिण्यादिष्वप्य
करणापत्तेः ॥ आरभेतनवैःपात्रैरन्नारम्भंचबांधवैरिति देवलोक्तावात्मनेप
दात्स्वस्यबांधवानांच पाककर्तृत्वोक्त्याविरोधाच्च ॥ ततस्तानिपपाचाशुसी
ताजनकनंदिनीतिपाद्मादिलिङ्गात्प्राशस्त्यंभार्यापाकस्योच्येत ॥ नतत्कस्या
प्यनियम ॥ तेनैतद्वचनंयुक्त्याद्यभावात् पूर्वोक्तवचोविरोधाच्चयत्किंचिदेव
(यदपि) श्राद्धीयाहनिसंप्राप्ते यस्यभार्यारजस्वला । श्राद्धंतत्रनकर्तव्यंक
र्तव्यंपंचमेऽहनीतिप्रलोकगौतमपाठेन्यथादर्शितः ॥ माधवीयेचतद्वशात् पक्षांत
रमुक्तम् ॥ तेनापिनाभिप्रेतार्थसिद्धिः ॥ यस्यप्रेतस्येत्यर्थात् ॥ तेनात्रहेमाद्रिर्व
भ्रामेतिबहुवक्तव्येपिनोच्यते (अथान्वारोहणेनिर्णयः । लौगाक्षिः) मृताहनि
समासेन पिण्डनिर्वपणांपृथक् ॥ नवश्राद्धञ्चदम्पत्योरन्वारोहणएवतु ॥ समा
सेनतुतंत्रेणाद्दिपितृकश्राद्धवद्द्वयोरेकःपिण्डोविप्रश्च ॥ पिंडशब्दःश्राद्धपरः ॥
नवश्राद्धम्पृथगितिहेमाद्रिपृथ्वीचन्द्रौ ॥ अत्रमृताहनीत्येकत्वात् ॥ दिनभेदेदि
नैक्येवामृततिथेरेकत्वेकालैक्यंकर्त्रैक्यंपाकैक्यंच ॥ एकचित्याधिरोहेतुतिथि

रेकैवजायते । एकपाकेनपिण्डैक्ये द्वयोर्गृह्णीतनामनी इतिस्मृत्यन्तराच्च ॥ अन्यैरपिपद्धतौभट्टैरप्युदाहृतम् ॥ अन्वारोहेतुनारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिंडदानक्रियातद्वच्छ्राद्धम्प्रत्याब्दिकन्तथा ॥ नवश्राद्धानिसर्वाणि सपिंडीकरणंपृथक् । एकएववृषोत्सर्गो गौरेकातत्रदीयते इति ॥ तिथिभेदेतुवार्षिकंपृथगेव ॥ तथावार्षिकेसमासविधानादन्यत्रसर्वत्रपृथक्त्वेप्राप्तेनवश्राद्धमेवपृथगितिपरिसंख्ययान्यत्रपृथगुक्तेऽर्वापि वार्षिकषोडशश्राद्धतीर्थसपिंडान्वष्टक्यादिषुसमासएवेतिमदनपारिजातनिर्णयामृतादयः ॥ अतःसमासविधिबलात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्यकर्तृत्वेसपत्नमातुरन्वारोहणेततपुत्रेसत्यपितद्वार्षिकादिकर्मविभक्तः सापत्नपुत्रएवज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः॥वक्ष्यमाणपृथ्वीचंद्रादिमतेतुऔरसएवमातुः पृथक्कुर्यात् ॥ एवंबह्वीष्वपिमातृषुज्ञेयम् ॥ त्रिस्थलीसेतौपितामहचरणैरप्येवमुक्तम् (यत्तुगार्ग्यः) एकचित्यांसमारूढौदंपतीनिधनंगतौ । पृथक्श्राद्धंतयोः कुर्यादोदनंचपृथक्पृथक् ॥ ओदनंपिंडः ॥ तन्नवश्राद्धविषयं (यत्तुभृगुः) या समारोहणंकुर्याद्भर्तुश्चित्यांपतिव्रता । तांमृताहनिसंप्राप्तेपृथक्पिंडेनियोजयेत् ॥ प्रत्यब्दंचनवश्राद्धंयुगपत्तुसमाचरेत् । तद्येयांवार्षिकमेकोद्दिष्टमुक्तंतत्तद्विषयम् ॥ प्रत्यब्दंचमृताहनीत्यन्वयः ॥ नवश्राद्धंयुगपदितिदर्शवर्गद्वयवदेकतंत्रेणापृथगित्यर्थमाहहेमाद्रिः ॥ एतन्मृततिथिभेदविषयमितिपृथ्वीचंद्रनिर्णयामृताद्याः ॥ देवयाज्ञिकोप्येवम् (पराशरमाधवस्तु) गार्ग्यभृग्वादिवचनाल्लौगाक्षिवाक्येसमासेनपाकादितंत्रैक्येनदर्शवर्गद्वयवत्पृथक्श्राद्धंकुर्यात् ॥ नवश्राद्धंचतथेत्याह (पृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयस्तु) द्वयोरेकपिंडदानंलौगाक्षिवचनंचापद्विषयम् ॥ पृथक्पिंडदानंतुमुख्यःकल्पः (तदाहवृद्धपराशरः) आरुह्यभर्तुश्चितिमंगनायाःप्राप्नोतिमृत्युंखलुसत्वयुक्ता ॥ एकादशाहेतुतयोर्विधेयंश्राद्धंपृथक्स्वर्गमपेक्ष्यसद्भिः ॥ एकत्वमिच्छंतिमतिप्रहीणा एकादशाहादिषु येनृनार्याः ॥ तेस्वर्गमार्गविनिहत्यकुर्युःस्त्रीसत्वघातान्नरकाधिवासं ॥ भर्त्रासहमृतायातुनाकलोकमभीप्सती । साहंच्छ्राद्धंपृथक्पिंडान्नैकत्वंतुस्मृतंतयोः ॥ पृथगेवाहिकर्तव्यंश्राद्धमेकादशाहिकं । यानिश्राद्धानिसर्वाणितान्युक्तानिपृथक्के

पृथक् (विश्वादर्शेऽपि) मातुर्गयाष्टकावृद्धिमृताहेयुमहालये । श्राद्धंकुर्य्यात
पृथग्देवंतत्रैवानुगतावपि ॥ एकचित्यांसमारुह्यमृतयोरेकबर्हिषि । पित्रोः
पिंडान्पृथग्दद्यातपिंडंत्वापस्तुतत्सुतइत्याश्विनस्मृतेरित्याहुः (यत्तुषट्त्रिंशन्मते)
एकत्वंसागताभर्तुःपिंडेगोत्रेचसूतके । नपृथक्पिंडदानंतुतस्मातपत्नीषुविद्यते
इतितद्दर्शादिपरं (चंद्रप्रकाशेऽपि) एकचित्यांसमारूढौदंपतीप्रमितौयदि । पृ
थक्श्राद्धंप्रकुर्वीतपत्युरेवक्षयेऽहनि ॥ मृतानामपिभृत्यानांभार्याणांपतिनासह ।
पूर्वकस्यमृतस्यादौद्वितीयस्यततःपुनः ॥ तंत्रेणाश्रपणांकृत्वा श्राद्धंस्वामिक्षयेऽह
नि । तृतीयस्यततःकुर्यात्संनिपातेत्वयंक्रमइति ॥ सहगमनेसर्वत्रश्राद्धार्थमेक
पाकइत्याह (मदनरत्नेप्रचेताः) एकचित्यांसमारूढौम्रियेतेदंपतीयदि । तंत्रेणा
श्रपणांकुर्यात्पृथक्पिंडंसमावपेत् ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् ॥ अत्रभर्तुराशौचम
ध्येऽन्यदिनेस्त्रीमरणेपतिमरणादिनगणनया शौचपिंडदानैकादशाहादिकार्यं
म ॥ नात्रपक्षिणीशुद्धिः ॥ मृतंपतिमनुव्रज्यपत्नीचेदनलंगता । नतत्रपक्षिणी
कार्यापैतृकादेवशुद्ध्यति ॥ पुत्रोन्योवाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः । न
वश्राद्धंसपिंडंचयुगपत्तुसमापयेदितिषडशीतिमतात् ॥ यदानारीविशेदग्निंप्र
यस्यप्रियवांछया । तदाशौचंविधातव्यंभर्त्राशौचक्रमेणहीतिलघुहारीतोक्ते
श्च ॥ भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणेतत्त्र्यहमाशौचं ॥ ऋग्वेदवादात्साध्वीस्त्रीन
भवेदात्मघातिनी ॥ त्र्यहाशौचेतुनिर्वृत्तेश्राद्धंप्राप्नोति शाश्वतइतिब्राह्मोक्तेरि
तिपृथ्वीचंद्रापराकौं ॥ एतदन्वारोहणेएवनत्वेकचितौ (ऋग्वेदवादः) इमाना
रीरविधवेत्यादिः ॥ एतदसवर्णापरमित्यन्ये (स्मार्तगौडास्तु) देशांतरमृतेप
त्यौसाध्वीतत्पादुकाद्वयमित्युपक्रम्य (ब्राह्मे) त्र्यहाशौचेतुनिर्वृत्तेइत्युक्ते
र्भात्राशौचोत्तरमन्वारोहणेत्र्यहः ॥ सहगमनेतुपूर्णादशाहादि ॥ पिंडास्तुदशा
पिसहैव (तथाचजनकशूलपाणिशुद्धितत्त्वधृतव्यासः) संस्थितंपतिमालिंग्यप्र
विशेद्याहुताशनम् । तस्याःपिंडादिकंज्ञेयंक्रमशःपतिपिंडवत् ॥ अन्वितापिंड
दानंतुयथाभर्तुर्दिनेदिने । तदर्थरोहिणीयस्मात्तस्मात्सानात्मघातिनीतिविष्णू
क्तेश्च ॥ पृथक्चितौतुभर्त्राशौचमध्येतदूर्ध्वंवासत्यांत्र्यहेणदशपिंडाः ॥ अ

न्विताया:प्रदातव्यादशपिंडास्त्र्यहेणतु ॥ स्वाम्याशौचेव्यतीतेतुतस्या:श्राद्धंप्र
दीयतइतितत्रैवपैठीनसिस्मृते: ॥ भर्त्राशौचोत्तरंमृतौतुचतुर्थेऽह्निश्राद्धम् ॥ शूल
पाणिनात्विदर्मग्निपुराणीयत्वेनोक्तम् ॥ युद्धहतस्यसद्य:शौचेत्वन्वारोहणेत्रि
रात्रम् ॥ एकचितौतुसंस्थितपतिर्मितिप्रागुक्तव्यासोक्ते:सद्य:शौचमित्याहु: ॥
अन्यसपिंडाशौचमध्येविदेशमृतान्वारोहणंत्वनाशक्यमेव ॥ शुचिताया अंग
त्वात् ॥ अन्येतुरजोवत्या: सूतिकायाश्चगमननिषेधादितराशौचस्यानिषे
ध: ॥ अन्यथाप्रत्यक्षभर्तृमरणेकार्णतिरित्याहु: ॥ तन्मूलवचनंविनाचिंत्यमे
व (स्मृत्यर्थसारेऽपि) सहगमनेसर्वत्रश्राद्धपिंडादौपाकैक्यंकालैक्यंकर्त्रैक्यंचेति ॥
यातुपतिमुद्दिश्याऽन्यकालेऽन्यतिथावन्वारूढा तस्या:श्राद्धंतत्क्षयतिथौकार्य
म् ॥ नभर्तृतिथौ ॥ पारणेमरणेनॄणांतिथिस्तात्कालिकीस्मृतेतिस्कांदात् ॥ ति
थिरेकैवज्ञायतइत्यादिवचनाच्चेतिमदनरत्नपारिजातपृथ्वीचंद्रादय: ॥ अन्येतु
तस्या:पतिमरणेनमृतप्रायत्वात्॥ सहाग्रत:पृष्ठतोवातद्भक्त्याम्रियतेयदि । तस्या:
श्राद्धंप्रदातव्यंपृथक्पत्यु:क्षयेहनीतिस्मृत्यन्तरात् ॥ अग्रत:पृष्ठतोवापितद्भक्त्या
म्रियतेयदि । तस्या:श्राद्धंसुतै:कार्यंपत्युरेवक्षयेहनीति पुराणसमुच्चयाच्चभर्तृति
थावेवेत्याहु: ॥ अत्रमूलंचिंत्यम् (अत्रविशेषोहेमाद्रौस्मृत्यंतरे) मातामंगलसूत्रे
णम्रियतेयदितद्दिने । उद्दिश्यविप्रपंक्तौतांभोजयेच्चसुवासिनीम् (अथश्राद्धसं
पातेनिर्णय:) अत्रपित्रोर्मृततिथ्यैक्येमरणक्रमेणादर्शेवर्गद्वयवत्तंत्रेणश्राद्धं
कुर्यात् ॥ पौर्वापर्याज्ञानेतुपितृपूर्वकंकुर्यादितिहेमाद्रि: (माधवादयस्तु) पि
त्रो:श्राद्धसमंप्राप्तेनवेपर्युषितेपिवा । पितृपूर्वंसुत:कुर्यादन्यत्रासतियोगतइति
कार्ष्णाजिनिस्मृते: ॥ सर्वत्रपितृपूर्वभिन्नप्रयोगमाहु:(पार्वणैकोद्दिष्टयो:संपा
तेमाधवीयेजाबालि:)यद्येकत्रभवेद्भ्राता मेकोद्दिष्टञ्चपार्वणं । पार्वणंत्वभि
निर्वर्त्य एकोद्दिष्टंसमाचरेत् (गृहदाहादिनायुगपन्मरणेभृगु:) एककालेगतासू
नां बहूनामथवाद्वयो: । तंत्रेणश्रपणंकृत्वा कुर्याच्छ्राद्धम्पृथक्पृथक् ॥ पूर्वक्र
स्यमृतस्यादौ द्वितीयस्यतत:पुन: । तृतीयस्यतत:कुर्यात्संन्निपातेऽवयंक्रम: (ऋ
ष्यशृङ्ग:) भवेद्यदिसपिंडानांयुगपन्मरणंतदा । संबंधासत्तिमालोच्य तत्क्रमा

च्छ्राद्धमाचरेत् (गारुडे) एकेनैवतुपाकेनश्राद्धानिकुरुतेवहि । विकिरंत्वेकतः कुर्यात्पिण्डान्दद्यात्पृथक्पृथक् ॥ अत्रानुगमनेचदाहसपिण्डनादौविशेषंवक्ष्यामः (अत्रिः)बहूनामथवाद्वाभ्यांश्राद्धञ्चेत्स्यात्समेहनि । तंत्रेणाग्रपणांकृत्वा पृथक्श्राद्धानिकारयेत् (पुलस्त्यः) महालयेगयाश्राद्धेगतासूनांक्षयेहनि । तंत्रेणाग्रपणांकृत्वाश्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् ॥ इदंचपृथक्पाकेनभिन्नश्राद्धाशक्तौ पृथक्पाकेनसंबंधासत्त्याश्राद्धभेदस्तुमुख्यःपक्षः ॥ एकस्मिन्दिनेश्राद्धद्वयंप्राप्तंयदातदा । चरेदेवपुरावर्यात्पितुर्मातुश्चयस्सुतः॥ एकस्मिन्नयःकरोत्यद्विद्वयोः श्राद्धंयदाद्विजः । तदापूर्व्वंमृतस्यादौकृत्वास्नात्वायथाविधि ॥ पश्चात्परश्चान्मृतस्यैवपृथक्पाकैःसमाचरेत् । नैकस्मिन्दिवसेश्राद्धत्रयाणांकुर्यचित्द्विजः । एकःकुर्यात्तथाप्राप्तेअन्योभ्रातासमाचरेत् ॥ भ्रातर्यविद्यमानेतुतत्परेद्विसमाचरेत् । अन्यथाश्राद्धहंतास्याच्छ्राद्धसंकरकृद्भवेदित्याश्वलायनोक्तेरितिपृथ्वीचन्द्रः (कात्यायनः) द्वेवहूनिनिमित्तानिजायेरन्नेकवासरे ॥ नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् (जाबालिः) श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयम् (कालादर्शे) नित्यदार्शिकयोश्चोदकुंभमासिकयोरपि । दार्शिकस्ययुगादेश्चदार्शिकालभ्ययोगयोः ॥ दार्शिकस्यचमन्वादेःसंपातेश्राद्धकर्मणः । प्रसंगादितरस्यापिसिद्धेरुत्तरमाचरेत् (अस्यदेवताभेदेऽपवादमाहसएव) नित्यस्यचोदकुंभस्यनित्यमासिकयोरपि दर्शस्यचोदकुंभस्यदर्शमासिकयोरपि ॥ नित्यस्यचाब्दिकस्यापिदार्शिकाब्दिकयोरपि । युगाद्याब्दिकयोश्चैवमन्वाद्याब्दिकयोस्तथा ॥ प्रत्याब्दिकस्यचालभ्ययोगेषुविहितस्यच । संपातेदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेत् ॥ निमित्तानियतश्चात्रपर्वानुष्ठानकारणं ॥ पित्रोस्तुपितृपूर्वंस्यात्सर्वत्रश्राद्धकर्मणि (माधवीयेस्मृतिसंग्रहे) काम्यतंत्रेणानित्यस्यतंत्रंश्राद्धस्यसिद्ध्यति (अथश्राद्धांगतर्पणम् । पारिजातेपृथ्वीचंद्रोदयेचगर्गः) पूर्वंतिलोदकंकृत्वाआमश्राद्धंतुकारयेत् । प्रत्यब्देनभवेत्पूर्वंपरेऽहनितिलोदकम् ॥ पक्षश्राद्धंहिरण्येनअनुव्रज्यतिलोदकम् । नचनित्यतर्पणस्यायंपरेद्युरुत्कर्षः ॥ नतुश्राद्धांगतर्पणमस्तीतिवाच्यम् ॥ यत्त

पर्यतितान्विप्रः श्राद्धंकृत्वापरेहनि । पितरस्तेनतृप्यंति नचेत्कुप्यंतिवैभृशमि तिगर्गेणफलनिंदार्थवादाभ्यामंगत्वेनोक्तेः ॥ श्राद्धप्रक्रमाद्दार्शिकम (बृहन्ना रदीयेप्याब्दिकंप्रक्रम्य) परेद्युःश्राद्धकृन्मर्त्योयोनतर्पयतेपितॄन् । तस्यतेपि तरःक्रुद्धाःशापंदत्वाव्रजंतिहि ॥ पितृशब्दश्चश्राद्धेज्यवर्गपरः ॥ तेनतर्पणस्य पशुपुरोडाशयागवत्प्रस्तरप्रहरणवच्चेष्टदेवतासंस्कारकता ॥ तेनाब्दिकेदिने नित्यंस्वपित्रादितर्पणंकार्यमेव ॥ श्राद्धांगभूतस्यैवपरेद्युरुक्तेः (तदुक्तं) प्र त्यब्दांगंतिलंदद्यान्निषिद्धेपिपरेहनि । वर्गैकस्यवचोयेयामन्येषांतुविवर्जयेत् (क्वचिद्विशेषमाहगर्गः) कृष्णभाद्रपदेमासिश्राद्धंप्रतिदिनंभवेत् । पितॄणांप्र त्यहंकार्यंनिषिद्धाहेपितर्पणम् ॥ तर्पणंतिलतर्पणं ॥ निषिद्धाहेपीत्युक्तेः ॥ सकृन्महालयेएवःस्यादष्टकास्त्वंतएवहि ॥ अत्रसप्तमीनिर्देशात्तदंगतास्फुटैव ॥ तत्रजयात्जुहुयात् ॥ मंद्रं प्रायणीयायांमंद्रं प्रातःसवनेइत्यादिवत् (अस्यापवादो बृहन्नारदीये)वृद्धिश्राद्धेसपिंडयंचप्रेतश्राद्धेनुमासिके । संवत्सरविमोकेचकुर्यात्तु तिलतर्पणम् ॥ तदयमर्थः ॥दर्शेविप्रनिमंत्रणोत्तरंपाकारंभोत्तरंवाश्राद्धप्रयोगस्या रब्धत्वात्ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणं ॥ नैवश्राद्धांगतर्पणस्यतंत्रेणप्रसंगेनवासिद्धिः ॥ ततःपूर्वमेवदेवोत्तरंवाब्रह्मयज्ञकरणेश्राद्धांगतर्पणंपृथक्कार्यं ॥ पित्रोर्वार्षिकेतु नित्यतर्पणंतिलवर्ज्यंकार्यम् ॥ नैवश्राद्धदिनेकुर्यात्तिलैस्तुपितृतर्पणम् । श्राद्धंकृ त्वापराह्णेचतर्पणंतुतिलैःसहेतिवचनात् ॥ सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोर्मृतेह नि । तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकइतिस्मृतिरत्नावल्यांवृद्धमनूक्तेश्च । अत्रनित्यतिलतर्पणे तिलमात्रनिषेधोनतुतर्पणस्यतिलैरित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः (यत्तुकात्यायनीयम्) उपरागेपितुःश्राद्धेपातेऽमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेदितितत्परेद्युःश्राद्धांगतर्पणविषयमितिकेचित् ॥ श्राद्धा शक्तस्यतत्स्थानापन्नतर्पणविषयमितियुक्तम् ॥ सकृन्महालयेपरेद्युस्तर्पणं ॥ अष्टकासुतुसप्तम्यष्टमीश्राद्धयोरंतेतद्देववर्गद्वयस्य ॥ अन्वष्टक्येतुमातृवर्गस्यापि तीर्थश्राद्धेदर्शवत् ॥ माघाद्यादित्रष्टकावदंते ॥ अनेकश्राद्धसंपातेतुयदितत्प्रसं गसिद्धिस्तदातदीयमेवतर्पणम् ॥ तंत्रत्वेतुश्राद्धसमसंख्यत्वेश्रादावंतेवा ॥ विष

मसंख्यायांबह्वनुरोधइति ॥ तस्माच्छ्राद्धांगतर्पणंसिद्धम (तद्विधिःसंग्रहे) स्नात्वा तीरंसमागत्यउपविश्यकुशासने ॥ संतर्पयेत्पितृन्सर्वान्स्नात्वावस्त्रंचधारयेत् ॥ तर्पणोत्तरंनित्यस्नानंकृत्वेत्यर्थः ॥ अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजान्वाच्यभूतले । नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयांतेनतर्पयेत् (अत्रवस्वादिरूपतोक्तास्मृत्यर्थसारे) वसुरुद्रादितिसुतान्श्राद्धार्थेतर्पयेत्पितृन् ॥ तत्रबहुवृचानांदक्षिणेनैव ॥ अनादेशे दक्षिणांप्रतीयादितिसूत्रात् ॥ अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः ॥ निर्वापवत्तत्संध्यार्घ्यदानवच्चद्रव्यभेदात् ॥ अवघातवेदिप्रोक्षणादौतुद्रव्यैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः केचित्तु परिव्याणामंत्रवत्क्रियमाणानुवादित्वेनकरणत्वाभावात्सकृदित्याहुः ॥ तन्न ॥ तत्रापूपद्रव्यैक्यात्परवीरसीति करणीभूतमन्त्रांतरसत्वादन्येतरेणाव्यवधानापत्त्योभयोःकारणत्वायोगात्कर्तृभेदेन विकल्पायोगाच्चक्रियमाणानुवादित्वम ॥ नत्वत्रतथेतिबौधायनादिवचनात्करणत्वमेव ॥ तेनावृत्तिरेवयुक्ता ॥ एवं नित्येपि ॥ यत्तुसंग्रहेनाम्नापठंति ॥ पित्रोःक्षयाहेसंप्राप्तेयःकुर्यान्नित्यतर्पणम । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंतत्तोयंरुधिरंभवेत् ॥ सर्वदातर्पणंकुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरःसरं । मृताहेनैवकर्तव्यंकृतंचेन्निष्फलंभवेत् ॥ तत्समूलत्वेसतिफलविषयं ॥ यच्चपठंति (कपिलः) मन्वादिषुयुगाद्यासु दर्शसंक्रमणेषुच । पौर्णमास्यांव्यतीपातेदद्यात्पर्वतिलोदकं ॥ अर्धोदयेगजच्छायेग्रहणेषुचमहालये । भरण्यांचमघाश्राद्धेतदंतेतर्पणंविदुः (शौनकः) मातापित्रोर्मृताहेचपरेहनितिलोदकं । कारुणयश्राद्धविषयेसद्योदद्यात्तिलोदकं ॥ एतन्निर्मूलम (अथतिलतर्पणनिषेधः । गार्ग्यः) भानौभौमेत्रयोदश्यांनन्दाभृगुमघासुच । पिण्डदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणं (स्मृत्यर्थसारे) विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकं । अर्धंतदेव ॥ वृद्धौसत्यांचतन्मासिनेत्याहुस्तिलतर्पणं (हेमाद्रौमरीचिः) सप्तम्यांरविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । निशासन्ध्यासुपुत्रार्थीनकुर्यात्तिलतर्पणं (यत्तुसंग्रहे) नन्दायां भार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छायाह्वयेतथा ॥ अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु ॥ पिण्डदानंमृदास्नानं नकुर्य्यात्तिलतर्पणमिति तच्चिंत्यं ॥ पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यःप्रयतोमनुष्यइत्यादिवि

रोधात् (अत्रापवादः पृथ्वीचन्द्रोदये) तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् (स्मृत्यर्थसारेपि) तिथितीर्थविशेषे युकार्यं प्रेते च सर्वदेति (गोभिलः) तिलाभावे निषिद्धाहे सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिंचेत्तु दर्भमन्त्रेणवा पुनः ॥ पतितस्य तिलोदकं वक्ष्यामः ॥ अथ वृद्धिश्राद्धं (तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे) जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृन्नांदीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकं ॥ देवव्रतेषु चाधाने यज्ञे पुंसवनेषु च । नवान्नभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्तवे ॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूत्सवेषु च । राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥ वनस्थाद्याश्रमं गच्छन्पूर्वेद्युः सत्यगवा । पितृन्पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये (विष्णुपुराणे) यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबंधमोक्षयोः ॥ पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् (तत्रैव) नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथेत्युक्तेर्निष्क्रमान्नप्राशनयोर्न श्राद्धमिति मैथिलाः ॥ पूर्वोक्तविरोधात् ॥ नानिष्ट्वेति विरोधात् ॥ सुतोत्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके न थेति राजमार्तंडाच्च (यत्तु छन्दोगपरिशिष्टं) सूर्येंद्वोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते इति तत्तेषामेवेति कल्पतरुः (बह्वृचकारिकायां) स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । पुंसः सवनसीमंतचौलोपनयने ष्विह ॥ विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि । इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकम् ॥ अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकं (बोपदेवकालादर्शे) सीमंतव्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंसूत्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्यावलोकाश्रमस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्तौ च नांदीमुखं (यत्तु कामधेनौ) जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्सर्गादिकर्मसु । वत्सराभ्यंतरे पित्रोर्यस्योत्सर्गाकर्मणि ॥ वृद्धिश्राद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेदिति ॥ तत्र जलाशये वृद्धिश्राद्धस्य निषेधो न तु कर्मांगस्येति केचित् ॥ अन्ये त्वस्य निर्मूलतामाहुः (श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये) अन्नप्राशे च सीमंते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रावृषो

त्सर्गेवृद्धिश्राद्धंप्रकीर्तितम्॥ इदंचावश्यकम्॥ वृद्धौनतर्पितायेवैपितरोगृहमेधि भिः। तद्धीनमफलंज्ञेयमासुरोविधिरेवसइतिशातातपोक्तेः॥ अत्रश्राद्धत्रयंम त्स्याह॥ मातृश्राद्धंतुपूर्वंस्यात्पितृणांतदनंतरम्। ततोमातामहानांचवृद्धौश्राद्ध त्रयंस्मृतम् (तत्रकालमाहपृथ्वीचंद्रोदयेगार्ग्यः) मातृश्राद्धंतुपूर्वेद्युःकर्माहनितु पैतृकम्। मातामहंचोत्तरेद्युर्वृद्धौश्राद्धत्रयस्मृतम् (अत्राप्यशक्तौस्मृव) पृथक् दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे। श्राद्धत्रयंप्रकुर्वीत वैश्वदेवंतुतांत्रिकमिति (वृद्धमनुरपि)अलाभेभिन्नकालानांनांदीश्राद्धत्रयंबुधः। पूर्वेद्युर्वैप्रकुर्वीतपूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्॥ अत्रमहत्सुपूर्वेद्युस्तदहरल्पेष्वितिगृह्यपरिशिष्टाद्व्यवस्थाज्ञेया॥ तच्चप्रातरेव॥ पार्वणंचापराह्णेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिशातातपोक्तेः॥ अ त्रप्रातःशब्दःसार्द्धप्रहरपरः॥ प्रहरोप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयतइतिगा र्ग्योक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः॥ इदंचपुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् (तदाहात्रिः) पूर्वा ह्णेवैभवेद्वृद्धिर्विनाजन्मनिमित्तकम्। पुत्रजन्मनिकुर्वीतश्राद्धंतात्कालिकंबुध इति॥ एतदनियतनिमित्तपरम्॥ नियतेषुनिमित्तेषुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्। ते षामनियतत्वेतुतदानंतर्यमिष्यत इतिलौगाक्षिस्मृतेः॥ आधानांगंनांदीश्राद्धं त्वपराह्णएव॥ आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेसिद्धान्नेनतुमध्यतः। पार्वणंचापराह्णेतुवृ द्धिश्राद्धंतथाग्निकमितिनिर्णयामृतेगालवोक्तेः॥ नांदीमुखाह्वयप्रातर्यदिद कंत्वपराह्णतइतिविष्णूक्तेश्च॥ इदंचमातृपितृमातामहादिकमेणानवदैवत्यं कार्यम्॥ तत्रमातामहाः सपत्नीकाः वृत्थप्रमातामहप्रमातामहमातामहानांसप त्नीकानामितिपृथ्वीचंद्रोदयेगारुडेगद्यरूपेणपाठात् (हेमाद्रौशंखः) नांदीमुखे सत्यवसूसंकीर्त्यौवैश्वदेविके (वृद्धपराशरः) नांदीमुखेभ्योदेवेभ्यःप्रदक्षिणाकु शासनम्। पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चप्रदक्षिणमितिस्मृतिः (यत्तुवृद्धवसिष्ठः) नां दीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम्। नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकम् (अ थस्मृत्यर्थसारे) वृद्धमुख्यास्तुपितरोवृद्धिश्राद्धेषुभुंजतइति (यच्चगारुडे) व्युत्क्र मप्रतिपादनंतच्चशाखांतरविषयम्॥ पितृभ्यःपितामहेभ्यःप्रपितामहेभ्यइति बह्वृचपरिशिष्टेकात्यायनेनचानुलोम्याम्नातात्॥ पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम्॥ य

त्तुकेचिद्वृद्धिपदंपित्रादिषुप्रयुंजतेतन्न॥ अनस्मद्वृत्त्वशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम। अनाम्नामतिलाद्यैश्चनांदीश्राद्धंतुसव्यवदितिपृथ्वीचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः॥ नचनिषेधादेवविधिःकल्प्यतइतिवाच्यम ॥ प्रौष्ठपदीश्राद्धेप्रपितामहात्परेषां वृद्धपित्रादीनांदेवतात्वान्नांदीश्राद्धत्वसाम्येनेहापितत्प्राप्तौनिषेधात (गोत्रानामनिनिषेधस्तु) शुभार्थीप्रथमांतेनवृद्धौसंकल्पमाचरेदित्युपक्रम्यानस्मद्वृद्धशब्दानामित्युक्तेःसंकल्पश्राद्धपरः ॥ सपिंडकेतुसर्वंभवतीतिप्रयोगपारिजातः ॥ गोत्रनामभिरामंत्र्यपितृभ्योर्घ्यंप्रदापयेदितिछंदोगपरिशिष्टेतद्विधानात (यत्तु ब्राह्मे) पितापितामहश्चैव तथैवप्रपितामहः । त्रयोह्यश्रुमुखाह्येतेपितरःपरिकीर्तिताः ॥ तेभ्यःपूर्वतरायेचप्रजावंतःसुखैधिताः ।तेतुनांदीमुखानांदीसमृद्धिरितिकथ्यतइति (यच्चमार्कंडेयपुराणे) येस्युःपितामहादूर्ध्वंतेतुनांदीमुखाःस्मृताइतितज्जीवत्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयम ॥ तेनतस्यैदमावश्यकम (यत्तु विष्णुः) पितरिपितामहेचजीवतिनैवकुर्यादितितद्दर्शादिविषयमिति कल्पतरुः ॥ मदनपारिजातेप्येवम (हेमाद्रिस्तु) नांदीमुखानांश्राद्धंतुकन्याराशिगतेरवौ । पौर्णमास्यांतुकर्तव्यंवराहवचनंयथेति ॥ प्रौष्ठपदीश्राद्धैकवाक्यत्वात्तन्नैवपूर्वेषांदेवतात्वमित्याह ॥ अत्रसत्यवसुविश्वेदेवाविशुक्तंप्राग्वत (यत्तुशातातपः) मातुःश्राद्धंतुयुग्मैः स्याद्दैवंप्राङ्मुखैःपृथगितितद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वयेविश्वेदेवविकल्पार्थम(प्रयोगैक्येतु)विश्वेदेवविहीनंतुकेचिदिच्छंतिमानवाइति तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वयेविश्वेदेवविकल्पार्थम ॥ प्रयोगैक्येतुदेवनियमइतिहेमाद्रिः ॥ एतच्चमातृपूजापूर्वकंकार्यम ॥ अकृत्वामातृयागंतुयःश्राद्धंपरिवेषयेत । तस्यक्रोधसमाविष्टाहिंसामिच्छंतिमातरइतिशातातपोक्तेः (कौर्मेपि) पुष्पैर्धूपैःसनैवेद्यैर्गंधाद्यैर्भूषणैरपि । पूजयित्वामातृगणंकुर्याच्छ्राद्धत्रयंबुधइति (छंदोगपरिशिष्टे) कर्मादिषुतुसर्वेषुमातरःसगणाधिपाः । पूजनीयाःप्रयत्नेनपूजिताःपूजयंतिताः ॥ प्रतिमासुचशुद्धासुलिखितावापटादिषु ॥ अपिवाक्षतपुंजेषुनैवेद्यैश्चपृथग्विधैः॥ कुड्यलग्नांवसोर्धारांसप्तधारांघृतेनतु । कारयेत्पंचधारांवानातिनीचांनचोच्छ्रिताम ॥ आयुष्या

णाचशांत्यर्थंजप्त्वातत्रसमाहितः । षड्भ्यःपितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥
अत्रसर्वेष्वितिग्रहणाद्ग्रहयज्ञतद्विकारेष्वपिनित्यंश्राद्धम् ॥ नानिष्ट्वातुपितॄन्
श्राद्धेकर्मकिंचित्समाचरेदितिशातातपोक्तेश्च॥ इयंचवसोर्धारातच्छाखीया
नांनियताअन्येषांत्वनियता॥ बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तमित्युक्तेःकरणेत्वभ्युदयः॥
यत्नान्मातंस्वशाखायामित्युक्तेः ॥ आयुष्याणिआनोभद्राइत्यादीनि ॥ षड्भ्यइ
तिमात्रादित्रिकोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रोदयः ॥ छंदोगानांषड्दैवत्यमन्येषांन
वदैवत्यमित्याशार्कः ॥ ममतुमतंकौकिलमतानुसारिणांमातृमातामहप्रमाताम
हीइतिमात्रासहैवमातामहश्राद्धकरणात् ॥ तद्विषयमिदंषड्भ्यइति ॥ मातरस्त
त्रैवोक्ताः ॥ गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेनास्वधास्वाहामात
रोलोकमातरइतिसर्वविशेषणांतेनचतुर्दशत्वम् ॥ यदाषोडशेतिपाठस्तदादेवतां
तरम् (चंद्रिकायांचतुर्विंशतिमतेत्वन्याउक्ताः) तिस्रःपूज्याःपितुःपक्षेतिस्रोमा
तामहेतथा । इत्येतामातरःप्रोक्ताःपितुर्मातुःस्वसाष्टमी ॥ आसांजीवनेप्रत्यक्षपूज
नम् ॥ मृतानांत्वक्षतपुंजेष्वितिहेमाद्रिः ॥ ब्राह्मण्याद्यास्तथासप्तदुर्गाक्षेत्रगणा
धिपान् ॥ वृद्ध्यादौपूजयित्वातुपश्चान्नांदीमुखान्पितॄन्॥मातृपूर्वांश्चपितॄन्पूज्य
तोमातामहानपि॥मातामहीस्ततःकेचिद्युग्माभोज्याद्विजातयइति॥ अत्रद्वादशात
दैवतस्यदेशाचाराद्व्यवस्था (ब्राह्मण्याद्याः) ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्ण
वीतथा । वाराहीचतथेंद्राणीचामुंडाःसप्तमातरइत्यपरार्केउक्ताः ॥ अत्रचौला
दीनांयौगपद्येतंत्रतोक्ताः (छंदोगपरिशिष्टे) गणशःक्रियमाणानांमातृभ्यःपूज
नंसकृत् । सकृदेवभवेच्छ्राद्धमादौनपृथगादिषु ॥ मातृभ्यइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी ॥
गणशःएकानेकपुत्राणांसंस्कारेष्वेकदिनएकदेशकालकर्तृकत्वैक्यादित्यर्थः (तथा)
असकृद्यानिकर्माणिक्रियेरन्कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगंनैवस्युर्मातरःगणा
धिपाःकर्मवृत्तावपिकुत्रश्राद्धंकार्यंकाचनेत्युक्तंतत्रैव ॥ आधानेहोमयोश्चैववै
श्वदेवेतथैवच । बलिकर्मणिदर्शेचपौर्णमासेतथैवच । नवयज्ञेचयज्ञज्ञावदंत्येवं
मनीषिणः ॥ एकमेवभवेच्छ्राद्धमेतेषुनपृथक्पृथक् ॥ एतेषुप्रतिप्रयोगंनावर्तते
किंत्वादौ ॥ एतद्भिन्नेसोमयागादौप्रतिप्रयोगमावर्ततएव ॥ श्राद्धमित्यर्थः ॥क्व

चिदादावपिनिषेधमाहसएव ॥ नाष्टकासुभवेच्छ्राद्धंनश्राद्धेश्राद्धमिष्यते । नसो ष्यंतीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु॥ विवाहादिःकर्मगणोयउक्तो गर्भाधानंशुश्रुमो यस्यचांते ॥ विवाहादावेकमेवात्रकुर्याच्छ्राद्धंनादौकर्मणःकर्मणःस्यात् । सोष्यं त्यासन्नप्रसवाया: ॥ सोष्यंतीसभ्युस्येत्युक्तंकर्म ॥ कात्यायनोक्तस्यश्राद्धस्य पाकस्यप्राधान्यात्तस्यच ॥ जातश्राद्धेनदद्यात्तुपक्वान्नंब्राह्मणेष्वपीतिनिषेधान्न जातकर्मणिनांदीश्राद्धमित्याप्रार्काः ॥ आमान्नेनवाकार्यमित्यपितेनैवोक्तं (गौ डास्तु) जातकर्मण्येवनिषेधः ॥ पुत्रजन्मनिमित्तकंतुकार्यमेव ॥ जन्मन्यथो पनयनेइत्युक्तेः ॥ नैमित्तिकमथोवक्ष्येश्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रजन्मनितत्त कार्यंजातकर्मसमंनरैरितिमार्कंडेयपुराणाच्चेत्याहुः ॥ हारलतायांश्राद्धविवेके चैवम् ॥ एतेनजातकर्मणिकालांतरेश्राद्धनिषेधोनपुत्रजन्मदिनेइतिवाचस्पतिम तंपरास्तम् ॥ अत्रनिषेककालेइतिवचनात्गर्भाधानेननिषेधः ॥ निषेककालेसोम चसीमंतोन्नयनेतथा । ज्ञेयंपुंसवनेश्राद्धंकर्मांगंविधिवत्कृतमितिपारस्करः ॥ (प्रोषितेति) प्रोष्यैत्यगृहानुपतिष्ठतेपुत्रंदृष्ट्वाजपतीतिविहितंकर्मविवाहादिग र्भाधानांतोयोगृहप्रवेशश्चतुर्थीकर्मादिकर्मसमूहउक्तः सूत्रकारेण ॥ तत्रापिप्र तिकर्मनेत्यर्थः ॥ अन्येपिहलाभियोगादयोअपवादविषयास्तत्रैवज्ञेयाः ॥ तद हाप्रचारान्नोच्यंते (अत्राधिकारिणः ॥ विष्णुपुराणे) जातस्यजातकर्मादिक्रि याकांडमशेषतः । पितापुत्रस्यकुर्वीतश्राद्धंचाभ्युदयात्मकम् ॥ अत्रकेचित् ॥ जी वत्पितुः साग्नेरेववृद्धिश्राद्धेधिकारः ॥ नतुनिरग्नेः ॥ नजीवत्पितृकःकुर्या च्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकः ॥ पिताम हेप्येवमेवकुर्याज्जीवतिसाग्निकः । साग्निकोपिनकुर्वीत जीवतिप्रपितामहेइ तिचंद्रिकायांसुमंतूक्तेरित्याहुः ॥ प्रयोगपारिजातेप्यनाहिताग्निर्नकुर्यादिति यद्यप्युक्तंतन्न ॥ अनग्निकोपिकुर्वीतजन्मादौवृद्धिकर्मणि । येभ्यएवपि तादद्यात्तानेवोद्दिश्यतर्पयेदितिहारीतोक्तेः ॥ सोमंतवत्तुवृद्धिश्राद्धभिन्नश्रा द्धपरमित्युक्तंमदनरत्ने ॥ श्राद्धपदंपिंडपितृयज्ञपरमितिपृथ्वीचंद्रोदयः ॥ निर्णयामृतेतुहारीतीयेनाग्निकोनाहिताग्निरभिप्रेतः॥ पूर्ववचनेतुसाग्निकःश्रौ

ताग्निःस्मार्ताग्निश्चोच्यते ॥ तेनोभयाग्निहीनस्यनेत्युक्तंतन्न ॥ पूर्वोक्तादिमा
र्गांतसम्भवेनाग्निपदस्यस्मार्त्ताग्निपरत्वेमानाभावात ॥ वक्ष्यमाणनित्यानित्य
संयोगविरोधात ॥ पितरोजनकस्येच्या यावद्व्रतमनाहितम । समाहितव्रतःप
श्चात्स्वान्यजेतपितामहानिति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचोविरोधाच्च (अपरा
र्कोऽपि) समावर्तनेब्रह्मचारीस्वयमेवनान्दीश्राद्धंकुर्यादित्याह ॥ अतःपूर्वमेवसा
धु ॥ बोपदेवोप्येवमाह ॥ यत्तुमतंजीवत्पितुः पुत्रनामकर्मादौनतुविश्राद्धंहारी
तीये (जन्मादावित्यादिशब्देनतत्प्राप्तावपि) उद्वाहेपुत्रजनने पित्र्येष्ट्यांसौमि
केमखे । तीर्थेब्राह्मणआयाते षडेतेजीवतःपितुरिति ॥ सौविपर्याये उद्वाहस
वतस्योपसंहारात ॥ एवंयत्तुसंस्कारादिपदंतद्युद्वाहादिपरमेवेतितन्न ॥ उद्वा
हपदस्यस्वविवाहपरत्वस्यापिसम्भवात ॥ पुत्रविवाहपरत्वेमानाभावात ॥ ना
मकर्मणिबालानांचूडाकर्मादिकेतथेत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्यचौलाद्यंगत्वप्राप्तौ
नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च ॥ अतोजन्मादावपीति सर्वसंस्कारसंग्रहः (तथा
कात्यायनः) स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां
तस्याभावेतुतत्क्रमात ॥ सुतानांचौलादिसंस्कारेषुपितास्वपितृभ्यः पिण्डान
श्राद्धंपिण्डदोद्वाहरूपचैवमिति दर्शनादौह्वाविवाहपर्यंतंदद्यात ॥ विवाह
श्चप्रथमः ॥ नांदीश्राद्धंपितःकुर्यादाद्येपाणिग्रहेसदा । अतऊर्ध्वंप्रकुर्वीत
स्वयमेवतुनान्दिकमितिस्मृतेः (तस्यापितुरभावेतत्क्रमात) असंस्कृतास्तुसंस्का
र्या भ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैरिति ॥ यःकर्ता कमस्तेजनकमेणज्येष्ठभ्रात्रादिस्स्यादिति
चन्द्रिकादयः ॥ हेमाद्रिस्तुतस्यापितुरभावेयः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्यात्सत
त्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमाद्दद्यान्नतुस्वपितृभ्यइतिव्याचख्यौ ॥ समावर्तनस्यापि
विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात पितैवनांदीश्राद्धंकुर्यात)॥ तदभावेज्येष्ठभ्राता
दिभिः ॥ तदभावेस्वयमेवकुर्यात ॥ उपनयनेतत्कर्माधिकारस्यज्ञातत्वात ॥ एव
माद्यविवाहेपीतिपृथ्वीचन्द्रोदय चन्द्रिकादयः ॥ मदनरत्नेप्येवम ॥ यदातुपि
तरिसन्न्यस्तेप्रोषितेपतितेवाधर्मार्थंतत्पुत्रस्यान्यः संस्कर्तातदासंस्कार्यपितुः पि
त्रादिभ्योदद्यात ॥ पितरोजनकस्येज्यायावद्व्रतमनाहितम । समाहितव्रतःपश्चा

त्स्वान्यजेत्पितामहादीनिति पृथ्वीचन्द्रोदयेप्युक्तेः (जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः) वह्नौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति (यत्तु बह्वृचपरिशिष्टे) जीवत्पितासुतः संस्कारेषु मातृमातामह्योः कुर्यात् ॥ तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैवेति तत्तच्छाखीयानामेवेति विज्ञ ॥ स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु तु जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो वृद्धौ दद्यात् ॥ जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विज इति कात्यायनोक्तेः ॥ जीवेत्पितामहः सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु । तस्यां चैव तु जीवत्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चय इति हारीतोक्तेश्चेत्युक्तम् ॥ तस्मिन्भर्तरि रहिता स्त्रियास्त्यक्तस्तु एवं तस्य पराधीकरणादिविषयत्वात् । जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेदिति वचनात्तद्वर्गस्य लोपमेवेत्याहुः (यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः) निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ॥ ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति तद्गर्भाधानादौ कर्माङ्गं जातकर्मादावुक्तं तु वृद्धिश्राद्धं पृथगेवेति विरोधादित्युक्तेः (गौडनिबन्धे मात्स्ये) अन्नप्राशने च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ (देवतजलादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥ अद्भुतनिमित्तानां वृद्धित्वात् ॥ सार्वनिकत्वाद्भावान्तरत्वम् ॥ वृद्धिश्राद्धस्य तद्धर्माद्दिवैवा यज्ञादीनां वा ॥ अन्ये तु निषेकादौ कर्माङ्गं वृद्धिश्राद्धयोः सत्त्वमाहुः ॥ नान्दीश्राद्धं तु प्रभातमनुगात (अनौचितिकर्तव्यता । पृथ्वीचन्द्रोदये बह्वृचपरिशिष्टे प्रारः) मालत्याः शतपत्रायाः मल्लिकाकुब्जयोस्तथा । केतक्याः पाटलायाश्च देया माला नलोहिता ॥ श्राद्धमाला निषेधस्याय सपवादः (तथा) शुक्लाम्बरधरैः स्नातैरलंकारैरलंकृतैः ॥ कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भोजयेन्तु द्विजोत्तमान् ॥ स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतनृत्यादिहर्षिताः (हेमाद्रौ । ब्रह्मपुराणे) कुर्यात्स्याने च दूर्वाः सुमङ्गलस्याभिवृद्धये ॥ क्रमात् अपि वक्ष्यन्ते (छन्दोगपरिशिष्टे) प्रातरामन्त्रितान्विप्रान्युग्मानुभयतस्तथा ॥ उपवेश्य दैवे पित्र्ये च ॥ वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वावितिविज्ञप्तिः ॥ निरुक्ता हाविव्यद्यौ विप्रौ (अन्ये विप्रा इति स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याह मार्कण्डेयः) मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि । पतिपुत्रान्वि

ताभव्या येऽपितेऽष्टौकृतेऽब्दवाः ॥ मातृपितृकेचतस्रः मातामहीपितृकेचेत्यष्टा
वितिहेमाद्रिः ॥ अत्रापिच्येप्राङ्मुखाविप्राः ॥ पाद्येऽपिच्येचतुरस्रंमण्डलमिति
जयन्तः (हेमाद्रौब्राह्मे) विप्रान्प्रदक्षिणावर्तंप्राङ्मुखानुपवेशयेत (छन्दोगपरि
शिष्टे) गोत्रनामभिरामंत्र्यपितृभ्योऽर्घ्यंप्रदापयेत ॥ नात्रापसव्यकरणंनपित्र्यं
तीर्थमिष्यते ॥ ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्करायाग्रपवित्रकान् । कृत्वार्घ्यंसंप्रदात
व्यं नैकैकस्यात्रदीयते ॥ मिश्रादेवाद्यौविप्रौतयोर्दक्षिणहस्तौसंयोज्यप्रथमोप
वेशितविप्रकरोपरितंयेनाद्वयोरर्घ्यंस्यादित्यर्थः ॥ बह्वृचकारिकायांतुदत्ता
घ्यादिकदेशःस्याद्दर्घ्यदानंप्रतिद्विजम् । आवृत्तिरापिमंत्रस्यप्रतिब्राह्मणमिष्यते ॥
प्रतिद्विजंपृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमंत्रणमित्युक्तम ॥ मधुमध्वितियवशाकिसंज्ञपो
मितुमिच्छताम । गायत्र्यानंतरंस्तोत्रं मधुसंज्ञंविवर्जितम ॥ गत्वाप्तनन्तुजपेन्नक
दाचित्पितृसूक्तकम (तथा) संपन्नमितितृप्ताःस्थ प्रश्नस्थानेविधीयते । सुसंपन्न
मितिप्रोक्ते शेषमन्नंनिवेदयेत ॥ असव्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते । य
थयैवानियतंकुर्यान्नतुदर्भास्तरंवचन (छन्दोगपरिशिष्टे) पठेच्छकुनिसूक्तन्तु स्व
स्तिसूक्तंशुभंतथा । नान्दीमुखान्पितॄनत्र प्रजापत्याञ्जलिमाह्वयेत (तथा)
माल्यैर्नन्दीमसम्वक्तं वरदाशिषवांस्तथा । अन्नशोभितवेतुचतुरः पिण्डानक्षो
फलसन्निभान ॥ दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्योविधिपूर्वकम । द्राक्षामलक
मूलानि यवांश्चाविनियोजयेत ॥ तान्येवदक्षिणार्थंतु दद्याद्विप्रेषुसर्वदा (तत्रैव
चतुर्विंशतिमते) द्वौद्वौचाभ्युदयेपिण्डावेकैकस्मैविनिःक्षिपेत । एकैकनाम्नापरं
तूष्णीं दद्यात्पिण्डानपृथक्पृथक (वसिष्ठः) प्राङ्मुखोदेवतीर्थेन प्राक्कूलेषुकु
शेषु च । दत्त्वापिण्डान्प्रकुर्वीतपिण्डदानमसंमुखम ॥ नान्दीमुखेभ्यःपितृभ्यः
स्वाहेतिवापिण्डदानसंबन्धितवृत्तिः ॥ अत्रपिण्डाःकृताकृता इत्युक्तम (तत्रैवभ
विष्ये) पिण्डनिर्वपणंकुर्यान्नवाकुर्याद्विचक्षणः । वृद्धिश्राद्धेमहाबाहो कुलध
र्मानवेक्ष्यतु (छागलेयः) अग्नौकरणमर्घ्यंवा वाहनंचावनेजनम । पिण्डःश्रा
द्धेप्रकुर्वीत पिण्डहीनेनिवर्तते ॥ तेनात्रभोजनस्यैवप्रधानत्वादर्घ्यादिविप्रस्यवसनं
तदातस्यैवपार्वणस्यपुनरावृत्तिरितिसिद्धम ॥ अत्रसांकल्पेविशेषः प्रयोगपारि

ज्ञातेसंग्रहे । शुभार्थीप्रथमान्तेन वृद्धौसांकल्पमाचरेत् ॥ नयस्त्वायदिवाकुर्या न्महादोषोभिजायते । नामगोत्रादिनिर्देशेष्वेवनतुसपिण्डके श्राद्धेइतिसएव॥ अत्रायंक्रमः ॥ नान्दीश्राद्धेदैवेक्षणः क्रियतामितिद्वौयुगपन्निमंत्र्यश्रोंतथेति विप्राभ्यांयुगपदुक्तेप्राप्नुतांभवन्तौप्राप्नुवावइतिवैश्वदेववत् पित्र्येचाद्विवचनान्तेन विप्रद्वयेप्रयोगंकुर्यात् (आहिताग्निस्तुहेमाद्रौब्राह्मे) अग्नौतुविद्यमानेपि वृद्धौ पिण्डान्निर्वपेत् । पतन्तिपितरस्तस्यनरकेसचपच्यते (बह्वृचपरिशिष्टे) द्वौद्वौ भोजयेद्विप्रौविप्राणांचत्वारि ॥ शन्नोदेवीत्यनुमंत्रितासुयवानावपेत् ॥ यवोसि सोमदेवत्यो गोसवेदेवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिःप्रत्तःपुष्ट्यानान्दीमुखान्पितॄन् लिमाल्लोकान्प्रीणयाहिनः स्वाहेतिस्वाहार्घ्या इतिपृच्छति ॥ विश्वेदेवाइदंवोअर्घ्यं नान्दीमुखाःपितरइतियथालिंगमर्घ्यदानंगन्धादिदानंद्विद्विः ॥ पाणौहोमोग्नयेकव्यवाहनायस्वाहा सोमायपितृमतेस्वाहेत्यतोदेवाअवन्तुनइत्यंगुष्ठग्रहणं ॥ पावमानीःशंवतीरिंद्रप्रतिरथंच श्रावयेन्मधुवाताऋचः स्थानेउपास्मैगायतेतिपंचमधुमतीःश्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेतिच षष्ठीभुक्तवत्सुद्वयोरेकैकस्यद्वौद्वौपिण्डौदद्यादिति (चन्द्रिकायांवृद्धवसिष्ठः) पितृप्रश्नेतुसम्पन्नं दैवेरुचितमित्यपि । दधिकर्कन्धुमिश्राश्च पिण्डाःकार्यायथाक्रमम् (कात्यायनः) त्यमूषुवाजिनमिति विप्रांश्चविसर्जयेत् । नान्दीमुखाःपितरःप्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थानेस्वधावाचयिष्यइत्यस्यस्थानेनान्दीमुखान्पितॄन्वाचयिष्येइति ॥ नस्वधांप्रयुंजीतेति ॥ अत्र साग्निरनग्निर्वाआदौवैश्वदेवंकुर्यात् ॥ आदौवृद्धौक्षयेचांतेमध्येश्राद्धेतुपार्वणे ॥ एकोद्दिष्टेनिवृत्तंतुवैश्वदेवोविधीयते इत्याश्वलायनपरिशिष्टात् (हेमाद्रौतु) शेषमन्नमनुज्ञाप्यवैश्वदेवक्रियान्ततः । श्राद्धाह्निश्राद्धशेषेण वैश्वदेवंसमाचरेदिति चतुर्विंशतिमतान्नान्दीश्राद्धेप्यन्तेवैश्वदेवउक्तः ॥ बह्वृचानामपिवृत्त्यालोचनात्तथैव ॥ पूर्वोक्तन्तुयेषांपारिशिष्टंतद्विषयमन्यद्विषयंवाज्ञेयम् ॥ अत्रश्राद्धांगतर्पणंनेत्युक्तंप्राक् ॥

इतिनिर्णयसिन्धौवृद्धिश्राद्धम् ॥

—*—

(अथजीवत्पितृकश्राद्धम्) तत्रानेकपक्षाद्दृश्यंते ॥ जीवंतंपितरंभोजयित्वाप
रयोःश्राद्धंकुर्यादित्येकः ॥ होमांतमेवकुर्यादित्यन्यः ॥ होमांतःपितृयज्ञःस्या
ज्जीवेपितरिजानतः । पितरंभोजयित्वावापिंडान्निपृणुयात्परावितियज्ञपार्श्वो
क्तेः ॥ यदिजीवत्पितानदद्यादाहोमात्कृत्वाविरमेदित्यापस्तंबोक्तेश्च ॥ जीव
तांपिंडानग्नौहुत्वापरेभ्योदेयमित्यपरः ॥ जुहुयाज्जीवेभ्यइत्याश्वलायनोक्तेः
जीवतामजीवतांवापिंडदानमितीतरः ॥ जीवतामजीवतांवादेयमेवेतिहिरण्य
केशिरितिनिगमात् ॥ तस्माज्जीवत्पिताकुर्यात्तदाभ्यामेवनसंशयइतिभविष्योक्ते
र्द्वाभ्यामेवेत्यन्यः ॥ एतेपक्षाःकलौनिषिद्धाः ॥ प्रत्यक्षमर्चनंश्राद्धेनिषिद्धंमनुर
ब्रवीत् । पिंडनिर्वपणंचापिमहापातकसंमितमितिपृथ्वीचन्द्रोदयेभविष्योक्तेः
चंद्रिकाप्येवं तस्मात्पितरिजीवतिश्राद्धानारंभएवेत्येकःपक्षः ॥ सपितुःपितृकृ
त्येषुअधिकारोनविद्यतइतिकात्यायनोक्तेः ॥ जीवेपितरिवैपुत्रःश्राद्धकालंवि
वर्जयेदितिहारीतोक्तेश्च ॥ पितुःपित्रादिभ्योदद्यादितिसिद्धांतः म्रियमाणेतु
पितरिपूर्वेषामेवनिर्वपेदितिमनूक्तेः ॥ पितुःपितृभ्योवादद्यात्सपितेत्यपराश्रु
तिरितिकात्यायनोक्तेश्च ॥ अयंबहुसंमतःपक्षः ॥ अन्येशाखाभेदेनज्ञेयाः ॥
एवंजीवन्मातामहेनाप्यूहेनकार्यम् ॥ मातामहानामप्येवंश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः
मंत्रोहेनयथान्यायंशेषाणांमंत्रवर्जितमितिविष्णूक्तेः ॥ एवंमात्रादिकस्यापितथा
मातामहादिकेइतिपृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निपुराणाच्च ॥ पितरिजीवतितुस्वमातरिमृ
तायामपिपितुरेवमातृमातामहयोःकुर्यात् ॥ येभ्यएवपितादद्यादितिवक्ष्यमा
णवचनादितिपितामहचरणाः ॥ मदनरत्नेतुजीवत्पितास्वमातामहयोर्दद्यादि
त्युक्तं ॥ कालादर्शेप्येवम् ॥ मृतेतुपितरिजीवन्मातृकःपितामह्यादिभ्योवृद्धौद
द्यादितिस्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थाः ॥ (दाक्षिणात्यास्तु) पितृवर्गेमातृवर्गेतथा
मातामहस्यच । जीवेत्तुयदिवर्गाद्यस्तंवर्गंतुपरित्यजेदितिवचनात्तद्वर्गत्यागएवे
त्याहुः ॥ एवंपतितसंन्यस्तपितृकादेरपिज्ञेयं ॥ वृद्धौतीर्थेचसंन्यस्तेतातेचपति
तेसति । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइतिषट्त्रिंशन्मतात् ॥ संन्यस्ते
जीवतीत्यर्थः मृतेतुसंन्यस्तेतदाद्येभ्यएवदेयम् ॥ मृतेपिपरेभ्यएवेतिगौडाः (का

त्यायनोऽपि) ब्राह्मणादिहतेतातेपतितेसंगवर्जिते । व्युत्क्रमाच्चमृतेदेयंयेभ्यएव
ददात्यसौ ॥ अयंचसंन्यस्तपित्रादेरपिज्ञेयःतत्सर्वश्राद्धेधिकारः ॥ सत्यंत्वदंडिप
रस्य एकादशाहपार्वणवार्षिकाद्यपितस्यैव ॥ अहन्येकादशेप्राप्तेपार्वणंतुविधीय
ते । इत्युक्त्वा ॥ त्रिदंडग्रहणादेवप्रेतत्वंनैवजायतेइतुमानसोविशेषोक्तेः ॥ ब्राह्म
णादिहतेइत्यादिनिषेधस्त्वेकदंडादिपरः ॥ अतःपरमहंसानांवार्षिकादिक
मपिनकार्यमितिशूलपाणिश्राद्धतत्त्वादयोगौडग्रन्थाः इदमेवतुयुक्तं॥(यत्तुहेमा
द्रौकौंडिराय:) दर्शश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपाक्षिकम् । नजीवत्पितृकःकुर्या
त्तिलैस्तर्पणमेवच॥इतितत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम्(मैत्रायणीयपरिशिष्टे)
उद्वाहेपुत्रजननेपित्र्यां इष्ट्यांसौमिकेमखे । तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतः पि
तुः (तत्रैव) महानदीषुसर्वासुतीर्थेषुचगयामृते । जीवत्पितापिकुर्वीतश्राद्धं
पार्वणधर्मवित् ॥ गयामृतेइतिमातृव्यतिरिक्तविषयम् ॥ अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ
सत्यांयच्चमृतेहनि । मातुःश्राद्धंसुतःकुर्यात्पितर्यपिचजीवतीतितत्रैवोक्तेः ॥
गयाप्राप्तौप्रासंगिक्याम् ॥ गयांप्रसंगतोगत्वामातुः श्राद्धंसमाचरेदितिवचनात्
तेनमृतमातृकोगयायांतत्पार्वणमात्रंकुर्यात् । तज्जीवनेतुतीर्थश्राद्धमपिनेतिका
लादर्शेस्मृतिदर्पणादयः ॥ अन्येतुगत्वाश्राद्ध नेतिनिषेधार्थः ॥ सामान्यतःप्राप्तं
तीर्थश्राद्धंभवत्येवगयायामित्याहुः ॥ यदातुपितुःप्रीतिनिमित्तेनगयांयातित
दायजमानस्यपितृपितामहप्रपितामहाइत्येवंश्राद्धम् ॥ तत्रमातुःपितृपत्नीत्वेनै
कोद्दिष्टंकृत्वामातृत्वेनपुनःपार्वणंकुर्यादितित्रिस्थलीसेतौ ॥ तच्चफल्गुवि
ष्णुपदाक्षय्यवटेष्वेवेतिकेचित् ॥ आद्यांतएवेत्यन्ये ॥ मध्यमांतेइत्यपरे॥ संकोचे
हेत्वभावात्तत्रत्यसर्वश्राद्धानिमातुःकार्याणीत्युक्तंप्रतिभाति (यत्तुमदनपारि
जाते) नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यः
कुर्वीतसाग्निकइतिसुमंतूक्तेः ॥ साग्नेरेवजीवत्पितृकस्यतीर्थादिश्राद्धमुक्तं ॥
साग्नेरपिमैत्रायणीयशाखीयस्यैवनान्येषाम् ॥ षडेतेजीवतःपितुरितितत्परि
शिष्टएवोक्तेरितिरत्नावलीदिवोदासाद्यास्तदयुक्तम् सौमंतवंपिंडपितृयज्ञवि
षयंसंन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयंवेतिपृथ्वीचंद्रोदयोक्तेः ॥ एतच्चतीर्थेचेत्यादेः

साधारण्येनास्यापितथात्वाच्च ॥ तथाग्निरग्नेरपिनांदीश्राद्धमुक्तंप्राक् ॥ एवं
पितामहजीवनेपिज्ञेयम् ॥ विशेषः पितृकृत्तंजीवत्पितृकनिर्णयेज्ञेयः ॥ अथपिता
महेजीवतिमृतेचपितरियद्यपिपितामहोवाऽश्नीयाद्भुंजीतेत्यब्रवीन्मनुरितिमनु-
नाजीवतःपितामहस्यभोजनमुक्तम् । तथापिप्रत्यक्षार्चनस्यपूर्वंनिषिद्धत्वात्पिता
महंविहायपितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहेभ्योदेयम् । पितायस्यतुवृत्तःस्याज्जी
वेच्चापिपितामहः । पितुःसनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्प्रपितामहमितिमनूक्तेः ॥ अ
यमेवसर्वसंमतःपक्षः (यत्तु छंदोगपरिशिष्टे) पितामहेध्रियमाणेपितुःप्रेतस्य
निर्वपेत् ॥ पितुस्तस्यचवृत्तस्यजीवेच्चेत्प्रपितामहइत्येकपुरुषंहिपुरुषंवापा
र्वणमाहतत्तीर्थपितृयज्ञपरम् ॥ वृद्धौपूर्वोक्तमेव ॥ एवंपूर्वयोर्मृतयोःप्रपिताम
हेजीवतिपितृमात्रेमृतेपरयोर्जीवतोःपूर्ववद्वृद्धप्रपितामहादिभ्योज्ञेयं ॥ जीवंतम
तिदद्याद्वाप्रेतायान्नोदकेद्विजइतिकात्यायनोक्तेश्च (एतत्सर्वंमनसिकृत्वाऽऽह
हेमाद्रौविष्णुः) पितरिजीवतियाश्राद्धंकुर्याद्येषांपिताकुर्यात्तेषांपितरिपितामहे
चजीवतियेषांपितामहः पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् । यस्य
पिताप्रेतः स्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामहात् पराभ्यांद्वाभ्यांदद्यात् ॥ यस्य
पिताप्रपितामहश्च प्रेतौस्यातांसपित्रे पिंडंनिधायपितामहात् पराभ्यांदद्यात्
यस्यपितामहःप्रेतःस्यात्सतस्मैपिंडंनिधायप्रपितामहात्पराभ्यांदद्यात् ॥ यस्यपि
तापितामहश्चप्रेतौस्यातांसताभ्यांपिण्डौदत्वा पितामहप्रपितामहायदद्यात् ॥
मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मंत्रोहेनयथान्यायं शेषाणांमन्त्रव
र्जितमिति ॥ अत्रपितृवन्मातामहेजीवति तत्पित्रादिभ्यःयथातत्रत्रिषुजीवत्सुनै
वकुर्यात्तथात्रापीत्यादिसर्वमतिदेष्टव्यम् ॥ एवंमातृजीवनेपीतिशूलपाणिकाला
दर्शौ (तन्न) येभ्यएवेत्यादौयच्छन्दादेर्व्यक्तिविशेषवाचित्वेनतद पिप्रसंगादि
तिदिक् । उत्तरार्धंव्याख्यातंप्राक् ॥ यत्त्वत्रविज्ञानेश्वरेणोक्तम् ॥ पित्रेपिंडंनिधा
येतिपितुरेकोद्दिष्टविधिनाश्राद्धंकृत्वा प्रपितामहादिभ्यःपार्वणंकुर्यात् ॥ तदयु
क्तममृतसपिंडीकरणाभावपक्षेसपिंडीकरणस्थानापन्नंज्ञेयं ॥ व्युत्क्रमात्तु
प्रमीतानांनैवकार्यासपिंडतेतिवचनात् ॥ दर्शादौतुपितुरेकोद्दिष्टमेवकार्यम् ॥

नजीवंतमतिदद्यातीतिश्रुतेः ॥ जीवत्पितामहोयस्यपिताचांतरितोभवेत् ॥ पितुरे कस्यदातव्यमेवमाहुर्मनीषिणइतियज्ञपार्श्वोक्तेः ॥ पितामहेजीवतिवैपितरि एवसमापयेदितिहारीतोक्तेश्च (शिष्टास्तु) व्युत्क्रमात्तुप्रमीतानांनैवकार्यास पिंडतायदिमातायदिपिताभर्तानैषविधिःस्मृतइति ॥ माधवीयेस्कांदोक्तेर्व्युत्क्र ममृतसपिंडीकरणाभावःपित्रव्यादिविषयइत्याहुः ॥ एषविधिर्निषेधरूपः ॥ त्रि षुजीवत्सुविष्णुराह ॥ त्रिषुजीवत्सुनैवकुर्यादितितद्दर्शादिविषयं ॥ नान्दीश्राद्धं तुपरेभ्यस्त्रिभ्योभवत्येवेतिकल्पतरुः (पृथ्वीचन्द्रोदयस्तु) दद्यात्त्रिभ्यःपरेभ्य स्तुजीवेच्चेत्त्रितयंयदीतिमन्तूक्तेः ॥सर्वत्रविकल्पः ॥ सचदेशाचाराद्व्यवस्थित इत्याहुः ॥सुदर्शनभाष्येतुमासिकश्राद्धंजीवत्पित्रादिनाव्युत्क्रममृतपित्रादिनाच कार्यमेवेत्युक्तं (मदनरत्नेऽपि तु:) अष्टकादिषुसंक्रांतौमन्वादिषुयुगादिषु । चंद्र सूर्यग्रहेपातेस्वेच्छयापूज्ययोऽगतः ॥ जीवत्पितानैवकुर्याच्छ्राद्धंकाम्यंतथाखिल म ॥अन्येविशेषाःश्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णयेभट्टकृतत्रिस्थलीसेतौचज्ञेयाः

इतिनिर्णयसिन्धौजीवत्पितृकादिश्राद्धं ॥

(अथविभक्ताविभक्तनिर्णयः ॥ पृथ्वीचन्द्रोदयेमरीचिः) बहवःस्युर्यदापु त्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषांतुमतंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतं ॥ द्रव्येणचाविभक्तेन सर्वैरेवकृतंभवेत् ॥ ज्येष्ठस्यकर्तृत्वेपिसर्वेफलभागिनइत्यर्थः ॥ तेनयेब्रह्मचर्या दिनियमास्तेफलितसंस्कारत्वात्सर्वैःकार्याः ॥ एवंसंसृष्टिनामपितुल्यत्वात् (मि ताक्षरायांनारदः) भ्रातृणामविभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिभ वेत्तेषांपृथक्पृथक् (बृहस्पतिरपि) एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनं । ए कंभवेद्विभक्तानां तदेवस्याद्गृहेगृहे ॥ अत्रयद्यप्यविशेषश्रवणात्ब्रह्मयज्ञसंध्या दिष्वप्यविभक्तानांपृथङ्निषेधःप्राप्नोतितथापिद्रव्यसाध्यश्राद्धवैश्वदेवादिष्वेव सः ॥ द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनैकस्यव्ययेनाधिकारात् ॥ यानितुद्रव्यासाध्यानि मंत्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनिनित्यनैमित्तिककाम्यानितेषुपृथगे वाधिकारः ॥ द्रव्यव्ययाभावेनुमत्यनपेक्षणात् ॥ द्रव्येणचाविभक्तेनेत्यस्याविष यत्वात् ॥पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजातिनाम् । अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्या

नित्यंभवेत्तथेतिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृतेश्च॥अग्निहोत्रशब्दोग्निसाध्य श्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरःतेष्वप्यन्यानुमत्यैवाधिकारेणान्यायसाम्यात्॥ पितृश्रा द्धादिषुतुल्यफलेषुनित्येष्वनुमतिंविनाप्येकस्याधिकारः॥ एकोपिस्थावरेकु र्याद्दानाध्ययनविक्रयम्।आपत्कालेकुटुम्बार्थेधर्मार्थेचविशेषतइतिवचनात्॥ धर्मार्थेप्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादावितिविज्ञानेश्वरः॥ केचित्त्वविभक्तानामपि पृथक्पाकत्वेदेशांतरेचदार्शिकाब्दिकयोःपृथक्त्वमाहुः॥भ्रातॄणामविभक्ता नां पृथक्पाकोभवेद्यदि। वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथगिति हारीतो क्तेः॥ अविभक्तेनपुत्रेण पितृमेधोमृताहनि॥ देशान्तरेपृथक्कार्योदर्शश्राद्धन्त थैवचेतिधर्मोक्तेश्चेतितत्रमूलंचिंत्यम्॥ तदयमर्थः॥पंचमहायज्ञमध्येदेवभूतपि तृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्याज्येष्ठएवकुर्यात् ॥ होमाग्रदानरहितंनभोक्तव्यंकदा चन॥ अविभक्तेषुसंसृष्टेष्वेकेनापिकृतंकृतमितिव्यासोक्तेश्च ॥ यस्यतुज्येष्ठे नाकृतेवैश्वदेवेऽन्नंसिद्धं तेन तूष्णीमग्नौकिंचित्क्षिप्त्वाभोक्तव्यम्॥ यस्यत्वे षामग्रतोन्नंसिद्ध्येत्सनियुक्तमग्नौकृत्वाग्रंब्राह्मणा यदत्त्वाभुंजीतेत्यविभक्ताधि कारेपृथ्वीचन्द्रोदयेगोभिलोक्तेः॥ आश्वलायनस्तुपाकपार्थक्येपृथक्त्वंतदे कत्वेऽपृथक्त्वमाह ॥ वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिप्रभुः। एकस्तुचतुरो यज्ञान्कुर्याद्धाव्यज्ञपूर्वकान् ॥ अविभक्ताविभक्तावापृथक्पाकाद्विजातयः॥ कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिनइति ॥ ब्रह्मयज्ञसंध्यास्नानतर्पणा दिनूक्तहेतोःपृथगेव ॥ देवपजातूक्तवचनद्वयादेकत्रपृथग्वा ॥ दर्शग्रहण श्राद्धादित्वेकस्यैव ॥ तीर्थश्राद्धाद्यपियुगपत्सर्वेषामविभक्तानांप्राप्तावेकस्य भेदेनप्राप्तौभिन्नं॥गयाश्राद्धेप्येवं ॥ एष्टव्याबहवःपुत्राःशीलवन्तोगुणान्वि ताः। तेषांतुसमवेतानांयद्येकोपिगयांव्रजेत्॥ तारितास्मोवयंतेनसयातिपर मांगतिमितिहेमाद्रौ कौर्मोक्तेः ॥ काम्येपिदानहोमादावन्यानुमत्यैवाधिका रः॥द्रव्यासाध्यजपादौतांविनापि (अपरार्केपैठीनसिः) विभक्तैस्तुपृथक्कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकम्।एकेनैवाविभक्तेषुकृतंसर्वैस्तुतत्कृतम् ॥ सांवत्सरात्पू र्वाणिमासिकान्येकत्रैव (तदाहलघुहारीतः) सपिंडीकरणांतानियानिश्राद्धा

नियोडश । पृथङ्नैवसुताःकुर्युःपृथक्द्रव्याअपिक्कचित ॥ सपिंडनंमासिकोप लक्षणम्॥ अर्वाक्संवत्सराज्ज्येष्टःश्राद्धंकुर्यात्समेत्यतु । ऊर्ध्वंसपिंडीकरणात्स र्वेकुर्युःपृथक्पृथगितिव्यासोक्तेः (उशनाः) नवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिच षोडश । एकेनैवतुकार्याणिसंविभक्तधनेष्वपि ॥ मघात्रयोदशीश्राद्धंत्वविभ क्तानामपिपृथगित्युक्तंप्राक् (यत्तुवृद्धवसिष्ठः) मासिकंचत्द्वयोत्सर्गंसपिंडीक रणंतथा । ज्येष्ठेनैवप्रकर्तव्यमाब्दिकंप्रथमंतथेतितन्निर्मूलम ॥ वहवृचपरि शिष्टेनवश्राद्ध सहदद्युः ॥ अथतीर्थश्राद्धम ॥ तत्रयद्यप्यस्मत्पितामहकृतत्रिस्थ लीसेतुरेवजागर्तितथापिकिंचिदुच्यते (तत्रयात्रायां) सहाग्निर्वासपत्नीकोग च्छेत्तीर्थानिसंयतः । प्रायश्चित्तीव्रतीतीर्थंपत्नीविरहितोपिवा ॥ यज्ञेष्वनधि कारीवायश्चवामंत्रसाधकइतिकौर्मादिवचनात्साग्नेः सपत्नीकस्यैवाधिकारः (भारते) ब्राह्मणाःक्षत्रियोःवैश्यःशूद्रोवाराजसत्तम । नवियोनिंव्रजंत्येतेस्नाना त्तीर्थेमहात्मनः (स्कांदेविधवाधर्मेषु) स्नानंदानंतीर्थयात्रांविष्णुनामग्रहंमुहुः । एततपुत्राद्यनुमत्यैव ॥ सधवायाःपत्यासहैवेतिप्रागुक्तम (काशीखंडे) मातुःपि तुःसेतुमनास्तथास्थिमुतस्तुकुर्यात्खलुतीर्थयात्राम (तद्विधिःस्कांदे) तीर्थया त्रांचिकीर्षुःप्राग्विधायोपोषणंगृहे । गणेशंचपितृन्विप्रान्साधूनशक्त्याप्रपू ज्यच ॥ कृतपारणकोत्हृष्टोगच्छेन्नियमधृक्पुनः । आगत्याभ्यर्च्यचपितृनय थोक्तफलभाग्भवेत ॥ उपवासात्प्राग्मुंडनंचकार्यम ॥ प्रयागेतीर्थयात्रायांपित मातृवियोगतः । कचानांवपनंकुर्याद्वृथानविकचोभवेदितिविष्णूक्तेः ॥ प्राय श्चित्तार्थयात्रायांगयायांचेतदित्येके (केचित्तुहेमाद्रौभारते) केशश्मश्रुन खादीनांवपनंनचशस्यते । अतोनकार्यंवपनंगयाश्राद्धार्थिनासदा । येभारते स्मिन्पितृकर्मतत्पराःसंधार्यकेशान्नतिभक्तिभाविताः । ऋणक्षयार्थंपितृतीर्थ मागतास्तेषामृणांसंक्षयमेष्यतिध्रुव मितिनिषेधात ॥ गयायात्रांगंवपनंनकार्य मित्याहुः (वस्तुतस्तु) गयाधिकरणकस्यैवायंनिषेधः ॥ नतुयात्रांगस्यश्राद्धा र्थिनेत्युक्तेः ॥ विशालंविरजंगयामित्यनेनैकवाक्यत्वाच ॥ श्राद्धं चधरणावहा दशस्वैवतंवाघृतेनकार्यम ॥ गच्छेद्देशांतरंयस्तुश्राद्धं कुर्यात्ससर्पिषेतिविष्णुपुरा

णात् ॥ यात्रांगवृद्धिश्राद्धोक्तेश्च ॥ श्राद्धञ्चपारणादिनएव ॥ उपोष्यरजनी
मेकांप्रातःश्राद्धंविधायच । गणेशंब्राह्मणान्नत्वाभुक्त्वाप्रस्थितवान्सुधीरिति
स्कांदलिंगात् (गौडनिबंधेगौतमः) तीर्थयात्रासमारंभेतीर्थात्प्रत्यागमेपिच । वृ
द्धिश्राद्धंप्रकुर्वीतबहुसर्पिःसमन्वितम् ॥ वृद्धिपदंतद्धर्मार्थंश्राद्धोत्तरंयात्रासंक
ल्पइतिभट्टाः (वायवीये) उद्यतस्तुगयांगंतुंश्राद्धंकृत्वाविधानतः । विधायका
र्पटीवेषं ग्रामंगत्वाप्रदक्षिणाम् ॥ ततोग्रामांतरंगत्वाश्राद्धशेषस्यभोजनम् ॥
घृतस्यभोजनंतच्चक्रोशमध्येश्राद्धोत्तरंक्रोशागमननिषेधात् ॥ ततःप्रतिदिनंगच्छे
त्प्रतिग्रहविवर्जितः । गयायामेवतन्नान्यत्रेतिकेचित् (हेमाद्रिस्तु) गयायांश्रा
द्धदिनेएवप्रस्थानं ॥ तीर्थांतरेतुश्राद्धोत्तरदिनइत्याहुः (प्रभासखंडे) यश्चान्यंका
रयेच्छक्त्यातीर्थयात्रांनरेश्वरः । स्वकीयद्रव्ययानाभ्यांतस्यपुण्यंचतुर्गुणम् ॥
यात्रामध्येआशौचेरजसिवाशुद्धिपर्यंतंस्थित्वातदंतेगच्छेत् ॥ मार्गवैषम्येत्व
दोषः ॥ यात्रामध्येतीर्थांतरप्राप्तौश्राद्धादिकार्यमेव ॥ वाणिज्याद्यर्थंगतेनतुमुंड
नोपवासादिनकार्यमितिप्रयागसेतौभट्टाः ॥ वस्तुतस्तुतत्रापिमुंडनोपवासश्राद्धा
दिकार्यम् ॥ अर्धंतीर्थफलंतस्ययःप्रसंगेनगच्छतीतिब्राह्मोक्तेः (स्कांदे) द्विभोज
नंतृतीयांशंहरेत्तीर्थफलस्यच । वाणिज्यंत्रींस्तथाभागान्हंतिसर्वंप्रतिग्रहः ॥
यानंधर्मचतुर्थांशंछत्रोपानहमेवचेत्युत्तरार्धपाठांतरम् (अत्रनदीषुविशेषः) मा
र्गेतरानदीप्राप्तौ स्नानादिपरपारतः । अर्वागेवसरस्वत्या सप्तमार्गगतोविधिः
(यत्तु)पितॄन्नसंतर्पयित्वातुनदीस्तरतियोनरः । तस्यास्तत्कपानकामस्तेभवंतिभृश
दुःखिताइतितत्सरस्वतीपरं (शंखः) तीर्थंप्राप्यानुषंगेणस्नानंतीर्थेसमाचरेत् ।
स्नानजंफलमाप्नोतितीर्थयात्राकृतंनतु ॥ सएव ॥ नस्रवंतीमतिक्रामेत् (अनवास
च्यतीर्थंप्राप्तौतुप्रभासखंडे) यानानितुपरित्यज्यभाव्यंपादचरैर्नरैः । लुठित्वालो
ठनींतद्वत्कृत्वाकार्पटिकाकृतिं ॥ कृत्वेतिगृहान्निर्गमसमयेकरणेइदं ॥ प्रथमंचा
लयेत्तीर्थंप्रणावेनजलंशुचि । अवगाह्यततःस्नायाद्यथावन्मंत्रयोगतः (मंत्रश्चप्र
भासखंडे)नमोस्तुदेवदेवायशितिकंठायदंडिने । रुद्रायचापहस्तायचक्रिणेवेधसे
नमः ॥ सरस्वतीचसावित्रीवेदमातागरीयसी । सन्निधात्रीभवत्वत्रतीर्थेपापप्र

णानिशानीतिमंत्रवत्स्नानंचवपनोत्तरंकार्यम् ॥ पूर्वमावाहनंतीर्थेमुंडनंतदनंतरम् ॥
ततःस्नानादिकंकुर्यात्पश्चाच्छ्राद्धंसमाचरेदित्युक्तेः (यत्तु) गत्वास्नानंप्रकुर्वीत
वपनंतदनंतरमितितन्मुशलस्नानपरम् (काशीखंडे) तीर्थोपवासःकर्तव्यःशिरसो
मुंडनंतथा ॥ उपवासेतत्रैवोक्तम् ॥ यदह्नितीर्थप्राप्तिस्यात्तदह्नःपूर्ववासरे । उपवा
सःप्रकर्तव्यःप्राप्तेह्निश्राद्धदोभवेत् (अत्र) उपवासंततःकुर्यात्तस्मिन्नहनिसुव्रतइति
प्राप्तिदिनेप्युपवासोक्तेर्विकल्पः ॥ (मुंडनेतुस्कांददेवलौ) मुंडनंचोपवासश्चस
र्वतीर्थेष्वयंविधिः । वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रंविशालांविरजंगयां ॥ विरजंलोणारप्र
सिद्धमहातीर्थंपरःसर्वतीर्थशब्दः ॥ (अत्रविशेषःस्मृत्यंतरे) ऊर्ध्वंमब्दाद्देहमा
सेनात्पुनस्तीर्थंव्रजेद्यदि । मुंडनंचोपवासंचततोयत्नेनकारयेत् ॥ तदातद्वपनंश्म
श्रुतंप्रायश्चित्तस्मृतेर्द्विजेतिपाठः ॥ प्रयागेप्रतियात्रेतुयोजनत्रयइष्यते ॥ क्षौरंकृ
त्वातुविधिवत्ततःस्नायात्सितासिते (तथाचबृहस्पतिः) क्षौरंनैमित्तिकंकार्यंनि
षेधेसत्यपिध्रुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासुप्रायश्चित्तेथतीर्थके (अपरार्केस्कांदे)
उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवावपनंकारयेत्सुधीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्था
निवापयेत् ॥ इदंप्रयागेसधवानामपिसमूलंभवतीतिभट्टाः (युक्तंतु) सर्वान्केशा
न्समुद्धृत्यछेदयेदंगुलद्वयम् । एवमेवहिनारीणांशस्यतेवपनक्रियेति ॥ तच्चाकृत
चूडानांनकार्यमितिकेचित् ॥ तत्त्वंतुनैमित्तिकत्वात्पित्रादिमृतवत्कार्यमेवेति ॥
तदपिप्रयागेनित्यं ॥ नान्यत्र ॥ तच्चयतिभिस्तीर्थेपि ऋतुसंधिष्वेवकार्यंनान्य
दा ॥ कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषुवापयेदितिस्मृतेः ॥ इदंजीवत्पितृकेणा
पितीर्थेकार्यम् ॥ नचमुंडनंपिंडदानंचेतिदक्षवचनेननिषेधः ॥ विनातीर्थंविनाय
ज्ञंमातापित्रोर्मृतिंविना । योवापयतिलोमानिसपुत्रःपितृघातकइतिस्मृत्यात
त्संकोचात् ॥ तदपिप्रयागेप्रतियात्रमन्यतीर्थेप्राथम्यात्रायामेवेतिशिष्टाः ॥ त
तःस्नानम् (परार्थेतुमार्कंडेयपुराणे) मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुं । यमुद्दि
श्यनिमज्जेतअष्टमांशंलभेतसः (पैठीनसिः) प्रतिकृतिंकुशमयींतीर्थवारिणिम
ज्जयेत् ॥ मज्जयेच्चयमुद्दिश्यसोष्टभागफलंलभेत् । ततस्तर्पणश्राद्धेपृथ्वीचंद्रोद
येब्रह्मवैवर्तपुराणकाशीखंडादिषु ॥ अकालेप्यथवाकालेतीर्थश्राद्धंचतर्पणम्

अविलंबेनकर्तव्यंनैवविघ्नंसमाचरेत् (मात्स्ये) पितॄणांचैवतर्पणमितितुर्यपा
दः ॥ तत्रदेवतामहालयेप्रागुक्ताः(शंखदेवलौ)तीर्थद्रव्योपपत्तौचनकालमवधार
येत् । पात्रंचब्राह्मणंप्राप्यसद्यःश्राद्धंसमाचरेत् (हारीतः) दिवावायदिवारात्रौ
भुक्तोवोपोषितोपिवा ॥ नकालनियमस्तत्रगंगांप्राप्यसरिद्वराम् (भारते) भु
क्तोवाप्यथवाभुक्तोरात्रौवायदिवादिवा । पर्वकालेथवाकालेशुचिर्वाप्यथवा
शुचिः ॥ यदैवावश्यतेतत्रनदीचत्रिपथाप्रिय ॥ प्रमाणादर्शनंतस्मान्नकालस्तत्रका
रणं ॥ आशौचेपिकार्यम् ॥ विवाहदुर्गयज्ञेषुयात्रायांतीर्थकर्मणि । नतत्रसूत
कंतद्वत्कर्मयज्ञादिकारयेदितिपैठीनसिस्मृतेः ॥ तदानीमकरणेत्वाशौचांतएव
कुर्यात् (प्रभासखंडे) नवारंनचनक्षत्रंनकालस्तत्रकारणम् । यदैवदृश्यतेतीर्थंत
दापर्वसहस्रकम् ॥ मलमासेपिकार्यं ॥ नित्येनैमित्तिकेकुर्यात्प्रयतःसन्मलिम्लु
चे । तीर्थश्राद्धंगजच्छायांप्रेतश्राद्धंतथैवचेतिबृहस्पतिस्मृतेः ॥ एतच्चाशौचेप्रक्र
तभोजनस्यरात्रौवास्नानश्राद्धादिकमाकस्मिकतीर्थप्राप्तौवामहेमश्राद्धविषयंग्र
हणादिवत् ॥ नतुबुद्धिपूर्वमाशौचादौतीर्थप्राप्तिःकार्या ॥ मलमासेतुमासद्वयेती
र्थश्राद्धंकार्यमितिचंद्रिकायांदेवीपुराणे ॥ श्राद्धंचतत्रकर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्
(हेमाद्रौ) अर्घ्यमावाहनंचैवद्विजांगुष्ठनिवेशनम् । तृप्तिप्रश्नंचविकिरंतीर्थश्राद्धे
विवर्जयेत् (भविष्ये) आवाहनंविसृष्टिश्चतत्रतेषांनविद्यते । आवाहनंनतीर्थे
स्यान्नार्घ्यदानंतथाभवेत् ॥ आहूताःपितरस्तीर्थेकृतार्घ्याःसंतिवैयतः ॥ अग्नौकर
णंचनेतिरत्नावल्यां ॥ अत्रषट्दैवतेश्राद्धेपिमात्रादीनांपिंडमात्रंदेयम् । हविः
शेषंततोमुष्टिमादायैकैकमाहृतः । क्रमशःपितृपत्नीनां पिंडनिर्वपणंचरेदिति
तीर्थोपक्रमदेवलोक्तेरिति पृथ्वीचंद्रः ॥ ततःसामान्यपिंडंदद्यात् ॥ ततःपिंडमु
पादायहविषःसंस्कृतस्यच । ज्ञातिवर्गस्यसर्वस्यसामान्यंपिंडमुत्सृजेदितितेनैवो
क्तेः (पाद्मे) तीर्थश्राद्धंप्रकुर्वीतपक्वान्नेनविशेषतः । आमान्नेनहिरण्येनकंद
मूलफलैरपि (पिंडद्रव्याणिदेवीपुराणेहेमाद्रौब्राह्मेच) सक्तुभिःपिंडदानंच
संयावैःपायसेनवा । कर्तव्यमृषिभिःप्रोक्तंपिण्याकेनगुडेनवा । पिण्डानांतीर्थ
प्रक्षेपएवनान्याप्रतिपत्तिरित्युक्तंप्राक् ॥ एतच्चविधवयाऽपुत्रयाकार्यम् ॥ नस

पुत्रयेत्युक्तंप्राक् ॥ सपुत्रयानकर्तव्यं भर्तुःश्राद्धंकदाचनेतिस्मृतेश्च ॥ अनुपनी तेनापिकार्यम् ॥ एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषुपर्वस्वितिपाद्मेतीर्थश्राद्धमुपक्रम्योक्तेः ॥ एतच्चजीवत्पितृकेणापिकार्यमित्युक्तंप्राक् ॥ नकुर्यात्सूतकंभिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियां । त्यक्तसंन्यासयोगेनग्रहधर्मादिकंव्रतम् ॥ गोत्रादिचरणांसर्वंपितृमातृकुलंधनमितिस्मृतेः (गयायांतुकर्तव्यमित्यर्थः) दण्डंप्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयांगत्वानपिण्डदः । दण्डंस्पृष्ट्वाविष्णुपदेपितृभिःसहमुच्यते । गयायांमुण्डपृष्ठेचकूपेयूपेवटेतथा । दण्डंप्रदर्शयन्भिक्षुःपितृभिःसहमुच्यते (स्कन्दे प्रभासखण्डे) तीर्थेचैवप्रतिगृह्णातिब्राह्मणोवृत्तिदुर्लभः ॥ दशांशमर्जितंदद्यादेवंकुर्वन्नहीयतेइति ॥ विशेषांतराणिभट्टकृतत्रिस्थलीसेतौज्ञेयानीतिदिक् ॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौतीर्थश्राद्धविधिःसमाप्तः ॥

——※——

अथ आशौचप्रकरणम् ॥

नारायणात्मजःश्रीमद्रामकृष्णस्यसूनुना । कमलाकरसंज्ञेनाशौचंनिर्णीयतेधुना १ (मरीचिः) आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातःपंचमषष्ठयोः ॥ अतऊर्ध्वंप्रसूतिःस्याद्दशाहंसूतकंभवेत् ॥ स्रावेमातुस्त्रिरात्रंस्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानांदिनत्रयम् ॥ अत्रसर्वत्रमूलंमिताक्षरायांज्ञेयम् ॥ अत्र मासत्रयेत्रिरात्रंस्यादित्यनुवादः ॥ रजस्वलात्वेनैवतत्सिद्धेः (यद्यप्यनेनचतुर्थमासेपित्रिरात्रंप्राप्नोतितथापि) षण्मासाभ्यन्तरंयावत् गर्भस्रावोभवेद्यदि । तदामाससमैस्तासां दिवसैःशुद्धिरिष्यते ॥ इत्यादिपुराणात् । रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावेविशुद्ध्यतीतिमनूक्तेः ॥ गर्भस्रावेयथामासमचिरेत्तूत्तमेत्र्यहः

तिमरीच्युक्तेश्चतूरात्रंज्ञेयम् ॥ अचिरेत्रिमासमध्ये ॥ उत्तमेब्राह्मणे ॥ अन्नस पिण्डानांस्नानम् ॥ सद्यःशौचंसपिण्डानां गर्भस्यपतनेसतीतितत्रैवोक्तेः ॥ एतदाचतुर्थमासात्स्रावपातेत्रिदिनस्योक्तेः ॥ अकारणायाःशुद्धेरसम्भवात्सद्यःप दंस्नानपरम् ॥ एवमग्रेपि ॥ गर्भस्रावेस्नानमात्रंपुरुषस्येतिवृद्धवशिष्ठोक्तेः ॥ पु रुषस्येतिसपिण्डोपलक्षणम् ॥ पूर्वोक्तवचनात् ॥ आचतुर्थमासंसपिण्डानां स्नानंकिन्तुपुंसएव ॥ पातेत्रिदिनंनिर्गुणपरम् (गुणवतस्तु) अजातदन्तेतनये शिशौगर्भच्युतेतथा । सपिण्डानान्तुसर्व्वेषामेकरात्रमशौचकमितियमोक्तेरे काहइतिमदनपारिजातः ॥ सप्तममासादिदशाहम् ॥ एतत्सर्व्ववर्णविषयम् ॥ तुल्यंवयसिसर्वेषामतिक्रान्तेतथैवचेतिव्याघ्रोक्तेः (पराशरः) जातेविप्रोदशा हेन द्वादशाहेनभूमिपः । वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुद्ध्यति (संवर्तः) जाते पुत्रेपितुःस्नानं सचैलन्तुविधीयते । माताशुद्ध्ये द्दशाहेनस्नानात्तुस्पर्शनंपितुः ॥ पुत्रपदात्कन्योत्पत्तौनपितुःस्नानमितिहारलतायाम् ॥ तन्न पुत्रपदस्यपौत्रीमा तामहस्तेनेतिकन्यायामपिप्रयोगात् (यच्चतत्रैवोक्तम्) सूतकेतुमुखंदृष्ट्वा जात स्यजनकस्ततः । कृत्वासचैलंस्नानन्तु शुद्धोभवतितत्क्षणादित्यादित्यपुराणा न्मुखदर्शनोत्तरमेवपितुःस्नानमिति ॥ तन्न ॥ विदेशेमुखदर्शनाभावेऽस्पृश्यताप त्तेः ॥ मुखदर्शनोत्तरंपुनः स्नानार्थमिदमितिस्मार्तगौडाः ॥ तन्न ॥ मलेकोन ज्ञानमात्रपरत्वात् ॥ इदंसर्ववर्णसमम् ॥ सूतिकासर्ववर्णेषु दशरात्रेणशुद्ध्यति ऋतौचनपृथक्शौचं सर्व्ववर्णेष्वयंविधिरितिहारलतायांप्रचेतसोक्तेः (यत्तु ब्राह्मे) ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या प्रसूतादशभिर्दिनैः । गतैःशूद्राचसंस्पृश्या त्रयो दशभिरेवचेति (प्रयोगपारिजातेपारस्करः) द्विजातेसूतिकायास्यात्सादशाहे नशुद्ध्यति । त्रयोदशेऽह्निसंप्राप्ते शूद्राशुद्ध्यत्यसंशय इति तदस्पृश्यत्वपरम् (अंगिराः) सूतकेसूतिकावर्ज्यं संस्पर्शोनानिषिद्ध्यते । संस्पर्शेसूतिकायास्तु स्नानमेवविधीयते ॥ नाशौचंसूतकेपुंसः संसर्गंचेन्नगच्छति रजस्तत्राशुचिर्ज्ञेयं तच्चपुंसिनविद्यते ॥ संसर्गोमैथुनम् ॥ स्पर्शइत्यन्ये ॥ मातुरेवसूतकम् ॥ तांस्पृश तश्चेतिहारलतायांसुमन्तूक्तेरिति ॥ तन्न ॥ संस्पर्शेसूतिकायास्तु स्नानमेववि

धीयत इति स्नानमात्रोक्तेः ॥ सौमन्तवचनस्यस्नानपर्यंतमस्पृश्यत्वमात्रबोधकत्वात् ॥ एवकारोनालस्पृश्यत्वार्थः (माधवस्तु) यस्तैःसहसर्पिपराडेऽपि प्रकुर्यात्कश्यनाशनम् । बान्धवोवापरोवापि सदशाहेनशुद्ध्यतीति बृहस्पतिस्मृतेः (शयनासनादिरूपंसंसर्गमाहपराशरः) यदिपत्न्यांप्रसूतायांद्विजःसंपर्कमृच्छति । सूतकन्तुभवेत्तस्य यदिविप्रःषडंगवित् ॥ पितृवत्सापत्नमातुःप्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम् ॥ सूतिकास्पर्शेतुयावदाशौचम् ॥ अन्याश्चमातरस्तद्वत्तद्गृहंनव्रजन्तिचेदितिब्राह्मोक्तेरितिशुद्धितत्त्वादयः ॥ तन्न ॥ तद्गेहंगत्वासूतिकांयदिनस्पृशन्तितदास्पृश्याः ॥ अन्यथानेतितस्यार्थः (कर्मानधिकारमाहपैठीनसिः) सूतिकांपुत्रवतींविंशतिरात्रेणकर्माणिकारयेन्मासेनस्त्रीजननीम् ॥ इदमाशौचोत्तरं ॥ अन्यथाशुद्ध्याःसपिंडानामाशौचेतदभावः स्यादित्यनुवादविरोधश्च ॥ एतच्चसोत्यागादिशौतभिन्न[illegible] ॥ प्रजातायाश्चदशरात्रादूर्ध्वंस्नानादीतिकात्यायनोक्तेः(व्यासः)प्रथमेदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा । त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि ॥ पुत्रशब्दोपत्यमात्रपरः(ब्राह्मे) देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् । आयांतितस्मात्तदहःपुण्यंपुण्यंचसर्वदा । जननेविशेषःप्रागुक्तः ॥ अत्रप्रयोगपारिजातःपुंप्रसवेदशाहःस्त्र्यपत्येतुत्र्यहः ॥ पुंजन्मनिसपिंडानांदशाहाच्छुद्धिरिष्यते । त्र्यहादेकोदकानांचत्र्यहंसूतकंक्वचित् ॥ स्त्रीजन्मनिसपिंडानांसोदकानांत्र्यहाच्छुचिः । स्त्रीषुत्रिपुरुषंज्ञेयंसपिंडत्वंद्विजोत्तमाइत्यग्निस्मृतेरित्याह (मेधातिथिरपि) अप्रत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायते ॥ इतिवाशिष्ठमुक्त्वाशौचेएवैतद्दिव । हेतुश्चावधिर्दर्शितएवेत्याह ॥ अन्येतुत्रिपुरुषसापिंड्यस्यकालीनकन्यापरत्वमाहुः ॥ अप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यंसाप्तपौरुषम् । प्रत्तानांभर्तृसापिंड्यंप्राहदेवःप्रजापतिरितिकौर्मविरोधाच्च ॥ अत्रेदंतत्त्वम् ॥ पंचमात्सप्तमाद्धीमान्यःकन्यामुद्वहेत्द्विजः ॥ गुरुतल्पीसविज्ञेयइत्यादिविरोधात्त्रिपुरुषंप्रकरणान्मरणाशौचपरम् ॥ वाशिष्ठेतदग्रेउदकदानोक्तेः ॥ तेनकन्याप्रसवेपिसाप्तपौरुषंदशरात्रमेव ॥ नचकन्यापुत्रकृतंप्रसवेबलाबलंकाप्युक्तं ॥ अग्निस्मृतिस्त्वनुकल्पोऽप्रिणीताविति सर्वसिद्धांतः ॥ अन्यथात्रिपुरुषंसपिंडानामस्मादि

सोदकानांचश्यहंसाम्ययोगात् ॥ चतुर्थादिसप्तमांतानांचाकिर्मपिनस्यात् ॥ तेनकन्याप्रसवेदशाहएव (किंच) स्त्रीजन्मोद्देशेन त्रिपुरुषंसापिड्यंतेषांचत्रिरात्रिमित्यनेकार्थविधिःकथंस्यात् ॥ वाक्यभेदापत्तेः ॥ नचतुर्थादीनांसोदकत्वंक्वापिसिद्धम् ॥ तेनत्रिपुरुषंचतुर्थादीनांस्त्रीजन्मनिसोदकत्वंविधायपुनस्तेषांत्रिरात्राशौचविधौविध्यनुवादविरोधोवाक्यभेदश्चयं चेत्यसंवादार्थाहीनस्मृतिर्हेया ॥ अथमृताशौचम् (हारीतः) जातमृतेमृतजातेवासपिंडानांदशाहमितिस्वाशौचपरम् ॥ जातमृतेनालच्छेदोर्ध्वम् ॥ यावन्नछिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् । छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिजैमिन्युक्तेः ॥ नाड्यांछिन्नायामाशौचमितिहारीतोक्तेश्च ॥ नाडीछेदात्प्राक्मातुःस्पर्शेपिनदोषइतिशुद्धितत्त्वोक्तिःपरास्ता (नाभिच्छेदात्प्राक्मृतौतुबृहन्मनुः) जीवन्जातोयदिततोमृतःसूतकएवतु । सूतकंसकलंमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रकम् ॥ इदंचप्रसवाशौचमेव ॥ स्नानंनिमित्तस्नानमात्रम् ॥ प्राक्नामकरणात्सद्यःशौचमितिशंखोक्तेः(अशक्तश्चिदाह) नामकरणमाशौचांतकालोपलक्षणम् ॥ आशौचव्यपगमेनामधेयमितिविष्णूक्तेः ॥ आशौचेचव्यतिक्रांतेनामकर्मविधीयतेइतिमनूक्तेश्च नाम्नोनियतकालत्वात् (नच) नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवापिकारयेत् । पुण्येतिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवागुणान्वितइतिमनूक्तेरनियतकालत्वम् ॥ दशम्यामतीतायांविप्रः । द्वादश्यामतीतायांक्षत्रियः । वैश्यःषोडशे । शूद्रएकत्रिंशेइत्यपिज्ञेयम् ॥ पुण्यइत्यादनुकल्पः ॥ तेननाम्नःकालोपलक्षणम् ॥ एवंदंतजननेपि ॥ दंतजन्मसप्तमेमासीत्युपनिषदिनियतकालत्वात् ॥ चौलेतुनकालोपलक्षणम् ॥ प्रथमेब्देतृतीयेवाकर्तव्यंश्रुतिचोदनादितिमनूक्तेः ॥ ततःसंवत्सरेपूर्णेचूडाकर्मविधीयते । द्वितीयेवातृतीयेवाकर्तव्यंस्मृतिदर्शनादितियमोक्तेश्च ॥ तस्यानियतकालत्वादिततन्मंदम् ॥ चौलवन्नामदंतजननयोरपिस्वरूपेणनिमित्तत्वोपपत्तेस्तद्विशिष्टकालानुवादेवाक्यभेदासप्तममासादर्वाक्दंतजननेतदभावप्रसंगाच्च ॥ यस्तूपनिषद्दर्शनेननिर्णयंकुर्य्यात्सनूनंशतायुःपुरुषइतिश्रुतेरर्वाक्पित्तमरणेतदंत्यकर्मापित्यजेत् ॥ ननुकालानुपलक्षणेनामोत्कर्षेतदभावेवास्नानमात्राच्छुद्धिः

स्यात् ॥ ततः किम् ॥ अस्तु ॥ अतएवोक्तंआदंतजन्मनः सद्यइति ॥ साचविष्णुवच
नाद्दाहाभावविषयेतिवक्ष्यामः ॥ त्रिवर्षादावपिस्यादितिचेत्तदाहदंतादिनिमित्ते
विशेषाशौचेपूर्वस्यबाधात् (तदुक्तम्) पूर्वाबाधेननोत्पत्तिरुत्तरस्यहिसिध्यतीति ॥
जननाद्दशरात्रेव्युष्टेशतरात्रेसंवत्सरेचेतिपारिभाषे ॥ द्वादश्यामपरेराज्यांमासेपूर्णे
तथापरे । अष्टादशेहनितथावदंत्यन्येमनीषिणइति (भविष्येच) नाम्नःकालानिय
माच ॥ नचप्राथम्याद्दशरात्रेतीतेइतिमुख्यःकालःअन्यस्त्वनुकल्पइतिवाच्यम् ॥
चौलेपितथापत्तेः ॥ नचदंतजननकालानुपलक्षणेसदन्तजातमृतस्यदाहैकाहप्रसं
गः ॥ दशाहेनवाधात् ॥ नामकरणोत्तरमेवदाहप्रवृत्तेः ॥ दशाहाभ्यंतरेबालेप्रमी
तेतस्यबांधवैः । शावाशौचंनकर्तव्यंसूत्याशौचंविधीयतेइतिबृहन्मनूक्तेश्च ॥
आशौचंदाहोपलक्षणम् ॥ सूतकवदितिपारस्करोक्तेः (यत्तुविष्णुः) अनिवृत्ते
दशाहेतुपंचत्वंयदिगच्छति । सद्यएवविशुद्धिःस्यान्नप्रेतंनोदकक्रियेति (तदपिप्रे
ताशौचनिषेधार्थंनतुसद्यस्त्वपरम् ॥ वाक्यभेदात् (किंच) नामकालात्प्राक्मृतस्य
स्नानम् ॥ तदुत्तरंत्वेकाहादिनामकालेत्वेकादशाहेमृतस्यनकिमपिस्यात् ॥ अथ
शंखवचनेल्यब्लोपे पंचमीतदाप्राणितनोपपद्येत ॥ नाग्निर्वापिकृतेसतीतिम
न्वादिविरोधात् ॥ कृतनाम्नइतिमाधवमिताक्षरादिविरोधाच्चनकालोपलक्षणं
क्वापीतिदिक् ॥ नामोत्तरंदंतोत्पत्तेःप्राग्दाहेसत्यहः ॥ अदंतजातेतनयेशिशौगर्भ
च्युतेतथा । सपिंडानांतुसर्वेषामहोरात्रमशौचकमितियमोक्तेः ॥ दाहाभावेतुस्ना
नमात्रम् । अदंतजातेप्रेतेसद्यएवनास्याग्निसंस्कारइतिविष्णुनादाहाभावेतदुक्तेः ॥
आदंतजन्मनःसद्यइतियाज्ञवल्कीयाच्च (दाहविकल्पंचाहलौगाक्षिः) तूष्णीमे
वोदकंकुर्यात्तूष्णींसंस्कारमेवच । सर्वेषांकृतचूडानामन्यत्रापीच्छयाद्वयम् ॥ अ
न्यत्राकृतचूडे ॥ अत्रचूडाकरणंतृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमितिमेधाति
थिहरदत्तौ (मनुरपि) नात्रिवर्षस्यकर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्यवा
कुर्युर्नाम्निवापिकृतेसतीति ॥ उदकंदाहोपलक्षणम् ॥ दंतोत्पत्त्यनंतरंप्राक्त्रि
वर्षात्तान्मृतेहः ॥ दंतजातेप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेणशुद्धिरितिविष्णूक्तेः ॥ त्रिव
र्षोर्ध्वंकृतचूडेऽकृतचूडेवाप्रागुपनयनात्त्र्यहः ॥ यद्यप्यकृतचूडोवै जातदंतस्तुसं

स्थितः। तथापिदाहयित्वैनमाशौचंत्र्यहमाचरेदित्यंगिरसोक्तेः ॥ अकृतायामपिचूडायांत्रिवर्षोर्ध्वंदाहादिनियतम्॥ नात्रिवर्षस्येतिवचनात्॥ कृतायांवर्षत्रयात्प्रागपितन्नियतंतूष्णीमेव ॥ अत्रजातदंतत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितंदाहयितव्येत्यप्यनुवादः॥ उभयविधौवाक्यभेदात्॥ त्रिवर्षात्प्राक्चूडाभावेग्निदानेत्र्यहस्तदभावेविष्णूक्तेरेकाहइतिमाधवः (यत्तुकश्चिदाह) अत्रत्रिवर्षविषयादस्मादेवार्थात् त्रिवर्षोर्ध्वंसपिंडत्वसिद्धिः ॥ विज्ञानेश्वरोक्तंचत्रिवर्षोर्ध्वमकृतचूडाविषयत्वंचिंत्यम्॥ जातदंतपदवैयर्थ्यादितितत्तुच्छम्॥ दाहस्याविधेयत्वात्॥ नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकीस्मृतेतिमनूक्तेः॥ त्रिवर्षोर्ध्वमेकाहापत्तेरर्थातत्र्यहासिद्धेः ॥ त्वयाप्यग्रेतथांगीकारात्पदवैयर्थ्यस्यसाम्याद्वाक्यार्थाज्ञानाच्चेत्यलंमिताक्षरार्थानभिज्ञदूषणेन॥ प्रथमवर्षादौकृतचूडस्यसदात्र्यहः॥ निवृत्तचूडकानांतुत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यतइतिमनूक्तेः॥ एतत्सर्वंप्रागुक्तंसपिंडानाम्॥मातापित्रोस्तुदशाहोर्ध्वंमृतेसर्वत्रत्रिरात्रम्॥ बालनामजातदंतानांत्रिरात्रेणशुद्धिरितिकश्यपोक्तेः॥ वैजिकादभिसंबंधादनुरुंध्यादाद्यंत्र्यहमितिमनूक्तेश्च (शुद्धितत्त्वादयोगौडास्तु) अजातदंतमरणेपित्रोरेकाहमिष्यते। दंतजातेत्रिरात्रंस्याद्यदिस्यातांतुनिर्गुणावितिकौर्मात्काश्यपंशूद्रपरम्॥ अनूढानांतुकन्यानांतथावैशूद्रजन्मनामितित्र्यहानुवृत्तौशंखोक्तेः॥ त्रिरात्रंतुभवेच्छूद्रेषण्मासेपिशिशौमृतइतिमात्स्यसूक्ताश्च ॥ दंतजातेशूद्रेतुपंचाहः (यथाहांगिराः) शूद्रे त्रिवर्षान्न्यूनेतुमृतेशुद्धिस्तुपंचभिः। अतऊर्ध्वंमृतेशूद्रे द्वादशाहोविधीयते॥ षड्वर्षान्तमतीतायःशूद्रःसंम्रियतेयदि। मासिकंतुभवेच्छौचमित्यांगिरसभाषितमिति ॥ यत्तुअनूढभार्यःशूद्रस्त्वतिशंखोक्तंमासाशौचंतत्सगुणशूद्रपरम्॥ निर्गुणेत्वनूढभार्येशूद्रेत्रिवर्षोर्ध्वंद्वादशाहः॥ षड्वर्षोर्ध्वंमासः॥ षडब्दात्प्रागपिकृतोद्वाहेमासइत्याहुः ॥ एतत्तुल्येवयसिसर्वेषामितिविरोधाच्छिष्टविगानाच्चादर्तव्यमितिविज्ञानेश्वरादयः॥ दाक्षिणात्यानांतथैव ॥ अन्यदेशेप्रागुक्तमितिगौडाः॥ एवंकन्यास्वपि ॥ तास्वप्यजातदंतासुमृतासुपित्रोरेकरात्रमितिमाधवः (यत्तुविज्ञानेश्वरेणोक्तं) ऊनद्विवर्षउभयोःसू

तकंमातुरेवहीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ गर्भस्थेप्रेतेमातुर्दशाहंजातेउभयोः कृ
तनाम्निसोदराणां चेतिपैंग्योक्तेश्च पित्रोःसोदराणांचदशाहमस्पृश्यत्व
मितितन्नेदानींप्रचरति ॥ अतएवस्मृत्यर्थसारेतन्नादृतम् ॥ कन्यासुचौलात्प्राङ्
मृतौस्नानम् ॥ अचूडायांतुकन्यायां सद्यःशौचंविधीयतइत्यापस्तम्बोक्तेः ॥ इ
दंत्रिपुरुषमध्ये ॥ अप्रत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायत इतिवशिष्ठोक्तेः ॥ इदं
वाग्दानोत्तरमितिगौडाः ॥ तन्न ॥ अप्रत्तानांतथास्त्रीणां सापिण्ड्यंसाप्तपौरु
षमितिवचनात् ॥ चौलोत्तरंवाग्दानात्पूर्वंतास्वेकाहः ॥ अविशेषेणवर्णानाम
र्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात्तुभवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नाविधीयतइत्यंगिरसा
त्रिरात्रविषयेहेविधानात् ॥ अतःशूद्रस्योपनयनस्थानीयविवाहात्पूर्वंत्रिरात्र
म ॥ विवाहोत्कर्षेतुषोडशाब्दमध्येत्रिरात्रमेवेत्यपरार्काद्याः ॥ शूद्रे निर्गुणेतुत्र्य
ब्दोर्ध्वंपंचाहःषडब्दोर्ध्वंविवाहाभावेद्वादशाहमितिगौडाः ॥ सगुणानांषोडशा
ब्दोर्ध्वंतुविवाहाभावेपिपूर्णाशौचंवक्ष्यते ॥ तदुत्तरंप्राग्विवाहाद्भर्तृकुलेचसप्तपु
रुषावधित्रिरात्रम् ॥अवारिपूर्वंप्रत्तातु यानैवप्रतिपादिता । असंस्कृतातुसाज्ञेया
त्रिरात्रमुभयोःस्मृतमितिमरीच्युक्तेः (रत्नाकरेशुद्धितत्त्वेचशंखः) पितृवेश्मनि
यानारीरजःपश्यत्यसंस्कृता । तस्यांमृतायांनाशौचं कदाचिदपिशाम्यति॥याव
ज्जीवमाशौचमितिवाचस्पतिमिश्राः ॥ अथानुपनीतेकिंचिदुच्यते॥ नाम्नःपूर्वं
खननमेव॥तदूर्ध्वंवर्षत्रयात्पूर्वंचौलाभावेऽग्न्युदकदानविकल्पः ॥ नात्रिवर्षस्य
कर्तव्याबांधवैरुदकक्रिया।जातदन्तस्यवाकुर्युर्नाम्निवापिकृतेसतीतिमनूक्तेः॥
उदकक्रियासाहचर्याद्दाहोपलक्षणम् ॥ खननेतुनान्यदौर्ध्वदेहिकम् ॥ ऊनद्वि
वर्षंनिखनेन्नकुर्यादुदकंततइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ उदकमंत्यकर्मपरमित्यपरा
र्कः(यमः)ऊनद्विवार्षिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्भुवि । यमगाथांगायमानोयमसूक्त
मनुस्मरन् (माधवीयेब्राह्मेपि) स्त्रीणांतुपतितोगर्भः सद्योजातोमृतोथवा । अ
जातदन्तोमासैर्वा मृतःषड्भिर्गतैर्बहिः ॥ वस्त्राद्यैर्भूषितंकृत्वा निक्षिपेत्तन्तुका
ष्ठवत् ॥ खनित्वाशनकैर्भूमौ सद्यःशौचंविधीयते ॥ अलंकरणमपिवक्ष्यते॥ कृ
तचूडस्यतुत्रिवर्षात्प्रागूर्ध्वंवाग्न्युदकदानंनियतम् (यत्तुवशिष्ठः) ऊनद्विवर्षेप्रेते

गर्भपतनेवासपिण्डानांत्रिरात्रमितितत्प्रथमाब्दचूडापरम् ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापिनियतम् ॥ वर्षत्रयोर्ध्वंउपनयनात्पूर्वंचतूर्णामप्युदकदानम् ॥ तूष्णीमेवोदकंकुर्यात्तूष्णींसंस्कारमेवचेति पूर्वोक्तलौगाक्षिस्मृतेः ॥ पिण्डदानमपिकार्यम् ॥ असंस्कृतानांभूमौपिण्डंदद्यात्संस्कृतानांकुशेष्विति प्रचेतसोक्तेः ॥ उदकदानंसपिण्डैःकृतचूडस्येतिगौतमोक्तेः ॥ उदकग्रहणमौर्ध्वदेहिकपरमितिहरदत्तः ॥ द्वादशाब्दत्सरादर्वाक् पौगण्डंमरणेसति । सपिण्डीकरणंनस्यादेकोद्दिष्टानिकारयेदिति हरदत्तधृतदेवलोक्तेश्च (मरीचिरपि) प्रेतपिण्डंबहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितम् । एतदनुपनीतपरमितिविज्ञानेश्वरः ॥ अत्रचूडैवपूर्वावधिः ॥ पूर्ववाक्येतुतद्ग्रहणात् ॥ उदकग्रहणस्योपलक्षणत्वादाहः पूर्वावधिरितिकेचित् ॥ द्वादशाब्दत्सरादित्यनुपनीतद्विजानूढशूद्रविषयम् (त्र्यहाशौचे पिण्डदानविधिमाहपारस्करः) प्रथमेदिवसेदेयास्त्रयः पिण्डाःसमाहितैः । द्वितीयेचतुरोदद्यादस्थिसंचयनंतथा ॥ त्रींस्तुदद्यात्तृतीयेह्निवस्त्रादिक्षालयेत्तत इति (अत्रदेवयाज्ञिकनिबन्धेविशेषः) शिशुरादन्तजननाद्बालःस्याद्यावदाशिखः । कथ्यतेसर्वशास्त्रेषुकुमारोमौंजिबन्धनात् ॥ आपंचवर्षात्कौमारंपौगण्डोनवहायनः (तथा) गर्भेनष्टेक्रियानास्तिदुग्धंदेयंशिशौमृते । परंचपायसंक्षीरंदद्याद्बालविपत्तितः ॥ एकादशंद्वादशाहंवृषोत्सर्गविधिंविना (तथा) यत्र प्रणीयतेबालस्तत्रप्रायःप्रदीयते । किंचित्समानवयसांसंस्कृत्यान्नंयथाविधि ॥ भक्ष्यंभोज्यंचदातव्यंतथाचक्षुद्रभक्षिका । तद्वस्त्राणिप्रदेयानिसोपानत्कानितस्त्वमे कुमाराणांचबालानांभोजनंवस्त्रवेष्टनम् । यच्चोपजीवतेबालस्तद्धिप्रायप्रदीयते (तथा) भूमिनिक्षेपणंबालेआवर्षद्वयमाशिखम् । ततःपरंखननश्चेद्देहदाहोयथाविधि ॥ अचूडेप्यूर्ध्वंखनननिवृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति ॥ प्रागपिकृतचूडस्यतन्निवृत्त्यर्थमाशिखमिति (तथा) चूडाकर्मणिसंजातेविपत्तिस्तुयदाभवेत् सूतकांतेप्रकर्तव्यंवृषस्योत्सर्जनंतथा ॥ तत्रदाहःप्रकर्तव्यउदकंतत्रनिश्चितम् ॥ आद्यानिषोडशापिस्युःसपिंडीकरणंविना ॥ इदंपंचवर्षोत्तरम् ॥ जन्मतःपंचवर्षाणिभुंक्तेदत्तमसंस्कृतम् । पंचवर्षाधिकेबालेविपत्तिर्यदिजायते ॥ वृषोत्सर्गा

दिकंकर्मकर्तव्यमुदकंततः । अहन्यहनिसंप्राप्तेकुर्यात्श्राद्धानिषोडश ॥ पाय सेनगुडेनैर्वापिंडंदद्याद्यथाक्रमम् । उदकुंभप्रदानंचपददानानियानिच ॥ दीपदाना नियत्किंचित्पंचवर्षाधिकेसदा । कर्तव्यंतुस्वगृह्योक्तव्रतावाक्प्रेतत्तृप्तये ॥ स्वाहा कारेणैवकार्याणियेकोद्दिष्टानिषोडश । स्तृतुदर्भैस्तिलैःशुक्लैःप्राचीनावीतिना तथेतितत्रैवो[illegible] ॥ अत्रमूलंचिंत्यम् ॥ वार्षिकादितुनभवत्येव ॥ सपिंडनाभावेपि तत्वायोगाद्वचनाभावाच्च (दिवोदासीये) अव्रतेनिधनंप्राप्तेविप्रादौशूद्रजाति वत् । क्रियाःसर्वाःसमुद्दिष्टाःसपिंडीकरणंविना ॥ उदकंपिंडदानंचकृतचूडेवि धीयतइति ॥ स्त्रीणांतूद्वाहात्प्राक्उदकपिंडदानविकल्पः ॥ स्त्रीणांचैकेप्रत्ता नामितिगौतमोक्तेः ॥ स्त्रीशूद्राश्चसधर्माणइतिवचनात्शूद्रेप्येवम् ॥ एतद्वयो र्निमित्ताशौचंसर्ववर्णासमम् ॥ तुल्यंवयसिसर्वेषामतिक्रांतेतथैवचेतिव्याघ्रपा दोक्तेः (यानितु) निर्वृत्तचूडकेविप्रेत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यतेइति ॥ निवृत्तेक्षत्रिये षड्भिर्वैश्येनवभिरुच्यते । शूद्रेत्रिवर्षेन्यूनेतुमृतेशुद्धिस्तुपंचभिः ॥ अतऊर्ध्वंमृ तंशूद्रेद्वादशाहोविधीयते ॥ षड्वर्षांतमतीतेतुशूद्रेमासमशौचकमित्यांगिरसादी नि ॥ तानिविशिष्टविगानान्नादर्तव्यानीतिविज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः ॥ ते नैतद्वशाच्छूद्राणांव्यवस्थाप्राग्युक्ताहेयैव ॥ तुल्येवयसिसर्वेषामितिदाक्षिणात्य परम् ॥ अन्यदेशेकौमेक्ताव्यवस्थेतिशुद्धितत्त्वे ॥ अथजात्याशौचम् ॥ तच्चद्वि जपुंसामुपनयनोर्ध्वंप्रवर्तते ॥ त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरम् । क्षत्रस्यद्वा दशाहानिविशःपंचदशैवतु ॥ त्रिंशाद्दिनानिशूद्रस्यतदर्धंन्यायवर्तिनइतियाज्ञव ल्क्योक्तेः (यत्तुसएव) त्रिरात्रंदशरात्रंवाशावमाशौचमिष्यतइत्याह ॥ तत्रदशाहे त्रिरात्रमस्पृश्यत्वं ॥ एकादिनोत्पन्नेत्राशौचद्वयेदशाहमस्पृश्यत्वम् ॥ मरणाय दितुल्यंस्यान्मरणेनकथंचन । अस्पृश्यंतुभवेद्गोत्रंसर्वमेवसबांधवमित्यंगिरसो क्तेः ॥ दशाहाशौचपरत्वेदशरात्रमतःपरमित्यनेनपौनरुक्त्यापत्तेरितिशुद्धिवि वेकादयः ॥ तन्न ॥ स्मृतिभेदात्त्रिरात्रंदशरात्रंवेतिविकल्पायोगाच्च ॥ यस्तुपु राणंवेदानध्याप्यवृत्तिंविदधाति (तत्राहाश्वलायनः) द्वादशरात्रंमहागुरुषुदा नाध्ययनेवर्जयेरन्निति ॥ अत्रयावदुक्तनिषेधोवास्पृश्यत्वमात्रंवा ॥ ननुकमनोधि

कारः ॥ एकादशाहांतेवैश्यवदेवोक्तेः ॥ एकादशाहिकंमुक्त्वात्र्यहांतेविधीयतइ
ति (शुद्धितत्त्वेतु) त्रयःपुरुषस्यातिगुरवोभवंतिमातापिताचार्यश्चेतिविष्णूक्तेः॥
पित्रादयोमहागुरवः (भर्ताप्युक्तोरामायणे) पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्तादैवतंगुरुरेवच
(शातातपः) पतिरेकोगुरुःस्त्रीणांसर्वस्याभ्यागतोगुरुः ॥ एकपदेमूढानांपितृ
मातृनिषेधार्थम्॥सोदकानांत्रिरात्रम्॥त्र्यहात्तूदकदायिनइतिमनूक्तेः(अग्निपुरा
णे) सपिंडतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्तते । समानोदकभावस्तुनिवर्तेताचतुर्दशे ॥ ज
न्मनामस्मृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यते (बृहस्पतिः) दशाहेनसपिंडास्तुशुद्ध्यंतिप्रेत
सूतके । त्रिरात्रेणसकुल्यास्तुस्नात्वाशुद्ध्यंतिगोत्रजाः ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तुविवाहो
र्ध्वंजात्याशौचम् ॥ वैवाहिकोविधिःस्त्रीणामौपनायनिकःस्मृतइत्युक्तेः ॥ दत्ता
नांभर्तुरेवहि ॥ स्वजात्युक्तमशौचंस्यान्मृतकेजातकेतथेति॥माधवीयेब्राह्माच्च॥
शूद्रस्यविवाहाभावेपिषोडशवर्षोर्ध्वंमासः ॥ अनूढभार्यःशूद्रस्तुषोडशाद्वत्सरा
त्परम् । मृत्युंसमधिगच्छेच्चेन्मासात्तस्यापिबांधवाः ॥ शुद्धिंसमधिगच्छंतिनात्र
कार्याविचारणेत्यपरार्केशंखोक्तेः ॥ निर्णयामृतमदनपारिजातादौत्वन्यथोक्त
म् (हारीतः) आमौंजीबंधनाद्विप्रःक्षत्रियश्चधनुर्ग्रहात् । आप्रतोदग्रहाद्वैश्यःशू
द्रोवस्त्रद्वयग्रहात् ॥ धनुःप्रतोदावष्टमेब्देद्वादशेवस्त्रद्वयमिति (मेधातिथिस्तु)
त्रिरात्रमात्रतादेशादित्यव्रतंकालोपलक्षणार्थम् ॥ सचकालःस्वकीयःसर्वेषां
चाष्टमवर्षरूपः॥तेनचतुर्णामपिवर्णानामुपनयनाभावेप्यष्टमादूर्ध्वंपूर्णमेवाशौ
चम् ॥ तत्रापिप्रागष्टमाच्छिशवःप्रोक्ताइतिस्मृत्यंतरादूर्ध्वंसंपूर्णमर्वाक्त्रिरात्र
म् ॥ येप्याषोडशाद्बालइत्याहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वम् ॥ शूद्रेमासएव ॥ ऊ
र्ध्वंसप्तभ्योवर्षेभ्यःशुद्धिःशूद्रस्यमासिकीतिवचनादित्याह ॥ हारलताशुद्धित
त्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्युक्तम् (अनुपनीतोविप्रइत्युक्त्वा) म्रियतेयत्रतत्रस्यादा
शौचंत्र्यहमेवहि । द्विजन्मनामयंकालस्त्रयाणांतुषडाब्दिकइत्यादिपुराणो
क्तेरुपनयनंकालोपलक्षणम् ॥ षडब्दपदंमासत्रयाधिकपरम् ॥ गर्भाष्टमेष्टमेवा
ब्दइत्युक्तेः (यत्तु जाबालः) व्रतचूडाद्विजानांचप्रतीतिस्तुयथाक्रमम् । दशाहत्र्य
हएकाहैःशुद्ध्यंत्यपिहिनिर्गुणाइति ॥ द्विजादंताः॥ इदंप्रतीतिष्टित्युक्तेःपंचाब्दो

पनीतपरमिति ॥ तदेतन्नाद्रियंतेवृद्धाः (यानितुपराशरः) एकाहाद्ब्राह्मणः
शुद्ध्येद्योग्निवेदसमन्वितः । त्र्यहात्केवलवेदस्तुद्विहीनोदशभिर्दिनैः ॥ केवल
वेदःकेवलश्रौताग्नेरप्युपलक्षणम् ॥ अयंसंकोचोहोमाध्ययनपरएवनतुसंध्यादा
वितिहारलतायां (अंगिराः) सर्वेषामेववर्णानांसूतकेमृतकेतथा । दशाहाच्छु
द्धिरेतेषामितिशातातपोब्रवीत् (देवलः) आशौचंदशरात्रंतुसर्वेषामपरेविदुः ।
निधनेप्रसवेचैवपश्यंतःकर्मणःक्षयम् ॥ अत्यंतात्कष्टस्यकर्महानौपीडावतोवि
प्रपरिचर्यापरम् ॥ शूद्रेदशरात्रमितिहारलतायाम् (दक्षः) सद्यःशौचंतथैकाह
स्त्र्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दशाहादशाहश्चपक्षोमासस्तथैवच ॥ मरणांतंयथाचा
न्यद्दशपक्षास्तुसूतके (मिताक्षरायांस्मृत्यंतरे) चतुर्थेदशरात्रंस्यात्षण्निशाःपुं
सिपंचमे । षष्ठेचतुरहाच्छुद्धिःसप्तमेत्वहरेवतु ॥ इत्यादीनितान्यापदनापद्गुणा
वद्गुणावद्विषयाणिदेशांतरभेदाद्वाज्ञेयानि ॥ सद्यःशौचादिषडहांताःपक्षाया
यावरादिपराः ॥ अत्रमरणांतंजननादिनिमित्ताच्छिन्नम् ॥ शिष्टविगानान्नादर्त
व्यानीतिविज्ञानेश्वरः ॥ अस्नात्वाचाप्यहुत्वाचअदत्वाश्नंस्तथाद्विजः ॥ एवंवि
धस्यविप्रस्यसर्वदःसूतकंभवेदितिदक्षोक्तः ॥ अन्यपूर्वायस्यगेहेभार्यास्यात्तस्यनि
त्यशः । आशौचंसर्वकार्येषुदेहेभवतिसर्वदेतिब्राह्मादिवशाद्व्यवस्थेत्यपरार्कम
दनपारिजातादयः (माधवस्तु) वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनंतथेतिकलि
वर्ज्येषूक्तेः) दशाहएवविप्रस्यसपिंडेमरणेसति । कल्पांतराणिकुर्वाणःकलौ
भवतिकिल्बिषीतिहारीतोक्तेश्चन्यूनाशौचपक्षायुगांतरविषयाः ॥ मरणां
तादिपक्षास्तुनिंदार्थवादः (अन्यथा) नामधारकविप्रस्तुदशाहंसूतकीभवेदि
तिविरोधःस्यादित्याह (यत्तु देवलः) दशाहादित्रिभागेनकृतेसंचयनेक्रमात् ।
अंगस्पर्शनमिच्छंतिवर्णानांतत्त्वदर्शिनइतिपूर्णाशौचेस्पृश्यतामाह (यच्चानुप
नीतातिक्रांताशौचेविश्वरूपादीतेनैवोक्तं) स्वाशौचकालाद्विज्ञेयंस्पर्शनंतुत्रिभा
गतइति) तदपियुगांतरेषु ॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेवचेतिमाधवीये
कलौनिषेधात् (यत्तुहारलतायाम्) चतुर्थेहनिकर्तव्यःसंस्पर्शोब्राह्मणस्य
हिवतिप्रचेतसोक्तेस्त्र्यहैकाहाशौचेपिचतुर्थाहएवांगस्पर्शइति ॥ तन्न ॥ देवला

दिवशेनास्यदशाहशौचत्वात ॥ येतुवर्णसंकरजामूर्धावसिक्ताद्यास्तेषामाशौ
चविशेषः कलौनोपयुक्तइतिनोच्यते ॥ प्रतिलोमजानांनाशौचम ॥ मलापकर्ष
णार्थंतुस्नानमात्रमितिविज्ञानेश्वरः (माधवस्तु) शौचाशौचेप्रकुर्वीरन्शूद्रवर्णस्य
संकराइतिब्राह्मोक्तेशूद्रवदाह ॥ हारलतायामप्येवम॥ दत्तकीतकृत्रिमादिपुत्रेषु
अहीनवर्णासुस्त्रीषुच सपिंडत्वेपिप्रसवेमरणेचपूर्वापरपित्रोर्भर्तुश्चत्रिरात्रमेव
नदशाहादि ॥ अनौरसेषुपुत्रेषुजातेषुचमृतेषुच। परपूर्वासुभार्यासुप्रसूतासुमृतासु
चेतित्रिरात्रानुवृत्तौविष्णूक्तेः॥ सपिंडानांत्वेकाहः॥ परपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुकृत
केषुच।भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रंस्यादेकाहस्तुसपिंडतइतिमाधवीयेहारीतोक्तेः॥ सूतके
मृतकेचैवत्रिरात्रंपरपूर्वयोः । एकाहस्तुसपिंडानांत्रिरात्रंयत्रवैपितुरितिमरीच्यु
क्तेश्च (शंखः)अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्वन्यगतासुच । परपूर्वासुचस्त्रीषुत्रिरात्रा
च्छुद्धिरिष्यते॥ परपूर्वापुनर्भूः ॥ इदंतुवर्णासु (हीनवर्णास्तुशंखलिखितौ)
परपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुकृतकेषुच । नाध्यायोभवेत्तस्यनाशौचंनोदकक्रिया (ब्रा
ह्मेपि) आशौचंतुत्रिरात्रंस्यात्समवर्णासुनिश्चितम (यत्तुषडशीतौ) अन्यपूर्वा
वरुढासुत्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते । तास्वेवानन्यपूर्वासुपंचाहोभिर्विशुद्ध्यतीति ॥
तत्रपंचाहेमूलंचिंत्यम (यत्तुयाज्ञवल्क्यः) अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्वन्यगतासुचेत्ये
काहमाहतद सन्निधौज्ञेयम ॥ यदापितुरेकाहस्तदा सपिंडानांस्नानम ॥
अन्याश्रितेषुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच । गोत्रिणः स्नानशुद्धाःस्युस्त्रिरात्रेणैव
तत्पितेतिप्रजापत्युक्तेः॥ पितेतिवोढुरुपलक्षणम ॥ तथोपक्रमात ॥ यत्तु
दत्तकेपालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात्पूर्वपितुर्नत्रिरात्रम ॥ पूर्वसंबंधनिवृत्तेश्च
नदशाहादीतिकश्चित ॥ तन्न (जनकेपि) बैजिकादभिसंबंधादनुरुध्यादघंत्र्यह
मितिवाचनिकाशौचस्यानिवार्यत्वात ॥ पितृमरणेपिदत्तकादीनांत्रिरात्रम
(शुद्धितत्त्वेब्राह्मे) दत्तकश्चस्वयंदत्तःकृत्रिमःक्रीतएवचेत्युपक्रम्य ॥ मृतकेमृत
केचैवत्र्यहाशौचस्यभागिनइत्युक्तेः ॥ स्मृतिकौमुद्यांहारलतायामप्येवम ॥
दत्तकस्यपुत्रपौत्राणांजननेमरणेवासपिंडानामेकाहः ॥ बीजिनश्चेतिगौतमेन
साप्तपौरुषसापिंड्योक्तेः॥ सपिंडानांचैकाहस्योक्तत्वात ॥ सपिंडेतुपुत्रीकृते

सपिंडदत्तौरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोर्दशाहएव ॥ तत्राकांक्षाभावात्सपिंडत्वेनदशा
हप्राबल्याच्च ॥ पूर्वापरयोर्भर्त्तुरुत्पन्नयोःपुत्रयोस्त्वाह (माधवीयेमरीचिः) मा
तुरैक्यात्तर्हिपितृकौभ्रातरावन्यगोत्रजौ । एकाहंसूतकेतत्रत्रिरात्रंमृतकेतयोरिति
दिक् (ऊढकन्यानांतुविष्णुराह) संस्कृतासुस्त्रीषुनाशौचम् ॥ पितृपक्षेतत्प्रसव
मरणेचेत् पितृगृहेस्यातांतदैकरात्रंत्रिरात्रंमरणेत्रिरात्रमितिविज्ञानेश्वरापरार्कौ
(माधवस्तु) प्रसवेपित्रिरात्रंपित्रोः ॥ एकरात्रंभ्रात्रादिबन्धुवर्गस्य ॥ दत्तानारीपि
तुर्गेहेसूयेताथम्रियेतवा । तद्बंधुवर्गस्त्वेकेनशुचिस्तज्जनकस्त्रिभिरितिब्राह्मो
क्तेरित्याह (यत्तुकश्चिदाह) पक्षपदेनभ्रातरोगृह्यंते ॥ वाक्यांतरेणभगिनीमृ
तौत्रिरात्रोक्तेरितितच्चिंत्यम् ॥ तदभावेतद्विरोधाच्च ॥ भ्रातुःप्रसवएकाहः ॥ मृ
तौत्रिरात्रमितिकेचित् ॥ युक्तातुपक्षिणी ॥ परस्परंमृतौभ्रातृभगिन्योःपक्षि
णीभवेदितिब्राह्मात् ॥ भ्रातृभिन्नानामेकाहः ॥ वर्गोक्तेः ॥ इतरेषांतुयथावि
धीतिवक्ष्यमाणवचनाच्च ॥ यत्तुप्रधानगृहेमृतौपित्रोःपूर्णंभ्रातुरहइतिकश्चि
त्सन्निर्मूलत्वान्नाशौचम् ॥ पितृपक्षेइत्येतद्विरोधावाच्चांतः ॥ दत्तानारीपितुर्गे
हेप्रधानेसूयतेयदा । म्रियतेवासदातस्याःपिताशुध्येत्त्रिभिर्दिनैरितिकल्पतरौ
शुद्धितत्त्वेच ॥ पितृगृहेप्रसवेतुपित्रादीनामाशौचंनास्ति ॥ मृतौपित्रोस्त्रिरात्रम
स्त्येव ॥ प्रत्ताप्रत्तासुयोषित्सुसंस्कृतासंस्कृतासुच । मातापित्रोस्त्रिरात्रंस्यादित
रेषांयथाविधि ॥ अजातदंतासुपित्रोरेकरात्रमितिमाधवीयेशंखकार्ष्णाजिनि
स्मृतेः ॥ बैजिकादभिसंबंधादित्युक्तेश्च ॥ स्मृत्यर्थसारेप्येवम् ॥माधवस्तुइदंत्रि
रात्रजातदंतपरम् ॥ दंतोत्पत्तेःप्रागेकरात्रंपित्रोः ॥ सद्यस्त्वप्रौढकन्यायांप्रौढा
यांवासराच्छुचिः । प्रदत्तायांत्रिरात्रेणादत्तायांपक्षिणीभवेदितिपुलस्त्योक्तेः
(अन्यस्तुकन्यामृतौपित्रोःपक्षिणीत्याहषडशीतावपि) पितृगेहादतोन्यत्रयदिपु
त्रीप्रमीयते । पक्षिणीतत्रपित्रोःस्यान्नान्येषामितिनिश्चयइति ॥ ग्रामांतरेइद
मितिस्मृत्यर्थसारे ॥ भ्रातुस्तुपक्षिणी ॥ श्वशुरयोर्भगिन्यांचमातुलायांचमातु
ले । पित्रोःस्वसरितद्वच्चपक्षिणींक्षपयेन्निशामितिवृद्धबृहस्पतिस्मृतेः (शुद्धित
त्त्वेकौर्मे) अदंतात्सोदरेसद्यआचूडादेकरात्रम् । आप्रदानात्त्रिरात्रंस्यादशरात्र

मतःपरम् ॥ पित्रोर्मृतौस्त्रीणांत्रिरात्रम् ॥ पित्रोरुपरमेस्त्रीणामूढानांतुकथंभवेत् ॥ त्रिरात्रेणैवशुद्धिःस्यादित्याहभगवान्यमइतिमाधवीयेवृद्धमनूक्तेः ॥ इदंदशाहांतः ॥ ऊर्ध्वंतुपक्षिणी ॥ भ्रातुर्भगिनीगृहेतस्यावातद्गृहेमृतौत्रिरात्रम् ॥ अन्यत्रतुपक्षिणीतिषडशीतावुक्तम् (ब्राह्मेपि) परस्परमृतौभ्रातृभगिन्योःपक्षिणीभवेत् । मातुलाशौचवत्पुत्र्याःपितृव्याशौचमिष्यतइति ॥ शिष्टास्त्वस्यनिर्मूलत्वात्पितृव्येस्नानमात्रमाहुः (त्रिंशच्छ्लोक्यां) प्रेतत्वाचार्यमातामहदुहितृसुतश्रोत्रियर्त्विक्सयाज्यस्वस्त्रीयेषुत्रिरात्रंत्रिदिवसमशुचिःसोदकस्तूभयत्र । पक्षिण्याशौचमृत्विक्दुहितृसुतसहाध्यायिबंधुत्र्यांतेवासिश्वशूरमित्रश्वशुरभगिनिकाभागिनिनेयप्रयाणे ॥ मातामह्यांचपित्रोःस्वसरिचविरतौमातुलेमातुलान्यांचाथोसद्ययोरीतरेवस्वविषयनृपतौग्रामनाथेनचष्टे । शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रानूचानश्रोत्रियेषुस्वगृहपरमृतौमातुलेचैकरात्रम् ॥ रात्रिंसब्रह्मचारिण्यथतुकथर्मापिस्वल्पसंबंधयुक्तेस्नानंवासोयुतंस्यादि दर्भापसकलंसर्ववर्णेषुतुल्यमिति ॥ अत्रमूलंमिताक्षरादौस्पष्टं ॥ दौहित्रभागिनेययोरुपनीतयोस्त्रिरात्रं ॥ अनुपनीतयोःपक्षिणी ॥ संस्थितेपक्षिणींरात्रिंदौहित्रेभगिनीसुते । संस्कृतेतुत्रिरात्रंस्यादितिधर्मोव्यवस्थितइतिवृद्धमनूक्तेः ॥ संस्कृतेदाहेन ॥ तेदाहेत्रिरात्रंनान्यथेतिगौडाः ॥ तन्न ॥ विशेषवैयर्थ्यात् ॥ मातुलादौसन्निधिविदेशाभ्यांपक्षिण्येकाहयोर्व्यवस्था (मनुः) त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्येसंस्थितेसति । तस्यपुत्रेचपत्न्यांचदिवारात्रमितिस्थितिः ॥ श्रोत्रियेस्वगृहेमृतेत्रिरात्रम ॥ श्रोत्रियेतूपसंपन्नेत्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिस्मृतेरितिमाधवः ॥ एकग्रामीणेत्वेकाहः ॥ ऋत्विक्षुबहुवल्पकाश्रौतस्मार्तयाजनपरेत्रिरात्रैकरात्रेज्ञेये ॥ यमुद्दिश्यापिकर्मकुर्वतस्यवाचकः शब्दोभवतीतिशंबराचार्यैः कर्ममध्येऋत्विक्त्वतुक्तंतथापिकर्मण्याशौचनिषेधात्तदुत्तरमेवेतज्ज्ञेयम (गौडास्तु) एकोदकानांत्र्यहेगोत्रजानामहःस्मृतम । मातृबंधौगुरौमित्रेमंडलाधिपतौतथेतिजाबालोक्तेर्मातृबंधुष्वेकाहमाहुः ॥ शिष्येस्वोपनीतेत्र्यहः ॥ शिष्यसतीर्थब्रह्मचारिष्वक्रमेणत्रिरात्रमहोरात्रमेकाहइतिमाधवीयेबौधायनोक्तेः (अन्यत्रतुमनुः) मातु

त्वेपक्षिणीरात्रिंशिष्ठ्यर्त्विक्बांधवेषुचेति (बंधुत्रयम्) आत्मपितृष्वसृमातुलपु
त्राः ॥ पितुःपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्राः ॥ मातुःपितृष्वसृमातृष्वसृमातुल
पुत्राश्चेतिविज्ञानेश्वरः ॥ अत्रपक्षिणी ॥ पितृष्वस्रादिकन्यानामूढानांत्वेका
हः ॥ तद्बंधुवर्गस्त्वेकेनेतिपूर्वोक्तब्राह्मात् (यत्तुषडशीत्याम्) सर्वेपित्रोर्भगि
न्यौयेयेपितामहयोस्तथा । येमातामहयोश्चैवभगिन्यौतत्प्रजास्त्रयः ॥ मातु
लाःस्वस्यपित्रोश्चपत्न्यश्चैषांप्रजास्त्रयः ॥ भ्रातरश्चेतिसर्वेषुपक्षिणीस्वगृ
हेऽग्रहम् ॥ सवंश्वशुरजामातृदौहित्रविपदिस्मृतम् (यच्चयमः) जामातरिमृ
तेशुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोःस्मृता ॥ पक्षिणीशालकानांस्यादितिशातातपोऽब्रवी
दिति ॥ निर्मूलत्वान्मिताक्षरादिविरोधाच्चोपेक्ष्यम् (मदनपारिजातेविष्णुः) अ
सपिंडेस्ववेश्मनिमृतएकरात्रम् (अत्रहरदत्तः) अंतःशवेचेत्यापस्तंबसूत्रमंतःशवे
ग्रामेधनुःशतादर्वागन्नमभोज्यम् ॥ दीपमुदकुंभंवोपनिधायतुभुंजीत ॥ यदिसमा
नवंशंनगृहमेवंसूतिकायामित्याह (प्रधानगृहमृतौतु) गृहेयस्यमृतःकश्चिदसपिं
डःकथंचन । तस्याप्यशौचंविज्ञेयंत्रिरात्रंनात्रसंशयइत्यंगिरसोक्तमितिमाधवः ॥
एतेनत्रिरात्रमसपिंडेषुस्वगृहेसंस्थितेषुचेतिकौर्मव्याख्यातम् (शुद्धितत्त्वेबृहन्म
नुः) श्वशूद्रपतिताश्चांत्यामृताश्चेद्द्विजमंदिरे । शौचंतत्रप्रवक्ष्यामिमनुनाभाषितं
यथा । दशरात्राच्छुनिमृतेमासाच्छूद्रेभवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यांतुपतितेगेहमंत्ये
मासचतुष्टयात् ॥ अत्यंतेवर्जयेद्गेहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ अंत्योम्लेच्छः ॥ अ
त्यंतःश्वपाकइतिवाचस्पतिः (तत्रैवयमः) द्विजस्यमरणेवेश्मविशुध्यतिदिनत्र
यात् (संवर्तः) गृहशुद्धिंप्रवक्ष्यामिअंतस्थशवदूषिते । प्रोत्सृज्यमृन्मयंभांडंसि
द्धमन्नंतथैवच ॥ गोमयेनोपलिप्याथछागेनाघ्रापयेद्बुधः ॥ ब्राह्मणैर्मंत्रपूतैश्चहि
रण्यकुशवारिभिः ॥ सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्मततःशुध्यत्यसंशयम् (बृहद्विष्णुः) ग्रा
ममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित् । ग्रामस्यतावदाशौचंनिर्गतेशुचितामि
यात् ॥ गृहेप्रवासीमृतेऽप्येवम् ॥ यत्तुमाधवीयेप्रचेतसामातृष्वस्रादिषुत्रिरात्र॥
क्तं ॥ मातृष्वसृमातुलयोःश्वश्रूश्वशुरयोर्गुरोः ॥ मृतेचर्त्विजियाज्येचत्रिरा
त्रेणविशुध्यतीति ॥ गुरुराचार्यः ॥ ऋत्विक्कुलागतः ॥ तत्स्वगृहमृतौज्ञेयम्

श्वशुरयोरन्यत्रमृतावपिसन्निधौत्रिरात्रम् ॥ असन्निधौपक्षिणी ॥ देशांतरेएकरात्रं ॥ वक्ष्यमाणविष्णूक्तेरितिमाधवगौडादयः ॥ अन्यत्रतुमातृष्वस्रादिषुपक्षिणी ॥ पित्रोःस्वसरितद्वच्चपक्षिणींक्षपयेन्निशामितिवृद्धमनूक्तेः (यत्तु वृद्धमनुः) भगिन्यांसंस्कृतायांतुभ्रातर्यपिचसंस्कृते । मित्रेजामातरिप्रेतेदौहित्रेभगिनीसुते ॥ शालकेतत्सुतेचैवसद्यःस्नानेनशुध्यतीति तत्तुभ्रातृदौहित्रादौदेशांतरे ॥ शालकसुतजामात्रोःस्वदेशेज्ञेयम् ॥ शालकेतुस्वदेशेएकाहः ॥ आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रमिति माधवीयेविष्णूक्तेः ॥ हरदत्तीयेदशश्लोक्यामप्येवम् ॥ श्वशुर्यःशालकः ॥ देशांतरेस्नानम् ॥ श्वशुरयोर्देशांतरेएकाहः (जाबालः) एकोदकानांतुत्र्यहोगोत्रजानामहःस्मृतम् । सर्वत्रमूल्याभावेपिक्रियाकर्तुर्दशाहतः ॥ गुरोःप्रेतस्यशिष्यस्तुपितृमेधंसमाचरेत् । प्रेताहारैःसमंतत्रदशरात्रेणशुद्ध्यतीतिमनूक्तेः ॥ शिष्य इत्युपलक्षणम् ॥ निरन्वयेसपिंडेतुमृतेसतिदयान्वितः । तदशौचंपुराचीर्त्वाकुर्यात्तु पितृवत्क्रियामिति माधवीयेब्राह्मोक्तेः (दिवोदासीये) सगोत्रोवासगोत्रोवायोग्निंदद्यात्सखेनरः । सोपिकुर्यान्नवश्राद्धंशुद्धश्चदशमेहनि ॥ यत्रैकविषयेपक्षिण्येकाहादिपक्षद्वयमुक्तं तत्रसन्निधिविदेशभेदैर्याद्यक्तत्वाव्यवस्था ॥ (त्रिंशच्छ्लोक्याम्) वानप्रस्थेयतौचोपरमतिकुलजेयंढकेवाप्लवः स्याद्योयिद्गोविप्रगुप्त्यैमृतवतितुदिनंयुद्धविद्धेचसद्यः ॥ अत्रमूलमाकरेस्पष्टम् ॥ युद्धमृतिर्न्मृतस्यस्नानम् ॥ उद्यतैराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यच । सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिरितिमनूक्तेः ॥ यज्ञोंत्यकर्म ॥ सर्वंतदैवेत्यर्थः (यस्तुभारतेराजधर्मेषु) अशोच्योहिहतःशूरःस्वर्गलोकेमहीयते । नह्यन्नमुदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकमिति ॥ श्राद्धादिनिषेधःसपुत्राद्यभावपरः ॥ अतएवतत्रकर्णादीनांश्राद्धमुक्तम् ॥ अन्येतुदशपिंडनिषेधमाहुर्यतिवत् (यत्तुपराशरः) आहवेपिहतानांचएकरात्रमशौचकमितितद्युद्धक्षतेनकालांतरमृतेर्ज्ञेयम् ॥ असन्निधौस्नानमितिमाधवः (शुद्धितत्त्वेग्निपुराणे) दंष्ट्रिभिःशृङ्गिभिर्वापिहताम्लेच्छैश्चतस्करैः । येस्वाम्यर्थेहतायांतिराजन्स्वर्गंनसंशयः ॥ सर्वेषामेववर्णानांक्षत्रियस्यवि

शेस्रतः (यत्तुबृहस्पतिः) डिंबाहवेविद्युताचराज्ञांगोविप्रपालने । सद्यःशौचंमृत
स्याहुस्त्रायंचान्येमहर्षयः ॥ तच्चशस्त्रंविनापराङ्मुखहतेचत्रिरात्रम् ॥ राज्ञाव
ध्येहतेसद्यःशौचमन्यत्रत्रिरात्रम् (तथैवव्याघ्रः) क्षतेर्नम्रियतेयस्तुतस्याशौचंभ
वेद्विधा । आसन्नाहात्त्रिरात्रंस्याद्दशरात्रमतःपरम् ॥ शस्त्राघातेत्र्यहादूर्ध्वंयदि
कश्चित्प्रमीयते । आशौचंप्राकृतंतस्यसर्ववर्णेषुनित्यशः (शस्त्राघातेक्षतंविना
शवस्पर्शेतुहारीतः) शवस्पृशोग्रामंनप्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौचेदादित्य
स्य (यत्तुमनुः) अह्नाचैकेनराज्याचत्रिरात्रैरेवचत्रिभिः । शवस्पृशोविशुध्यंति
त्र्यहात्तूदकदायिनइति ॥ अह्नाराज्याचेत्यहोरात्रमित्युक्तम् ॥ त्रिभिस्त्रिरात्रैरि
तिनवरात्रमेवंदशरात्रमित्यर्थः ॥ तत्तदन्नाशनेतद्गृहवासेनापदिचज्ञेयम् (अंगि
राः) आशौचंयस्यसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्यनलुप्यंतेगृह्याणांच
नतद्भवेत् ॥ अथनिर्हाराद्याशौचम् ॥ स्नेहेनसवर्णनिर्हारेतदन्नाशनेतद्गृहवासे
चदशाहः ॥ तदन्नानशनेतद्गृहवासेत्र्यहः ॥ गृहावासेन्नाभक्षणेचैकाहः ॥ भृ
तिग्रहणेननिर्हारेदाहेचतज्जातेस्याशौचम् ॥ यदिनिर्हरतिप्रेतंतुप्रलोभाक्रांतमान
सः ॥ दशाहेनद्विजःशुध्येद्द्वादशाहेनभूमिपः ॥ मासार्धेनतुवैश्यस्तुशूद्रोमासेन
शुध्यतीतिकौर्मोक्तेः ॥ विजातीयनिर्हारेतुशवजातीयमाशौचम् ॥ अत्रभृतिग्रहो
द्विगुणम् ॥ अवरश्चेद्वरंवर्णंवरोवाप्यवरंयदि । वहेच्छवंतदाशौचंदृष्ट्वार्थेद्वि
गुणंभवेदितिव्याघ्रोक्तेः ॥ कौर्ममेतदितिगौडाः ॥ दाहेप्येवम् (यत्तुब्राह्मे) यो
सवर्णंतुमूल्येननीत्वाचैवदहेन्नरः । अशौचंतुभवेत्तस्यप्रेतजातिसमंनृपेतिसदाप
दिज्ञेयम् ॥ सोदकनिर्हारेतुदशाहइतिमाधवः (अलंकरणेतुशंखः) कृच्छ्रपादो
सपिंडस्यप्रेतालंकरणेकृते । अज्ञानादुपवासःस्यादशक्तौस्नानमिष्यते ॥ धर्मा
र्थमनाथसवर्णाहरणेक्रियाकरणेचद्विजस्यानंतयज्ञफलम् ॥ स्नानंप्राणायामो
ग्निस्पर्शश्चेतिमाधवीये ॥ अग्निदेप्येवम् ॥ प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणोनैवदु
ष्यति । वोढाचैवाग्निदाताचसद्यःस्नात्वाविशुध्यतीत्यपरार्केवृद्धपराशरोक्तेः ॥
मातुलत्वादिसंबंधेत्रिरात्रम् ॥ असंबंधिद्विजान्वहित्वादहित्वाचसद्यःशौचम् ॥
संबंधेत्रिरात्रमितिवैदीनसिस्मृतेः (गौतमीमिताक्षरायांवृद्धाचिः) सूतकात्तद्विगु

णांशावं शावाद्दिगुणमार्त्तवम् । आर्त्तवाद्दिगुणासूति ततोपिशवदाहकः ॥
अत्रपूर्वपूर्वणोत्तरनिवृत्तिरित्यर्थः (विष्णुः) मृतंद्विजंनशूद्रेणहारयेन्नशूद्रन्द्विजेन
(देवलः) ब्रह्मचारीनकुर्वीत शववाहादिकाःक्रियाः । यदिकुर्याच्चरेत्कृच्छ्रंपुनः
संस्कारमेवच (याज्ञवल्क्यः) आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रतीव्रती । अनु
गमनेतुसपिण्डेनदोषः ॥ विहितंहिसपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् । तेषांक
रोतियःकश्चित्तस्याधिक्यंनविद्यत इतिदेवलोक्तेः ॥ दोषस्यात्त्वसपिण्डस्य त
त्रनाद्यक्रियांविनेति हारीतोक्तेश्च (समोत्कृष्टवर्णेतुमाधवीयेकण्वः) अनुग
म्यशवंबुद्ध्यास्नात्वास्पृष्ट्वाहुताशनम् । सर्पिःप्राश्यपुनःस्नात्वा प्राणायामैर्विशु
ध्यतीति ॥ हीनवर्णेतुक्षत्रियेऽहः ॥ वैश्येपक्षिणी ॥ शूद्रे त्रिरात्रम् ॥ क्षत्रिय
स्यवैश्येऽहः । शूद्रे पक्षिणी वैश्यस्यशूद्रेऽहरितिविज्ञानेश्वरः (माधवस्तु) वि
प्रस्यवैश्येद्व्यहः ॥ क्षत्रस्यशूद्रेप्येवम् ॥ अन्यत्प्राग्वत् ॥ स्नानाग्निस्पर्शघृत
प्राशनानिसर्वत्रेत्याह (हीनवर्णस्यदाहौर्ध्वदेहिककरणेतुब्राह्मे) ब्राह्मणोहीनव
र्णस्यनकुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥ कामाल्लोभात्तथामोहात्कृत्वातज्जातितांव्रजेत्
(मनुः) व्रात्यानांयाजनंकृत्वापरेषामन्त्यकर्मच । अभीचारमहीनंचत्रिभिः
कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ परेषांसर्ववर्णानांहीनेषुतत्रहैगुण्यत्रैगुण्यचातुर्गुण्यायूह्यम्
(अथरोदने) समोत्तमवर्णयोः संचयनात्पूर्वं सचैलस्नानमूर्ध्वमाचमनम् ॥
हीनवर्णेषुतुसंचयात्प्राक्सचैलमूर्ध्वं स्नानमात्रम् (विप्रस्यक्षत्रवैश्यविषयेतुब्रा
ह्मे) अस्थिसंचयनेविप्रो रौतिचेत्क्षत्रवैश्ययोः । तदास्नातःसचैलस्तु द्विती
येहनिशुध्यति ॥ कृतेतुसंचयेविप्रः स्नानेनैवशुचिर्भवेत् ॥ क्षत्रस्यवैश्येप्येवम् ॥
शूद्रे तुसंचयात्प्राक्विप्रस्यत्रिरात्रम् ॥ क्षत्रवैश्ययोर्द्विरात्रम् ॥ ऊर्ध्वंतुद्विजाना
मेकाहः ॥ शूद्रस्यशूद्रे स्पर्शंविनासंचयात्पूर्वमेकाहः ॥ ऊर्ध्वंतद्योतिर्रितिमा
धवीयेज्ञेयम् (शुद्धितत्त्वेपारस्करस्तु) अस्थिसंचयनादूर्ध्वंमासंयावद्द्विजातयः ॥
दिवसेनैवशुध्यन्ति वाससांक्षालनेनच ॥ सजातेदिवसेनैवव्र्यहात्क्षत्रियवैश्ययो
रित्युक्तम् ॥ सपिण्डानांरोदननिर्हारादावदोषइत्युक्तंप्राक् (विज्ञानेश्वरस्तु)
मृतस्यबांधवैःसार्द्धं कृत्वातुपरिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानश्राद्धादिकर्मचेति

पारस्करोक्तेःसर्वत्रैकरात्रमाह (अथाशौचान्नभक्षणेविष्णुः) ब्राह्मणादीनामा
शौचे यःसकृदेवान्नमश्नातितस्यतावदाशौचम् ॥ यावत्तेषामाशौचन्त्वपगमेप्राय
श्चित्तमिति (अज्ञानेत्वंगिराः) अन्तर्दशाहभुक्त्वान्नंसूतकेमृतकेऽपिवा ॥ अस्या
शौचंभवेत्तावद्यावदन्नंव्रजत्यधः ॥ प्रायश्चित्तंत्वमत्याविप्रस्यवर्णक्रमेणैकाहत्र्य
हपञ्चाहसप्ताहोपवासः ॥ दशविंशतिःषष्टिःशतञ्चप्राणायामाःपञ्चगव्याश
नञ्च ॥ अभ्यासेद्विगुणम् ॥ आपदितुप्राणायामशतंपञ्चशतमष्टशतमष्टसहस्रं
गायत्रीजपश्च ॥ मत्यापदितुसवर्णाशौचेत्रिरघमर्षणंगायत्र्यष्टसहस्रञ्च ॥ क्ष
त्रियाशौचेउपवासस्तत्रवैश्याशौचेत्रिरात्रोपवासश्च ॥ शूद्राशौचेकृच्छ्रः ॥ क्षत्र
वैश्ययोःपञ्चशतमष्टशतंगायत्रीजपः ॥ उत्तमेषुशूद्रस्यसर्वत्रस्नानम् ॥ मत्याना
पदिविप्रस्यवर्णेषुसांतपनकृच्छ्रमहासांतपनचांद्रायणानि ॥ अभ्यासेतुमासिकद्वैमा
सिकत्रैमासिकषण्मासिकानीत्यादिमाधवीयादौज्ञेयम् ॥ अपदासस्यस्वदास्युत्प
न्नस्यसपिण्डमृतौस्नानमात्रेणस्वामिकार्येस्पृश्यत्वम् ॥ भक्तदासस्यत्र्यहोर्ध्व
म ॥ सद्यःस्पृश्योगर्भदासोभक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिरितिस्मृत्यन्तरोक्तेः ॥ मृत्य
कर्मकराःशूद्रदासीदासास्तथैवच ॥ स्नानेशरीरसंस्कारेगृहकर्मण्यदूषिता इति
शातातपोक्तेश्च ॥ एतच्चानन्यसाध्येतत्कार्यमात्रे ॥ अन्यत्रमासाद्याशौचमस्त्ये
व ॥ एवंदास्यामपि ॥ सूतिकायास्तस्याअस्पृश्यत्वमपिमासमात्रम् ॥ दासीदा
सश्चसर्वोवैयस्यवर्णस्ययोभवेत् । तद्वर्णस्यभवेच्छौचं दास्यामासस्तुसूतकमित्यं
गिरसोक्तेः(षडशीतावपि) स्वामिशौचेनदासाद्याःस्पृश्यामासात्तुकर्मसु । यो
ष्याःस्युर्मासतोदासीसूतीचेत्स्पृश्यतामियात् ॥ दत्तदासादीनांस्वसपिंडमरणा
दौस्वाम्याशौचसमसंख्यदिनोर्ध्वं सत्यपिमासाद्याशौचेस्वामिकार्येस्पृश्यतेतिह
रदत्तः ॥ दासांतेवासिभृतकाःशिष्याश्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येनशौचेनशु
ध्यंतिमृतसूतकेइतिबृहस्पतिस्मृतेः (दासश्चात्र) गृहजातस्तथाक्रीतोलब्धोदा
यादुपागतः । अन्नकालभृतस्तद्वदाहितःस्वामिनाचयः ॥ मोक्षितोमहतश्चर्णाद्यु
द्धप्राप्तःपणेजितः । तवाहमित्युपगतःप्रव्रज्यावसितःकृतः ॥ भक्तदासश्चविज्ञेय
स्तथैववडवाहृतः ॥ विक्रेताचात्मनःशास्त्रेदासाःपंचदशस्मृताइति ॥ नारदोक्तेषु

गर्भभक्तदासीविनाज्ञेयाः॥वडवादासीतयाहृतस्तामुद्वाह्यदासोजातइत्यर्थः॥ अंते वास्यपितेनैवोक्तः॥स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुंबांधवानामनुज्ञया। आचार्यस्यवसेदंते कृत्वाकालंसुनिश्चितम् ॥ आचार्यःशिक्षयेदेनंस्वगृहेदत्तभोजनमिति ॥ शिष्य स्तत्तुल्योविद्यार्थी (दासादेःस्वामितत्सपिंडमरणेतुविष्णुः) पत्नीनांदासनामा नुलोम्येनस्वामितुल्यमाशौचम् ॥ मृतेस्वामिन्यात्मीयमितिप्रतिलोमदासाना माशौचाभावः ॥ वर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतइतियाज्ञवल्क्योक्तेः (अथरात्रौजननेमरणेवा) रात्रिंत्रिभागांकृत्वाद्यभागद्वयेचेत्पूर्वंदिनमंत्येतूत्तरमि तिमिताक्षरायाम् ॥ यत्तुप्रागर्धरात्रात्प्राक्वासूर्योदयात्पूर्वंदिनमित्युक्तंतद्दे शाचारतोव्यवस्था ॥ एवंचाशौचसाहिताग्नेर्दाहंतद्भिन्नस्यमरणमारभ्यज्ञेय म् ॥अनग्निमतउत्क्रांतेराशौचादिद्विजातिषु । दाहादग्निमतोविंद्याद्विदेशस्थे मृतेसतीतिपैठीनसिस्मृतेः ॥ साग्निराहिताग्निः ॥ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रि येतपुनःसंस्कारंकृत्वाशववदाशौचमितिवसिष्ठेविशेषोक्तेः ॥ दाहादेवतुकर्त व्यंयस्यवैतानिकोविधिरितिब्राह्माच (यत्तु) धूर्तस्वामिनारामांडारेणचोक्त साहिताग्नेरपिमरणाद्येवदशरात्रंदशाहंशावमाशौचमिति मरणनिमित्तत्वात्त स्य॥ यत्तु दाहादेवतस्याशौचमुक्तंतत्संस्कारनिमित्ताशौचंपृथगेव ॥ तेनगृह्या ग्नेःसंस्कारांगंत्रिरात्रम् ॥ श्रौताग्नेस्तुदशरात्रम् ॥ मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाह म् ॥ दाहात्प्रागपीतितद्वचनविरोधात्पूर्वस्यैवोत्कर्षोन्मूलकल्पनालाघवाच्च चिन्त्यम् ॥ अथातिक्रान्ताशौचम् ॥ तत्राशौचमध्येजननादौज्ञातेतच्छेषेणशु द्धिः॥ विगतंतुविदेशस्थंशृणुयाद्योह्यनिर्दशम् । यच्छेषंदशरात्रस्यतावदेवाशु चिर्भवेदितिमनूक्तेः॥ अयंकोचदेतत्पुत्रातिरक्तविषयम् ॥ तेषांत्वाशौचमध्ये श्रवणेपितदाद्येवदशाहादि ॥ पितरौचेन्मृतौस्यातांदूरस्थोपिहिपुत्रकः । श्रु त्वातद्दिनमारभ्यदशाहंसूतकीभवेदित्यस्यसर्वापवादत्वादित्याहुस्तन्न ॥ ज्ञानम रणस्यनिमित्तत्वादनग्निमतउत्क्रांतेरित्यादिविरोधाच्च (स्मृत्यर्थसारेपि) जनने मरणेवाप्रथमदिनादूर्ध्वंज्ञातेपुत्रादीनांशेषेणैवशुद्धिरिति ॥ षडशीतावपरार्के चैवम् (दशाहादूर्ध्वंज्ञातेतुवृद्धवशिष्ठः) मासत्रयेत्रिरात्रंस्यात्षण्मासेपक्षिणीत

था । अहस्तुनवमादर्वागूर्ध्वंस्नानेनशुध्यति ॥ जननेत्वतिक्रांताशौचंनास्त्येव ॥
नाशुद्धिःप्रसवाशौचेव्यतीतेषुदिनेष्वपीतिदेवलोक्तेः ॥ पितुःस्नानंतत्रापिभवत्ये
व ॥ निर्दशंज्ञातिमरणंश्रुत्वापुत्रस्यजन्मच । सवासाजलमाप्लुत्यशुद्धोभवतिमानवइ
तिमनूक्तेः ॥ तच्चातिक्रांताशौचंदशाहादिजात्याशौचविषयम् ॥ नत्वनुपनीता
दिनिमित्तत्रिरात्रादौ ॥ उपनीतेतुविषयेतस्मिन्नेवातिकालजमितिव्याघ्रोक्तेः ॥
निर्दशंज्ञातिमरणमतिक्रांतेदशाहेत्विति मनूक्तेश्च (माधवीयेदेवलस्तु) आत्रि
पक्षात्त्रिरात्रंस्यात्षण्मासात्पक्षिणीततः । परमेकाहमावर्षादूर्ध्वंस्नात्वाविशुध्य
तीत्याह ॥ तत्रापदनापद्विषयत्वेनव्यवस्था ॥ इदंचैकदेशे ॥ देशांतरेतुस्नानमात्र
म ॥ देशांतरमृतंश्रुत्वाक्लीबेवैखानसेयतौ । मृतेस्नानेनशुध्यंतिगर्भस्रावेचगोत्रि
णइतिपराशरोक्तेरितिविज्ञानेश्वरः ॥ स्नानंवत्सरांते ॥ अर्वाक्त्रिपक्षात्त्रिरात्र
मंषण्मासाच्चदिवानिशम । अहःसंवत्सरादर्वाग्देशांतरमृतेष्वपीतिवृद्धोक्तेरि
तिमाधवः ॥ इदंचपिंडानांदेशांतरेस्नानंभोदकानामित्युक्तम् (लक्षणंत्वाहबृह
स्पतिः) महानद्यंतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः । वाचोयत्रविभिद्यंतेतद्देशांतरमु
च्यते ॥ देशांतरंवदंत्येकेषष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदंत्यन्येत्रिंशदन्येतथै
वचेति ॥ एतत्सर्वंमातापितृभिन्नविषयम् ॥ तयोस्तुपितरौचेदितिपूर्वपैठीनसि
वाक्यात्सदापूर्णमेवदशाहादि (स्मृत्यर्थसारेपि) मातापितृमरणेदूरदेशेपिसंवत्स
रोर्ध्वमपिपुत्रोदशाहादिकंपूर्णमाशौचंकुर्यात ॥ स्त्रीपुंसयोःपरस्परंसपत्नीषुचैव
मिति (शुद्धितत्त्वादयोगौडास्तु) ऊर्ध्वंसंवत्सरादाद्यादबंधुश्चेच्छ्रुतेमृतः । भवेदे
काहमेवात्रयतिसंन्यासिनांनत्विति देवलोक्तेः ॥ पितरोरन्दमध्येत्रिरात्रमूर्ध्वमे
काहः ॥ बंधुर्मातापिताभर्ताच ॥ पूर्वोक्तदशाहस्तुकलिंगादिदेशपरइत्याहुः ॥
तेबंधुपदस्यपुत्रादिपरत्वे मानाभावादुपेक्ष्याः (सापत्नमातुस्तुदक्षः) पितृप
त्न्यामपेतायांमातृवर्जंद्विजोत्तमः ॥ संवत्सरेव्यतीतेपित्रिरात्रमशुचिर्भवेत ॥
हीनवर्णामातृषुसपत्नीषुचैवमितिस्मृत्यर्थसारे ॥ केचित्तुपितुःपत्न्यांप्रमीतायामौर
सेतनयेतथैतिब्राह्मोक्तेरौरसेपीदमाहुः ॥ पडशीतावप्येवम् ॥ एतत्सर्ववर्णतुल्य
म ॥ तुल्यंवयसिसर्वेषामतिक्रांतेतथैवचेतिव्याघ्रोक्तेः ॥ अथाशौचसंपाते

च्यते ॥ तत्र शावे शावं सूतके सूतकम् ॥ शावे सूतकं सूतके शावं वा ॥ तत्राप्युत्तरं का
लतः पूर्वेण समन्यूनमधिकं चेति द्वादश भेदाः ॥ यद्येकदिने समन्यूनमधिकं वाशौ
चद्वयं तत्र तंत्रेणान्यसिद्धिः ॥ द्वयोरेककालत्वात् ॥ यदा तु द्वितीयादिदिनेषूत्तरं
सजातीयं शावे जननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा षट्सु पक्षेषु पूर्वशेषेण शु
द्धिः ॥ अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अंतरा ज्ञा
ते इत्यर्थः ॥ ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात् ॥ पूर्वाशौचोत्तरं तन्मध्योत्पन्ने ज्ञाते तू
त्तरमेव कार्यम् (शुद्धितत्त्वेप्युक्तम्) पूर्वाशौचांतरुत्पन्नं समानं लघु वा निमित्तं त
त्कालादुपरि श्रुतं स्वाशौचहेतुरेव ॥ अज्ञातं तु नाश्र विज्ञातेन दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु
कथंचनेत्यस्य शौचसांकर्येपि प्रवृत्तेः ॥ तेनाज्ञानाद्वृषोत्सर्गादौ कृते पश्चाज्ज्ञाते
पि नावृत्तिरिति (माधवीयेयमर्थोपि) जनने जननं चेत्स्यान्मरणे मरणं तथा । पूर्वशेषे
ण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥ अत्र केचिदंतर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति ॥ मनुपराशराद्यैर्दशा[illegible]ा
त्पूर्णाशौचेनैव पूर्वशेषेण शुद्धिः ॥ त्र्यहाद्यल्पाशौचसंपाते तूत्तरेणैव शुद्धिरित्या
हुः ॥ हरदत्तोप्येवमाह ॥ गौडा अप्येवम् ॥ तन्न ॥ याज्ञवल्क्यादिवचनेन दशाहस्य
तुल्यकालाशौचोपलक्षणत्वात् ॥ समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ॥ अस
मानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथेति माधवीये शंखोक्तेः ॥ अपरार्कमिताक्षरादि
विरोधाच्च ॥ यदा तु सूतके शावं समन्यूनमधिकं वा तदा न पूर्वशेषाच्छुद्धिः (तदाहां
गिराः) सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न
सूतके (षट्त्रिंशन्मते) शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् । शावेन शुध्यते
सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी (चतुर्विंशतिमतेपि) मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातके
न तु ॥ अतो यदा दशाहजननमध्ये तद्दिने वा त्र्यहादिशावं तदा पूर्वेणाशुद्धावपि तन्नि
मित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव ॥ मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति कौर्माच्च
(गौतमव्याख्यायां वृद्धाचारिरपि) सूतकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्तवम् ।
आर्तवाद्द्विगुणा सूतिस्ततोपि शवदाहकः ॥ अत्र पूर्वपूर्वेण नोत्तरोत्तरनिवृत्तिर
स्पृश्यत्वाधिक्यादित्यर्थः (षडशीतावपि) स्वभावबहुसूतिस्तु न्यूनशावविशो

ध्विनीतिरात्रिशेषादौवर्धिताद्विविदिनैरागंतुकैःसूतैर्बहुत्वंनस्वभावेन ॥ अतस्तत्र
न्यूनशावस्यापिनपूर्वेणाशुद्धिरितिवक्तुंस्वभावेनेत्युक्तम् (ब्राह्मेपि) नागंतुकैर
श्याहोभिराशौचमपनुद्यते । नचपातनिमित्तेनशावस्यान्यस्यशोधनमिति ॥ एवं
नवपक्षाः ॥ यदातुत्र्यहाद्यल्पाशौचमध्येसजातीयंविजातीयंवादीर्घकालमुत्तरं
तदाप्युत्तरंपूर्णंकार्यम् ॥ नपूर्वेणाशुद्धिः ॥ स्वल्पाशौचस्यमध्येतुदीर्घाशौचंभवे
द्यदि । नपूर्वेणविशुद्धिःस्यात्स्वकालेनैवशुध्यतीत्युशनसोक्तेः ॥ तेनत्र्यहादि
शावमध्येदशाहादिसूतकेपिनपूर्वेणाशुद्धिरित्यपरार्कः ॥ शावनिमित्तस्पृश्य
त्वंचभवत्येव (शुद्धिविवेकेतु) शावेनशुध्यतेसूतिरितिप्रागुक्तेस्तत्राप्युत्तरा
शौचनिवृत्तिरुक्ता ॥ तन्न ॥ उत्तरस्यकालाधिक्येनबलवत्त्वात् (माधवीयेप
मोपि) अघवृद्धिमदाशौचंपश्चिमेनसमापयेत् । यथात्रिरात्रेप्रक्रांतेदशाहंप्रवि
शेद्यदि ॥ आशौचंपुनरागच्छेत्तत्समाप्यविशुध्यति (हारीतोपि) गुरुणालघुशु
ध्येतुलघुनानैवतद्गुरुर्विति गुरुत्वंलघुत्वंचकालकृतमेव ॥ पूर्वानुरोधात् ॥ एतच्च
हरदत्तेनस्पष्टमुक्तम् ॥ मिताक्षरायामप्येवम् (यत्तु) आद्यानांयौगपद्येतुज्ञेया
शुद्धिर्गरीयसी । मरणोत्पत्तियोगेतुगरीयोमरणंभवेदितिहारीतकौर्मादितत्रा
स्पृश्यत्वाभिप्रायंशावस्यगुरुत्वंज्ञेयम् (क्वचिदल्पकालेनापिदीर्घकालाशौच
निवृत्तिमाहदेवलः) परतःपरतोशुद्धिरघवृद्धौविधीयते ॥ स्याच्चेत्पंचतमादह्नः
पूर्वेणैवात्रशिष्यते ॥ अस्यार्थः अघवृद्धौदीर्घाशौचेपरतोशुद्धिःपरमाशौचम् ॥
यदिपूर्वाशौचमुत्तरस्यपंचमदिनात्परतोनुवर्ततेतदापूर्वेणैवशुद्धिः ॥ पूर्वस्योत्तरा
शौचावधिकव्यापित्वेपूर्वशेषाच्छुद्धिरित्यर्थः ॥ यथाषष्ठमासेगर्भपात
निमित्तषडहाशौचमध्येदशाहपातेपूर्वेणोत्तरनिवृत्तिः ॥ यथावात्र्यहमध्येस्रा
वपातनिमित्तचतुरहपंचाहयोरितिकश्चित् ॥ तन्न ॥ दशाहावधिपूर्वशेषशु
द्ध्याविदन्नवाक्यविरोधात् ॥ षष्ठादिदिनेपूर्णाशौचमंत्यरात्रौतु द्व्यह इत्यनौ
चित्याच्च ॥ अस्मद्गुरवस्तुपंचतमादह्नआशौचंततोन्यूनंत्र्यहादिचेत्स्यात्तस्मि
न्विषयेपूर्वेणैवाशुद्धिःशिष्यते ॥ दशाहादिरात्रिशेषेत्र्यहादिपातेत्र्यहाद्यल्पा
शौचानांपरस्परं रात्रिशेषेसंपातेचन द्व्यहादिवृद्धिरित्यर्थमाहुः (क्वचित्पूर्व

शेषेणाशुद्धेरपवादमाहगौतमः) रात्रिशेषेसतिद्वाभ्यां प्रभातेतिसृभिरिति ॥ प्रभातेंत्ययामे ॥ त्रिशेषेतुद्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषेशुचिस्त्र्यहादितिशातातपोक्तेः ॥ इदंशावांतेसूतकपातेसजातीयेवातुल्यम् ॥ अत्रकेचित् ॥ रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः ॥ अहःशेषेद्वाभ्यांप्रभातेतिसृभिरितिशंखलिखितोक्तेः ॥ अथयदिदशरात्राःसन्निपतेयुराद्यंदशरात्रमाशौच मानवमाद्दिवसादतऊर्ध्वंद्विरात्रेणाव्युष्टायांत्रिरात्रेणेतिबौधायनोक्तेः ॥ पुनःपातेदशाहात्प्राक्पूर्वेणासहगच्छति। दशमेऽह्निपतेद्यस्याहर्द्वयात्सविशुद्ध्यतीति ॥ प्रभातेतुत्रिरात्रेणादशरात्रेष्वयंविधिरितिदेवलोक्तेश्च ॥ नवमदशमशब्दौचोपात्यांत्यदिनपरौ ॥ तेनसप्तरात्रादावपितथेत्याहुः ॥ माधवीयेप्येवम् (अन्येत्वाहुः) अन्तर्दशाहेस्यातांचेत्पुनर्मरणजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति ॥ मनुपराशराद्यैर्दशमदिनेनोत्तरस्यशुद्धेरुक्तत्वाद्विरोधःस्पष्टएव ॥ विरोधेच ॥ यद्वैकिंचनमनुरवदत्तत्भेषजम् । कलौपाराशरस्मृतिरित्यनेनपूर्ववचसांबाधःअतएववाचस्पतिनातेषामनाकरत्वमुक्तम्॥ साकरत्वेपिजातिमात्रविप्रादिविषयंदेशांतरविषयमवायुगान्तरविषयंवास्तु॥तेनगौतमीयेरात्रिशब्दोनाहोरात्रपरः॥रात्रिमात्रावशिष्टे इतिमिताक्षरोक्तेश्च ॥ नक्तुक्तविकृतिरिवान्यथाव्याख्यायुक्ता (माधवस्तु) अनिर्गतदशाहमितिपूर्वस्वग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यइति (अस्मत्पितृचरणास्तुबौधायनीये) आनवमाद्दिवसादितिद्वितीयाशौचस्यनवमंदिनंप्रथमस्यदशममेवाहः ॥ द्व्यहादिवृद्धेः ॥ पूर्वशेषापवादत्वात्तस्यचन्यायतोद्वितीयदिनादेवप्रवृत्तेः ॥ अतऊर्ध्वमितिदशमरात्रिपरम् ॥ शंखलिखितोक्तौदेवलोक्तौचाहःशेषेदशमेह्निचातीतेरात्रौपतेदित्यर्थः ॥ दशाभ्यांपितानामकुर्य्यादितिवत् ॥ तेननसन्वाद्यैर्विरोधोनापिमिताक्षराद्यैरित्याहुः ॥ अपरार्केनिर्णयामृतस्वरसोप्येवम् (यत्तुतत्रैवब्राह्मे) आद्यम्भागद्वयंयावत्सूतकस्यतुसूतके । द्वितीयेपतितेत्वाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥ अतऊर्ध्वंद्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिस्मृतः ॥ एवमेवविचार्यस्यान्मृतकेमृतकान्तरे । मृतकस्यान्तरेयत्र मृतकंप्रतिपद्यते ॥ सूतकस्यान्तरेवाथ मृतकंयत्रविद्यते ॥ मृतकान्तेभवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषुसर्वशः इति ॥

अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः ॥ पूर्वाशौचचरमाहोरात्रस्यदिनरूपेआद्यभागद्वयेऽन्याशौ चपातेपूर्वेणशुद्धिः ॥ भागद्वयेऽर्धरात्रौसूतकान्तरेद्वितीयात्पूर्वभिन्नात्सूतकांता द्द्यहादिरूपाच्छुद्धिरिति ॥ अपरार्केत्वाशौचकालंत्रिधाविभज्यनिर्णयविष यत्वेनेदमुक्तम् ॥ अस्यवचनस्यनिर्मूलत्वोक्तिरज्ञोक्तिरेव ॥ अतःपूर्वाशौचान्त्य रात्रावन्याशौचेहोरात्रद्वयमधिकंरात्रेरन्त्ययामेतुदिनत्रयमिति भट्टचरणोपदि ष्टःपन्थाः ॥ एतत्सम्पूर्णाशौचसम्पातएव ॥ रात्रिशेषेत्रिरात्रादिसम्पातेतुपूर्व शेषेणैवशुद्धिः ॥ द्विरात्रादिवृद्धेः पूर्ववाक्यैर्दशाहविषयत्वादपवादाभावे शेष शुद्धेरेवसामान्यतःप्रवृत्तेः ॥ षडशीतौतुदशाहान्तेत्र्यहपातेपक्षिणीत्रिदिनवृद्धि रुक्ता ॥ रात्रिशेषेयदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् । ऊर्ध्वंदिनद्वयंपूर्वाद्यामशेषे दिनत्रयमिति ॥ अनधिकंसमंन्यूनंवातत्तुच्छम् ॥ निर्मूलत्वादन्ते पक्षिण्यादि पातेपक्षिद्विरात्रादिवृद्ध्यापत्तेश्च ॥ पूर्वाशौचांतर्वर्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिका शौचांतरपातेतुवर्धितस्याल्पत्वादधिकेनैवशुद्धिः ॥ नचवर्धितस्यपूर्वशेषत्वंशं कनीयम् ॥ रात्रिशेषपूर्वशेषशुद्ध्यपवादेनैमित्तिकावृत्तिन्यायोज्जीवनात् ॥ अपवादाभावेउत्सर्गस्यप्राप्तेः (अपवादांतरमाहशंखः) मातर्यग्रेप्रमीतायामशु द्धौम्रियतेपिता । पितुःशेषेणशुद्धिस्यान्मातुःकुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ पादत्रयंस्पष्ट म ॥ तुर्यस्यत्वयमर्थः ॥ पित्राशौचमध्येमातृमृतौपित्राशौचान्तेमातुःपक्षिणीम धिकांकुर्यादिति ॥ अत्राशुद्धावित्युक्तेरात्महादेःपितुराशौचाभावान्मातृमरणे नपक्षिणी ॥ किन्तुपूर्णमेवाशौचम् ॥ इयंचपक्षिणीतृतीयादिदिनपरा ॥ नाद्य दिनद्वये॥ प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादितिपद्द चरणाः॥ सपिण्डाद्याशौचेनमातापित्रोराशौचापगमोनास्त्येव॥ एवंभर्तुरपि॥ इयंचपक्षिणीदशमदिनात्पूर्वंमातृमरणेज्ञेया ॥ दशम्यांरात्रौतत्प्रभातेवामातृम रणेद्द्यहत्र्यहसमुच्चितापक्षिणीतिकश्चित् ॥तन्न॥ संख्यांतरोपजननापत्त्यात्र्य हादिश्रुति बाधापत्तेः ॥ अतएवैकादेयाः षट्देयाइत्यादौ श्रुतसंख्याबाधापत्तेःस मुच्चयोनिरस्तोद्वादशे ॥ गुरुणालघोरंतर्गतेः ॥ गुरुणालघुशुद्ध्येदित्युक्तेश्च ॥ मातुरन्वारोहणेतुनपक्षिणी ॥ यदानारीविशेदग्निं प्रियस्यप्रियवांछया । तदा

शौचंविधातव्यंभर्त्राशौचक्रमेणाहीति पृथ्वीचन्द्रोदयेलघुहारीतोक्तेः (तत्रैव षडशीतिमतेपि) मृतंपतिमनुव्रज्य पत्नीचेदनलंगता। नतत्रपक्षिणीकार्या पैतृकादेवशुध्यति ॥ पुत्रोन्योवाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः। नवश्राद्धञ्च पिण्डं च युगपत्तुसमापयेत् ॥ गृहीताशौचानांपुत्राणांपितुःसंस्कारेमातुःसपिंडस्यवामरणेनायंनिर्णयः ॥ अतिक्रान्तकालाद्यमानर्मिमित्तस्यबलवत्त्वात् ॥ द्वादशवर्षोत्तरसंस्काराशौचमध्येसपिण्डमरणेप्येवम् (यत्तुअपरार्केब्राह्मे) ऋग्वेदवादात्साध्वीस्त्रीनभवेदात्मघातिनी । त्र्यहाशौचेतुनिर्वृत्तेश्राद्धंप्राप्नोतिशाश्वर्वादितितद्भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणेत्रिरात्राशौचपरमिति पृथ्वीचन्द्रः ॥ ब्राह्मणादेःक्षत्रियाद्यनुगमनेल्पाशौचपरमित्यपरार्कः (शुद्धितत्त्वादयोगौडास्तु) भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणेत्रिरात्रम् ॥ सहगमनेतुसम्पूर्णम् ॥ युद्धहतस्य सद्यःशौचेन्वारोहणेब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् ॥ भर्तुरपिच्त्र्यहेणापिण्डदानम् ॥ एकचित्तेतुसद्यःशौचमित्याहुः ॥ अन्यत्प्रागुक्तम् ॥ पूर्वशेषेणशुद्धेरपवादांतरमुक्तंषडशीत्याम् ॥ पूर्वाशौचेनयाशुद्धिः सूतकेमृतकेचसा। सूतिकामग्निदंहित्वा प्रेतस्यचसुतानपि (निर्णयामृतेस्मृतिसंग्रहेपि) इयंविशुद्धिरुदितासूतिकासग्निदम्बिना॥ इदंमूल्येनदाहकरणेमातुलादिसम्बन्धेनदाहमात्रकरणेतुत्रिरात्रमेवेत्युक्तंप्राक् (वृद्धात्रिः) सूतकात्तद्विगुणंशावं शावात्तद्विगुणमार्तवम्। आर्तवात्तद्विगुणासूतिस्ततोपिशवदाहकः ॥ तथाशौचसंपातेपिनशावजननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः ॥ आशौचेतुसमुत्पन्ने पुत्रजन्मयदाभवेत् । कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिः पूर्वाशौचेनशुध्यतीति प्रजापतिस्मृतेः (आशौचेतुद्विविधेपिशातातपः)अन्तर्दाहेचजननात्पश्चात्स्यान्मरणंयदि। प्रेतमुद्दिश्यकर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि ॥ प्रारब्धेप्रेतपिण्डेतु मध्येचेज्जननंभवेत्। तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ मातुःपक्षिणी ॥ मध्येपितुरेकादशाहंकुर्यात् ॥ आद्यं श्राद्धमशुद्धोपिकुर्यादेकादशेहनीइतिस्मृतेः॥केचित्त्विदंक्षत्रियादिपरम्॥विप्रादेस्त्वाशौचांतरमेकादशाहश्राद्धंनेत्याहुः (अतएवविज्ञानेश्वरेण) दशमंपिण्डमुत्सृज्यरात्रिशेषेशुचिर्भवेदितिशुचित्वंमहे कोहिष्यांगविप्रानिमंत्रणपरमितिवद

तात्रशुद्धेरंगत्वंदर्शितम् ॥ एवंवृषोत्सर्गशय्यादानादावपिदेवयाज्ञिकेनत्वाशौ
चांतरेपिभवत्येवेत्युक्तम् ॥ अथाशौचापवादः ॥ सचपञ्चधा ॥ कर्तृतःद्रव्यतःमृ
तदोषतःविधानाच्च ॥ आद्योब्रह्मचारीइत्यादिषु ॥ नैष्ठिकानांवनस्थानां यती
नांब्रह्मचारिणां ॥ नाशौचंकीर्तितंसद्भिःपतितेचतथामृतइतिकौर्मोक्तेः ॥ तु
र्युपादेशावेवापितथैवचेतिदेवलपाठः ॥ आशौचमन्त्यकर्मोपलक्षणम् ॥ ब्रह्म
चारीनकुर्वीत शववाहादिकाःक्रियाः । यदिकुर्याच्चरेत्कृच्छ्रम्पुनः संस्कार
मेवचेतिदेवलोक्तेः ॥ एतत्पित्राद्यतिरिक्तविषयम् ॥ आचार्यस्वमुपाध्यायंमातरं
पितरंगुरुम् । निर्हृत्यतुव्रतीप्रेतंनव्रतेनवियुज्यतइतिमनूक्तेः (हारीतः) आचार्यं
स्वमुपाध्यायंपितरंमातरंगुरुम् । निर्हृत्यतुव्रतीप्रेतंनव्रतेनवियुज्यते ॥ मातापित्रो
स्तुयत्प्रोक्तंव्रतचारीतुपुत्रकः । व्रतस्थोपिहिकुर्वीतपिंडदानोदकक्रियाम् ॥ भव
त्यशौचंनैवास्यनवाग्निस्तस्यलुप्यते । स्वाध्यायंचप्रकुर्वीतपूर्ववद्विधिदर्शितम्
(संवर्तः) अन्यगोत्रोपसंबंधःप्रेतस्याग्निंददातियः । पिंडंचोदकदानंचसदशाहंस
माचरेत् ॥ निर्हरणमंत्यकर्मपरम् ॥ एवंमातामहस्य ॥ यथाव्रतस्थोपिसुतःपितुः
कुर्यात्क्रियांनृप । तथामातामहस्यापिदौहित्रःकर्तुमर्हतीत्यपरार्केभविष्योक्तेः ॥
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ॥ कुर्वन्मातामहस्यापिव्रतीनभ्रश्य
तेव्रतादितिकालादर्शाच्च ॥ तत्रांत्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वंदशाहमस्त्येव ॥ सगो
त्रोवासगोत्रोवायोग्निंदद्यात्सखेनरः । सोपिकुर्यान्नवश्राद्धंशुद्ध्येत्तुदशमेहनीति
दिवोदासोक्तवचनात् ॥ अतएवब्रह्मचारिणःशवकर्मणोव्रतान्निवृत्तिरन्यत्रमा
तापित्रोर्गुरोश्चेतिगौतमीयेव्रतनिवृत्तेरेवपर्युदासोनाशौचस्य ॥ संध्यादिकर्मलो
पस्तुनास्ति ॥ नत्यजेत्सूतकेकर्मब्रह्मचारीस्वकंक्वचिदितिछंदोगपरिशिष्टात् ॥
पित्रोर्गुरोर्विपत्तौतुब्रह्मचार्यपियःसुतः । सुव्रतश्चापिकुर्वीतअग्निंपिंडोदक
क्रियाम् ॥ तेनाशौचंनकर्तव्यंसंध्याचैवनलुप्यते । अग्निकार्यंचकर्तव्यंसायंप्रात
श्चनित्यशइतिचंद्रिकायांसंवर्तोक्तेश्च ॥ अत्रकर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध
एव (अपरार्कमाधवादयस्तु) एकाहमाशौचमाहुःआचार्यंवाप्युपाध्यायंगुरुंवा
पितरंत्वा ॥ मातरंवास्वयंदग्ध्वाव्रतस्थस्तत्रभोजनम् ॥ कृत्वापततितेनातस्मात्प्रे

तान्नंतत्रभक्षयेतअन्यत्रभोजनंकुर्यान्नचतैःसहसंवसेत ॥ एकाहमशुचिर्भूत्वाद्वितीयेहनिशुध्यतीतिब्राह्मोक्तेः॥ तदन्नभोजनेतुप्रायश्चित्तंपुनरुपनयनमाशौचंच॥ दिवोदासादयस्तुब्राह्मोक्तेःप्रथमेह्निसंध्यादिलोपः ॥ ब्रह्मचारीयदाकुर्यात्पिंडंनिर्वपणांपितुः।तावत्कालमशौचंस्यात्पुनःस्नात्वाविशुद्ध्यतीतिप्रजापतिवचनात॥द्वितीयाहादौपिंडदानकालेएवास्पृश्यत्वमात्रंनान्यदेत्याहुः॥दशाहमस्पृश्यत्वेपिकर्मांगस्नानविधानार्थमेतदितियुक्तम॥ अंत्यकर्माकरणेतुब्रह्मचारिणःपित्रादिमरणेप्याशौचाभावएव॥ सोपिब्रह्मचार्यकालएव॥ समावर्तनोत्तरंतुपूर्वमृतानांत्र्यहाशौचंभवत्येव ॥ आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात । समाप्तेतदकंदत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिमनूक्तेः ॥ तत्रापिविकल्पः॥ पितर्यपिमृतेनैषांदोषोभवतिकर्हिचित । आशौचंकर्मणोंतेस्यात्त्र्यहंवाब्रह्मचारिणामितिछंदोगपरिशिष्टात ॥ तथाकृतजीवच्छ्राद्धेनकिमप्याशौचंनकार्यमितिहेमाद्रिः (शुद्धितत्त्वेकौर्मे) सद्यःशौचंसमाख्यातंदुर्भिक्षेचाप्युपद्रवे । डिंबाहवहतानांचविद्युतापार्थिवैर्द्विजः ॥ उपद्रवेत्यंतमरके ॥ उपसर्गमृतेचैवसद्यःशौचंविधीयतइतिपराशरोक्तेः ॥ उपसर्गोत्यंतमरकइतिशूलपाणयनिरुद्धभट्टादयः (याज्ञवल्क्योपि) आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयतइतिमरणसमयेपिनाशौचम (तथाचशुद्धिरत्नाकरेदक्षः) स्वस्थकालेत्विदंसर्वंसूतकंपरिकीर्त्तितं। आपद्गतस्यसर्वस्यसूतकेपिनसूतकम ॥ अतःसतिवैराग्येसंन्यासोप्यातुरस्यभवतीतिकेचित(अथकर्मतःत्रिंशच्छ्लोक्यां) तत्तत्कार्येषुसत्स्वव्रतिनृपनृपवद्दीक्षितर्त्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पातुराणाम॥ संप्रारब्धेषुदानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थे ॥ नाशौचमितिशेषः ॥ सत्त्वीअन्नसत्रवान ॥ मुख्यसत्रस्यदीक्षितपदात्सिद्धेः ॥ व्रतीअनंतव्रतादिनियमवान ॥ नव्रतिनांव्रतेइतिविष्णूक्तेः (प्रचेताः) कारवःशिल्पिनोवैद्यदासीदासास्तथैवच। राजानोराजभृत्याश्चसद्यःशौचाःप्रकीर्तिताः॥ कारवःसूपकाराद्याः ॥ शिल्पिनश्चैलनिर्णेजकाद्याः ॥ आतुरस्यव्याधिनाशार्थदानादौतुलादानादेः ॥ प्रारंभोनांदीश्राद्धंसंकल्पोवा ॥ यजनंतडागोत्सर्ग

कोटिहोमादिः (लघुविष्णुः) व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ॥ आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति ॥ पाकस्य परिसमंतात्क्रिया ॥ पाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपस्तन्मंदं ॥ रूढेर्योगापहारित्वात् ॥ तीर्थेति आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ ॥ विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत्कर्मयज्ञादि कारयेदिति पैठीनसिस्मृतेः ॥ अत्र विशेषः प्रागुक्तः ॥ जपः पुरश्चरणादिः स्तोत्रपाठः ॥ अविच्छेदेन संकल्पितहरिवंशश्रवणादि च (अत एवोक्तं ब्राह्मे) गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति ॥ एवं देवपूजादि (मदनपारिजाते यमोऽपि) शिवविष्णवर्चने दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् (गौडशुद्धितत्त्वे मंत्रमुक्तावल्यां) जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् (राघवभट्टीये नारदः) अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्यमानस्या क्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ॥ यदि कामो न चेत्कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत् (यत्तु नृसिंहकल्पे) सदा मंत्रजपं मुक्त्वा यदि स्यादशुचिर्नरः । मनसा विहितस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न तु चरेत् ॥ तन्मूत्राद्याशौचपरम् (रामार्चनचन्द्रिकायाम्) अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्नपि । मंत्रैकस्मरणो विद्वान्मनसैव सदाभ्यसेत् ॥ कालनियमाभावे तु स्तोत्र हरिवंशादि हेयमेव ॥ उत्सवो रथयात्रादिः ॥ एषु नाशौचम् ॥ अयं चाशौचाभावो नान्यगतत्वे आर्तौ च ज्ञेयः ॥ अत्र मूलमाकरे स्पष्टम् ॥ अत्र दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौचाभावः ॥ तत्रादित्वाशौचमस्त्येव ॥ तेन वैतानोपासनाः कार्या इति वैतानत्वेऽप्यवभृथादिन भवत्येव (अत एवोक्तं माधवीये ब्राह्मे) तद्वद्गृहीतदीक्षस्य वैविध्यस्य महामखे । स्नाने त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न सूतकमिति ॥ वैतानोपासनाः कार्या इत्यनेनैव सिद्धे ऋत्विजां दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणं यजमानस्वसंकल्पस्वार्थस्नानप्राप्त्यर्थं वेति विज्ञानेश्वरः ॥ वस्तुतस्तु दीक्षया संस्कृतस्य प्रागवभृथात्कर्मप्राप्त्यर्थं दीक्षितग्रहणम् ॥ तेन ततः पूर्वं निषेध एव ॥ यत्तु प्रारम्भो वरणं यज्ञे इति तदृत्वि

कुपरम् (तथा च छंदोगपरिशिष्टे) नदीक्षरणायाः परं यज्ञेनकृच्छ्रादित पश्चरन्निति॥
शुद्धितत्त्वेप्येवम् ॥ ऋत्विजांच मधुपर्कोत्तरमाशौचाभावः ॥ गृहीतमधुपर्कस्य
यजमानात्तु ऋत्विजः । पश्चादशौचेपतितेनभवेदितिनिश्चयइतिब्राह्मात् ॥
(अतएवरामांडारः) चतुर्णांवरणपक्षेऽन्येषामाशौचेऽन्य आगमयितव्यइत्याह
एवंस्मार्तेपि ॥ तुलाकोटिहोमादौमधुपर्केसतिदोषाभावोज्ञेयः ॥ यत्तु प्रारम्भोव
रणांयज्ञइतितत्रापिमधुपर्कांतंज्ञेयम् ॥ तेनाधानेष्टिपशुबन्धादौतदभावादन्येभवं
तीतिसिद्धम् (अपवादांतरमाहयाज्ञवल्क्यः) वैतानोपासनाःकार्याःक्रियाश्चश्रु
तिचोदनात् ॥ तत्रत्यागमात्रेस्नानोत्तरंस्वयंकर्तृत्वम् ॥ श्रौतेकर्मणितत्कालंस्नातः
शुद्धिमवाप्नुयादितिस्मृतेः ॥ त्यागातिरिक्तेतुश्रौतेस्मार्तेचान्यस्यैवकर्तृत्वम् ॥
सूतकेमृतकेचैवअशक्तौश्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषुहावयेन्नतुहापयेदिति
ततस्पत्युक्तेः ॥ नित्यानिनिवर्तेरन्वैतानवर्ज्यम् ॥ शालाग्नौचैकेऽन्यएतानिकुर्यु
रितिपैठीनसिस्मृतेश्चेतिविज्ञानेश्वरः ॥ एकग्रहणांपजार्थं ॥ तेनस्मार्तंकार्यमेवे
तिहारलतायाम् ॥ दाक्षिणात्यास्तुविकल्पमाहुः (अपरार्कादिनिबन्धास्तु)
श्रौतंसर्वंस्वयंकार्यं ॥ स्मार्तेतुत्यागातिरिक्तेऽन्यस्यैवकर्तृत्वम् (त्यागमात्रेतुस्व
स्य) कर्मवैतानिकंकार्यंस्नानोपस्पर्शवान्स्वयमितिहारीतोक्तेः ॥ दर्शंचपूर्णमा
संचकर्मवैतानिकंचयत् । सूतकेपित्यजेन्मोहात्प्रायश्चित्तीपतेद्द्विज इति मरी
च्युक्तेः ॥ जन्महान्योर्वितानस्यकर्मत्याशोनविद्यते । शालाग्नौकेवलोहोमःका
र्यएवान्यगोत्रजैरितिजाबालोक्तेश्चेत्याहुः ॥ आशार्केप्येवम् ॥ याज्ञिकाअप्ये
वम् ॥ सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तंकर्मकथंभवेत् । पिण्डयज्ञंचरुंहोममसगोत्रेणकार
येदितिजातूकर्ण्योक्तेश्च ॥ चरुःस्मार्तस्थालीपाकः ॥ श्रवणाकर्मादिश्चेति
विज्ञानेश्वरः ॥ प्रारब्धंतुसपिंडेनापिकार्यम् ॥ नचतत्कर्मकुर्वाणाः सनाभ्योप्यशु
चिर्भवेदितिमनूक्तेः (छन्दोगपरिशिष्टेपि) होमःश्रौतेतुकर्तव्यःशुष्कान्नेनफले
नवा । अकृतंहावयेत्स्मार्तेतदभावेकृताकृतम् ॥ अकृतंव्रीह्यादि ॥ कृताकृतंतंदुला
दि ॥स्मार्तहोमादौतुविकल्पोज्ञेयः ॥ शालाग्नौचैकइतिप्रागुक्तेः ॥ यदाकरणं
तदान्यद्वारा ॥ अत्रेदंतत्त्वम् ॥ येषांबह्वृचादीनांद्वादशरात्रमहोमेपि नाग्निर्वि

च्छेदस्तैर्नकार्यम् ॥ तैत्तिरीयाद्यैःकार्यम् ॥ त्रिरात्रमहूयमानोग्निर्लौकिकःसंप
द्यतेइतिसुदर्शनभाष्येवचनात् ॥ समारूढेत्वरणौतेनापिनकार्यम् ॥ किंतुपुनरा
धानमेव ॥ समारोपप्रत्यवरोहयोराशौचापवादाभावादनन्यकर्तृकत्वाच्च ॥ अ
न्यथापुनराधानमपिस्यात् (यत्त्वाश्वलायनः) शौचापिसूतकेशावपर्वणीष्टिंम
हापदि । पुष्पवत्यांचभार्यायांनकुर्यात्तांकदाचन ॥ स्मार्ताग्निःसूतकेशावेस्वयं
नजुहुयाद्द्विजः । श्रौताग्निस्तुसकृद्धुत्वासमाप्तेवास्वयंहुनेदितितदपिसमारूढप
रम् (तदाहसएव) स्मार्ताग्निरात्मनोन्येषामभावेसूतकादिषु । समारोप्यतदंतेषु
विहृत्यजुहुयात्स्वयमिति (तथाचमनुः) प्रत्यूहेन्नाग्निषुक्रियाइतिवैश्वदेवस्त्वग्
निसाध्यत्वेपिवचनान्निवृत्तिः ॥ विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेव विवर्जितइतिसं
वर्तोक्तेः (यद्यपि) पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृतजन्मनोरितितेनैवोक्तेः पूर्वोनि
षेधोवृथर्थस्तथाप्यापस्तंबादीनांवैश्वदेवस्यपंचयज्ञभिन्नत्वात्पृथङ्निषेधः ॥ हर
दत्तस्त्वाशौचेपिब्रह्मचैवैश्वदेवःकार्यः ॥ तस्यहवनध्यायोयदात्माशुचिर्यद्देश
इतिब्रह्मयज्ञस्यैवाशौचेविशिष्यनिषेधात् (संध्यादीनामप्यवादमाहापरार्केपु
लस्त्यः) संध्यामिष्टिंचरुंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् । नत्यजेत्सूतकेवापित्यजन्ग
च्छेदधोद्विजः ॥ सूतकेमृतकेचैव संध्याकर्मसमाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्रा
णायामृतेद्विजः (यत्तु चंद्रिकायांजाबालः) संध्या पंचमहायज्ञान्नैत्यकंस्मृ
तिकर्मच । तन्मध्येहापयेत्तेषांदशाहांतेपुनःक्रियेति (यच्चसंवर्तः) सूतकेकर्मणां
त्यागःसंध्यादीनांविधीयते (यच्चविष्णुपुराणम्) सर्वकालमुपास्यातुसंध्ययोः
पार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितइतितत्पूर्णसंध्यापरम् ॥ अ
र्घ्यांतामानसीसंध्याकुशवारिविवर्जितेतिशुद्धिदीपेच्यवनोक्तेः ॥ पैठीनसिस्त्व
र्घ्यमंत्रोच्चारणमाह ॥ सूतकेसावित्र्यांजलिंप्रक्षिप्यसूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यात् (प्र
योगपारिजातेभारद्वाजोपि) सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममसमंत्रकम् । तथामा
र्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् ॥ गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मा
र्जनंतुनवाकार्यं मुपस्थानंनचैवहि (ग्रहणेश्राद्धादावप्याशौचापवादमाहव्या
घ्रः)स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतकेइति (लैंगेपि) सूतकेमृतकेचैवनदोषो

राहुदर्शने। तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यते (प्रयोगपारिजातेबृहस्पतिः) कन्याविवाहेसंक्रान्तौ सूतकंनकदाचन (वृद्धशातातपः) यदाभोजनकालेतु अशुचिर्भवतिद्विजः। भूमौनिक्षिप्यतंग्रासं स्नात्वाविप्रोविशुध्यति॥ भक्षयित्वातुतंग्रासमहोरात्रेणशुध्यति। अशित्वासर्वमेवान्नं त्रिरात्रेणविशुध्यति॥ इदमविशेषात्सूतकादिपरमपीतिशुद्धितत्त्वेमूलपाणौच॥ अथद्रव्यतः (मरीचिः) लवणेमधुमांसेच पुष्पमूलफलेषुच। शाककाष्ठतृणेष्वप्सुदधिसर्पिःपयःसुच॥ तिलौषधाजिनेचैवपक्वापक्वेस्वयंग्रहः॥ पण्येषुचैवसर्वेषुनाशौचंमृतसूतके। स्वयमेवस्वाम्यनुज्ञयाग्राह्यंनतद्धस्तादित्यर्थः॥ क्रयेतुतद्धस्तादपिनदोषः॥ पक्वंलड्डुकादि॥ अपक्वंतंडुलादि॥ एतदन्नसत्रपरम्॥ अन्नसत्रप्रवृत्तानामामसन्नमगर्हितम्। भुक्त्वापक्वान्नमेतेषांत्रिरात्रंतुव्रतीभवेदित्यंगिरसोक्तेः॥ पक्वान्नमादेनादि॥ नतुभक्ष्यम (षट्त्रिंशन्मते) उभाभ्यामपरिज्ञातेसूतकेनैवदोषकृत् एकेनापिपरिज्ञातेभोक्तुर्दोषमुपावहेत्॥ विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके। परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैः॥ भुंजानेषुतुविप्रेषुत्वंतरामृतसूतके। अन्यगेहोदकाचान्ताःसर्वेतेशुचयःस्मृताः (बृहस्पतिः) विवाहोत्सवेत्याद्युक्त्वापूर्वसंकल्पितान्नेषुनदोषःपरिकीर्तितः (षडशीतौ) संसर्गश्चेदस्यवाशौचंयस्यास्ति क्रांतिकालता। तदीयस्यपदार्थस्यनाशौचंविद्यतेक्वचित् (शुद्धितत्त्वे) शुध्येदित्यनुवृत्तौविष्णुः॥ प्रोक्षणेनपुस्तकमिति (अथमृतदोषेहेमाद्रौषट्त्रिंशन्मतेकौर्मेच) व्यापादयेद्यआत्मानंस्वयमग्न्युदकादिभिः। विहितंतस्यनाशौचंनापिकार्योदकक्रिया॥ शवदर्शनंयावदाशौचमस्त्येव॥ हतानांनृपगोविप्रैरन्वक्षंचात्मघातिनामितियाज्ञवल्क्योक्तेः (शुद्धितत्त्वेकौर्मे) सद्यःशौचंसमाख्यातंशापादिमरणेतथा। आदिपदादभिचारहते (भविष्ये) स्वेच्छयामरणंविप्राच्छृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः। अंत्यांत्यजविशोद्बंधैरात्मनाचैवताडनैः। पाखंडमाश्रिताश्चैवमहापातकिनस्तथा॥ स्त्रियश्चव्यभिचारिण्यश्चारूढपतितास्तथा॥ नतेषांस्नानसंस्कारोनश्राद्धंनसपिंडनम् (गौतमः) प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति॥ नाशौचमितिशेषः (अंगिराः) चंडालादुदका

स्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि। दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणाम् ॥ उदकं
पिंडदानंचप्रेतेभ्योयत्प्रदीयते । नोपतिष्ठतितत्सर्वमंतरिक्षेविनश्यति ॥ षट्त्रिं
शन्मतेप्येवम् (ब्राह्मेपि) शृङ्गिदंष्ट्रिनखव्यालविषवह्निक्रियाजलैः ॥ व्यालो
गजः ॥ सुदूरात्परिहर्तव्यःकुर्वन्क्रीडामतस्तुयः । नागानांविप्रियंकुर्वन्हतश्चा
प्यथविद्युता । निगृहीतःस्वयंराज्ञाचौर्यदोषेणकुत्रचित् । परदारान्हरंतश्चद्वे
षात्तु पतिभिर्हताः॥असमानैश्चसंकीर्णैश्चंडालाद्यैश्चविग्रहात् ॥ कृत्वातैर्निह
तास्तद्वच्चंडालादीन्समाश्रिताः ॥ शस्त्राग्निगरदाश्चैवपाखंडाःक्रूरबुद्धयः। क्रो
धात्प्रायंविषंवह्निंशस्त्रमुद्बंधनंजलम् ॥ गिरिवृक्षप्रपातंचयेकुर्वंतिनराधमाः । कु
शिल्पजीविनोयेचसूनालंकारकारिणः ॥ मुखेभगास्तुयेकेचित्क्लीबप्रायानपुंस
काः ॥ ब्रह्मदंडहतायेचयेचापिब्राह्मणैर्हताः । महापातकिनोयेचपतितास्तेप्र
कीर्तिताः ॥ पतितानांनदाहःस्यान्नांत्येष्टिर्नास्थिसंचयः । नचाश्रुपातःपिंडोवा
कार्यंश्राद्धादिकंक्वचित् ॥ एतानिपतितानांतुयःकरोतिविमोहितः । तप्तकृच्छ्र
द्वयेनैवतस्यशुद्धिर्नचान्यथा ॥ एतद्बुद्धिपूर्वं (सर्वेषांकरणेतुमाधवीयेवशिष्ठः)
यआत्मत्यागिनांकुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियांद्विजः । सतप्तकृच्छ्रसहितंचरेच्चांद्रायण
व्रतम् (अज्ञानेतु) कृत्वाग्निमुदकंस्नानंस्पर्शंवहनंकथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं
चतप्तकृच्छ्रेणशुध्यतीतिज्ञेयम् ॥ प्रत्येकंबुद्धिपूर्वमेतदितिमदनपारिजातः ॥ प्र
त्येकंतुस्पर्शाश्रुणोर्मिताक्षरायाम् ॥ तच्छवंकेवलंस्पृष्ट्वाश्रुवापातितंयदि । पूर्वो
क्तानामकारीचेदेकरात्रमभोजनम् ॥ एकरात्रंतुनाश्नीयात्त्रिरात्रंबुद्धिपूर्वकमि
तिमाधवीयेउत्तरार्द्धम् (अन्येषुतुसंवर्तः) एषामन्यतमंप्रेतंयोवहेत्तद्दहेत्तवा । क
टोदकक्रियांकृत्वाकृच्छ्रंसांतपनंचरेत् ॥ अज्ञानेत्वर्धम् ॥ एतदनाहिताग्नेः ॥ आ
हिताग्नेःकृच्छ्रएवेतिमाधवः (मिताक्षरायां) आत्मनस्त्यागिनांनास्तिपतिता
नांतथाक्रिया । तेषामपितथागांगातोयेसंस्थापनंहितम् (आहिताग्नेस्तुविशे
षोहेमाद्रौभविष्ये) वैतानंप्रक्षिपेदप्सुआवसथ्यंचतुष्पथे । पात्राणितुदहेदग्नौ
साग्निकेपापकर्मणि (छंदोगपरिशिष्टेपि) महापातकसंयुक्तोदैवात्स्यादग्नि
मान्यदि । पुत्रादिःपालयेदग्नीन्युक्तआदोषसंक्षयात् ॥ प्रायश्चित्तंनकुर्याद्यः

कुर्वन्वाम्रियतेयदि। गृह्यंनिर्वापयेच्छ्रौतमप्स्वस्येत्सपरिच्छदम्॥ पात्राणिद
द्यादिप्रायदहेदप्स्वेववाक्षिपेत् (माधवीयेपराशरः) आहिताग्निर्मृतोविप्रश्चं
डालेनात्मघातकः। दहेत्ब्राह्मणंविप्रोलोकाग्नौमंत्रवर्जितं॥ प्राजापत्यंचरेत्प
श्चाद्विप्राणामनुशासनात्। दग्ध्वास्थीनिपुनर्गृह्यक्षीरेणक्षालयेत्ततः॥ स्वे
नाग्निनास्वमंत्रेणपृथगेनंपुनर्दहेत् (हेमाद्रौतु) दाहयित्वाशवंतेषांशूद्रैरविधिपू
र्वकमित्युक्तम्॥ सतहर्पादिनामरणोज्ञेयम्॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनो
जनाइतिश्रुतावात्महननेएवदोषोक्तेः॥ प्रमादमरणेत्वाशौचादिसर्वंभवत्येव
(तदाहांगिराः) अथकश्चित्प्रमादेनम्रियेताग्न्युदकादिभिः। तस्याशौचंविधा
तव्यंकर्तव्याचोदकक्रिया (ब्राह्मेपि) प्रमादादपिनिःशंकस्त्वकस्माद्विधिचो
दितः। शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः। चंडालैरथवाचोरैर्निहतो
वापिकुत्रचित्॥ तस्यदाहादिकंकार्यंयस्मान्नपतितस्तुसइति॥ प्रमादमरणेत्रि
रात्रमाशौचमितिगौडाःशुद्धितत्त्वादयः॥ दशाहादीतिदाक्षिणात्याः (अस्या
पवादोहेमाद्रौभविष्ये) प्रमादादिच्छयावापिनकुर्यात्सर्पतोमृते। नागपूजांवि
नानकुर्यादित्यर्थः (बौधायनोपि) बुद्धिपूर्वात्महंतृणांक्रियालोपोविधीयते॥
क्रियान्त्यकर्म॥ तत्रदुर्मरणनिमित्तंदानादिकार्य्यम्॥ तच्चविश्वप्रकाशादौ
शातातपीयेच॥ व्याघ्रेणनिहतेविप्रेविप्रकन्यांविवाहयेत्। सर्पदष्टेनागबलि
र्देयःसर्पश्चकांचनः॥ चतुर्निष्कमितंहैमंगजंदद्याद्गजैर्हते। राज्ञाविनिहतेदद्या
त्पुरुषंतुहिरण्मयं॥ चौरेणनिहतेधेनुंवैरिणानिहतेवृषम्। वृषेणनिहतेदद्याद्य
थाशक्त्यातुकांचनं॥ शय्यामृतेप्रदातव्याशय्यातूलीसमन्विता। निष्कमात्र
सुवर्णस्यविष्णुनासमधिष्ठिता॥ शौचहीनेमृतेचैवद्विनिष्कंस्वर्णजंहरिम्। सं
स्कारहीनेचमृतेकुमारमुपनाययेत्। निष्कत्रयंस्वर्णमितंदद्यादश्वंहयाहते। शु
नाहतेक्षेत्रपालंस्थापयेन्निजशक्तितः॥ सूकरेणहतेदद्यान्महिषंदक्षिणान्वितं।
कृमिभिश्चमृतेदद्याद्गोधूमान्पंचखारिकाः॥ वृक्षंवृक्षहतेदद्यात्सौवर्णंवस्त्रसंयुतं
शृङ्गिणानिहतेदद्याद्वृषभंवस्त्रसंयुतं। शकटेनहतेदद्याद्व्यंसोपस्कारान्वितम्॥
भृगुपातमृतेचैवप्रदद्याद्धान्यपर्वतम्। अग्निनानिहतेकार्यमुदपानंस्वशक्तितः॥

दारुणानिहतेचैवकर्तव्यासदनेसभा । शस्त्रेणनिहतेदद्यान्महिषींदक्षिणान्विताम् ॥ अश्मनानिहतेदद्यात्सवत्सांगांपयस्विनीं ॥ विषेणचमृतेदद्यान्मेदिनींहेमनिर्मितां॥ उद्बन्धनेनचमृतेकपिंकनकनिर्मितम् । मृतेजलेनवरुणंहैमंदद्याद्विनिष्कजं ॥ विषूचिकामृतेस्वादुभोजयेच्चशतंद्विजान् । घृतधेनुःप्रदातव्याकंठान्नकवलेमृते ॥ कासरोगेणचमृतेअष्टकृच्छ्रं व्रतंचरेत् । अतिसारमृतेलक्षगायत्र्याःप्रयतोजपेत् ॥ शाकिन्यादिग्रहग्रस्तेजपेद्रुद्रंयथोदितम् । विद्युत्पातेननिहतेविद्यादानंसमाचरेत् । अन्तरिक्षमृतेकार्यंवेदपारायणंतथा॥ सच्छास्त्रपुस्तकंदद्यादस्पृश्यस्पर्शतोमृते। पतितेचमृतेकुर्यात्प्राजापत्यांस्तुषोडश ॥ मृतेचापत्यरहितेकृच्छ्राणांनवतिंचरेत्॥ एवंकृतेविधानेतुविदध्यादौर्ध्वदेहिकं॥ तथावेधमरणेपिनदोषः (तदाहतुर्मनुवृद्धगार्ग्यौ) वृद्धःशौचमृतेर्लुप्तःप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्यत्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः । तृतीयेतूदकंकृत्वाचतुर्थेश्राद्धमाचरेदिति (हेमाद्रौविष्णुधर्मेपि) नरस्तुव्याधिरहितोनत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः ॥ अरिष्टैरात्मनोज्ञात्वामृत्युकालमुपस्थितम् । व्याधितोभिषजात्यक्तःपूर्णोवायुषिचात्मनः ॥ यथायुगानुसारेणसंत्यजेदात्मनस्तनुं । तस्मिन्कालेतनुत्यागाद्यथेष्टंफलमाप्नुयात् ॥ आयुषस्तुपुरादृष्टंमरणंब्रह्मणस्यच ॥ नेतिगौडानामपपाठः ॥ उत्तरार्धेअसंगतेः ॥ क्षत्रियस्यतुसंग्रामेमृतेभर्तरियोषितः (अपरार्केब्रह्मगर्भः) योजीवितुंनशक्नोतिमहाव्याध्युपपीडितः । सोग्न्युदकंमहायात्रांकुर्वन्नात्रप्रदुष्यति। अत्रोक्तवक्ष्यमाणवचोनिचयात्प्रयागातिरिक्तेऽचिकित्स्यरोगाद्युपहतानामधिकारः ॥ सोपिजीर्णवानप्रस्थस्यैवेतिविज्ञानेश्वरदेवयाज्ञिकादयः ॥ अतएवमिताक्षरादौभृगुपातानशनादिकंवानप्रस्थस्यैवोक्तम् (मनुरपि) आसांमहर्षिचर्याणांत्यक्त्वान्यतमयातनुम् । वीतशोकभयोविप्रो ब्रह्मभूयायकल्पतइति ॥ तेनान्यत्रापितद्विषयत्वेवामूलंक्यादितिकेचित् ॥ तन्न ॥ वानप्रस्थमरणंआशौचनिषेधात्॥ तेनग्रहस्थादिपरमेवेदं ॥ तेनयतेर्नाधिकारः ॥ काम्येऽनधिकाराच्च ॥ नैमित्तिकत्वेत्व

करणेदोषोनित्यताचस्यात । प्रयागेत्वरोगिणांरोगिणाञ्च (यत्तु) शूद्राश्च
क्षत्रियावैश्यास्त्यंत्यजाश्चतथाधमाः । एतेत्यजेयुःप्राणान्वैवर्जयित्वाद्विजंनृप ॥
पतित्वाब्राह्मणस्तत्रब्रह्महाचात्महाभवेदितितन्निर्मूलमितिभट्टाः ॥ तत्त्वंतुहेमा
द्रौव्रतकांडेऽलिखनान्निर्मूलत्वंचिंत्यमेव ॥ प्रक्रमात्तुपतित्वेपिभृगुपातमात्रपरंयु
क्तम ॥ ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातमितिवक्ष्यमाणाविरोधाच(यत्त्वादित्यपुराणे)अब्रा
ह्मणोवास्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनंतोयंकरोत्यनशनंतथेति॥
तत्प्रयागातिरिक्तापरमितिकेचित॥ हेमाद्रौत्वेतदग्रे प्रयागवटशाखाग्रादित्युक्ते
र्ब्राह्मणस्यप्रयागेपिनेतिप्रतीयते (माधवीयेऽपरार्केचादित्यपुराणे) दुश्चिकि
त्स्यैर्महारोगैःपीडितस्तुपुमानपि । प्रविशेज्ज्वलनंदीप्तंकरोत्यनशनंतथा॥ अगा
धतोयराशिंचभृगोःपतनमेवच । गच्छेन्महापथंवापितुषारगिरिमादरात ॥ प्र
यागवटशाखाग्राद्देहत्यागंकरोतिच । स्वयंदेहविनाशस्यकालेप्राप्तेमहामतिः ॥
उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघातीभवेत्क्वचित ॥ महापापक्षयात्स्वर्गेदिव्यान्
भोगान्समश्नुते ॥ एतेषामधिकारस्तुसर्वेषांसर्वजंतुषु ॥ नराणामथनारीणांस
र्ववर्णेषुसर्वदा ॥ ईदृशंमरणंयेषांजीवतांकुत्रचिद्भवेत । आशौचंस्यात्त्र्यहंतेषां
वज्रानलहतेतथा ॥ वाराणस्यांम्रियेद्यस्तुप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । काष्ठपाषा
णमध्यस्थोजाह्नवीजलमध्यगः ॥ अविमुक्तोन्मुखस्तस्यकर्णमूलगतोहरः प्रण
वंतारकंब्रूतेनान्यथाकुत्रचित्क्वचित ॥ हेमाद्रौचैवम ॥ अत्रप्राप्तेकालेइत्युक्तेर
प्राप्तमरणकालायाःस्त्रियाअन्वारोहणेसम्पूर्णमेवाशौचम ॥ पृथ्वीचन्द्रस्त्वत्रा
पित्र्यहमाह ॥ शुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्येवम ॥ एतच्चवृद्धादिमरणंकलौनि
षिद्धम॥ भृग्वग्निपतनैश्चैववृद्धादिमरणंतथेति॥ माधवेनपृथ्वीचन्द्रेणचकलि
वर्ज्येषूक्तेःनचान्वयावद्दुक्तनिषेधः ॥ विशिष्टोद्देशेवाक्यभेदात ॥ नचकलौवानप्र
स्थाश्रमनिषेधादेवसिद्धेर्मरणनिषेधोव्यर्थइतिवाच्यम ॥ सर्ववर्णेष्वित्यादिभि
स्तद्भिन्नस्यापिप्राप्तेःकाम्यंभवत्येव ॥ येवैतन्वांविसृजंतीतिश्रुतेःस्मृत्यासंकोचा
योगात ॥ नचेयंस्वाभाविकमृत्युपराधीरपदोक्तेः (मात्स्यभारतादिषु) नलोक
वचनात्तातनवेदवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीयातेप्रयागमरणंप्रतीत्युक्तेः ॥ अ

तएवविष्णुधर्मेरोग्यादिमरणमुक्तोक्तम् ॥ यथायुगानुसारेणसंत्यजेदात्मनस्तनु
मिति (काश्यामप्युक्तंमात्स्ये) अग्निप्रवेशंयेकुर्युरविमुक्तेविधानतः । प्रविशं
तिमुखंतेमेनिःसंदिग्धंवरानने (हेमाद्रौविवस्वान्) सर्वेन्द्रियविमुक्तस्यस्वव्यापा
राक्षमस्यच । प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातोमहापथः ॥ धर्मार्जनासमर्थस्यक
र्तुःपापांकितस्यच । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातंतीर्थेप्राणविमोक्षणम् ॥ अपरार्केचै
वम् ॥ सहगमनंकलौभवत्येव ॥ कलौनान्यागतिःस्त्रीणांसहानुगमनादृतइति
ब्रह्मवैवर्तात् ॥ एतेनमरणांतिकप्रायश्चित्तंकाशीखण्डादौचातुर्वर्ण्यस्य ॥ त
नुत्यागविधयश्चयुगांतरपराएव (प्रयागेपित्रिस्थलीसेतौस्कांदे) यथाकथंचि
त्तीर्थेस्मिन्प्राणत्यागंकरोतियः । तस्यात्मघातदोषोनप्राप्नुयादीप्सितान्यपि
(पाद्मेविष्णुः) देहत्यागंतथाधीराःकुर्वंतिममसन्निधौ । मत्तनुंप्रविशंत्येवनपुन
र्जन्मनेनराः (कौर्मे) व्याधितोयदिवादीनःक्रुद्धोवापिभवेन्नरः । गङ्गायमुनमा
साद्ययस्तुप्राणान्परित्यजेत् ॥ ईप्सितान्लभतेकामान्वदंतिमुनिपुंगवाः (तथा)
यागतिर्योगयुक्तस्यसत्वस्थस्यमनीषिणः । सागतिस्त्यजतःप्राणान्गंगायमुनसं
गमे (वाराहे) तत्रयोमुंचतिप्राणान्वटमूलेषुसुंदरि । सर्वलोकानतिक्रम्यममलो
कंप्रपद्यते (तथा) अकामोवासकामोवावटमूलेषुसुंदरि ॥ शीघ्रंप्राणान्प्रमुंचेत
यदीच्छेत्परमांगतिम् (तथा) पंचयोजनविस्तीर्णंप्रयागस्यतुमण्डले । व्यती
तान्पुरुषान्सप्तभविष्यांश्चचतुर्दश ॥नरस्तारयतेसर्वान्यस्तुप्राणान्परित्यजेत् ।
(ब्राह्मे) ध्यात्वाविष्णुपदाम्भोजंप्रयागेविष्णुतत्परः । तनुंत्यजंतिवैमाघेतस्यमु
क्तिर्नसंशयः ॥ दुष्कृतोपिदुराचारोब्रह्महत्यादिपातकी । हरिंध्यात्वात्यजेद्देहं
प्रायशोमुक्तिमान्भवेत् (भविष्योत्तरे) समासहस्राणितुसप्तवैजलेदशैकमग्नौपत
नेचषोडश । महाहवेषष्टिरशीतिगोग्रहेअनाशकेभारतचाक्षयागतिः ॥ इति
सामान्यतोपिफलम् ॥ एवमन्येपिविधयोज्ञेयाः ॥ यत्तुगौडाःप्रयागादिमरणं
ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहुस्तद्गुणपितामहचरणैः प्रयागविधौकृतमितिना
त्रोच्यते ॥ अत्रदशाहमाशौचम् ॥ त्रिरात्रस्थप्राप्तकालगोचरत्वादितिभट्टाः ॥
युक्तंतुत्रिरात्रम् ॥ दिवोदासीयेप्येवम् (शुद्धितत्त्वेपिकाश्यपः) अनशनमृताना

मशनिहतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशांतरमृतानांजातदन्तानांचत्रिरा
त्रमिति ॥ एवंमरणांतप्रायश्चित्तेपि ॥ पूर्वोक्तपश्चात्महादेर्दाहाशौचादिनिषे
धस्तदानीमेव ॥ वत्सरांतेतुसर्वमौर्ध्वदेहिकंकुर्यात् ॥ गोब्राह्मणहतानांचपति
तानांतथैवच । ऊर्ध्वंसंवत्सरात्कुर्यात्सर्व्वमेवौर्ध्वदेहिकमितिहेमाद्रौषट्त्रिंश
न्मतात् ॥ एवंम्लेच्छीकृतानामपि ॥ गयाश्राद्धमपिकार्य्यम् ॥ ब्रह्महाचकृतघ्न
श्चगोघातीपंचपातकी। सर्वेतेनिष्कृतिंयांतिगयायांपिण्डपातनादित्यग्निपुरा
णात्(एवंब्राह्मेपि) क्रियतेपतितानांतुगतेसंवत्सरेक्वचित् । देशधर्मप्रमाणात्वा
द्गयाकूपेस्वबंधुभिः॥मार्तंडपादमूलेवाश्राद्धंहरिहरौस्मरन् ॥ सूर्यपदइत्यर्थः ॥
(तत्रवर्षमध्येकृत्यमुक्तमपरार्केवायुपुराणे) शुक्लपक्षेतुद्वादश्यांकुर्याच्छ्राद्धन्तुव
त्सरात् । द्वादशाहनिवाकुर्याच्छुक्लेचप्रथमेहनि (छागलेयः) नारायणबलिः
कार्योलोकगर्हभियान्नरैः । तथातेषांभवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः (व्यासः)
नारायणंसमुद्दिश्य शिवंवायत्प्रदीयते । तस्यशुद्धिकरंकर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति॥
सचात्मघातादिप्रायश्चित्तंकृत्वाकार्यः (तदुक्तंहेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते) कृत्वाचां
द्रायणंपूर्वंक्रियाकार्यायथाविधि । नारायणबलिःकार्योलोकगर्हभयान्नरैः॥
पिण्डोदकक्रियाःपश्चाद्वृषोत्सर्गादिकंचयत् । एकोद्दिष्टानिकुर्वीत सपिण्डी
करणंतथा (दिवोदासीयेवृद्धशातातपस्तु) पतितेचमृतेशुद्धौ प्राजापत्यांस्तुषो
डश । मृतेचापत्यरहितेकृच्छ्राणांनवतिञ्चरेदित्याह ॥ इदंप्रायश्चित्तार्हपित्रा
दिविषयम् ॥ इन्द्रियैरपरित्यक्ता येचमूढाविषादिनः ॥ घातयन्तिस्वमात्मानं
चाण्डालादिहताश्चये ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्च दययासमभिप्लुताः । यश्चाश्रा
द्धंप्रतन्वन्ति विष्णुनासप्रतिष्ठितम् ॥ तथातेसंप्रवक्ष्यामिनमस्कृत्यस्वयम्भुवइति
हेमाद्रौतेनवोक्तेः (तत्रैवबौधायनेपि) नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्त
पतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्चद्वादशवर्षाणिरात्रीणिवा कुर्वीतेति
(गृह्यपरिशिष्टेतु) चाण्डालादित्याद्युक्ता ॥ दग्ध्वाशरीरंप्रेतस्य संस्थाप्या
स्थीनियत्नतः । प्रायश्चित्तन्तुकर्तव्यं पुत्रैश्चांद्रायणत्रयमित्युक्तम् (मदनरत्ने
ब्राह्मे) प्रमादादपिनिःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः । चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरै

र्निहतोयत्रकुत्रचित् ॥ तस्यदाहादिकंकार्यंयस्मान्नपतितस्तुसः । चांद्रायणंतप्त
कृच्छ्रद्वयंतस्यविशुद्धये ॥ यद्वाकृच्छ्रान्पञ्चदशकृत्वातुविधिनादहेत् । बुद्धिपूर्वमृ
तानांतुत्रिंशत्कृच्छ्रंसमाचरेदित्युक्तम् (स्मृतिरत्नावल्यान्तु) द्विगुणंप्रायश्चित्तं
कृत्वावाप्यब्दात्सर्वंकार्यमित्युक्तं ॥ आत्मनोघातमुत्सृज्यतथैवचरेच्चांद्रायणद्वयं ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कंचत्रिंशत्कृच्छ्राणिवापुनः ॥ अर्वाक्संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि
यथोदितम् । कृत्वानारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुष इति ॥ इदञ्चात्मवधनिमित्त
न्तज्जातिवधप्रायश्चित्तेनसमुच्चितंकार्यम् ॥ अतएवबौधायनेनोक्तंद्वादशवर्षाणि
चीर्णावेति (मदनपारिजातेस्मृत्यर्थसारेच) ब्रह्महादीनांतद्योग्यंप्रायश्चित्तंकृ
त्वानारायणबलिःकार्यइत्युक्तम् ॥ एवंम्लेच्छीकृतानामपि (यत्तुकश्चिदाह)
पुत्रकृतेनप्रायश्चित्तेनपितुःपापनाशेमानाभावः ॥ आत्मघातेतुवचनादस्तु ॥ म
हापातकेतुकथंस्यादिति ॥ सःस्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्यजातिवधनिमित्तेन
समुच्चयवदनहृदयशून्यएव ॥ नहिजातिवधनिमित्तम्पुत्रैःकार्यमितिवचनमस्ति ॥
पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्लवापत्तेः ॥ प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेतिदिक् ॥
इदंप्रायश्चित्तार्हाणामेव ॥ प्रायश्चित्तानर्हाणान्तुपतितोदकमात्रंकार्यमिति
केचित् ॥ मदनपारिजातादिस्वरसोप्येवम् ॥ वस्तुतस्तु ॥ तदर्हानर्हयोर्वचनेनु
पादानादविशेषात्तयोरपिनारायणबलिरत्र श्राद्धञ्चेत्युक्तम् ॥ पतितोदकवि
धिस्तुपिशाचातिरिक्तविषयइत्यपरे (तथाहेमाद्रौब्राह्मे) पतितस्यतुकारुण्या
द्यस्तृप्तिंकर्तुमिच्छति । सोहिदासींसमाहूयसवर्णांदत्तवेतनाम् ॥ अशुद्धघटहस्तां
तां यथावृत्तम्ब्रवीत्यपि । हेदासिगच्छमूल्येन तिलानानयसत्वरम् ॥ तोयपूर्णं
घटञ्चेमं सतिलंदक्षिणामुखी । उपविश्यतुवामेन चरणेनततःक्षिप ॥ कीर्तयेः
पातकीसंज्ञां त्वंत्रिपिबेतिमुहुर्वदेः । निशम्यतस्यवाक्यंसालब्धमूल्याकरोतितत् ॥
एवंकृतेभवेत्तृप्तिः पतितानांचनान्यथेति ॥ इदञ्चमृताहेकार्यम् ॥ पतितस्यदासी
मृताह्नियद्वाघटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितोभवतीति मदनरत्नेविष्णूक्तेः ॥ इदं
चात्मत्यागिविषयम् ॥ आत्मत्यागिनःपतितास्तेनाशौचोदकभाजः स्युरित्यु
पक्रम्यविष्णुनाएतस्याभिधानादितिगौडाः ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ यःपतितोघट

स्फोटेनबान्धवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिषेधवाक्यानि ॥ जीवत्येवतस्मिन्नंत्यकर्मणः कृतत्वात्तत्पुनःकरणाभावादिति ॥ सबन्धुत्यागेनजातवैराग्यस्यकृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेर्मिताक्षरादिविरोधमपश्यन्मूर्खइत्युपेक्षणीयः ॥ नचकृतघटस्फोटस्यसंग्रहविधिर्नेतिवाच्यम् ॥ मनुनाकृतघटस्फोटस्यत्यागमुक्त्वा ॥ प्रायश्चित्तेतुचरिते पूर्णकुम्भमपांनवम् । तेनैवसार्धंप्रास्येयुःस्नात्वापुण्येजलाशयइत्युक्तेः ॥ अन्यथाप्रायश्चित्तमात्रेणतत्प्रसंगात् ॥ अतोघटस्फोटेनबहिष्कृतस्यापिपित्रादेरब्दांतेनारायणबलिः निषेधास्तुपितृव्यादिपराइतितत्त्वम् ॥ केचित्तुनारायणबलौकृतेप्यंत्यकर्मसपिंडनवर्जंकार्यम् ॥ गोब्राह्मणहतानांचपतितानांतथैवच । व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानांनैवकार्यासपिंडतेतिवचनात् ॥ ब्राह्मणादिहतेतातेपतितेसंगवर्जितइतिश्राद्धप्रकारोक्तेश्चेत्याहुस्ते हेमाद्रिस्थपूर्वोक्तषट्त्रिंशन्मतविरोधान्निर्मूलत्वाच्छ्राद्धप्रकारस्यवृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥ नारायणबलिस्तुहेमाद्र्याद्यनुसारेणोच्यते ॥ तत्रादौक्रियानिबंधेगारुडेतर्पणमुक्तम् ॥ कार्यंपुरुषसूक्तेनमंत्रैर्वावैष्णवैरपि । दक्षिणाभिमुखोभूत्वा प्रेतंविष्णुमितिस्मरन् ॥ अनादिनिधनोदेवः शंखचक्रगदाधरः । अक्षय्यःपुंडरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदोभवेति ॥ शुक्लैकादश्यांदेशकालौसंकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थं और्ध्वदेहिकसंप्रदानत्वयोग्यतासिध्यर्थं नारायणबलिंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ ब्रह्माणांविष्णुंशिवंयमंप्रेतंचपंचकुंभेषु ॥ विष्णुःस्वर्णमयःकार्योरुद्रस्ताम्रमयस्तथा । ब्रह्मारौप्यमयस्तत्रयमोलोहमयोभवेत् ॥ प्रेतोदर्भमयःकार्यइतिदेवप्रकल्पनेतिगारुडोक्तासुसर्वासुहैमीषुवाप्रतिमासुषोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्यारनीं प्रतिष्ठाप्य चरुंपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचंनारायणायेदमितिहुत्वा ॥ देवानामग्रेदक्षिणाग्रदर्भेषुविष्णुरूपंप्रेतंस्मरन्नाम गोत्राभ्यांमधुघृततिलयुतान्दशपिंडान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतविष्णुरूपायतेपिंडउपतिष्ठतामितिदत्वापुरुषसूक्तेनाभिमंत्र्य तेनैवशंखोदकेनाभिषिच्याभ्यर्च्यामुकशर्माणममुकगोत्रंविष्णुरूपंप्रेतंतर्पयामीतिपुरुषसूक्तेनप्रत्यृचंतर्पयित्वा ॥ एकमामान्नंब्रह्मादिपं

चभ्योदद्यात् (मंत्रस्तु) ब्रह्मविष्णुमहादेवायमश्चैवसकिंकरः । बलिंगृहीत्वा
कुर्वंतुप्रेतस्यचशुभांगतिमिति ॥ मिताक्षरायांतुहेमबल्यादिनोक्तम् ॥ ततःप्रति
दैवतंत्रिविधंफलंशर्करामधुगुडघृतानिच निवेद्यपिंडानभ्यर्च्यनद्यांक्षिप्त्वारात्रौ
नवसप्तपंचवाविप्रान्निमंत्र्योपोषितोजागरंकृत्वा श्वोभूतेपुनर्विष्णुंयमंसंपूज्यैको
द्दिष्टविधिना श्राद्धपंचकंकरिष्यइत्युक्त्वाविष्णुंयमप्रेतान्स्मरन् विप्रानुपवे
श्यप्रेतस्थानेचैकंविष्णुंस्मरन् पाद्यावाहनार्घ्ययुतंतद्विप्रश्राद्धंकृत्वोल्लेखनादि
कृत्वान्नशेषेणविष्णवेब्रह्मणे शिवाययमायसपरिवारायचतुरःपिंडान्दत्वाप्रेत
नामगोत्रेस्मृत्वाविष्णुनाम्ना पंचमंदत्त्वाभ्यर्च्याचांतेभ्यो दक्षिणांदत्त्वैकंप्रेतं
स्मृत्वा विशेषतः संतोष्यविप्रैः प्रेतायेदंतिलोदक मुपतिष्ठतामितिसतिलमुदकं
दापयित्वाभुंजीतेति ॥ अत्रविशेषांतरंभट्टकृतांत्येष्टिपद्धतौज्ञेयम् सर्पहतेतुवर्ष
पर्यंतंपूर्वेह्न्येकभक्तपूर्वंशुक्लपंचम्यामुपवासंनक्तंवाकृत्वा पिष्टमयंनागमनंतवा
सुकिशंखपद्मकंबलकर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्र शंखपालकालियतक्षककपिलेति
नामभिःप्रतिमासंसंपूज्य पायसेनविप्रान्संभोज्य वत्सरांतेहैमंनागंगांचदत्त्वाना
रायणबलिंकुर्यात् ॥ एतन्मूलंतुहेमाद्रौज्ञेयम् ॥ बौधायनसूत्रेसर्पमृतानांनमोस्तु
सर्पेभ्यइतितिस्रआहुतीर्हुत्वोदकेमृतानां समुद्रायवयुनायहुत्वेतिक्रियांकुर्यादि
तिशेषः (व्यासः) सौवर्णभारनिष्पन्नंनागंकृत्वातथैवगाम् । व्यासायदत्त्वावि
धिवत्पितुरानृण्यमाप्तवान् (हेमाद्रौभविष्ये) पंचम्यांपन्नगंहैमंस्वर्णेनैकेनकार
येत् । क्षीराज्यपात्रमध्यस्थंपूज्यविप्रायदापयेत् ॥ प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनाग
दुष्टस्यशंभुनेति (अपरार्केस्मृत्यंतरेपि) तदैवशुद्ध्यतिप्रेतोनारायणबलौकृते ।
योददातिक्रियापिंडंतस्मैप्रेतायवैसुतः ॥ तस्यैवाशौचमुद्दिष्टंत्र्यहमेवनसंशयः ।
विष्णुश्राद्धसमाप्तौतुत्रयोदश्यांदिनत्रयम् ॥ आशौचंपिंडदःकुर्यान्नतुतद्बंधुगो
त्रजाः ॥ यस्यवैमृत्युकालेतुव्युच्छिन्नासंततिर्भवेत् ॥ सवसेन्नरकेनित्यंपंकमग्नः
करीयथेत्युपक्रम्य ॥ बलिंनारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेनभक्तिमानितिगारुडो
क्तेरपुत्रस्यापिपत्न्याद्यैःकार्यइत्युक्तंदेवयाज्ञिकेन ॥ अथविधानादाशौचाभा
वः (यथायतिशूद्रमृतादिषु) त्रयाणामाश्रमाणांचकुर्याद्दाहादिकाःक्रियाः ।

यतेःकिंचिन्नकर्तव्यं नचान्येषांकरोतिस इतिब्राह्मात (उशनाः) एकोद्दिष्टंन कुर्वीतयतीनांचैवसर्वदा । अहन्येकादशेप्राप्तेपार्वणंतुविधीयते ॥ सपिण्डी करणंतेषांनकर्तव्यंसुतादिभिः । त्रिदंडग्रहणादेवप्रेतत्वंनैवजायते ॥ अथतत्सं स्कारंवक्ष्यामः (दत्तात्रेयः) एकोद्दिष्टंजलंपिण्डमाशौचंप्रेतसत्क्रिया । नकुर्या द्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूतायभिक्षवे ॥ वार्षिकादितिपूर्व्वभाविमासिकादिनिषे धोनतुदर्शादेः॥ संन्यासिनोप्याब्दिकादिपुत्रःकुर्य्याद्यथाविधीतिवायवीयोक्तेः (पृथ्वीचंद्रोदयेप्रजापतिः) अहन्येकादशेप्राप्तेपार्व्वणंतुविधीयते । सपिंडीक रणंतस्यनकर्तव्यंसुतादिभिः ॥ एषुसपिण्डनादिनिषेधानुवादेनपार्व्वणोक्तेस्त त्स्थानापन्नत्वंपार्वणस्यगम्यते ॥ नगिरागिरेतिब्रूयादैरंकृत्वोहेयमितिवत॥ इदं वार्षिकादिविधानंच त्रिदंडिनामेव॥एकदंडिपरमहंसादीनांतुनकिमपिकार्यम॥ पूर्वोक्तेशनेवाक्येत्रिदंडिग्रहणादिति शूलपाण्याद्योगौडाः ॥ त्रिदंडिशब्देन मनोदंडादिदण्डत्रयोक्तेः ॥ यस्यैतेनियतादण्डाःसत्रिदंडीतिचोच्यतइतिस्मृतेः (बौधायनः) नारायणबलिश्चास्यकर्तव्योद्वादशेहनि ॥ अस्यपार्वणेनसमुच योज्ञेयः (तंचसएवाह) कृत्वाविष्णोर्महापूजांपायसंविनिवेदयेत । अग्नौकृत्वा तुतच्छेषंव्याहृतीभिःसमाहितः॥यतीन्गृहस्थान्साधून्वानिमंत्र्यद्वादशावरान । अभ्यर्च्यगंधपुष्पाद्यैर्मंत्रैर्द्वादशनामभिः ॥ संभोज्यहव्येनान्येनदक्षिणांचनिवे दयेत । त्रयोदशंद्विजश्रेष्ठमात्मज्ञंसंयतेंद्रियम ॥ विष्णुंयथातथाभ्यर्च्यपाद्याद्यै श्चविधानतः । दद्यात्पुरुषसूक्तेनगंधपुष्पादिकंक्रमात ॥ वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्तिप्रदापयेत । उच्छिष्टसन्निधौतस्यदर्भानास्तीर्यभूतले ॥ भूर्भुवःस्वःस्व धायुक्तैस्तस्मैदद्याद्बलित्रयम । अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच ॥ तत्फलंल भतेदेवयःकरोतियतिक्रियाम (शौनकस्तु) शौनकोहंप्रवक्ष्यामिनारायणब लिंपरम । चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्य श्चरज्जुशस्त्रविषाग्निभिः । देशांतरमृतानांचमृतानांवान्यसाधनैः ॥ जीवच्छ्रा द्धमृतानांचकनिष्ठानांतथैवच । यतीनांयोगिनांपुंसामन्येषांमोक्षकांक्षिणाम ॥ पुण्यायाघक्षयार्थायद्वादशेहनिकारयेत ॥ द्वादशंश्रवणोन्दांतेपंचम्यांपार्व

णोस्तुवेत्युक्त्वापूर्वोक्तंसर्वंविधिमुक्त्वाअतोदेवेतिषड्भिः पुरुषसूक्तेनप्रत्यृचंपा
यसंहुत्वाकेशवादिद्वादशनामभिस्तद्रूपिणोपिद्वादशविप्रान्संभोज्यतैरेवद्वादश
पिंडान्दद्यादित्यधिकमाह॥ युद्धमृतेतुप्रागुक्तम्॥ कृतजीवच्छ्राद्धमृतेसपिंडैराशौ
चादिकार्यंनवा (तदुक्तंहेमाद्रौलैंगे) मृतेकुर्यान्नकुर्याद्वाजीवन्मुक्तोयतःस्वयम्॥
कालंगतेद्विजेभूमौखनेद्वापिदहेत्तथा॥ पुत्रकृत्यमशेषंचकृत्वादोषोनविद्यते॥ जी
वच्छ्राद्धविशेषस्तत्रैवोक्तः॥ नित्यंनैमित्तिकंयत्तुकुर्याद्वासंत्यजेत्तथा। बांधवेपिमृ
तेतस्यनैवाशौचंविधीयते॥ सूतकंचनसंदेहः स्नानमात्रेणशुद्ध्यति॥ एतद्योगिवि
षयम्॥योगमार्गरतोपिचेतितस्याप्युक्तेः॥ तथाऽहिताग्नौप्रोषितमृतेतदस्थिदा
हात्पूर्वंपुत्रादीनामाशौचंसंध्यादिकर्मलोपश्चनास्ति।अनग्निमत्तउत्क्रांतेराशौ
चादिद्विजातिषु। दाहादग्निमतोविद्याद्विदेशस्थेमृतेसतीतिस्मृतेः॥ आहिताग्ने
र्देहात्प्रागपिदशाहः॥ संस्कारांगंचभिन्नोदशाहइतिधूर्तस्वामीरामांडारश्च॥
तच्चिंत्यम्॥ मलैकाहवचोविरोधाच्च॥ एतत्प्रागुक्तम्॥ अत्रदेहस्यैवसंभवेदाहः॥ आ
हिताग्नौविदेशस्थेमृतेसतिकलेवरम्॥निर्धेयंनाग्निभिर्यावत्तदीयैरपिदह्यतइति
ब्राह्मोक्तेः(तदभावेछंदोगपरिशिष्टे)विदेशमरणेस्थीन्याहृत्याभ्यज्यसर्पिषा।
दाहयेदूर्णयाच्छाद्यपात्रन्यासादिपूर्ववत्॥ अस्थ्नामलाभेपर्णानिशकलान्युक्त
यावृता॥ दाहयेदस्थिसंख्यानिततःप्रभृतिसूतकम्(हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते)कुर्या
द्दर्भमयंप्रेतंदर्भैस्त्रिंशतिषष्टिभिः।पालाशाभिःसमिद्भिर्वासंख्याचैवंप्रकीर्तिता
(भविष्ये)चत्वारिंशच्छिरःस्थानेग्रीवायांचदशैवतु।बाह्वोश्चैवशतंदद्याद्विंशतिं
चतयोरसि॥ उदरेविंशतिंदद्यात्त्रिंशतंकटिदेशयोः॥ऊर्वोश्चैवशतंदद्यात्त्रिंशतं
जानुजंघयोः॥ पादांगुलीषुदशवैएषाचप्रेतकल्पना(मदनरत्नेयज्ञपार्श्वः) शिर
स्यशीत्यर्धंदद्यात्ग्रीवायांतुदशैवतु। बाह्वोश्चैकशतंदद्याद्दशचैवांगुलीषुच॥
उरसित्रिंशतंदद्याद्विंशतिंजठरोदरे। द्वादशार्धंवृषणयोरष्टार्धंशिश्नएवतु॥ ऊर्वो
श्चैकशतंदद्यात्त्रिंशतंजंघयोर्द्वयोः। पादांगुलीषुदेदद्यादेतत्प्रेतस्यकल्पनम्॥ म
स्तकेनारिकेरंतुअलाबुंतालुकेतथा। पंचरत्नंमुखेन्यस्यजिह्वायांकदलीफलम्॥
चक्षुषोस्तुकपर्दौद्वौनासिकायांतुकालकम्। कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणिकेशेवटप्ररोह

काः ॥ नालकंकमलानांतुअंत्रस्थानेविनिक्षिपेत् । मृत्तिकांतुनसायांतुहरितालक गंधकौ ॥ शुक्रेतुपारदंदद्यात्पुरीषेपित्तलंतथा । संधीषुतिलपिष्टंतुमांसेस्याद्यव पिष्टकम् ॥ मधुस्याल्लोहितस्थानेत्वचास्थानेमृगत्वचा । स्तनयोर्जर्जकेदेयेना सायांशतपत्रकम् ॥ कमलंनाभिदेशेस्याद्वृन्ताकंवृषणाश्रिते । लिंगेचरक्तमूलंतु परिधानंदुकूलकम् ॥ गोमूत्रंगोमयंगंधंसर्वौषध्यादिसर्वतइति॥ इदंनिरग्नेरपि (तत्रैववृत्वमनुः) प्रोषितस्यतथाकालोगतश्चेद्द्वादशाब्दकः । प्राप्तेत्रयोद शवर्षेप्रेतकार्याणिकारयेत् (बृहस्पतिः) यस्यनश्रूयतेवार्तायावद्द्वादशवत्स रात् । कुशपुत्रकदाहनेतस्यस्यादवधारणा (भविष्ये) पितरिप्रोषितेयस्यनवा र्तानैवचागमः । ऊर्ध्वंपंचदशाद्वर्षात्कृत्वातत्प्रतिरूपकम् ॥ कुर्यात्तस्यतुसंस्कारं यथोक्तविधिनाततः । तदादीन्येवसर्वाणिप्रेतकर्माणिकारयेत् । द्वादशाब्दप्र तीक्षापित्रभिन्नविषयेतिमदनरत्नेउक्तम् (गृह्यकारिकायांतु) तस्यपूर्ववयस्क स्यविंशत्यब्दोर्ध्वतःक्रिया । ऊर्ध्वंपंचदशाब्दात्तुमध्यमेवयसिस्मृता ॥ द्वादशाब्द त्सरादूर्ध्वमुत्तरेवयसिस्मृता । चांद्रायणत्रयंकृत्वात्रिंशत्कृच्छ्राणिवाश्रुतेः ॥ कु शैःप्रतिकृतिंदग्ध्वाकार्याःशौचादिकाःक्रिया इत्युक्तम् (पराशरः) देशांतरग तोनष्टस्तिथिर्नज्ञायतेयदि ॥ कृष्णाष्टमीह्यमावास्याकृष्णाचैकादशीचया ॥ उ दकंपिंडदानंचतत्रश्राद्धंचकारयेत् । इदंमासज्ञाने ॥ तत्राहिताग्नेःपूर्णाशौचम् ॥ अनाहिताग्नेस्तुत्रिरात्रम् ॥ अनाहिताग्नेर्देहस्तुदाह्योगृह्याग्निनास्वयम् । तद भावेपलाशानांवृन्तैःकार्यःपुमानपि॥वेष्टितव्यस्तथायत्नात्कृष्णसारस्यचर्मणा ऊर्णासूत्रेणबद्ध्वातुप्रलेप्तव्योयवैस्तथा ॥ सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्चतथा ग्निना । असौस्वर्गायलोकायस्वाहेत्युक्त्वासबांधवैः ॥ एवंपर्णशरंदग्ध्वात्रिरा त्रमशुचिर्भवेदितिब्राह्मोक्तेः ॥ इदंत्रिरात्रंनदशाहमध्येदाहे ॥ तत्रप्रोषितेकाल शेषःस्यादित्युक्तेः ॥ किंतुतदूर्ध्वम् ॥ तत्रपत्नीपुत्रयोःपूर्वमगृहीदाशौचयोर्दशा हाद्येव ॥ गृहीताशौचयोस्तुत्रिरात्रम् ॥ पत्नीमृतौभर्तुश्चैवं ॥ सपत्न्योश्चैव मितिस्मृत्यर्थसारे ॥ अन्यसपिंडनांतुसर्वत्रपर्णशरदाहेत्रिरात्रम् (तदाहांगिराः) देशांतरमृतंश्रुत्वानाशौचंचेत्कथंचन ॥ गृहीतमितिशेषः ॥ कालात्ययेपिकुर्वीत

दाहकालेदिनत्रयमिति (स्मृत्यर्थसारेतु) गृहीताशौचानांस्नानमात्रमुक्तंबह्वृच परिशिष्टेपि (अथातीतसंस्कारः) सचेदंतर्दशाहंस्यात्तत्रैवसर्वंसमापयेदूर्ध्वमाहि ताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यादन्येयुपत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोःसर्वमा शौचं। गृहीताशौचयोःकर्मांगमितित्रिरात्रम् ॥ षडशीतावप्येवं ॥ विप्रवादर्शे तुप्रतिकृतिदहनेत्वग्निदेस्यात्त्रिरात्रमित्युक्तम् ॥ द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरंदाहेतु पुत्रादीनांसर्वेषांत्रिरात्रमितिकल्पतरुदिवोदासादयः (अथप्रेतसंस्कारेकालः) (हेमाद्रौगार्ग्यः) प्रत्यक्षशवसंस्कारेदिनंनैवविशोधयेत् । आशौचमध्येसंस्का रेदिनंशोध्यंतुसंभवे॥ आशौचविनिवृत्तौचेत्पुनःसंस्क्रियतेमृतः। संशोध्यैवदिनं ग्राह्यमूर्ध्वंसंवत्सराद्यदि ॥ प्रेतकार्याणिकुर्वीतश्रेष्ठंतत्रोत्तरायणम् । कृष्णप क्षश्चतत्रापिवर्जयेत्तुदिनत्रयम् (वाराहे) चतुर्थ्यष्टमगेचंद्रे द्वादशेचविवर्जये त् । प्रेतकृत्यंव्यतीपातेवैधृतौपरिघेतथा । करणेविष्टिसंज्ञेचशनैश्चरदिनेतथा त्रयोदश्यांविशेषेणजन्मतारात्रयेतथा ॥ जन्मदशमैकोनविंशानिजन्मताराः ॥ (भारते) नक्षत्रेतुनकुर्वीतयस्मिन्जातोभवेन्नरः ॥ नप्रोष्ठपदयोःकार्यंतथाग्नेये चभारत ॥ दारुणेषुचसर्वेषुप्रत्यारेचविवर्जयेत् (काश्यपः) भरण्याद्रामघाश्ले षामूलंद्विचरणानिच । प्रेतकृत्येतिदुष्टानिधनिष्ठाद्यंचपंचकम् ॥ फाल्गुनीद्वित यंरोहिण्यनुराधापुनर्वसू । आषाढेद्वेविशाखाचभानिद्विचरणानिच (ज्योति र्नारदः) चतुर्दशीतिथिनंदाभद्रांशुक्रारवासरौ। सितेज्ययोरस्तमयंद्वंद्वाग्निभंवि षमांघ्रिभं ॥ शुक्लपक्षंचसंत्यज्यपुनर्दहनमुत्तमम् । वसूत्तरार्धतःपंचनक्षत्रेषुत्रिज न्मसु ॥ पौष्णाब्रह्मर्क्षयोश्चैवदहनात्कुलनाशनम् (अस्यापवादमाहतत्रैववैज वापः) प्रेतस्यसाक्षाद्दग्धस्यप्राप्तेत्वेकादशेहनि । नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयं नकिंचन ॥ युगमन्वादिसंक्रांतिदर्शेप्रेतक्रियायदि । दैवादापतितातत्रनक्षत्रादि नशोधयेत् (विश्वप्रकाशेपि) गुरुभार्गवयोर्मौढ्येपौषमासेमलिम्लुचे । नातीतः पितृमेधःस्याद्गयांगोदावरींविना (दानसमयतत्रैवोक्तम्) भद्रायांभूमिदानंस्या त्त्रिपादर्क्षेहिरण्यदः । वारेयुतत्तदर्णांतुवासोदानंविधीयते ॥ धनिष्ठापंचकमृते पंचरत्नानिदापयेत्। एकाशीतिपलंकांस्यंतदर्धंवातदर्धकम् ॥ नवग्रहात्रिपलंवा

पिदद्याद्विप्रायश्चित्तइत्यलंप्रसंगेन (हेमाद्रौवृद्धमनुः) अमृतंमृतमाकर्ण्यकृतंय
स्यौर्ध्वदैहिकम् । प्रायश्चित्तमसौस्मार्तंकृत्वाग्नीनादधीतच । जीवन्यदिसमा
गच्छेत्तघृतकुंभेनिमज्य्यतम् ॥ उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् । द्वाद
शाहंव्रतचर्याञ्चिरात्रमथवास्यतु ॥ स्नात्वोद्वहेत्तांभार्यामन्यांवातदभावतः । अ
ग्नीनाधायविधिवद्व्रात्यस्तोमेनवायजेत् ॥ अथेंद्राग्नेनपशुनागिरिंगत्वाचतत्र
तु । इष्टिमायुष्मतींकुर्यादीप्सितांश्चक्रतूंस्ततः ॥ अनाहिताग्नेस्तुचरुः (मृतवा
र्ताश्रवणेत्वाश्वलायनः) सुरभयएवयास्मिन्जीवेमृतशब्दइति ॥ यस्यतुजीवतएव
मृतिवार्तांश्रुत्वास्त्रियासहगमनंकृतंतदातद्वैधमेव ॥ भर्तुर्म्मरणज्ञानस्यैवनिमित्त
त्वात् ॥ प्रमात्वस्यगौरवेणायुक्तत्वाच्चेतिकेचित् ॥ तन्न ॥ मरणज्ञानस्यनिमित्त
त्वेतीतानागतयोरर्पितत्त्वापत्तेः ॥ भर्तुर्वैधदाहाभावेनतस्याःसहगमनाभावाच्च ॥
तस्मादाशौचवज्ज्ञातमरणस्यैवनिमित्तत्वं ॥ नचात्रतदस्ति ॥ परंकाम्यंमरणम
स्तु ॥ अतआत्महननदोषोस्तीतितातपादाः ॥ तथासर्प्पसंस्कारेकृतेत्रिरात्रमा
शौचंतद्विधिंचाह (शौनकः) अथवक्ष्यामिसर्प्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् ॥
सिनीवाल्यांपौर्णमास्यां पञ्चम्यांवापिकारयेत् ॥ कृतसर्प्पवधोविप्रःपूर्व्वंज
न्मनिवायदि । वधंप्रख्यापयेत्पापी चरेत्कृच्छ्रांश्चतुर्दश ॥ विप्रायलोहदण्ड
ञ्च तन्मूल्यंवापिदापयेत् (मूल्यमाह) निष्कत्रयंहिनिष्कंवा निष्कमेकंक
नीयसं ॥ अनुमत्यादिकर्तृणांनिष्कमर्धंतदर्धकं॥इदंस्वर्णरूप्ययोःशक्त्याज्ञेयम्
(संस्कारमाह) प्रियंगुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेनवापुनः । कृत्वासर्पाकृतिंशूर्प्पेनि
धायप्रार्थयेद्द्विजः ॥ गृहपूर्वंमृतःसर्पअस्मिन्पिष्टेसमाविश ॥ संस्कारार्थंमहंभ
क्त्याप्रार्थयामिसमासतः ॥वस्त्रोपवीतगंधाद्यैःसंपूज्यचहरेद्द्विजः । कुर्यात्संस्का
रसंकल्पंप्राणायामपुरःसरं ॥ यज्ञोपवीतिनाकार्यंसर्प्पसंस्कारकर्मतु । लौकि
काग्निंप्रतिष्ठाप्यसमिदाधानमाचरेत् ॥ ततोग्नेरग्निदिग्भागे भूमिंसंप्रोक्ष्यवा
रिभिः । चितिंकृत्वाथसंस्तीर्य्यकुशैराग्नेयकाग्रकैः ॥ पर्युक्ष्याग्निंपरिस्तीर्य
परिषिच्यसमर्चयेत् । कृत्वेध्माधानमाघारौचक्षुषीचयथाविधि ॥ सर्पंगृही
त्वायत्नेनचितिमारोपयेत्सुधीः । स्रुवेणजुहुयादाज्यमग्नौव्याहृतिभिस्त्रिभिः॥

सर्पास्येजुहुयादाज्यंव्याहृत्याचसमग्रया । आज्यशेषंस्रुवेणैवसर्पदेहेनिषेचयेत् ॥ च समस्थैर्जलैःसर्पंव्याहृत्याभ्युक्ष्यपाणिना । अग्नेरक्षाणइत्यनयासर्पायाग्निं प्रदापयेत् । उपतिष्ठेद्दह्यमानंनमोस्तुसर्पमंत्रतः ॥ ज्ञानतोज्ञानतोवापिकृतःसर्पवधोमया । पूर्वजन्मनिवासर्पतत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ क्षीराज्येनततश्चाग्निंप्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जलैः । नास्तिसंचयनंकुर्यात्स्नात्वाचस्वगृहंव्रजेत् ॥ ब्रह्मचर्यादिकंकार्यंत्रिरात्राशौचमिष्यते ॥ सचैलंतुचतुर्थेह्निस्नात्वाविप्रान्समर्चयेत् ॥ सर्पानंतस्तथाशेषःकपिलोनागएवच । कालिकःशंखपालश्चभूधरश्चेतिनामभिः ॥ गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्द्विजान् । घृतपायसभक्ष्यैश्चद्विजानष्टौतुभोजयेत् ॥ एवंकृतेविधानेनसर्पसंस्कारकर्मणि ॥ सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यतेनात्रसंशयः ॥ इतिसर्पसंस्कारः ॥ क्वचित्तुजीवतोप्यंत्यकर्माशौचंचकार्यम् (यथा । प्रायश्चित्तानिष्कृतेः पतितस्यघटस्फोटे) पतितस्योदकंकार्यंसपिंडैर्बांधवैःसह । निंदितेहनिसायाह्नेज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ दासीघटमपांपूर्णंपर्यस्येत्प्रेतवत्तदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचंबांधवैःसहेतिमनूक्तेः ॥ निंदितेरिक्तादौ (अपरार्केवशिष्ठोपि) वेदविप्लावकशूद्रयाजकोत्तमवर्णावर्गपतितास्तेषांपात्रनिनयनमपात्रंसंस्कारादकृत्स्नंपात्रमादाय दासीअवर्णापुत्रोवाबंधुरसदृशोवागुणहीनः सव्येनपादेनप्रवृत्ताग्रान्दर्भाँल्लोहितान्वोपस्तीर्यापःपूर्णापात्रमस्मैनिनयेन्निनेतारं चास्यप्रकीर्णकेशाज्ञातयोन्वालभेरन्नपसव्यंकृत्वागृहेषुस्वैरमापद्येरन्नतऊर्ध्वंतेनतंधर्म्मयेयुस्तद्धर्माणस्तंधर्मयंतइति ॥ उत्तमवर्णाब्राह्मणादयः ॥ तेषांवर्गःसमूहस्तस्मात्पतिताब्रह्मादयः ॥ अपात्रसंस्कारःकुत्सितपात्रसमूहः ॥ प्रवृत्ताग्राःछिन्नाग्राः ॥ स्वैरंयथेच्छंधर्मादिकार्यंकुर्युः ॥ अस्माच्चनसामर्थ्यात्पात्रनिनयनात्प्राक्पतितज्ञातीनां धर्मकार्येष्वधिकारोनास्तीत्यपरार्कः ॥ तस्यविद्यागुरुयोनिसंबंधांश्चसन्निपात्यसर्वाण्युदकादीनिप्रेतकार्याणिकुर्युः ॥ पात्रंवास्यविपर्यस्येयुर्दासः कर्मकरोवाऽवकरादमेध्यंपात्रमानीयदासीघटात्पूरयित्वादक्षिणामुखःपदाविपर्यस्येदमनुदकंकरोमीति । नामग्राहंसर्वेन्वालभेरन् ॥ प्राचीनावीतिनोमुक्तशिखाअपउपस्पृश्यग्रामंप्रविशेयुरितिगौत

मोक्तेश्च ॥ उदकादीत्युक्तेर्दाहनिवृत्तिः ॥ प्रेतकार्याण्येकादशाहश्राद्धांतानि
दास्याहृतोंबुघटोदासीघटः ॥ तेनोदकेनामेध्यपात्रंपूरयित्वादासादिर्न्युब्जंवा
मपादेनकुर्यादितिहरदत्तः ॥ अत्रनामग्राहवचनमुदकादिप्रेतकार्येतद्वर्जनत्वार्थं ॥
तेनतत्तूष्णींभवति ॥ एतच्चप्रायश्चित्तानिच्छोः ॥ तस्यगुरोर्बांधवानांराज्ञश्चस
मक्षंदोषानभिख्याप्यतमनुभाष्यपुनःपुनराचारंलभस्वेति सयद्येवमप्यनवस्थि
तमतिः स्यात्ततोऽस्यपात्रंविपर्यस्येदितिशंखोक्तेः ॥ जीवंतमेवोद्दिश्यपिंडोद
कश्राद्धानिनाम्नादद्यादित्यपरार्कः ॥ कृतप्रायश्चित्तस्यघटस्फोटेकृतेऽपिसंग्रह
विधिमाहगौतमः ॥ यस्तुप्रायश्चित्तेनशुद्ध्येत्तस्मिन्शुद्धेशातकुंभमयंपात्रंपुण्य
ह्रदात्पूरयित्वास्रवंतीभ्योवा ॥ ततएनमुपस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रंदद्युस्ततसं
प्रतिगृह्यजपेच्छांताद्यौःशांतापृथिवीशांतंविश्वमंतरिक्षं योरोचनस्तमिहगृह्णा
मीत्येतैर्यजुर्भिःपावमानीभिस्तरत्समंदीभिःकूश्मांडैश्चाज्यंजुहुयाद्धिरण्यंदद्या
द्गांचाचार्याय ॥ यस्यतुप्राणांतिकंप्रायश्चित्तंसमृतःशुद्ध्येत्सर्वाण्येवतस्मि
न्नुदकादीनिप्रेतकर्माणिकुर्युरेतदेवशांत्युदकंसर्वेषूपपातकेषुभवति ॥ घटस्फोटो
त्तरंप्राणांतिकप्रायश्चित्तेकृतेतुमृतएवशुद्ध्येन्नतत्रसंग्रहविधिः ॥ अतस्तेनवि
नापिप्रेतकर्मकुर्यादित्यर्थः ॥ उपपातकेष्वपिघटस्फोटेकृतेएवंकार्यमित्यर्थः(या
ज्ञवल्क्यः) चरितव्रतआयातेनिनयेरन्नवंघटम् । जुगुप्सेरन्नचाप्येनंसंवसेयुश्चस
र्वशः ॥ कृतघटस्फोटस्यैवायंपरिग्रहविधिरितिमिताक्षरायामपरार्केच । अ
न्यथाप्रायश्चित्तमात्रेएतत्प्रसंगात् (मनुरपिघटस्फोटमुक्त्वा) निवर्तेरंस्ततस्त
स्मात्संभाषणासहासनैरित्युक्त्वा ॥ प्रायश्चित्तेतुचरितेपूर्णकुंभमपांनवम् । तेनै
वसार्द्धंप्रास्येयुःस्नात्वापुण्येजलाशयेइतितच्छन्दंप्रायुंक्त (अपरार्केवशिष्ठोऽपि)
पतितानांचरितव्रतानांप्रत्युद्धारोऽथाप्युदाहरंति ॥ अग्रेऽभ्युद्धरतांगच्छेत्क्रीड
न्निवहसन्निव । पश्चात्पातयतांगच्छेच्छोचन्निवरुदन्निवेत्याचार्यमातृपितृहं
तारस्तत्प्रसादादपगतपापास्तेषांप्रत्यापत्तिः ॥ पूर्णाह्रदात्प्रवृत्ताद्वा सकांच
नंपात्रंमाहेयंवाद्भिः पूरयित्वापोहिष्ठीयाभिरेनमद्भिरभिषिंचेयुः ॥ सर्वस्वा
भिषिक्तस्यप्रत्युद्धारःपुत्रजन्मनाव्याख्यातइति ॥ प्रत्युद्धारःपरिग्रहः ॥ तत्रो

ह्वरतांहसन्निवाग्रेसरः स्यात् ॥ पातयतांघटस्फोटंकुर्वतांशौचन्निवपश्चाद्दृग
च्छेत् ॥ मातापित्रादिहंतृणांपरिग्रहोनकार्यः ॥ तत्प्रसादेसतिचीर्णव्रतानांका
र्यः ॥ प्रवृत्तंनिर्भरः ॥ पुत्रजन्मनेत्यभिषेकोत्तरंजातकर्मादयःसंस्काराःपुत्रज
न्मवत्कार्याइत्यपरार्कोव्याचख्यौ ॥ अतएवविज्ञानेश्वरोघटेपवर्जितेज्ञातिमध्य
स्थोयवसंगवाम् ॥ प्रदद्यात्प्रथमंगोभिःसत्कृतस्यहिसत्क्रियेत्यत्रगवांभक्षणाभा
वेपुनर्व्रतंचरेदित्येतत्प्रकृते ॥ एवंचरितव्रतविधौविशेषोयमितिवदन्घटस्फोटो
त्तरंपरिग्रहएवैतन्नसर्व्वत्रेत्याह ॥ तस्मात्कृतेपिघटस्फोटेप्रायश्चित्तंपरिग्रहवि
धिःपुनःसंस्काराभवंतीतिसिद्धम् (तथाजीवच्छ्राद्धेकृतेहेमाद्रौबौधायनः) तत्रा
शौचंदशाहंस्यादित्यलंप्रसंगेन ॥ एवंसापवादेआशौचेउक्तेप्रतिशाखंभिन्नेप्यं
त्यकर्मणिसाधारणंकिंचिदुच्यते ॥ तत्राधिकारिणःप्रागुक्ताः ॥ सर्वाभावेधर्मपु
त्रोवाकार्यः ॥ अपुत्रेणसुतःकार्योयादृक्तादृक्प्रयत्नतः ॥ पिंडोदकक्रियाहेतो
र्नामसंकीर्तनायचेतिव्यासवचनात् (गृह्यपरिशिष्टे) असगोत्रःसगोत्रोवायदि
स्त्रीयदिवापुमान् । प्रथमेऽहनियःकुर्यात्सदशाहंसमापयेत् ॥ दद्यात्पिंडमितिशे
षः (भविष्ये) यत्राद्योदीयतेपिंडस्तत्रसर्व्वंसमापयेत् (ब्राह्मेपि) प्रथमेऽहनियो
दद्यात्प्रेतायान्नंसमाहितः । अन्नंनवसुचान्येषुसएवप्रददात्यपि (विज्ञानेश्वराद
यस्तु) केचित्तुअग्निंदद्यादितिव्याचक्षते ॥ सगोत्रोवाऽसगोत्रोवायोग्निंदद्या
त्सखेनरः । सोपिकुर्य्यान्नवश्राद्धंशुद्ध्येत्तुदशमेऽहनीति दिवोदासीये वचनाच्च
(तत्रैव) दृष्ट्वास्थानस्थमासन्नधर्म्मोन्मीलितलोचनम् । भूमिष्ठंपितरंपुत्रोयदिदा
नंप्रदापयेत् ॥ तदिशिष्टगयाश्राद्धादश्वमेधशतादपि (तानियथा) मोक्षंदेहिहृ
षीकेशमोक्षंदेहिजनार्दन । मोक्षधेनुप्रदानेनमुकुंदःप्रीयतांममेतिमोक्षधेनुमंत्रः ॥
देहिकामुष्मिकंयच्चसप्तजन्मार्जितंऋणम् ॥ तत्सर्वंशुद्धिमायातुगामेतांददतोम
मेतिऋणधेनोः ॥ आजन्मोपार्जितंपापंमनोवाक्कायकर्मभिः॥ तत्सर्वंनाशमाया
तुगोप्रदानेनकेशवेतिपापधेनोः (भारते) शुक्लपक्षेदिवाभूमौगंगायांचोत्तराय
णे । धन्यास्तातमरिष्यंतिहृदयस्थेजनार्दने (हेमाद्रौवाराहे) व्यतीपातेयसंक्रां
तिस्तथैवग्रहणंरवेः ॥ पुण्यकालास्तदासर्व्वंयदामृत्युरुपस्थितः (व्यासः) आ

सन्नमृत्युनादेयागौःसवत्सातुपूर्ववत्। तदभावेतुगौरेवनरकोत्तारणायवै॥ तदा यदिनशक्नोतिदातुंवैतरणींतुगाम्। शक्तोन्योरुक्तदादत्वादद्याच्छ्रे योमृतस्यतु (मदनरत्नेजातूकर्ण्यः) उत्क्रांत्यादीनिदानानिदशदद्यान्मृतस्यतु। गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच॥ रौप्यंलवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात्॥ एतानिदशदानानिनराणांमृत्युजन्मनोः॥ कुर्यादभ्युदयार्थंतुप्रेतेपिहिपरस्यवै (ब्राह्मे) ताम्रपात्रंतिलैःपूर्णंप्रस्थमात्रंद्विजायतु॥ सहिरण्यंचयोदद्याच्छ्रद्धावित्तानुसारतः॥ सर्वपापविशुद्धात्मालभतेगतिमुत्तमाम्॥ उत्क्रांतवैतरण्यौचदशदानानिचैवहि। प्रेतेपिकृत्वातंप्रेतंशवधर्मेणदाहयेत् (तत्रैवपरिशिष्टे) म्रियमाणस्यकर्णेतुपुण्यमंत्रान्जपेत्ततः (क्रियानिबंधेगारुडेत्वष्टौदानान्युक्तानि) तुलसीसंनिधौकृत्वाशालग्रामशिलांतथा। तिललोहंहिरण्यंचकार्पासंलवणंतथा॥ सप्तधान्यंक्षितिर्गावएकैकंपावनंस्मृतमिति॥ दशदानवैतरणीधेनूत्क्रांतधेनुदानादिभट्टकृतांत्येष्टिपद्धतौज्ञेयम्॥ कृतांत्यकर्माधिकार्थंत्रीन्कृच्छ्रान्कुर्यादितितत्रैवोक्तम्॥ अत्रदेवयाज्ञिकेनमुमूर्षोर्मधुपर्कदानमुक्तम् (तदुक्तंवाराहे) दृष्ट्वासुविह्वलंह्येनंयममार्गानुसारिणम्। प्रयाणकालेतुनरोमंत्रेणविधिपूर्वकम्॥ मधुपर्कंत्वरन्गृह्यइसंमंत्रमुदाहरेत्॥ ओंगृहाणचेमंमधुपर्कमाद्यंसंसारनाशनकरंह्यमृतेनतुल्यम्। नारायणेनरचितंभगवत्प्रयाणांदाहेचशांतिकरणंसुरलोकपूज्यम्॥ अनेनैवतुमंत्रेणदद्याच्चमधुपर्ककम्। नरस्यमृत्युकालेतुपरलोकसुखावहम् (अथदुर्मरणेदिवोदासीये) चंडालादिमृतेविप्रेत्वंतरिक्षमृतेपिवा। कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रैस्तुशुद्धिस्तत्रप्रकीर्तिता (देवजानीयेजाबालिः) शूद्रेणदग्धोयोविप्रोनलभेच्छाश्वतींगतिम्। प्रायश्चित्तंप्रकुर्वीतब्राह्मणाःपापशुद्धये॥ चांद्रायणंपराकंचप्राजापत्यंविशोधनम् (गृह्यकारिकायाम्) उदक्यासूतिकावापियदिप्रेतंस्पृशंतिहि। तस्यैषविधिरादिष्टोवात्स्येनैवमहात्मना॥ एषसूतिकोक्तः (मदनरत्नेस्मृत्यंतरे) ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टेतथैवच। अस्पृश्यस्पर्शनेचैवखड्गादिमरणेपिच। एतद्दोषानुसारेणप्रायश्चित्तंसमाचरेत्॥ कृच्छ्रांस्त्रिषट्पंचदशांश्चांद्रत्रयमथापिवा। शुद्धेतदानींसंपा

द्य शवधर्म्मेणदाहयेत् (गृह्यकारिकायाम्) खट्वायांमरणेचैव त्रींस्त्रीन्कृच्छ्रा
न्प्रकल्पयेत् । सन्नांत्यजैस्तुसंस्पृष्टोमृतोदैवात्कथञ्चन ॥ एकत्रिंशत्कृच्छ्रै
स्तुशुद्धिरुक्तामनीषिभिः । कुणपेत्वर्धदग्धेतुचितास्पृष्टांत्यजातिभिः । तत्स्प
र्शनेदूषणाच्च त्रिभिःकृच्छ्रैर्विशुध्यति (धर्म्मप्रदीपे) चाण्डालसूतिकोदक्या
स्पृष्टेप्रेतेतथैवच । तस्यपापविशुद्ध्यर्थंकृच्छ्रान्पञ्चदशाचरेदित्युक्तम् (मनुः)
अस्त्वग्न्याहिताहुतिःशास्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ अत्रापिकृच्छ्रत्रयम् ॥ अस्पृश्यस्प
र्शनेचैवेत्युक्तेः (तत्रैवकर्म्मप्रदीपे) रात्रौवारात्रिशेषेवाम्रियंतेचेद्द्विजातयः ।
दाहंकृत्वायथान्यायंद्वौपिण्डौनिर्व्वपेत्सुतः ॥ रजस्वलागर्भिण्यादिमृतौतुव
क्ष्यामः (निर्णयामृतेपारिजातेयमः) संध्यायांवातथारात्रौ दाहःपाथेयक
र्मच । नवश्राद्धंचनोकुर्यात्कृतंनिष्फलतांव्रजेत् ॥ एतद्दिनमृतस्यरात्रिनिषेधा
र्थम् (यत्तुस्कांदे) यदिरात्रौदहेत्तस्यसमाप्तिर्दहनस्यतु । परेऽहन्युदितेसूर्ये
कार्यातस्योदकक्रिया ॥ दग्धस्यतुनवैकार्यारात्रौजातूदकक्रियेति ॥ तन्निर्मू
लं (रात्रिमृतस्यतुतत्रैवसंग्रहे) रात्रौदग्ध्वातुपिंडांतंकृत्वावपनवर्जितम् ॥ वप
नंनेष्यतेरात्रौश्वस्तनीवपनक्रियेति ॥ वपनंतुप्रातः ॥ तच्चसर्वैःपुत्रैःकार्यम् ॥ गं
गायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधानेसोमयागेचवपनंसप्तसुस्मृतमि
तिमिताक्षरायांस्मृतेः ॥ मरणस्यानंतरंगत्वान्नैमित्तिकमिदम् ॥ तदेवसंग्रहवच
नेनपरेद्युस्तत्क्रियतेतीर्थवत् ॥ तेनकस्यचिद्दाहांगत्वोक्तिश्चिंत्या (मदनरत्नेगा
लवः) प्रथमेऽहनिकर्त्तव्यंवपनंचानुभाविनाम्। प्रेतस्यकेशश्मश्र्वादिवापयित्वा
ऽथदाहयेत् ॥ आशौचांतेतुपुनःकार्यंविधिबलात् ॥ मदनपारिजातेऽप्येवम् ॥
तेनसर्वस्याऽस्यानिर्मूलत्वोक्तिरज्ञोक्तिरेव (स्मृतिरत्नावल्याम्) शवंराज्युषि
तंचेत्त्रीन्कृच्छ्रान्कृत्वादहेत्सुतः (मदनरत्नेऽङ्गिराः) ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छि
ष्टेह्यंतरिक्षमृतेपिवा । कृच्छ्रत्रयंप्रकुर्वीतआशौचेमरणेपिच ॥ अथसाग्नेर्विशे
षः (कारिकायाम्) कृष्णपक्षेप्रमीयेतयद्यग्निप्रातराहुतीः । शेषास्तुजुहुयाद्द
र्शपर्यंताःपक्षहोमवत् ॥ प्रतिपत्प्रातर्होमांताइत्यर्थः ॥ यद्याहिताग्निरपरपक्षे
म्रियेताहुतिभिरेनंपूर्वपक्षेहरेयुरित्याश्वलायनोक्तेः ॥ तदानीमेवजुहुयात्सायंका

लाहुतीरपि । सायंम्रियेतचेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ । तदानीमेवजुहुयात्प्रातःकालाहुतीरपि । सकृद्गृहीतमंत्रेष्टिभिन्नतंत्रंचहोमयोः ॥ दार्शंचापिप्रकुर्वीतस्थालीपाकंतदैवतु (छंदोगपरिशिष्टे) हुतायांसायमाहुत्यांदुर्बलश्चेद्गृहीभवेत् । प्रातर्होमस्तदैवस्याज्जीवेच्चसपुनर्नवा ॥ इदंशुक्लपक्षपरम् ॥दुर्बलोमुमूर्षुः (त्रिकांडमंडनः) दर्शेष्टिंचतदाकुर्यादिष्टिर्यदिनसंभवेत् । देवतानांप्रधानानामेकैकस्य हुनेत्पृथक् ॥ पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यांचतुरात्तघृताहुतीः (तथा) अग्न्यावरणयोरारूढेप्रमीयेतपतिर्यदि । प्रेतंस्पृष्ट्वाममथित्वाग्निं ज्ञात्वाचोपावरोहणम् घृतंस्त्रुवाद्वादशैापात्तंतूष्णींहुत्वाग्रवक्रिया ॥ विच्छिन्नश्रौताग्नेर्मृतौतुप्रेताधानंतत्रैवोक्तम् ॥ प्रेतंस्वाभ्यालयेक्षिप्त्वामथितान्यानलेरणी । सन्नधायारणींसंघेतयस्यैतियजुषाततः ॥ यस्याग्नयोजुह्वतोमांसक्रामाःसंकल्पयंतेयजमानमांसम ॥ जायंतुतेहविधेसादितायस्वर्गलोकमिमंप्रेतंनयंत्विवितमंत्रतः ॥ प्रणीयपावकंतूष्णींद्वादशैापात्तसर्पिषा । तूष्णींहुत्वाततःकुर्यात्प्रेतेमात्याइतिक्रियाम् ॥ नष्टेष्वग्निष्वथारण्योर्नाशेस्वामीम्रियेतचेत् । आहरेदरणीद्वंद्वंमनोज्योतिरृचाततः (यज्ञपार्श्वः) यजमानेचिताह्रूढेप्राग्न्यासक्तेसति । वर्ग्राद्यभिहतेवलौकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः ॥ तदर्थंदग्धकाष्ठेनमंथनंतत्रकारयेत् । तच्छेद्यालाभतोन्येनदग्धशेषेणवापुनः ॥ हुत्वाज्यंलौकिकेवह्नौहुतशेषंदहेत्तुवा । अत्राग्नियुत्पत्सुपर्णाश्रैःशरीरोत्पत्तिः ॥शरीरेवासतिप्रेताधानेनाग्न्युत्पत्तिः ॥ उभयाभावेतुप्रेताधानेनाधिकाराद्दाहादिसंस्कारलोपः ॥ उदकदानाद्येवकार्यमितिकेशवीकारगतव्यप्रमुखाः ॥ तन्न ॥ निषेकाद्याःश्मशानांतास्तेषांवैमंत्रतःक्रियाइतिविरोधात् ॥ क्रियालोपगतायेचेतिनिषेधात्तदभावेपलाशानांवृंतैःकार्यः ॥ पुमानपीत्यभावेविधानस्यान्याभावेपिसाम्याच । तेनप्रेताहुत्यभावेपिस्वस्थक्द्रव्यांतरोक्तेरदृष्टार्थत्वात् ॥ प्रेताधानंदाहेपिभवत्येव ॥ प्रतिकृतेरग्नीनांचप्रेताधानप्रयोजकत्वाक्षतेः ॥ पत्न्याअप्येवम् ॥ दाहयित्वाग्निहोत्रेणस्त्रियंव्रतवतींपतिरिति याज्ञवल्क्योक्तेः (यत्तु) द्वितीयांचैवयोभार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः ॥ जीवंत्यांप्रथमायांतुसुरापानसमंस्मृतमितितदाधानेसहानधिकृताधि

द्वयमिति विज्ञानेश्वरः (मदनरत्नेब्राह्मेपि) आहिताग्न्योश्चदंपत्यो र्यस्त्वादौम्रियतेभुवि । तस्यदेहःसपिण्डैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥ पश्चान्मृतस्य देहस्तुदग्धव्योलौकिकाग्निना । अनाहिताग्निदेहस्तुदाह्योगृह्याग्निनाद्विजैः (त्रिकांडमंडनस्तुविकल्पमाह) ज्येष्ठायांविद्यमानायांद्वितीयायैस्त्वयोषिते । काम्यंनित्याग्निहोत्रंवानकथंचित्प्रयच्छति ॥ स्त्रीमात्रमविशेषेणादग्ध्वान्यैर्वैदिकादिभिः । विवाह्यादधतेयद्वाधानमेवास्तिचेद्धूरिति ॥ अत्रेदंतत्त्वम् ॥ साग्नेःपत्नीमृतौद्वौपक्षौ ॥ पुनर्विवाहेच्छायांपूर्वाग्निभिर्दहेदित्येकःपक्षः ॥ भार्यायैपूर्वमारिण्यैदत्त्वाग्नीनंत्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेवचेतिमनूक्तेः ॥ दाहयित्वाग्निहोत्रेणस्त्रियंवृत्तवतींपतिरिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ पुनर्विवाहाशक्तौनिर्मंथ्येनतांदग्ध्वापूर्वाग्निवदेवाग्निहोत्रेष्ट्यादिकार्यमित्यर्थः ॥ आहार्येणाहिताग्निंपत्नीचेत्याश्वलायनोक्तेः (भारद्वाजोपि) निर्मंथ्येनपत्नीमिति ॥ पूर्वाग्न्येकदेशेनदहेदितियाज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः (यानिच) तस्मादपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेदितिश्रुतिः (विष्णुःछन्दोगपरिशिष्टंच)मृतायामपिभार्यायांलौकिकाग्निंनहित्यजेत् । उपाधिनापितत्कर्मयावज्जीवंसमाचरेत् ॥ उपाधिर्हेमकुशपत्न्यादिः ॥ अन्येकुशमयींपत्नींकृत्वातुगृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासंतेयावज्जीवमनुव्रताइत्यपरार्केस्मृत्यंतरात् (कात्यायनोपि) रामोपिकृत्वासौवर्णीं सीतांपत्नींयशस्विनीं । ईजेबहुविधैर्यज्ञैःसहभ्रातृभिरच्युतइत्यादीनि ॥ तानिपूर्वाग्निवदेवाग्निहोत्रादिपराणि ॥ नत्वपत्नीकस्याधानार्थानि ॥ क्रतुधीनामाधानाप्रयोजकत्वात् ॥ अपत्नीकस्याधानाप्रवृत्तिरितिमानवपरिशिष्टाच्च ॥ सोमोनभवत्येव॥ अपत्नीकोप्यसोमपइतिश्रुतेः (यत्तुभरद्वाजापस्तंबसूत्रम्) दारकर्मणायद्यशक्तआत्मार्थमग्न्याधेयमिति ॥ अस्यार्थः ॥ पुनर्विवाहाशक्तौयदग्न्याधेयंपूर्वंकृतमस्तितदात्मार्थमेव ॥ नपत्न्यैस्यादिति ॥ ब्राह्मणभाष्यापरार्कशार्करामाण्डारादितत्त्वमप्येवम् ॥ त्रिकाण्डमण्डनस्तुपक्षद्वयमाह ॥ अन्येप्यपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयंनविद्मः (वृद्धयाज्ञवल्क्यः) आहिताग्निर्यथान्यायंदग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेनलौकिके

ज्ञापरोजनः (क्रतुः) एवंवृत्तांसवर्णांस्त्रींद्विजातिःपूर्वमारिणीं। दाहयेदग्निहो त्रेणायज्ञपात्रैश्चधर्मवित् (कारिकायाम्) पत्नीमपिदहेदेवंभर्तुःपूर्वंमृतायदि। अनग्निकांदहेदेवंकपालेनहविर्भुजा (आशौचप्रकाशेक्रतुः) विधुरंविधवांचैव कपालस्याग्निनादहेत्। ब्रह्मचारियतीचैवदहेदुत्तपनाग्निना॥ तुषाग्निनाब्रह्मचारी रध्वव्यः कन्यकाबालएवच। अग्निवर्णंकपालन्तु कृत्वातत्रविनिक्षिपेत्॥ कारोर्ण्यादितत्रैवह्निर्जातोयःसकपालजः। अनुपनीतेयद्यपिजाताररायग्निः कैश्चिदुक्तस्तथापितस्यकलौनिषिद्धत्वोक्तेरयमेवज्ञेयः (स्मृत्यन्तरे) गृहस्थोब्रह्मचारीच विधुरोविधवाःस्त्रियः॥ औपासनश्चोत्तपनस्तुषाग्निस्तुकपालजः॥ (उत्तपनस्तु) दर्भाग्रेग्निन्तुप्रज्वाल्य पुनर्दर्भैस्तुसंयुतः। पुनर्दर्भैस्तृतीयेग्निरेषउत्तपनस्मृतः (यमः) यस्यानयतिशूद्रोग्निं तृणकाष्ठहवींषिच। प्रेतत्वंचसदातस्यसचाधर्मेणलिप्यते (देवलः) चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्चकर्हिचित्। पतिताग्निश्चिताग्निश्च नशिष्टग्रहणोचितः (मनुः) दक्षिणेनमृतंशूद्रं पुरद्वारेणनिर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यंद्विजातयः॥ अत्रप्रातिलोम्येनक्रमः॥ पूर्वामुखस्तुनेतव्योब्राह्मणोबांधवैर्गृहात्। उत्तराभिमुखोराजावैश्यःपश्चान्मुखस्तथा॥ दक्षिणाभिमुखःशूद्रोनिर्हर्तव्यःस्वबांधवैरित्यादिपुराणादित्यपरार्कः॥ तेनात्रैशच्छ्लोक्युक्तोनुलोमक्रमोहेयः (आश्वलायनः) ज्येष्ठप्रथमाःकनिष्ठजघन्यागच्छेयुः॥ आधानोत्तरंद्वितीयविवाहेकृतेयजमानमरणेश्रौतस्मार्ताग्न्योःसंसर्गः (बौधायनसूत्रे) अथयद्याहिताग्निर्द्वेभार्येविंदेतप्राक्संयोगान्म्रियेतौपासनंसंपरिस्तीर्याज्यं विलाप्यचतुर्गृहीतंगृहीत्वासमिद्वानग्नौजुहोति॥ संमितंसंकल्पयेथामितिमिंदाहुतीव्याहृतीश्चहुत्वाथैतमग्निमयंतेयोनिर्ऋत्विजइतिसमिधिसमारोप्यगार्हपत्येसमिधमभ्यादधातिप्रवतंनःसमनसाविति गार्हपत्यआज्यंविलाप्यचतुर्गृहीतंगार्हपत्ये जुहोत्ययन्नावग्निश्चरतिप्रविष्टइत्यपरंचतुर्गृहीत्वाचित्तिः स्रुगितिसग्रहंजुहोत्यथगार्हपत्येस्रुवाहुतीर्जुहोतिब्राह्मणएकहोतेतिदशभिरथप्राचीनावीत्यन्वाहार्यपचनेजुहोति येसमानायेसजाताइतिद्वाभ्यामथतत्रैवस्रुवाहुतिं जुहोत्यग्नयेकव्यवाहनायस्विष्टकृतेस्वधा

नमः स्वाहेत्यथयज्ञोपवीती द्वादशगृहीतेनस्रुचंपूरयित्वा पुरुषसूक्तेनाहवनीये
जुहोत्यथस्रुवाहुतीर्जुहोत्यग्नयेविविचयेस्वाहाग्नयेव्रतपतयेग्नयेपवमानायाग्न
येपावकायाग्नयेशुचयेस्वाहाग्नये पथिकृतेस्वाहाग्नयेतंतुमतेग्नयेवैश्वानराये
त्यथचतुर्गृहीतंजुहोतिमनोज्योतिरित्यतऊर्ध्वंपैतृकंकर्मप्रतिपद्यतइति ॥ आहि
ताग्नौविदेशमृतेपथिकृतीष्टिमृताग्निहोत्रंतद्दाहः पात्रयोजनंचकल्पसूत्रादिभ्यो
स्मत्पितामहकृतपद्धतेश्चज्ञेयमिति बहुवक्तव्येप्युपरम्यते (स्मार्ताग्निसूत्रेमदन
रत्नेकदेशपरिशिष्टेच) दुर्बलंस्नापयित्वातुशुद्धचैलाभिसंवृतम् । दक्षिणाशिर
संभूमौबर्हिष्मत्यांनिवेशयेत् ॥ घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्यशुद्धवस्त्रोपवीतिनम् । चं
दनोक्षितसर्वांगंसुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ हिरण्यशकलान्यस्यक्षिप्त्वाछिद्रेषुसप्त
सु । मुखेष्वथापिधायैनंनिर्हरेयुःसुतादयः ॥ आमपात्रेग्निमादायप्रेतमग्निपुरः
सरम् । एकोनुगच्छेत्तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ ऊर्ध्वमादहनंकार्यमासीनोद
क्षिणामुखः । सव्यंजान्वाच्यशनकैःसतिलंपिंडदानवत् ॥ अथपुत्रादिराप्लुत्यकु
र्याद्दारुचयंमहत् । तत्रोत्तानंनिपात्यैनंदक्षिणाशिरसंमुखे ॥ आज्यपूर्णांस्रुवंदद्या
द्दक्षिणाग्रांनसिस्रुचम् । पादयोरधरांप्राचीमरणीमुरसीतराम् ॥ पार्श्वयोःशूर्पं
चमसौसव्यदक्षिणयोःक्रमात् । मुसमेतुन्यसेन्न्युब्जमंतरूर्वोरुलूखलम् ॥ चां
त्रौर्विलीढमत्रैवअग्नेरप्ययंविधिः । अपसव्येनकृत्वैतद्वाग्यतःपितृदिङ्मुखः ।
अथाग्निंसव्यमावृत्त्वोदद्याद्दक्षिणतःशनैः ॥ अस्मात्त्वमधिजातोसित्वदयंजाय
तांपुनः । असौस्वर्गायलोकायस्वाहेतिपरिकीर्तयेत् (तथा) एवमेवाहिताग्ने
स्त्वपात्रन्यासादिकंभवेत् । कृष्णाजिनादिकंचात्रविशेषोध्वर्युचोदितः (तत्रैव)
अनयैवावृतानारीदग्धव्यायाव्यवस्थिता । अग्निप्रदानमंत्रोस्यानप्रयोज्यइति
स्थितिः (इदंछन्दोगानामेव) पात्रन्यासोक्तेरुत्तानदेहत्वंसाग्निपरम् ॥ निर
ग्निस्तुपुमानधोमुखःस्त्रीतूत्तानादाह्या ॥ सगोत्रजैर्गृहीत्वातुचितामारोप्यतेश
वः । अधोमुखोदक्षिणादिक्चरणस्तुपुमानिति । उत्तानदेहानारीतुसपिंडैरपिबं
धुभिरित्यादित्यपुराणादितिशुद्धितत्त्वहारलतादयः ॥ उत्तरशिरस्त्वंसामगेतर
परम् ॥ यारहेत्वग्निदानेऽन्योमंत्रः ॥ कृत्वातुदुष्कृतंकर्मजानतावाप्यजानता ॥

मृत्युकालवशंप्राप्यनरंपंचत्वमागतम्॥धर्म्माधर्म्मसमायुक्तंलोभमोहसमावृतम्। दहेयंसर्वगात्राणिदिव्यांल्लोकान्सगच्छतु॥ ज्वलमानंमहावह्निंशिरःस्थानेप्रदापयेत्॥ चतुर्वर्णेषुसंस्थानमेवंभवतिपुत्रके (अत्रक्रियानिबंधेगारुडेषट्पिंडदानमुक्तं) मृतस्योत्क्रांतिसमयेषट्पिंडान्क्रमशोददेत्। मृतिस्थानेतथाद्वारिचत्वरेतार्क्ष्यकारणात्॥विश्रामेकाष्ठचयनेतथासंचयनेचषट्(तथा)आदौदेयास्तुषट्पिंडादशादेयादशाहिकाः।स्थानेचार्धपथेतीतेचितायांशवहस्तके॥ श्मशानवासिभूतेभ्यःषष्ठंसंचयनेतथा (ततः) त्वंभूतकृज्जगद्योने त्वंलोकपरिपालकः॥ उक्तः संहारकस्तस्मादेनंस्वर्गंमृतं नयेत्यग्निंदत्वाऽस्मात्त्वमितिमंत्रेणार्धदग्धेआज्याहुतिरुक्ता(आहिताग्नौपराशरः) शम्यांशिश्नेविनिक्षिप्यअरणीमुष्कयोरपि। जुहूंचदक्षिणेहस्तेवामेतूपभृतंन्यसेत्॥ शिश्नेतूलूखलंदद्यात्पृष्ठेचमुसलंन्यसेत्॥ उरसिक्षिप्यदृषदंतण्डुलाज्यतिलान्मुखे। श्रोत्रेचप्रोक्षणींदद्यादाज्यस्थालींचचक्षुषोः॥ कर्णेनेत्रेमुखेघ्राणे हिरण्यशकलंन्यसेत्। अग्निहोत्रोपकरणमशेषंतत्रनिक्षिपेत् (प्रचेताः) स्नानंप्रेतस्यपुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैःपूजनंततः। नग्नदेहंदहेन्नैवकिंचिद्देयंपरित्यजेत् (यमः) प्रेतंदहेच्छुभैर्गंधैःस्नापितंस्रग्विभूषितम् (आश्वलायनसूत्रे) संस्थितेप्रेतालंकारान्कुर्वंति केशश्मश्रुलोमनखानिवापयंति नलदेनानुलिंपंतिनलदमालांप्रतिमुंचंतीति (माधवीयेब्राह्मे) दरिद्रोपिनदग्धव्योनग्नःकस्यांचिदापदि (तथा) निःशेषस्तुनदग्धव्यःशेषंकिंचित्त्यजेन्नरः (दाहकालेऽग्निनाशेतुमदनरत्नेयज्ञपार्श्वः) यजमानेमृतेक्वापिचितादौवाप्रवेशिते। वर्षाद्यभिहतेस्मिंस्तुकथंप्रेतविकल्पना॥ शेषंदग्ध्वाप्रदग्धेषुनिर्मथ्यैवतुकारयेत् (अथपर्णशरादिदाहेनाग्निनाशेपश्चात्तद्देहालाभेमदनरत्नेब्राह्मे) अथपर्णशरेदग्धेपात्रन्यासेकृतेसति। गतेऽर्वाग्नयुतद्देहोयदूर्ध्वंलभ्यतेक्वचित्॥ तदार्धदग्धकाष्ठानितानिनिर्मथ्यतंदहेत्॥ यद्यर्धदग्धकाष्ठंतुतदग्निर्वैनलभ्यते॥ तदातदस्थिखंडंतुनिक्षेप्तव्यंमहाजले (दंपत्योरेकदामृतौविशेषमाहापस्तंबः) तथैवप्रेतेसहैवपितृमेधोद्विवचनलिंगान्मंत्रान्संधारयंति॥ पितृमेधोदाहांतकर्म॥ दाहांतमेकतंत्रत्वमितिबौधायनोक्तेः॥ अस्थिसंचयनमप्येवम्॥ उदकपिण्डदा

नादिपृथगेव ॥ सगमनेप्येवम् (तदाहमदनरत्नेभाष्यार्थसंग्रहकारः) एककाल
मृतौभार्या भर्त्ताचयदिचेत्तद्वयोः ॥ तंत्रेणादहनंकुर्य्यात्पिण्डश्राद्धंपृथक्पृथक् ॥
एककालेमृतौजायां पतीयदितदापितुः । विभज्याग्निंक्रियांकुर्य्यादितियत्तद
सांप्रतम् ॥ दाहान्तमेकतंत्रत्वमितियाज्ञिकसंमतम् ॥ मृतंपतिमनुव्रज्य यानारी
ज्वलनंगता । अस्थिसंचयनांतोस्या भर्तुःसंस्कारएवहि ॥ कीकसानान्तुसंस्का
रो न्यायसिद्धोपियोमतः । एककालेमृतेप्येवं कीकसानांविधिःस्मृतः ॥ नव
श्राद्धंसपिण्डांतं भिन्नकालमृतौयथा (कपर्दिकारिकापि) मृतेभर्तरितद्दाहा
त्प्राक्पत्नीम्रियतेयदि । पत्न्यांवाप्राक्प्रमीतायांदाहादर्वाक्पतिर्मृतः ॥ तत्रतं
त्रेणदाहःस्यान्मंत्रेषुद्वित्वमूह्यते । कीकसानान्तुसंस्कारः पृथगेवतयोर्भवेत् ॥
एकाहमृत्यौयुगपन्नवश्राद्धाकरंतयोः । मृतंपतिमनुव्रज्यपत्नीचेदनलंगता ॥ तत्रा
पिदाहस्तंत्रेण पृथगस्थिक्रियाभवेत् ॥ अस्थिसंचयनपृथक्त्वेविकल्पः (सहग
मनेसर्वत्रपाकैक्यमाहप्रचेताः) एकचित्यांसमारूढौ म्रियेतेदम्पतीयदि । तंत्रेण
श्रपणंकुर्यात्पृथक्पिण्डंसमाचरेत् (अथोदकदानंवशिष्ठः) शरीरमग्नौसंयोज्या
नवेक्षमाणाअपोभ्यवयन्तिसव्योत्तराभ्यांपाणिभ्यामुदकक्रियांकुर्व्वंत्ययुग्मस्
(आपस्तंबः)मातुश्चयोनिसंबंधेभ्यःपितुश्चासप्तमात्पुरुषाद्यावतांवासंबंधोज्ञा
यतेतेषांप्रेतेषूदकक्रियेति (याज्ञवल्क्यः) सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोभ्युपयंत्य
पः । अपनःशोशुचदघमनेनपितृदिङ्मुखाः ॥ सकृत्प्रसिंचंत्युदकं नामगोत्रेण
वाग्यताः । सप्तमाद्दशमाद्वादिवसादातदन्तमिति विज्ञानेश्वरः ॥ कातीयास्तुस
प्तमाद्दशमाद्वापुरुषादित्याहुः ॥ सप्तमाद्दशमाद्वापुरुषात्समानग्रामवासे यावत्स
म्बन्धमनुस्मरेयुरितिपारस्करोक्तेः ॥ मंत्रस्नानांगमेवेतिहेमाद्रिः (प्रचेताः)
प्रेतस्यबांधवायथावृद्धमुदकमवतीर्य्यनोह्वर्षयेयुरुदकांते प्रसिंचेयुरपसव्ययज्ञोप
वीतवाससोदक्षिणामुखाब्राह्मणस्योदङ्मुखाप्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः ॥
सएव नदीकूलं ततोगत्वेत्युक्त्वा ॥ सचैलस्तुततःस्नात्वा शुचिःप्रयतमानसः ।
पाषाणानततआदाय विप्रेदद्याद्दशांजलीन् ॥ द्वादशक्षत्रियेदद्याद्वैश्येपंचदशस्मृ
ताः ॥ त्रिंशच्छूद्रायदातव्या ततस्तुप्रविशेद्गृहम् ॥ ततःस्नानंपुनःकार्यं गृहशौ

चंचकारयेत् ॥ प्रेतस्नानेविशेषः (शुद्धितत्त्वेआदिपुराणे) आदौवस्त्रंचप्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितस्ततः । कर्तव्यंतैःसचैलन्तुस्नानंसर्वमलापहम् ॥ पूर्वपरिहितंवस्त्रंप्रक्षाल्यपुनःपरिधायस्नायादित्यर्थः ॥ अपनइतिमंत्रेणवामहस्तानामिकया जलालोडनम् ॥ अवतरणेवृद्धपुरःसरत्वोक्तेर्यथाबालंपुरस्कृत्येतिबौधायनीयम् ॥ जलादुत्थानपरमितिहारलतादयः (आश्वलायनः) सव्यावृतोव्रजन्त्यनीक्षमाणायत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्यसकृदुन्मज्ज्यैकांजलिमुत्सृज्यतस्यगोत्रंनाम गृहीत्वेति ॥ प्रचेतसाऽन्वहमंजलित्रयमप्युक्तं ॥ त्रिःप्रसेकंकुर्युःप्रेतस्तृप्यत्विति (तथा) दिनेदिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्वृद्धिश्चकर्तव्या यावत्पिण्डःसमाप्यते ॥ एकवृद्धिस्त्रिकवृद्धिर्वेत्यर्थः ॥ मदनरत्नेभरद्वाजगृह्येतु द्विकवृद्धिरप्युक्ता ॥ आशौचान्तेप्रदद्यात्तुप्रेतपुत्रस्तिलांजलीन् । प्रथमेह्निसद्द्यात्पिण्डयज्ञावृतादिवा ॥ त्रींश्चदद्याद्द्वितीयेऽह्नि तृतीयेपंचएवच । चतुर्थे सप्तसंख्यांस्तु पंचमेनवचोत्सृजेत् ॥ षष्ठेऽह्निचैकादशकाः सप्तमेतुत्रयोदश । अष्टमेपंचदशका नवमेदशसप्तच ॥ एकोनविंशतिंचाग्रेशतांजलिमतंस्मृतम् ॥ केचिद्दशांजलीन्प्राचुः केचिदाहुःशतांजलीन् । पंचपंचाशतंचान्ये स्वशाखोक्तव्यवस्थया (छंदोगपरिशिष्टे) अथानवेक्षयेत्पापः सर्वेचैवशवस्पृशः । गोत्रनामपदान्तेतुतर्पयामित्यनन्तरम् ॥ दक्षिणाग्रान्कुशान्कृत्वा सतिलन्तुपृथक्पृथक् (विष्णुपुराणे) सपिण्डीकरणंयावदृजुदर्भैःपितृक्रिया । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् (रामायणे) इदंपुरुषशार्दूल विमलंदिव्यमक्षयम् ॥ पितृलोकेषुपानीयं मद्दत्तमुपतिष्ठताम् ॥ दानवाक्येविकल्पः (याज्ञवल्क्यः) कामोदकंसखिप्रत्ता स्वस्रीयश्वशुरर्त्विजाम् ॥ कामइच्छा ॥ प्रेततृप्तीच्छायांदेयमन्यथानेत्यर्थः (शंखपारस्करौ) आचार्येचैवम् ॥ मातामहयोश्चस्त्रीणांचाप्रत्तानां कुर्वीरंस्ताश्चतेषामिति ॥ द्विवचनान्मातामह्याअपि (शंखलिखितौ) उदकक्रियाकामंश्वशुरमातुलयोःशिष्येसहाध्यायिनिराजनिचेति (वृद्धमनुः) क्लीबाद्यानोदकंकुर्य्युस्तेनाव्रात्याविधर्मिणः । गर्भभर्तृद्रुहश्चैवसुराप्यश्चैवयोषितः (याज्ञवल्क्यः) नब्रह्मचारिणःकुर्युरुदकंपतितास्तथा (षडशीतौ) स्त्रीया

चारादपिभ्रष्टाः पतितायेचदूषिताः । नकुर्युरुदकंतेवै तेभ्योप्यन्नेनचैवहि (म
दनरत्नेहारीतः) पतितामपहृत्तानांचरन्तीनांचकामतः । प्रत्तानांचैवकन्यानां
निर्वर्त्यसलिलक्रिया (अपरार्केशंखलिखितौ) अपपात्रितस्यरिक्थपिण्डोद
कानिव्यावर्तते ॥ अपपात्रितःकृतघटस्फोटः ॥ तस्यापिसंग्रहविधौकृते आशौ
चोदकादिकुर्यादित्याशौचप्रकाशः (अथाशौचेनियमाः । याज्ञवल्क्यः) इति
संश्रुत्यगच्छेयुर्गृहंबालपुरःसराः ॥ विदश्यनिम्बपत्राणिनियताद्वारिवेश्मनः ॥
आचम्याग्न्यादिसलिलंगोमयंगौरसर्षपान् । प्रविशेयुःसमालभ्य कृत्वाश्मनि
पदंशनैः ॥ प्रवेशनादिकंकर्म्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । क्रीतलब्धाशनाभूमौ
स्वपेयुस्तेपृथक्क्षितौ ॥ इदंचाद्येह्नि (वसिष्ठः) अद्यप्रस्तेरगृहमनश्नंतआसी
रन्क्रीतोत्पन्नेनवावर्तेरन् (शुद्धितत्त्वेबैजवापः) शमीमालभन्तेशमीपापंशम
यत्विति ॥ अश्मानमश्मेवस्थिरोभूयासमिति ॥ अग्निमग्निर्नःशर्म्मयच्छ
त्विति ॥ ज्योतिस्त्वंतराणामजमुपस्पृशन्तःक्रीत्वालब्ध्वावान्यगेहादेकान्नमलव
णमेकरात्रम् ॥ दिवाभुंजीरंस्त्रिरात्रंचकर्म्मोपरमणम् ॥ क्रीताद्यशनमुपवासा
शक्तस्य (आश्वलायनस्तु) नैतस्यांरात्र्यामन्नंपचेरंस्त्रिरात्रमक्षारालवणाशि
नः स्युर्द्वादशरात्रंचेत्याह (अशक्तौरत्नाकरेआपस्तंबः) भार्याःपरमगुरुसंस्थायां
चाकालभोजनानिकुर्वीरन् ॥ यदास्मृतिःपरदिनेतावत्कालमित्यर्थः (बृह
स्पतिः) अधःशय्यासनादीना मलिनाभोगवर्जिताः । अक्षारालवणान्नाःस्यु
र्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥ भोगोभ्यंगताम्बूलादिः ॥ क्षाराःपरिभाषायामुक्ताः
(यत्तुमार्कंडेयपुराणे) तैलाभ्यंगोबान्धवानामंगसंवाहनंचयत् । तेनचाप्या
यतेजंतुर्यच्चाश्नन्तिस्वबान्धवाः ॥ प्रथमेह्नितृतीयेच सप्तमेनवमेतथा । वस्त्रत्यागं
बहिःस्नानं कृत्वादद्यात्तिलोदकमिति ॥ तदन्त्यदिनपरम् ॥ आशौचान्तेतिल
कल्कैःस्नातागृहंप्रविशेयुरितिविष्णूक्तेः ॥ विष्णुपुराणेत्वस्थिसंचयोर्ध्वंभोगो
प्युक्तः ॥ शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते । अस्थिसंचयनादूर्ध्वंसंयो
गस्तुनयोषिताम् (भारते) तिलान्ददतपानीयं दीपंददतजाग्रतः । ज्ञातिभिःसह
भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषुदुर्लभम् (मनुः) मांसाशनंचनाश्नीयुः शयीरंश्चपृथक्क्षितौ

(देवजानीयेकारिकायाम) लवणाक्षीरमायाच्चा पूपमांसानिपायसम । वर्जये दाहृतान्नेषु बालवृद्धातुरैर्विना ॥ उपवासोगुरौप्रेते पत्न्याःपुत्रस्यवाभवेत् (मरीचिः) प्रथमेह्नितृतीयेच सप्तमेदशमेतथा । ज्ञातिभिःसहभोक्तव्यमेतत्प्रेतेषुदुर्लभम ॥ भोजनंचादिवैव ॥ दिवाचैवतुभोक्तव्यममांसमनुजर्षभेतिविष्णुपुराणात् ॥ क्रीत्वालब्ध्वावादिवान्नमश्नीयुरितिपारस्करोक्तेश्च (मदनरत्नेहारीतः) पाणिषुमृन्मयेषुपर्णपुटकेषुवाश्नीरन् (देवजानीयेब्राह्मेशुद्धितत्त्वेआदिपुराणे) आशौच मध्येयत्नेनभोजयेत्स्वगोत्रजान् (अन्त्यदिनेतुमदनरत्नेब्राह्मे) यस्ययस्यतुवर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमंत्वहः । सतत्रगृहशुद्धिंच वस्त्रशुद्धिंकरोत्यपि ॥ अन्त्यकर्मकालीनवस्त्रयेस्तुतंत्रैरौवोक्तम॥ ग्रामाद्बहिस्ततोगत्वाप्रेतपृष्ठेतुवाससी ॥ अंत्यानामाश्रितानांचत्यक्त्वास्नानंकरोत्यथेति (शंखः) दानंप्रतिग्रहोहोमःस्वाध्यायःपितृकर्मच । प्रेतपिंडक्रियावर्ज्यमाशौचेविनिवर्तते (कठकगृह्ये) यत्रप्राणोक्रमस्तत्रान्वहंमहाबलिंकुर्यादिति (पारस्करः) तदानीमेववस्त्रंतंडुलंदीपकांस्यभाजनंप्रेतायदद्यात् (आशौचप्रकाशेभरद्वाजः) वासोन्नंचजलंकुम्भेप्रदीपंकांस्यभाजनम । नग्नप्रच्छादनेश्राद्धेब्राह्मणायनिवेदयेत् (भृगुः) तिलोदकंतथापिंडान्नग्नप्रच्छादनादिकम । रात्रौनकुर्यात्संध्यायांयदिकुर्यान्निरर्थकम (अथप्रेतपिंडःग्रहपिहेमाद्रौपारस्करेण) ब्राह्मणेदशपिंडास्तुक्षत्रियेद्वादशस्मृताः । वैश्येपंचदशप्रोक्ताःशूद्रेत्रिंशत्प्रकीर्तिताः (इत्युक्तंतथापि) प्रेतेभ्यःसर्ववर्णेभ्यःपिंडान्दद्याद्दशैवत्वितितेनैवोक्तेः ॥ सर्वेषांदशैवज्ञेयामदनरत्नेप्येवम (तथाचहेमाद्रौब्राह्मपाद्मयोः) जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तुवर्णानांकेचिदेवाहि । देशधर्मान्पुरस्कृत्यप्रेतपिंडान्वपंत्यपीत्युक्त्वा॥विप्रान्नेषुदशमपिंडोत्कर्षउक्तः॥ देयस्तुदशमःपिंडोराज्ञांवैद्वादशेहनि । वैश्यानांवै पंचदशेदेयस्तुदशमस्तथा ॥ शूद्रस्यदशमःपिंडोमासेपूर्णेह्निदीयते ॥ इतियुद्धमृतादेःसद्यःशौचेत्र्यहादौचतेनैवोक्तम ॥ सद्यःशौचेप्रदातव्यःसर्वेपियुगपत्तथा । त्र्यहाशौचेप्रदातव्यःप्रथमेहन्येकस्त्रवाहि । द्वितीयेहनिचत्वारस्तृतीयेपंचचैवहि । त्र्यहेप्रकारांतरंप्रागुक्तम (शातातपः) आशौचस्यचह्रासेतिपिंडान्दद्याद्दशैवतु ।

तत्रैकपात्रेसकृत्त्यक्त्वादर्शपिंडान्नदद्यात्। उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये । पूर्वदत्तांजलीन्नदद्यात्पूर्वपिंडांस्तथैवचेति ॥ गृह्यकारिकायांपात्रविपर्ययेदोषोक्तः ॥ शिलाविपर्ययेघटस्फोटादेर्नावृत्तिः ॥ अक्षाभ्यंजनादिपदकर्मणामुदकहार्यनिनयनवदप्रयोजकत्वात् ॥ तद्वचात्रालौकिकग्रहणम् (केचित्तु) नवान्यादायभाण्डानिआरब्धमुदकान्नतथैवेति प्रचेतसोक्तेःपात्रानेकत्वमाहुः । क्रियाकर्तुर्नाशेऽन्येनशेषःसमापनीयः ॥ एवंक्रियाप्रवृत्तानांयदिकश्चिद्विपद्यते । तदंशुनाक्रियाकार्यासर्वैर्वासहकारिभिरिति शुद्धितत्त्वेबृहस्पतिस्मृतेः ॥ पत्न्याः कर्तृत्वेरजोदर्शनेचतदंतेकुर्यात् ॥ शावाद्दिगुणमार्तवमित्युक्तेः ॥ आशौचांते आर्तवेकर्तुरस्वास्थ्येवान्येनक्रियासर्वानिवर्तनीयाकर्तुर्विपर्ययात्कालातिक्रमयोगाच (वाराहे) स्थंडिलेप्रेतभागंतुदद्यात्पूर्वाह्णएवतु । कृत्वातुपिंडसंकल्पनामगोत्रेणाहुन्दरि(मरीचिः) प्रेतायपिंडंबर्हिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितम् । प्राग्दीच्यांचरुंकृत्वास्नातःप्रयतमानसः ॥ दर्भवर्जनमनुपनीतपरम् ॥ असंस्कृतानांभूमौपिंडंदद्यात्संस्कृतानांकुशेष्विति प्रचेतसोक्तेः (मिताक्षरायांस्मृत्यंतरे) भूमौमाल्यंपिंडंपानीयमुपलेवादद्युः ॥ शुनःपुच्छः ॥ फलमूलैश्चपयसा शाकेनचगुडेनच । तिलमिश्रन्तुदर्भेषुपिंडंदक्षिणतोहरेत् ॥ तूष्णींप्रसेकंपुष्पंचधूपंदीपंतथैवच । शालिनासक्तुभिर्वापिशाकैर्वाप्यथनिर्वपेत् ॥ प्रथमेहनियद्द्रव्यंतदेवस्याद्दशाहिकम् (मदनरत्नेमात्स्ये) तैजसंमृन्मयंवाथपात्रंसंशोध्ययत्नतः । लौकिकाग्नावधिश्रित्यपचेदन्नंघृतप्लुतम् ॥ स्नात्वार्थतिलसंमिश्रंप्रदद्याद्दर्भसंस्तरे (शुद्धितत्त्वेदेवजानीयेचब्राह्मे) प्रथमेहनियोदद्यात्प्रेतायान्नंसमाहितः । अन्नंनवसुचान्येषुसएवप्रददात्यपि ॥ मृन्मयंभांडमादायनवंस्नातःसुसंयुतः । तंडुलप्रसृतिंतत्रत्रिःप्रक्षाल्यपचेत्स्वयम् ॥ सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रंकृमिकेशविवर्जितम् । द्वारोपांतेततःक्षिप्त्वाशुद्धांवागौरमृत्तिकाम् ॥ भूपृष्ठेसंस्तरेदर्भान्याम्याग्रानदेशसंभवान् । ततोवनेजनंदद्यात्संस्मरन्गोत्रनामनी ॥ तिलसर्पिर्मधुक्षीरैःसंसिक्तंतन्नमेवहि ॥ दद्यात्प्रेतायपिंडंतुदक्षिणाभिमुखःस्थितः ॥ अर्घ्यैः पुष्पैस्तथाधूपैर्दीपैस्तोयैश्चशीतलैः । ऊर्णातंतुमयैःशुद्धैर्वासोभिःपिंडमर्चयेत् ॥ दिवसेदिवसे

देयः पिंडएवंक्रमेणतु। त्र्यहःशौचेप्रदातव्याःसर्वेपियुगपत्तथा ॥ त्र्यहाशौचेपिदातव्यास्त्रयःपिंडाःसमाहितैः ॥ द्वितीयेचतुरोदद्यादस्थिसंचयनंतथा ॥ त्रींस्तुदद्यात्तृतीयेह्निवस्त्रादिक्षालयेत्ततः । दशाहेपिचदातव्यःप्रथमेत्वेकएवहि ॥ एकस्तोयांजलिस्त्वेवंपात्रमेकंचदीयते ॥ द्वितीयेद्वौतृतीयेत्रीनित्याद्युक्त्वाएवंस्युःपंचपंचाशत्तोयस्यांजलयःक्रमात् ॥ तोयपात्राणितावंतिसंयुक्तानितिलादिभिरिति ॥ पात्रंकुंभः ॥ अत्राहःपदमहोरात्रपरम् ॥ तेनरात्रावपिदेयइतिगौडाः ॥ दिवसपदाद्रात्रौनेतिमैथिलाः ॥ एवंत्युक्तेसपिंडेनदशपिंडेप्रक्रांतेपुत्रागमेपिसनदद्यात् असगोत्रःसगोत्रोवेतिप्रागुक्तेः ॥ दाहकर्तैवदशाहंकुर्य्यादितिमिताक्षरायाम् (शुद्धितत्त्वेवायवीयेपि)असगोत्रःसगोत्रोवायदिस्त्रीयदिवापुमान्प्रथमेह्निनदात्प्रेतस्यपिंडंदद्यात्सएवहीति (तत्रैव) पूरकेणतुपिंडेनदेहोनिष्पाद्यतेयतः । कृतस्यकारणायोगात्पुनर्नावर्ततेक्रिया (शुद्धिप्रकाशेवायवीयेपि) निवर्तयतियोमोहात्क्रियामन्यनिर्वर्तिताम् । विधिघ्नस्तेनभवतिपितृहाचोपजायते ॥ तस्मात्प्रेतक्रियायेनकेनापिचकृतायदि । नतांनिवर्तयेत्प्राज्ञःसतांधर्ममनुस्मरन्निति (आदिपुराणे) पितृशब्दंस्वधांचैवनप्रयुंजीतकर्हिचित् । अनुशब्दंतथाचेहप्रयत्नेनविवर्जयेत् ॥ उपतिष्ठतामयंपिंडःप्रेतायेतिसमुच्चरेत्(क्रियानिबंधेव्यासः)प्रेतायपिंडंदत्वातुततोप्याह्निनात्यये(भविष्ये)ओदनासिद्धसक्तूनांशाकमूलफलादिषु । प्रथमेहनियद्दद्यात्तद्दद्यादुत्तरेहनि॥गृहद्वारिश्मशानेवातीर्थेदेवगृहेपिवा ॥ यत्राद्येदीयतेपिंडस्तत्रसर्वंसमापयेत्(ब्राह्मे)शिरस्त्वाद्येनपिंडेनप्रेतस्यक्रियतेसदा । द्वितीयेनतुकर्णाक्षिनासिकाश्चसमासतः ॥ गलांसभुजवक्षांसितृतीयेनयथाक्रमम् । चतुर्थेनतुपिंडेननाभिलिंगगुदानिच ॥ जानुजंघेतथापादौपंचमेनतुसर्वदा॥सर्वमर्माणिषष्ठेनसप्तमेनतुनाडयः ॥ दंतलोमान्यष्टमेनवीर्यंतुनवमेनच । दशमेनतुपूर्णत्वंतृप्तताक्षुद्विपर्ययइति (याज्ञवल्क्येनतु) पिंडयज्ञावृतादेयंप्रेतायान्नंदिनत्रयमित्युक्तम् ॥ अत्रफलतारतम्यंज्ञेयमितिविज्ञानेश्वरः ॥ तेनत्र्यहाशौचपरत्वंदेवयाज्ञिकोक्तंचिंत्यम् ॥ आशौचस्यह्रासेपिपिंडान्दद्याद्दशैवत्वितिवचनाच्च ॥ दिनत्रयावश्यकत्वार्थमितिहारलतादयः (शातातपः)

जलमेकादशाहमाकाशेस्थाप्यंक्षीरंचमृन्मये(पारस्करः) मृन्मयेतांरात्रिंक्षीरो दकेविहायसिनिदध्युः ॥ प्रेतात्रस्नायीत्युदकंपिबत्वेदमितिक्षीरम् ॥ इदंरात्रावे वेतिगौडाः(गारुडेतु) अपक्वेमृन्मयेपात्रेदुग्धंदद्याद्दिनत्रयमित्युक्तम् (हेमाद्रौपा द्मेतुदशाहमुक्तम्)तस्माद्विधेयमाकाशेदशरात्रंपयोजलम् । सर्वतापोपशांत्यर्थम ध्वश्रमविनाशनं(देवजानीयेकारिकायाम्) तत्रप्रेतोपकृतयेदशरात्रमखंडितम्। कुर्यात्प्रदीपंतैलेनवारिपात्रंचमार्तिकम् । भोज्यातभोजनकालेतुभक्तमुष्टिंचनि र्वपेत् ॥ नामगोत्रेणसंबुध्याधरिण्यांपितृयज्ञवत् (शातातपः) भूलोकात्प्रेतलो कंतुगंतुश्राद्धंसमाचरेत् ॥ तत्पाथेयंहिभवतिमृतस्यमनुजस्यतु (अथदशाहम ध्येदर्शपातेनिर्णयः । भविष्ये) प्रवृत्ताशौचतंत्रस्तुर्यदिदर्शंप्रपद्यते । समाप्य चोदकंपिंडानस्नानमात्रंसमाचरेत् (ऋष्यशृंगः) आशौचमन्तरादर्शोयदिस्या त्सर्ववर्णानाम् । समाप्तिंप्रेततंत्रस्य कुर्यादित्याहगौतमः (पैठीनसिः) आद्येदावे वकर्तव्या प्रेतपिंडोदकक्रिया । द्विरेंदवेतुकुर्वाणाः पुनःशावंसमश्नुते (माता पित्रोस्तु । श्लोकगौतमः) अन्तर्दशाहेदर्शश्चेत्तत्रसर्वंसमापयेत् । पित्रोस्तुयाव दाशौचं दद्यात्पिंडाञ्जलाञ्जलीन् ॥ इदमपित्र्यहमध्येदर्शपाते ॥ तदूर्ध्वंदर्शे तुपित्रोरपितंत्रंसमाप्यमेव ॥ पित्रोराशौचमध्येतु यदिदर्शःसमापतेत्। तावदेवो त्तरंतंत्रंपर्यवस्येत्त्र्यहात्परमितिगालवोक्तेः ॥ अन्येषान्तुत्र्यहमध्येपिसमाप्ति रितिपराशरमाधवीयेनिर्णयामृतेचोक्तम् (कालादर्शेपि) दर्शेदशाहमध्येस्या दूर्ध्वंतंत्रंसमापयेत् । त्रिरात्रादुत्तरंपित्रोर्मृतावितिविनिश्चयः ॥ मदनपारिजा तेतुगालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयम् ॥ त्र्यहोर्ध्वमपिपित्रोर्नतंत्रसमाप्तिरि त्युक्तम् ॥ मदनरत्नेप्येवम् ॥ समतुदेशाचाराद्व्यवस्थेतिप्रतिभाति (अथास्थि संचयः) तत्राश्वलायनेनचकृष्णपक्षएकादशीत्रयोदशीदर्शेषुआषाढी फाल्गुनी प्रोष्ठपदीभिन्नर्क्षेउक्तम् ॥ तदाशौचमध्येऽसम्भवेतदूर्ध्वंचप्रागब्दात्करणीयम् (आशौचमध्येतुमदनरत्नेसंवर्तः)प्रथमेह्नितृतीयेवासप्तमेनवमेतथा । अस्थिसंचय नंकार्यंदिनेतद्गोत्रजैःसह (छंदोगपरिशिष्टेतु) अपरेद्युस्तृतीयेवाअस्थिसंचयनं भवेदितिद्वितीयेप्युक्तम्।विष्णुकात्यायनौसंचयनंचतुर्थ्यामिति(माधवीयेयमः)

भौमार्कसंदवारेषु तिथियुग्मे विवर्जयेत् वर्जयेदेकपादर्क्षे द्विपादर्क्षेस्थिसंचयम् प्रदात् जन्मनक्षत्रे त्रिपादर्क्षे विशेषतः (ब्राह्मे) चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमे हनि भूभृताम् । नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परम् ॥ दशमेहनीति वा पाठः (शौनकः) पालाशेष्ठवस्थिदाहे च सद्यः संचयनं भवेत् ॥ काम्यमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम् ॥ द्वितीयेत्वस्थिसंचय इत्युक्तम् (अंगिराः) प्रेतो भूतं ततो हि स्थय: शुचिर्न करोति चेत् । देवतानां तु यजनं तं शापत्यथ देवताः ॥ तद्विधिः स्वस्वसूत्रे भट्टकृतौ ज्ञेयः (हेमाद्रौ नागरखंडे) श्रीणासंचयनस्यार्थे तानिवेश्य गुणां सांप्रतम् । यत्रस्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ एको हिष्टं ततो मार्गे विश्रामे यत्र कारितः ॥ ततः संचयनस्यार्थे तृतीये श्राद्धमिष्यते (अपरार्के मदनरत्ने च ब्राह्मे) सद्यः शौचे तथैकाहे सद्यः संचयनं भवेत् । त्र्यहाशौचे तृतीये ह्नि कर्तव्यस्त्वस्थिसंचयः (तत्रैव) श्मशानदेवतायागं चतुर्थे दिवसे चरेत् । मृन्मयेषु च भांडेषु कुंभेषु रुचकेषु वा ॥ सुपक्वै र्भक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा । फलैर्मूलैर्वनोत्थैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥ धूपो दीपस्तथा माल्यमर्घ्यं देयं त्वरान्वितैः । तत्र पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समंततः ॥ निवेदयद्भिर्वक्तव्यं तैः सर्वैरनहंकृतैः ॥ नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥ ये त्र श्मशाने देवाः स्युर्भगवंतः सनातनाः । तेस्मत्सकाशाद्गृह्णंतु बलिमष्टांगमक्षयं ॥ प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छंतु च शाश्वतान् । अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददतां चिरम् ॥ एवं कृत्वा बलीन्सर्वान्क्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः । एवं दत्वा बलिं चैव दद्यात्पिंडत्रयं बुधः ॥ एकं श्मशानवासिभ्यः प्रेतायैव तु मध्यमम् । तृतीयं तत्सखिभ्यश्च दक्षिणासंस्थमादरात् ॥ ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः ॥ प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानां गोद्भवानि च ॥ शिरसो वक्षसोः पाण्योः पार्श्वाभ्यां चैव पादतः । पंचगव्येन संस्नाप्य क्षौमवस्त्रेणावेष्ट्य च ॥ प्रक्षिप्य मृन्मये भांडे नवे साच्छादने शुभे ॥ अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयत्यपि । गृहीत्वास्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत् ॥ ततः संमार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयांबुभिः । पूजां च पुष्पधूपाद्यैर्बलिभिः पूर्ववत्क्रमादिति (अथ तीर्थेस्थिक्षेपविधिः (तत्रैव) तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले । कश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥ मातुः कुलं पितृ

कुलंवर्जयित्वानराधमः । अस्थीन्यन्यकुलस्थस्यनीत्वाचांद्रायणंचरेत् (तत्रैव ब्रह्मांडपुराणे) अस्थीनिमातापितृपूर्वजानांनयंतिगंगामपियेकथंचित् । सद्वां धवस्यापिदयाभिभूतास्तेषांतुतीर्थानिफलप्रदानि ॥ स्नात्वाततःपंचगव्येनसि क्त्वाहिरण्यमध्वाज्यतिलैश्चयोज्य । ततस्तुमृत्पिंडपुटेनिधायपश्यन्दिशंप्रेतग णोपगूढां ॥ नमोस्तुधर्मायवदेत्प्रविश्यजलंसमेप्रीतइतिक्षिपेच्च । उत्थायभास्वं तमवेक्ष्यसूर्यंसदक्षिणांविप्रमुखायदद्यात् ॥एवंकृतेप्रेतपुरस्थितस्यस्वर्गेगतिःस्या त्तुमहेंद्रतुल्या (यमः) गंगातोयेषुयस्यास्थिक्षिप्यतेशुभकर्मणः नतस्यपुनरावृ त्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात् (तथा) अस्तंगतेगुरौशुक्रे तथामासेमलिम्लुचे । गं गायामस्थिनिक्षेपंनकुर्यादितिगौतमः ॥ दशाहांतर्नदोषः ॥ दशाहस्यांतरेयस्य गंगातोयेस्थिमज्जति । गंगायांमरणाद्यादृक्तादृक्फलमवाप्नुयादितिमदनरत्ने वृद्धमनूक्तेः (शौनकः) शौनकोऽहंप्रवक्ष्यामि अस्थिक्षेपविधिंक्रमात् । आदौ ग्रामाद्बहिर्गत्वास्नानंकुर्य्यात्सचैलकं ॥ प्रोक्षयेत्पंचगव्येनभुवंमंत्रैर्विचक्षणः । गायत्र्याद्यैःपंचगव्यमंत्रैर्निखातास्थिभूमिंप्रोक्षेदित्यर्थः ॥ उपसर्पादिभिर्मंत्रैःप्रा र्थनंखननंतथा । मृत्तिकोद्धरणंचास्थ्नांग्रहणंचयथाक्रमम् ॥ उत्ससर्पेतिचतुर्भि र्मंत्रैःक्रमेणप्रार्थनादिज्ञेयम् ॥ स्नात्वास्थिशुद्धिंकुर्वीतएतोन्विंद्रेतिसूक्ततः । स्पृ ष्ट्वास्पृष्ट्वाततःस्नानंपञ्चगव्येनशुध्यति ॥ दशस्नानानिकुर्व्वीततत्तन्मंत्रैर्विचक्ष णः । गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकम् । भस्ममृन्मधुआदीनिमंत्रतस्तानि वैदश ॥ कुशैःसंमार्ज्जयेदस्थीन्यतोदेवेतिमंत्रतः । एतोन्विंद्रं शुचिर्व्वेतिनतमं हइतीतिच ॥ पावमानीर्ममाग्नेश्च रुद्रसूक्तंयथाक्रमम् ॥ एतैःकुशैर्मार्ज्ज नम् ॥ हेमश्राद्धंततःकुर्य्यात्पितॄनुद्दिश्ययत्नतः । पिण्डदानंप्रकुर्व्वीततत्रचाति लतर्प्पणम् ॥ अस्थिक्षेपांगंचेदम् ॥ अजिनंकंबलादर्भा गोकेशाःशणमेवच । भर्ज्जपत्रंताडपत्रंसप्तधावेष्टनंस्मृतम् ॥ हेमञ्चमौक्तिकंरौप्यंप्रवालंनीलकन्तथा । निक्षिपेदस्थिमध्येतुशुद्धिर्भवतिनान्यथा ॥ ततोहोमंप्रकुर्वीत तिलाज्येनविच क्षणः । उदीरतेतिसूक्तेनहुनेदष्टोत्तरंशतम् ॥ ततोगत्वाक्षिपेत्तोयेस्पर्शदोषोन विद्यते ॥ मूत्रंपुरीषाचमनंकुर्व्वन्नस्थीनिधारयेत् । अत्रदशदानंवैतरणीकरणमो

क्षपापधेनुदानमुक्तम्(दिवोदासीयेकाशीखण्डे)धनंजयोपिधर्मात्मा मातृभक्तिप रायणः । आदायास्थीन्यथीमातुर्गंगामार्गस्थितोभवत् ॥ पंचगव्येनसंस्नाप्यत थापंचामृतेनवै । यक्षकर्दमलेपैर्नाक्षिप्त्वापुष्पैःप्रपूज्यच । आवेष्ट्यनेत्रवस्त्रेणात तःपट्टांबरेणच ॥ ततःक्षुरसवस्त्रेणततोमांजिष्ठवाससा ॥ नेपालकंबलेनाथमृदा चार्थविशुद्धया॥ ताम्रसंपुटकेकृत्वामातुरंगान्यथोवहेत्(व्यासः)पट्टवस्त्रंचकौशे यंमांजिष्ठंश्वेतवस्त्रकम् । कंबलंशाणपट्टंचअजिनंचतथोत्तरम्॥एषांविकल्पः॥ अन्यप्रचात्रविशेषस्त्रिस्थलीसेतौदिवोदासीयेचज्ञेयः (संचयनोत्तरंश्राद्धमाहाश्व लायनः) श्राद्धमस्मैदद्युरितिस्मृत्यर्थसारे ॥ संचयनेकृतेमनुष्यलोकंगच्छतःपा थेयश्राद्धमामेनकार्यमिति ॥ अनुपनीतस्यनसंचयनम् (अथनवश्राद्धंपृथ्वीचं द्रोदयेगिराः) प्रथमेह्नितृतीयेचपंचमेसप्तमेतथा । नवमैकादशेचैवतन्नवश्राद्धमु च्यते (शिवस्वामी) नवश्राद्धानिपंचाहुराश्वलायनशाखिनः । आपस्तंबाःषडि त्याहुर्विभाषान्त्वितरेषुहि ॥ पंचसकादशाहिकंविना ॥ मरणाहिषमेषुदिनेष्ठवे कैकंनवश्राद्धंकुर्यादानवमाद्यदिनवमंवच्छिद्यतेकादशेतत्कुर्यादितिमदनरत्नेबौ धायनोक्तेः ॥ (भविष्ये) नवसप्तविशांराज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यंतयो र्वर्णयोस्तुषडित्याहुर्महर्षयः (हेमाद्रौवृद्धवशिष्ठः)अलब्ध्वातुनवश्राद्धं प्रेतत्वा न्नवमुच्यते । अर्वाक्तुद्वादशाहस्यलब्ध्वातरतिदुष्कृतम् ॥ अतःषडेव ॥एतान्ये वविषमश्राद्धानीत्युच्यंते (नागरखंडेतु) पंचमेसप्तमेतद्वद्दष्टमेनवमेतथा । दशमै कादशेचैवनवश्राद्धानितानिचेत्युक्तम् (कात्यायनस्तु) चतुर्थेपंचमेचैवनवमैका दशेतथा । यदत्रदीयतेजंतोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ प्रथमेसप्तमेचैवेत्याद्यपाठेव्या सपाठः(बह्वृचानांतु) नवश्राद्धदशाहानि नवमिश्रंतुषडृतूनित्युक्तंनारायण वृत्तौ (दीपिकायाम्) अथतनुयादाद्यं चतुर्थेदिनेश्राद्धं ॥पंचमसप्तमाष्टनवदिग्रु द्रे यियुरमहिजैः ॥ प्रथमेह्नितृतीयेह्निपंचसप्तनवस्वपि । द्वौद्वौपिंडौप्रदातव्यौशे षेष्वेकंतुविन्यसेत् ॥ एकोविषमश्राद्धेवयवपिंडश्चैकइति द्वावित्यर्थः ॥ अत्र शाखाभेदाद्व्यवस्था (अपरार्केभविष्ये)नवश्राद्धं त्रिपक्षंचषण्मासंमासिकानि च । नकरोतिसुतोयस्तुतस्याधःपितरोगताः (वाराहे) गतोसिदिव्यलोकंत्वं

कृतांतविहितात्पथः। मनसावायुभूतेनविप्रेत्वाहंनियोजये। पूजयिष्यामिभो
गैस्त्वामेवंविप्रंनिमंत्रयेत् (आवाहनेपितत्रैव) इहलोकंपरित्यज्यगतोसिपरमां
गतिम्। मनसावायुभूतेनविप्रेत्वाहंनियोजयइति(तत्रैवबह्वृचपरिशिष्टे) अनू
दकमधूपंचगंधमाल्यैर्विवर्जितम्॥ नवश्राद्धममंत्रञ्चपिण्डोदकविवर्ज्जितम्॥
उदकमर्घ्यः॥ पिण्डोदकंशुंधंतांपितरइत्यवनेजनादि॥ एकोद्दिष्टेषुसर्व्वेषु
नस्वधानाभिरम्यताम्। नाग्नौकरणमंत्रश्च एकंवाप्रतिलोदकम्॥ अनपत्ये
षुसर्व्वेषु नस्वधानाभिरम्यताम्। स्वस्त्यस्तुविसृजेदेवं सकृत्प्रणववर्ज्जितम्॥
एकोद्दिष्टस्यपिण्डेतु अनुशब्दोनविद्यते। पितृशब्दंनकुर्व्वीत पितृहाचोपजा
यते॥ सपिण्डनात्प्रागितिहेमाद्रिः॥ तेनस्वधांप्रयुंजीत प्रेतश्राद्धेदशाहिके॥
इति ऋष्यशृंगोक्तौदशाहिकोक्तेरेकादशाहेस्वधाप्रयोगएवेति हारलतापरा
स्ता (रत्नावल्याम्) आशिषोद्विगुणादर्भाजयाशीःस्वस्तिवाचनम्। पितृ
शब्दःस्वसंबद्धःशर्म्मशब्दस्तथैवच॥ पात्रालंभोवगाहश्चउल्मुकोल्लेखनादि
कम्। तृप्तिप्रश्नश्चविकिरःशेषप्रश्नस्तथैवच॥ प्रदक्षिणाविसर्गश्चसीमांत
गमनंतथा। अष्टादशपदार्थाश्चप्रेतश्राद्धेविवर्ज्जयेत्॥ अत्रस्वधापितृतमःशब्दा
नांतिलोसीतिमंत्रेप्रेतशब्दोहेनतूष्णींवातिलावनम्॥ तूष्णीमर्घ्यदानम्॥ अमु
ष्मैस्वाहेतिप्रेतनाम्नापाणिहोमः॥ नाम्नाएकःपिण्डः॥ निनयनमंत्रेऊहः॥
अनुमंत्रणादित्वमंत्रकम्॥ अभिरम्यतामितिविसर्ज्जनम्॥ एवंनवश्राद्धवर्ज्जै
कोद्दिष्टेषु॥ नवश्राद्धेत्वमंत्रकंसर्वमितिनारायणवृत्तिः (क्रियानिबंधे) उत्तानं
स्थापयेत्पात्रमेकोद्दिष्टेसदाबुधः। न्युब्जंतुपार्वणेकुर्यात्तस्योपरिकुशान्न्यसेत्॥
नवश्राद्धंगृहेकुर्याद्वार्ययित्राग्नयोपिवा। सपिंडीकरणांतानिप्रेतश्राद्धानियानि
वै॥ तानिस्युर्लौकिकेवह्नावित्याहत्वाश्वलायनः॥ इदंसंभवेन्नेनकार्यम्॥ नव
श्राद्धेषुयच्छिष्टंगृहपर्युषितञ्चयत्। दंपत्योर्भुक्तशेषञ्चनतद्भुंजीतकर्हिचिदित्यं
गिरोवचनलिंगात्॥ द्वाभ्यांतदातुकृच्छ्राभ्यांशुद्धिःस्यात्तुविवेकिनामितिब्राह्म
उक्तम् (विघ्नेतुनिर्णयामृतेकश्यपः) नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत्। तत्तदु
त्तरसातंत्र्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते (हेमाद्रौगालवः) शावेतुसूतकंचेस्यात्तन्निशायांचमृ

तौतथा । नवश्राद्धानिदेयानियथाकालंयथाक्रमम् ॥ निशायामाशौचांतेद्व्यह वृद्धौ (अन्वारोहणेतु) नवश्राद्धानिसर्वाणिसपिंडीकरणंपृथक् । एकएववृषो त्सर्गोगौरेकातत्रदीयते (आशौचांत्यदिनेकार्यमुक्तंब्राह्मे) यस्ययस्यतुवर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमंत्वहः । सतत्रवस्त्रशुद्धिंचगृहशुद्धिंकरोत्यपि ॥ समाप्यदशमं पिंडंप्रेतस्पृष्टेतुवाससी । अंत्यानामाश्रितानांचत्यक्त्वास्नानंकरोतिच ॥ श्मश्रु लोमनखानांचयत्त्याज्यंतज्जहात्यपि । गौरसर्षपकल्केनतिलकल्केनसंयुतम् ॥ शिरःस्नानंततःकृत्वातोयेनाचम्यवाग्यतः । वृषभंगांसुवर्णंचस्पृष्ट्वाशुद्धोभवेन्न रः (क्रियानिबंधेगृह्यकारिकायाम्) अत्रपिंडत्रयंदद्युस्तत्सखिभ्यस्तथादिमम् ॥ प्रेतायमध्यमंतद्वत्तृतीयंचयमायवै (तथा) कर्त्रात्रप्रार्थिताःसंतोज्ञातिसंबंधिबांध वाः । दद्युरभ्यंगतःपूर्वंशीस्त्रोन्दमौंदकाञ्जलीन् ॥ पूर्ववन्नामगोत्राभ्यांनियमो नेहकश्चन (मदनरत्ने विष्णुहारीतौ) आशौचांतेकृतश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैः सर्षपकल्कैर्वास्नाताःशुक्लवाससोगृहंप्रविशेयुस्तत्रशांतिकंकृत्वाब्राह्मणपूजनंकु र्युरिति (देवलः) दशमेहनिसंप्राप्तेस्नानंग्रामाद्बहिर्भवेत् । तत्रत्याज्यानिवासां सिकेशश्मश्रुनखानिच (अपरार्केबृहस्पतिः) नवमेवाससांत्यागोनखरोम्णांत थांतिमे (तत्रैवव्यासः) आशौचांत्यदिनेक्षौरंजनन्यांचशरीमृते ॥ सतत्प्रेताल्प वयसामित्याहापस्तंबः ॥ अनुभाविनांचपरिवापनमिति ॥ अनुभाविनःकनि ष्ठाइतिविज्ञानेश्वररत्नाकरादयः ॥ आशौचमनुभवतांपुंसांसर्वाशौचेतुमुंडनम् ॥ आज्ञयानरपतेर्द्विजन्मनांदारकर्ममृतसूतकेषुच । बंधमोक्षमखदीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषुचोडुषु ॥ इतिरत्नमालोक्तेर्जननाशौचेपीतिशुद्धितत्त्वादयः ॥ अत्रदेशाचारतोव्यवस्था ॥ परंशिखावर्ज्यम् ॥ केशश्मश्रु नखलोमानिवापयी तशिखावर्ज्यमितियोगिभल्लोक्तेः (यत्त्वापस्तंबः) नसमावृत्तावपेयुरन्यत्रविहा रादित्येके ॥ विहारोदर्शादियागः ॥ तेनविनासमावृत्तागृहस्थानवपेयुरित्यर्थः (यच्च) वृथाछिनत्तियःकेशान्तमाहुर्ब्रह्मघातिनमितितत् ॥ केशश्मश्रुधारयता मग्र्याभवतिसंततिरितिदानधर्मोक्तंकाम्यपरम् ॥ अनुभाविनःपुत्राद्यइत्येके ॥ पुत्रः पत्नीचवपनंकुर्यादंतेयथाविधि । पिंडदानोचितोन्योपिकुर्यादित्यंसमा

हितइत्यपरार्केव्यासोक्तेः (यत्तुमिताक्षरायाम्) द्वितीयेहनिकर्त्तव्यंक्षुरकर्मप्र यत्नतः । तृतीयेपंचमेवापिदशमेवाप्रदानतइति ॥ आप्रदानतइतिचतुर्थादीनि ॥ तत्प्रथमदिनेसम्भवेज्ञेयम् ॥ अलुप्तकेशोयःपूर्व्वं सोनकेशान्प्रवापयेत । द्वितीये द्वितीयेह्निपञ्चमेसप्तमेपिवा ॥ यावच्छ्राद्धंप्रदीयेत तावदित्यपरंमतमितिमा धवीयेमदनरत्नेचबौधायनोक्तेः ॥ मदनपारिजातेतुदशमेप्रथमेचसमुच्चयउक्तः (यत्तु) दशमंपिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषेशुचिर्भवेदिति ॥ तदेकादशाहश्राद्धा गविप्रनिमंत्रणार्थंज्ञेयम् (अथैकादशाहःमनुः) विप्रःशुध्यत्यपःस्पृष्ट्वाक्षत्रियो वाहनायुधैः । वैश्यःप्रतोदंरश्मीन्वायष्टिंशूद्रःकृतक्रियः (शुद्धितत्त्वेदेवलः) आद्याहःशुनिवृत्तेषु सुस्नाताःकृतमंगलाः । आशौचान्तद्विजमुच्यन्तेब्राह्मणा न्स्वस्तिवाच्यच (याज्ञवल्क्यः) आद्यमेकादशेहनिक्षत्रियाद्यैराशौचेप्येकाद शेह्निश्राद्धंकार्य्यम् ॥ आद्यंश्राद्धमशुद्धोपि कुर्य्यादेकादशेहनि ॥ कर्तुस्तात्का लिकीशुद्धिरशुद्धिःपुनरेवसइति हेमाद्रौशंखोक्तेः (पैठीनसिः) एकादशेह्नि यच्छ्राद्धंतत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपिवर्णानांसूतकंतुपृथक्पृथक् (यत्तु मरीचिः) आशौचांतेततःसम्यक् पिण्डदानंसमाप्यते । ततःश्राद्धंप्रदातव्यंस र्व्ववर्णेष्वयंविधिरिति ॥ तत्सर्व्ववर्णानांदशाहाशौचपरम् (यत्तुविष्णुः) अ थाशौचापगमइति (यच्चगौडग्रंथेहारीतः) श्वोभूतेएकोद्दिष्टंकुर्य्यात (यच्चवै जवापः) ऊर्ध्वंदशम्याअपरेद्युरितितद्द्विप्रविषयम् ॥ एतेनदशमपिंडापकर्षपक्षे अवयवपिंडासमाप्तौकथमेकादशाहेश्राद्धमितिमूर्खोक्तिःपरास्ता ॥ वचनादा शौचमध्येइवतत्रअप्यविरोधात (भविष्ये) एकादशभ्यो विप्रेभ्योदद्यादेकादशे हनि । भोजनंतत्रवैकस्मैब्राह्मणायमहात्मने (यत्तुमात्स्ये) एकादशेहनितथा विप्रानेकादशैवतु । क्षत्रादिःसूतकांतेतुभोजयेदयुजोद्विजानिति ॥ तदुद्गणश्रा द्धपरमितिमदनपारिजातः ॥ गौडास्त्वस्माद्वचनात्क्षत्रियादीनामाशौचान्तए वेत्याहुः (रामायणेपि) समतीतेदशाहेतु कृतशौचोयथाविधि । चक्रेद्वादशा कंश्राद्धंत्रयोदशकमेवच । द्वादशकंद्वादशाहेन निवर्त्यत्रयोदशाहश्राद्धंत्रयोद शकंत्वतुर्दशाहविधेयंसपिण्डनपाथेयादि ॥ क्षत्रियाणांद्वादशाहाशौचेत्रयोद

शेमहैकोद्दिष्टंचतुर्दशेसपिण्डनम् ॥ द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचांतयोर्विकल्पइत्येके ॥ सद्यःशौचादौयुद्धहतादेरेकादशाहः ॥ अन्येषांत्वाशौचांतइति वयम् (कौर्म्मे) एकादशेह्निकुर्व्वीतप्रेतमुद्दिश्यभावतः । द्वादशेवाह्निकर्तव्यमनिंद्येप्यथवाहनि ॥ निंद्यंप्रेतक्रियाकालयुक्तम् ॥ एकादशेतुनतिषेधइत्युक्तं प्राक् (बृहस्पतिः) वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकम् ॥ गंधमाल्यैःसमभ्यर्च्यश्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ श्रोत्रियाभोजनीयास्तुनवसप्तत्रयोदश । ज्ञातयोबांधवानिःस्वास्तथाचातिथयोपरे (देवयाज्ञिकनिबन्धे) एकादशसुविप्रेषुप्रेतमावाह्यभोजयेत् ॥ तत्राद्यायचशय्यादिदद्यादाद्यमितिस्मृतम्(विष्णुः)एकवन्मंत्रानूहेनैकोद्दिष्टेबहुवचनांतानेकवचनांतान्वदेदित्यर्थः॥ एतद्दृष्टार्थत्वे(अस्यविघ्नेगौणकालमाहहेमाद्रौबौधायनः) एकोद्दिष्टंश्वएवस्याद्द्वादशेहनिवापुनः ॥ अतऊर्ध्वंमयुग्मेषुकुर्वीताहःस्वशक्तितः ॥ अर्धमासेथवामासिऋतौसंवत्सरेपिवेति (तत्रैवलघुहारीतः) एकोद्दिष्टंतुकुर्वीतपाकेनैवसदास्वयम् । अभावेपाकपात्राणांतदहःसमुपोषणम्(गोभिलः) ब्राह्मणंभोजयेदाद्येहोतव्यमनलेथवा । पुनश्चभोजयेदेकंद्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ एतदाद्यमासिकाद्याब्दिकयोःसिद्ध्यर्थमितिभट्टाः । तेनमहैकोद्दिष्टंषोडशश्राद्धांगत्वमेव ॥ अतएवाद्यंसर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादशाहइतिविज्ञानेश्वरः ॥ अन्येत्वाद्यमासिकाब्दिकयोराद्यमेकादशेहनीतिनियमादभेदमाहुः ॥ द्वयोस्तंत्रत्वबाधार्थंगालवीयमित्यन्ये (युद्धहतादौतुहेमाद्रौपृथ्वी चंद्रोदयेपैठीनसिः) सद्यःशौचेपिदातव्यंप्रेतस्यैकादशेहनि । सएवदिवसस्तस्यश्राद्धशय्यासनादिषु ॥ एवमेकादशाहादौ ॥ अतोत्रद्वितीयेह्न्येकादशाहंवदन्गौडःशूलपाणिःस्मार्तगौडश्चपरास्तः ॥ एतेनाद्यमेकादशेहनीत्याशौचानंतरदिनपरमितिविष्णूक्तेः ॥ प्रागुक्तशंखादिवचनानांचानाकरत्वादितिवदंतःकल्पतरुवाचस्पतिप्रमुखाः सर्वमहानिबंधविरोधादुपेक्ष्याः (उशनाः)त्र्यहाशौचेपिकर्तव्यमाद्यमेकादशेहनि । अतीतविषयेसद्यस्त्र्यहोर्ध्वंवातदिष्यते (याज्ञवल्क्यः) एकोद्दिष्टंदैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् । आवाहनाग्नौकरणरहितंत्वपसव्यवत् ॥ उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जनेअभि

रक्ष्यतामितिवदेयुस्तेभिरताःस्महेइति। अग्नौकरणनिषेधोन्यपरः॥ बह्वृचा
नांसर्वैकोद्दिष्टेषुतद्भवत्येवेत्युक्तंप्राक्॥ स्वदितमितितृप्तिप्रश्नइतिकात्यायनः॥
प्रथमेपात्रेसंस्रवान्नित्यस्य तृतीयेनापिधानस्यच बाधान्नपात्रन्युब्जतेतिशूलपा
णिः(प्रचेताः)नात्रपात्रालंभोनाशिषःप्रार्थयेत्(अत्रविशेषोहेमाद्रौवाराहे) श्म
श्रुकर्मतुकर्तव्यंनखच्छेदस्तथैवच। स्नपनाभ्यंजनंदद्याद्विप्रायविधिपूर्वकम्॥
(तथा) उपवेश्यासनेभद्रे छत्रंतत्रप्रकल्पयेत्। पश्चादुपानहौदद्यात्सर्वाण्याभर
णानिच (विष्णुः) दक्षिणांतंश्राद्धमुक्त्वादत्ताक्षय्योदकेषुचतुरंगुलपृथ्वीस्ता
वदंतरालस्तावदधःखाताविितस्त्यायतास्तिस्रःकर्षूःकुर्यात्॥ कर्षूणांसमीपेऽग्नि
माधायपरिस्तीर्यैकैकस्मिन्नाहुतित्रयंजुहुयात्॥ सोमायपितृमतेस्वधानमोऽग्न
येकव्यवाहनाययमायां गिरस्वतेइति।स्थानत्रयेप्राग्वत्पिंडनिर्वपणंदधिमधुघृ
तमांसैःकर्षूत्रयंपूरयित्वैतत्तइतिजपेत्॥ शेषंनवश्राद्धवत्॥ अत्रसाग्नेरप्यंतेवै
श्वदेवइत्युक्तंप्राक्॥ इदंदशाहकर्तृपुत्रेणवाकार्यमित्युक्तंक्रियानिबंधे (गृह्य
कारिकायां) तिलोसिप्रेतदेवत्यःप्रेतंलोकान्हिनोंतकम्। मंत्रमुक्त्वातिलाने
वंप्रक्षिपेदर्घ्यपात्रतः॥ दक्षिणामुदकुंभंचसान्नंदत्वातथैवगाम्। तस्मैदद्याद्भुक्त
शेषंतद्भाण्डान्यपिभाजनम्॥ विप्राभावेग्नावेकोद्दिष्टम्॥ अग्नौपायसंश्रपयि
त्वाज्यभागांतेतदग्रे श्राद्धप्रयोगंकृत्वाग्नौप्रेतमावाह्यगंधाद्यैः संपूज्यपृथिवीते
पात्रमित्यादिनान्नं संकल्प्योदीरतामवरइत्यष्टाभिश्चतुरावृत्ताभिर्द्वात्रिंशदाहु
तीर्हुत्वापिंडदानादिश्राद्धंसमापयेदिति (याज्ञवल्क्यः) एतत्सपिंडीकरणमे
कोद्दिष्टंस्त्रियाअपि (अथवृषोत्सर्गः) सचनित्यःकाम्यः॥ नकरोतिवृषोत्स
र्गंसुतीर्थेवाजलांजलिम्॥ नददातिसुतोयस्तुपितुरुच्चारएवसः॥ उच्चारःपुरीषं॥
एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेत्। यजेतवाश्वमेधेननीलंवावृषमुत्सृजेदि
तिमत्स्यकौर्मोक्तेः॥ एकादशेह्निप्रेतस्ययस्यनोत्सृज्यतेवृषः। प्रेतत्वंसुस्थिरं
तस्यदत्तैःश्राद्धशतैरपीतिषट्त्रिंशन्मतेनिंदाश्रुतेः॥ एवंकृत्वाह्यमाप्नोतिफलं
वाजिमखोदितम्। यमुद्दिश्योत्सृजेन्नीलंसलभेत्परांगतिम्॥ वृषोत्सृष्टःपुना
त्यैवदशातीतान्दशापरानितिदेवीपुराणे भविष्यादौफलश्रुतेश्च(अयंद्वादशाहे

उक्तोभविष्ये) चैत्र्यांवापितृतीयायांवैशाख्यांद्वादशेह्निवेति॥ विष्णुधर्मेतुमृताहे प्युक्तः ॥ विषुवद्दितयेचैवमृताहेबांधवस्यचेति ॥ अयंगृहेनकार्यः॥ नगृहेमोचये न्नीलंकामयन्पुष्कलंफलमितिकालिकापुराणात् (कामधेनौ)वत्सराभ्यंतरेपि वोर्ष्य स्योत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्राद्धंनकुर्वीततदन्यत्रसमारभेत् (तल्लक्षणंतुब्रा ह्मे) लोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपांडुरः । श्वेतःखुरविषाणाभ्यांसनीलोवृ षउच्यते ॥ श्वेतवर्णस्यमुखादीनिश्यामानिश्यामस्यवाश्वेतानियस्यसोपिनी लउक्तोमात्स्यादौ (देवीपुराणे) चतस्रोवत्सिकाभद्राद्वेमासंभवतोपिवा ॥ य त्तुपठंति ॥ वृषोत्सर्जनवेलायांवृषाभावःकथंचन । मृद्भिःपिष्टैश्चदर्भैर्वावृषंकृ त्वाविमोचयेत् ॥ नशाक्यतेवृषोत्सर्गोहोमंवातत्रकारयेदितितन्निर्मूलम् ॥ तद्वि धिर्हेमाद्रौभट्टकृतौचज्ञेयः ॥ अत्रदेवयाज्ञिकेनवृषोत्सर्गात्पूर्वंपुरुषसूक्तेनविष्णु रूपिप्रेतोद्देशेनविष्णुतर्पणमुक्तम् ॥ तत्रमूलंचिंत्यम् (पारस्करः) सव्येनपाणि नापुच्छंसमालंब्यवृषस्यतु । दक्षिणेनापआदायसतिलाःसकुशास्ततः ॥ प्रेतगोत्रं समुच्चार्यअमुकस्मैइतिब्रुवन् । वृषएवमयादत्तस्तंतारयतुसर्वदा ॥ सहेमसतिलंभू मावित्युच्चार्यविनिक्षिपेत् (तथा) विधारयेन्नतंकश्चिच्चनचकश्चनवाहयेत् । नदोहयेच्चताधेनूर्नचकश्चनबंधयेत् (स्त्रीषुविशेषःसंग्रहे) पतिपुत्रवतीनारी भ र्तुरग्रेमृतायदि । वृषोत्सर्गंनकुर्वीतगांदद्याच्चपयस्विनीम् ॥ पतिपुत्रयोःसाहित्यं विवक्षितम् ॥ अन्वारोहणेपिगोदानमेवेत्युक्तंप्राक् ॥ आशौचांतरेपिवृषोत्स र्गाद्यमासिकशय्यादिदद्यादेवेत्युक्तम् (क्रियानिबंधेस्मृत्यंतरे) सूतकेमृतकेचै व द्वितीयंमृतकंयदि । पिंडदानंप्रकुर्वीतवृषोत्सर्गंतथैवच॥ नहन्यात्सूतकेकर्मद्वा दशैकादशाहिकम् शुद्धोवाप्यशुद्धोवाकुर्यादेवाविचारयन्निति (अत्रपददान मुक्तंदेवजानीयेगारुडे । एकादशाहंप्रक्रम्य) तदाह्निदीयतेसर्वेद्वादशाहेविशेषतः पदानिसर्ववस्तूनिवरिष्ठानित्रयोदश॥ योददातिमृतस्येहजीवतोप्यात्महेतवे । सु खीभूत्वामहामार्गे वैनतेयसगच्छति (तथा) आसनोपानहौछत्रंमुद्रिकाचकमंड लुः । भाजनंभाजनाधारोवस्त्राण्यष्टविधंपदम् (तथा) भाजनासनदानेनमुद्रिका भोजनेनच । आज्ययज्ञोपवीतेनपदंसंपूर्णतांव्रजेत् ॥ महिषीरथगोदानात्सुखीभ

वर्तिनिषिचितम् । सर्वोपस्करयुक्तानिपदान्यत्रत्रयोदश ॥ योददातिमृतस्येहजीव न्नप्यात्महेतवे । सगच्छतिपरंस्थानंमहाकष्टविवर्जितः ॥ त्रयोदशपदानीत्थंप्रेता यैकादशेहनि । दातव्यानियथाशक्तितेनाशौप्रीणितोभवेत् ॥ अन्नंचैवोदकंचैवो पानहौचकमंडलुः । छत्रंवस्त्रंतथायष्टिंलोहदंडंतथासनम् ॥ अग्नीष्टिकांचदीपंच तिलांस्तांबूलमेवच । चंदनंपुटपदानंचोपदानानिचतुर्दश ॥ योप्यवंरथंगजंवापिब्रा ह्मणोप्रतिपादयेत् । स्वमहिम्नोनुसारेणतत्तत्सुखमवाप्नुयादिति ॥ अत्रमूलंचिं त्यम् (अथशय्यादानम् ॥ हेमाद्रौभविष्ये) तस्माच्छय्यांसमासाद्यसारदारुमयीं दृढाम् । दंतपत्रचितांरम्यांहेमपट्टैरलंकृताम् ॥ हंसतूलीप्रतिच्छन्नांशुभदंडोपधा निकाम् ॥ प्रच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपादिवासिताम् । तस्यांसंस्थापयेद्धेमंहरिं लक्ष्म्यासमन्वितम् ॥ अत्रहरिस्थानेप्रेतम् ॥ उच्छीर्षकेघृतभृतंकलशंपरिकल्प येत् ॥ ताम्बूलंकुंकुमक्षोद कर्पूरागरुचन्दनम् ॥ दीपिकोपानहौछत्रंचामरासन भाजनम् । पार्श्वेषुस्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानिचैवहि ॥ शयनस्थस्यभवति य दन्यदुपकारकम् । भृङ्गारकरकाद्यंतु पंचवर्णवितानकम् (मंत्रस्तु) यथानकृष्ण शयनं शून्यंसागरजातया ॥ शय्याममाप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि ॥ य स्माद शून्यंशयनंकेशवस्यशिवस्यच । अर्धतदेव ॥ दत्त्वैवंतस्यसकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकादशाहेपितथा विधिरेषःप्रकीर्तितः ॥ विशेषंचात्रराजेन्द्र क थ्यमानंनिशामय । तेनोपभुक्तंयत्किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनम् ॥ यद्यदिष्टंचतस्या सीत्तत्सर्वंपरिकल्पयेत् । तमेवपुरुषंहैमं तस्यांसंस्थापयेत्तदा ॥ पूजयित्वाप्रदा तव्या मृतशय्यायथोदिता (पाद्मे) मृतकांतेद्वितीयेह्निशय्यांदद्यात्सलक्षणाम् ॥ कांचनंपुरुषंतद्वत्फलवस्त्रसमन्वितम् । संपूज्यद्विजदांपत्यंनानाभरणविभूषितम् उपवेश्यतुशय्यायां मधुपर्कंततोवदेत् ॥ रजतस्यतुपात्रेण दधिदुग्धसमन्वितम् । अस्थिललाटिकंगृह्यसूक्ष्मंकृत्वासपायसम् ॥ भोजयेद्द्विजदांपत्यं विधिरेषःस नातनः ॥ एषएवविधिर्दृष्टः पार्वतीयैर्द्विजोत्तमैः (एतत्प्रतिगृहेतथैवोक्तम्) गृहीतायांतुतस्यांवै पुनःसंस्कारमर्हति ॥ (शय्यादानफलंभविष्ये) स्वर्गेपुरन्द रपुरे सूर्यपुत्रालयेतथा । सुखंवसत्यसौजन्तुशय्यादानप्रभावतः ॥ आभूतसंप्लवं

यावत्तिष्ठत्याऽतंकवर्ज्जित इति (अथोदकुम्भः । हेमाद्रौस्मृतिसमुच्चये) एकाद
शाहात्प्रभृतिघटस्तोयान्नसंयुतः । दिनेदिनेप्रदातव्यो यावत्संवत्सरंसुतैः (लौ
गाक्षिः) यस्यसंवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणम्भवेत् । मासिकंचोदकुम्भञ्च दे
यंतस्यापिवत्सरम् (उत्तरार्द्धे) तस्याप्यन्नंसोदकुम्भन्दद्यात्संवत्सरंद्विजे इति या
ज्ञवल्क्यपाठः ॥ सपिण्डनापकर्षेऽस्यापकर्षप्राप्तेर्बाधकमिदमिति शूलपाणिः
तन्न ॥ प्रकृतिविकाराभावेनतदन्तन्यायाविषयत्वात् (मात्स्ये) यावदब्दञ्चयो
दद्यादुदकुम्भंविमत्सरः । प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलंलभेत् ॥ केचित्त्वयो
दशाहमारभ्याहुस्तन्निर्मूलम् (देवयाज्ञिकः) सपिण्डनापकर्षेसंवत्सरंयावदुद
कुम्भंअर्वागेवदद्यान्नो ध्वंप्रेतलोकगतस्यान्नंसोदकुम्भं प्रयच्छतेतिगोविन्दराज
धृतविष्णूक्तेः ॥ अन्नंचैवस्वशक्त्यातुसंख्यांकृत्वाब्दिकावधि । दातव्यंब्राह्मणे
भ्यश्च घटादीनिदकयन्तुवा ॥ अपिश्राद्धशतैर्दत्तैरुदकुम्भंविनानराः । दरिद्रा
दुःखिनस्तात भ्रमन्तिचभवार्णवे ॥ तेनापकृष्यदातव्यं प्रेतस्याप्युदकुम्भकमिति
गोभिलभाष्येस्कांदाच्चसपिण्डनात्प्रागेवतस्यविधानादूर्ध्वंनिषेधादित्याह॥तन्न॥
उदकुम्भेपार्वणविधिनानुपपत्तेरेवंव्याख्यायांमानाभावान्मिताक्षरादि विरोधा
च्च ॥ वचनञ्चयदिसमूलंतदाऽऽद्यावपकर्षेविधत्ते ॥ प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि सपिंडी
करणान्तथेतिहेमाद्रौशाट्यायनोक्तेः ॥ तस्याप्यन्नंसोदकुम्भमिति याज्ञवल्क्य
विरोधाच्च (मदनरत्ने गौतमः) अर्द्धंवंपार्वणंश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् । कुर्यात्प्र
त्याब्दिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनान्वहम् ॥ अधर्मकंब्रह्मचर्यादिनियमहीनम्॥
एतन्मासिकवदेकोद्दिष्टंपार्वणंकार्यम्॥ अपरार्कस्तुसपिण्डीकरणोत्तरेपृथक्त्वे
नोपपद्यते । पृथक्त्वेतुकृतेपश्चात्पुनःकार्यासपिण्डनेति(लघुहारीतोक्तावपि)
तस्याप्यन्नंसोदकुम्भं देयंसंवत्सरंद्विजेइति ॥ याज्ञवल्कीयेतस्येत्येकत्वोक्तेःस
पिण्डनोत्तरमप्येकोद्दिष्टमेवेत्याह ॥ अत्रपिण्डदानंकृताकृतम् ॥ अहरहरन्नम
स्मैब्राह्मणायोदकुम्भञ्चदद्यात्पिण्डमप्येकेनिपृणन्तीतिहेमाद्रौपारस्करोक्तेः ॥
श्राद्धाशक्तौपिण्डमात्रमितिगौडाः ॥ तन्न ॥ अपिशब्दबाधापत्तेः (हारीतः)
मृतेपितरिवैपुत्रः पिण्डमब्दंसमाचरेत् । अन्नंकुम्भंचविप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः

प्रेतशब्दोच्चारणेनेति हलायुधः ॥ यद्वा प्रेतस्य निर्देशो यत्र तदेकोद्दिष्टं तद्धर्म्मकमि
त्यर्थः ॥ अत्राशौचांतदिनाद्यब्दांतं यावद्वत्सरापूर्तेः शौचं नाधिकारो विशेषणात् ॥
तेन मृतदिनमारभ्यैतत्कार्य्यमिति केचित् ॥ तन्न ॥ हेमाद्रिधृतवचोविरोधात् ॥
मध्ये आशौचादिना बाधे तु लोपसवदाशौचवत् ॥ तथा प्रथमाब्दे दीपदानमुक्तम् (देव
जातीये गारुडे) प्रत्यहं दीपको देयो मार्गे तु विषमे नरैः । यावत्संवत्सरं वापि प्रेत
स्य तु सुखलिप्सया ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखं दीपं देवागारे द्विजालये । कुर्याद्याम्यमुखं
पित्र्ये अद्भिः संकल्प्य सुस्थितम् (अथ मासिकानि) तानि चकृत्वैव सपिण्डनं
कार्यम् ॥ तथा गोभिललौगाक्षि ॥ श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्य्यात्सपिंडनम् ।
श्राद्धानि षोडशाप्याथ विदधीत सपिण्डनम् (तानि त्वाह जातूकर्ण्यः) द्वादश
प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिकं तथा । त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि
षोडश ॥ आद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दा ऊनमासिकोनषण्मासोनाब्दिकपराः ॥
हेमाद्रौ तु सपिण्डीकरणं चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशमित्युत्तरार्द्धपाठः ॥ तदाद्यमू
नमासिकं द्वादशाहे ॥ षाण्मासिकं ऊनषण्मासे नाब्दिके इत्यर्थः ॥ कात्यायनस्त्व
न्यथाह ॥ द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव
इत्येतच्छ्राद्धषोडशम् ॥ एकाहेन तु षाण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः सं
वत्सराश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥ द्विवचनादूनषण्मासोनाब्दिके इत्यर्थमाह पृ
थ्वीचन्द्रः ॥ व्यासस्त्वन्यथाह ॥ द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकाब्दिके ॥
श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥ द्वादशाहपदमूनमासिकपरम् ॥
तस्य द्वादशाहे प्युक्ते रिति कालादर्शः ॥ मदनरत्ने ब्राह्मे त्वन्यथोक्तम् ॥ नृणा
न्तु त्यक्तदेहानां श्राद्धाः षोडश सर्वदा । चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥
ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादश संख्यया इति ॥ चतुर्थादीनि दिनानि ॥ भविष्ये
त्वन्यथोक्तम् ॥ अस्थिसञ्चयनं श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि तु । रिक्तयोश्च तथा ति
थ्योः प्रेतश्राद्धानि षोडशेति ॥ रिक्तयोस्तिथ्योरिति न्यूनषण्मासोनाब्दिकपरमि
ति हेमाद्रिः ॥ अत्र देशकुलशाखाभेदाद्व्यवस्थेति सर्व्वनिबन्धाः (गालवः) ऊ
नषाण्मासिकं षष्ठे मासे वा न्यूनमासिकम् ॥ त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे

तथा (ऊनमासिकेतुगोभिलः) मरणाद्द्वादशाहेस्यान्मासयूनेचोनमासिकम
(मदनरत्नेकालादर्शेचश्लोकगौतमः) एकद्वित्रिदिनैरूने त्रिभागेनोनएववा।
श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनि कुर्य्यादित्याहगौतमः (क्रियानिबन्धेक्रतुस्तु) स एक
कादशेमासे सार्द्धवैपञ्चमेतथा । ऊनाब्दमूनषण्मास म्भवेत्तांश्राद्धकर्म्मणि
त्युक्तम ॥ तत्रमूलंचिन्त्यम (ऊनेषुवर्ज्यान्याहमरीचिः) द्विपुष्करेचनंदासुसि
नीवाल्यांभृगोर्दिने । चतुर्दश्यांचनोनानिकृत्तिकासुत्रिपुष्करे (ज्योतिषे)त्रिपा
दर्क्षतिथिभंद्राभौमेज्यरविभिःसह । तदात्रिपुष्करोयोगो द्वयोर्योगोद्विपुष्करः
(गालवः)त्रिभिर्वादिवसैरूनेत्वेकेनद्वितयेनवा॥श्राद्धादिषुचमासेषुकुर्यादूना
ब्दिकादिकम ॥ एकन्यूनपक्षेपंचम्यांमृतस्यतृतीयायांत्रिभिन्यूनेप्रतिपदिद्व्यूने
द्वितीयायामितिकेचित (माधवस्तु) षाण्मासिकाब्दिकेश्राद्धेस्यातांपूर्वेद्युरेव
ते। मासिकानिस्वकीयेतुदिवसेद्वादशेपिचेतिपैठीनसिवाक्येऊनषण्मासिकं स
प्तममासगतमृताहात्पूर्वेद्युःकार्यम॥ ऊनाब्दिकंतुद्वितीयाब्देमृताहदिनात्पूर्वेद्युः
कार्यमित्यर्थमाह॥ मासिकानिस्वकीयेतुदिवसेइत्युक्तेः ॥ इदमेवयुक्तम॥ म
दनरत्नेप्येवम (याज्ञवल्क्यः) मृतेहनितुकर्तव्यं प्रतिमासंतुवत्सरम। प्रतिसंवत्स
रंचैवमाद्यमेकादशेहनि ॥ अत्राद्यमासिकमाब्दिकंचैकादशेह्नीतिनिर्णयामृता
दयः॥ ब्राह्मणंभोजयेदाद्येहोतव्यमनलेथवा ॥ पुनश्चभोजयेद्विप्रंद्विरावृत्ति
र्भवेदितीतिगोभिलीयंचतद्विषयमाहुः ॥ अन्येतुमासपक्षतिथिस्पृष्टेइत्यादिवि
रोधादाब्दिकंवर्णितमेव ॥ मासिकंतुमासादौ॥ द्विरावृत्तिस्तुएकादशाहिकाद्य
मासिकपरा॥ देवयाज्ञिकोप्येवमाह (लौगाक्षिरपि) मासादौमासिकंका
र्यमाब्दिकंवत्सरेगते ॥ आद्यमेकादशेकार्यमधिकेत्वधिकंभवेत (दीपिकायांतु)
आद्यंरुद्रमितेर्कसंमितदिनेवास्यादित्युक्तम ॥ गौडास्तुमृततिथ्यर्वाक्एकादि
नाधिकेमाससंवत्सरपदंगौणं॥ पूर्णेब्देइतिद्वयदसमासपरत्वमितिशूलपाणिः॥
तेनद्वितीय मासादावाद्यमासिकादीनितमौरव्यंकृतं (अशक्तौतुहारीतः)मुख्यं
श्राद्धंमासिमासिअपर्याप्तावृतुंप्रति। द्वादशाहेनवाभोज्याएकाहेद्वादशापिवा॥
ऋतुंप्रतिद्विद्वेइत्यर्थः ॥ यदापितुर्मरणात्त्रयोविंशतितमेदिनेदर्शोवृद्धिर्वास्यात्त

दाहादेकादशदिनेषुद्वादशमासिकानिकार्याणीत्यर्थः ॥ त्रैपक्षिकंतुत्रिपक्षेऽतीतेमृता हेकार्यम् ॥ त्रैपक्षिकंभवेद्वृत्तेत्रिपक्षेतदनंतर मितिभविष्योक्तेरितिमदनरत्नेउ क्तम् (पृथ्वीचन्द्रकालादर्शनिर्णयामृतादयस्तु) ऊनान्यूनेषुमासेषु विषमाहेस मेपिवा । त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेस्या न्मृताहेत्वितराणित्विति काष्र्णाजि निस्मृतेः ॥ पूर्वत्रवृत्तेप्रवृत्तेइत्यर्थमाहुस्तेतदनन्तरशब्दविरोधात् त्रैपक्षिकद्वितीयमासिक योःसंकरापत्तेश्चैवंव्याख्यायांमानाभावाच्चोपेक्ष्याः ॥ त्रिपक्षसपिण्डनेत्वेवंश ब्दाभावादधिकरणत्वमेवज्ञेयम् (यत्तु-- क्रियानिबंधेगारुडे) त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेतु प्रवृत्ते विषमेदिने । मासिकान्यपिचोनानिअष्टाविंशतिमेदिनेइतितन्निर्मूलम् (स्मृतिरत्नावल्याम्) द्वादशाहेयदाकुर्या त्पितुःपुत्रःसपिण्डनम् । एकादशेह्नि कुर्वीतप्रेतश्राद्धानिषोडश (पैठीनसिः) सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वन्श्राद्धानि षोडश । एकोद्दिष्टविधानेनकुर्वीतसर्वाणितानितु ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदापुनः । प्रत्यब्दंयोयथाकुर्यात्तथाकुर्यात्सतान्यपि (मदनरत्नेकात्याय नः) श्राद्धमग्निमतःकार्यंदाहादेकादशेहनि । ध्रुवाणितुप्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥ ध्रुवाणित्रैपक्षिकादूर्ध्वानि (क्रियानिबंधेगारुडे) त्रिपक्षात्पूर्वतःसाग्ने र्भवेत्संस्कारवासरे । ऊर्ध्वंमृतदिनेऽनग्नेःसर्वाण्येवमृताहतः ॥ एतानिचयदास पिण्डनात्पूर्वंयुगपत्कुर्यात्तदादेशकालकर्त्रैक्यतंत्रत्वादेकःपाकइतिकेचित् ॥ पा कभेदइतिभट्टचरणाः ॥ अत्रकेचिदाहुः ॥ देशकालदैवतैक्येतंत्रत्वात्श्राद्धका लातिक्रमापत्तेः ॥ द्वादशाहेथसर्वाणिसंक्षेपेणसमापयेत् । तान्येवतुपुनःकुर्या त्प्रेतशब्दंनकारयेदितिकात्यायनोक्तेः ॥ नैवश्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेहनिकुत्रचि दत्यस्यदैवतैक्यपरत्वेप्यत्रतत्सत्वात् ॥ श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनकारयेदि तिजाबाल्युक्तेः ॥ षोडशसंख्यायाप्रत्यवाजपेयेप्राजापत्ययागसप्तदशत्ववत्सा न्नाय्ययागादित्ववच्च दर्शपातसंक्रांतिश्राद्धवद्युगपदनुष्ठाने प्युपपत्ते राद्यमासि का द्यूनाब्दिकांतेषुषोडश श्राद्धेषुचक्षणःक्रियतामित्येवंप्रयोगेएकोविप्रःपिं डोर्घश्चेति ॥ विरुद्धविधिविध्वंसेप्येवंतन्मंदम् ॥ द्वादशाहेनवाभोज्यमेकाहे द्वादशानिपवेतिहेमाद्रौहारीतवचोविरोधात्तेन विप्रभेदात्पिण्डाद्यर्घ्यपिभिन्न

मितिसिद्धम् ॥ कृतानिद्वादशाहादौसपिण्डना त्पूर्वंकृतान्यपिवृद्धिंविनापकर्षे पुनःस्वकालेकार्याणि ॥ यस्यसंवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणंकृतम् । मासिकं चोदकुंभंचदेयंतस्यापिवत्सरमितिमदनरत्नेगिरसोक्तेः ॥ नचेदंमासिकानामप कर्षंविधत्ते किन्तुसपिण्डनोर्ध्वंस्वकालेनुष्ठानमेवेतिवाच्यम् ॥ श्राद्धानिषोडशा दत्वानतुकुर्यात्सपिण्डतामितिविरोधात् ॥ यस्यसंवत्सरादर्वाग्विहितातुसपि ण्डता । विधिवत्तानिकुर्वीतपुनःश्राद्धानिषोडशेतिमाधवीयेगोभिलोक्तेश्च ॥ अर्वाक्संवत्सराद्यस्यसपिण्डीकरणंकृतम् । षोडशानांद्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमइतितत्रैवगालवोक्तेः ॥ षोडशत्वचैकादशाहसपिंडनपक्षे ॥ तत्राद्यमा सिकस्यकालसत्त्वादन्यपक्षेषुयथासंभवंज्ञेयम् (यत्तुदीपिकायाम्) अनुमासि कानितुचरेत्तान्येवसपिंड्यतःपश्चात् । द्वादशेत्युक्तेरूनानांनपुनःकृतिरित्युक्तं तदेतद्विरोधाच्चिंत्यम् (यत्तु गौडाः) सपिंडीकरणांतातु ज्ञेयाप्रेतक्रियाबुधै रि तिशातातपोक्तेर्मासिकानांप्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्सपिंडनापकर्षे तदंतन्यायेन तेषामपकर्षान्मासिकानांनपुनःकृति ॥ यत्तुमासिकंचोदकुंभंचेतिलौगाक्ष्यादि वचनंतन्निर्मूलम् ॥ समूलत्वेपिदार्शपरंचेत्याहुः ॥ तेउक्तवक्ष्यमाणवचोनिबंध विरोधान्मूर्खाइत्युपेक्ष्याः ॥ यत्तु मिताक्षरायांसपिंडनोर्ध्वं स्वकालेएवकार्या णिअपकर्षस्त्वनुकल्पइत्युक्तं तदपिपूर्वविरोधाच्चिंत्यम् ॥ तेनवृद्धिंविनापकर्षे पुनःकृतिः । अर्वाक्संवत्सराद्यस्यसपिंडीकरणंभवेत् ॥ प्रेतत्वमिहतस्यापिज्ञेयं संवत्सरंनृपेत्यग्निपुराणात् ॥ वृद्धिनिमित्तापकर्षेत्वस्त्येवतन्निवृत्तिः ॥ अन्यथा वृद्धावसंभवादितिशूलपाणिः (काष्र्णाजिनिः) सपिंडीकरणादर्वागपकृष्यकृ तान्यपि । पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तरनिषेधनात् (निषेधंचाहकात्यायनः) नि र्वर्त्यवृद्धितंत्रंतुमासिकानिनतंत्रयेत् ॥ अयातयामंमरणंनभवेत्पुनरस्यत्विति ॥ द्विरनुष्ठानंचोत्तरेषामेवनपूर्वेषांस्वस्वकालकृतानाम् (तदाहमाधवीयेकार्ष्णाजि निः) अर्वागब्दाद्यत्रयत्रसपिंडीकरणंकृतम् । तदूर्ध्वंमासिकानांस्याद्यथाकाल मनुष्ठितिः (हेमाद्रौशाट्यायनिः) प्रेतश्राद्धानिशिष्टानि सपिण्डीकरणंतथा । अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुंनांदीमुखंद्विजः (वृद्धिंविनापकर्षेदोषमाहोशनाः) वृद्धि

श्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानियश्चरेत् सश्राद्धीनरकेघोरे पितृभिःसहमज्जतीति (आधानेपक्वर्यमाहहेमाद्रावुशनाः) पितुःसपिण्डीकरणं वार्षिकेमृतिवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्ता वेतत्प्रागपिवत्सरात् (विशेषस्तूक्तोविवाहनिर्णयेकरावः) नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत् ॥ तत्तदुत्तरसातंत्र्या दनुष्ठेयंप्रचक्षते(गारुडेपि) आपदाद्यकृतंयत्तुकुर्य्यादूर्ध्वंमृताहनि ॥ अथसपिण्डीकरणम् (माधवीयेहारीतः) यातुपूर्व्वममावास्या मृताहाद्दशमीभवेत् ॥ सपिण्डीकरणंतस्यां कुर्य्यादेवसुतोऽग्निमान् ॥ मृताहादूर्ध्वंदशमीएकादशीत्यर्थः ॥ सपिण्डीकरणं कुर्य्यात्पूर्व्ववच्चाग्निमान्सुतः । परतोदशरात्राच्चेत्कुहूरब्देपरेतर इति कार्ष्णाजिनिस्मृतेः ॥ आहिताग्नेस्तेनविनाश्रौतपिंडपितृयज्ञासिद्धेः (तदाहगालवः) सपिंडीकरणात्प्रेते पैतृकंपदमास्थिते । आहिताग्नेःसिनीवाल्यांपितृयज्ञःप्रवर्तते (मदनरत्नेप्रजापतिः) नासपिंड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञंसमाचरेत् (अपरार्केकात्यायनः)एकादशाहंनिर्वर्त्य पूर्वंदर्शाद्यथाविधि । प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोःसपिंडताम् । आशौचांतप्रथमदर्शयोर्मध्येकस्मिंश्चिदह्नीत्यर्थः ॥ पित्रादीनांसपत्नीकानांदेवतात्वेनमातुरपिप्राग्दर्शात्सपिंडनंयुक्तमित्यपरार्कः ॥ एवंपितामहादेरपिसपिंडनंप्राक्दर्शात्कार्यम् ॥ तेनविनापार्वणायोगात्द्वादशाहेवाकार्यम् ॥ साग्निकस्तुयदाकर्ताप्रेतश्चानग्निमान्भवेत् । द्वादशाहेभवेत्कार्यंसपिंडीकरणंसुतैरितिगोभिलोक्तेः ॥ साग्नेःप्रेतस्यतुत्रिपक्षे ॥ प्रेतश्चेदाहिताग्निःस्यात्कर्तानग्निर्यदाभवेत् । सपिंडीकरणंतस्यकुर्यात्पक्षेतृतीयकइतिसुमंतूक्तेः (मदनरत्नेलघुहारीतोपि) अनग्निस्तुयदावीर भवेत्कुर्य्यात्तदागृही ॥ प्रेतश्चेदग्निमांस्तुस्यात्त्रिपक्षेवैसपिण्डनम् ॥ द्वयोःसाग्नित्वेद्वादशाहएवसाग्निकस्तुयदाकर्ताप्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत् ॥ द्वादशाहेतदाकार्यंसपिंडीकरणंपितुरिति तेनैवोक्तेः (द्वयोरनग्नित्वेतुभविष्ये) सपिंडीकरणंकुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ॥ अनाहिताग्नेःप्रेतस्यपूर्णेब्देभरतर्षभ ॥ द्वादशाहेषण्मासेत्रिपक्षेवात्रिमासिवा ॥ एकादशेपिवामासिमंगलस्याप्युपस्थितौ(कात्यायनगोभिलौ) यदहर्वावृद्धिरापद्यतेतिवाचस्पतिः ॥ तन्न ॥ प्रातर्वृद्धिनिमित्तकर्मेतिनियमात्

सपिंडनस्यचापराह्णकालीनत्वेनपूर्वत्वबाधापत्तेः ॥ वृद्धिदिनेतत्पूर्वदिनेचेति श्रीदत्तः (स्मार्तगौडास्तु) वृद्धिपूर्वावर्षांत्यपूर्वक्षणाः सपिंडनस्यप्रेतत्वनाशेसह कारी ॥ तेनपरेद्युर्विघ्नाद्वृद्ध्यभावेपित त्कर्तव्यतानिश्चयसहितमेवकालांतर क्रियमाणवृद्धिपूर्वक्षणासहकृतंप्रेतत्वनाशकमित्याह॥तन्न॥ अकालेकृतस्यफला जनकत्वात्॥ एतेननिमित्तनिश्चयवतएवाधिकाराद्वृद्ध्यभावेपिनक्षतिरितिमि श्रोक्तिःपरास्ता ॥ वृद्धिपूर्वदिनस्यचकालस्यांगत्वेननिमित्तत्वाभावात्तेनपुनः कार्यमित्यन्ये (मदनरत्नेपुलस्त्यः) निरग्निकःसपिंडत्वंपितुर्मातुश्चधर्मतः ॥ पूर्णेसंवत्सरेकुर्याद्वृद्धिर्वायदहर्भवेत् (चतुर्विंशतिमते) सपिण्डीकरणं चाब्देसंपूर्णेभ्युदयेपिवा । द्वादशाहेतुकेषांचिन्मतंचैकादशेतथा (पृथ्वीच न्द्रोदयेबौधायनः) अथसपिण्डीकरणंत्रिपक्षेवा तृतीयेवामासिषष्ठेचैकादशे वाद्वादशेवा द्वादशाहेचेति (एतत्प्रक्रमेविष्णुः) मासिकार्थंद्वादशाहं श्राद्धं कृत्वात्रयोदशेह्निवाकुर्या न्मंत्रवर्ज्यंहिशूद्राणां ॥ द्वादशेह्निसंवत्सराभ्यंतरेय द्यधिमासोभवेत्तदा मासिकार्थंदिनमेकंवर्धयेदिति ॥ आशौचोत्तरंद्वादश स्वहस्सुमासिकानितेष्वेवाद्य षष्ठद्वादशदिनेषुमासिकादीनिकृत्वात्रयोदशेह्निस पिण्डनंकुर्यात् ॥ अधिमासेतुचतुर्दशेह्निकुर्यात् ॥ शूद्रस्त्रयोदशेद्वादशेह्नित्य स्यमासिकांत्यदिनपरत्वादितिपृथ्वीचन्द्रः (पैठीनसिः) संवत्सरांतेसंसर्जनं नवमेमासीत्येके ॥ अत्रसाग्नेरनग्नेर्वोक्तकालाभावेत्रिपक्षादिसंवत्सरांतासनुक ल्पाज्ञेयाः ॥ कल्पतरुस्त्वग्रेवृद्धिनिश्चयएवसर्वेपकर्षेप्रकाराइत्याह॥ तन्न॥ यदहर्वेतिस्वातंत्र्यश्रुतेः ॥ यद्यपिवृद्धिर्निमित्तोप कर्षोनिरग्नेरेवोक्तस्तथापि साग्नेरपिज्ञेयः ॥ उक्तकालासंभवेवर्षांतादिगौणकालवद्वृद्धेरपिप्राप्तेः ॥ व क्ष्यमाणगोभिलवचनात् ॥ अयातयामंमरणंनभवेत्पुनरस्योत्विंतिदोषश्रुत्यविशे षाच ॥ अपरार्कपृथ्वीचंद्रादिस्वरसोप्येवम् ॥ अत्रवृद्धिपदंचूडोपनयनविवाह मात्रपरम् ॥ सीमंतादौतुवृद्धिश्राद्धलोपएवेत्याचार्यचूडामणिः ॥ पुंसवनाद्यन्न प्राशनांतेष्वावश्यकेष्वपकर्षइतिश्राद्धविवेकः (श्रुतिसागरेपिबृहस्पतिः) प्र त्यवायोभवेद्यस्मिन्नकृतेवृद्धिकर्मणि । तन्निमित्तंसमाकृष्यपित्रोःकुर्यात्सपिंड

नम् ॥ गर्भाधानस्यत्वंतरेपिसंभवात् ॥ अन्यश्राद्धंपरान्नंचगंधमाल्यंचमैथुनमि
तिदेवलेनप्रथमाब्देमैथुननिषेधाच्चनतत्रापकर्षइतिश्राद्धकौमुद्यादयस्तन्न ॥ ऋ
तुस्नातांतुयोभार्यांमितिनिषेधाद्ब्रह्मचार्येवपर्वाणयाद्यश्चतत्सृष्च वर्जयेदिति
मैथुनेदोषाभावाच्चपितामहमरणेपौत्रस्यवृद्धौनापकर्षः ॥ तस्यमहागुरुत्वाभावा
त् ॥ तत्रतदूर्ध्वेभ्योवृद्धिश्राद्धमितिश्राद्धचंद्रिका ॥ तन्न ॥ भ्राताचेत्यादौतदभावे
प्यपकर्षोक्तेः ॥ तेननिर्देशोप्युपलक्षणम् (व्याघ्रः) आनंत्यात्कुलधर्माणांपुं
सांचैवायुषःक्षयात् । अस्थितेश्चशरीरस्यद्वादशाहःप्रशस्यते ॥ एतदशौचांतो
पलक्षणम् ॥ सर्वेषामेववर्णानामाशौचांतेसंपिंडनमितिनिर्णयामृतेकात्यायनो
क्तेः ॥ सर्वेषामितित्रैवर्णिकपरम् ॥ शूद्राणांत्वाशौचमध्ये ॥ संत्रवर्ज्यंहिशूद्रा
णांद्वादशेहनिकीर्तितमितिविष्णूक्तेः ॥ एतद्दर्शश्राद्धकारिशूद्रविषयमित्य
परार्केकल्पतरौच (वृद्धमनुः) द्वादशेहनिविप्राणामाशौचांतेतुभूभुजाम् । वै
श्यानांतुत्रिपक्षादावथवास्यात्सपिण्डनम् (निर्णयामृतेगोभिलः) द्वादशाहा
दिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणंकुर्यात् कालेषूत्तरभाविषु ॥ इदं
साग्नेरक्तकालासम्भवेगौणकालाविधानार्थमितिमदनपारिजातः ॥ मदनरत्ने
प्येवम् (ऋष्यशृङ्गः) सपिण्डीकरणंश्राद्ध मुक्तकालेनचेत्कृतम् । रौद्रे हस्तेचरो
हिण्यां मैत्रभेवासमाचरेत् (कालादर्शेपि) एकादशेद्वादशेह्नि त्रिपक्षेवात्रिमा
सिवा । षष्ठेचैकादशेवाब्दे सम्पूर्णेवाशुभागमे ॥ सपिण्डीकरणस्येत्थमष्टौका
लाःप्रकीर्तिताः । साग्नौकर्तर्युभावाद्यौ प्रेतेसाग्नौतृतीयकः ॥ अनग्नेस्तुद्विती
याद्यः सप्तकालामुनीरिताः । रोहिणीरौद्रहस्तेषु मैत्रमेवापितच्चरेत् (नारदसं
हितायांतु) सपिण्डीकरणंकार्यं वत्सरेवार्धवत्सरे । त्रिमासेवात्रिपक्षेवा मासि
वाद्वादशेह्निवेत्युक्तम् ॥ वत्सरेतीतेपिज्ञेयम् ॥ ततःसपिण्डीकरणंवत्सरात्पर
तःस्थितमितिभविष्योक्तेः ॥ पितुःसपिण्डीकरणंवत्सरादूर्ध्वंततःस्थितमितिना
गरखण्डोक्तेः ॥ पितुःसपिण्डीकरणंवार्षिकेमृतवासरेइत्युशनसोक्तेश्च ॥
पूर्णेसंवत्सरेपिण्डः षोडशःपरिकीर्तितः । तेनैवचसपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमि
ष्यतइतिहेमाद्रौवचनाच्च ॥ अस्यानाकरत्वोक्तिर्मूर्खोक्तिरेव (यत्तु) पूर्णेसंवत्सरे

कुर्यात् सपिण्डीकरणं सुतः । एकोद्दिष्टं च तत्रैव मृताहनि समापयेदिति धवलनिबन्धे जाबाल्युक्तेः ॥ पुत्रः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यात्स्नानं सचैलकम् । एकोद्दिष्टं ततः कुर्यात् कृतं पुनर्विचारयेदिति स्वल्पमात्स्योक्तेः प्रत्याब्दिकं तद्दिने पुनः कार्य्यमिति केचित् ॥ ते निर्मूलत्वाद्धेमाद्रिविरोधाच्चोपेक्ष्याः ॥ षोडशत्वञ्च सपिण्डनस्य षोडशश्राद्धान्तर्भावपक्षे ॥ स्मृत्यर्थसारे तु वर्षान्त्यदिने संवत्सरविमोकश्राद्धं सपिण्डनं च कृत्वा परेद्युर्मृताहे वार्षिकं कार्यमित्युक्तम् ॥ गौडा अप्येवमाहुः ॥ तत्पूर्वविरोधाच्चिन्त्यम् ॥ तच्च पुत्रे सति नान्यः कुर्यात् ॥ श्राद्धानि षोडशादत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डताम् । प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपीति वायवीयोक्तेः ॥ षोडशश्राद्धानां वर्षादूर्ध्वं कालाभावेऽपि तान्यदत्त्वा न कुर्यात् ॥ किन्तु दत्त्वैव ॥ [illegible]नि यदि कनिष्ठभ्रात्रादिना कृतानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादित्यपरार्कः ॥ सपिण्डने तु कनिष्ठानां नैवाधिकार इत्यर्थः (तत्रैव) अज्ञानादथवा मोहान्न कृता चेत्सपिण्डता । तत्रापि विधिवत्कार्या कालादपि चिरादपि ॥ तत्रापि ज्येष्ठस्यैवाधिकारः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति मनूक्तेः (अपरार्के प्रचेता अपि) एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत्क्रियाः । कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाब्दिकं तु पृथक्पृथक् (मरीचिः) सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येणाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ यत्तु वाचस्पतिशूलपाणिभ्यामुक्तं द्रव्यदानानुमत्यभावे कनिष्ठैः पृथक्कार्य्यमिति ॥ तन्न ॥ एवकारस्य तदभावेऽपि पृथक्करणाभावार्थत्वात् ॥ अन्धादेरिव ज्येष्ठे सति कनिष्ठानामनधिकाराच्च ॥ अतस्तेषां प्रत्यवायमात्रम् ॥ आहिताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्य्यादेव ॥ अन्यथा पितृयज्ञासिद्धेः ॥ एवमावश्यकवृद्धावपि कनिष्ठोऽन्यः सपिण्डो वा कुर्यात् ॥ भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ॥ सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः । तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात् ॥ वृद्ध्यनन्तरं प्रथमाब्दमध्येऽपि काम्यं कुर्यात् ॥ वृद्ध्यभावे तु प्रथमाब्दादूर्ध्वमेवेत्यर्थः ॥ काम्योक्तेरनावश्यके इष्टापूर्तादौ नापकर्षः ॥ एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे प्राप्ताधिकारस्य नान्दीश्राद्धाधिकारार्थम् ॥ अभ्युदयपदं च नान्दीश्राद्धनिमित्तकर्म्ममात्रपरमिति हे

मादिः ॥ तेनज्येष्ठेदेशांतरस्थेकनिष्ठःसपिण्डनंविनैववृद्धिंकृत्वापुत्रसंस्कारंकुर्यादितिश्रीदत्तोक्तिःपरास्ता ॥ भ्रातृशिष्याद्युक्तेर्नान्दीश्राद्धेज्यदेवतामात्रपरापकर्षइत्यपास्तम् ॥ अस्यक्रममात्रपरत्वाद्वृद्धिकर्मैवसपिण्डनंकुर्यादितिननियमइतिगौडाः ॥ अतएवकन्यायामातृमरणेश्राद्धेसपिण्डनेकृतेपितुर्नाधिकारः (शूल पाणिस्तु) महागुरौप्रेतभूतेवृद्धिकर्मनयुज्यतइतिनिषेधात् ॥ मृतस्यभ्रात्रादिःसपिण्डनंकृत्वातत्पुत्रकन्यादेरभ्युदयंकुर्य्यान्नतुस्वपुत्रसंस्कारेसंस्कार्यपितुःसपिण्डनंविनावृद्धौदेवतात्वाभावादित्याह ॥ तन्न॥ विदेशस्थेनज्येष्ठेनपुनःकार्यम् ॥ यवीयसाकृतंकर्म प्रेतशब्दंविहायतु । तज्ज्यायसापिकर्तव्यंसपिण्डीकरणं पुनरितिस्मृतेः ॥ ज्येष्ठेनवाकनिष्ठेन सपिण्डीकरणेकृते । आद्यपादेमातापित्रोःकनिष्ठेनेतिवापाठः ॥ देशान्तरगतानांचपुत्राणांतुकथम्भवेत् । श्रुत्वातुवपनंकार्य्यं दशाहांतंतिलोदकम् ॥ ततःसपिण्डीकरणं कुर्यादेकादशेऽहनि । द्वादशाहेनकर्तव्य मितिशातातपोब्रवीदितिवचनाच्चेतिभट्टाः ॥ सिंगाभट्टीयेप्येवम् ॥ एवंवचनेत्रचमूलंचिन्त्यम् ॥ स्मृत्यर्थसारेतुविभक्ताश्चेद्वृद्धिकामाश्चेत्पुत्राःपृथक्सपिण्डीकरणंकुर्य्युरित्युक्तम् ॥ अत्रदत्तकस्यतत्पुत्रादीनांविशेषःप्रागुक्तः ॥ केचित्तु वृद्धिं विनापिकनिष्ठस्यसपिण्डनमाहुः ॥ मातापित्रोर्मृतेकाले ज्येष्ठेदेशांतरस्थिते । कनिष्ठेनप्रकर्तव्यं सपिण्डीकरणंतथेतिकार्ष्णाजिनिस्मृतेः ॥ गतेवारोगितेज्येष्ठे पित्रावाप्रेषितेसति । षण्मासान्नानिवर्तेत तदाकार्यंकनीयसा (संवर्तः) पुनःसपिण्डीकरणं श्राद्धंपार्वणवच्चरेत् । अर्घ्यसंयोजनंनैवपिण्डसंयोजनंनचेति ॥ तेषांवचसांनिर्मूलत्वात् ॥ प्रोषितावसितेपुत्र इत्यादिविरोधाच्चोपेक्ष्याः (व्युत्क्रममृतौतुहेमाद्रौब्राह्मे)मृतेपितरियस्याथविद्यन्तेचपितामहाः । तेनदेयास्त्रयःपिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥ तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डो नियोक्तव्यस्तुपूर्ववत् । मातर्यथमृतायांच विद्यतेचपितामही ॥ प्रपितामहीपूर्वस्तुकार्यस्तत्राप्ययंविधिः ॥ एवंप्रपितामहजीवनेतत्पित्रादिभिर्ज्ञेयम् (तदाहसुमन्तुः) त्रयाणामपिपिण्डाना मेकेनापिसपिण्डने । पितृत्वमश्नुतेप्रेतइतिधर्मोव्यवस्थितः (यत्तु)व्युत्क्रमात्तुप्रमीतानां नैवकार्यासपिंडतेतितन्मातापित्र

भर्तृ भिन्नविषयम् ॥ व्युत्क्रमेणमृतानांनसपिंडीकृतिरिष्यते । यदिमातायदि पिताभर्तानैषविधिः स्मृत इतिमाधवीयेस्कांदोक्तेः ॥ मदनरत्नादौचैवम् ॥ अत्रप्रपितामहादिभिः पितुःसपिंडनेकृतेपितामहेमृतेतत्सपिंडनेसतिपुनस्तेनसहपितुःसपिंडनंकार्यमितिहेमाद्रिमतमाह ॥ अन्येनैवतन्मन्यंते ॥ तत्त्वंतुपितुःसपिंडनाभावेपितामहेनसहपुनःकार्यंनतत्सत्त्वे॥ त्रयाणामपिपिंडानामेकेनापिसपिंडने । पितृत्वमश्नुतेप्रेतइतिधर्मोव्यवस्थितइतिविष्णुधर्मोक्तेः ॥ पितामहेप्रपितामहेवापुत्रांतरैरसंस्कृतेप्यसंस्कृताभ्यामेवपितुःसपिंडनंकुर्यात् ॥ असंस्कृतौनसंस्कार्यौपूर्वौपौत्रप्रपौत्रकौ ॥ पितरंतत्रसंस्कुर्यादितिकात्यायनोब्रवीदितिछंदोगपरिशिष्टात् ॥ असंस्कृतौदाहाद्यैरितिकेचित्॥ असपिंडीकृताविति तु तत्त्वं ॥ अतएवोक्तंतत्रैव ॥ पापिष्ठमपिशुद्धेनशुद्धंपापकृतापिवा । पितामहेन पितरंसंस्कुर्यादितिनिश्चयः ॥ पापिष्ठमकृतसपिंडनंनतुपतितादि । अभिशस्त पतितभ्रूणघ्न । स्त्रियश्चातिचारिणीर्नसंसृजेदितिबैजवापोक्तेः ॥ पापकर्मिणोनसंसृजेरन्नितिगौतमोक्तेश्चेत्युक्तंनिर्णयामृते ॥ पूर्वयोःपुत्रभावेतुपौत्रःकुर्यादेव ॥ पितामहःपितुःपश्चात्पंचत्वंयदिगच्छति । पौत्रेणैकादशाहादिकर्तव्यंश्राद्धषोडशम् ॥ नैतत्पौत्रेणकर्तव्यंपुत्रवांश्चेत्पितामहः । पितुःसपिण्डतां कृत्वाकुर्यान्मासानुमासिकमितिकात्यायनोक्तेः ॥ अपरार्केशूलपाणौचैवम् ॥ तेनसपिण्डनस्यानित्यत्वादकृत सपिण्डनयोरेवपार्वणानुप्रवेशइतिसर्वोक्तिः प रास्ता ॥ कृतेसपिण्डीकरणेप्रेतःपार्वणभाग्भवेदितिहारीतविरोधाच्च ॥ केचित्पुत्रांतराभावेपितामहवार्षिकमप्याहुस्तन्न ॥ श्राद्धषोडशमितिनियमात् ॥ इच्छयाभवत्येव ॥ पितामहस्यचेदद्यादे कोद्दिष्टंनपार्वणमितिवाचस्पतिधृतगार्ग्योक्तेः ॥ त्रयाणांयौगपद्येतुप्राधान्यात्पितुःसपिण्डनंकृत्वापूर्वयोःकुर्यात् ॥ पितामहेमृतेदशाहांतःपितुर्मृतौपितुःसंस्कारंकृत्वापितामहस्यपुनःसर्वमावर्तयेत् । वृत्तेदशाहेनैव ॥ अशक्त्यापित्रानुज्ञातेनपौत्रेणपितामह श्राद्धेप्रक्रांतेपितृमृतौत दाशौचंवहन्नेवपौत्रःपितामहकर्मकुर्यात्प्रक्रांतत्वादितिमदनपारिजातपृथ्वीचंद्रौ (यत्तु)उत्तरात्रितयरौद्ररोहिणीयाम्यसर्पपितृभेषुचाग्निभे । प्रमृगुक्रमंसक

लंचवर्जयेत्प्रेतकार्यमपिबुद्धिमान्नरइति सपिण्डनप्रकरणोपाठान्मुख्यकालेनि षिद्धसपिण्डनापकर्षः ॥ सर्वकालेषुतद्वत्त्वेतद्वर्ज्यान्येव ॥ पूर्वोक्तब्राह्मोक्तानिषोडशश्राद्धानिकार्याणीतिवाचस्पतिमिश्रास्तन्न ॥ अस्यपरिभाषात्वेनवाक्यात्सावकाशकर्मपरत्वात् ॥ अस्यप्रेतमात्रदैवत्यभावाच्च (अथस्त्रीषूच्यते । हेमाद्रौबृहस्पतिः) भर्तृगोत्रेणनाम्नाचमातुःकुर्यात्सपिण्डनम् (यत्तुभविष्ये) पितृगोत्रंसमुत्सृज्यनकुर्याद्भर्तृगोत्रतइतितदासुरादिविवाहोढापरम् ॥ आसुरादिविवाहेषुपितृगोत्रेणधर्मविदितिवृद्धशातातपोक्तेः ॥ तचानेकवचनेषुपितामह्यापत्यामातामहेनवासहोक्तम् (तत्रव्यवस्थोक्ताभविष्ये) जीवत्पितरिपितामह्यामातुःकुर्यात्सपिण्डनम् । प्रमीतपितृकःपित्रातत्पत्न्यापुत्रिकासुतः ॥ तत्पत्न्यामातुःपित्रा (लौगाक्षिः) पितामह्यादिभिःसार्द्धमातरंतुसपिण्डयेत् । पितरिध्रियमाणेतुतेनैवोपरतेसति (शंखः) मातुःसपिण्डीकरणंकथंकार्यंभवेत्सतैः । पितामह्यादिभिःसार्द्धसपिण्डीकरणंस्मृतमयेनकेनापिमातुःसपिण्डयेत् ॥ यत्रान्वष्टकादौमातुःश्राद्धंपृथगुक्तंतत्रपितामह्यासहकार्यम् ॥ नांदीमुखेऽष्टकाश्राद्धेगयायांचमृतेऽहनि ॥ पितामह्यादिभिःसार्द्धमातुःश्राद्धंसमाचरेदितिशातातपोक्तेः (अपुत्रायांतुपैठीनसिः) अपुत्रायांमृतायांतुपतिःकुर्यात्सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिःसहैवास्याःसपिण्डीकरणंभवेत् (यत्तुलघुहारीतः) पुत्रेणैवतुकर्तव्यंसपिण्डीकरणंस्त्रियाः । पुत्रस्यपुनरत्वन्येभ्रातृपुत्रादयोपिये इति (यच्चमार्कंडेयपुराणे) सपिण्डीकरणंस्त्रीणांपुत्राभावेनविद्यतइति ॥ तत्पुत्रपत्न्यभावेज्ञेयम् ॥ अत्रसपत्नीपुत्रोपिज्ञेयः ॥ बह्वीनामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेनपुत्रेणप्राहपुत्रवतीर्मनुरितिमनूक्तेरेतत्परत्वात् (यत्तु शातातपः) मृतेपितरिमातुस्तुनकार्यासहपिंडता । पितुरेवसपिंडत्वेतस्याअपिकृतंभवेदितितदशक्तपरम् ॥ केषांचिद्वामतमितिहेमाद्रिः ॥ अन्वारोहणेतुभर्त्रैवसापिंड्यम् ॥ मृतायानुगतानाथंसातेनसहपिंडताम् । अर्हतिस्वर्गवासंचयावदाभूतसंप्लवमितिशातातपोक्तेः ॥ पत्याचैकेनकर्तव्यंसपिंडीकरणंस्त्रियाः । सामृतापिहितेनैक्यंगतामंत्राहुतिव्रतैरितियमोक्तेश्च ॥ अत्रैकशब्दःपितामह्यादिपक्षनिवृत्त्यर्थः ॥ पतिपदंवर्गपरम् ॥

सपिंडनस्यपार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वादितिमाधवकल्पतरुमदनरत्नादयः ॥ अन्येतु भर्त्रैवैकेनाहुः ॥ स्वेनभर्त्रासहैवास्याःसपिंडीकरणंभवेदित्येवकारश्रवणात ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेपिविकल्पउक्तः ॥ इदंतुतत्त्वम ॥ यदाहेमाद्र्यादिमतेद्वयोरेकःपिंडस्तदावर्गेणसहः ॥ यदामाधवपृथ्वीचंद्रादिमतेपृथक्पिंडस्तदैकेनपत्यैकवचनाच्चैकेनापि ॥ अतोमातृपिंडमसपिंडीकृतेनैवपतिपिंडेनसंयोज्यैकीकृतं पिंडद्वयंतत्पित्रादिभिः संयोजयेत ॥ अंत्यपक्षएवयुक्तः (स्मृत्यर्थसारेतु) अन्वारोहणेनैकदिनमरणेस्त्रियाःपृथक्सपिंडनंनास्ति ॥ भर्तुःकृतेस्त्रियाअपिकृतंभवतीत्युक्तम ॥ तन्मतांतरमस्तु ॥ इदंब्राह्मादिविवाहेषुज्ञेयम (आसुरादिषुतुशातातपः) तन्मात्रात्पितामह्यात्तच्छ्वश्र्वाःसपिंडनम । आसुरादिविवाहेषुविन्नानांयोषितां भवेत ॥ मातामह्यामातुः पितामह्यातत्प्रपितामह्याचेत्यर्थः (सुमंतुः) पितापितामहेयोज्यःपूर्णेसंवत्सरेसुतैः । मातामातामहेतद्वदित्याहभगवान्भृगुः ॥ इदमासुरादिपरं पुत्रिकापुत्रपरंचोक्तंप्राक् ॥ हेमाद्रिस्तुब्राह्मादिष्वपिसर्वत्रदेशभेदाद्विकल्पमाह । अतोगुर्जरेषुकौकिलमतानुसारिणांमातृमातामहप्रमातामहाइतिश्राद्धप्रयोगःसपिंडनंचदृश्यते (हेमाद्रावापस्तंबोपि) कौकिलस्ययथापुत्राअन्यसंचयजीविनः । पुत्रास्तेस्वकुलंयांतिएवंनारीमृतासती ॥ यदपिविज्ञानेश्वरोमातामहेनमातुःसापिंड्येनपितृश्राद्धवन्मातृश्राद्धंनित्यमित्याह (यच्चवृद्धिश्राद्धेछंदोगपरिशिष्टम) षड्भ्यःपितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेदितितदेतद्विषयमेव ॥ मातुःपृथक्श्राद्धाभावात (अतएवहेमाद्रौभविष्ये ॥ मातुःसपिंडनंप्रक्रम्य) उदितेनुदितेचैव होमभेदोयथाभवेत । तथाकुलक्रमायातमाचारंचचरेद्बुधइत्युक्तम ॥ अस्यवृद्धावपवादमाहतत्रैवव्याघ्रपात ॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धंसर्वदामातृपूर्वकम । विधिज्ञोविधिमास्थायवृद्धौमातामहादिवत ॥ केचिदेतत्पुत्रिकापुत्रपरमाहुः (पत्युःसापिंड्यमाहलौगाक्षिः) सर्वाभावेस्वयंपत्न्यःस्वभर्तॄणाममंत्रकम । सपिंडीकरणंकुर्युस्ततःपार्वणमेवचेति(यत्तुवचनं) अपुत्रस्यपरेतस्यनैवकुर्यात्सपिंडतामिति (यच्चापस्तंबः) अपुत्रायेमृताकेचित्पुरुषावास्त्रियोपिवा । तेषांसपिंडनाभावादेकोद्दिष्टंनपार्वणमिति ॥ तत्पुत्रोत्पादनविधिप्र

ग्रंसार्थमितिमाधवः ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंविधीयते । अपुत्राणांचस
र्वेषामपत्नीनांतथैवचेतिहेमाद्रौप्रचेतसोक्तेश्च ॥ अन्येतुद्विविधवाक्यदर्शना
द्विकल्पमाहुः (स्मृत्यर्थसारेपि) ब्रह्मचारिणामनपत्यानांचसपिंडनंनास्तितते
षांसदैकोद्दिष्टमेव ॥ व्युत्क्रममृतानांसापिंड्यंकार्यंनवा॥केचित्सर्वत्रसपिंडनमाहु
रिति ॥ अपुत्रेव्युत्क्रममृतेविशेषोरेणुकारिकायाम् ॥ भ्राताबाभ्रातृपुत्रोवास
पिंडःशिष्यएववा ॥ सपिंडीकरणंकुर्यात्पुत्रहीनेमृतेसति ॥ सर्वबंधुविहीनस्यप
त्नीकुर्यात्सपिंडताम् ॥ ऋत्विजंकारयेद्वापिपुरोहितमथापिवा । वसुरुद्रादिति
सुतैःकार्यातेषांसपिंडता । व्युत्क्रमाच्चप्रमीतायेतद्विनाप्रेततांध्रुवम् ॥ पुत्रःसपिं
डनंतेषांकुर्यात्प्रेतेपितामहइति ॥ अत्रमूलंमृग्यम् ॥ यतीनांसपिंडनंनास्तिकिंत्वे
कादशेह्निपार्वणंकार्यम् ॥ तदपित्रिदंडिनः ॥ एकदंड्यादीनांतदपिनेत्युक्तंप्राक्
दंडग्रहणात्पूर्वंमृतेतुदाहादिसपिंडनांतंसर्वंकार्यमितिभट्टचरणाः (सपिंडनवि
धिमाहवैजवापः) समाप्तेसंवत्सरेचत्वार्युदपात्राणिप्रयुनक्त्येकंप्रेतायत्रीणिपि
तृभ्यःप्रेतपात्रंपितृपात्रेष्वासिंचतियेसमानाइति ॥ द्वाभ्यामेवंपिंडोथाभिमृश
ति ॥ एषवोनुगतःप्रेतःपितरस्तंददामिवः । शिवंभवतुशेषाणांजायंतांचिरजी
विनः ॥ समानीवःसंगच्छध्वंसंवदध्वमिति (यद्यपि) तत्रापिदेवरहितमेका
र्घ्यैकपवित्रकम् । नैवाग्नौकरणंतत्रतच्चावाहनवर्जितमितिमार्कंडेयेनोक्तंतथा
पिसपिंडीकरणंश्राद्धंदैवपूर्वंनियोजयेदित्यादिविरोधाद्विकल्पःप्रेतांशेवाज्ञेयं ॥
अन्नकामकालोवैश्वदेवावपीत्युक्तंप्राक् (मैत्रायणीयपरिशिष्टे) पित्र्यविप्र
करेहोमः साग्नेरपिभवेदिह (यत्तुगोभिलः) अनुक्तकालेष्वपि तुव्युत्क्रमेणामृ
तावपि । आमेनवापिसापिंड्यं हेम्नावापिप्रकल्पयेदिति तदार्यादिमाता
पित्रभिन्नपरम् ॥ आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामेनकर्हिचिदितितेनैवोक्तेः ॥
(शुद्धितत्त्वकाम धेनौचलघुहारीतः) सपिण्डीकरणं यावत्प्रेतश्राद्धंतुषो
डशम् । पक्वान्नेनैवकर्तव्यं सामिषेणाद्विजातिभिः (विप्रवप्रकाशे) प्रेतःसपि
ण्डनादूर्ध्वंपितृलोकेनुगच्छति । कुर्यात्तस्यतुपाथेयं द्वितीयेह्निसपिण्डनात् ॥
स्मृत्यर्थसारेप्येवम् ॥ ततोवृद्धिश्राद्धंकुर्यात् ॥ एतन्मलमासेपिकार्यम् ॥ अधि

मासेनकर्तव्यंश्राद्धमाभ्युदयंतथातथैवकाम्यंयत्कर्मसंवत्सरात्प्रथमादृतइतिहेमाद्रौहारीतोक्तेः ॥

इति भट्टकमलाकरकृतेनिर्णयसिंधौसपिंडीकरणम् ॥

(अथप्रथमाब्देनिर्णयिद्धानिहेमाद्रौ) स्नानंचैवमहादानंस्वाध्यायंचाग्नितर्पणम । प्रथमेब्देनकुर्वीतमहागुरुनिपातने ॥ अग्नितर्पणंलक्षहोमादि ॥ नत्वाधानम ॥ तत्तुप्रथमाब्देभवत्येव (तदाहहेमाद्रावुशनाः) पितुःसपिंडीकरणंवार्षिकेमृतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपिवत्सरात ॥ अन्यतर्पणमितिशुद्धितत्त्वेपाठः ॥ आदिपदंवृद्धिनिमित्तनित्यकर्मपरम (दिवोदासीये) महातीर्थस्यगमनमुपवासव्रतानिच ।संवत्सरनकुर्वीतमहागुरुनिपातने ॥ इदंश्राद्धकौमुद्यांदेवीपुराणस्थमुक्तम (गौडनिबंधेमात्स्ये) सपिण्डीकरणादूर्ध्वंप्रेतःपार्व्वणभुग्भवेत । वृद्धीष्टापूर्तयोरयप्रचगृहस्थप्रचसदाभवेत ॥ वर्षांतसपिंडनाभावेनाधिकारीत्यर्थः ॥गृहस्थःसपिंडोपीत्यर्थःअतएवप्रेतकर्माणायनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयांक्रियाम । आचतुर्थंततःपुंसिपञ्चमेशुभदंभवेदितिज्योतिषेउक्तम (माधवीयेदेवलः) प्रमीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्भवेत । नदैवंनापिवापित्र्यंयावत्पूर्णोनवत्सरः ॥ इदंवर्षांतसपिंडनपरम ॥ तथैवकाम्यंयत्कर्मसंवत्सरात्प्रथमादृतइतिघुहारीताद्येकवाक्यत्वात ॥ वृद्धिनिमित्तापकर्षेतुकाम्यादिभवत्येवेतिगौडाः ॥ पित्र्यंसपिंडनम (अतएवलौगाक्षिः) अन्येषांप्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने । कुर्यात्संवत्सरादर्व्वाक्श्राद्धमेकंतुवर्जयेत । दाहाद्येकादशाहांतंकार्यमतआशौचांतरस्याप्रतिबंधकत्वात ॥ आद्यंश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेहनीत्युक्तेश्च । एकंसपिण्डनम (पत्न्यादौत्वपवादमाहमाधवीयेऋष्यशृङ्गः) पत्न्याःपुत्रस्यतत्पुत्र भ्रात्रोस्तत्तनयेषुच । स्नुषायांस्वस्रोश्चपित्रोश्च संघातमरणादि ॥ अर्वागब्दान्मार्द्धपित्पूर्वंसापिंड्यमाचरेत (लौगाक्षिः) पत्नीपुत्रस्तथापौत्रोभ्रातातत्पुत्रकाअपि । पितरौचयदैकस्मिन्म्रियेरन्वासरेतदा ॥ आद्यमेकादशेकुर्यादन्त्रपक्षेतुसपिण्डनम (धवलनिबंधे) महागुरुनिपातेतुप्रेतकार्यंयथाविधि ।

कुर्यात्संवत्सरादर्वागेकोद्दिष्टंनपार्वणम् (भृगुः) माताचैवतथाभ्राताभार्यापुत्र स्तथास्नुषा । सर्वांमृतौचरेच्छ्राद्धमन्यस्यनपुनः पितुः ॥ एतदपिसपिंडनपरम् पितुर्मृ तावन्यस्यश्राद्धंनचरेदित्यर्थः (शुद्धितत्त्वेदेवलः) अन्यश्राद्धंपरान्नंच गंधमाल्यंचमैथुनम् । वर्जयेद्गुरुपातेतुयावत्पूर्णोनवत्सरः (पारस्करभाष्येबृह स्पतिः) पितर्युपरतेपुत्रोमातुःश्राद्धान्निवर्तते । मातर्यपिचवृत्तायांपितृश्राद्धा दृतेसमम् ॥ समंपितरंविनान्यश्राद्धंनेत्यर्थः (शुद्धितत्त्वेदेवलः) महागुरुनिपा तेतुकार्य्यंकिंचिन्नचाचरेत् । आर्त्विज्यंब्रह्मचर्यंचश्राद्धंदेवक्रियांतथा ॥ एतत्स पिंडनात्प्रागितिकेचित् ॥ तदुत्तरमपीत्यन्ये (श्राद्धकौमुद्यांकालिकापुराणेपू र्वार्धे) विशेषतःशिवपूजांप्रमीतपितृकोनरः । यावद्वत्सरपर्यंतंमनसापिनचा चरेत् (केचित्तु) पित्रोरब्दमशौचंस्यात्षण्मासंमातुरेवच । त्रैमासिकंतुभा र्यायास्तदर्धंभ्रातृपुत्रयोरितिस्मृतेः॥सपत्नमातुरब्दार्धमाहुः (श्राद्धकौमुदीकार स्तु) इयोरेवमहागुर्वोरब्दमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचंस्वजातिवि हितात्कलेतिसमूलजातूकर्णविरोधान्निर्मूलमाह (हेमाद्रौभविष्ये) गयाश्रा द्धंमृतानांतुपूर्णेत्वब्देप्रशस्यते (त्रिस्थलीसेतौगारुडे) तीर्थश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्ध मन्यच्चपैतृकम् । अब्दमध्येनकुर्वीतमहागुरुविपत्तिषु ॥ इदंबृद्ध्यर्थसपिंडनाभा वे ॥ वृद्धौसपिंडनापकर्षेऽब्दमध्येपिदर्शादिकार्यमेव ॥ पितुःसपिंडनांकृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकमितिछंदोगपरिशिष्टात् ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंप्रेतःपार्व णभुग्भवेदितिमात्स्यात् ॥ ततःप्रभृतिवैप्रेतःपितृसामान्यमश्नुते । विंदतेपितृ लोकंचततःश्राद्धंप्रवर्ततेइतिहारीताच्चेतिशूलपाणिः (शत्तुकातीयं) सपिंडी करणादूर्ध्वंनदद्यात्प्रतिमासिकम् । एकोद्दिष्टविधानेनदद्यादित्याहशौनकइति तत्रैकोद्दिष्टविधिनानदद्यादित्यन्वयः ॥ तुर्यप्रादेशपार्वणोविकल्पउक्तः (ब्रह्म वैवर्त्ते) उद्वाहश्चोपनयनंप्रथमेऽब्देमहीपते । कृतेसपिंडनेप्यूर्ध्वमरघ्नांचोडस्ता त्यजेत् ॥ तथापिकर्तुमिच्छंतिवीथिंचैतानिवैसुताः । मासिकान्यपिशिष्टानिचा पकृष्यचरेत्पुनः ॥ अत्रेदंतत्त्वम् ॥ वृद्धिविनार्वागपिसपिंडनापकर्षेपितृत्वप्राप्ति र्नपतिपद्यते ॥ कृतेसपिंडीकरणेनरःसंवत्सरात्परं प्रेतदेहंपरित्यज्यभोगदेहंप्रपद्यत

इतिविष्णुधर्मोक्तेः ॥ अर्वाक्संवत्सराद्यस्यसपिंडीकरणंभवेत् । प्रेतत्वमपितस्यापिविज्ञेयंवत्सरंनृपेत्यग्निपुराणाच्च ॥ तेनतत्सत्त्वेपिवृद्धिदैवपित्र्येष्वनधिकारः ॥ वृद्धिनिमित्तेत्वनंतरमेव ॥ अर्वाक्संवत्सराद्वृद्धौपूर्णेसंवत्सरेपिवा । येसपिंडीकृताःप्रेतानतेषांतुपृथक्क्रियेतिशातातपोक्तेः ॥ तथैवक्काम्यमितिहेमाद्रिधृतहारीतादिवचनाच्चैवमिति (तथा) अस्थिक्षेपंगयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपक्षिकम् । प्रथमेब्देनकुर्वीतयदिस्याद्भक्तिमान्सुतः ॥ अत्रयावच्चंश्राद्धंतद्धानितिमदनपारिजातादयः ॥ अन्येयथाश्रुतमाहुः (तत्त्वंतु) यदीदंसमलंतदावृद्धिंविनापकर्षेपूर्वंतद्दर्थतुपरमितियोज्यम (पतितानांगयायांविशेषोब्राह्मे) क्रियतेपतितानांचगतेसंवत्सरेक्वचित् । देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाश्राद्धंस्वबंधुभिः ॥ अथविधानानि (तत्रपंचकमृतेमदनरत्नेगारुडे) आदौकृत्वाधनिष्ठार्धमेतन्नक्षत्रपंचकम् । रेवत्यंतंसदादूष्यमशुभंदाहकर्मणि ॥ शवस्यतुसमीपेतुक्षेप्तव्याःपुत्तलास्तदा । दर्भमय्यास्तुचत्वारऋक्षमंत्राभिमंत्रिताः ॥ ततोदाहःप्रकर्त्तव्यस्तैश्चपुत्तलकैःसह । सूतकांतेततःपुत्रैःकार्यंशांतिकपौष्टिकम् । पंचकेषुमृतोयोवैनगतिंलभतेनरः ॥ तिलांश्चैवहिरण्यंच तमुद्दिश्यघृतंदहेत् (क्रियानिबंधे) भाजनोपानहौछत्रंहेममुद्रांचवाससी । दक्षिणादीयतेविप्रेसर्वपातकमोचनी (मदनरत्नेगार्ग्यः) यदिभद्रातिथीनांस्याद्वारानुभौमशनैश्चरैः । त्रिपादर्क्षेणचसंयोगोद्वयोर्योगेद्विपुष्करः ॥ द्वित्रिपुष्करयोगेतुमृतिर्मृत्यंतरावहा । दहनेमरणेचैवत्रिगुणंस्यात्त्रिपुष्करे ॥ खननेप्येवमेवस्यादेतद्दोषोपशांतये । तिलपिष्टैर्यवैर्वापिशरीरंकारयेत्ततः ॥ शूर्पेनिधायालंकृत्य दाहयेत्पैत्रकोपरि (तद्दाहेसंत्रमाहबौधायनः) अस्मात्त्वमितिसंत्रेण तिलपिष्टंप्रदाहयेत् । द्वित्रिपुष्करयोर्दोषस्त्विभिःकृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ वासवेमरणंचेत्स्यात्तगृहेवापिपुनर्मृतिः । सुवर्णंदक्षिणांदद्यात्कृष्णांवत्ससंयुतांपिवा ॥ वासवंधनिष्ठा (ब्राह्मे) कुंभमीनस्थितेचंद्रेमरणंयस्यजायते । नतस्योर्ध्वगतिर्दृष्टासंततौनशुभंभवेत् ॥ नतस्यदाहःकर्तव्योविनाशांतिंपुजंतुषु । अथवातद्दिनेकार्योदाहस्तुविधिपूर्वकम् ॥ धनिष्ठापंचकेजीवोमृतोयदिकथंचन । त्रिपुष्करेवाम्यभवाकुलजान्मारयेत्ध्रुवम् ॥ तत्रानि

ष्टविनाशार्थं विधानंसमुदीर्यते । दर्भाणांप्रतिमाःकार्याःपंचोर्णासूत्रवेष्टिताः ॥ यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिःसहशवंदहेत् ॥ प्रेतवाहःप्रेतसखःप्रेतपःप्रेतभूमिपः । प्रेतहर्तापंचमस्तुनामान्येतानिचक्रमात् ॥ अत्रप्रतिमागंधपुष्पैःपूजयित्वा ॥ प्रथमांशिरसि । द्वितीयांनेत्रयोः । तृतीयांवामकुक्षौ । चतुर्थीं नाभौ । पंचमींपादयोर्न्यस्यतदुपरिनामभिघृ तंहुत्वा । यमायसोमंत्र्यंबकमितिमंत्राभ्यांप्रत्येकंताभ्यां ज्यंहुनेदितिभट्टाः ॥सूतकांतेततःपुत्रःकुर्याच्छांतिकपौष्टिकम् । कांस्यपात्रस्थतंतैलंवीक्ष्यादद्याद्द्विजन्मने॥ब्रह्मविष्णुमहेशेंद्रवरुणप्रीतयेततः । माषमुद्गयवव्रीहिप्रियंग्वादिप्रयच्छति ॥ स्वर्णदानंरुद्रजाप्यंलक्षहोमोद्विजार्चनम् । गोभूदानंषडंशेनकुर्याद्दोषोपशांतये(अपरार्के)धनिष्ठापंचकमृतेपंचरत्नानितन्मुखे । प्रक्षिप्याहुतित्रयंतत्रहुनेद्व्रह्वपामिति । ततोनिर्हरणंकुर्याद्दोषसाग्नेर्विधिःस्मृतः । इतरंनिखनेदेवजलेवाप्रतिपादयेत् ॥ त्रिपादर्क्षमृतेतद्वद्धिरण्यशकलंमुखे । तस्यापिष्टमयंकुर्यात्पुरुषत्रितयंततः । होमःप्रतिमुखंकुर्यात्तथावहवपामिति ॥ कार्पासयहंचकार्पासंकुसुंभंप्रतिपाद्यच । निर्यात्यसाग्निंसंस्कुर्याद्बुल्यग्ननीवान्यमुत्सृजेत् (तत्रैव) कनकंहीरकंनीलंपद्मरागंचमौक्तिकम् । पंचरत्नमिदंप्रोक्तमृषिभिःपूर्वदर्शिभिः ॥ रत्नानांचाप्यभावेतुस्वर्णंकर्षार्धमेवच । सुवर्णस्याप्यभावेतुआज्यंज्ञेयंविचक्षणैः ॥ मदनरत्नेप्येवम् (तथा) एकाशीतिपलंकांस्यंतदर्धंवातदर्धकम् । नवषट्त्रिपलंवापिदद्याद्विप्रायशक्तितः (तथान्यत्र) स्वगृह्योक्तविधानेनकृत्वाग्नेःस्थापनंततः । अन्वाधानंनिर्वपणंदेवतानांतथाहुतिःयमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच । वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच॥ औदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने । वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैक्रमात् ॥ विधिनाश्रपणांकृत्वाएकैकामाहुतिंहुनेत् । कृष्णांगांकृष्णवस्त्रांचहैमनिष्ठकसमन्विताम्॥दद्याद्विप्रायशांतायप्रीतोभवतुमेयमः ॥ त्रिपादर्क्षेप्येतदेव (अपरार्के) पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी।पूर्वाभाद्राविशाखाचज्ञेयमेतत्त्रिपादभं(मयूरचित्रगर्गाः) मृतःस्मशानंयोनीतउपजीवतिमानवः । गृहेयस्यप्रविष्टोसौतिष्ठेदथकदाचन॥ अचिरान्मृत्युमाप्नोतिहृतदारपरिग्रहः। तत्रशांतिप्रवक्ष्यामिधर्मराज

मतंयथा ॥ सक्षीराणांघृताक्ताना मग्नेर्हुत्वाशुचेबुधः ॥ औदुम्बरीणांविधिवत् ततःशांतिकृताभवेत् ॥ सावित्र्याष्टसहस्रेणक्षीरशांतिचकारयेत् । कपिलांतिल कांस्यञ्च हुतान्तेभूरिदक्षिणेति (अथब्रह्मचारिमृतौशौनकः) ब्रह्मचारिमृतौ रीतिं कथयामिसमासतः । तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तप्रशान्तये ॥ द्वाद शाब्दंषडब्दंवा त्र्यब्दंशक्त्याथवाचरेत् । स्नातकोब्रह्मचारीच निधनंप्राप्नुयाद्य दि ॥ संयोज्यचार्कविधिना संयोज्यौतौततःपरम् ॥ देशकालौस्मृत्वाऽमुकगो त्राऽमुकनाम्नोमृतस्यब्रह्मचारिणोब्रतविसर्गंकरिष्य इत्युक्त्वाहेम्नानांदीश्राद्धं कृत्वाऽग्निंप्रतिष्ठाप्याघारान्तेचतस्रभिर्व्याहृति भिरग्नयेव्रतपतयेव्रतानुष्ठानस म्पादनाय विश्वेभ्योदेवेभ्यश्चाज्यंहुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्यपुनर्देशकालौस्मृ त्वार्कविवाहंकरिष्यइत्युक्त्वाहेम्नानान्दीश्राद्धंकृत्वार्कशाखांशवञ्चहरिद्रयालि प्त्वापीतसूत्रेणवस्त्र युग्मेनचावेष्ट्याग्निंप्रतिष्ठाप्याघारांतेग्नयेबृहस्पतयेविवा हविधियोजकायच यस्मैत्वंकामंकामायेतिकामायव्याहृतिभिश्चाज्यंहुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्यार्कशाखांशवंचदहेत् (विधानमालायाम्) येषांकुलेब्रह्म चारीनिधनंप्राप्नुयाद्यदि । तत्कुलंक्षयमाप्नोतिसोपिदुर्गतिमाप्नुयात् । मृतस्य म्रियमाणस्यषडब्दंव्रतमादिशेत् ॥ त्रिंशद्भ्योब्रह्मचारिभ्योदद्यात्कौपीनकान्न वान् हस्तमात्राःकर्णमात्रादद्यात्कृष्णाजिनानिच । पादुकाछत्रमाल्यानिगोपी चंदनमेवच ॥ मणिप्रवालमालाश्चभूषणादिसमर्पयेत् । एवंकृतेविधानेचविघ्नः कोपिनजायते ॥ अत्रमूलंमृग्यम् (कुष्टिमृतौतुयमः) मृतस्यकुष्टिनोदेहंनिखने दुर्गमभूमिषु । वासरत्रितयंपश्चादुत्धृत्यान्यत्रतंदहेत् ॥ नगंगाप्लवनंकार्यंनिक्षेपे विधिरुच्यते । षडब्दव्रतपूर्णेनविधिनांत्यंकृतंचरेत् ॥ ततोस्थिसंचयंतस्यगंगा यांप्रक्षिपेत्सुधीः । मासिमासिततःकुर्यान्मासिश्राद्धानिपार्वणात् ॥ इत्येतत्कुष्टि मरणेकथितंशास्त्रकोविदैः (शुद्धितत्त्वेभविष्ये) शृणुकुष्टगणांविप्रउत्तरोत्तरतो गुरुम् । विचर्चिकातुदुश्चर्माचर्चरीयस्तृतीयकः । विकर्चूर्व्रणताम्रौचकृष्णाश्वे तेतथाष्टकमित्युक्त्वामृतेतुप्रापयेत्तीर्थमथवातरूमूलकम् । नपिंडंनोदकंकार्यं नचदानक्रियांचरेत् ॥ षण्मासीयत्रिमासीयमृतःकुष्टीकदाचन । यदिस्नेहाच्चरे

द्वाहंयतिश्चांद्रायणंचरत् ॥ अन्नतप्रायश्चित्तकुष्ठ्यादिदाहेइदंप्रायश्चित्तम् ॥ अतएवकुनख्यादिवत्कुष्ठिनोपिद्वादशरात्रंशूलपाणिनोक्तम् ॥ अतएवान्यदीयं कुष्ठिनोमरणांतमाशौचमुक्तं (कौर्मे) क्रियाहीनस्यमूर्खस्यमहारोगिणएवच । यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणांतमशौचकम् (महारोगास्तु) वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ॥ अर्शांसिग्रहणीत्यष्टौमहारोगाःप्रकीर्तिताइति (रजस्वलायास्तुवृद्धशातातपः) रजस्वलायाःप्रेतायाःसंस्कारादीन्निनाचरेत् । ऊर्ध्वंत्रिरात्रात्स्नातांतांशववधर्मेणदाहयेत्॥अतःप्रक्षाल्यकाष्ठवदश्च्व,त्र्यहेनदहेत् (संकटेतुमदनरत्नेस्मृत्यंतरे) उदक्यासूतिकावापिमृतास्याद्यदितांतदा । आशौचेत्वनतिक्रांतेदाहयेदंतरायदि ॥ उद्धृतेनतुतोयेनस्नापयित्वातुमंत्रतः । आपोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्चतसृभिः ॥ पवमानानुवाकेनयदंतीतिचसप्तभिः । ततोयन्नपवित्रेणगोसूत्रेणाथतेद्विजाः ॥ स्नापयित्वान्यवसनेनाच्छाद्यशववधर्मतः । दाहादिकंततःकुर्यात्प्रजापतिवचोयथा ॥ यन्नपवित्रमापो अस्मानितिमिताक्षरायाम ॥ पंचभिःस्नापयित्वातुगव्यैःप्रेतांरजस्वलां । वस्त्रांतरावृतंकृत्वादाहयेद्विधिपूर्वकम् (गृह्यकारिकायां) अंतरिक्षमृतायेचवह्नावप्सुप्रमादतः ॥ उदक्यासूतिकानारीचरेच्चांद्रायणत्रयम् ॥ ततोयवपिष्टेनानुलिप्याष्टोत्तरशतंशूर्पोदकैः संस्नाप्यभस्मगोमयमृत्कुशोदकपंचगव्यशुद्धोदकैरापोहिष्ठापावमानीभिःसंस्नाप्यान्यवस्त्रेधृतेदहेदितिभट्टाः (अत्रप्रायश्चित्तमाहबौधायनः) उदक्यासूतिकामृत्यौचरेच्चांद्रायणत्रयमिति (सूतिकायास्तुमिताक्षरायाम) सूतिकायांमृतायांतुकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः । कुंभेसलिलमादायपंचगव्यंक्षिपेत्ततः ॥ पुण्याभिरभिमंत्र्याथोवाचाशुद्धिंलभेत्ततः ॥ तेनैवस्नापयित्वातुदाहंकुर्याद्यथाविधि॥ अब्लिंगाभिर्मंत्रिताभिर्वारुदेव्याभिरेवच ॥ अन्यैश्चवारुणैर्मंत्रैःसंस्नाप्यविधिनादहेत (गृह्यकारिकायाम) सूतिकामरणेप्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनम् । असूतकीतुसंस्पृष्टाशूर्पाणांतुशतंक्षिपेत् (प्रायश्चित्तेविशेषस्तत्रैव) सूतिकातुयदासाध्वीविस्नातामरणंगता । त्रिवर्षपूर्णपर्यंतंशुद्ध्येत्कृच्छ्रेणसर्वदा ॥ इदंचाद्यब्दे ॥ सूतिकातुयदानारीरजसातुपरिप्लुता । म्रियेतचेत्तु सानारीद्विवर्षंकृच्छ्रमाचरेत् ॥ इ

दंद्वितीयेऽह्नि ॥ सूतिकातुयदासाध्वीविस्नातामरणंगता । अब्दकृच्छ्रेणशु
द्ध्येत्व्यासस्यवचनंयथा ॥ इदंतृतीयेऽह्नि (अत्राशक्तौपक्षांतरमुक्तंतत्रैव) सूति
कातुयदानारीविस्नातामरणंगता । त्रिपणावदिनादर्वागेकाब्देनविशुद्ध्यति(ऊ
र्ध्वंतु) सूतिकातुयदानारीप्राणांश्चैवपरित्यजेत् । मासमेकावधिंयावत्त्रिभिःकृ
च्छ्रैर्विशुद्ध्यति (गर्भिणीमृतौतुमदनरत्नेशौनकः) गर्भिण्युदक्यासंस्कारंशशु
संस्कारमेवच । प्रवक्ष्यामिसमासेनशौनकोहंद्विजन्मनाम् ॥ गर्भिणीमरणेप्राप्ते
गोमूत्रेणजलैःसह । आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैःप्रोक्ष्यभर्तासमास्थितः ॥ प्रेतंश्मशाने
नीत्वाथो लिख्यसव्येोदरन्ततः । पुत्रमादायजीवंचेत्स्तनंदत्त्वासुतायतु ॥ य
स्तेस्तनःशशयइत्यृचाग्रामेनिधायच । उदरंचाव्रणंकुर्यात्पृषदाज्येनपूर्यच ॥ मृ
द्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । स्नाप्यचाच्छाद्यवासोभिः शवधर्मेण
दाहयेत् ॥ तत्रैवषडशीतिमतेशाद्यानि ॥ गर्भिण्यांमृतायांदक्षिणांशिरसंनिधा
यतस्यानाभिरंध्रात्सव्यमुदरंचतुरंगुलंहिरण्यगर्भः समवर्ततेतिछित्वा गर्भश्चेद
प्राणस्तंप्रक्षाल्यनिखनेत्सयदिजीवन् जीवत्वंममपुत्रकेत्युक्त्वाक्षेत्रियेत्वेतिपंच
भिः स्नापयित्वाहिरण्यमंतर्धाय भूमौनिधायव्याहृतिभिरभिमंत्र्ययस्तेस्तनः
शशयइतिस्तनंपाययित्वाशिशुंग्रासंप्रापयेत् ॥ गर्भछेदस्थलेशतायुत्रायेतिपंचाहु
तीर्हुत्वाप्राणायस्वाहापूष्णेस्वाहेत्यनुवाकाभ्यांव्याहृत्याचाज्यंहुत्वाभिन्नमुदरं
सूत्रेणसंग्रथ्यघृतेनानुलिप्यब्राह्मणायतिलान् गांभूमिंसुवर्णंदद्यादथयथोक्तेन
कल्पनेनदहेत्बौधायनेनतुशतायुधायेतिपंचहोमानंतरं प्रयासायायासायवियासायसंयासायोद्यासायशुचेशोकायतप्यतेतपत्यै ब्रह्महत्यायैसर्वस्मैइतिस्वाहां
तैराहुतयोप्यधिकाउक्ताः(गृह्यकारिकायाम्)यदागर्भवतीनारीसशल्यासंस्थिताभवेत् । कुक्षिंभित्वाततःशल्यंनिर्हरेद्यदिजीवति ॥ प्रमीतंनिखनेत्तंतुप्रायश्चि
त्तमतःपरम् । सात्र्यस्त्रिंशताकृच्छ्रैःशुध्यतेशल्यदोषतः ॥ सगर्भदहनेतस्याव
र्णजंवधपातकं ।प्रायश्चित्तंचरित्वातुशुद्ध्यंतिपापकारिणः॥ दग्ध्वातुगर्भसंयु
क्तांत्रिरब्दंकृच्छ्रमाचरेत् ।अथान्वारोहणंस्त्रीणामात्मनोभर्तुरेवच॥ सर्वपापक्षय
करंनिरयोत्तारणायच।अनेकस्वर्गफलदंमुक्तिदंचतथैवच॥ जन्मांतरेचसौभाग्य

धनपुत्रादिवृद्धिदम् ॥ देशकालौस्मृत्वाऽरुंधतीसमाचरत्वस्वर्गलोकमहीयमान
त्वमनुष्यलोमसंख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितचतुर्दशेंद्रा वच्छिन्नकालि
ककीडमानत्वमातृपितृश्वशुरकुलत्रयपूतत्वब्रह्मघ्नमित्रघ्नकृतघ्न पतिपूतत्वप
त्यविरयोगकामाभर्तृज्वलच्चितारोहणंकरिष्ये॥अनुगमनेतुफलमुल्लिख्यान्वारो
हणंकरिष्यइत्युक्त्वाहरिद्राकुंकुमांजना दियुतशूर्पाणिसुवासिनीभ्योदद्यात्(मं
त्रस्तु) लक्ष्मीनारायणोदेवोबलसत्त्वगुणाश्रयः। गाढंसत्त्वंचमेदेयाद्वायनैःपरि
तोषितः॥ सोपस्कराणिशूर्पाणि वायनैःसंयुतानिच। लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै
सत्त्वकामाददाम्यहम्॥ अग्नेःसमीपमागत्यपंचरत्नानिपल्लवे। नीलांजनंतथा
बद्ध्वामुखेमुक्ताफलंन्यसेत् ॥ ततोग्निप्रार्थनंकृत्वामंत्रेणानेनमिश्रितम्। स्वाहा
संश्लेषनिर्विरणासर्वगोत्रहुताशन॥ सत्त्वंमार्गप्रदानेननयमांभर्तुरंतिकम्॥ ततो
ग्नावाज्येनाग्नयेतेजोधिपतयेविष्णवेसत्त्वाधिपतयेकालायधर्माधिपतयेपृथिव्यै
लोकाधिपतयेद्भ्योरसाधिष्ठात्रीभ्यः। वायवेबलाधिपतयेआकाशायसर्वाधि
पतयेकालायधर्माधिष्ठात्रेभ्यःसर्वसाक्षिणीभ्यः। ब्रह्मणेवेदाधिपतयेरुद्रायश्म
शानाधिपतयेचहुत्वाग्निंप्रदक्षिणी कृत्यद्रव्यमुपलांचसंपूज्यपुष्पांजलिंगृहीत्वा
ग्निंप्रार्थयेत्॥ त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिसाक्षिवत्। त्वमेवदेवजानीषेनवि
दुर्यानिमानुषाः॥ अनुगच्छामिभर्तारंवैधव्यभयपीडिता। सत्त्वमार्गप्रदानेन
नयमांभर्तुरंतिकम्॥ मंत्रमुच्चार्यशनकैःप्रविशेच्चहुताशनम् (गौडास्तु) इमाना
रीरविधवाइति॥ ओंइमाःपतिव्रतापरायाःस्त्रियोयायाःसुशोभनाः। सहभर्तुः
शरीरेणसंविसंतुविभावसुमितिचविप्रःपठेदित्याहुः (कातरांतु) प्रेतोत्तरेसुप्तां
देवरःशिष्योवाउदीर्ष्वेतिद्वाभ्यामुत्थापयेत्॥ एतन्महिमामिताक्षरादौज्ञेयः
(पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे) अनुव्रजंतिभर्तारंगृहात्पितृवनंमुदा। पदेपदेश्वमेधस्य
फलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् (यस्त्वंगिराः) यास्त्रीब्राह्मणजातीयामृतंपतिमनुव्रजेत्।
सास्वर्गमात्मघातेननात्मानंनपतिंनयेदिति (व्याघ्रपात्) नम्रियेतसमंभर्त्रा
ब्राह्मणीशोककर्शिता। नब्रह्मगतिमाप्नोतिमरणादात्मघातिनीतिपृथक्चि
तिपरम्॥ पृथक्चितिंसमारुह्यनविप्रागंतुमर्हति। अन्यासांचैवनारीणांस्त्री

धर्मार्थं परः स्मृत इत्युशनसोक्तेः ॥ पृथक्चितिस्तु क्षत्रियादिपरा (तद्विविप्राह्ये)
देशांतरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेद
सम् ॥ ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी । त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्रा
प्नोति शास्त्रवत् ॥ इमानारीरविधवा इति ऋग्वेदवादः ॥ त्र्यहाशौचमन्वारोहण
परमिति स्मार्ताः ॥ निषेधवाक्यानि प्रायश्चित्तार्थं मृतेन पतितेन वा सहमरणनिषे
धपराणीत्यप्याहुः ॥ अस्थिदाहे पलाशदाहे वा न पृथक्चितिदोषः ॥ अंगत्वेनस्था
नापत्त्या वा शरीरतुल्यत्वात् (यत्तु) ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु येति हारीतीयं तत्पतितदाहादिनिषेधेन सहग
मनस्य दूरतोपास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वीचंद्रः ॥ जन्मांतरीयपापवता सह
मरणेनोद्धार इति स्मार्तगौडाः (शुद्धितत्त्वे व्यासः) दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चे
त्कृतनिश्चया । न दहेत्स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् (तत्रैव भविष्ये) तृतीये ह्नि
उदक्यायां मृते भर्तरि वै द्विजाः । तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥ एकां
चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति । तद्भर्तुर्यः क्रियाकर्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥
स तद्गाहांतरम् ॥ यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात्स एव हीति वायवीयोक्तेः
(आपस्तंबः) चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत् ॥ प्राजापत्येन शुध्येत्त
स्माद्वै पापकर्मणः (तथा) अन्वारोहे तु नारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिंडदान
क्रिया तद्वच्छ्राद्धं प्रत्याब्दिकं तथा ॥ अन्वारोहे कृते पत्न्याः पृथक्पिंडांस्तिलांजली
न् । पृथक्शीलेन कुर्वीत दद्यादेकशीले तथा ॥ अन्यत्प्रागुक्तम् । इदं गर्भिणीबालाप
त्यासूतिकारजस्वलाव्यभिचारिणीभिर्न कार्यं ॥ स्वैरिणीनां गर्भिणीनां पतिता
नां च योषिताम् । नास्ति पत्याग्निसंवेशः पतितौ हि तथा उभाविति मदनरत्ने स्मृति
संग्रहोक्तेः (मदनरत्ने बृहस्पतिः) बालसंवर्धनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति । व्र
तोपवासनियता रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी ॥ तृतीयपादे रजस्वला सूतिका चेति पृथिवी
चंद्रोदये गौडीयशुद्धितत्त्वे च पाठः (तत्रैव बृहन्नारदीयेपि) बालापत्याश्च गर्भिण्यो
ह्यदृष्टऋतवस्तथा । रजस्वला राजसुते नारोहंति चितां शुताइति (अत्र) पतिव्रतासा
संदीप्तं प्रविशेद्या हुताशनमिति भारताद्दृग्वेदवादात्साध्वी स्त्रीति ब्राह्माच ॥ पतिव्र

तानामेवाधिकारोनदुर्वृत्तानाम् (यत्तु) अवमत्यचयाःपूर्वंपतिंदुष्टेनचेतसा । वर्ततेयाश्चसततंभर्तृणांप्रतिकूलतः ॥ तत्रानुमरणंकालेयाःकुर्वंतितथाविधाः। कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाःपूताभवंत्युतेतिभारतं ॥ ततकैमुतिकन्यायेनस्तावकमितिपृथ्वीचंद्रः ॥ ब्राह्मणयाएकचितिरेवनपृथक्चितिः ॥ क्षत्रियादीनांपृथगेकावेतिकल्पतरुरत्नाकरमदनपारिजातादयः ॥ शुद्धिचिंतामणौचैवम् ॥ तत्रान्वारोहणेभर्तृशौचमध्ये ॥ तदूर्ध्वंवाकृतेत्रिरात्रमध्येएवदशपिंडाः ॥ सहगमनेतुभर्तुराशौचतुल्यमाशौचंपिंडदानंच ॥ अन्वितायाःप्रदातव्यादशपिण्डास्त्र्यहेणतु । स्वाम्याशौचेव्यतीतेतु तस्याःश्राद्धंप्रदीयतइतिशुद्धितत्त्वेशूलपाणौचपैठीनसिस्मृतेः ॥ संस्थितंपतिमालिंग्य प्रविशेद्याहुताशनम् । तस्यापिण्डादिकंदेयं क्रमशःपतिपिण्डवदिति शूलपाणिशुद्धितत्त्वधृतव्यासोक्तेः ॥ अन्यत्प्रागुक्तम् ॥ यदातुरजस्वलापिपत्नी मृतेपत्यौदेशकालवशात्तदैवानुगच्छतिनशुद्धिंप्रतीक्षतेतत्रविधिः (रैवयाज्ञिकनिबन्धे) यदास्त्रियामुदक्यायांपतिःप्राणान्समुत्सृजेत् । द्रोणमेकंतण्डुलानामवहन्याद्विशुद्धये। मुसलाघातैस्तदस्वक्स्रवतेयोनिमण्डलात् । विरजस्कामन्यमानास्त्वेचित्तेतदसृक्क्षयम् ॥ द्वात्रशौचंप्रकुर्वीतपंचमृत्तिकयापृथक् । त्रिंशद्विंशतिर्दशचगवांदत्वात्र्यहःक्रमात् ॥ विप्राणांवचनाच्छुद्धासमारोहेद्हुताशनम् । नारीणांसरजस्काणामियंशुद्धिरुदाहृता ॥ अत्रश्राद्धादौनिर्णयःपूर्वमुक्तः ॥

इतिश्रीभट्टकमलाकरकृतेनिर्णयसिंधावंत्यकर्मनिर्णयः ॥

(अग्निप्रवेशाशक्तौतुविष्णुः) मृतेभर्तरिब्रह्मचर्यंतदन्वारोहणंचेति (ब्रह्मवैवर्ते) सहानुगमनंशस्तंवैधव्यस्याथपालनम् (यत्तुतत्रैव) कलौनान्यागतिःस्त्रीणांसहानुगमनाद्दृतइतिब्रह्मचर्याशक्यत्वपरम् (तथाचमनुः) ब्रह्मचर्यंचरेद्वापिप्रविशेद्वाहुताशनम् (काशीखण्डेपि) पत्यौमृतेपियायोषिद्वैधव्यंपालयेत्क्वचित् । सापुनःप्राप्यभर्तारंस्वर्गलोकंसमश्नुते ॥ अनुयातिनभर्तारंयदिदैवात्कथंचन । तत्रापिशीलंसंरक्षेच्छीलभंगात्पतत्यधः ॥ तद्वैगुण्यादपिस्वर्गा

त्पतिःपततिनान्यथा । तस्याःपिताचमाताच भ्रातृवर्गस्तथैवच (अथविधवाधर्माः मदनरत्नेस्कांदे) विधवाकबरीबन्धोभर्तृबन्धायजायते । शिरसोवपनंतस्मात्कार्यंविधवयासदा ॥ एकाहारःसदाकार्योनद्वितीयःकदाचन । मासोपवासंवाकुर्याच्चांद्रायणमथापिवा ॥ पर्यंकशायिनीनारीविधवापातयेत्पतिम् । नैवांगोद्वर्तनंकार्यंस्त्रियाविधवयाक्वचित् ॥ गन्धद्रव्यस्यसंभोगोनैवकार्यस्तया पुनः । तर्पणंप्रत्यहंकार्यंभर्तुस्तिलकुशोदकैः ॥ तत्पितुस्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादि पूर्वकम् ॥ इदमपुत्रापरमितिमदनपारिजातः ॥ नाधिरोहेदनड्वाहंप्राणैःकंठगतैरपि । कंचुकंनपरीदध्याद्वासोनविकृतंवसेत् ॥ वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनियमंचरेत् (प्रचेताः) तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् (श्राद्धादौतुविशेषःप्रागुक्तः । यत्तुबौधायनः) संवत्सरंप्रेतपत्नीमधुमांसंविवर्जयेत् । अधःशायीतषण्मासानितिमौद्गल्यभाषितमितितदसवर्णापरमित्यपरार्कः(अथसंन्यासः । याज्ञवल्क्यः) वनाद्गृहाद्वाकृत्वेष्टिंसार्ववेदसदक्षिणां । प्राजापत्यांतदंतेतानग्नीनारोप्यचात्मनि ॥ अधीतवेदोजपकृत्पुत्रवानन्नदोग्निमान् । शक्त्याचयज्ञकृन्मोक्षेमनःकुर्यात्तुनान्यथा ॥ एतदाश्रमसमुच्चयपक्षे ॥ जाबालश्रुतौत्वन्येपिपक्षाउक्ताः ॥ यदिचेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वा ॥ अथपुनरव्रतीवास्नातकोवास्नातकोवोत्सन्नाग्निकोवायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति (अंगिराः) प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वाप्रव्रजेद्वागृहादपि । वनाद्वाप्रव्रजेद्विद्वानातुरोवाथदुःखितः ॥ आतुरोमुमूर्षुः ॥ दुःखितश्चौरव्याघ्रादिभीतः (भारते) आतुराणांचसंन्यासे नविधिर्नैवच क्रिया । प्रैषमात्रंसमुच्चार्यसंन्यासंतत्रपूरयेत् (जाबालश्रुतावपि) यद्यातुरःस्यान्मनसावाचावासंन्यसेदिति ॥ अत्रविप्रस्यैवाधिकारः ॥ ब्राह्मणाःप्रव्रजंतीतिजाबालश्रुतेः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहादितिमनूक्तेश्चेतिविज्ञानेश्वरादयः (वृद्धयाज्ञवल्क्योपि) चत्वारोब्राह्मणस्योक्ताआश्रमाःश्रुतिचोदिताः । क्षत्रियस्यत्रयःप्रोक्ताद्वावेकोवैश्यशूद्रयोरिति (माधवस्तु) ब्राह्मणःक्षत्रियोवाथवैश्योवाप्रव्रजेद्गृहा दितिकौर्म्माद्युक्तेर्वर्णत्रयस्या

प्यधिकारः ॥ पूर्ववाक्यंतुकाषायदण्डादिनिषेधार्थं ॥ सुखजानासयंधर्मोय
द्विषोर्लिंगधारणम् । राजन्यवैश्ययोर्नेतिदत्तात्रेयमुनेर्वचइतिबौधायनोक्तेरि
तिपक्षांतरमाह ॥ तत्त्वंतुकुटीचकादिपरमेतदिति ॥ योपिसंन्यासंपलपैतक
मितिकलौनिषेधःसोपित्रिदण्डादिपरइत्युक्तंप्राक् ॥ सचसंन्यासश्चतुर्धेत्याह
(हारीतः) कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैवतृतीयकः । चतुर्थःपरमोहंसोयोयः
पश्चात्सउत्तमः ॥ आद्यःपुत्रादिनाकुटींकारयित्वातत्रगृहेवावसन्काषायवा
साःशिखोपवीतत्रिदण्डवान्बन्धुषुस्वगृहेवाभुंजानआत्मज्ञोभवेत् ॥ एतदत्यंता
शक्तपरम् ॥ द्वितीयस्तुबन्धून्हित्वासप्तागाराणिभैक्षंचरन्पूर्वोक्तवेषःस्यात् ॥
हंसस्तुपूर्वोक्तवेषोप्येवदण्डः ॥ एकन्तुवैणवंदण्डंधारयेन्नित्यमादरादितिस्कां
दात्(विष्णुरपि) यज्ञोपवीतंदण्डंच वस्त्रंजन्तुनिवारणम् । तावान्परिग्रहः
प्रोक्तोनान्योहंसपरिग्रहः (चतुर्थोपिस्कांदे) परहंसस्त्रिदंडंचरज्जुंगोवालनिर्मि
ताम् । शिखांयज्ञोपवीतंचनित्यंकर्मपरित्यजेत् ॥ अयमप्येकदंडएव ॥ येतुशि
खोपवीतादित्यागनिषेधास्तेकुटीचकादिपराः (यत्तुमेधातिथिः) यावन्नस्युस्त्र
योदंडास्तावदेकेनवर्तयेदिति ॥ तदपितत्परमेव (यच्चात्रिः) चतुर्धाभिक्षवःप्रो
क्ताःसर्वेचैवत्रिदंडिनइति ॥ तद्दृढगंडादिपरम् ॥ नयाष्टिपरम् ॥ वाग्दंडोथम
नोदंडःकर्मदंडस्तथैवच । यस्यैतेनियतादंडाःसत्रिदंडीतिचोच्यतेइतिमनूक्तेः ॥
तस्मात्परमहंसस्यैकदंडएव ॥ सोप्यविदुषः ॥ विदुषस्तुसोपिनास्ति ॥ नदंडंन
शिखांनाच्छादनंचरतिपरमहंसइतिमहोपनिषदुक्तेः ॥ ज्ञानमेवास्यदंडइतिवा
कयोश्च (यत्तुयमः) काष्ठदंडोधृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः । सयातिनरकान्
घोरान्महारौरवसंज्ञितानितितद्वैराग्यंविनाजीवनार्थसंन्यासपरम् ॥ एकदंडं
समाश्रित्यजीवंतिबहवोनराः । नरकेरौरवेघोरेकर्मत्यागात्पतंतितइतिस्मृतेः
(यच्चाश्वमेधिके) एकदंडीत्रिदंडीवाशिखामुंडितएववा । काषायमात्रसारोपि
यतिःपूज्योयुधिष्ठिरेतितस्यापिपूर्वोक्तव्यवस्थाज्ञेया (अथतद्विधिःबौधायनः)
कृत्वाश्राद्धानिसर्वाणिपित्रादिभ्योष्टकंपृथक् ॥ वापयित्वाचकेशादीन्मार्जये
न्मातृकामाः ॥ सर्वाणीतिस्वस्यनवश्राद्धषोडशश्राद्धादिकृत्वेत्यर्थः (स्मृत्यर्थ

सारेपि) एकोद्दिष्टविधानेनकुर्याच्छ्राद्धानिषोडश । अग्निमान्पार्वणेनैवविधि
नाग्निव्पेत्स्वयमिति (कात्यायनः) कृच्छ्रांस्तुचतुरःकृत्वापावनार्थमनाश्रमी
आश्रमीचेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौयोग्यतांव्रजेत् (बौधायनः) सदैवमार्षिकंदिव्यंपि
त्र्यंमातृकमानुषे । भौतिकंचात्मनश्चांतेअष्टौश्राद्धानिनिर्वपेत् (अत्रक्रममाह
हेमाद्रौशौनकः) देवश्राद्धेब्रह्मविष्णुमहेश्वरादेवताः ॥ आर्षेदेवर्षिब्रह्मर्षिक्षत्र
र्षयः ॥ देवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयोवा ॥ मरीच्यादिऋषयइतिसंन्यासपद्धतौत
च्चिंत्यम् ॥ दिव्येवसुरुद्रादित्याः ॥ मानुषेसनकसनंदनसनातनाः ॥ भूतश्राद्धेपृथि
व्यादिभूतानिचक्षुरादिकरणानिचतुर्विधोभूतग्रामश्चेतितिस्रः ॥ पित्र्येपित्रा
दित्रयोमातामहाश्च ॥ मातृकेमात्रादयस्तिस्रः ॥ आत्मश्राद्धेआत्मपितृपिता
महादेवताः ॥ आत्मश्राद्धंपरमात्मदैवत्यमितिसंन्यासपद्धतौतच्चिंत्यम् ॥ सर्व
त्रनांदीमुखस्थंविशेषणंज्ञेयम् ॥ सर्वत्रपिंडदानम् ॥ युग्माविप्राः ॥ दक्षक्रतूसत्य
वसूवाविश्वेदेवौ ॥ अन्यन्नांदीश्राद्धवदितिहेमाद्रिः (स्मृत्यर्थसारे) केशश्मश्रु
लोमनखंवापयित्वोपकल्पयेत् । दंडंजलंपवित्रंचशिक्यंपात्रंकमंडलुम् ॥ आस
नंकौपीनमाच्छादनंकंथांपादुकेइतिदशपंचवा ॥ एतच्चपूर्वेद्युर्नांदीमुखंकृत्वापरे
द्युःपुण्याहवाचनंकृत्वाकार्यमितिशौनकः (बौधायनः) त्रीन्दंडानंगुलीस्थूला
न्वैणवान्मूर्धसंमितान् । एकादशनवद्वित्रिचतुःसप्तान्यपर्वकान् । वेष्टिता कृष्ण
गोवालरज्ज्वातुचतुरंगुलान् । एकोवाताद्दृशोदंडोगोवालसदृशोभवेत् ॥ अ
नग्निरग्निमुत्पाद्यनित्येनविधिनाततः । इष्ट्योर्दर्विविधानेनेत्यर्थः ॥ स्वाग्नावे
वाग्निमान्कुर्यादपवर्गात्क्रमादितः । आज्यंपयोदधीत्येतत्त्रिवृद्वाजलमेववा ॥
ओंभूरित्यादिनाप्राश्यरात्रिंचोपवसेत्ततः । अथादित्यास्तमयात्पूर्वमग्नीन्विहृ
त्यसः ॥ आज्यमग्नौगार्हपत्येसंस्कृत्यैतेनचस्रुचा ॥ पूर्णयाहवनीयेतुजुहुया
त्प्रणवेनतत् । ब्रह्मान्वाधानमेतस्यादग्निहोत्रंहुनेत्ततः ॥ संस्तीर्यगार्हपत्यस्या
दर्भानुत्तरतोबहु । पात्राण्यासाद्यदर्भेषुब्रह्मायतनएवतु ॥ जागृयाद्रात्रिमेतांतु
यावद्ब्राह्मोमुहूर्तकः । अग्निहोत्रंस्वकालेतुहुत्वाप्रातस्तनंततः ॥ इष्टिंवैश्वा
नरींकुर्यात्प्राजापत्यमथापिवा (जाबालश्रुतौ) तद्धैकेप्राजापत्यमेवेष्टिंकुर्वंतित

दुतथानकुर्यादाग्नेयीमेवकुर्यात्पश्चात्तैवातवीयामेवकुर्यादित्युक्तम्॥ तेनात्रवि
कल्पः(अत्राहुः)अेताग्नेःप्राजापत्यातद्वाक्यशेषआग्नेयीर्नितबहुत्वश्रुतेः॥ अकाग्ने
स्त्वाग्नेयीति ॥ अनाहिताग्नेरिष्टिस्थानेवैश्वानरआग्नेयोवाचरुरितिमाधवः
(कात्यायनः)आत्मन्यग्नीन्समारोप्यवेदिमध्येस्थितोहरिम् । ध्यात्वाहृदित्वनु
ज्ञातोगुरुणाप्रैषमीरयेत् (कपिलः) विधिवत्प्रैषमुक्त्वाथत्रिरुपांशुत्रिरुच्चकैः ।
अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेत्यथोभुवि ॥ निनीयदंडशिक्यादिगृहीत्वाथबहिर्व्र
जेत् (बौधायनः) सखेमेत्यादिनादण्डयेनदेवाःपवित्रकम् । यदस्यपारेशिक्यं
तुपात्रंव्याहृतिभिस्तथा ॥ युवासुवासाःकौपीनंगृहीत्वाबांधवांस्त्यजेत् (अथ
क्रमः) तत्रसंन्यासेधिकारसिद्धयर्थस्वस्यनवश्राद्धषोडशश्राद्धसपिण्डनानिसा
ग्निःपार्वणान्यनग्निस्त्वेकोद्दिष्टविधिना कृत्वाऽनाश्रमी चेत्कृच्छ्रचतुष्टयमन्य
स्तुतप्तकृच्छ्रं कृत्वोदगयनेएकादश्यांद्वादश्यांवा साग्निरमावास्यायांपौर्णमा
स्यांचतुर्दश्यांवायथापर्वणिप्राजापत्यंस्यात् । तत्रदेशकालौस्मृत्वा परमहंसादि
संन्यासग्रहणाधिकारिस्थ्यर्थं इति संकल्प्यगणेशंसंपूज्यपुण्याहंवाचयित्वामातृकापू
जांवृद्धिश्राद्धंच कृत्वाऽस्तमयात्प्रागौपासनं समिध्याहिताग्निस्तुगार्हपत्ये ॥
विधुरोग्निहोत्रीतुशिक्याण्डमण्डनोक्तादिशाकुशपत्न्यासह पवमानेष्टयन्तंपूर्णा
हुत्यंतंवाधानंकुर्यात् ॥ ब्रह्मचारीचेल्लौकिकेविधुरश्चेद्व्याहृतिभिःप्रणवेनचा
ग्निमादायाग्नेअग्निरूपसामित्यानीयपृष्टोदिवीति निधायतेनैवसमिधश्चतत्सवितु
स्तांसवितुर्विश्वानिनइतितिस्रःसमिधोभ्यादध्यात् ॥ एवमग्नौसिद्धेकृष्णोपस्थव
र्ज्यवपनं कृत्वापयोदधियुतमाज्यमपोवा ॥ ओंभूःसावित्रींप्रविशामितत्सवितु
र्वरेण्यमितिप्राश्याचम्यपुनरादाय ॥ ओम् भुवः सावित्रींप्रविशामिभर्गोदेव
स्यधीमहीतिद्वितीयम् ॥ ओम् स्वः सावित्रींप्रविशामिधियोयोनःप्रचोदयादि
तितृतीयं ॥ समस्तयाचतुर्थं ॥ ओम् भूर्भुवःस्वः सावित्रींप्रविशामि०तत्सवितु०
यात्इति ॥ संन्यासपद्धतौतुत्रिवृदसीतिप्रथमं प्रवृदसीतिद्वितीयं विवृदसीतितृ
तीयंप्राश्यापःपुनंत्वितिजलंप्राश्यसावित्रीप्रवेशउक्तः॥ ततआहवनीयंविहृत्यब्र
ह्माणमुपवेश्याज्यंसंस्कृत्यचतुर्ह्रदिशावागृहीत्वासमित्पूर्वांशोंस्वाहापरमात्मन

इदंमितिहुत्वोपवसेत् ॥ ततःसायंहोमंवैश्वदेवंचकृत्वाग्नेरुदक्कुशानास्तीर्यदंडा दीनिदशपंदवासाद्यब्रह्मासनेकृष्णाजिनोपविष्टोरात्रौजागरंकृत्वाप्रातर्होमानंत रंप्राजापत्यांवैश्वानरींवाकृत्वा ऋत्विग्भ्यः सर्वस्वंब्रह्मणेचमधुपर्कांतैजसपात्रंद त्वादारुपात्राण्याहवनीयेप्रसमृन्मयान्यप्सुजलेक्षिपेत् ॥ कृष्णाजिनंत्वाददीत ॥ अनाहिताग्निस्तुवैश्वानरमाग्नेयंवाचरुंहुत्वापात्राण्यग्नौक्षिप्त्वा भूर्भुवःस्वरि त्यपःस्पृष्ट्वातरत्समंदीतिजप्त्वाविप्रान्संभोज्यपुण्याहंवाचयित्वाअन्वावपनंकृ त्वाहेमरूप्यकुंभजलैःस्नात्वापुरुषायचरुंकृत्वाप्राणायस्वाहेतिपंचाहुतीर्हुत्वा पुरुषसूक्तेनप्रत्यृचमाज्यंचरुंचजुहुयात् ॥ अत्रविरजाहोमंकेचिदाहुः (यथोक्तं शिवगीतासु)जुहुयाद्विरजामंत्रैःप्राणापानादिभिस्ततः । अनुवाकांतमेकाग्नःस मिदाज्यचरून्पृथक् ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्ययातेअग्नेतिमन्त्रतः । भस्मादा याग्निरित्याद्यैर्विमृज्यांगानिसंस्पृशेत् ॥ पापैर्विमुच्यतेसत्यंमुच्यतेनात्रसंशयः (तथा)प्राणापानव्यानोदानसमानामेशुध्यंताम् ॥ ज्योतिरहंविरजाविपाप्माभू यासंस्वाहा ॥ सर्वत्रलिंगोक्तदेवताभ्यइदंमितित्यागः ॥वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्रजिह्वा घ्राणरेतोबुध्याकूतिःसंकल्पामेशुध्यंताम्॥ ज्योतिर० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदो मज्जास्नायवोस्थीनिमेशुध्यंताम्॥ ज्योति०शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजंघ शिश्नोपस्थपायवामेशुध्यंताम् ॥ ज्योतिरहं० उत्तिष्ठपुरुषहरितपिङ्गललोहि ताक्षिदेहिदेहिददापइतामेशुध्यंताम् ॥ पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशंमेशुध्यंता म् ॥ ज्योतिरहं० शब्दस्पर्शरूपरसगंधामेशुध्यंताम् ॥ ज्योति०मनोवाक्कायक र्माणिमेशुध्यंतांज्योतिःअव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिः ॥ आत्मामेशुध्यंताम् ॥ क्षुधेस्वाहा । क्षुत्पिपासायस्वाहा विविट्यैस्वाहा । ऋग्विधानायस्वाहा । क षोत्कायस्वाहा ॥ क्षुत्पिपासामलंज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृ द्धिंचसर्वान्निर्णुदमेपाप्मानस्वंस्वाहा ॥ अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयान न्दमयमात्मामेशुध्यंताम् ॥ ज्योति० ॥ ततःस्विष्टकृदादिहुत्वाब्रह्मणेहिरण्य माज्यपात्रंधेनुंचदत्वासमासिंचर्त्विग्युपतिष्ठेत् ॥ अत्रकेचिदनग्नेःसावित्रीप्रवेशं पूर्णाहुतिंचाहुः ॥ ततोयातेअग्नेयज्ञियातनूरितित्रिस्त्रिभिरेकैकांजिघ्रन्नात्मन्य

त्नीन्समारोप्यगुरवेसर्व्वस्वंदत्त्वा ॥ योब्रह्माणंविदधातिपूर्व्वं योवैवेदांश्चप्र
हिणोतितस्मैतंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्व्वैशरणमहं प्रपद्यइत्युपस्थाय ॥
दक्षिणंजान्वाच्यपादावुपसंगृह्याधीहिभगवोब्रह्मेतिवदेत ॥ ततोगुरुरात्मानं
ब्रह्मरूपंध्यात्वाशंखंद्वादशप्रणवैरभिमंत्र्यतेनशिष्यमभिषिंच्य शन्नोमित्रइति
शांतिंपठित्वातच्छिरसिहस्तंदत्त्वापुरुषसूक्तंजप्त्वा ॥ ममव्रतेहृदयंतेदधामी
तिचजप्त्वोदङ्मुखःप्रणवार्थमनुसंदधद्दक्षिणेकर्णे प्रणवमुपदिश्यतदर्थंचपंची
करणाद्यवबोध्यअयमात्माब्रह्मतत्त्वमसिप्रज्ञानंब्रह्मेत्याद्युपदिशेत ॥ तदर्थंचव
देत ॥ ततोनामदद्यात । ततःशिष्यस्तेनोपदिष्टोहरिंस्मरन्नूर्ध्वबाहुस्तिष्ठन्देवा
न्प्रदक्षिणःकृत्वा ॥ ओंभूर्भुवः स्वःसन्न्यस्तंमयेतित्रिरुपांशुत्रिरुच्चैस्त्रिरत्युच्चै
श्चोक्त्वावाजलसमीपंगत्वास्नात्वा । अभयंसर्वभूतेभ्योमत्तःस्वाहेतित्रिरंजली
न्क्षिप्त्वा युवासुवासाइतिकाषायंकौपीनंवासश्चपरिधायसखामेगोपायेतिमु
ख्यवैणवंपालाशंबैल्वमौदुंबरंवादंडंगृह्णीयात ॥ अत्रपुत्रकामोगृहस्थःशंखेन
पुरुषसूक्तेनदंडमभिषिच्यदद्यादित्याचारः ॥ ततःशिखामुत्पाट्य ॥ ओंभूः
स्वाहेत्यग्नौजलेवाहुत्वातथैवोपवीतंहुत्वा ॥ येनदेवाःपवित्रेणेतिजलेपवित्रंयदा
स्यपारइतिशिक्यंसावित्र्याकमंडलुं सप्तव्याहृतिभिर्भाजनपात्रमिदंविष्णुरित्या
सनंबृसींवागृहीत्वा ॥ ओंभूस्तर्पयामीति व्यस्तसमस्ताभिर्महर्नमइतितर्पयि
त्वा ॥ भूःस्वधोंभुवःस्वधोंस्वःस्वधोंभूर्भुवःस्वर्महर्नमःस्वधेतिपितॄंस्तर्पयि
त्वोदुत्यंचित्रं तच्चक्षुर्हंसः शुचिषन्नमोमित्रस्येति स्नात्वाहुरभिमतीभिरापोहि
ष्ठेतिहिरण्यवर्णाभिःपावमानीभिर्व्याहृतिभिश्च मार्जयित्वाष्टोत्तरशतवारम
घमर्षणंप्राणायामांश्चकृत्वा ॥ ओंभूर्भुवःसुवरितिचपठित्वा ॥ नमःसवित्र
इतिसूर्यंचोपस्थायपुनःस्नात्वाजंघेक्षालयित्वा ॥ ओमितिब्रह्मोमितीदंसर्वमो
मितिब्रह्मवा सयज्ञयोतिर्यएषवेदोयस्यतपतिवेद्यमेवैतद्यएषवेदोयदवनमस्ती
तिजपित्वाष्टसहस्रंगायत्रींजपेदिति (अथयतिधर्माः) प्रातरुत्थायब्रह्मणस्प
तेइतिजपित्वादंडादीन्मृदंचनिधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणंशौचंकृत्वा
८चन्यपर्वद्वादशीवर्ज्यंप्रणवेनदंतधावनंकृत्वा तेनैवमृदाबहिःकटिंप्रक्षाल्यजल

तर्पणावर्ज्यंस्नात्वापुनर्जंघेप्रक्षाल्यवस्त्रादीनिगृहीत्वामार्जनांतंकृत्वा केशवादिन
मोंतनामभिस्तर्पयित्वा ॥ ॐ भूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्ज
नस्तर्पयामीतितर्पयेत् ॥ ॐ भूःस्वाहेतिस्वाहाशब्दांतैःस्वधाशब्दांतैश्चैभिरेव
पुनस्तर्पयेदितिकेचित् ॥ ततआचम्यांजलिनाप्रणवेनजलमादायव्याहृतिभिरु
क्त्वगायत्र्यात्रिःक्षिप्त्वागायत्रींजपेत ॥ उदितेसूर्य्येप्रणवेनव्याहृतिभिर्वार्घ्यं
दत्वामित्रस्यचर्षणीत्याद्यैःपूर्व्वोक्त सौरीभिर्विष्णुस्त्वदेवोब्रह्मजज्ञानमि
तिचोपस्थायसर्वभूतेभ्योनमइतिप्रदक्षिणमावर्तते ॥ ततोनत्वा ॥ आदित्याय
विद्महेसहस्राक्षायधीमहि ॥ तन्नःसूर्य्यःप्रचोदयादितित्रिर्जपेत ॥ एवंत्रिकालं
विष्णुपूजांब्रह्मयज्ञंचकुर्यात (अथभिक्षा) विधूमेसन्नमुसले व्यंगारेभुक्तवर्ज्ज
ने । कालेपराह्णेभूयिष्ठेनित्यंभिक्षांयतिश्चरेदित्युक्तकाले ॥ उद्वयमितिचत
सृभिरादित्यमुपस्थायतेनैक्यंध्यात्वा ॥ आकृष्णेनेतिप्रदक्षिणंकृत्वायेतेपंथान
इतिजप्त्वा ॥ योसौविष्णवाख्यआदित्ये पुरुषोंतर्हृदिस्थितः । सोहंनाराय
णोदेवइतिध्यात्वाप्रणम्यतम ॥ त्रिदण्डंदक्षिणेस्कंधेततःसंधायबाहुना ॥ पात्रं
वामकरेक्षिप्त्वाप्रलेपयेद्दक्षिणेनस्त्विति बौधायनोक्तदिशात्रीपंचसप्तवागृहान्
गत्वाभवत्पूर्वांभिक्षांयाचित्वा ॥ पूर्णमसिपूर्णमेभूयाइत्यागत्यशुचिस्थलंप्रोक्ष्य।
ॐभूःस्वधानमइत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिःसूर्यादिदेवेभ्यो भूतेभ्यश्चभूमौ
क्षिप्त्वाभुक्त्वाप्रणवेनषोडशप्राणायामान्कुर्यादितिसंक्षेपः (गौतमव्याख्या
यांभृगुः) यतिहस्तेजलंदत्वाभैक्ष्यंदद्यात्पुनर्ज्जलम । भैक्षंपर्व्वतमात्रंस्यात्तज्जलं
सागरोपमम ॥ अत्रसर्वत्रमूलंमाधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थसारादौज्ञेयम (क
ण्वः) एकरात्रंवसेद्ग्रामे नगरेपंचरात्रकम । वर्षाभ्योन्यत्रवर्षासु मासांस्तुचतु
रोवसेत (जाबालश्रुतौ) शून्यागारेदेवगृहतृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलाल
शालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झर स्थंडिलेष्वनिकेतनइति (मा
त्स्ये) अष्टौमासान्विहारःस्या द्यतीनांसंयतात्मनाम । एकत्रचतुरोमासान्वा
र्षिकान्निवसेत्पुनः ॥ अविमुक्तप्रविष्टानांविहारस्तुनविद्यते (अत्रिः) भिक्षा
टनंजपस्नानंध्यानंशौचंसुरार्चनम । कर्तव्यानिषडेतानि सर्व्वथानृपदण्डवत ॥

मंचकंशुक्लवस्त्रंचस्त्रीकथांलौल्यमेवच । दिवास्वापंचयानंचयतीनांपतनानि षट् ॥ आसनंपात्रलोभश्चसंचयःशिष्यसंग्रहः । दिवास्वापोवृथाजल्पोयतेर्बंधकराणिषट् (दक्षः) नाध्येतव्यंनवक्तव्यंनश्रोतव्यंकथंचन । यतिपात्राणिमृद्वेणुदार्वलाबुमयानिच (मदनरत्नेअत्रिः) पित्रर्थंकल्पितंपूर्वमन्नंदेवादिकारणात् । वर्जयेत्तादृशींभिक्षां परबाधाकरीन्तथा (बृहस्पतिः) नतीर्थवासीनित्यंस्यान्नोपवासपरोयतिः । नचाध्ययनशीलःस्यान्नव्याख्यानपरोभवेत् ॥ एतद्वेदार्थभिन्नपरम् (अत्रिः) स्नानंसुरार्चनंध्यानंप्राणायामोबलिस्तुतिः । भिक्षाटनंजपःसंध्यात्यागःकर्मफलस्यच ॥ एतेयतिधर्माइत्यर्थः ॥ अन्येपिमाधवमिताक्षरादौज्ञेयाः (यतिधर्मसमुच्चये) नस्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधनेश्रुते । नपितृमातृक्षयंश्रुत्वास्नात्वाशुध्यतिसांबरः (अथयतिसंस्कारः । स्मृत्यर्थसारे) सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्यच । नतस्यदहनंकार्यं माशौचंनोदकक्रिया (तथा) कुटीचकंतुप्रदहेत्पूरयेत्तुबहूदकम् । हंसोजलेतुनिक्षेप्यःपरहंसंप्रपूरयेत् ॥ पालाशमूलेनदीतीरेन्यत्रवागन्धपुष्पालंकृतंशवंवाद्यघोषेणानीत्वादण्ड मात्रंव्याहृतिभिःस्नात्वासप्तव्याहृतिभिस्त्रिः प्रोक्ष्यदर्भानास्तीर्यनवघटेपंचरत्नोदकं क्षिप्त्वानारायणःपरंब्रह्मेत्यभिमंत्र्य तेनैवसंस्नाप्याष्टाक्षरेण वस्त्र गन्ध पुष्प धूपदीपादीन्दत्वा विष्णोहव्यं रक्षस्वेतिशवंगर्तेनिधायेदंविष्णुरितिदक्षिणे हस्तेदण्डंयदस्यपारे इतिसव्येशिक्यंयेनदेवाःपवित्रेणेतिमुखेजलपवित्रं सावित्र्योदरे पात्रंभूमिः भूमिंइतिगुह्येकमण्डलुंनिधायचित्तिःस्रुगितिदशाहोत्राभिर्मंत्रयेदितिविश्वादर्शटीकायांस्मृत्यर्थसारेच (बृहच्छौनकस्तु) यतिंपुरुषसूक्तेनस्नापयित्वावटंततः । प्रणवेनाष्टवारंतंप्रोक्षयेदथसर्वतः ॥ विष्णोहव्यंरक्षस्वेतियजुषाप्रणवेनच । गर्तेप्रेतंविनिक्षिप्यचेदंविष्णुर्विचक्रमे ॥ इतिमंत्रेणदंडंतुदद्याद्दक्षिणहस्तकोमूर्धानंभूर्भुवःस्वश्चेत्युक्त्वाशंखेनभेदयेत् ॥ गर्तंपुरुषसूक्तेनलवणेनप्रपूरयेत् । सृगालश्वादिरक्षार्थंसम्यग्गर्तंप्रपूरयेदिति ॥ कुटीचकस्यतुदाहःकार्यः ॥ यथासर्वंप्राग्वत्कृत्वाग्निंप्रज्वाल्याग्नेर्दक्षिणाकरेउपावरोहेत्यवरोह्यनिर्मथ्यवागर्तेवर्तिंकृत्वाग्निनाग्निः समि

ध्यतइत्यभिनदत्वासाविन्यासप्रणवेनवादहेत॥ ततोष्टशतंप्रणवंनारायणःपरंब्रह्मेति जप्त्वासशिरःप्रणवंव्याहृत्यागायत्र्यातदस्मात्स्थोनितीर्थेक्षिप्त्वास्नानाच्छुचिः नास्त्यन्यदौर्ध्वदेहिकम् ॥ त्रिदण्डग्रहणादेवप्रेतत्वंनैवजायतइतिउशनसःस्मृते एकादशेह्निपार्वणंतदपित्रिदंडिनः॥ हंसपरमहंसादीनांपार्वणादिकमपिनका र्यमितिशूलपाणिः (श्राद्धचिंतामणौदत्तात्रेयः) एकोद्दिष्टंजलंपिंडमाशौचंप्रेत सत्क्रियाम् ॥ नकुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूतायभिक्षवे॥ प्रेतक्रिययैकोद्दिष्टनि षेधेसिद्धेपुनस्तद्ग्रहणमाब्दिकपरम् ॥ तेनतत्पार्वणमेवंत्रिदंडिनांद्वादशेनाराय णबलिः॥ तद्विधिरन्यश्चविशेषःप्रागुक्तः॥ इत्यलंबहुना॥ एवंनिरूपितमिदंग हनंतुधर्मतत्त्वंविचार्यवचनैश्चनयैश्चसम्यक् । तद्दोषदृष्टिमपहायविवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतंप्रणतोस्मितेषु॥ १ ॥ मयासहायादहणादितंमंदमतिनाक्रिमे तच्छक्यंवाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना । तदेवंयत्किंचिद्भणितमिहविख्यातम हिमाप्रतापोयंसर्वोविक्रमतिंतुपित्रोश्चरणयोः॥२॥ योभाट्टतंत्रगगनार्णवक र्णधारःशास्त्रांतरेषुनिखिलेष्वपिमर्मभेत्ता । दोत्रश्रमःकिलकृतःकमलाकरेण प्रीतोमुनास्तुसुकृतीबुधरामकृष्णः ॥ ३ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनुश्रीभट्टनारा यणसूरिसूनोः॥ श्रीरामकृष्णस्यसुतःकृतीमंव्यधान्निबंधंकमलाकराख्यः॥ ४ ॥ नानानिर्णयवत्त्वान्निर्णयसिंधुःप्रोच्यतांविबुधाः । निर्णयसरोजवत्त्वान्निर्णय कमलाकरोप्यस्तु ॥ ५ ॥ वसुऋतुऋतुभूमितेगतेब्देनरपतिविक्रमतोथयातिरौ द्रे। तपसिशिववर्तिथौसमापितोयंरघुपतिपादसरोरुहेर्पितश्च ॥ जगतिसकल विद्यासिंधुसुष्टिंधयानांपरभणितिपरीक्षायुज्यतेसज्जनानाम् । तदिहमनिबंधे दूषणंभूषणंवायदिभवतिविदग्धैस्तद्ग्रवश्यंविमृश्यम् ॥

इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिसूनु नारायणभट्टसुतविद्वन्मुकुटहीरांकुर श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौतृतीयःपरि च्छेदःसमाप्तः॥

इस पुस्तक को पंडित रामबिहारी और पंडित रामेश्वर ने शुद्ध किया है ॥

मुंशीनवलकिशोर प्रेस लखनऊ में छपी अगस्त सन् १८८८ ई० ॥

मार्कण्डेयपुराण, तर्जुमानागरी और उर्दू सफ़े १६८६ जुज़ १०६ क़ीमत ३॥)

जिसका उल्था श्रीबाबू देवनन्दनसिंह रईस ख़ानदान राजबेतिया और ज़मींदार परगनात ज़िले तिरहुतवचम्पारनने कराया श्लोककेनीचे श्लोकके अनुसार भाषा टीकाहै और उर्दूटीका भी संयुक्तकर दोनों टीकाओंमें श्लोकवारअंक लगाकर सूचित कियाहै पैमाना ११+७½ छपी सन् १८८४ ई० ॥

दुर्गास्तोत्र मूलसफ़े २६४ जुज़ १६ वर्क़ ८ क़ीमत ।) पुख़्ता

इसकी क़ीमत पहले १) थी अब कम करदीगई जैसा कि लिखीहै इसमें नीचेलिखेहुये स्तोत्र भी संयुक्त हैं कात्यायनी तंत्रोक्त प्रयोग बिधि, शतचण्डी विधान, कवच, कीलक, नवार्ण मंत्रविधि, रात्रि सूक्त, न्यासध्यानयुक्त तेरहों अध्याय, देवीसूक्त, उत्तरन्यास, सप्तशती रहस्यत्रय, और भी कई स्तोत्र संयुक्त हैं काग़ज़ बहुतमोटा गुन्दा अक्षर टैपके बहुतपुष्ट बहुतशुद्ध पैमाना ७+४½छपीहुई सन् १८८१ ई० पत्रानुमा है ॥

दुर्गापाठ संस्कृत टीकासहित सफ़े १७६ जुज़ ११ क़ीमत ।)-

पैमाना १०+६ छपी सन् १८८१ ई० सनाभिहै ॥

श्रीविष्णुभागवत सफ़ेबड़े २५१६ जुज़ १५७ वर्क़ २ क़ीमत ७) पुख़्ता

श्रीधरजीकी टीकासहित यह पुस्तक महाराजा पटियाला की आज्ञानुसार धर्म्मभण्डार के निमित्त छापीगई थी बहुत मोटे अक्षर कि बालक और वृद्धभी पढ़सकें पत्थरका छापा और बहुतही शुद्धकीगई पत्रानुमा अर्थात् सनाभि मध्यमें मूल और ऊपर नीचे टीकाहै पैमाना १३+९ छपी सन् १८७६ ई० ॥

तथा श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध सफ़े६४४ जुज़४० वर्क़२क़ी०४) पुख़्ता

... के सब अलंकारों समेत है अर्थात् उसीका यह दशमस्कन्ध है ॥

तथाश्रीमद्भागवतदशमस्कंधभाषाटीकासहितसफ़े८१६ जुज़ ५१ क़ी० ४)

इसका उल्था साधारण मनुष्योंके समझनेकेलिये टेठब्रजकी बोलीमेंहै और सनाभि अर्थात् बीच में मूल और ऊपर नीचे अर्थहै श्लोकार्थ जाननेके निमित्त अंकभी लगादिये यहपुस्तक मुख्य करके कथा बांचने और पाठ करनेकेलियेभी बहुत उपयोगी है पैमाना ११+८ छपीहुई सन् १८८५ ई० छापा पत्थर काग़ज़ गुन्दा ॥

अपराधभंजनस्तोत्र सफ़े ६ वर्क़ ३ क़ीमत ।)।

जिसके पाठहोमात्रसे मनुष्यके सब पाप दूरहोते हैं पैमाना ६+५½ छपाहुआ सन् १८८४ई० छापा मोटेअक्षर टैप ॥

कायस्थकुलभास्कर सफ़े १०८ जुज़ ६ वर्क़ ६ क़ीमत ≡)

लक्ष्मीनारायण रचित जिसमें सर्वपुराणों और अनेक प्रमाणोंसे कायस्थोंका क्षत्रियत्व प्रति पादन है पैमाना १०+६½ छपीहुई सन् १८७७ ई० ॥